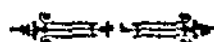

जगत्पूज्यश्रीविजयधर्मसूरिभ्यो नमः ।

તત્ત્વાખ્યાન

(ઉત્તરાર્ધ).

લેખકઃ

ન્યાયવિશારદ—ન્યાયતીર્થ ઉપાધ્યાયજી

શ્રીમંગલવિજયજી મહારાજ.

પ્રકાશક—

શેઠ ફૂલચંદજી લક્ષ્મીચંદજી વેદ.

ઓ. સેક્રેટરી શ્રીયશોવિજય-જૈનગ્રંથમાલા,

ભાવનગર.

વીર સં. ૨૪૫૧   વિ. સં. ૧૯૮૧   ધર્મ સં. ૩

પ્રથમા આવૃત્તિ ૫૦૦]   [મૂલ્ય ૪-૦-૦

વડોદરા-લુહાણામિત્ર સ્ટીમ પ્રિં. પ્રેસમાં અંબાલાલ વિઠલભાઇ ઠક્કરે
:પ્રકાશક માટે છાપી પ્રસિદ્ધ કર્યું. તા. ૧-૩-૨૫

शास्त्रविशारद-जैनाचार्य श्रीविजयधर्मसूरि.

ए. एम. ए. एस. बी.

ઉત્સર્ગ.

જેમની અતુલિત કૃપાથી જૈનદર્શનમાં જ નહિ, કિન્તુ
અન્યાન્ય દર્શનોમાં પણ યત્કિંચિત અંશે પ્રવેશ
કરી તત્સંબંધી આ ક્ષુદ્ર પ્રયત્ન કરવા
સમર્થ થઇ શકયો છું; તે જગત્પૂજ્ય
સ્વર્ગસ્થ ગુરુદેવ
શાસ્ત્રવિશારદ—
જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયધર્મસૂરિ મહારાજ
ના
કર–કમલમાં આ ગ્રંથ
ભક્તિ પૂર્વક
સમર્પણ
કરૂં છું.

તત્ત્વાખ્યાન (ઉત્તરાર્ધ) ના પ્રકાશનમાં
દ્રવ્યસહાયક સદ્‌ગૃહસ્થોની
શુભ નામાવલી.

રૂ. ૫૦૦) શ્રીમાન્ શેઠ વરજીવનદાસ મૂળચંદનાં ધર્મપત્ની કેસરબાઇ મુંબઇ હસ્તે દયાળભાઇ ગંગાધર પોલોક સ્ટ્રીટ, કલકત્તા.

રૂા. ૧૦૦) આગરા નિવાસી શેઠીઆ તેજકરણજી ચાંદમલજી

રૂા. ૨૦૦) દાનવીર એક ગૃહસ્થ.

કુલ રૂા. ૮૦૦)

વિષય--સૂચી.

પ્રસ્તાવના.

જૈનતત્ત્વ-પ્રદીપ અને સપ્તભંગી-પ્રદીપ જેવા પ્રૌઢ ગ્રંથોના રચનારા, ન્યાયતીર્થ અને ન્યાયવિશારદ એ ઉપાધિઓથી વિભૂષિત, સદ્‌ગત શાસ્ત્રવિશારદ જૈનાચાર્ય શ્રી વિજયધર્મસૂરિજીના વિનીત તેમજ વિદ્વાન્ શિષ્ય-રત્ન મુનિશ્રી મંગલવિજયજીની[1] કસાયેલી કલમથી લખાયેલા, સાંખ્યાદિક છ દર્શનોના અભિમન્તવ્ય વિષયોના પ્રદર્શનથી તેમજ તેની સમભાવપૂર્વક તથા ન્યાયસંગત સમાલોચનાથી ગહન એવા આ તત્ત્વાખ્યાનની પ્રસ્તાવના લખવા મારા જેવો તૈયાર થાય તે સાહસ નહિ તો બીજું શું કહેવાય ?

આ પ્રશ્નના સમાધાનાર્થે મારે એટલું તો નિવેદન કરવું પડશે કે આ તત્ત્વાખ્યાનના ગ્રન્થકારે અપૂર્વ પ્રેમપુરસ્સર મને બે વર્ષ પર્યંત જૈનશાસ્ત્રનો સતત અભ્યાસ કરાવ્યો હતો અને તેમાં ખાસ કરીને વિનયવિજયજીકૃત લોકપ્રકાશમાંથી દ્રવ્યલોકપ્રકાશ તેમજ વાચકશિરોમણિ ઉમાસ્વાતિકૃત તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર જેવા માનનીય ગ્રન્થોનું વિવેચનપૂર્વક અધ્યયન કરાવ્યું હતું. આ ઉપરાંત તેમના ધર્મબંધુ ન્યાયતીર્થ ન્યાયવિશારદ મુનિશ્રી ન્યાયવિજયજી પાસેથી તેમની રચેલી વિવિધ દર્શનોના વિષયોની ઝાંખી

---

1 આ ગ્રન્થ-કર્તાએ દ્રવ્ય-પ્રદીપ, ધર્મ-પ્રદીપ ઇત્યાદિ નાનાં નાનાં પુસ્તકો પણ રચેલાં છે.

કરાવનારા ન્યાયકુસુમાંજલિનું અધ્યયન કરવા હું ભાગ્ય-શાળી થયો હતો. વિશેષમાં અત્યારે શ્રીસિદ્ધસેનગણિની ટીકાથી વિભૂષિત, વાચકવર્ય ઉમાસ્વાતિવિરચિત તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રના સંશોધનનું કાર્ય કરતો હોવાને લીધે થોડે ઘણે અંશે જૈન દર્શનનાં તત્ત્વોથી પરિચિત થયેલો હોવાથી તેમજ આ ગ્રન્થકર્તાનો કૃપા-પાત્ર હોવાથી હું આ પ્રૌઢ ગ્રન્થની પ્રસ્તાવના લખવા વિચાર કરૂં, તો તે સર્વથા અસ્થાને ગણાય અરૂં કે? કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રસૂરિજીના શબ્દોમાં કહું તો

> " क्व सिद्धसेनस्तुतयो महार्था
> अशिक्षितालापकला क्व चैषा ।
> तथापि यूथाधिपतेः पथस्थः
> स्खलद्गतिस्तस्य शिशुर्न शोच्यः ॥ "
>
> —અયોગવ્યવચ્છેદિકા દ્વાત્રિંશિકા, શ્લો૦ ૩.

આ ઉપરાંત [1]સ્યાદ્વાદરૂપી સમ્રાટ્‌ના પરમ ઉપાસક એવા જૈન દર્શન પ્રતિના મારા અનુરાગને લઇને તેમજ ખાસ કરીને ગ્રન્થકાર મહાશયની સૂચનાનુસાર વર્તન કરવું એ મારી ફરજ સમજીને આ પ્રસ્તાવના લખવા હું તૈયાર થયો છું.

વિવિધ દર્શનોનાં મન્તવ્યોને સરસ અને સચોટ રીતે સમજાવનારા, ગુર્જર ગિરામાં લખાયેલા એવા કેટલા ગ્રન્થો છે એ વિચારતાં સમજી શકાય છે કે આવા ગ્રન્થોની

---

૧ આ વિષયનું સ્થૂલ સ્વરૂપ આ પ્રસ્તાવનામાં આગળ ઉપર આપવામાં આવે છે. વિશિષ્ટ સ્વરૂપ સારૂ જુઓ આ ગ્રન્થ (પૃ. ૧૧૨-૧૮૫).

સંખ્યા અતિશય અલ્પ છે. અને તેમાં પણ વસ્તુસ્થિતિનો યથાર્થ પરિચય કરાવનાર ગ્રન્થના સંબંધમાં તો કહેવુંજ શું ?

શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીકૃત ષડ્દર્શનસમુચ્ચયનો મહૂંમ પ્રો૦ મણીલાલ દ્વિવેદીએ ગુર્જર ભાષામાં અનુવાદ કર્યો છે ખરો, પરંતુ તે કેટલેક સ્થલે દૂષિત છે એ વાત જૈન સમાજ સારી રીતે જાણે છે. આથી કરીને નિર્મળ ચારિત્ર પાળનારા, ભવભીરૂ, જૈન દર્શનના જાણકાર વિદ્વાન્ મુનિરાજને હાથે લખાયેલા આ ગ્રન્થની શું કીંમત આંકવી એ કાર્ય જો હું વિદ્વાન્ પાઠકની મુનસફી ઉપર છોડી દઉં, તો તે અનુચિત નહિં ગણાય.

પ્રથમ તો આ તત્ત્વાખ્યાન નામક ગ્રન્થ બે વિભાગોમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે, એ હકીકત આ ગ્રન્થના ગૌરવ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. બધા મળીને આ ગ્રન્થમાં ૧૬ પ્રસ્તાવો છે. તેમાં સાંખ્ય, બૌદ્ધ, નૈયાયિક અને વૈશેષિક એ દર્શનો સંબંધી હકીકત પ્રથમ ભાગમાંથી જોઇ શકાય છે, જ્યારે પૂર્વ તેમજ ઉત્તર મીમાંસક અને જૈન દર્શન સંબંધી માહિતી દ્વિતીય ભાગમાંથી મળી શકે છે. એકંદર રીતે જૈનેતર દર્શનોના વિષય સંબંધી ૪૪૪ પૃષ્ઠો લખવામાં આવ્યાં છે, જ્યારે એકલા જૈન દર્શન પરત્વે ૪૪૮ પૃષ્ઠો લખાયાં છે. અર્થાત્ લગભગ અડધો અડધ પૃષ્ઠોમાં જૈન દર્શનનાં અને બાકીનાં પૃષ્ઠોમાં જૈનેતર દર્શનોનાં તત્ત્વો સમજાવવા ગ્રન્થકારે વિશિષ્ટ પ્રયત્ન કર્યો છે.

એટલું તો આ સ્થલે કહેવુંજ પડશે કે જૈનેતર દર્શનોના

વિષયોની માહિતી જૈન ગ્રન્થોમાં આપેલી હકીકત ઉપરથીજ નહિ, પરંતુ તે તે દર્શનના માનનીય ગ્રન્થોના આધારે આપવામાં આવી છે એ આ ગ્રન્થની વિશિષ્ટતા સૂચવે છે. વળી સાંખ્યાદિક દર્શનોની સમાલોચના કરતી વેળાએ પણ મધ્યસ્થ ભાવને તેમજ ન્યાયશૈલીને પ્રધાનપદ આપવામાં આવ્યાં છે એ ગ્રન્થકારનું હૃદય કેવું સરલ હોવું જોઇએ તે સૂચવે છે. જૈન દર્શનને નાસ્તિક કહેવાની તેમજ જૈન દર્શનમાં જૈન તત્ત્વોનું જેવી રીતે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, તેથી કંઇક ઓરજ સ્વરૂપવાળાં તે તત્ત્વોને—અરે તેને વિપરીત આલેખવાનું જેમ સર્વદર્શનસંગ્રહના લેખકાદિકે સાહસ કર્યું છે, તેવું કાર્ય આ ગ્રન્થકારે કર્યું નથી એ તો બેધડક જોઇ શકાય છે. 'દરેક દર્શનમાં કથંચિત્ સત્ય રહેલું છે' એ વાતથી વાકેફગાર કરનારા સ્યાદ્વાદ-ચક્રવર્તિની મુદ્રાથી મુદ્રિત જૈન સાધુ કોઇ પણ દર્શનના મન્તવ્યને અઘટિત રીતે ઉતારી પાડવા તૈયાર થાય એમ બને ખરૂં કે ? આ કંઇ અતિશયોક્તિ નથી. શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિવિરચિત **શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય** (તૃતીય સ્તબક) આ વાત સિદ્ધ કરી આપે છે. દાખલા તરીકે, ન્યાયદષ્ટિએ ઈશ્વર જગતનો કર્તા સંભવી શકે નહિ એમ સાબીત કર્યો પછી પણ એ મન્તવ્યને મજબૂત રીતે વળગી રહેનારની લાગણી ન દુઃખાય તેટલા માટે તેમજ અપેક્ષાનુસાર આ વાત ઘટાવી શકાતી હોવાથી તે મુનિરાજે આ સંબંધમાં કેવા ઉદ્ગાર કાઢયા છે, તેનું અત્ર સિંહાવલોકન કરાવવામાં આવે છે—

" ततश्वेश्वरकर्तृत्ववादोऽयं युज्यते परम् ।
सम्यग्न्यायविरोधेन, यथाऽऽहुः शुद्धबुद्धयः ॥ "
" ईश्वरः परमात्मैव, तदुक्तव्रतसेवनात् ।
यतो मुक्तिस्ततस्तस्याः, कर्ता स्याद् गुणभावतः ॥ "
" तदनासेवनादेव, यतः संसारोऽपि तत्त्वतः ।
तेन तस्यापि कर्तृत्वं, कल्प्यमानं न दुष्यति ॥ "

—શાસ્ત્ર૦ સ્તબક ૩.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે—

" ઇશ્વર એ જગતનો કર્તા છે એ મત આવી રીતની યુક્તિથી ઘટાવી પણ શકાય છે કે પરમાત્મા ઇશ્વરે બતાવેલા માર્ગનું સેવન કરવાથી મુક્તિ મળે છે, માટે ઇશ્વર મુક્તિના દાતાર ઠર્યા એવીજ રીતે ઇશ્વર પ્રદર્શિત માર્ગનું સેવન નહિ કરવાથી સંસારમાં રખડવું પડે છે; તે પણ જાણે ઇશ્વરના ઉપદેશનો અનાદર કરવાથી સજા થઇ નહિ હોય એમ કહી શકાય છે. "

આવી રીતે જૈન મુનીશ્વરો અન્ય દર્શનકારોના સિદ્ધાન્તોની મધ્યસ્થ-ભાવપૂર્વક સમીક્ષા કરે એટલું જ નહિ, પરંતુ તેનો સમન્વય કરવા તરફ દષ્ટિ રાખે અને જૈન દર્શન સાથે જૈનેતર દર્શનો કયાં સુધી સંગત થાય છે એ સારૂ શુદ્ધ દ્રષ્ટિપૂર્વક પૂર્વાપરનું અવલોકન કરે એ ખરેખર જૈન ક્ષેત્રનું ગૌરવ સિદ્ધ કરી આપે છે.

હવે પાછા પ્રસ્તુત વિષયનો વિચાર કરીએ, તો માલૂમ

પડશે કે આ ગ્રન્થમાં પ્રશ્નોત્તર (સંવાદ) શૈલીનો વિશેષતઃ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આ એની વિશેષતા સૂચવે છે. આ ઉપરાંત સાધારણ રીતે જેમ ષડ્-દર્શન વિષયક પુસ્તકમાં દરેક દર્શનના આચારોનું નિરૂપણ કરાવવામાં આવતું નથી, તેમ અત્ર બન્યું નથી. અર્થાત્ આ ગ્રન્થ **આચાર** તેમજ **વિચાર** એ બંનેના સ્વરૂપ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે એ પણ એની વિશેષતા છે. હવે આ પ્રસ્તાવનામાં શું લખવું એ વિચાર થઇ પડે છે, કેમકે ગ્રન્થકર્તાએ પ્રમાણ, આત્મા, મુક્તિ, સ્યાદ્વાદ ઇત્યાદિ અનેક ગંભીર વિષયોના ઉપર વિવિધ દષ્ટિ અનુસાર એવું વિવેચન કર્યું છે કે તે સંબંધમાં કંઇ પણ લખવું એ પિષ્ટ-પેષણ જ કહેવાય, છતાં પણ આગળ ઉપર સ્યાદ્વાદ અને મુક્તિના સંબંધમાં બે શબ્દ લખીશ.

વિદ્વદ્-રત્ન હરિભદ્રસૂરિજી વિગેરેએ જે વિશિષ્ટ પ્રકારની ઉદારતા પ્રદર્શિત કરી છે, તે તે વાતને લગતો ઉદારભાવ અત્રે પણ દષ્ટિ-ગોચર થાય છે. આ વિશિષ્ટ પ્રકારની ઉદારતાથી એ સમજવાનું છે કે તેઓશ્રીએ દરેક દર્શનકારના મન્તવ્યોમાં શું રહસ્ય સમાયેલું છે તે દર્શાવવા પ્રયાસ કર્યો છે. દાખલા તરીકે પ્રકૃતિ-વાદની સમીક્ષા કર્યા બાદ તે વાદમાં પણ સત્યતા ઘટાવવા તેમણે પ્રયત્ન કર્યો છે. આની સાબીતીમાં નિમ્ન-લિખિત શ્લોક વિચારવામાં આવે છેઃ—

" एवं प्रकृतिवादोऽपि, विज्ञेयः सत्य एव हि ।
कपिलोक्तत्वतश्चैव, दिव्यो हि स महामुनिः ॥ "

અર્થાત્ આ પ્રમાણે (પ્રકૃતિવાદનું રહસ્ય બતાવ્યું તદનુસાર) એ પ્રકૃતિ–વાદ પણ યથાર્થ જાણવો. કેમકે તે કપિલની પ્રરૂપણા છે અને કપિલ તો દિવ્યજ્ઞાની મહામુનિ હતા.

એવીજ રીતે આ મહાત્માએ ક્ષણિક–વાદ, વિજ્ઞાન–વાદ, શૂન્ય–વાદ, અદ્વૈત–વાદ ઇત્યાદિના સંબંધમાં પણ તે તે વાદના પ્રરૂપકોનો શું આશય હોવો જોઇએ એ દર્શાવી પોતાની મહાનુભાવતા સિદ્ધ કરી બતાવી છે. આવું કાર્ય જૈન મુનીશ્વરોએ કર્યું છે એમાં ખાસ નવાઇ જેવું નથી, કેમકે આશરે ૨૫૦૦ વર્ષ ઉપર થઇ ગયેલા **વીર** પ્રભુએ આજ માર્ગનું અવલંબન કર્યું હતું એ વાતનું **ગણધરવાદ** સમર્થન કરે છે. કેમકે તેમાં જણાવ્યા મુજબ **વીર** પ્રભુએ **ગૌતમસ્વામીને** વેદ અસત્ય છે એમ નહિ કહેતાં તેનો અર્થ કરવામાં તેની ભૂલ છે એમ કહી વેદના ખરા અર્થનું પ્રતિપાદન કર્યું હતું. આ જૈનદર્શનની ઉદારતાનો અપૂર્વ નમૂનો ન ગણાય તો બીજું શું ?

આવા પ્રકારની શૈલીથી આ ગ્રન્થના કર્તા અનભિજ્ઞ છે એમ તો માની શકાય તેમ નથી, કેમકે **શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય**-માંના શ્લોકોનું તેમણે કરેલું ટાંચણ તે ગ્રન્થનું તેમણે સારી રીતે અધ્યયન કર્યું હોવું જોઇએ એમ પૂરવાર કરી આપે છે. તેથી કરીને મારૂં માનવું એમ છે કે ગ્રન્થ–ગૌરવના ભયથી કે કોઇ અન્ય કારણવશાત્ આ વાતની ઉપેક્ષા તેમણે સ્થૂલ બુદ્ધિ-વાળાઓને માટે કરેલી હોવી જોઇએ.

હવે બીજી બાબત એ છે કે જૈનદર્શનની ઉદારતાના સંબંધમાં તેમણે બહુજ ઓછું વિવેચન કર્યું છે. એ સંબંધમાં એમ માની શકાય છે કે—એ બાબતનો **સપ્ત-ભંગી પ્રદીપ**ની પ્રસ્તાવનામાં તેમણે ઉલ્લેખ કર્યો છે તેથી કરીને અથવા તો છએ દર્શનોનાં તત્ત્વોની નિષ્પક્ષપાતપણે સમાલોચના થાય એવી અભિલાષાથી આ કાર્ય તેમણે હાથમાં લીધું નહિ હોય. ગમે તેમ હો, એ બાબતસર મારા નમ્ર વિચારો પ્રદર્શિત કરવા મારૂં મન તો લલચાય છે. આથી હવે એક બીજી બાબતનો ઇસારો કર્યા બાદ એ માર્ગ તરફ પ્રયાણ કરીશ.

આ ગ્રન્થની ભાષા જો કે સરલ છે છતાં પણ જેવી જોઇએ તેવી ભાષામાં આ ગ્રન્થ લખાયો નથી એમ માનવા જઇએ તે પૂર્વે એ ધ્યાનમા રાખવું ઉચિત સમજાય છે કે જે ગ્રન્થમા ન્યાયનો વિષય પ્રધાનપદ ભોગવતો હોય, તેમજ જે ગ્રન્થ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ લખવામાં ન આવ્યો હોય, તેમાં આ પ્રકારની ત્રુટિ એ તેની સર્વાંશ ન્યૂનતારૂપ નહિજ ગણાય વારૂ.

'જૈનધર્મની ઉદારતા'[1] એ પરત્વે વિચાર કરવામાં આવે તે પૂર્વે જૈનધર્મ એટલે શું તે જાણવું આવશ્યક છે. 'જૈનધર્મ' એટલે તો 'જિનપ્રરૂપિત ધર્મ'; પરંતુ એમાં 'જિન' શબ્દથી શું સમજવુ એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. એના સમાધાનમાં સમજવું કે જેણે રાગ-દ્વેષ દિક દોષોનો સર્વથા ક્ષય કર્યો હોય તે 'જિન'

---

૧ સ્વર્ગસ્થ શાસ્ત્રવિશારદ જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયધર્મસૂરિજીના પ્રમુખપણાં હેઠળ જૈન એસોસિએશન ઑફ ઇન્ડિયા તરફથી ડૉ. થોમસનું સ્વાગત કરવાને બોલાવવામા આવેલી સભામા આમાંના કેટલાક વિચારો મેં અંગ્રેજી ભાષામા પ્રદર્શિત કર્યા હતા.

કહેવાય છે. આવા જિનો સર્વજ્ઞ હોય તેમાં કહેવું શું ? જે ધર્મના પ્રરૂપક સર્વથા વીતરાગ અને અતએવ સર્વજ્ઞ હોય તે ધર્મમાં મિથ્યા કથન હોવાનો જરાએ સંભવ નથી, કારણ કે પ્રાયઃ અસર્વજ્ઞતા, ભય, રાગ–દ્વેષ વગેરે કારણથીજ મિથ્યા ભાષણ થાય છે. પરમ વીતરાગ પ્રભુએ જૈન ધર્મની પ્રરૂપણા કરેલી હોવાથી આ જૈન ધર્મમાં મિથ્યા ભાષણ કે પક્ષપાતને અલ્પાંશે પણ સ્થાન મળે ખરૂં કે ? જુઓ આ સંબંધમાં હરિભદ્રસૂરિજી શું કહે છે ?

" स्याद्वादो वर्तते यस्मिन्, पक्षपातो न विद्यते ।
नास्त्यन्यपीडनं किञ्चित्, जैनधर्मः स उच्यते ॥ "

અર્થાત્ જે ધર્મમાં સ્યાદ્વાદ[1]નું સામ્રાજ્ય છે, જ્યાં પક્ષપાતને સર્વથા જલાજલિ આપવામાં આવી છે અને અન્ય પ્રાણીને કોઇપણ પ્રકારે દુઃખ ન દેવું એ જેનો અટલ સિદ્ધાત છે, તે ધર્મને ' જૈનધર્મ ' કહેવામાં આવે છે.

આ ઉપરથી સહજ સમજી શકાય છે કે અહા ! જૈનધર્મ એ નામ પણ કેટલો વિશાળ અર્થ સૂચવે છે ! પાઠકવર્ય ! જૈનધર્મની ઉદારતાનો પ્રથમ પરિચય તો તેનો શબ્દ જ કરાવી આપે છે. વિશેષ ઉદારતા તો આપણે આગળ ઉપર જોઇશું.

જૈનધર્મ એ ઉદાર ધર્મ છે, કેમકે અન્ય ધર્મોની માફક આ ધર્મ ધર્માભ્યાસમાંથી સ્ત્રી અને શૂદ્રનો બહિષ્કાર કરતો નથી. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણ જાતિનાજ મનુષ્યોને અને

---

[1] ' સ્યાદ્વાદ'નું વિવેચન આગળ ઉપર આપવામાં આવ્યું છે.

તેમાં પણ વળી પુરુષોનેજ (નહિ કે સ્ત્રીઓને) ધર્મશાસ્ત્ર ભણવાનો અધિકાર છે, અર્થાત્ શૂદ્રોને અને સ્ત્રીઓને એ અધિકાર નથી, એમ વેદ કહે છે. (જુઓ વેદની શ્રુતિ– " स्त्री-शूद्रौ नाधीयेते "). આ ઉપરથી સહજ વિચારી શકાય છે કે જેઓને અભ્યાસ કરવા જેટલો પણ અધિકાર આપવામાં આવ્યો નથી, તેઓને મુક્તિના અધિકારી તો કહીજ કેમ શકાય ?

જૈન ધર્મમાં તેમ નથી. કોઇ પણ વ્યક્તિ ગમે તે જાતિની હો કે ગમે તે લિંગની હો, પણ તેને ધર્મનો અધિકાર તો અન્યના જેટલોજ છે. એમાં જરાએ ન્યૂનતા નથી, એમ જૈન શાસ્ત્ર ઉદ્‌ઘોષણા કરે છે. મનુષ્યોની વાત તો દૂર રહી, પરન્તુ પશુ, પંખીઓ–જનાવરોને સારૂ પણ તે ધર્મનું દ્વાર સર્વદા ઊઘાડુંજ છે. એ વાત તીર્થંકરની દેશનારૂપ અમૃતનું પાન કરવા દેવ, મનુષ્ય અને તિર્યંચો સમવસરણમાં આવે છે એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. ધર્મ હોઇ કરીને પણ જે ધર્મ સર્વ કોઇને ધર્માધિકાર આપી ન શકે, તે ધર્મને તેવી ઉદાર-વૃત્તિ વાસ્તે ધન્યવાદ ઘટે છે ! ! ! ધર્મ કંઇ કોઇનો વેચાણ લીધેલો નથી કે અમુક વ્યક્તિજ તેનો લાભ લઇ શકે. કહ્યું પણ છે કે—" वत्थुसहावो धम्मो " અર્થાત્ વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ. જે વ્યક્તિ ધર્મનાં સાધનો પ્રાપ્ત કરી તે પ્રમાણે વર્તન કરે, તે વ્યક્તિનો તે ધર્મને પ્રાપ્ત કરવાનો સર્વથા જન્મ–સિદ્ધ હક છે, એ વાત કોઇને પણ અસંમત હોય એમ બને ખરૂં કે ? ધર્મસંપાદન

તો ગમે તે વ્યક્તિ કરી શકે તે વાત આપણે ઉપર જોઇ ગયા. આ પ્રમાણે ધર્મ–સંપાદન કરવાનો સર્વને સમાન હક છે એટલુંજ નહિ, ધર્મોપદેશક પણ ગમે તે થઇ શકે; ફક્ત તેનામાં તે પ્રકારની યોગ્યતા હોવી જોઇએ, આ ઉદાર સિદ્ધાન્ત જૈન દર્શનમાં સ્પષ્ટ રીતે ઝળહળે છે.

જૈન ધર્મની ઉદારતા આટલામાંજ પર્યાપ્ત થતી નથી,પરંતુ બીજા પણ એવા અનેક હેતુઓ છે કે જે જૈન ધર્મની ઉદારતાને પૂરવાર કરે છે. જેમકે–જૈન ધર્મની મૈત્રી ભાવના.કેટલાકો પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય પરત્વેજ ભ્રાતૃભાવ ધારણ કરવાનો આદેશ કરે છે,ત્યારે જૈન ધર્મ તો એથી પણ એક પગલું આગળ ભરે છે અને સમગ્ર બ્રહ્માંડના સમસ્ત જીવ પ્રતિ મૈત્રીભાવ રાખવાનું જોર શોરથી કહે છે. આ મૈત્રી ભાવનાના સ્વરૂપ પરત્વે કલિકાલસર્વજ્ઞ **શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્ય** ' યોગશાસ્ત્ર ' ના ચોથા પ્રકાશમાં શું કહે છે તે જોઇએ. એ જ કે—

" मा कार्षीत् कोऽपि पापानि, मा च भूत् कोऽपि दुःखितः ।
मुच्यतां जगदप्येषा, मतिर्मैत्री निगद्यते ॥ "

અર્થાત કોઈ પણ જીવ પાપ ન કરો, કોઇ પણ અલ્પાંશે પણ દુઃખી ન થાઓ, અને વિશ્વના સમસ્ત જીવોને મુક્તિ મળો, આ પ્રકારની ભાવનાને 'મૈત્રી' ભાવના કહેવામાં આવે છે. આવી મૈત્રી ભાવના ભાવવી એ કંઇ બાળકનો ખેલ નથી. જેનામાં રાગ–દ્વેષની ન્યૂનતા હોય,તે જ આ ભાવના ભાવી શકે; કેમકે પોતાના દુશ્મનને–પોતાના ઉપર અપકાર કરનારને પણ દુઃખનો પ્રસંગ ન પ્રાપ્ત થાય એટલુંજ નહિ,પરંતુ તે ઉપશાંત

વળી તે પણ જન્મ-મરણરૂપ શૃંખલાથી બાંધી રાખનારા સંસારરૂપી કેદખાનામાંથી મુકત થઇ સિદ્ધિ-સુન્દરીનો સ્વામી બને એ પ્રકારે ઇચ્છવું એ કંઇ સહેલું કાર્ય નથી. એ કાર્ય તો અતિ ઉચ્ચ કોટિના પુરુષો જ કરી શકે તેમ છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે મૈત્રી ભાવના ભાવવી જોઇએ અર્થાત્-કોઇપણ પ્રાણી પર દ્વેષ ન રાખવો, એવો ઉપદેશ જૈન શાસ્ત્રોમાં ઠામોઠામ આપવામાં આવેલો છે. અહિં તો આપણે આ સંબંધમાં બે ત્રણ ઉદાહરણો વિચારીશું. અર્હત્-પ્રવચન સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રમા ૧૧મા માર્ગાધ્યયનની ૧૨મી ગાથામાં કહ્યું છે કે—

" पभू दोसे निराकिच्चा, न विरुज्झेइ केणइ ।
मणसा वयसा चेव, कायसा चेव अंतसो ॥ "

અર્થાત્ સમર્થ બનીને દ્વેષને અથવા દોષોને દૂર કરીને -મનમાંથી વૈરભાવ કાઢી નાખીને, મનથી, વચનથી કે કાયાથી કોઇપણ પ્રકારે, જીવન પર્યંત કોઇની સાથે પણ વિરોધ ન કરવો, એમ સમસ્ત જીવોને ઉપદેશ આપવામા આવ્યો છે. આ ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે ગુણહીન કે દોષવંત પ્રાણી ઉપર દ્વેષ કરવાનો હોય જ નહિ, ઉલટું તે પ્રાણી તેના કટુ કર્મનું ફળ અનુભવે છે એમ વિચારી, તેના તરફ ભાવ-દયા કરવી જોઇએ.[1]

---

[1] આ હકીકતને આ ગ્રન્થના કર્તા પણ ટેકો આપે છે. (જુઓ પૃ૦ ૪૪૭)

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે—

" अप्पणा सच्चमेसेज्जा, मित्ति भूएसु कप्पए "

અર્થાત્—અંતઃકરણપૂર્વક સત્યની અન્વેષણા અથવા અભિલાષા કર અને સર્વ જીવો પર મૈત્રીભાવ ધારણ કર. ફક્ત સાધુઓએજ મૈત્રી ભાવનાનું સેવન કરવું એમ નથી, પરંતુ શ્રાવક –ગૃહસ્થોને પણ તેમની આવશ્યક ક્રિયા તરીકે તેમ કરવાનું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. વિચારો વંદિત્તા સૂત્રની પ્રતિક્રમણ કરતી વખતે બોલવામાં આવતી નિમ્નલિખિત ગાથા— " मित्ती मे सव्वभूएसु वेरं मज्झ न केणइ " (સર્વ જીવો મારા મિત્રો છે, મારે કોઇ પણ જીવ સાથે વૈરભાવ નથી.)

અહિં પ્રસંગતઃ એ પણ નિવેદન કરવું અસ્થાને નહિ ગણાય કે 'જૈનેતર ભિક્ષુકને જૈને દાન ન આપવું' એમ જૈનશાસ્ત્રનું ફરમાન છે એમ કહેનારાઓની આ એક ખાલી ભ્રાન્તિ જ છે; કેમકે જૈનશાસ્ત્રકારોએ તો પાંચ પ્રકારનાં દાન બતાવ્યાં છે. તેમાં અનુકમ્પા દાન આવી જાય છે. આ અનુકમ્પા દાનમાં પાત્ર–કુપાત્રનો કંઇ વિચાર કરવામાં આવતો નથી. આ ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે–જૈન ધર્મના ઉપર આ આક્ષેપ કરવો એ સુજ્ઞનું કાર્ય નથી. હા, એટલું તો મારે જરૂર કહેવું પડશે કે–જૈન ધર્મથી અનભિજ્ઞ અને ફક્ત નામથીજ જૈન એવા જૈનો જૈનેતર ભિક્ષુકને દાન નહિ આપવાના કારણ તરીકે જૈન ધર્મને આગળ કરે છે. પરંતુ આ દાન નહિ આપવાનું કારણ બીજું કંઇજ નહિ પણ તેમની સંકુચિત વૃત્તિ–તેમની અજ્ઞાનદશા છે તે ભૂલવા જેવું નથી. આપણે આવા મનુષ્યો તરફ ભાવદયા બતાવ્યા ઉપરાંત બીજું શું કરી

શકીએ તેમ છે ? ચિન્તામણિ જેવો જૈન ધર્મ મળ્યા છતાં પણ મનુષ્ય-જન્મ જેઓ સાર્થક ન કરી શકે તેના સંબંધમાં બીજું શું કહેવું ?

જૈન ધર્મમાં મધ્યસ્થ-દૃષ્ટિ કેવી અને કેટલી હદ સુધી ઝગહળી રહી છે, તે તરફ હવે દૃષ્ટિપાત કરીએ. જૈનોનું પ્રથમસૂત્ર-મુખ્યમંત્ર-નવકાર (નમસ્કાર) કે જેને ચૌદ પૂર્વના સાર તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે, તે દિગન્તમાં મધ્યસ્થભાવનો પટહ વગાડી રહ્યો છે. આ સૂત્રમાં કોને નમસ્કાર કરવાનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે ? તેનો વિચાર કરવાથી, એ સહજ સમજી શકાશે કે ઉપર્યુક્ત કથનમાં જરાએ અતિશયોક્તિ નથી. અમુક જાતિના, અમુક કુળના, અમુક દેશના, અમુક સંપ્રદાયના, અમુક વયના કે અમુક વેષના મનુષ્યને નમસ્કાર કરવાનું આ સૂત્રમાં કહેવામાં આવ્યું નથી. પરંતુ જેણે પોતાના કામ, ક્રોધાદિક આભ્યન્તર શત્રુ ઉપર વિજય મેળવ્યો છે તેને-અર્થાત્ **અરિહંતોને**, જેના કંઠમાં મુક્તિ-રમણીએ વરમાળા અર્પી છે, તેને-**સિદ્ધોને, આચાર્યોને, ઉપાધ્યાયોને,** જગતના સર્વ **સાધુઓને** પ્રણામ કરવાનો આ સૂત્રમાં ઉલ્લેખ છે.

સાધુ શબ્દનો અર્થ પ્રસંગતઃ વિચારી લઈએ. **શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી દશવૈકાલિક-નિર્યુક્તિમાં કહે છે કે-**

" तो समणो जइ समणो, भावेण य जइ न होइ पावमणो ।
सयणे य जणे य समो, समो उ माणावमाणेसु ॥ ".

અર્થાત્ સાધુઓ ભાવવડે કરીને સારા મનવાળા હોય છે. કોઈ દિવસ મલિન મનવાળા હોતા નથી. સ્વજન અને

પરજન એ બંનેપર તેમની સમાન દૃષ્ટિ છે; તેમજ માન અને અપમાનને પણ તેઓ સરખા ગણે છે.

જૈનાચાર્યોમાં મધ્યસ્થભાવ ક્યાં સુધી હતો, તેને સારૂ હરિભદ્રસુરિજીનું દૃષ્ટાંત મોજુદ છે. તેઓશ્રી મુકત કણ્ઠે કહે છે કે–

" पक्षपातो न मे वीरे, न द्वेषः कपिलादिषु ।
युक्तिमद् वचनं यस्य, तस्य कार्यः परिग्रहः ॥ "

અર્થાત્—પરમાત્મા **મહાવીર** ઉપર મારો પક્ષપાત નથી, તેમજ મહર્ષિ કપિલ, મહાત્મા બુદ્ધ વગેરે મહાનુભાવો પ્રતિ મારે દ્વેષભાવ નથી; પરંતુ મધ્યસ્થ બુદ્ધિએ—યથાર્થ રીતે વિચાર કરતાં—વાસ્તવિક પરીક્ષા કરતાં જેનું વચન યથાર્થ સિદ્ધ થાય, તેનું શાસન સ્વીકારવું જોઇએ. વિશેષમાં એ પણ તેમનો મુદ્રાલેખ છે કે—

" बन्धुर्न नः स भगवान् रिपवोऽपि नान्ये
साक्षान्न दृष्टचर एकतरोऽपि चैषाम् ।
श्रुत्वा वचः सुचरितं च पृथग् विशेषं
वीरं गुणातिशयलोलतया श्रिताः स्मः ॥ "

અર્થાત્–વીર ભગવાન્ એ કંઇ મારા બન્ધુ-સગા નથી, કેમકે એ તો ક્ષત્રિય જાતિના છે અને હું તો બ્રાહ્મણ છું. વળી કપિલ, બુદ્ધ વિગેરે અન્ય ધર્મધુરંધરો મારા શત્રુ નથી. આ વ્યકિતઓમાંથી કોઇનું પણ મને સાક્ષાત્–દર્શન થયું નથી. અર્થાત્ મેં આમાંથી કોઇને પણ જોયા નથી; તો પણ વિશેષ રૂપે દરેકના ચરિત્રનું મેં શ્રવણ કર્યું છે. તથા દરેકે પદાર્થનું

જે સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કર્યું છે, તેનું મેં ધ્યાનપૂર્વક અવલોકન કર્યું છે. અંતમાં **વીર**ના ગુણો વિશેષતઃ દષ્ટિગોચર થવાથી તેનાજ શાસનનું અમે અવલંબન કરીએ છીએ. આવાજ ઉદ્ગારો શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યના મુખમાંથી પણ નીકળે છે. તેઓ કહે છે કે—

" न श्रद्धयैव त्वयि पक्षपातो
न द्वेषमात्रादरुचिः परेषु ।
यथावदाप्तत्वपरीक्षया तु
त्वामेव वीर ! प्रभुमाश्रिताः स्मः ॥"

અર્થાત્–હે **વીર** પ્રભુ ! હું તારો પક્ષપાતી છું, તેનું કારણ કંઇ એ નથી કે મને તારામાં માત્ર અંધશ્રદ્ધા છે. વળી અન્યના ઉપર મને રૂચિ નથી, તેનું કારણ પણ એમ ન સમજવું કે તેના ઉપર મને દ્વેષ છે. પરંતુ આપ્તત્વની પરીક્ષા કર્યા પછી અર્થાત્ તું આપ્ત છે એમ ખાત્રી કર્યા બાદજ અમે તારો આશ્રય લીધેલો છે. આ મહાત્માનું હૃદયપટ સમભાવ–મધ્યસ્થ ભાવથી કેવું રંગાયેલું હશે, તેનો ચિતાર તેમનો રચેલો નિમ્ન–લિખિત શ્લોક પણ ઉપસ્થિત કરે છે. તેમણે કહ્યું છે કે—

" भवबीजांकुरजनना, रागाद्याः क्षयमुपागता यस्य ।
ब्रह्मा वा विष्णुर्वा, हरो जिनो वा नमस्तस्मै ॥ "

અર્થાત્—સંસારના હેતુભૂત કર્મરૂપી અંકુરાને ઉત્પન્ન કરનારા રાગ–દ્વેષાદિક સર્વ દોષોનો જેણે સર્વથા ક્ષય કર્યો છે, ભલે તે પછી બ્રહ્મા હો કે વિષ્ણુ હો કે જિન હો–તેને

મારો નમસ્કાર હો. જૈન ધર્મના પરમ અનુરાગી અને એક ધુરંધર જૈનાચાર્ય. હોઇ કરીને પણ તેમના મનોમંદિરમાં સમભાવ ઝૂલી રહ્યો છે એ શું બતાવે છે ? તેમના હૃદયની ઉદારતા–વિશાલતા. અન્ય દર્શનકારો તરફ તિરસ્કાર ન બતાવવો અને મધ્યસ્થભાવ ધારણ કરવો એ ઉચ્ચ કોટિનો જૈન સિદ્ધાંત તેમની રગેરગમાં વ્યાપી ગયેલો હોવો જોઇએ.

આ તો વિક્રમની બારમી-તેરમી શતાબ્દીમાં થઇ ગયેલા **શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્ય** સંબંધી હકીકત આપણે જોઇ. આ વાત અઢારમી શતાબ્દીમાં થઇ ગયેલા ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય મહામહોપાધ્યાય **શ્રીયશોવિજયજી**ના સંબંધમાં પણ જોઇ શકાયછે.કેમકે તેમના મુખ-ચન્દ્રમાંથી પણ એવીજ વચનામૃતની ધારા વહે છે.**જ્ઞાનસાર**ના ૧૬મા અષ્ટકમાં તેઓશ્રી કહે છે કે–

" स्वागमं रागमात्रेण, द्वेषमात्रात् परागमम् ।
न श्रयामस्त्यजामो वा, किन्तु मध्यस्थया दृशा ॥ "

—જ્ઞાનસાર, માધ્યસ્થ્ય-અષ્ટક, શ્લો૦ ૭.

અર્થાત્— અમે માત્ર રાગથી સ્વ (જૈન) આગમનો આશ્રય કે માત્ર દ્વેષથી પર (જૈનેતર) આગમનો ત્યાગ કરતા નથી; પરંતુ મધ્યસ્થ દૃષ્ટિથી અવલોકન કરીને યથોચિત કરીએ છીએ.

વળી શ્રીમાનતુંગસૂરિના સંબંધમાં કંઇક ઓરજ પ્રકારનો મધ્યસ્થભાવ દૃષ્ટિ–ગોચર થાય છે. એ વાત તેમણે રચેલા 'ભક્તામર-સ્તોત્ર'ના નિમ્ન-લિખિત શ્લોક ઉપરથી જોઇ શકાય છે.

" बुद्धस्त्वमेव विबुधार्चितबुद्धिबोधात्
त्वं शंकरोऽसि भुवनत्रयशंकरत्वात् ।

धाताऽसि धीर ! शिवमार्गविधेर्विधानाद्
व्यक्तं त्वमेव भगवन् ! पुरुषोत्तमोऽसि ॥ ”
—ભક્તામરસ્તોત્ર, શ્લો૦ ૨૫.

અર્થાત્—ખરેખર તુંજ બુદ્ધ છે, કારણ કે દેવતાઓએ તારા કેવલજ્ઞાનના બોધની પૂજા કરી છે. વળી જગતમાં કોઇ પણ શંકર હોય તો તે તુંજ છે, કેમકે ત્રિભુવનને સુખી કરનાર તું છે. તથા હે ધીર ! મોક્ષમાર્ગની વિધિનો તું પ્રરૂપક છે, તેથી તુંજ બ્રહ્મા-વિધાતા છે. આથી તું **પુરુષોત્તમ** નારાયણ—પુરુષોમાં ઉત્તમ છે. એ વાત તો સ્પષ્ટ છે. એકજ પૂજ્ય વ્યક્તિના જુદાં જુદાં નામો કે જે નામોને આગળ કરીને ભિન્ન ભિન્ન દર્શનકારો કલેશો કરે છે, તે દ્વારા સ્તુતિ કરી એમ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે—જે વ્યક્તિને જગતના જુદા જુદા દર્શનકારો—ધર્મવાળાઓ પૂજ્ય ગણે છે તે ગુણો યુક્ત વ્યક્તિ એકજ છે. માત્ર જુદાં જુદાં નામો લઇ વ્યર્થ ઝઘડા થાય છે. એવી ઉદાર ભાવના સમભાવવૃત્તિ શું ઉપરના શ્લોકોમાંથી નથી ઝળકી ઉઠતી ? આટલાં જ દૃષ્ટાન્ત નહિ, પરન્તુ જૈનશાસ્ત્રોમાં ઠેકાણે ઠેકાણે આવાં માધ્યસ્થ ભાવનાનાં દૃષ્ટાંતો મૌજૂદ છે. એનો ઉલ્લેખ કરવા બેસીએ તો પાર આવે તેમ નથી.

‘સાચું એ મારૂં’ (અને નહિ કે મારૂં એ સાચું) અર્થાત્ જ્યાં ગુણ હોય તે ગ્રહણ કરવા એ સિદ્ધાંતે જૈનાચાર્યોના હૃદય ઉપર કેવી ગાઢ છાપ બેસાડી હતી તે તરફ આપણે હવે નજર કરીએ. કોઇ પણ ગ્રંથકારો પોતાના ધર્મના ગ્રંથો તેમજ તેના પર ટીકા, ટિપ્પણ,

અવચૂરિ વિગેરે લખે એમાં તો કંઇ નવાઇ જેવું નથી; પરંતુ બ્રાહ્મણ, બૌદ્ધ વગેરે અન્ય દર્શનીયો કે જેઓ જૈન ધર્મ પ્રતિ શત્રુભાવ[1] વહન કરતા હતા, તેમનાં પુસ્તકો ઉપર જૈનાચાર્યો ટીકા લખે, તેમનાં પુસ્તકોનું સંરક્ષણ કરે એજ ખરેખર આશ્ચર્ય-જનક છે. સાધારણ પુરુષ તો પોતાના વિરોધીનાં પુસ્તકો તરફ નજર પણ ન ફેંકે, તો પછી તેને હાથમાં તો લેજ શેનો ? અને તેમ હોવાથી તે તેનો અભ્યાસ કરે એવી આશા પણ કેમ બાંધી શકાય ? આટલુંજ નહિ પણ તે ગ્રંથોમાં રહેલા ગુણો પ્રતિ અનુરાગ ધારણ કરી, તે ગ્રંથો ઉપર તે ટીકા લખે એવું તો સ્વપ્ને પણ બને ખરૂં કે ? આ કાર્ય તો " वसुधैव कुटुम्बकम् " અર્થાત્ સમસ્ત જગત્ એ મારૂં કુટુંબ છે એવી મનોહર દિવ્ય ભાવનાથી જેનું હૃદય ભાવિત થયું હોય તેજ કરી શકે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સુપ્રસિદ્ધ એવાં પાંચ મહાકાવ્યો ઉપર જૈનાચાર્યોએ ટીકા લખેલી છે. **કાદંબરી, કાવ્યપ્રકાશ, અનર્ઘરાઘવ, રુદ્રટનો કાવ્યાલંકાર, ન્યાયસાર, ન્યાયકંદલી, મહાવિદ્યાવિડંબન** વિગેરે અનેક ગ્રંથો ઉપર પણ જૈનાચાર્યોની ટીકા છે. વળી વિશેષમાં, બૌદ્ધના જબરજસ્ત ન્યાય ગ્રંથો જેવા કે–**દિઙ્નાગકૃત ન્યાયપ્રવેશક** અને **ધર્મોત્તરરચિત ન્યાયબિન્દુ ટીકા** એ બેમાંના પ્રથમ ગ્રંથ ઉપર **શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ** ટીકા અને બીજા ઉપર **મલ્લવાદીજીએ** ટિપ્પન રચેલ છે. અન્ય દર્શનીયોના ગ્રંથો ઉપર ટીકા લખી જૈનાચાર્યોએ તેમને વિભૂષિત કર્યા છે. એટલુંજ નહિ,

[1] જુઓ, हस्तिना ताड्यमानोऽपि न गच्छेत् जैनमंदिरम् । મગધમાં મરે તે ગધેડો થાય, વગેરે

પરંતુ તે ઉપરાંત તેમના ગ્રંથોને ભંડારમાં રાખી તેનું સંરક્ષણ કર્યું છે. વિશેષમાં દિગ્નાગના ન્યાયપ્રવેશક નામના બૌદ્ધ ન્યાયના અત્યુત્તમ ગ્રંથનો ઉદ્ધાર (સંરક્ષણ) જૈનોએજ કર્યો છે, કેમકે જો જૈન ભંડારમાંથી આ ગ્રંથ પ્રાપ્ત થયો ન હોત, તો અન્યત્ર આ ગ્રંથ ન જોવામાં આવવાથી, જગતને આ ગ્રંથનો લાભ મળી શકત નહિ એ વાત સુસ્પષ્ટ છે. ડૉ. એન. મિરોનોવ પી એચ. ડીના 'દિગ્નાગની ન્યાયપ્રવેશિકા અને શ્રીમાન્ હરિભદ્રની તે પરની ટીકા'એ નામના લેખ[1]માં આ વાતનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. બૌદ્ધાચાર્ય શાંતિરક્ષિત સૂરિનો, કમલશીલની બનાવેલી ટીકાથી અલંકૃત તત્ત્વસંગ્રહ નામનો ગ્રંથ જૈન ભંડારમાં છે. (હાલમાં ગા. ઓ. સિરીઝ્ તરફથી થોડા વખતમાં પ્રસિદ્ધ થવાનું સંભળાય છે.) આ ઉપરાંત રાજશેખરની કાવ્યમીમાંસા, વત્સરાજ કૃત 'રૂપકષટ્ક' સોઢલ રચિત 'ઉદયસુંદરી કથા' (ગા. ઓ. સિરીઝ્ તરફથી પ્રકાશિત) વગેરે અનેક અન્ય ગ્રંથો પણ જૈનભંડારની પ્રતિયો પરથી પ્રકાશમાં આવ્યા છે. આ ઉપરથી જૈનો દેશની અમૂલ્ય વસ્તુનો ઉચ્છેદ ન થઇ જાય એ બાબત ઉપર લક્ષ્ય આપતા હતા એ વાતનું હવે સમર્થન કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

જૈનાચાર્યોનો ઉદ્દેશ જગત્‌ને સુખી બનાવવાનો, નીતિને માર્ગે ચઢાવવાનો, દેશની ઉન્નતિ કરવાનો, વધારે પ્રમાણમાં લોકોને વિદ્યાથી અલંકૃત કરવાનો હતો. આ વાત તેમણે ધાર્મિક સાહિત્ય ઉપરાંત ઐહિક સાહિત્ય જેમકે નાટક,

---

૧ આ લેખ જૈનશાશનના વીર સં. ૨૪૩૮માં પ્રસિદ્ધ થયેલ દીવાળીના ખાસ અંકમા આપેલ છે.

ચંપૂ, કોશ, વ્યાકરણ, કાવ્યો, ન્યાય, ઉપદેશમય કથાઓમાં પણ ફાળો આપી સિદ્ધ કરી બતાવી છે. અત્યારે અર્ધમાગધી-પ્રાકૃત ભાષા (અપભ્રંશ ભાષા પણ) અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તેનું કારણ શું છે ? તેનું કારણ એ જ કે જૈનોએ જ પ્રાકૃત સાહિત્યરૂપી વૃક્ષને પાળીપોષીને મોટું કર્યું છે-ઉછેર્યું છે. જૈનોએ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કેટલો ફાળો આપ્યો છે તેને સારૂ તો જર્મન પ્રોફેસર ડૉ. હર્ટલ પોતાના લેખમાં શું જણાવે છે તેનું દિગ્-દર્શન કરાવવુંજ બસ છે. ત્યાં કહ્યું છે કે–

" જૈનોના મહાન્ સંસ્કૃત સાહિત્યને અલગ પાડવામાં આવે, તો સંસ્કૃત કવિતાની શી દશા થાય ? " વળી વિશેષતઃ જૈનોનું કથાસાહિત્ય જૈનેતર કથાસાહિત્યથી કેટલે અંશે ચડીઆતું છે તે નક્કી કરવાનું કામ તો હું સહૃદય વિચારકોને સોંપું છું. હા, એટલું તો હું જરૂર કહીશ કે જૈન કથાસાહિત્ય નીતિના સિદ્ધાંતોથી જેવું ભરપૂર છે તેવું અન્ય સાહિત્ય મારા જોવામાં આવ્યું નથી. હિંદુઓમાં જેમ મનુસ્મૃતિ કાયદા-કાનુનોનો ગ્રંથ છે, તેમ જૈનોમાં ભદ્રબાહુસંહિતા (૪૬ મો અધ્યાય ' ધી જૈન લૉ ' બુકમાં પ્રકાશિત), ઇંદ્રનંદિની જિનસંહિતા, હેમચન્દ્રાચાર્યકૃત અર્હન્નીતિ વિગેરે છે. આ અર્હન્નીતિમાં ફક્ત નીતિના જ પુત્રોને હકદાર કહ્યા છે કે જે વાત મનુસ્મૃતિમાં જોવામાં આવતી નથી. ત્યાં તો નીતિવાન્ ને અનીતિવાન્ બધા પુત્રોને હકદાર કહ્યા છે. અર્હન્નીતિ પ્રમાણે ચાર જાતના પુત્રો હકદાર છે, જ્યારે મનુસ્મૃતિ પ્રમાણે બાર જાતના પુત્રો છે. વળી ન્યાયથી ધન ઉપાર્જન કરવું અને તેમાંથી બને તો રૂપિયે આઠ આનો

પ્રમાણે દ્રવ્ય ધર્મ માર્ગમાં ખરચવું એવો ઉપદેશ જૈન ગ્રંથો સિવાય અન્ય સ્થળે મળવો મુશ્કેલ છે. રાજ્યાતિક્રમ ન કરવો, રાજાને માન આપવું એ પણ જૈનશાસનનાજ સિદ્ધાંતો છે. આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે જૈનોના ઐહિક સાહિત્યમાં પણ નીતિને પ્રધાનપદ આપવામાં આવેલું છે.

ઉપર્યુક્ત પ્રકારનું જૈનો પાસે સાહિત્ય હોવા છતાં જૈનો પાસે સાહિત્ય નથી, જે છે તે નિર્માલ્ય છે એવું કહેવાનું કયો વિદ્વાન્ સાહસ કરી શકે? અલબત એ વાત અત્ર કહેવી નિરર્થક નહિ ગણાય કે જૈનો પાસે જેટલું સાહિત્ય છે, તેમાંનો બહુજ થોડો ભાગ હજી પ્રસિદ્ધ થયો છે. ઘણો ભાગ હજી ભંડારોમાં છે. જેટલો ભાગ પ્રસિદ્ધ થયો છે, તેટલો પણ હજી ઇતર વિદ્વાનોની સમક્ષ જોઇએ તેવી રીતે રજુ કરવામાં આવ્યો નથી.

વળી એક વાત એ છે કે કેટલાકોની માન્યતા એમ છે કે **જૈન સાહિત્ય મનુષ્યને બાયલા બનાવે છે.** આ વાત કેટલે અંશે પાયાસર છે તે આપણે વિચારીએ. જે લોકો આ આક્ષેપ કરે છે તે લોકો " अहिंसा परमो धर्मः "એ સિદ્ધાંતનો વાસ્તવિક અર્થ સમજતા નથી. તેઓ તો એમ સમજી બેઠા છે કે 'દરેક કાર્ય કરવામાં હિંસા થાય છે,વાસ્તે કોઇ પણ જાતનું કાર્ય ગૃહસ્થે કરવું નહિ એમ જૈન સિદ્ધાંત કહે છે;કોઈ મારી જાય અથવા તો આપણી આબરૂ જતી હોય, તો પણ બેસી રહેવું" આવા આક્ષેપ કરનારાઓએ જૈન ધર્મનો વધારે ઉંડો અભ્યાસ કર્યો હોત તો તેઓ આવો આક્ષેપ કદી કરત નહિ. કેમકે જૈન શાસકારોએ તો સ્પષ્ટ રીત્યા નિવેદન કર્યું છે કે સાધુઓ વધારેમાં વધારે દયા પાળે તો તે વીસ વિશ્વા જેટલી

છે, એવી રીતે ગૃહસ્થ તો ફક્ત સવા વિશ્વાજ દયા પાળી શકે તેમ છે. આ જ બતાવી આપે છેકે ગૃહસ્થ સાધુથી સોળમે ભાગે દયા પાળે છે. આટલી બધી ગૃહસ્થને સારૂ છુટ મૂકેલી હોવા છતાં પણ ગૃહસ્થો નાજુક બાંધાના, કાચા મનના, કોમળ હૃદયના હોઇ કરીને કે અન્ય કોઇ કારણને લીધે સ્વતઃ બાયલા રહે કે બને તેમાં જૈન સાહિત્ય અથવા ધર્મનો શો દોષ વારૂ? જૈન ધર્મમાં નીતિસર યુદ્ધ કરવાની પણ ગૃહસ્થોને મનાઇ કરી નથી. આ વાતના સમર્થનમાં હું એટલુંજ કહીશ કે શું પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભ સ્વામીના પુત્ર ભરત ચક્રવર્તીએ સાઠ હજાર વર્ષ પર્યંત યુદ્ધ કર્યું હતું નહિ વારૂ? અને યુદ્ધ કર્યું તેમ છતાં પણ શું તેઓ મોક્ષે ગયા નહિ કે? વળી શ્રેણિક, ચેડારાજા, કોણિક, કુમારપાળ એ રાજાઓ જૈન હતા એ વાત તોં ઇતિહાસ–સિદ્ધ છે અને તેમણે યુદ્ધો પણ કરેલાં છે. તેમજ **વિમલશાહ, આંબડ, વસ્તુપાલ** વિગેરે જૈનોએ યુદ્ધ કર્યાના ઉલ્લેખો ઇતિહાસમાં જોવાય છે. વળી જૈન શાસ્ત્રકારો તો જોરશોરથી કહે છે કે " कम्मे सूरा ते धम्मे सूरा " અર્થાત્ જે કર્મ કરવામાં શૂરવીર છે, તે ધર્મ કરવામાં પણ શૂરવીર છે. ટુંકમાં ઉપર્યુક્ત કથન પછી આ આક્ષેપમાં કેટલી સત્યતા રહેલી છે એ વિદ્વાનો સહેલાઇથી સમજી શકે તેમ છે, તો પછી આ આક્ષેપને અસત્ય ઠેરવવા વિશેષ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર રહેતી નથી.કહેવું જરૂરનું થઇ પડશે કે જૈન શાસ્ત્રોમાં ગૃહસ્થોને માટે જે જીવરક્ષા કરવાનું કહેલું છે, તે એટલા અંશમાં કે–'नीरागत्रसजन्तूनां हिंसां संकल्पतस्त्यजेत्' અર્થાત્ નિર્દોષ એવા ત્રસ જીવોને મારવાની બુદ્ધિથી મારવા નહિં'. ગૃહસ્થોને

માટે આવો નિયમ હોવાથી જ ઉપર કહેવામાં આવ્યું તેમ જૈન રાજાઓ, મંત્રીઓ વિગેરે આસ્તિક જૈન હોવા છતાં પણ તેઓએ લડાઇઓ કરેલી છે. બાકી નિર્દોષ પ્રાણિઓને તકલીફ આપવાનો કે તેઓની હિંસા કરવાનો તો કોઇનો હક હોઇ શકેજ નહિં અને તેવી આજ્ઞા કોઇ નીતિજ્ઞ શાસ્ત્રકારો આપે પણ નહિ. અને તે વાત મહાભારતમાં પણ આપેલા, "અહિંસા પરમો ધર્મઃ" એ વાક્યથી પુરવાર થાય છે. આવો ઉચ્ચ કોટિનો મનનીય સિદ્ધાંત કોને માન્ય ન હોય વારુ ?

જૈન સાહિત્ય પરત્વે હવે હું એટલુંજ કહીશ કે જૈનોના લખેલાં શાસ્ત્રો, તીર્થમાળાઓ વગેરે પ્રાચીન સમયના ગુજરાતની સ્થિતિ, તે સમયના રીતરિવાજો, ભાષા તેમજ ઐતિહાસિક બાબતો ઉપર સારો પ્રકાશ પાડી રહ્યાં છે. તેમાં ખાસ કરીને જૈન શિલાલેખો ભારતવર્ષના ઇતિહાસ પર કેવો પ્રકાશ પાડે છે તે જાણવું હોય તો ડૉ. ગેરિનાટનો 'જૈનશિલાલેખો અને ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ' એ નામનો લેખ વાંચો. જન સાહિત્યનો વિશેષ ખ્યાલ આપવા જતાં મૂળ વિષયથી વધુ વિષયાંતર થઇ જવાનો ભય રહેવાથી આપણે આટલેથીજ આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરીશું. પરંતુ એટલું ઉમેરવું અનાવશ્યક નહિ ગણાય કે સાહિત્યદ્વારા જ જૈનોએ દેશની સેવા બજાવી છે તેમ નથી, પરંતુ શિલ્પ-કલાને ' ણ ઉત્તેજન આપવામાં તેઓએ અગ્ર ભાગ ભજવ્યો છે.

આ તો સાહિત્યદ્વારા દેશની સે ૧ કરવાની જે ઉદારતા જનોએ દાખવી છે તેનું ફક્ત અત્ર દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. હવે હું

એક બીજી બાબત તરફ ધ્યાન ખેંચીશ. જૈનધર્મમાં દેવ, ગુરુ અને ધર્મની વ્યાખ્યા શું આપી છે તે જોઇએ. પ્રથમ તો દેવનું લક્ષણ વિચારીએ. આ સંબંધમાં શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્ય કહે છે કેઃ--

" सर्वज्ञो जितरागादि-दोपस्त्रैलोक्यपूजितः ।
यथास्थितार्थवादी च, देवोऽर्हन् परमेश्वरः ॥ "

—યોગશાસ્ત્ર, દ્વિતીય પ્રકાશ.

અર્થાત્—જે સર્વજ્ઞ છે, જેણે રાગાદિક દોષોને પરાજિત કર્યા છે, જેની ત્રિભુવન પૂજા કરે છે. અને જે જેવા પદાર્થો છે, તે જ પ્રકારે તેનું સ્વરૂપ કહે છે. તે દેવ છે, તે જ અર્હન્ છે, તે જ **પરમેશ્વર** છે. આ વ્યાખ્યા ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે આવું દેવનું લક્ષણ સર્વમાન્ય થયા વિના રહે તેમ નથી. કારણ કે આમાં જૈનો તરફ જરા પણ પક્ષપાત બતાવ્યો નથી. જેનામાં ઉપર્યુક્ત ગુણો હોય તે દેવ કહી શકાય;

સાથે સાથે ગુરુનું લક્ષણ પણ જોઇ લઇએ--

" महाव्रतधरा धीरा भैक्षमात्रोपजीविनः ।
सामायिकस्था धर्मोपदेशका गुरवो मताः ॥ "

અર્થાત્-જેઓ પાંચ મહાવ્રતોનું પાલન કરે છે, જેઓ ધીર છે, જેઓ ભિક્ષા માત્રથી આજીવિકા ચલાવે છે, જેઓ સમતારૂપ સામાયિકમાં સ્થિત છે. અને જેઓ ધર્મનો ઉપદેશ આપે છે, તેમને ' ગુરુ ' માનવામાં આવે છે. જુઓ આ વ્યાખ્યામાં છે જરા પણ ખેંચતાણ ? ગમે તે જાતિનો પુરુષ ગુરુપદ પ્રાપ્ત કરી શકે એ ખુલ્લી વાત છે. અત્ર એક વાત

ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે કે આદર્શ સાધુજીવનનો ખ્યાલ જૈનસાધુ જોવાથી આપણને મળી આવેછે.પ્રાયઃ જૈનેતરસાધુઓ પોતાના આચાર–વિચારમાં અતિશય શિથિલ થયેલા જોવામાં આવે છે, તેમજ ત્યાગવૃત્તિને બદલે તેઓ મોજશોખમાં વધારે લુબ્ધ થતા જોવામાં આવે છે. જૈન દર્શનરૂપી પ્રાસાદના પાયા અને ભીંતરૂપ દેવ અને ગુરુની વ્યાખ્યા આપણે ઉપર જોઇ ગયા. હવે તે પ્રાસાદના મોભરૂપ ધર્મનું લક્ષણ વિચારવામાં આવે છે. " दुर्गतौ प्रपतन्तमात्मानं धारयतीति धर्मः " અથવા " दुर्गतिप्रपतत्प्राणिधारणाद् धर्म उच्यते " અથવા તો "यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धि : स धर्मः" એ પ્રમાણે ધર્મની સામાન્યરીતિથી જુદી જુદી વ્યાખ્યા આપવામાં આવે છે. ઉપર્યુક્ત વ્યાખ્યાઓનો અર્થ એ છે કે–દુર્ગતિમાં પડતા આત્માને ધારણ કરી રાખે–દુર્ગતિમાં પડતો હોય તેમાંથી બચાવે તે ' ધર્મ ' કહેવાય છે. સાંસારિક તેમજ પારમાર્થિક કલ્યાણની જે વડે પ્રાપ્તિ થાય–સિદ્ધિ થાય તેને ' ધર્મ ' કહેવામાં આવે છે. આ દેવ, ગુરુ અને ધર્મ એ ત્રણ તત્ત્વો પર ઘણું કહી શકાય તેમ છે, પણ આ પ્રસ્તાવનાનું કલેવર વધી જવાના ભયથી તેમજ હજુ મુક્તિ અને સ્યાદ્વાદ પરત્વે કેટલુંક કથન કરવાનું હોવાથી આ તત્ત્વોનો વિશેષ ઉલ્લેખ કરી વાચકવર્ગની ધીરજ દૂર કરવા ઇચ્છતો નથી. મુક્તિના સ્વરૂપમાં અને તે પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનમાં દર્શનકારો એકએકથી જૂદા પડે છે. કોઇ જ્ઞાન, ભક્તિ અને યોગને મુક્તિસંપાદન કરવાનાં સાધન તરીકે ગણે છે; તો કોઇ સત્, ચિત્ અને આનન્દને; જ્યારે કેટલાક મહેર, બંદગી અને ખેરને તેના સા-

ધનરૂપ ગણ્યું છે. કેટલાક ગુરુ વચનમાં નિશ્ચય રાખવાથી મુક્તિ મળે છે એમ કહે છે, જ્યારે જૈન દર્શન એમ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરે છે કે સમ્યગ્-દર્શન, સમ્યક્-જ્ઞાન અને સમ્યક્-ચારિત્ર દ્વારા મુકિત મળે છે. જૈનદર્શને બતાવેલ સાધનો સર્વમાન્ય થઇ શકે તેમ છે. વળી આ સાધનોમાં અન્ય સાધનોનો અંતર્ભાવ પણ થઇ જાય છે, એ વાત વિચારવાથી સહજ જણાઇ આવે છે. જેમકે જ્ઞાન, ભક્તિ અને યોગ એ સમ્યગ્ દર્શન, સમ્યક્-જ્ઞાન, અને સમ્યક્-ચારિત્ર એ ત્રણમાં સમાઇ જાય છે. ટુંકમાં મુક્તિના સાધન તરીકે 'ઉપદેશતરંગિણી' ના કર્તા રત્નમંદિરગણિ, જે સાધન બતાવે છે, તે સાધનમાં તો બે મત હોઇ શકે તેમ છેજ નહિ. તેઓ દર્શાવે છે કે—

" नाशाम्बरत्वे न सिताम्बरत्वे
न तर्कवादे न च तत्त्ववादे ।
न पक्षसेवाऽऽश्रयणेन मुक्तिः
कषायमुक्तिः किल मुक्तिरेव ॥ "

અર્થાત્-દિગમ્બર અવસ્થામાં મુકિત નથી, શ્વેતામ્બર અવસ્થામાં મુક્તિ નથી, તર્કવાદમાં મુકિત નથી, તત્ત્વવાદમાં મુક્તિ નથી, પોતાના પક્ષની સેવા કરવામાં મુક્તિ નથી. પરંતુ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાયોથી મુક્ત થવામાંજ વાસ્તવિક રીતે મુક્તિ રહેલી છે. આ પ્રકારની મુક્તિની વ્યાખ્યા ઉપરથી પણ જૈન ધર્મની ઉદારતા સિદ્ધ થતી નથી કે?

ગમે તે વ્યક્તિ પછી ચાહે તે પુરુષ હોય કે સ્ત્રી હોય, તે મુક્તિ મેળવી શકે છે એમ જૈન સિદ્ધાંત કહે છે. વળી એવું પણ નથી કે જૈન સાધુનો વેશ પહેરે તોજ મુક્તિ મળે નહિ તો નહિ. પંદર પ્રકારે મુક્તિ મળે છે, એમ જૈન શાસ્ત્રમાં પાઠ છે. સાથે સાથે એટલું હું નિવેદન કરીશ કે અન્ય દર્શનકારોની માફક જૈનોએ મુક્તિને અનિત્ય તેમજ શૂન્ય માની નથી. મુક્ત થયા પછી સંસારમાં પરિભ્રમણ કરવાનું રહેતું નથી એમ જૈન ધર્મ કહે છે. વળી આ ધર્મ પ્રમાણે મુક્ત અવસ્થામાં આત્મા અનંતજ્ઞાની, અનંતસુખી મનાય છે.

જૈન ધર્મની ઉદારતા પરત્વે આપણે ઉપર ઘણાં કારણો જોઇ ગયા પણ તે કારણોનું મૂળ કહો કે સર્વોત્તમ કારણ કહો તે તો 'સ્યાદ્વાદ' જ છે. જૈનોની સ્યાદ્વાદ શૈલી ભલભલા વિદ્વાનોને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરે છે. એટલુંજ નહિ પણ જૈનેતર વિદ્વાનોને પણ મુક્તકંઠે તેની પ્રશંસા કરવી પડે છે. અન્ય દર્શનકારોએ પણ ગુપ્તરીત્યા તો તેનો સ્વીકાર કર્યોજ છે. એ વાત આપણે આગળ ઉપર જોઇશું. જ્યારે સ્યાદ્વાદ આવો ઉચ્ચ કોટિનો સિદ્ધાંત છે, તો તેનું સ્થૂલ સ્વરૂપ તો આપણે જાણવું જોઇએ. સ્યાદ્વાદ એ 'સ્યાત્' અને 'વાદ' એ શબ્દનો બનેલો છે. "સ્યાત્" નો અર્થ "કથંચિત્" "અમુક અપેક્ષાએ" એમ થાય છે. "स्याद् अव्ययं अनेकान्तद्योतकम्" એમ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય કહે છે. અર્થાત્ "સ્યાત્" એ અવ્યય છે. અને તે એક કરતાં વધારે પક્ષ (બાજુ)નું દ્યોતન કરે છે. આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે કોઇ પણ

વસ્તુનું એક કરતાં વધારે દૃષ્ટિબિન્દુદ્વારા કથન કરવું, નિર્દેશ કરવો એ સ્યાદ્વાદ છે. ટુંકમાં એક વસ્તુમાં સાપેક્ષ રીત્યા અનેક ધર્મોનો—અરે વિરૂદ્ધ ધર્મોનો પણ સ્વીકાર કરવો તે સ્યાદ્વાદ છે. એ તો સાધારણ મનુષ્ય પણ જાણે છે કે દરેક વસ્તુની બે બાજુઓ તપાસવી જોઇએ. એક બાજુ જોવાથી વાસ્તવિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થતાં ભ્રાન્તિ—ભ્રમ ઉત્પન્ન થવા સંભવ રહે છે. અને ઉલટા ઊંધે માર્ગે ચઢી જવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સ્યાદ્વાદનું ક્ષેત્ર અત્યન્ત વિશાળ છે. દરેક પ્રમેય પદાર્થ સ્યાદ્વાદની મુદ્રાથી મુદ્રિત છે. એ વાતને શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્ય ટેકો આપે છે, કેમકે તેમણે કહ્યું છે કેઃ—

"आदीपमाव्योम समस्वभावं, स्याद्वादमुद्रानतिभेदि वस्तु"

અન્યયોગવ્યવચ્છેદિકા, પંચમ શ્લોક.

અર્થાત્—દીપથી લઇને તે આકાશ સૂધી સર્વ પદાર્થ સમસ્વભાવને ધારણ કરે છે, કારણ કે કોઇ પણ પદાર્થ સ્યાદ્વાદ મુદ્રાનું ઉલ્લંઘન કરી શકે તેમ નથી. વિશેષમાં અનેકાન્તવાદ, અપેક્ષાવાદ એ સ્યાદ્વાદના પર્યાયો છે. દરેક વસ્તુ અનન્તધર્માત્મક છે. કેમકે અસ્તિત્વ, નાસ્તિત્વ, નિત્યત્વ, અનિત્યત્વ, સદશત્વ, વિસદશત્વ ઇત્યાદિ વસ્તુના ધર્મો છે. દરેક વસ્તુ (દાખલા તરીકે ઘટ) પોતાના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવની અપેક્ષાએ સત્ છે, જ્યારે પરના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવની અપેક્ષાએ અસત્ છે.

જેવી રીતે કે મુંબાઇમાં વસન્ત ઋતુમાં માટીનો રક્ત

ઘટ, દ્રવ્યથી મૃત્તિકાનો છે અર્થાત્ મૃત્તિકા સિવાય અન્યરૂપ–પટરૂપ નથી. એટલે કે સ્વદ્રવ્યથી સત્ છે. જ્યારે પરદ્રવ્યથી અસત્ છે; તેમજ ક્ષેત્રથી મુંબાઇનો છે, નહિ કે બીજા કોઇ ક્ષેત્રનો. કાલથી વસંતઋતુનો છે પરંતુ તે સિવાય બીજી કોઇ ઋતુનો નથી. ભાવથી રક્તવર્ણયુક્ત છે, કિન્તુ અન્ય કોઇ વર્ણયુક્ત નથી. આ પ્રમાણે આપણે એકજ વસ્તુમાં (દાખલા તરીકે ઘટમાં) સત્વ અને અસત્વ એમ બે ઉભય વિરુદ્ધ ધર્મ કેવી રીતે રહેલા છે તે જોઇ ગયા. હવે નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વના સંબંધમાં વિચાર કરીએ. અર્થાત્ અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો દરેક પદાર્થ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય યુક્ત છે એમ વિચારીએ. પ્રથમ તો આત્મા પરજ આ વાત ઘટાવીએ. દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ મૂળ વસ્તુ—દ્રવ્યની અપેક્ષાએ એમ કહી શકાય કે આત્મા નિત્ય છે, તથાપિ પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ–ગુણ અને પર્યાયોના ઉત્પાદ અને વિનાશની અપેક્ષાએ આત્મા અનિત્ય છે એમ માનવું પડે છે, કેમકે જ્યારે આત્મા આ મનુષ્ય દેહનો ત્યાગ કરી અન્ય ગતિને–દેવાદિગતિને પ્રાપ્ત કરે છે; ત્યારે મનુષ્ય પર્યાયનો વિનાશ થયો અને દેવાદિપર્યાયનો ઉત્પાદ થયો એ સહજ સમજી શકાય છે, પરંતુ આત્મત્વ-ચેતનત્વ તો બન્ને દશામાં સમાન જ છે-ધ્રુવ જ છે. હવે આ બાબત ઉપર વિશેષ વિવેચન ન કરતાં અન્ય દર્શનકારોએ સ્યાદ્વાદનો સ્વીકાર કર્યો છે કે કેમ તેનો વિચાર કરીએ. પ્રથમ તો સાંખ્ય દર્શનનો વિચાર કરીએ. સાંખ્ય દર્શનકારે સત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણોની સમ અવસ્થાને ' પ્રકૃતિ ' તેમજ પ્રકૃતિમાં પ્રસાદ, સંતોષ અને દૈન્યાદિ અનેક ધર્મો

સ્વીકાર્યો છે. આ સ્યાદ્વાદનું અવલંબન નહિ તો બીજું શું ? નૈયાયિકોએ પણ સ્યાદ્વાદનો આશ્રય લીધો છે. કારણ કે તેઓ પણ દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મને સામાન્ય અને વિશેષ એમ ઉભય રૂપે માને છે. બૌદ્ધોના મતમાં પાંચ વર્ણવાળા રત્નને 'મેચક' કહેવામાં આવે છે.આ મેચકજ્ઞાનમાં તેઓએ નીલ, પીત વિગેરે ચિત્રજ્ઞાન પણ માન્યું છે. મીમાંસકોએ પણ પ્રમાતા, પ્રમિતિ અને પ્રમેયના જ્ઞાનને એકરૂપે માન્યું છે. મહાભૂતાદિકમાંથી ચૈતન્યશક્તિ ઉદ્‌ભવે છે, એમ ચાર્વાક માને છે. અતએવ મહાભૂતાદિકના પરિણામ તરીકે ચૈતન્યને તે ઓળખાવે છે. આ ચૈતન્યને પૃથ્વી આદિક તત્ત્વોથી ભિન્ના ભિન્ન માન્યા વિના તેનો છૂટકો જ નથી. જ્યારે છૂટકોજ નથી, એટલે એની મેળે ચાર્વાકો પણ સ્યાદ્વાદના તાબામાં આવી ગયા.

પ્રસ્તુતમાં એ કહેવું અસ્થાને નહિ ગણાય કે જૈન તત્ત્વથી અનભિજ્ઞ પુરુષોએ સ્યાદ્વાદના સંબંધમાં 'તે સંશયવાદ છે, એ તો જૈનોએ પોતાના બચાવ તરીકે ઘડી કાઢેલ વાદ છે,' ઇત્યાદિ જે અસંબધ્ધ અને ન્યાયબાધિત ઉદ્‌ગારો કાઢ્યા છે, તેનો આ ગ્રન્થકર્તાએ સચોટ રીતે પ્રત્યુત્તર આપેલો હોવાથી તે સંબંધમાં અત્ર વિચાર કરવામાં આવતો નથી.[1]

ઉપર્યુક્ત વિવેચન ઉપરથી જૈનધર્મની ઉદારતા એ ઉદારતા છે કે કેમ તે સ્પષ્ટ સમજી શકાતું હોવાથી એ વિષયને અંગે કંઈ વિશેષ લખવાની હવે આવશ્યકતા રહેતી નથી એટલે

---

[1] સ્યાદ્વાદનું સ્થૂલ સ્વરૂપ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (પૃ. ૧૧૨-૧૧૫) તરફ દૃષ્ટિ-પાત કરવાથી જોઇ શકાશે.

હવે આ પ્રસ્તાવના પૂર્ણ કરવામાં આવે તે પૂર્વે પાઠક-વર્ગને એક ભલામણ કરવી ઉચિત સમજું છું. તે એ છે કે 'કોઇ પણ વિદ્વાન્ કોઇ પણ દર્શનમાં પ્રતિપાદિત કરેલા સિદ્ધાન્તોનું ખંડન કરવા તૈયાર થાય, તે પહેલાં તેણે તે દર્શનનો તેના અધ્યાપક પાસેથી પૂર્ણ અભ્યાસ કરવો જોઇએ' એ વાતને આ ગ્રન્થકાર પણ સંમત હોવાથી આ ગ્રન્થકારે સ્વ-પર-ઉપકારાર્થે રચેલા, છએ દર્શનોનાં તત્ત્વોના સ્પષ્ટીકરણથી મનોમોહક એવા આ તત્ત્વાખ્યાનનામક ગ્રન્થમાં પોતાના વિચારોથી ભિન્ન અને કદાચિત્ વિરુદ્ધ વિચારો પણ દૃષ્ટિગોચર થાય તો તેથી ઉશ્કેરાઇ ન જવું. પરન્તુ તેના ઉપર તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ નિષ્પક્ષપાતપુરસ્સર વિચાર કરવો. કેમકે 'મારું તે સાચું' એ સિદ્ધાંત વિશ્વમાન્ય થયો નથી અને થવાનો નથી; પરંતુ 'સાચું તે મારૂં' એ સિદ્ધાંતને સ્વીકારવા સહુ કોઇ સર્વદા તત્પર જ હોય એમાં કહેવું જ શું?

અંતમાં સમસ્ત જગતને શાંતિ મળે અને તેનું કલ્યાણ થાઓ એવી અભિલાષા શ્રીમાનતુંગસૂરિ કૃત નિમ્ન-લિખિત-

" जटाशाली गणेशार्ली, शंकरः शांकरांकितः ।
युगादीशः श्रियं कुर्याद्, विलसत्सर्वमंगलः । "

—પદ્યદ્વારા પ્રદર્શિત કરી હું અત્ર વિરમું છું.

સેન્ટ ઝેવિયર કૉલેજ, મુંબાઇ.
વીરસંવત્ ૨૪૫૧,
કાર્તિક શુક્લ પ્રતિપદ્.

હીરાલાલ રસિકદાસ
કાપડિયા.

કિંચિદ્ વક્તવ્ય.

આ ગ્રંથ લખવાની ભાવના કેવા સંજોગો વચ્ચે થઇ અને તત્ત્વાખ્યાન નામ શા કારણથી આપવામાં આવ્યું એ વાતનો ખુલાસો જ્યાં સુધી કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી જિજ્ઞાસુઓની જિજ્ઞાસા પૂરી ન થાય એ વાત સ્વાભાવિક છે.

પૂજ્યપાદ ગુરુદેવની પાસે બનારસમાં ન્યાય, વ્યાકરણ વગેરેનો અભ્યાસ કર્યા બાદ સિદ્ધાચલની યાત્રા નિમિત્ત પ્રયાણ થતાં આગરા, નયાશહેર, શિવગંજ, ઉદેપુર વગેરે શહેરોમાં ચાતુર્માસ કરી અમ્હે જ્યારે ગુજરાત તરફ આગળ વધવા લાગ્યા અને જેમ જેમ વિદ્વાનોનો સમાગમ પણ થતો ગયો તેમ તેમની દાર્શનિક જિજ્ઞાસા વિશેષ રૂપમાં જોવામાં આવતી ગઇ. કથા-ચરિત્રોના તો સેંકડો ગ્રંથો જૈન, જૈનેતરના બહાર પડી ચૂકયા છે, પરન્તુ દરેક દર્શનકારનું તાત્ત્વિક રહસ્ય કેવા પ્રકારનું છે, કયા દર્શનકાર મોક્ષને કેવી રીતે માને છે કયા દર્શનમાં કેટલાં પ્રમાણો માનેલાં છે તેવા વિષયોને સમજાવનાર ગુજરાતી ભાષામાં જેવો જોઇએ તેવો ગ્રંથ અદ્યાપિ બહાર પડ્યો સાંભળવામાં આવ્યો નથી. હા, સંસ્કૃત ભાષામાં તેવા સેંકડો ગ્રન્થો હજુ પણ વિદ્યમાન છે, પણ તેથી સામાન્ય બુદ્ધિવાળો જનસમાજ લાભ લઇ શકે નહિ એ વાત બનવા યોગ્ય છે. કેવળ ષડ્દર્શનસમુચ્ચયની ટીકાનો ભાષાનુવાદ એક અજૈન ભાઇએ બહાર પાડેલ છે, પણ તે જનતાને

ઉપયોગી નીવડી શકયો નથી, તેમજ વિશેષરૂપથી પરિસ્ફુટ વિવેચનવાળો નથી બની શકયો. કેટલીક જગ્યાએ તો જૈન દર્શનના મૂળ જ્ઞાનના અભાવે આક્ષેપો પણ કર્યાં છે.

આ સિવાય છૂટક છૂટક ગ્રંથોમાં પણ થોડું થોડું વિવેચન કેટલેક ઠેકાણેથી બહાર પડેલ છે, પણ સંકલનાબદ્ધ વિષયો ન હોવાથી વાંચનારને પદાર્થવિજ્ઞાન બરાબર રીતે થઇ શકે તેમ નથી. આમ હોવાથી તથા કેટલાક વિદ્વાનોની પ્રેરણા થવાથી આવો ગ્રંથ લખવા મારી ઇચ્છા જાગૃત થઇ.

તત્ત્વાખ્યાન નામ આપવાનું કારણ એ છે કે કેટલાક મહાનુભાવો તો જૈન શબ્દ સાંભળતાં ચમકી ઉઠે છે. જો કે જૈન શબ્દ એટલો તો વિશાળ અને ઉદારતાસૂચક છે કે બીજા દાર્શનિક શબ્દોમાં તેટલું રહસ્ય ભાગ્યેજ મળી આવે. जि ધાતુથી ઔણાદિક नक् પ્રત્યય આવવાથી જિન શબ્દ બને છે. जयति रागादिशत्रून् इति जिनः અર્થાત્ રાગ,દ્વેષ, મોહ વગેરે આન્તરિક શત્રુઓનો જે સર્વથા વિનાશ કરે તે વ્યક્તિ જિન કહેવાય. અને તે જેના અભીષ્ટ દેવ તે જૈન-આમાંથી એવો અર્થ નીકળી શકતો નથી કે અમુક વ્યક્તિજ જિન કહેવાય અને અમુક નહિ;જે કોઇ પણ વ્યક્તિ પૂર્વોક્ત કાર્ય કરે તે તમામનો જિન શબ્દથી વ્યવહાર કરી શકાય છે. જ્યાં આટલી બધી ઉદારતા ઇશ્વરની માન્યતામાં જણાવી હોય ત્યાં પક્ષપાતનો સંભવ કેમ સંભવી શકે ?

કેટલાક બિચારા ધર્માંધ જીવો તો આ જૈન શબ્દથી ભડકી ઉઠે છે અને તે શબ્દમાં નાસ્તિકતાની જાણે ગંધ ન આવતી

હોય તેમ મોં મરડે છે. આ ઉપરથી એક કહેવત પડી ગઇ કહે-વાય છે કે હાથી મદોન્મત્ત થઇને આવતો હોય અને જીવ જોખમમાં હોય તો રક્ષણને માટે પણ જૈનમંદિરમાં ન જવું—તેમજ તેના જવાબમાં બીજાએ એ પ્રમાણે કહ્યું કે સિંહના પંજામાં આવી જતા હોઇએ તો તે બહેતર પણ શૈવ-મંદિરમાં ન જવું. એકે અવાજ ઉઠાવ્યો કે વેદને ન માને તે નાસ્તિક, ત્યારે બીજો કહે પિટક ગ્રંથો ન માને તે નાસ્તિક—જ્યાં આમ આપસના વાદ-વિવાદ ને મારામારી ચાલતી હોય ત્યાં વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર પણ કોણ કરી શકે ? ખરું જોતાં એ બધી વાતો જૂના જમાનાની સાથે ભૂસાઇ જવા આવી છે. જમાનો બદલાયો છે. વૈમનસ્ય ને કુસંપની વાસનાઓ નાશ થતાં જાય છે તો પણ હજી તે તદ્દન નિર્મૂળ થાય નહિ ત્યાં સુધી તો રાહ જોવી રહી. આવાંજ કારણોને લઈ જૈનશબ્દને આગળ નહિ લાવતાં માત્ર તત્વાખ્યાન નામ આપવાની જરૂર જણાઇ છે. તત્ત્વોનું આખ્યાન—કથન જેમાં કરવામાં આવ્યું હોય તે તત્વાખ્યાન નામ પણ સાર્થક ને રહસ્યપૂર્ણ છે.

આ ગ્રંથમાં દરેક દર્શનકારોનાં મંતવ્ય તત્ત્વોની સાથ સાથ આચારનું પ્રતિપાદન પણ ભૂલવામાં આવ્યું નથી. અર્થાત જેટલા અંશે બની શક્યું તેટલા અંશે આચાર વગેરેનું પ્રતિ-પાદન કરવામાં આવ્યું છે. આ માટે અનેક ગ્રંથો જોવાની જરૂર પણ જણાઇ હતી; કારણ કે જ્યારે પ્રમાણ પ્રમેયનું પ્રતિપાદન કરવું હોય ત્યારે તે વિષયના ગ્રંથો સારી રીતે અવલોકયા સિવાય તેનું યથાર્થ નિરૂપણ ન જ થઇ શકે.

જે લોકોએ જૈન તર્ક ગ્રંથો, વ્યાકરણ ગ્રંથો તથા સાહિત્ય કાવ્ય કોશાદિનું અવલોકન કર્યું હશે, તે લોકો જૈનો નાસ્તિક છે એમ ઉચ્ચારી નહિજ શકે, ઉલટું તેમનાથી જૈનોની પ્રશંસા કર્યા વિના નહિ ચાલે. જે લોકોએ જૈન આચારગ્રંથો દશવૈકાલિક, આચારાંગ, ધર્મબિન્દુ, યોગશાસ્ત્ર વગેરે અવલોકયા હશે, તે એમ નહિ ઉચ્ચારી શકે કે જૈનોનો આચાર શુદ્ધ અને આદર્શ નથી. તેમજ જેઓએ જૈનોના ત્યાગધર્મ અને ગૃહસ્થધર્મ પ્રતિપાદન કરનાર ગ્રંથો જોયા છે, તે કેવી રીતે કહેવા સાહસ કરી શકશે કે જૈનોની અહિંસાએ ભારતને બાયલો બનાવ્યો છે! એ તો ઇશ્વરને જગતકર્તા માની તેને જ ભરોસે ને આધારે બેસી રહેતા હોય અને જે કંઇ પણ કર્મ કર્યા સિવાય ઇશ્વરની સહાયતાની રાહ જોઇ રહેતા હોય તેવા લોકોએ જ ભારતની પ્રજાને નિર્વીર્ય અને નપુંસક બનાવી દીધી છે. 'જે કમ્મે સૂરા તે ધમ્મે સૂરા' એવી જ્યાં ઉદ્ઘોષણા ખૂબ જોરશોરથી કરવામાં આવી હોય તે ધર્મ હીનસત્ત્વતાને કેવી રીતે બનાવી શકે? જૈનોના હાથથી રાજ્ય કારોબાર ગયો તેમજ સાચા જૈનોનો સહવાસ હઠતો ગયો ત્યારથી ભારતનું અધઃપતન થવા લાગ્યું એમ કહીએ તો કંઇપણ અતિશયોક્તિ જેવું છે જ નહિ. કારણ કે જૈનો તો કર્મ, સ્વભાવ, પુરુષાર્થ, કાળ, નિયતિ આ પાંચ કારણથી જગતની ઉત્પત્તિ માને છે. તેમાં પણ પુરુષાર્થને તો બહુ સારી રીતે માનવામાં આવેલ છે. ઉપર્યુક્ત પાંચ કારણનું વિવેચન આ ગ્રન્થમાં જૈનદર્શનની અંદર વિસ્તારથી કરવામાં આવ્યું છે.

આ ગ્રન્થનિર્માણમાં જે જે ગ્રન્થોનો આશ્રય લેવો પડયો છે; તેની નામાવલી પણ અહિં પૃથગ્ દર્શાવવામાં આવી છે, તેથી જોઇ શકાશે કે કેટલા પરિશ્રમથી ગ્રંથનિર્માણનું કાર્ય કરવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રન્થમાં દરેક દર્શન માટે ત્રણ ત્રણ પ્રસ્તાવ રાખવામાં આવ્યા છે અને જેમાં આચાર તથા તત્ત્વો અલ્પ છે, તેમાં બે પ્રસ્તાવથી કામ ચલાવી લેવામાં આવ્યું છે.

દરેક દર્શનના પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં તેના મન્તવ્ય આચારો, બીજામાં મન્તવ્ય પદાર્થો અને ત્રીજામાં તે ઉપર સમાલોચનારૂપે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. જો કે વિચારભિન્નતાને લઇને ઉંડો વિચાર કરવા જતાં સ્થૂલ બુદ્ધિવાળાને કંઇક આક્ષેપ જેવો પ્રતિભાસ થશે; પરન્તુ એકંદર રીતે બની શક્યું ત્યાં સુધી તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી ખરા ખોટાનો વિચાર જરૂર કરવામાં આવ્યો છે.

મૂળ સિદ્ધાંતના અભ્યાસના અભાવે અને તે તે દર્શનના ગ્રન્થોનું અધ્યયનરૂપે નિરીક્ષણ કર્યા વિના લખવા બેસવાથી તો હાંસીને પાત્ર થવાય છે—જેમ શંકરાચાર્યજીએ બ્રહ્મસૂત્રના વિવેચનમાં ૪૮૫મા પૃષ્ટમાં, ભામિની વ્યાખ્યામાં ૪૮૦મા પૃષ્ટમાં તથા સિદ્ધાંતબિન્દુસ્તોત્ર પૃ. ૨૮૫ શ્લોક ૮ મામાં, અને સ્વામી દયાનંદજીએ સત્યાર્થ પ્રકાશના બારમા ઉલ્લાસમાં જૈનો માટે જે આક્ષેપો કર્યા છે, તે આના દાખલાઓ છે.

આ ગ્રન્થમાં મુખ્ય છ દર્શનોનું વિવેચન છે. સાંખ્ય, બૌદ્ધ, નૈયાયિક અને વૈશેષિક આ ચાર દર્શનનું વિવેચન તથા

સમાલોચના આ ગ્રંથના પૂર્વાર્ધમાં ઘણા વિસ્તારથી દર્શાવેલ છે અને તે ગ્રંથ ત્રણ વર્ષ પર પ્રસિદ્ધ થયો છે.

ઉત્તરાર્ધમાં એટલે આ ગ્રન્થમાં મીમાંસક તથા જૈન આ પ્રમાણે ક્રમ રાખવામાં આવ્યો છે. આ સંપૂર્ણ ગ્રન્થ લગભગ એક હજાર પૃષ્ટ જેટલો વિસ્તૃત થયો છે. તેની પ્રસ્તાવના પ્રોફેસર હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા એમ. એ. મુંબાઈ નિવાસીએ લખી છે, તે માટે તે ધન્યવાદને પાત્ર છે.

આ ગ્રન્થમાં વિષયો લગભગ બસો જેટલા છે, તે વિષયાનુક્રમણિકા જોવાથી માલૂમ પડી આવશે. આ ઉપરથી પણ આ ગ્રન્થ કેટલો ને કેવો ઉપયોગી બન્યો છે તે સ્વયં વાચકો વિચારી લેશે.

આવો તાત્ત્વિક ગહન ગ્રન્થ લખવા મારા જેવો પામર પ્રાણી સાહસ કરે તે તો સંભવિત ક્યાંથી હોય ? પરન્તુ ગુરુકૃપા એ ચિંતામણિ રત્ન જેવી અત્યદ્ભુત છે, કે જે મૂર્ખ શિરોમણિને પણ પંડિતરત્ન બનાવવામાં વિલંબ કરતી નથી. મારા માટે પણ તેવીજ બીના બની છે. હું સ્વપ્નમાં પણ નહોતો ધારતો કે દીક્ષા લઇ આવી રીતે અભ્યાસ કરી શકીશ. કારણ એક તો લીંચ જેવા ગામડામાં જન્મ, સુકેળવણીની તો ગંધ પણ ન લીધેલી ને ચૌદમી સદીના સંસ્કારોવાળાને વીસમી સદીનું ભાન જ ક્યાંથી હોય ? આવો ગ્રન્થ લખવા ભાગ્યશાળી થયો છું, તેને હું ગુરુદેવની કૃપાનુંજ ફળ સમજું છું. કારણ કે જ્યારથી પારસમણિતુલ્ય જગત્પૂજ્ય યુગપ્રધાન શાસનરત્નંભસમાન સ્વર્ગસ્થ ગુરુદેવ શાસ્ત્રવિશારદ

જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયધર્મસૂરિના સમાગમમાં હું આવતો : ગયો, ત્યારથી તેઓએ મારા ઉપર ધાર્મિક સંસ્કારની છાપ એવી તો ઉંડી રીતે બેસાડી કે તે કદાપિ જઈ શકે નહિ, તેમજ અભ્યાસ પણ તેમની છાયા નીચે સ્વલ્પ પરિશ્રમથી સારી રીતે કરી શકાયો. તે અભ્યાસના ફળરૂપ આ અને બીજા કેટલાક જુદા જુદા વિષયના ગ્રન્થો લખી શકાય.

આ પુસ્તકનો પૂર્વભાગ તો ગુરુદેવની વિદ્યમાન દશામાં જ બહાર પડી ચૂકયો હતો, પરન્તુ ઉત્તરાર્ધ માટે તેમ બની શકયું નહિ તે એક કમભાગ્યની નિશાની ગણાય. પૂજ્યપાદ ગુરુદેવના અભાવમાં ગુરુદેવની ગાદીએ બિરાજતા સાહિત્યના પ્રખર વિદ્વાન્-ઇતિહાસતત્ત્વમહોદધિ વડિલ બંધુ જૈનાચાર્ય પૂજ્યપાદ વિજયેન્દ્રજી સૂરીશ્વરજી મહારાજ પણ તેવીજ કૃપાદૃષ્ટિ વરસાવતા આવ્યા છે કે જેવી રીતે ગુરુદેવ વરસાવતા હતા એટલા માટે આ સ્થળે તેમનો પણ ઉપકાર જો હું ન માનું તો ખરેખરો કૃતઘ્ન કહેવાઉં. તેમજ બીજા પણ મારા લઘુ ગુરુભાઇઓ, જેઓ વયથી અને દીક્ષાપર્યાયથી લઘુ છતાં ઘણા ગુણોથી ઘણે અંશે તો વડીલ છે, તેઓનો ઉપકાર માનવો અસ્થાને તો નહિજ ગણાય; કારણ કે દરેક કાર્યમાં તેઓ મને પ્રોત્સાહન આપતા રહ્યા છે.

આ ગ્રન્થ લખી યશોવિજય ગ્રન્થમાળાને આપવામાં આવ્યો હતો. તેના સંચાલકોએ પણ વડોદરે લુહાણા મિત્ર પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં શ્રીયુત વિઠ્ઠલભાઇ આશારામ દ્વારા પૂર્વાર્ધ તો

ત્રણ વરસ પહેલાં બહાર પાડયો હતો. ઉત્તરાર્ધમાં વિલંબ થવામાં ગ્રંથ ગૌરવ, પ્રેસ અને વિહારનું ભ્રમણ, એ કારણો ગણી શકાય. તેમ છતાં જે સ્થિતિમાં આ ગ્રંથ અત્યારે પણ વાચકોની સમક્ષ ઉપસ્થિત કરી શકાયો છે, તે સાહિત્યસેવક પં. લાલચંદ્ર ભગવાનદાસ ગાંધીની સતત પરિશ્રમભરી પ્રુફ સંશોધનાદિ સહાયતાને આભારી છે; એમ મ્હારે કહેવું જોઇએ.

આ ગ્રંથમાં જે કંઇ ત્રુટીઓ માલૂમ પડે તે સજ્જનો સુહૃદયભાવથી જણાવવા કૃપા કરશે; તો દ્વિતીય આવૃત્તિમાં તે ઉપર જરૂર ધ્યાન આપવામાં આવશે.

'જે જે મહાનુભાવોએ આ ગ્રન્થ પ્રકાશિત કરવામાં સહાયતા કરેલી છે, તે મહાનુભાવો ભવાન્તરમાં પણ ઉત્તમ જ્ઞાનના ભાગી બની સદ્ગતિને પ્રાપ્ત કરો' શાસનદેવ પ્રત્યે એવી પ્રાર્થના કરતો આ વક્તવ્યને અહિં સમાપ્ત કરૂં છું.

વીર સં. ૨૪૫૧, ધર્મ સં. ૩
માર્ગશીર્ષ વદિ ૩

—મંગલવિજય.

પ્રમાણગ્રંથસૂચી.

આ ગ્રન્થ લખવામાં જે જે ગ્રન્થોની સહાયતા લેવામાં આવી છે, તેનાં નામો નીચે પ્રમાણે છેઃ—

સાંખ્યદર્શનના ગ્રંથો.

૧ સાંખ્ય તત્ત્વ કૌમુદી.
૨ સાંખ્ય પ્રવચન.
૩ સાંખ્યદર્શન પર ભાષ્ય

બૌદ્ધ દર્શનના ગ્રન્થો

૪ પ્રજ્ઞાપારમિતાદિગ્રન્થસંગ્રહ
૫ હેતુબિન્દુ
૬ ન્યાયબિન્દુ
૭ ન્યાયપ્રવેશક

નૈયાયિક દર્શનના ગ્રન્થો.

૮ ન્યાય મંજરી
૯ ન્યાય વાર્તિક
૧૦ વર્ધમાન ન્યાય કુસુમાંજલિ
૧૧ ન્યાયદર્શન તાત્પર્ય ટીકા
૧૨ અક્ષપાદ સૂત્ર
૧૩ વાત્સ્યાયન ભાષ્ય

વૈશેષિક દર્શનના ગ્રન્થો

૧૪ મુક્તાવલી—દિનકરી
૧૫ વૈશેષિક ભાષ્ય
૧૬ વૈશેષિક ઉપસ્કાર

વેદાન્ત ગ્રન્થો

૧૭ સદાચાર સ્તોત્ર
૧૮ આત્મબોધ
૧૯ તત્ત્વવિવેક
૨૦ વેદાન્ત પરિભાષા
૨૧ શારીરિક ભાષ્ય
૨૨ બ્રહ્મસૂત્ર
૨૩ ભામિની વ્યાખ્યા
૨૪ અપરોક્ષાનુભૂતિ

મીમાંસકના ગ્રન્થો

૨૫ શ્લોક વાર્તિક
૨૬ તંત્ર વાર્તિક

જૈનદર્શનની વિષયાનુક્રમણિકા.

ॐ

नमो नमः श्रीप्रभुधर्मसूरये ।

तत्त्वाख्यान-उत्तरार्ध.

वन्दित्वा श्रीजिनाधीशान् धर्मसूरिं गुरुं तथा ।
तत्त्वाख्यानोत्तरार्धेऽस्मिन् कथ्यते दर्शनद्वयी ॥ १ ॥

પ્રસ્તાવ ૧૧ મો.

આ ગ્રન્થના પૂર્વાર્ધમાં સાંખ્યદર્શન, બૌદ્ધદર્શન, નૈયાયિકદર્શન અને વૈશેષિકદર્શન આ ચાર દર્શનના આચારો, મન્તવ્ય પદાર્થો અને સાથ સાથ તે તમામની સમાલોચના વિગેરેનું દશ પ્રસ્તાવની અન્દર વિવેચન કર્યું. પ્રથમ જે છ દર્શનને પ્રતિપાદન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવી હતી, તેનો પરિપૂર્ણ નિર્વાહ કરવા હવે આ ઉત્તરાર્ધમાં અવશિષ્ટ બે દર્શનનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે.

તેમાં પણ પ્રથમ મીમાંસકદર્શનનું પ્રતિપાદન કરવું યોગ્ય હોવાથી તેનું વિવેચન કરવામાં આવે છે—

મીમાંસકદર્શનનો આચાર.

મીમાંસકદર્શનના બે ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે: પૂર્વ

મીમાંસક અને ઉત્તર મીમાંસક. તેમાં પણ પૂર્વ મીમાંસક તો જૈમિનીય દર્શનના નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને ઉત્તર મીમાંસકદર્શનને વેદાન્તિકદર્શન-બ્રહ્માદ્વૈતદર્શન-અદ્વૈતદર્શન એવાં ઉપનામો આપવામાં આવેલાં છે.

પૂર્વમીમાંસકનો વેષ, પ્રાયે સાંખ્ય દર્શનીના જેવો હોય છે. જે લોકો એક દંડને રાખે છે, તેઓ એકદંડી કહેવાય છે અને જેઓ ત્રણ દંડ રાખે છે, તેઓ ત્રિદંડી કહેવાય છે. તેઓ ગેરુથી રંગેલ વસ્ત્રને ધારણ કરે છે, મૃગચર્મનું આસન અને કમંડલુ રાખે છે, ક્ષુરમુંડન કરાવે છે. તેઓના સાધુઓ બ્રાહ્મણ હોય છે, ધર્મોપદેશ કરવાવાળાને જેમ બીજા લોકો ગુરુ તરીકે માને છે, તેમ તેઓ માનતા નથી, પરન્તુ વેદ-વાક્યોનેજ ગુરુ તરીકે તેઓ માને છે. દીક્ષા સમયે 'તવ સંન્યસ્તં, તવ સંન્યસ્તં' એવા પદનું ઉચ્ચારણ કરવા પૂર્વક દીક્ષા આપવામાં આવે છે, યજ્ઞોપવીતને ત્રણવાર પાણીથી ધોઇને તેઓ પાન કરે છે યજન, યાજન, વિગેરે ષટ્કર્મને તેઓ નિરન્તર કરે છે અને બ્રહ્મસૂત્રને પણ ધારણ કરે છે. ગૃહસ્થાવસ્થામાં શૂદ્રના ઘરના આહારનો સર્વથા ત્યાગ કરવામાં આવે છે. તેઓના બે ભેદ છે, જેઓ ભટ્ટના અનુયાયિઓ છે તેઓને ભાટ્ટ કહેવામાં આવે છે અને જેઓ પ્રભાકરના અનુયાયિઓ છે તેઓને પ્રાભાકર કહેવામાં આવે છે. ભાટ્ટ લોકો છ પ્રમાણને માને છે અને પ્રાભાકર લોકો પાંચ પ્રમાણ માને છે. તેઓના મન્તવ્ય પ્રમાણ વિગેરેનું નિરીક્ષણ આગળ કરવામાં આવશે.

ઉત્તર મીમાંસકનો આચાર.

ઉત્તર મીમાંસક લોકો બ્રહ્માદ્વૈતનેજ પરમ તત્ત્વ માને છે. એથી વર્તમાનકાલમાં પણ અદ્વૈતવાદિના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. 'આત્મા જ બ્રહ્મ છે.' એમ તેઓ જોર શોરથી માને છે. અને કાલ્પનિક મિથ્યા પ્રમાણોથી તેનું પ્રતિપાદન પણ કરે છે. તેઓ શ્રુતિ પ્રમાણ ઉપર નિર્ણય રહે છે, બીજા પ્રમાણોનો તો માત્ર લોકોને સમજાવવાની ખાતર ઉપયોગ કરે છે.

સંક્ષેપથી બ્રહ્માદ્વૈતનું નિરૂપણ.

" एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥ "

ભાવાર્થ:—જેમ ચંદ્રમા એક છે તો પણ જલમાં પ્રતિબિંબ પડવાથી અનેક ચંદ્ર જેવા દેખાવને આપે છે, તેમ આત્મા એક છે તોપણ દરેક ભૂતમાં અંશાંશિભાવથી વ્યવસ્થિત છે.

" पुरुष एवेदं ग्नि सर्वं यद्‌ भूतं यच्च भाव्यं इत्यादि । "

આ શ્રુતિ પણ આત્માદ્વૈતને જ પ્રતિપાદન કરે છે. બ્રહ્માત્માની અન્દર જીવાત્માનો જે લય થવો તેનું નામ જ મુક્તિ કહે છે.

કુટીચર વિગેરે ચાર ભેદનું વર્ણન.

કુટીચર, બહૂદક, હંસ અને પરમહંસ આ ચાર તેઓના મુખ્ય ભેદો છે; તેનું સ્વરૂપ નીચે બતાવવામાં આવે છે.

ત્રિદંડી, શિખાવાળા, બ્રહ્મસૂત્રયુક્ત, ગૃહનો ત્યાગ કરવાવાળા, યજમાનને ગ્રહણ કરવાવાળા, એકવાર પુત્રના ઘરમાં ભોજન કરવાવાળા અને કુટીમાં રહેવાવાળા સંન્યાસીઓને કુટીચર કહેવામાં આવે છે.

કુટીચર જેવા વેષને ધારણ કરવાવાળા, વિપ્રના ઘરમાં ભિક્ષાભોજન કરવાવાળા, વિષ્ણુનો જાપ કરવામાં તત્પર, નદીના જલથી સ્નાન કરવાવાળા, આવો આચાર પાલન કરવાવાળાને બહૂદક કહેવામાં આવે છે.

બ્રહ્મસૂત્ર અને શિખાથી રહિત, કષાયેલ વસ્ત્રની સાથ દંડને પણ ધારણ કરવાવાળા, ગામમાં એક રાત્રિ અને નગરમાં ત્રણ રાત્રિ સુધી નિવાસ કરવાવાળા અને અધિક દિવસ બીલકુલ નં રહેવાવાળા, રસોઈ સંબંધી ધૂમાડા નીકળવા બંધ થઈ ગયા હોય, તેવા સમયે બ્રાહ્મણના ઘરમાં ભિક્ષાભોજન કરવાવાળા, તથા તપસ્યા દ્વારા પોતાના શરીરને સુકાવવાવાળા, દેશ-વિદેશમાં પરિભ્રમણ કરવાવાળા, આવા પ્રકારના આચાર પાલન કરવાવાળાને હંસ કહેવામાં આવે છે.

જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયાબાદ ચારેવર્ણમાં ભિક્ષાભોજન કરવાવાળા, પોતાની ઇચ્છાનુસાર દંડને ધારણ કરવાવાળા, ઇશાન દિશામાં ગમન કરવાવાળા, શક્તિહીન દશામાં અનશન (સર્વથા આહારનો ત્યાગ) કરવાવાળા, કેવળ વેદાન્તનુંજ ધ્યાન કરવાવાળા, આવા પ્રકારનાં આચરણ કરવાવાળાને પરમહંસ કહેવામાં આવે છે. આ ચારેમાં ઉત્તરોત્તર ઉત્કૃષ્ટ સમજવાં. આ તમામ બ્રહ્માદ્વૈત

વાદના સાધનમાં નિરન્તર તત્પર તથા સાથ સાથ દ્વૈતવાદના નિરાકરણમાં પણ તત્પર હોય છે. તેઓ અદ્વૈતવાદરૂપ અનિર્વાચ્ય તત્ત્વનેજ પરમ તત્ત્વ, પારમાર્થિક રૂપે માને છે. બીજાઓ ઉપર દૃષ્ટિને અવકાશ પણ આપતા નથી. નીચેનો શ્લોક પણ તે જ વાતને ટેકો આપે છે—

" आसुप्तेरामृतेः कालं नयेद् वेदान्तचिन्तया ।
दद्यान्नावसरं दद्यात् कामादीनां मनागपि ॥ "

ભાવાર્થ:—જ્યાં સુધી શયન કરવામાં અને જ્યાં સુધી મૃત્યુકાલ ન આવે, ત્યાં સુધી વેદાન્તની ચિન્તામાં જ સંપૂર્ણ કાળ વ્યતીત કરવો, લગાર માત્ર પણ કામવાસનાને અવકાશ આપવો નહિ. કારણ કે, કામની વાસનાઓ વેદાન્તનું ચિંતન કરવામાં વિઘ્નરૂપ હોય છે.

ચાર પ્રકારના આશ્રમોનું નિરૂપણ.

" ब्रह्माध्ययनसंयुक्तो ब्रह्मचर्यरतः सदा ।
सर्वं ब्रह्मेति यो वेद ब्रह्मचारी स उच्यते ॥ "

સદાચાર સ્તોત્ર પૃ૦ ૪૩, શ્લોક ૫૧.

ભાવાર્થ:—નિરન્તર બ્રહ્મચર્ય પાળવામાં તત્પર, બ્રહ્મ તથા તેના સાધનોનું નિરન્તર અધ્યયન કરવાવાળો અને ' આ તમામ બ્રહ્મ છે ' એવા પ્રકારના જ્ઞાનવાળાને બ્રહ્મચારી કહેવામાં આવે છે.

ગૃહસ્થાશ્રમ નિરૂપણ.

" गृहस्थो गुणमध्यस्थः शरीरं गृहमुच्यते ।
गुणाः कुर्वन्ति कर्माणि नाहं कर्त्तेति बुद्धिमान् ॥ "

સદાચાર સ્તોત્ર પૃ૦ ૪૪, શ્લોક ૫૨.

જે શરીર, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ તથા જગત્‌ના ગુણકાર્યમાં રાગ-દ્વેષ કરવાવાળા ન હોય. આ દેખાતું સ્થૂલ શરીર તેની અંદર રહેલું જે સૂક્ષ્મ શરીર અને તેની અંદર રહેલું જે કારણ શરીર તે ગૃહસ્થના આત્માના સ્વરૂપને જાણનારૂં હોવાથી જ્ઞાનીઓનું ઘર કહેવાય છે. સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણના કાર્યરૂપ અન્તઃકરણ, શરીર, પ્રાણો, ઇન્દ્રિયો આ તમામ કર્મને કરવાવાળાં છે, હું તમામ સંગથી રહિત છું, અપરિણામી છું, કંઇ પણ કર્મનો કર્ત્તા નથી આવા પ્રકારના વિચારવાળો જે હોય તે ગૃહસ્થ કહેવાય અને તેના આશ્રમને ગૃહસ્થાશ્રમ કહેવામાં આવે છે.

વાનપ્રસ્થાશ્રમનું નિરૂપણ.

" किमुग्रैश्च तपोभिश्च यस्य ज्ञानमयं तपः ।
हर्षामर्षविनिर्मुक्तो वानप्रस्थः स उच्यते ॥ "

સદાચાર સ્તોત્ર પૃ. ૪૪, શ્લોક ૫૩.

જેઓને જ્ઞાનરૂપ જ તપસ્યા છે, તેવા દૃઢજ્ઞાનીઓના શરીરને બહુ કષ્ટ આપવાવાળી તપસ્યાનું કંઇપણ પ્રયોજન છે જ નહિ. ઉગ્ર તપસ્યાનાં જે સ્વર્ગાદિ ફળો શાસ્ત્રમાં પ્રતિપા-

દન કરવામાં આવ્યાં છે, તે સર્વ ફળો બ્રહ્મજ્ઞાનથી થતા મોક્ષરૂપ ફળની આગળ ઘણાં જ તુચ્છ હોવાથી કંઇપણ ગણત્રીમાં છે જ નહિ અને જે જ્ઞાનમયતપસ્યાવાળો હોય તથા હર્ષ, અદેખાઇ વિગેરે ચિત્તના દોષોથી નિર્લેપ હોય; તે જ વાસ્તવિક વાનપ્રસ્થ કહેવાય.

સંન્યસ્તાશ્રમનું નિરૂપણ.

" उपाधिस्थोऽपि तद्धर्मैर्न लिप्तो व्योमवन्मुनिः ।
सर्वविन्मूकवत्तिष्ठेन्नासक्तो वायुवच्चरेत् ॥ "

આત્મબોધ પૃ૦ ૧૫, શ્લોક ૫૨.

દેહ વિગેરે ઉપાધિમાં સાક્ષીરૂપથી રહેલ હોવા છતાં પણ જેમ આકાશની સાથે ધૂપ-ધુમાડા વિગેરેનો સંબંધ થતો નથી તેમ બ્રહ્મસ્વરૂપને જાણવાવાળા, લોકૈષણાની દરકાર રાખ્યા સિવાય મૂકની માફક ચાલે છે. પ્રારબ્ધ દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલ વિષયોમાં લગાર માત્ર આસક્તિ રાખ્યા સિવાય જેમ વાયુ અપ્રતિબદ્ધ રૂપે વાય છે, તેમ કોઇની સાથે મોહરૂપ પ્રતિબન્ધ રાખ્યા સિવાય પૃથ્વીતલમાં જે વિચરે; તેને જ સંન્યસ્ત અવસ્થાવાળા કહેવામાં આવે છે.

તેઓના શૌચનું નિરૂપણ.

" अत्यन्तमलिनो देहो देही चात्यन्तनिर्मलः ।
असंगोऽहमिति ज्ञात्वा शौचमेतत् प्रचक्षते ॥ "

સદાચાર સ્તોત્ર પૃ૦ ૧૭, શ્લોક ૧.

ભાવાર્થઃ—સ્થૂલ શરીર મલ, મૂત્ર, રૂધિર વિગેરે અપવિત્ર પદાર્થોના સમુદાયથી ભરેલું હોવાથી અત્યન્ત મલિન છે, એને હજાર વાર પાણીમાં સ્નાન કરાવીને સાફ કરો તો પણ મદિરાના ઘડાની માફક કદાપિ તે સાફ થવાનું નહિ અને આત્મા સચ્ચિદાનન્દમય સ્વભાવવાળો હોવાથી પરમ પવિત્ર છે. અતએવ મારો આત્મા પણ અસંગ સ્વભાવવાળો છે, એમ જાણીને દેહ વિગેરેમાંથી મારાપણાની બુદ્ધિનો જે ત્યાગ કરવો, તે જ વાસ્તવિક શૌચ સમજવું.

" मन्मनो मीनवन्नित्यं क्रीडत्यानन्दवारिधौ ।
सुस्नातस्तेन पूतात्मा सम्यग् विज्ञानवारिणा ॥ "

સદાચાર સ્તોત્ર પૃ૦ ૧૭, શ્લોક ૭.

મારૂં મન સમુદ્રમાં ક્રીડા કરવાવાળા મચ્છની માફક નિરન્તર આનન્દના સમૂહરૂપ પરબ્રહ્મમાં ક્રીડા કરે છે. અને તેજ બ્રહ્મના યથાર્થ અનુભવરૂપી જલમાં જેણે સ્નાન કરેલ છે, તે જ વાસ્તવિક રીતે સુસ્નાત-સારી રીતે સ્નાન કરવાવાળો છે, એમ સમજવું.

તર્પણનું સ્વરૂપ.

" तर्पणं स्वसुखेनैव स्वेन्द्रियाणां प्रतर्पणम् ।
मनसा मन आलोक्य स्वयमात्मा प्रकाशते ॥ "

સદાચાર સ્તોત્ર પૃ૦ ૧૯, શ્લોક ૧૧.

ભાવાર્થઃ—આત્માના પરમાનન્દ સ્વભાવવડે શ્રોત્ર વિગેરે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને જે પરિપૂર્ણ કરવી, તે જ યોગિયોને માટે તર્પણ સમજવું. અર્થાત્ પોતાના પવિત્ર અન્તઃકરણના અધિષ્ઠાન રૂપ, આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરીને પરમાનન્દમાં જે મસ્ત રહેવું, તે જ યોગીઓનું તર્પણ જાણવું. આ તર્પણ-દ્વારા આત્માનો પ્રકાશ થાય છે. કિંચ ઇન્દ્રિયો તથા અન્તઃકરણને બાહ્યવિષયોથી તૃપ્તિ કદાપિ થઇ પણ નથી અને થવાની પણ નહિં; આત્મિક આનન્દના અનુભવથી જ અન્તઃકરણ તૃપ્ત થાય છે, માટે મુમુક્ષુ યોગિયોએ આવા પ્રકારનું તર્પણ કરવું જોઇએ.

અગ્નિહોત્રનું સ્વરૂપ.

" आत्मनि स्वप्रकाशेऽग्नौ चित्तमेकाहुतिं क्षिपेत् ।
अग्निहोत्री स विज्ञेयो इतरे नामधारकाः ॥ "

સદાચાર સ્તોત્ર પૃ. ૨૦, શ્લોક ૧૨.

સ્વયમેવ પ્રકાશમય, આત્મારૂપ અગ્નિમાં, ચિત્તરૂપ અલૌકિક આહુતિને જે દે કે તે જ વાસ્તવિક અગ્નિહોત્રી જાણવો. આથી જે ઉલટું કરવાવાળા છે, તે તો કેવળ અગ્નિહોત્રીનું નામ ધારણ કરવાવાળા જ છે; ખરેખરા અગ્નિહોત્રી નથી.

" अभयं सर्वभूतानां दानमाहुर्मनीषिणः ।
निजानन्दे स्पृहा नान्यद्वैराग्यस्यावधिर्मतः ॥ "

સદાચાર સ્તોત્ર પૃ૦ ૨૧, શ્લોક ૧૭.

વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ.

સર્વ જીવોને જે અભયદાન આપવું, તેને જ બુદ્ધિમાન્ પુરૂષો દાન કહે છે અને જેઓ સ્વાધીન આત્માના આનંદમાં સ્પૃહા રાખે છે પરન્તુ બાહ્ય વિષયોમાં લગારમાત્ર ધ્યાન આપતાં નથી તેજ સાચા વૈરાગી સમજવા.

આ સંક્ષેપથી વેદાન્તિકના આચારનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું, વિશેષ ઇચ્છાવાળાએ તેઓના આચારગ્રન્થો જોઇ વિશેષ જ્ઞાન મેળવવું.

૧૧ મો પ્રસ્તાવ સમાપ્ત.

પ્રસ્તાવ ૧૨ મો.

" साधनचतुष्टयसंपन्नाधिकारिणां मोक्षसाधनभूतं तत्त्वविवेकप्रकारं वक्ष्यामः । "

તત્ત્વવિવેક પૃ૦ ૧૬૫.

ભાવાર્થઃ—ગ્રન્થકાર પોતે પ્રતિજ્ઞા કરતાં જણાવે છે કે—આ ગ્રન્થની અન્દર ચાર પ્રકારના સાધનવાળા અધિકારીઓને, મોક્ષના સાધનરૂપ તત્ત્વવિવેકનો પ્રકાર બતાવવામાં આવશે.

નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુનો જે વિવેક કરવો તે પ્રથમ સાધન, આ લોક ને પરલોક સંબન્ધિ જે કર્મો, તેના ફળનો ઉપભોગ કરવામાં રાગરહિતપણું તે બીજું સાધન સમજવું,

શમ વિગેરે છ પ્રકારની જે સંપત્તિ તે ત્રીજું સાધન, મુમુક્ષુપણું તે ચોથું સાધન. આ ચાર સાધનને સાધનચતુષ્ટય કહેવામાં આવે છે.

પ્રથમ સાધનનું સ્વરૂપ.

એક બ્રહ્મને જ નિત્ય માનવું, તે સિવાય જગતના તમામ પદાર્થોને અનિત્ય-મિથ્યા માનવા, અર્થાત્ બ્રહ્મ સિવાય આખું જગત્ મિથ્યા સ્વરૂપ છે. આ જ નિત્યાનિત્યનો વિવેક સમજવો.

બીજા સાધનનું સ્વરૂપ.

આલોક અને પરલોકના તમામ ભોગો તથા ભોગના સાધનો તેમાં બીલકુલ ઇચ્છા ન રાખવી તેનું નામ વિરાગતા કહેવાય.

ત્રીજા સાધનનું સ્વરૂપ.

વૈરાગી લોકોને શમ વિગેરે છ પ્રકારનાં સાધનની પણ ખાસ આવશ્યકતા છે, તે વિના વૈરાગ્ય બની શકે નહિ. શમ, દમ, ઉપરતિ, તિતિક્ષા, સમાધાન અને શ્રદ્ધા આ છ શમાદિ સંપત્તિનાં નામો જાણવાં.

મનનો જે નિગ્રહ-મનને કબજામાં રાખવું તે શમ કહેવાય, બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનું જે દમન કરવું તે દમ કહેવાય, પોતાના ધર્મને અનુકૂલ અને જેમાં વિક્ષેપ ન હોય તેવી જે ક્રિયાઓ કરવી તે ઉપરતિ કહેવાય. શીત-ઉષ્ણ, સુખ-દુઃખ,

માન-અપમાન વિગેરે દ્વંદ્વને જે સહન કરવું તે તિતિક્ષા કહેવાય. ચિત્તનું જે એકાગ્રપણું તે સમાધાન કહેવાય. ગુરૂ અને વેદાન્તવાક્ય ઉપર જે વિશ્વાસ રાખવો તે શ્રદ્ધા કહેવાય. આ ઠેકાણે ઉપશમ શબ્દથી સંન્યાસ સમજવો, અત એવ 'સંન્યાસિયોને જ શ્રવણ વિગેરેનો અધિકાર છે' એમ કેટલાકો કહે છે અને બીજાઓનું એમ કહેવું છે જે દરેક આશ્રમવાળાઓને શ્રવણ વિગેરેનો અધિકાર છે.

ચોથાસાધનનું સ્વરૂપ.

મોક્ષની પ્રબળ ઇચ્છા, સંસારને મિથ્યા માની તેના પર ઉદાસીનતા, વેદાન્ત તત્ત્વોનો પરમ અભ્યાસ, બ્રહ્મને પરમ તત્ત્વ માનવું અને અન્તઃકરણને વૈરાગ્યની વાસનાથી વાસિત કરવું એ મુમુક્ષુપણું મનાય છે.

આત્માનું સ્વરૂપ.

સ્થૂલશરીર,સૂક્ષ્મશરીર અને કારણશરીર આ ત્રણે શરીરથી ન્યારો, પાંચ કોશથી પણ રહિત, તથા ત્રણ અવસ્થામાં સાક્ષી અને સત્-ચિત્-આનન્દ સ્વરૂપ જે હોય તેને આત્મા કહેવામાં આવે છે.

સ્થૂલશરીરનું સ્વરૂપ.

પાંચમહાભૂતસહિત, કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલું, અને સુખ-દુઃખ વિગેરે ભોગના સાધનભૂત જે હોય તે સ્થૂલશરીર કહેવાય.

ભાવાર્થ—વિદ્યમાન હોય, વધે, રૂપાન્તરને પામે, ઘટવા પણ લાગે, વિનાશને પણ પામે અને ઉત્પન્ન પણ થાય આ છ પ્રકારના વિકારો સ્થૂલશરીરમાં હોય છે. સૂક્ષ્મ પાંચ ભૂતો એક બીજામાં મળીને સ્થૂલરૂપે બની શુભ-અશુભ-મિશ્રરૂપ કર્મો દ્વારા, સુખ-દુઃખ વિગેરે ભોગના સ્થાન રૂપ જે બન્યું હોય, તે સ્થૂલશરીર કહેવાય.

સૂક્ષ્મશરીરનું સ્વરૂપ.

અપંચીકૃત પાંચ ભૂતોથી નીપજેલું, કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલું તથા સુખ, દુઃખ વિગેરે ભોગના સાધનભૂત સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર આ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો વાણ, હાથ, પગ, ગુદા અને પુરુષચિહ્ન આ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ પ્રકારના પ્રાણો, મન અને બુદ્ધિ આ સત્તર કળાથી જે યુક્ત હોય તે સૂક્ષ્મશરીર કહેવાય.

ભાવાર્થ—અપંચીકૃત પાંચ મહાભૂતોથી પેદા થયેલું, પરલોકગમનમાં સાથ આવવાવાળું, જ્યાં સુધી મોક્ષ ન મળે ત્યાં સુધી સ્થિર રહેવાવાળું, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ પ્રકારના પ્રાણવાયુ, મન અને બુદ્ધિ આ સત્તરથી જે યુક્ત હોય, તે સૂક્ષ્મશરીર કહેવાય.

વેદાન્તપરિભાષા પૃ. ૩૭૨.

ભોગના સાધનભૂત સૂક્ષ્મશરીરના બે ભેદ છે, એક પર શરીર અને બીજું અપર શરીર. હિરણ્યગર્ભ-બ્રહ્મા વિગેરેને પર સૂક્ષ્મશરીર સમજવું, મહત્તત્ત્વ-અહંકાર રૂપ અપર-

સૂક્ષ્મ શરીર જગતના તમામ જીવોનું સમજવું. એવી રીતે તમોગુણયુકત, પંચીકૃત પાંચ મહાભૂતથી ભૂમિલોક, અન્તરિક્ષલોક, સ્વર્લોક, મહર્લોક, જનલોક, તપલોક અને સત્યલોક આ સાત ઊર્ધ્વલોક પેદા થયા તથા આતલલોક, પાતાલલોક, વિતલલોક, સુતલલોક, તલાતલલોક, રસાતલલોક, મહાતલલોક આ સાત અધોલોક પેદા થયા. એવી રીતે જરાયુજ--મનુષ્ય, ગાય, ભેંસ વિગેરે, અંડજ--મોર, કુકડા, કબુતર વિગેરે, સ્વેદજ--યૂકા, લિક્ષ, માંકણ વિગેરે; ઉદ્‌ભિજ્જ--વનસ્પતિ--વૃક્ષ વિગેરે. એમ ચાર પ્રકારના સ્થૂલશરીરની પણ ઉત્પત્તિ થઇ. વૃક્ષ વિગેરેનું શરીર પાપનાં ફલ ભોગવવા માટે થયેલ છે.

આ ઠેકાણે આટલી વિશેષતા સમજવાની છે કે પંચતન્માત્રાની ઉત્પત્તિમાં, સત્તર અવયવવાળા લિંગ-સૂક્ષ્મશરીરની ઉત્પત્તિમાં, તથા હિરણ્યગર્ભ-બ્રહ્માના સ્થૂલશરીરની ઉત્પત્તિમાં પરમેશ્વર સાક્ષાત્ કર્ત્તા છે અને બીજા તમામ જગતની ઉત્પત્તિ હિરણ્યગર્ભ વિગેરેથી સમજવી. શ્રુતિ પણ તે વાતને પુરવાર કરી આપે છે.

" इमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनु-
प्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि ॥ "

પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના દેવતાનાં નામ.

શ્રોત્રનો દિશાદેવતા, સ્પર્શનનો વાયુદેવતા, નેત્રનો સૂર્યદેવતા, રસનાનો વરુણ દેવતા અને ઘ્રાણનો અશ્વિન દેવતા.

ઇન્દ્રિયોના વિષયનાં નામ.

શ્રોત્રનો વિષય-શબ્દને ગ્રહણ કરવો, સ્પર્શનનો વિષય-શીત, ઉષ્ણ વિગેરે સ્પર્શને ગ્રહણ કરવો, નેત્રનો વિષય-રક્ત, પીત વિગેરે રૂપને ગ્રહણ કરવું, રસનાનો વિષય-ખાટો, ખારો વિગેરે રસ ગ્રહણ કરવો અને ઘ્રાણનો વિષય-ગન્ધને ગ્રહણ કરવો.

પાંચ કર્મેન્દ્રિયોના દેવતા.

વાણીનો અગ્નિદેવતા, હસ્તનો ઇન્દ્રદેવતા, પાદનો વિષ્ણુદેવતા, ગુદાનો મૃત્યુદેવતા અને પુરુષચિહ્નનો પ્રજાપતિ. વાણીનો વિષય-ભાષણ કરવું, હાથનો વિષય-વસ્તુને ગ્રહણ કરવી, પાદનો વિષય-ગમન કરવું, ગુદાનો વિષય-મલનો ત્યાગ કરવો અને પુરૂષચિહ્નનો વિષય-આનન્દ કરવો.

કારણશરીરનું સ્વરૂપ.

જે વર્તમાન કાલમાં જોવામાં આવે, જે ઉત્તર કાલમાં મિથ્યા માલૂમ પડે, જેની ઉત્પત્તિ માનવામાં ઘણા દોષોનો પ્રસંગ આવવાથી જે અનાદિ છે તથા અવિદ્યા સ્વરૂપ, સ્થૂલશરીર અને સૂક્ષ્મશરીર-આ બંને શરીરના નામ, રૂપ વિગેરેની જેમાં કલ્પના પણ થઇ શકે નહિ, અભાવરૂપ નહિ પણ બંને શરીરના કારણરૂપ જે શરીર હોય તેને કારણ શરીર કહેવામાં આવે છે.

ત્રણ અવસ્થાનું સ્વરૂપ.

જાગ્રદવસ્થા, સ્વપ્નાવસ્થા અને સુષુપ્તિઅવસ્થા આ ત્રણ અવસ્થાના ભેદો જાણવા.

શ્રોત્ર વિગેરે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા અને શબ્દાદિ પાંચ વિષય દ્વારા પદાર્થનો જેમાં અનુભવ થાય, તેને જાગ્રદવસ્થા કહેવામાં આવે છે. તે જાગ્રદવસ્થામાં જે અનુભવેલ હોય, જે સાંભળેલ હોય તે અને તેથી ઉત્પન્ન થયેલી વાસના દ્વારા નિદ્રાસમયમાં જે વિષયની પ્રતીતિ થાય તેને સ્વપ્નાવસ્થા કહેવામાં આવે છે. હું કંઇ પણ જાણતો નથી, મેં સુખેથી નિદ્રાનો અનુભવ કર્યો, એવી અવસ્થાને સુષુપ્તિઅવસ્થા કહેવામાં આવે છે.

પાંચ કોશનાં નામ.

અન્નમયકોશ, પ્રાણમયકોશ, મનોમયકોશ, વિજ્ઞાનમયકોશ અને આનન્દમયકોશ.

પાંચ કોશનું સ્વરૂપ.

અન્નના રસથી ઉત્પન્ન થઇ, અન્નના રસથી વૃદ્ધિ પામી જે અન્નરૂપી પૃથ્વીમાં વિલયને પામે, તે અન્નમયકોશ કહેવાય. તે અન્નમય કોશનું સ્થૂલ શરીર સમજવું. પ્રાણવાયુ,અપાનવાયુ,સમાનવાયુ,ઉદાનવાયુ અને વ્યાનવાયુ આ પાંચ પ્રાણમયકોશનાં નામો જાણવાં. ઊર્ધ્વગમન કરવાવાળો

પ્રાણવાયુ સમજવો, તેનું સ્થાન નાસિકા વિગેરે સમજવું અધોગમનસ્વભાવવાળો અપાનવાયુ સમજવો, તેનું સ્થાન ગુદા વિગેરે સમજવું. સર્વત્ર ગમન કરવાવાળો વ્યાનવાયુ સમજવો, તેનું સ્થાન સંપૂર્ણ શરીર સમજવું. ઊર્ધ્વ ઉત્ક્રમણ કરવાવાળા વાયુને ઉદાનવાયુ સમજવો, તેનું સ્થાન કંઠ વિગેરે સમજવું. ઉષ્ણ અન્ન, શીત અન્ન, વિગેરેને સરખું કરવાવાળા વાયુને સમાનવાયુ સમજવો, તેનું સ્થાન નાભિ સમજવું. તમોગુણયુક્ત આ પાંચ વાયુથી અને અપંચીકૃતપાંચમહાભૂતથી પંચીકૃત પાંચ મહાભૂત ઉત્પન્ન થાય છે.

અન્તઃકરણ તથા પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મળીને જે ઉત્પન્ન થાય, તે મનોમય કોશ કહેવાય છે.

બુદ્ધિ અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મળીને જે પેદા થાય તેને વિજ્ઞાનમય કોશ કહેવામાં આવે છે.

કારણ શરીર અને અવિદ્યામાં રહેલ પ્રિય વિગેરે વૃત્તિ સહિત મલિન સત્ત્વવાળાને આનન્દમય કોશ કહેવામાં આવે છે.

પ્રિય-મોદ-પ્રમોદ વૃત્તિ.

ઇષ્ટ વસ્તુના દર્શનથી પેદા થતા આનન્દને પ્રિયવૃત્તિ ૧, પ્રિયવસ્તુની પ્રાપ્તિથી ઉત્પન્ન થતા આનન્દને મોદવૃત્તિ ૨ અને પ્રિય વસ્તુના ઉપભોગથી થતા આનન્દને પ્રમોદવૃત્તિ ૩ કહેવામાં આવે છે.

રજોગુણ અને તમોગુણથી દબાયેલા સત્ત્વગુણને મલિન સત્ત્વ કહેવામાં આવે છે.

મહાભૂતોથી સ્થૂલ શરીર ઉત્પન્ન થાય છે. તેવી જ રીતે પિંડ અને બ્રહ્મની એકતા સમજવાની છે. સ્થૂલ શરીરમાં અહંપણાનું અભિમાન ધારણ કરનાર જીવાત્મા એ બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ છે-જીવાત્મા એ શુદ્ધ બ્રહ્મના અંશરૂપ છે. એજ જીવાત્મા અવિદ્યારૂપ ઉપાધિથી ઇશ્વરને પોતાનાથી ભિન્ન માને છે. અવિદ્યારૂપ ઉપાધિવાળો જીવાત્મા કહેવાય છે અને માયારૂપ ઉપાધિવાળો ઇશ્વર મનાય છે. આમ ઉપાધિના ભેદથી જીવાત્મા અને ઇશ્વરનો ભેદ સમજાય છે. જ્યાં સુધી એવા પ્રકારની ભેદબુદ્ધિ રહે છે, ત્યાં સુધી જન્મ, જરા, મરણ, ભય, શોક, દુઃખ વગેરેથી ભરપૂર સંસારની નિવૃત્તિ થઇ શકતી નથી. અત એવ જીવ અને ઇશ્વરમાં ભેદબુદ્ધિ સ્વીકારવા લાયક નથી.

પ્રશ્ન-અહંકારવાળા અલ્પજ્ઞ જીવાત્માની અહંકારરહિત સર્વજ્ઞ ઇશ્વરની સાથે 'તત્ ત્વમસિ' આ મહાવાક્યદ્વારા અભેદબુદ્ધિ કેવી રીતે થઇ શકે ? કારણ કે બન્નેના ધર્મો વિરુદ્ધ છે. આવો પ્રશ્ન દરેકને થઇ આવે એ સ્વાભાવિક છે.

ઉત્તર-સ્થૂલ શરીર અને સૂક્ષ્મ શરીરના અભિમાનવાળી વ્યક્તિ તત્ પદનો મુખ્યાર્થ છે.-શક્તિવડે તત્ પદનો 'તેજ' વાચ્યાર્થ છે. ઉપાધિથી તદ્દન રહિત અને સમાધિદશાથી યુક્ત વ્યક્તિ એ 'ત્વં' પદનો ગૌણ અર્થ છે. એવી રીતે 'સર્વજ્ઞ' વિશેષણયુક્ત ઇશ્વરપદનો વાચ્યાર્થ છે. અને ઉપાધિરહિત શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ તત્ પદનો લક્ષ્યાર્થ હોવાથી જીવ અને ઇશ્વરનો અભેદ માનવામાં કાંઇ દોષ નથી.

જીવન્મુક્તનું સ્વરૂપ.

વેદાન્તવાક્યોદ્વારા અને સદ્ગુરુના ઉપદેશદ્વારા જેઓને સર્વ ભૂતોમાં બ્રહ્મબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થયેલી હોય તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. કહ્યું છે કેઃ—

"देहोऽहं, ब्राह्मणोऽहं, पुरुषोऽहं, शूद्रोऽहमस्मीति दृढनिश्चयस्तथा नाहं देहो, नाहं ब्राह्मणो नाहं पुरुषो नाहं शूद्रः किन्तु असङ्गः सच्चिदानन्द-स्वरूपः, प्रकाशस्वरूपः, चिदाकाशरूपोऽस्मीति दृढनिश्चयरूपोऽपरोक्षज्ञानवान् जीवन्मुक्तः।"

ભાવાર્થઃ—'હું શરીર છું, હું બ્રાહ્મણ છું, હું પુરુષ છું, હું શૂદ્ર છું' આવા પ્રકારના દૃઢ નિશ્ચયવાળો મનુષ્ય અજ્ઞાની કહેવાય છે.તેમ હું શરીર નથી,હું બ્રાહ્મણ નથી,હું પુરુષ નથી. હું શૂદ્ર નથી, કિંતુ 'સર્વ પ્રકારના સંગથી રહિત, સત્, ચિત્ અને આનન્દ સ્વરૂપવાળો, પ્રકાશ સ્વરૂપી,સર્વના અન્તઃકરણમાં રહી સ્ફૂર્તિ આપનાર છું' આવા પ્રકારના દૃઢ નિશ્ચયવાળો અપરોક્ષજ્ઞાની જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. ઉપરના લક્ષણથી જીવન્મુક્ત ઓળખાય છે. 'હું બ્રહ્મ છું' એવા પ્રકારનું અપરોક્ષ જ્ઞાન ધરાવનાર જ્ઞાની સર્વ કર્મના બન્ધનથી મુક્ત થાય છે.

કર્મનાં ૩ પ્રકારે.

આગામિકર્મબન્ધ ૧, સંચિતકર્મબન્ધ ૨, અને પ્રારબ્ધ-કર્મબન્ધ ૩ આ ત્રણ પ્રકારનો કર્મબન્ધ થાય છે.

કણાદઋષિપ્રણીત વૈશેષિકદર્શનના ગ્રન્થોમાં કોઈ વાતનો નિશ્ચય જ નથી, તો બ્રહ્મજ્ઞાન ક્યાંથી ?; બ્રહ્મજ્ઞાન તો તર્ક-વિતર્ક વિના, માત્ર વેદાન્તવાક્ય ઉપર શ્રદ્ધા રાખવાથી જ મેળવી શકાય છે. બલવાન્ તર્ક આગળ દુર્બળ તર્ક ટકી શકતો નથી, માટે તર્કની આવશ્યકતા નથી. કપિલમુનિપ્રણીત સાંખ્યદર્શનમાં જીવોને ચેતનસ્વરૂપે માનેલા છે અને પતંજલિ ઋષિપ્રણીત યોગદર્શનમાં જીવાત્માથી ઇશ્વરને ભિન્ન વર્ણવેલ છે; એમ બન્ને દર્શનોમાં જીવોનો પરસ્પર ભેદ અને ઇશ્વરને પણ ભિન્ન પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્રોદ્વારા અભેદભાવરૂપ બ્રહ્માદ્વૈતનું જ્ઞાન કેવી રીતે થઇ શકે ?. પાણિનિ વિગેરે શબ્દ-શાસ્ત્રકુશળ શાબ્દિકો શબ્દોમાંજ તત્પર છે. અર્થાત્ પાણિનીય વિગેરે વ્યાકરણોમાં મુખ્યતયા શબ્દોનું જ પ્રતિપાદન હોવાથી વ્યાકરણશાસ્ત્રોથી અદ્વૈતજ્ઞાન થઇ શકેજ નહિ એ સ્વાભાવિક છે. બીજા નાસ્તિક વિગેરે સર્વે પાખંડિયો તો મોક્ષ માનતા જ હોવાથી બ્રહ્મજ્ઞાનની વાતોમાં પણ દુર્બળ છે; એથી ફક્ત વેદાન્તશાસ્ત્રનું વિજ્ઞાન જ જ્ઞાનીઓને સ્વાનુભવવડે શોભે છે.

બ્રહ્મમાં ભ્રાન્તિથી જગત્‌ની ઉત્પત્તિ.

" चिन्मात्रैकरसे विष्णौ ब्रह्मात्मैक्यस्वरूपके ।
भ्रमेणैव जगज्जातं रज्ज्वां सर्पभ्रमो यथा ॥ "

(સદાચારસ્તોત્ર પૃ. ૨૭, શ્લો. ૨૫)

ભાવાર્થઃ—થોડા અન્ધકારમાં પડેલ દોરડીમાં જેમ સર્પનો ભ્રમ થાય છે, તેમ સર્વત્ર ચિદ્‌માત્ર એકજ રસરૂપ—

આનન્દરૂપ, બ્રહ્મ અને આત્માના સ્વરૂપસ્વરૂપવાળા બ્રહ્મ-વિષ્ણુમાં ભ્રમવડે જગતની ઉત્પત્તિ થઇ છે. તેમાં કોઇ પ્રમાણની જરૂર નથી. કહ્યું છે કે—

"प्रमाता च प्रमाणं च प्रमेयं प्रमितिस्तथा ।
यस्य भासाऽवभासेत मानं ज्ञानाय तस्य किम् ? ॥ "
(सदाचारस्तोत्र, श्लो. २३)

અર્થ—જેના જ્ઞાનદ્વારા પ્રમાતા ૧, પ્રમાણ ૨, પ્રમેય ૩, અને પ્રમિતિ ૪ આ ચારેની પ્રતીતિ થાય છે, તેના જ્ઞાનમાટે શું પ્રમાણ હોઇ શકે ? અર્થાત્ કોઇ પણ પ્રમાણની આવશ્યકતા નથી.

૬ પ્રમાણો.

" तानि प्रमाणानि षट्, प्रत्यक्षानुमानोपमान-शब्दार्थापत्त्यनुपलब्धिभेदात् । "
(वेदान्तपरिभाषा)

ભાવાર્થ:—પ્રત્યક્ષ ૧, અનુમાન ૨, ઉપમાન ૩, શબ્દ-આગમ ૪, અર્થાપત્તિ ૫ અને અનુપલબ્ધિ ૬ એ છ પ્રમાણો છે.

પ્રત્યક્ષપ્રમાણનું નિરૂપણ.

જે ઇન્દ્રિયો વિગેરે પ્રત્યક્ષજ્ઞાનનું કરણ હોય, તે પ્રત્યક્ષપ્રમાણ કહેવાય છે. અહિં પ્રત્યક્ષજ્ઞાનનો અર્થ ચૈતન્યમાત્ર કરવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન—પ્રત્યક્ષજ્ઞાનરૂપ ચૈતન્ય અનાદિ છે, તેથી તે આંખ વિગેરે કરણ દ્વારા કેવી રીતે થઇ શકે ?

ઉત્તર—ચૈતન્યશક્તિ અનાદિ હોવા છતાં ચૈતન્યશક્તિને પ્રકાશિત કરનારી અન્તઃકરણની વૃત્તિ ઇન્દ્રિયોના સંબંધથી ઉત્પન્ન થતી હોવાથી વૃત્તિવાળા ચૈતન્યને સાદિ માનવામાં આવે છે.

પ્રત્યક્ષજ્ઞાનના સવિકલ્પ ૧ અને નિર્વિકલ્પ ૨ એવા બે ભેદો છે. 'હું ઘડાને જાણું છું.' તેવા પ્રકારના જ્ઞાનને સવિકલ્પ કહેવામાં આવે છે. જેમાં સંબંધ, નામ, રૂપ વિગેરેનું બિલકુલ ભાન થાય નહિ, તેવું જ્ઞાન નિર્વિકલ્પ કહેવાય છે.

પ્રત્યક્ષજ્ઞાનના બીજા પણ બે ભેદો દર્શાવવામાં આવે છે. ૧ જીવસાક્ષિ અને ૨ ઇશ્વરસાક્ષી. અવિદ્યારૂપ ઉપાધિવાળાને જીવસાક્ષી કહેવામાં આવે છે. આ ઉપાધિ દરેક જીવાત્મા ઉપર ભિન્ન ભિન્ન મનાય છે. કેમકે—જો એકજ પ્રકારની માનવામાં આવે તો મૈત્રે અનુભવેલ પદાર્થોનું સ્મરણ વિષ્ણુદત્તને થવાનો પ્રસંગ પણ આવી જાય; એથી દરેક જીવ ઉપર અવિદ્યારૂપ ઉપાધિ પૃથક્ પૃથક્ માનવામાં આવી છે.

ઇશ્વરનું ચૈતન્ય માયારૂપ ઉપાધિવાળું છે, અથવા માયારૂપ ઉપાધિવાળાને ઇશ્વર માનવામાં આવે છે. એ ઉપાધિભૂત માયા એક હોવાથી માયાયુકત ચૈતન્ય પણ એકજ મનાય છે. આ કથનને નીચેનું વાકય પુષ્ટ કરે છેઃ—

'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्, मायिनं तु महेश्वरम् ।'
(વેદાન્તપરિભાષા)

આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે–ઇશ્વરને પણ માયારૂપ ઉપાધિ લાગેલી છે. માયાએ ઇશ્વરને પણ છોડયા નથી; કે જેથી માયારૂપ ઉપાધિને ધારણ કરવાથી ઇશ્વર પણ માયાવી મનાય છે !.

ઇશ્વર એક હોવા છતાં પોતાની ઉપાધિ–માયામાં રહેલ સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણરૂપ ત્રણ ગુણોની ભિન્નતાથી ઇશ્વરને બ્રહ્મા ૧, વિષ્ણુ ૨ અને મહેશ્વર ૩ એવાં ત્રણ નામો અપાયેલ છે.

પ્રશ્ન—સૃષ્ટિના પૂર્વ સમયમાં ઇશ્વર–આગમનનું દર્શન કેવી રીતે થઇ શકે ?

ઉત્તર—જેમ જીવને વિષય અને ઇન્દ્રિયોના સંનિકર્ષ–રૂપ કારણના વશથી ઉપાધિભૂત અન્તઃકરણની વૃત્તિયો ઉત્પન્ન થાય છે; તેમજ ઇશ્વરને પણ ઉત્પન્ન કરાતા પ્રાણિયોના કર્મના વશથી 'આ હાલમાં બનાવવાનું છે, આનું હાલ પાલન કરવાનું છે અને આનો હાલ સંહાર કરવાનો છે.' આવા પ્રકારની સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણની વૃત્તિયો ઉપાધિભૂત માયાના આશ્રયથી ઉત્પન્ન થાય છે.

આમ જીવ તથા ઇશ્વર બે સાક્ષી હોવાથી પ્રત્યક્ષજ્ઞાનના પણ બે પ્રકાર છે. એ બે પ્રકારો સિવાય ૧ જ્ઞેયગત પ્રત્યક્ષ અને ૨ જ્ઞપ્તિગત પ્રત્યક્ષ એવા પણ બે ભેદો છે.

પરિણામ વિગેરેનું સ્વરૂપ.

ઉપાદાનની સમસત્તાવાળું કાર્ય-પરિણામ અને ઉપાદાનની અપેક્ષાએ વિષમસત્તાવાળું કાર્ય વિવર્ત કહેવાય છે. અવિદ્યાની અપેક્ષાએ પ્રાતિભાસિક રજત પરિણામ કહેવાય છે અને ચૈતન્યની અપેક્ષાએ વિવર્ત મનાય છે.

સ્વપ્નામાં અનુભવાતા રથ, હાથી, ઘોડા વિગેરે, આગંતુક નિદ્રાદોષથી અનુભવાતા હોવાથી પ્રાતિભાસિક મનાય છે, કેટલાક વેદાન્તીઓ તેને માયાનો પરિણામ માને છે અને કેટલાક અન્તઃકરણદ્વારા માયાના પરિણામરૂપ જણાવે છે. આગંતુક દોષને પ્રાતિભાસિક જ્ઞાનનું કારણ કહેવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન-પ્રથમ અનુભવેલ (રથ, હાથી, ઘોડા વિગેરે)નું જ સ્વપ્નમાં સ્મરણ થતું હોવાથી તેને નવીન પ્રાતિભાસિક માનવું શું ભૂલભરેલું નથી ?

ઉત્તર-સ્વપ્નમાં થતાં રથ, હાથી, ઘોડા વિગેરેના જ્ઞાનને સ્મૃતિજ્ઞાન માની જો વ્યવહારની ઉત્પત્તિ કરવામાં આવે તો 'હું સ્વપ્નમાં રથ વિગેરેને દેખું છું, મેં સ્વપ્નમાં રથ વિગેરેને જોયા હતા' એવા અનુભવની ઉપપત્તિ ન થઈ શકે, વળી 'રથાન્ રથયોગાન્ પથઃ સૃજતે' (વેદાન્તપરિભાષા પૃ. ૧૬૪) આ શ્રુતિથી વિરોધ આવે છે; માટે છીપમાં થતા રૂપાના ભ્રમની જેમ સ્વપ્નમાં અનુભવાતું રથ, હાથી, ઘોડા વિગેરેનું જ્ઞાન પણ પ્રાતિભાસિક માનવું જોઇયે. જે અસત્ય હોવા છતાં સત્ય

જેવું દેખાય તેનેજ અહિં પ્રાતિભાસિક શબ્દથી ઓળખાવવામાં આવ્યું છે.

ઇન્દ્રિયજન્ય અને તદજન્ય એવા પ્રત્યક્ષજ્ઞાનના બીજા પણ ભેદો છે. ઇન્દ્રિયોદ્વારા ઉત્પન્ન થતા પ્રત્યક્ષજ્ઞાનને ઇન્દ્રિયજન્ય અને માનસિક સુખ-દુઃખના જ્ઞાનને તદજન્ય પ્રત્યક્ષ કહેવામાં આવે છે. ત્વગિન્દ્રિય ૧, જીહ્વેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય ૩, ચક્ષુરિન્દ્રિય ૪ અને શ્રોત્રેન્દ્રિય ૫ એ પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયની સાથે જોડાઇ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનને પેદા કરવામાં સમર્થ થાય છે. નાસિકા ૧, જીહ્વા ૨ અને ત્વગ્ ૩ આ ત્રણ ઇન્દ્રિયો પોતાના સ્થાનમાં સ્થિર રહીનેજ ગન્ધ ૧, રસ ૨ અને સ્પર્શ ૩ વિષયક જ્ઞાન મેળવે છે, પરંતુ નેત્ર અને શ્રોત્ર આ બે ઇન્દ્રિયો તો વિષયના પ્રદેશમાં જઇ પોતપોતાના વિષયનું જ્ઞાન મેળવે છે. અર્થાત્ ભેરી વિગેરે સ્થાનમાં જઇ શ્રવણેન્દ્રિય શબ્દ ગ્રહણ કરે છે. ભેરીનો શબ્દ મેં સાંભળ્યો એવો અનુભવ થાય છે. કેટલાક વીચિતરંગ-ન્યાયથી શબ્દની ઉત્પત્તિ માને છે. જેમ તળાવ વિગેરે જલાશયમાં પત્થર ફેંકવાથી એક તરંગથી બીજો તરંગ અને બીજાથી ત્રીજો એવી રીતે ઉત્તરોત્તર તરંગો થયા કરે છે; તેમજ એક શબ્દથી બીજો શબ્દ અને બીજાથી ત્રીજો એવી રીતે ઉત્તરોત્તર શબ્દો ઉત્પન્ન થાય છે. ઉત્પન્ન થતા થતા એ શબ્દો જ્યારે કાન સુધી આવે છે, ત્યારે તે શબ્દોને શ્રવણેન્દ્રિય ગ્રહણ કરે છે. આવી રીતે અનન્ત શબ્દોની ઉત્પત્તિની કલ્પના કરવા કરતાં શ્રવણેન્દ્રિય સ્વયં શબ્દની ઉત્પત્તિના સ્થાન (ભેરી વિગેરે) માં જઇ શબ્દને ગ્રહણ

કરે છે. આ માન્યતા સર્વોત્તમ છે. 'સાક્ષાત્ ભેરીના શબ્દને મેં સાંભળ્યો' આ પ્રત્યક્ષમાં ભ્રમની કલ્પના કરવી પણ અનુચિત છે. તેમજ ચક્ષુરિન્દ્રિય માટે સમજવું.

અનુમાનપ્રમાણ-નિરૂપણ.

અનુમિતિનું કરણ અનુમાન કહેવાય છે. અનુમિતિ વ્યાપ્તિજ્ઞાન દ્વારા ઉત્પન્ન થાય છે. વ્યભિચારજ્ઞાનની અભાવદશામાં સહચારના જ્ઞાન દ્વારા વ્યાપ્તિનું જ્ઞાન થાય છે. હેતુ અને સાધ્યનું વારંવાર સાથે જોવું થાય અથવા એક વાર કોઇ સ્થાને દર્શન થાય તે સહચાર દર્શન કહેવાય છે. તે અન્વયિરૂપ અનુમાન ૧ અને પરાર્થાનુમાન ૨ એવી રીતે અનુમાનના બે ભેદો છે. સ્વાર્થાનુમાન સ્વાનુભવસિદ્ધ છે, અને પરાર્થાનુમાન ન્યાયસિદ્ધ છે.

ન્યાય અવયવના સમુદાય રૂપ છે. પ્રતિજ્ઞા ૧, હેતુ ૨ અને ઉદાહરણ ૩ અથવા ઉદાહરણ ૧, ઉપનય ૨ અને નિગમન ૩ એવી રીતે અવયવના ૩ ભેદ છે. ત્રણ અવયવોથી કાર્ય સિદ્ધ થતું હોવાથી પાંચ અવયવો માનવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

અનુમાનથી જગત્ મિથ્યા.

બ્રહ્મથી ભિન્ન હોવાથી બ્રહ્મ સિવાય સમસ્ત જગત્ મિથ્યા છે, અથવા પ્રતીયમાન હોવાથી-પ્રતીત થતું હોવાથી જગત્ મિથ્યા છે. તેમ સર્વ સમજવું.

ધૂમ અગ્નિની સાથે સંબંધ ધરાવવાવાળો છે એવા અનુભવથી સંસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાર પછી પર્વત વિગેરે સ્થાનમાં ધૂમ વિગેરે નિમિત્ત જોવાથી પ્રથમના સંસ્કારનો ઉદ્‌બોધ થાય છે, એમ અગ્નિવિષયક અનુમિતિ અનુમાનદ્વારા થાય છે. સારાંશ- વ્યાપ્તિજ્ઞાન અને તેથી ઉત્પન્ન થતો સંસ્કાર એ બન્ને અનુમિતિજ્ઞાનમાં હેતુ છે.

સત્વના ત્રણ ભેદ.

તે ૧ પારમાર્થિક સત્ત્વ કે જે બ્રહ્મમાં રહેલ છે, તે ૨ વ્યાવહારિક સત્ત્વ કે જે આકાશ વિગેરેમાં છે, તે ૩ પ્રાતિભાસિક સત્ત્વ કે જે છીપમાં ચાંદી-રૂપાનો પ્રતિભાસ છે એમ સત્ત્વના ત્રણ પ્રકાર છે.

ઉપમાનપ્રમાણ-નિરૂપણ.

સાદૃશ્યજ્ઞાનનું કરણરૂપ સાધન તે ઉપમાનપ્રમાણ કહેવાય છે. ગાયને જોનાર મનુષ્ય વનમાં ' રોઝ ' નામના પ્રાણિને જોતાં ' આ પ્રાણી ગાય જેવું છે.' એમ નિર્ણય કરે છે, ત્યાર બાદ આ વ્યક્તિ ગવયપદવાચ્ય છે એ ઉપમાન-પ્રમાણનું ફળ છે અને તેની પૂર્વનું જ્ઞાન ઉપમાનપ્રમાણ કહેવાય છે.

આગમપ્રમાણ-નિરૂપણ.

જે વાક્યનો તાત્પર્યવિષયીભૂત સંબંધ બીજા પ્રમાણોથી બાધિત ન થાય, તે વાક્યને આગમપ્રમાણરૂપે માનવામાં આવે છે. વાક્યથી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનનાં આકાંક્ષા ૧, યોગ્યતા ૨, આસત્તિ ૩ અને તાત્પર્ય ૪ આ ચાર સાધનો છે.

પદાર્થોની પરસ્પર જિજ્ઞાસાવિષયક યોગ્યતાને આકાંક્ષા કહેવામાં આવે છે. અથવા એક પદાર્થની બીજા પદાર્થ સાથે ઉપસ્થિત થતી જિજ્ઞાસા એ આકાંક્ષા કહેવાય છે. 'करोति' વિગેરે ક્રિયાપદ સાંભળવાથી કારકની જિજ્ઞાસા થાય છે; 'घटम्' કે 'घटेन' એવાં કારકપદ સાંભળતાં ક્રિયાની જિજ્ઞાસા થાય છે. એવી રીતે સર્વત્ર જિજ્ઞાસાવિષયક યોગ્યતા એજ આકાંક્ષા મનાય છે.

તાત્પર્યવિષયક સંસર્ગનો જેમાં બાધ ન આવે તે યોગ્યતા કહેવાય છે. ' અગ્નિથી વૃક્ષનું સિંચન કરો ' ઇત્યાદિમાં બાધિત સંસર્ગ હોવાથી યોગ્યતાનો સંભવ નથી

વ્યવધાન કે વિલંબ વિના પદ દ્વારા પદાર્થની ઉપસ્થિતિ તે આસત્તિ કહેવાય છે. પદાર્થના બે પ્રકાર છે–૧ શક્યાર્થ અને ૨ લક્ષ્યાર્થ. અર્થના વિષયમાં પદનું મુખ્યરીત્યા વર્તવું તે શક્તિ. અર્થાત્ મુખ્ય અર્થનું જે પદદ્વારા પ્રતિપાદન થાય તે પદની તે અર્થમાં શક્તિ સમજવી. જે પદથી પાણી લાવવાની ક્રિયાવાળી વ્યક્તિનો બોધ થાય, તે પદની તે વ્યક્તિમાં શક્તિ સમજવી; તે શક્તિવાળા અર્થને શક્યાર્થ કહેવામાં આવે છે. જેમ કે ' गङ्गायां घोषः ' ગંગાશબ્દનો મુખ્ય અર્થ પ્રવાહરૂપ છે, પરંતુ આ સ્થળે તે મુખ્ય અર્થ યુક્તિયુક્ત ન હોવાથી ગંગાપદનો ગંગાતીરરૂપ અર્થ કરવો અને ઘોષપદનો મુખ્ય અર્થ આભીર લોકોની પલ્લીરૂપ છે તે કાયમ રાખતાં તે બન્ને પદ મળીને 'ગંગાના કાંઠે આભીર લોકોની પલ્લી છે.' એવો

અર્થ થયો. આ સ્થળે જે ગંગાતીર અર્થ કરવામાં આવ્યો તે ગંગાપદનો લક્ષ્યાર્થ અથવા ગૌણાર્થ છે.

જે વાક્ય જે અર્થની પ્રતીતિ કરવાની યોગ્યતાવાળું હોય અને પ્રકરણ વિગેરે કારણના વશથી તેના બીજા અર્થનો બોધ કરાવવા તેનું ઉચ્ચારણ ન થયું હોય તો તે વાક્યનું તે અર્થમાં તાત્પર્ય કહેવાય છે. વેદમાં મીમાંસાપરિશોધિત ન્યાયથી તાત્પર્યનો નિશ્ચય કરવો અને લોકમાં ભોજન વિગેરે પ્રકરણથી પદાર્થનો નિશ્ચય કરવો. વેદવાક્ય નિત્ય સર્વજ્ઞ પરમેશ્વર પ્રણીત હોવાથી પ્રમાણરૂપ છે ' એવી નૈયાયિકોની માન્યતા છે. મીમાંસકો કહે છે કે નિત્ય હોવાથી પુરુષપ્રણીત દોષનો તેમાં સંભવ ન હોવાથી અપૌરુષેય વેદ સ્વયમેવ પ્રમાણ-રૂપ છે. ' વેદાન્તિક લોકોનો અભિપ્રાય એથી વિરુદ્ધ છે. તેઓ જણાવે છે કે. " ઉત્પત્તિવાળા હોવાથી વેદોને નિત્ય માનવામાં આવ્યા નથી, આ કથનને નીચેની શ્રુતિ પુષ્ટ કરે છે. ' अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद् ऋग्वेदो यजुर्वेदो सामवेदो ऽथर्ववेदः (વેદાન્તપરિભાષા પૃ. ૩૦૯) ભાવાર્થ:—આ મ્હોટા ભૂતનાં નિઃશ્વાસરૂપ અર્થાત્ મહાભૂતના નિઃશ્વાસથી આ ચારે વેદો ઉત્પન્ન થયા છે. આ શ્રુતિ દ્વારા વેદોની નિત્યતા સિદ્ધ થતી નથી. કિન્ચ વેદોની ત્રણ ક્ષણ પર્યન્ત સ્થિતિ માન-વાની ધૃષ્ટતા પણ યુક્ત નથી. કારણ કે જે વેદોનું અધ્યયન મેં પણ કર્યું એવી પ્રત્યભિજ્ઞા થાય છે. તેથી વેદો ત્રણ ક્ષણ સ્થાયી છે. આવી માન્યતા ભૂલભરેલી છે, તે વેદોને સૃષ્ટિમાં આરંભ સમયે પરમેશ્વરે પૂર્વકાળની સૃષ્ટિમાં સિદ્ધ વેદવાક્યની

આનુપૂર્વી જેવી આનુપૂર્વીવાળા રચ્યા છે, તેથી વિલક્ષણ આનુપૂર્વીવાળા નથી રચ્યા.

અર્થાપત્તિપ્રમાણ-નિરૂપણ.

જેના વિના જે ઉપપન્ન ન થાય તે ઉપપાદ્ય કહેવાય અને જેના અભાવમાં જેની ઉપપત્તિ થાય તે સ્થળે તે ઉપપાદક કહેવાય છે. અર્થાત્ ઉપપાદ્ય જ્ઞાનવડે ઉપપાદકની કલ્પના કરવી તે અર્થાપત્તિ મનાય છે. જેમકે ' पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते ' ભાવાર્થ- પુષ્ટ દેવદત્ત દિવસે ખાતો નથી. આથી એ સમજી શકાય તેમ છે કે પુષ્ટતા ભોજન વિના અશક્ય છે, દિવસે ખાતો નથી, માટે તે રાત્રિમાં અવસ્ય ભોજન કરતો હોવો જોઇએ. અર્થાપત્તિના દૃષ્ટાર્થાપત્તિ ૧ અને શ્રુતાર્થાપત્તિ ૨ એવા બે ભેદ છે. તેમાંથી ઉપર દર્શાવેલ ઉદાહરણ દૃષ્ટાર્થાપત્તિનું છે. ' દેવદત્ત સો વર્ષના આયુષ્યવાળો છે.' આવું વાક્ય કોઇ જ્યોતિષી પાસેથી સાંભળ્યા પછી કોઇ મનુષ્ય દેવદત્તને ઘરમાં ન જોતાં એવી કલ્પના અવશ્ય કરે કે એની વિદ્યમાનતા ઘર બાહિર હોવી જોઇયે. આવા પ્રકારની અર્થકલ્પના એ જ શ્રુતાર્થાપત્તિ છે. શ્રતાર્થાપત્તિના ૧ અભિધાનાનુપપત્તિ અને ૨ અભિહિતાનુપપત્તિ એવા બે ભેદો છે.

અનુપલબ્ધિપ્રમાણ-નિરૂપણ.

જ્ઞાનકારણો વિના ઉત્પન્ન થતું અભાવવિષયક અનુભવનું અસાધારણ કારણ અનુપલબ્ધિ પ્રમાણ કહેવાય છે. જેમકે સારા

પ્રકાશવાળા સ્થાનમાં ઘડો ન જોતાં ઘટના અભાવનું જ્ઞાન થાય કે 'આ સ્થળે ઘડો હોય તો ઉપલંભ થવો જોઇયે,ઉપલબ્ધ થતો નથી, માટે નથી.' આવા પ્રકારના જ્ઞાનનું કારણ અનુપલબ્ધિ પ્રમાણ છે.

ઉપર્યુક્ત છ પ્રકારનાં પ્રમાણોમાં પ્રમાણત્વ સ્વયમેવ ઉત્પન્ન થયેલ છે, તે સ્વયમેવ જાણવામાં આવે છે, જે જ્ઞાનોત્પાદક સામગ્રી છે, તેજ સામગ્રી તેમાં પણ પ્રયોજક છે. તે પ્રમાણના બે પ્રકારો છે. બ્રહ્મસ્વરૂપને જણાવનાર પ્રમાણ પારમાર્થિક ૧ અને વ્યાવહારિક તત્ત્વને જણાવનાર પ્રમાણ ૨ વ્યાવહારિક કહેવાય છે.

લક્ષણ-નિરૂપણ.

સ્વરૂપલક્ષણ ૧ અને તટસ્થ લક્ષણ ૨ આવી રીતે લક્ષણના બે પ્રકારો છે. 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' અર્થાત્-બ્રહ્મ સત્યસ્વરૂપ છે, જ્ઞાન સ્વરૂપ છે, અનન્ત છે. આવાં લક્ષણો સ્વરૂપલક્ષણો છે.

લક્ષ્યની સ્થિતિ પર્યંત અવસ્થિત ન રહેવા છતાં બીજાની અવશ્ય વ્યાવૃત્તિ કરાવનાર લક્ષણ તટસ્થ લક્ષણ કહેવાય છે. જેમકે-'गन्धवत्त्वं पृथ्व्या लक्षणम्' 'ગંધવાળી હોય તે પૃથ્વી કહેવાય' જો કે આ ગન્ધલક્ષણ પ્રલયકાળમાં રહેલ પરમાણુમાં અને ઘટની ઉત્પત્તિ કાળમાં ઘટમાં નથી તો પણ આ તટસ્થ લક્ષણ હોવાથી 'પૃથ્વી ગંધવાળી છે.' એમ કહી શકાય છે.

तेमज ' निखिलजगदुपादानकारणत्वं ब्रह्मणो लक्षणम ' (वे. प. पृ. ३५७) अर्थात् समस्त जगत्‌नुं जे उपादानकारण ते ज ब्रह्म. जगद्‌रूप परिणामने पामेल मायाना अधिष्ठानरूप ब्रह्म, ते ज जगत्‌नुं उपादानकारण छे.

प्रलय-निरूपण.

त्रिलोकना नाशने प्रलय कहेवामां आवे छे. तेना चार प्रकार छे. १ प्राकृत प्रलय, २ नैमित्तिक प्रलय, ३ आत्यन्तिक प्रलय अने ४ नित्यप्रलय.

प्राकृत प्रलय.

कार्यब्रह्मना विनाशरूप निमित्तद्वारा सर्वकार्यना नाशने प्राकृत प्रलय कहेवामां आवे छे. ब्रह्मसाक्षात्कार पामेल कार्यब्रह्मने ब्रह्मांडना अधिकाररूप आरब्ध कर्मनी परिसमाप्ति पछी ज्यारे विदेह कैवल्यरूप पर मुक्ति थाय छे, त्यारे ते लोकमां रहेनार ब्रह्मसाक्षात्कार पामेल जीवोने ब्रह्मनी साथे विदेहकैवल्य थाय छे. आवी रीते ते लोकवासीओनी साथे ज्यारे कार्यब्रह्मनो संबंध चाल्यो जाय छे; त्यारे तेना आश्रित ब्रह्मांडवर्ती संपूर्ण लोकनो, तेमां वर्तता स्थावर विगेरे भौतिकोनो तथा भूतोनो प्रकृतिरूप मायामां लय थाय छे, परंतु तेनो ब्रह्ममां लय कही शकाय नहि.

नैमित्तिक प्रलय.

कार्यब्रह्मना दिवसनो अन्तरूप निमित्तथी थता त्रिलो-

કર્માત્રના નાશને નૈમિત્તિક પ્રલય કહેવામાં આવે છે. ચાર હજાર યુગ જેટલા કાળને બ્રહ્માનો દિવસ કહેવામાં આવે છે. પરિમિત દિવસકાળ જ પ્રલય કહેવાય છે. પ્રાકૃતપ્રલય અને નૈમિત્તિકપ્રલયના સંબંધમાં નીચેનાં બે શ્લોકો પુરાણમાંથી વેદાન્તપરિભાષા (પૃ. ૩૮૨) માં આપ્યા છે—

" द्विपरार्धे चातिक्रान्ते ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
तदा प्रकृतयः सप्त कल्प्यन्ते प्रलयाय हि ॥
एष प्राकृतिको राजन्! प्रलयो यत्र लीयते ।
इति वचनं प्राकृतप्रलये मानम् । "

ભાવાર્થઃ—બે પરાર્ધ કાલ વીત્યા પછી પરમેષ્ઠિ બ્રહ્માને પ્રલય માટે સાત પ્રકૃતિયો કલ્પવી પડે છે. હે રાજા! જ્યાં લીન થવાય છે–લય હોય છે, તે આ પ્રાકૃતિક પ્રલય છે.

તથાઃ—

" एष नैमित्तिकः प्रोक्तः प्रलयो यत्र विश्वसृक् ।
शेतेऽनन्तासने नित्यमात्मसात्कृत्य चाखिलम् ॥
इति वचनं नैमित्तिकप्रलये मानम् । "
(વેદાન્તપરિભાષા પૃ. ૩૮૨)

ભાવાર્થઃ—જેમાં વિશ્વસ્રષ્ટા–બ્રહ્મા સમસ્ત જગતને પોતાને સ્વાધીન કરી નિત્ય અનંતાસનમાં સૂઇ રહે છે. તે આ નૈમિત્તિક પ્રલય કહેવાય છે.

આત્યંતિક પ્રલય.

બ્રહ્મસાક્ષાત્કારદ્વારા સર્વ કાર્યોનો પ્રલય તે આત્યન્તિક પ્રલયના નામથી કહેવાય છે.

નિત્ય પ્રલય.

સુષુપ્તિ અવસ્થાને નિત્ય પ્રલય કહેવામાં આવે છે. તે અવસ્થામાં ધર્મ, અધર્મ, પૂર્વ સંસ્કાર વિગેરે સમસ્ત કાર્યોનો વિનાશ થતો હોવાથી તે નિત્ય પ્રલયના નામથી ઓળખાય છે. તે સમયે કારણસ્વરૂપથી અવસ્થાન હોવાથી સુષુપ્તિ પછી સુખ–દુઃખના અનુભવની ઉપપત્તિ કે સ્મરણ થઈ શકતું નથી. એ અવસ્થામાં રહેલા જીવાત્માને લિંગ–શરીરમાત્ર સંસ્કાર-રૂપથી રહે છે. અથવા અન્તઃકરણની બે પ્રકારની શક્તિમાંથી સુષુપ્તિ અવસ્થામાં જ્ઞાનશક્તિનો નાશ મનાય છે, પરંતુ ક્રિયા-શક્તિનો નાશ માનવામાં આવતો નથી.

નિત્ય ૧, પ્રાકૃતિક ૨ અને નૈમિત્તિક ૩ આ ત્રણે પ્રલયો કર્મો શાંત થવાથી થાય છે અને આત્યંતિક પ્રલય જ્ઞાનના ઉદયથી થાય છે.

પ્રલયક્રમ-નિરૂપણ.

ભૂત અને ભૌતિકનો લય કારણલયના ક્રમથી થતો નથી. કારણલયના સમયે આશ્રય સિવાય કાર્યનું અવસ્થાન થઈ શકે નહિ, પરંતુ સૃષ્ટિક્રમથી વિપરીતક્રમવડે તે તે કાર્યોના નાશ પછી તેના કારણરૂપ અદૃષ્ટનો નાશ અને પછી ઉપાદાનનો નાશ થાય છે. પૃથ્વીનો પાણીમાં, પાણીનો તેજમાં, તેજનો વાયુમાં,

વાયુનો આકાશમાં, આકાશનો જીવના અહંકારમાં, તેનો હિરણ્યગર્ભના અહંકારમાં અને તેનો અવિદ્યામાં એવી રીતે અનુક્રમે પ્રલય મનાય છે.

'સ્વરૂપ- તટસ્થ લક્ષણથી ચિહ્નિત, તત્પદથી વાચ્ય ઇશ્વર ચૈતન્ય માયામાં પ્રતિબિંબિત છે.' એમ કેટલાક કહે છે. તેઓનો આશય એવો છે કે-ઇશ્વરનું પ્રતિબિંબ અવિદ્યારૂપ માયામાં છે અને જીવનું પ્રતિબિંબ અન્તઃકરણમાં છે. ઇશ્વર કારણરૂપ ઉપાધિવાળો છે અને જીવ કાર્યરૂપ ઉપાધિવાળો છે. અવિદ્યારૂપ ઉપાધિ વ્યાપક હોવાથી તેવી ઉપાધિવાળો ઇશ્વર પણ વ્યાપક છે. એથી અવિદ્યારૂપ ઉપાધિદ્વારા કરેલા દોષો જીવની માફક ઇશ્વરમાં પણ સંભવે છે. અન્તઃકરણ અવ્યાપક હોવાથી તે ઉપાધિવાળો જીવ પણ અવ્યાપક છે.

'ઉપાધિદ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા દોષો પ્રતિબિંબરૂપ જીવમાં જ સંભવે છે, પરંતુ અવિદ્યારૂપ ઉપાધિવાળા ઇશ્વરમાં કે અન્તઃકરણ ઉપાધિવાળા જીવાત્મામાં-બિંબરૂપ પરમેશ્વરમાં સંભવતા નથી; કારણ કે ઉપાધિ તો પ્રતિબિંબની સાથે સંબંધ ધરાવે છે.' એમ કેટલાક વેદાન્તીઓ કહે છે.

એક જીવવાદમાં અવિદ્યા પ્રતિબિંબ જીવ હોય છે અને અનેક જીવવાદમાં અન્તઃકરણ પ્રતિબિંબ જીવ હોય છે. તે જીવાત્મા જાગ્રત્, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિરૂપ ત્રણ અવસ્થાથી યુક્ત હોય છે. તે અવસ્થાઓનું સ્વરૂપ પૂર્વે કહેવાઇ ગયું છે.

પ્રયોજન-નિરૂપણ.

પ્રયોજન બે પ્રકારનાં છે. ૧ મુખ્ય અને ૨ ગૌણ. વ્યાવ-

હારિક સુખ-દુઃખના અભાવને મુખ્ય પ્રયોજન કહેવામાં આવે છે, અને તે બેમાંથી કોઇ એકના અભાવના સાધનને ગૌણ પ્રયોજન કહેવામાં આવે છે. ૧ સાતિશય સુખ અને ૨ નિરતિશય સુખ એમ સુખ બે પ્રકારનું છે. વિષયોના સંબંધથી અંતઃકરણની વૃત્તિની તર-તમતા દ્વારા થતા આનન્દલેશના આવિર્ભાવને સાતિશય સુખ કહેવામાં આવે છે. અને 'आनन्दो ब्रह्म' એ શ્રુતિવાકયના કથન પ્રમાણે બ્રહ્મના આનન્દને નિરતિશય સુખ કહેવામાં આવે છે. 'ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति,तरति शोकमात्मवित् ।' આ શ્રુતિવચન પ્રમાણે આનન્દરૂપ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ અને શોકની નિવૃત્તિ એ જ મોક્ષ છે, પરંતુ લોકાન્તરની પ્રાપ્તિદ્વારા ઉત્પન્ન થતા વૈષયિક આનન્દને મોક્ષ માનવામાં આવતો નથી. જો તેમ માનવામાં આવે તો તે કાર્ય હોવાથી અનિત્યતાને લીધે મુક્તાત્માને પણ પુનઃ સંસારમાં આવવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. તેથી સિદ્ધ બ્રહ્મસ્વરૂપ મોક્ષને અસિદ્ધપણાના ભ્રમથી તેના સાધનમાં પ્રવૃત્તિની આવશ્યકતા છે, તો પણ કોઇ પ્રકારની અનુપપત્તિ નથી. તે બ્રહ્મજ્ઞાન પાપના ક્ષયથી થાય છે, પાપનો ક્ષય કર્માનુષ્ઠાનથી થાય છે. અર્થાત્ કર્મદ્વારા કષાયો પરિપકવ થવાથી જ્ઞાનપ્રવૃત્તિ થાય છે.

જ્ઞાનસાધન.

'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' આ શ્રુતિવચન પ્રમાણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનાં શ્રવણ ૧, મનન ૨ અને નિદિધ્યાસન ૩ આ ત્રણ સાધનો છે. બ્રહ્માદ્વૈતમાં તાત્પર્ય અવ-

ધારણને અનુકૂળ માનસિક ક્રિયાને શ્રવણ કહેવામાં આવે છે. શબ્દદ્વારા અવધારિત અર્થમાં વિરોધની આશંકાને નિરાકરણ કરવામાં અનુકૂળ,તર્કના નિમિત્તભૂત માનસિક વ્યાપારને મનન કહેવામાં આવે છે. અનાદિકાળની દુર્વાસના દ્વારા વિષય તરફ ખેંચાતા ચિત્તને વિષયથી દૂર કરી આત્મવિષયક સ્થિરતા સંપાદન કરાવનાર મનોવ્યાપાર નિદિધ્યાસનના નામથી ઓળખાય છે.

આ નિદિધ્યાસન બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારમાં સાક્ષાત્ કારણ છે, નિદિધ્યાસનમાં મનન સાક્ષાત કારણ છે, કારણકે મનન કર્યા વિના પદાર્થમાં દૃઢતા રહેતી ન હોવાથી નિદિધ્યાસન થઇ શકે નહિ.મનનમાં શ્રવણ સાક્ષાત્ કારણ છે,કેમકે શ્રવણ વિના તાત્પર્ય વિષયક નિશ્ચય થઇ શકતો ન હોવાથી શબ્દજ્ઞાનથઇ શકે નહીં. કારણકે શ્રુતાર્થ વિષયક યોગ્યતા તથા અયોગ્યતાના નિશ્ચય સિવાય અનુકૂળ મનન થઇ શકે નહિ; માટે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન એ ત્રણે કારણોની ખાસ આવશ્યકતા છે.

જેમ ઘટ વિગેરે કાર્યોમાં માટીનો પિંડ વિગેરે પ્રધાન કારણ છે, અને ચક્ર, દોરી વિગેરે સહકારિ કારણ-અપ્રધાન કારણ છે. તેમ શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનમાં પણ પ્રાધાન્ય -ગૌણતા છે. શ્રવણ વિગેરેમાં મુમુક્ષુ લોકોનો જ અધિકાર છે' એમ કેટલાક કહે છે; ત્યારે બીજાઓની એવી માન્યતા છે કે 'ચારે આશ્રમવાળાનો અધિકાર છે.'

કિંચ, ચિત્તની એકાગ્રતાદ્વારા સગુણ ઉપાસના પણ બ્રહ્મના

સાક્ષાત્કારમાં કારણ છે. અર્ચિ વિગેરે માર્ગદ્વારા બ્રહ્મલોકમાં ગયેલા સગુણ ઉપાસકો શ્રવણ વિગેરે દ્વારા ત્યાંજ બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર પામી બ્રહ્મ સાથે મોક્ષ મેળવી શકે છે. ધૂમમાર્ગદ્વારા પિતૃલોકમાં ગયેલા કર્મવાળાઓ ઉપભોગદ્વારા કર્મનો ક્ષય કરી પૂર્વમાં કરેલ સુકૃત-દુષ્કૃતને અનુસારે બ્રહ્માથી માંડી સ્થાવર પર્યંતમાં ફરીથી ઉત્પન્ન થાય છે-આવે છે. આ વિષયમાં શ્રુતિનું કથન નીચે પ્રમાણે છે.—'रमणीयचरणा रमणीयां योनिमापद्यन्ते, कपूयचरणाः कपूयां योनिमिति' ભાવાર્થ:-રમણીય આચરણવાળા રમણીય યોનિને પ્રાપ્ત કરે છે, અને નિંદ્ય-આચરણવાળા નિંદ્ય યોનિને પામે છે. શાસ્ત્રમાં પ્રતિષિદ્ધ દુષ્ટ કર્મો કરનારા જીવો રૌરવ વિગેરે નરકમાં અનેક દુઃખોનો અનુભવ કર્યા પછી ભૂંડ વિગેરે તિર્યંચોની યોનિમાં તથા સ્થાવર વિગેરેમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

નિર્ગુણ બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત કરનારાઓનું બીજા લોકમાં ગમન થતું નથી. બ્રહ્મજ્ઞાનથી મોક્ષ મળે છે, સાથે જ અનર્થની નિવૃત્તિ અને નિરતિશય આનન્દની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે. આ વેદાન્તીઓનો પરમ સિદ્ધાંત છે.

મનની અજ્ઞાનતા.

" मनोमात्रमिदं सर्वं तन्मनोऽज्ञानमात्रकम् ।
अज्ञानं भ्रम इत्याहुर्विज्ञानं परमं पदम् ॥ "

(સદાચારસ્તોત્ર પૃ. ૩૭, શ્લોક ૩૯)

ભાવાર્થઃ—નામ, રૂપ વિગેરે ક્રિયાવાળું સમસ્ત જગત મનનું કલ્પેલું હોવાથી મનથી ભિન્ન નથી, મનરૂપ જ છે.તે મન સ્વયં અજ્ઞાનરૂપ છે, અજ્ઞાનને જ ભ્રમ કહે છે અને વિજ્ઞાનને પરમપદ કહેવામાં આવે છે.

માયાવી અને માયાતીત.

" अज्ञानं चान्यथा ज्ञानं मायामेतां वदन्ति ते ।
ईश्वरं मायिनं विद्याद् मायातीतं निरञ्जनम् ॥ "

(સદાચારસ્તોત્ર પૃ. ૩૭ શ્લોક ૪૦)

ભાવાર્થઃ—અન્ય પ્રકારનું અર્થાત વિપરીત જ્ઞાન અજ્ઞાન કહેવાય છે, તેને તેઓ માયા કહે છે. માયાવાળાને ઇશ્વર જાણવો અને માયાથી રહિત હોય તેને નિરંતર બ્રહ્મ જાણવો જોઇયે.

ભોક્તા વિગેરેનું સ્વરૂપ.

" भोक्ता सत्त्वगुणः शुद्धो भोगानां साधनं रजः ।
भोग्यं तमोगुणं प्राहुरात्मा चैषां प्रकाशकः ॥ "

(સદાચારસ્તોત્ર શ્લોક ૫૦)

ભાવાર્થઃ—રજોગુણ અને તમોગુણ વિનાનો શુદ્ધ સત્ત્વગુણ ભોક્તા છે, રજોગુણ-રજોગુણથી યુક્ત મન અને ઇંદ્રિયો ભોગોનાં સાધન છે. તમોગુણ અને તમોગુણના કાર્યરૂપ પાંચ ભૂતોથી પ્રકટ થતા શબ્દાદિ વિષયોને ભોગ્ય કહે છે. અને આત્મા એ સર્વનો પ્રકાશક છે.

" संसारः स्वप्नतुल्यो हि रागद्वेषादिसङ्कुलः ।
स्वकाले सत्यवद् भाति प्रबोधेऽसत्यवद् भवेत् ॥"
(આત્મબોધ શ્લોક ૧૩૪)

ભાવાર્થઃ—રાગ, દ્વેષ વિગેરે દોષોથી ભરપૂર સંસાર સ્વપ્ન સમાન છે, તે અસત્ય હોવા છતાં અજ્ઞાનકાળમાં અજ્ઞાનીઓને સત્ય ભાસે છે અને પ્રબોધ-જ્ઞાનકાળમાં જ્ઞાનીઓને અસત્ય જેવો-વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં અસત્ય અસત્યરૂપે તથા સત્ય વસ્તુ સત્યરૂપે ભાસે છે.

આત્મા અને શરીરની ભિન્નતા.

" आत्मा ज्ञानमयः पुण्यो देहो मांसमयोऽशुचिः ।
तयोरैक्यं प्रपश्यन्ति किमज्ञानमतः परम् ? ॥ "
(શંકરાચાર્યકૃત અપરોક્ષાનુભૂતિ શ્લોક ૧૯)

ભાવાર્થઃ—આત્મા જ્ઞાનમય-પ્રકાશરૂપ અને પવિત્ર છે અને શરીર માંસમય અપવિત્ર છે. કેટલાક તે બન્નેનું ઐક્ય જુવે છે. એનાથી બીજું અજ્ઞાન શું?

શુષ્ક બ્રહ્મવાદીઓનું સ્વરૂપ.

" कुशला ब्रह्मवार्तायां वृत्तिहीनाः सुरागिणः ।
तेऽप्यज्ञानितया नूनं पुनरायान्ति यान्ति च ॥ "
(અપરોક્ષાનુભૂતિ)

ભાવાર્થ:—બ્રહ્મવાર્તામાં–ખાલી બ્રહ્મવાદની ચર્ચા કરવામાં જ કુશલ, વૃત્તિહીન–સદ્વર્તન રહિત–વચન પ્રમાણે વર્તન વિનાના અત્યંત રાગી જીવો અજ્ઞાનતાથી નિશ્ચયે સંસારમાં પુનરાગમન તથા ગમન કર્યા કરે છે.

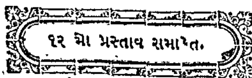
ખરા બ્રહ્મવાદી.

" निमेषार्धं न तिष्ठन्ति वृत्तिं ब्रह्ममयीं विना ।
यथा तिष्ठन्ति ब्रह्माद्याः सनकाद्याः शुकादयः ॥ "

(અપરોક્ષાનુભૂતિ પૃ. ૩૮૭, શ્લોક ૧૩૪)

ભાવાર્થ:—જેઓ બ્રહ્મા વિગેરે, સનક વિગેરે અને શુક વિગેરેની જેમ અર્ધનિમેષ માત્ર પણ બ્રહ્મવૃત્તિ સિવાય રહેતા નથી; તેઓ જ સાચા વેદાન્તિક છે.

આ પ્રસ્તાવમાં પ્રરૂપણ કરવામાં આવેલ વેદાન્તિક તત્ત્વોની મીમાંસા–સમાલોચના આગળના ૧૩ મા પ્રસ્તાવમાં કરવામાં આવશે.

પ્રસ્તાવ ૧૩ મો.

વેદાન્ત —મીમાંસા.

૧૧ મા પ્રસ્તાવમાં જૈમિનિમુનિપ્રણીત મીમાંસક-દર્શનનો અને ઉત્તર મીમાંસક (વેદાન્ત) દર્શનનો આચાર દર્શાવ્યો. ૧૨ મા પ્રસ્તાવમાં વેદાન્તિક લોકોએ સ્વીકારેલ તત્ત્વોનું નિરૂપણ કર્યું. આ ૧૩ મા પ્રસ્તાવમાં એ તત્ત્વો પર કંઇક વિચાર કરવામાં આવે છે.

જગન્મિથ્યાત્વમીમાંસા.

" પ્રતીતિ વિષયક હોવાથી પ્રપંચરૂપ આ સમસ્ત જગત મિથ્યાસ્વરૂપ છે, છીપમાં રૂપાના પ્રતિભાસની જેમ, જે જે પ્રતીતિવિષયક હોય તે તે સમસ્ત મિથ્યા હોય છે. છીપમાં રૂપાનો દેખાવ જેમ મિથ્યારૂપ-અત્યંત અસત છે, તેમ બ્રહ્મ સિવાય સમસ્ત જગત મિથ્યા-આળ પંપાળરૂપ-માયા જાળ-રૂપ છે. "

ઉપર્યુકત મન્તવ્ય પર આવા પ્રશ્નો થઇ શકે કે-જગતને મિથ્યારૂપ માનવામાં આવે છે, તે મિથ્યાત્વ શી ચીજ છે ? આકાશપુષ્પની જેમ અત્યંત અસતને આપ મિથ્યા સ્વરૂપી કહો છો ? અથવા કોઇ વસ્તુ બીજા આકારથી પ્રતીત

થાય તેને આપ મિથ્યા માનો છો ? અગર મિથ્યાત્વનો અનિર્વાચ્ય અર્થ કરો છો ?

આ ત્રણ પક્ષમાંથી પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારવામાં જગત્ મિથ્યા એટલે અસત્ખ્યાતિરૂપ છે એવો આશય પ્રકટ થતાં સમસ્ત જગત્ અસત્ મનાય ત્યારે સંસારનો સર્વથા લોપ માનવો પડે. સંસારના અભાવમાં મુક્તિનો વ્યવહાર પણ કેવી રીતે થઇ શકે ? કેમકે સંસારની અપેક્ષાએ મુક્તિપદનો અને મુક્તિની અપેક્ષાએ સંસારશબ્દનો વ્યવહાર થાય છે. જે બંધાય તેજ મૂકાય-મુક્ત થાય. જ્યારે બંધરૂપ સંસાર ન માનવામાં આવે ત્યારે મુક્તિ પણ ન માની શકાય. મુક્તિનો અભાવ સિદ્ધ થતાં યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિરૂપ અષ્ટાંગ યોગનું પાલન તેમજ વૈરાગ્ય, શમ, દમ, તિતિક્ષા, શ્રદ્ધા, સમાધાન વિગેરે નિષ્ફલ બની જાય છે. એથી શૂન્યવાદીઓની જેમ પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી.

બીજો પક્ષ પણ વિપરીત ખ્યાતિરૂપ હોવાથી ઇષ્ટ ગણી શકાય તેમ નથી. કેમકે કોઇ પણ પદાર્થનો બીજારૂપથી પ્રતિભાસ થવો એ કોઇને પણ રૂચિકર થઇ શકે નહિ. જેમ દૂર હોવાના દોષથી છીપ એ ચાંદી જેવી લાગે, પરંતુ વાસ્તવિક વિચાર કરતાં અને ઉત્તર કાળમાં બાધજ્ઞાન થતાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે એતો છીપ છે, ચાંદી નથી. તેમજ વળી ચાંદીને ચાહનાર પુરૂષનું ચાંદી જેવી જણાતી તે છીપથી કંઇ પણ

પ્રયોજન સરતું નથી; તેવી રીતે ઘટ, પટ વિગેરે તમામ પદાર્થો જો વિપરીત ખ્યાતિરૂપ કલ્પાય તો તે તે પદાર્થોના પ્રયોજનવાળા મનુષ્યો તેવા ભ્રાન્ત પદાર્થોથી કંઈપણ પ્રયોજન સિદ્ધ કરી શકે નહિ. એ ખાસ વિચારણીય છે. વિશેષતઃ સમસ્ત જગત્ જ્યારે વિપરીત ખ્યાતિરૂપે ભ્રાન્ત મનાય, ત્યારે જગતમાં રહેલા વેદાન્તના પ્રતિપાદક પુરુષો પણ ભ્રાન્ત બની જાય છે. તેમ થતાં તેવા ભ્રાન્ત પુરુષોએ પ્રરૂપેલાં શાસ્રો પર વિશ્વાસ રાખી શકાય નહિ એ સંભવિત છે. જેમ થાણાની ચાગલ (ગાંડા) શાળામાં રહેનારાં મનુષ્યો ભ્રાન્ત હોવાથી તેમના બોલવા ઉપર કોઈ બુદ્ધિશાલી લક્ષ્ય આપતો નથી; તેમ આપના મત પ્રમાણે આપ પોતે ભ્રાન્ત બની જાઓ છો, તો આપ પ્રત્યે જગતને વિશ્વાસ કેમ થઈ શકે ? એ વિચારણીય છે. આ વિચારને નીચેનો શ્લોક પુષ્ટ કરે છે,

" मुक्तौ भ्रान्तिर्भ्रान्तिरेव प्रपञ्चे
भ्रान्तिः शास्त्रे भ्रान्तिरेव प्रवृत्तौ ।
कुत्र भ्रान्तिर्नास्ति वेदान्तिनस्ते
कल्पता मूर्तिर्भ्रान्तिभिर्यस्य सर्वा ॥ "

शास्त्रवार्तासमुच्चय पृ. २०६

ભાવાર્થઃ—મુક્તિમાં ભ્રાન્તિ, પ્રપંચમાં ભ્રાન્તિ, શાસ્રમાં ભ્રાન્તિ, પ્રવૃત્તિમાં ભ્રાન્તિ, જેની મૂર્તિ ભ્રાન્તિઓવડે બનેલી હોય તેવા વેદાન્તીને ભ્રાન્તિ ક્યાં નથી ? તાત્પર્યાર્થઃ- શાસ્ર-પ્રણેતા પણ પ્રપંચની અન્તર્ગત હોવાથી ભ્રાન્ત મનાય અને

એથી શાસ્ત્ર વિગેરે પણ ભ્રાન્તિરૂપ ગણાય તેમાં શું આશ્ચર્ય ? ભ્રાન્તિવાદીઓના મત પ્રમાણે તો આ માતા છે, આ પિતા છે, આ પુત્ર છે, આ ભાઈ છે, આ બ્હેન છે, આ સ્ત્રી છે આવા પ્રકારનો વ્યવહાર પણ ભ્રાન્તિરૂપ બને છે, તેથી માતા એ સ્ત્રી, સ્ત્રી એ માતા, પુત્રી એ સ્ત્રી, સ્ત્રી એ પુત્રી, પિતા એ પુત્ર, પુત્ર એ પિતા ઇત્યાદિ વિરુદ્ધ વ્યવહારનો પ્રસંગ પણ સંભવે છે. બીજો પક્ષ માનવામાં આવી રીતે અનેક પ્રકારની આપત્તિયો આવતી હોવાથી તે પણ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી.

અનિર્વાચ્યતારૂપ ત્રીજો પક્ષ પણ વિચાર કરતાં વિખરી જાય છે. આ સ્થળે અનિર્વાચ્યતાનો નિઃસ્વભાવતા અર્થ કરવામાં આવે છે. નિઃશબ્દનો પ્રતિષેધ અર્થ થાય છે. સ્વભાવ શબ્દનો ભાવ યા અભાવ આ બેમાંથી કોઇ પણ અર્થ થઇ શકે છે. સ્વભાવ શબ્દનો ભાવ અર્થ લક્ષ્યમાં રાખી તેનેપ્રતિષેધ અર્થવાળા નિઃશબ્દ સાથે જોડતાં નિઃસ્વભાવતાનો અભાવ અર્થ થાય, એથી એ પક્ષ સ્વીકારતાં અસત્ખ્યાતિ પક્ષ માટે અપાયેલા દોષો આ પક્ષને પણ લાગુ પડે; આ દોષોને દૂર કરવા માટે સ્વભાવશબ્દનો અભાવ અર્થ માની તેને નિષેધાર્થક નિઃશબ્દ સાથે જોડતાં અનિર્વાચ્યપદનો 'ભાવ' અર્થ થાય. એક બ્રહ્મ ભાવરૂપ છે અને બીજો આ ભાવરૂપ થતાં દ્વૈતની સિદ્ધિ થતાં અદ્વૈતવાદ ઉડી જાય છે. આમ 'બકરૂં' કાઢતાં પેસે ઉંટ' એ ઉખાણા પ્રમાણે નિઃસ્વભાવરૂપ અનિર્વાચ્યતા નામનો ત્રીજો પક્ષ પણ માન્ય થઇ શકતો નથી. આ દોષથી બચવા માટે નિઃસ્વભાવતાનો પ્રતીત્યગોચર અર્થાત્ જ્ઞાનનો વિષય નહિ એવો અર્થ કરવામાં આવે તો તે પણ યુક્તિયુક્ત નથી; કેમકે 'જગત્ મિથ્યા છે' એટલે

પ્રતીતિના-જ્ઞાનના વિષયભૂત બિલકુલ નથી. આ સ્થળે એ વિચારવાનું છે કે જે ધર્મી પ્રતીતિવિષયક ન હોય, તે ધર્મી કહેવાય જ કેવી રીતે ? જેમ આકાશપુષ્પ, વન્ધ્યાપુત્ર, શશશૃંગ વિગેરે પ્રતીતિવિષયક ન હોવાથી, તેને કોઇ બુદ્ધિશાલી ધર્મી તરીકે માની શકતો નથી વા કહી શકતો નથી; તેમ જગત્ પણ પ્રતીતિવિષયક નથી એમ માનવામાં આવે, ત્યારે તેને ધર્મીરૂપ માની તેમાં મિથ્યાત્વની સિદ્ધિ કેવી રીતે થઇ શકે ? તે એકાન્તમાં વિચારવા જેવું છે.

કિંચ, જ્યારે પ્રતીતિવિષયભૂત ધર્મી નથી, ત્યારે પ્રતીતિવિષયરૂપ હેતુ પણ નપુંસકને પુત્રોત્પત્તિની ઇચ્છાની જેમ ઘટી શકે નહિ. એમ હોવાથી મિથ્યાત્વનો ઉપર્યુક્ત અર્થ કરી શકાય નહિ. તેમ છતાં જગતને ધર્મીરૂપ સ્વીકારી, તે પ્રતીતિના વિષયભૂત નથી એમ કેમ કહી શકાય ?

વેદાન્તી-ધર્મી જેવી રીતે પ્રતીત થવો જોઇએ, તેવી રીતે પ્રતીત થતો નથી, તેથી તેને પ્રતીત્યવિષયક કહેવામાં શું ખોટું છે ?

અન્ય- એ કથન ઠીક નથી. એમ કહેવાથી પ્રતીત્યવિષયકનો ઉપર્યુક્ત અર્થ જણાવતાં વિપરીત ખ્યાતિનો સ્વીકાર થઇ જાય છે. કેમકે કોઇ વસ્તુને વિપરીત સ્વરૂપમાં-આકારમાં દેખવી-પ્રતિપાદન કરવી તે વિપરીતખ્યાતિ કહેવાય છે.

કિઞ્ચ, આપે માનેલી અનિર્વાચ્યતા પ્રપંચમાં પ્રત્યક્ષથી બાધિત છે, કેમકે ' આ ઘટ છે, આ પટ છે. ' ઇત્યાદિ પ્રકારનું નિર્દોષ પ્રત્યક્ષ આબાલગોપાલ પ્રસિદ્ધ છે, તે પણ પ્રપંચની સત્યતાને પુરવાર કરે છે.

પ્રપંચને મિથ્યા માનવાથી અનુમાન પણ બાધિત છે. 'प्रपञ्चो मिथ्या न भवति, असद्विलक्षणत्वात्, आत्मवत्' ભાવાર્થઃ—અસત્થી વિલક્ષણ હોવાથી આત્મા જેમ મિથ્યા કહી શકાતો નથી (કોઇ પણ આસ્તિક આત્માને મિથ્યા કહેવાનું સાહસ કરતો નથી.) તેમ પ્રપંચ-જગત્ પણ આકાશપુષ્પ, વન્ધ્યાપુત્ર વિગેરે અસત્થી વિલક્ષણ હોવાથી તેને મિથ્યા કહી શકાય નહિ.

કિઞ્ચ, પ્રતીયમાનરૂપ હેતુ તો આપના બ્રહ્મમાં પણ છે; પરંતુ તેથી તે મિથ્યા છે, એમ તો આપથી પણ કહેવાય તેમ નથી. ત્યારે કહો કે હેતુ વ્યભિચારી થયો કે નહિ ?

આ દોષોથી બચવા માટે જગત્ પ્રતીયમાન છે એમ કહી તે મિથ્યા છે, એવું આપનાથી કહી શકાય તેમ નથી. આવા પ્રકારની યુક્તિયો હોવા છતાં જગત્ને અપ્રતીયમાન કહેવામાં આવે તો તે કથન કરનાર પણ જગત્ની અન્તર્ગત જ હોવાથી મિથ્યા મનાય, કથન કરનારનું વચન સુતરાં મિથ્યા લેખાય એથી એમને તો પોતાના મત પ્રમાણે મૌન રહેવું એ જ શ્રેષ્ઠ છે.

અપરં ચ ' જગત્ મિથ્યા છે, પ્રતીયમાન હોવાથી, છીપમાં રૂપાના જ્ઞાનની જેમ ' આ પ્રમાણે કહી સ્વપક્ષ સિદ્ધ કરવા ' છીપમાં રૂપાના જ્ઞાનની જેમ ' આવું જે દૃષ્ટાંત આપ્યું તે પણ પ્રપંચની અન્તર્ગત જ હોવાથી સ્વયમેવ મિથ્યા-અસિદ્ધ છે, જ્યારે તે પણ સાધ્ય છે, ત્યારે તે દ્વારા અન્યની સિદ્ધિ કેવી રીતે થઇ શકે ?

કિંચ, બ્રહ્મ સિવાય સમસ્ત જગતને મિથ્યા સિદ્ધ કરવા માટે કરવામાં આવેલું અનુમાન પ્રપંચથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? જો ભિન્નરૂપ પ્રથમ પક્ષને સ્વીકારવામાં આવે તો તે સત્ય છે યા અસત્ય ? આવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. 'પ્રપંચથી અનુમાન ભિન્ન છે અને તે સત્ય છે' આવો પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે તો એક બ્રહ્મ સત્ય અને બીજું આ અનુમાન સત્ય મનાતાં દ્વૈતવાદની સિદ્ધિ થાય છે અને અદ્વૈતવાદ અસ્ત થાય છે. એથી બીજો પક્ષ 'પ્રપંચથી અનુમાન ભિન્ન છે અને તે અસત્ છે' એમ માનવામાં આવે તો એવા અસત્ અનુમાન દ્વારા પ્રપંચમાં મિથ્યાત્વની સિદ્ધિ કેવી રીતે થઇ શકે ? પ્રત્યુત પ્રપંચ પણ બ્રહ્મની જેમ સત્યરૂપ સિદ્ધ થાય છે. જેમ વન્ધ્યાપુત્ર વિગેરે અસત વસ્તુથી કોઈ પણ પદાર્થની સિદ્ધિ થઇ શકતી નથી, તેમ અસત્ અનુમાનદ્વારા પ્રપંચમાં મિથ્યાત્વની સિદ્ધિ પણ થઇ શકે નહિ.'

'પ્રપંચથી અનુમાન ભિન્ન નથી' એ પક્ષ માન્ય રાખવામાં આવે તો પ્રપંચથી અભિન્ન-પ્રપંચરૂપ અનુમાન પણ સાધ્ય જ છે, તો તે દ્વારા અન્યની સિદ્ધિ કેવી રીતે થઇ શકે ?

આમ વિચાર કરતાં 'પ્રપંચ મિથ્યા છે' એમ સિદ્ધ થતું નથી, ત્યારે 'એક બ્રહ્મ જ તાત્વિક છે, અન્ય કંઇ છે જ નહિ' આવા કથન ઉપર લોકોને વિશ્વાસ કેમ થાય ?

કિંચ, કોઇ પણ વસ્તુની સિદ્ધિ પ્રમાણથી થાય છે. પ્રમાણ વિનાની વક્તવ્યતા અપ્રામાણિક ગણાય. અદ્વૈતવાદીઓના મતમાં અદ્વૈતની સિદ્ધિ માટે જ્યારે કોઇ પ્રમાણ નથી, તો

પછી તેની સિદ્ધિ થઇ શકે નહિ એ સ્વાભાવિક છે. જો કોઇ પણ પ્રમાણ માનવામાં આવે તો અદ્વૈતવાદ રહી શકતો નથી, કેમકે દ્વૈતનો સ્વીકાર થઇ જાય છે. એમ મુશ્કેલી ઊભી થાય છે.

વેદાન્તી—પ્રમાણનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે, તે લોકોને સમજાવવાની ખાતર વ્યવહારથી જ સ્વીકારાય છે, પરંતુ પારમાર્થિકરૂપે નહિ.

અન્ય—આપનું કથન યુક્તિવિકલ હોવાથી અનાદરણીય છે, કેમકે આપના મત પ્રમાણે પરમબ્રહ્મ સિવાય લોક પણ સત્યરૂપે નથી, તો પ્રમાણનો પ્રયોગ કોને સમજાવવા માટે કરવામાં આવે છે? કિંચ જ્યાં પ્રમાણ અસત, લોક અસત વિગેરે સર્વ અસત હોય ત્યાં કોણ કોને સમજાવી શકે?

બ્રહ્મભિન્ન પ્રપંચની વાસ્તવિક સત્તા અનુમાનદ્વારા સિદ્ધ થઇ શકે છે.—

"प्रपञ्चः सत्, प्रमेयत्वात्, यतः प्रमाणविषयीभूतोऽर्थः प्रमेयम्, प्रमाणानां च प्रत्यक्षानुमानागमोपमानार्थापत्तिसंज्ञकानां भावविषयत्वेन प्रवृत्तेः"

ભાવાર્થ:—જગત પણ બ્રહ્મની માફક સદ્રૂપ છે, પ્રમેય હોવાથી, કેમકે જે પદાર્થ પ્રમાણના વિષયભૂત હોય તે પ્રમેય કહેવાય છે, પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, આગમ, ઉપમાન અને અર્થાપત્તિ નામનાં પ્રમાણોની પ્રવૃત્તિ ભાવ–પદાર્થના વિષયમાં જ થઇ શકે છે. અભાવમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી. જે સદ્રૂપ ન હોય તે પ્રમેય પ્રમાણ ન હોઇ શકે, ગદભશૃંગની જેમ. આવી રીતે

ત્યારે જગતમાં પ્રમેયત્વ અનુમાનથી સિદ્ધ થાય છે, ત્યારે જગત સદ્રૂપ નથી એમ કેવી રીતે માની શકાય ?

કિંચ ' છીપમાં રૂપાના પ્રતિભાસની જેમ બ્રહ્મભિન્ન ઘટ, પટ વિગેરે તમામ પદાર્થો કેવળ પ્રતિભાસકરૂપે જ છે; વાસ્તવિકરૂપે નથી ' આવું કથન યુક્તિશૂન્ય છે એમ નિમ્ન દર્શિત યુક્તિથી વિચારતાં સહજ સમજાશે. ઘટ, પટ વિગેરે સમસ્ત પ્રપંચમાં પ્રતિભાસમાનત્વ શું સ્વયમેવ છે ? કે અન્ય-દ્વારા ? આ બે પક્ષમાંથી પ્રથમ પક્ષનો સ્વીકાર કરવામાં આવે એ બની શકે તેમ નથી; કેમકે કોઇ પણ બુદ્ધિશાળી સમસ્ત પ્રપંચને સ્વયં પ્રતિભાસમાન કહેવાનું સાહસ કરતો નથી. એથી નિરૂપાયે બીજો પક્ષ સ્વીકારે તો અન્ય પદાર્થ સ્વીકારવો પડે; અન્ય પદાર્થ સ્વીકારતાં-બ્રહ્મ સિવાય અન્ય તત્ત્વ સિદ્ધ થતાં અદ્વૈતવાદનો અસ્ત થાય છે.

અપરં ચ, અનુમાનના અંગભૂત પક્ષ, હેતુ અને દષ્ટાન્ત આ ત્રણ અવયવો પરસ્પર ભિન્ન છે યા અભિન્ન ? એવો પ્રશ્ન પણ ઉપસ્થિત થાય છે. જો તેઓનો પરસ્પર ભેદ મનાય તો દ્વૈતવાદ સિદ્ધ થઇ જાય છે. અને તે ત્રણે પદાર્થો લક્ષણભેદથી, સ્વરૂપભેદથી તથા નિમિત્તભેદથી પરસ્પર ભિન્ન હોવા છતાં અભિન્ન મનાય તો કેવળ પક્ષરૂપ, કેવળ હેતુરૂપ યા કેવળ દષ્ટાન્તરૂપ થઇ જાય. ત્યારે માત્ર એકલા પક્ષથી, હેતુથી યા દષ્ટાન્તથી અનુમાનની સિદ્ધિ કેવી રીતે થઇ શકે ? અને તે વિના અદ્વૈતવાદની સિદ્ધિ કેવી રીતે થાય ? એથી જ પ્રાચીન આચાર્યે યુક્ત જ કહ્યું છે કે—

" हेतोरद्वैतसिद्धिश्चेद् द्वैतं स्याद् हेतु–साध्ययोः ।
हेतुना चेद् विना सिद्धिर्द्वैतं वाङ्मात्रतो न किम् ? ॥
–अष्टसहस्री (विद्यानन्दस्वामिकृता) पृ. १६०, श्लो २६.

ભાવાર્થ–જો હેતુદ્વારા અદ્વૈતની સિદ્ધિ કરવામાં આવે તો હેતુ અને સાધ્યનું દ્વૈત થઇ જાય છે. અને જો હેતુ વિના–કેવળ વચનમાત્રથી જ અદ્વૈતની સિદ્ધિ કથવામાં આવે તો તે વચનમાત્રથી દ્વૈતની સિદ્ધિ કેમ ન થાય ?

'पुरुष एवेदं' ઇત્યાદિ તેમજ 'सर्वं वै खलु इदं ब्रह्म' ઇત્યાદિ આગમથી પણ અદ્વૈતની સિદ્ધિ થઇ શકે તેમ નથી. જેમ અઘટની સિદ્ધિ ઘટને આધીન હોવાથી ઘટ માન્યા સિવાય થઇ શકતી નથી; તેમ અદ્વૈતની સિદ્ધિ પણ દ્વૈતને આધીન હોવાથી દ્વૈતવાદ સ્વીકાર્યો વિના થઇ શકે નહિ. નીચેનો શ્લોક આ કથનને પુષ્ટ કરે છે.—

" अद्वैतं न विना द्वैतादहेतुरिव हेतुना ।
संज्ञिनः प्रतिषेधो न प्रतिषेध्याद् ऋते क्वचित् ॥ "
––अष्टसहस्री पृ. १६१, श्लो. २७.

ભાવાર્થઃ–જેમ હેતુ સિવાય અહેતુની સિદ્ધિ થતી નથી, તેમ દ્વૈત વિના અદ્વૈતની સિદ્ધિ પણ થઇ શકે નહિ; કેમકે પ્રતિષેધ્ય (દ્વૈત) પદાર્થ વિના ક્વચિત્ પણ સંજ્ઞિનો પ્રતિષેધ થઇ શકતો નથી.

અનુમાન દ્વારા પણ દ્વૈતની સિદ્ધિ થાય છે.–

" अद्वैतशब्दः स्वाभिधेयप्रत्यनीकपरमार्थापेक्षो
नञ्पूर्वाखण्डपदत्वादहेतुरभिधानवत् । "

ભાવાર્થ:—નઞ્પૂર્વક અખંડ પદ હોવાથી અ તશબ્દ પોતાના વાચ્યાર્થ (પરમબ્રહ્મ)ની અપેક્ષાએ વિરોધી (પ્રપંચ) રૂપ પરમાર્થની અપેક્ષાવાળો છે. જેમ અહેતુ-શબ્દ પોતાના વાચ્યાર્થ હેતુભિન્ન દષ્ટાન્ત, પક્ષ વિગેરે પદાર્થોના વિરોધી હેતુની અપેક્ષાવાળો છે; તેમ અત્ર પણ સમજવું. સારાંશ-દ્વૈતને પરમાર્થરૂપે માન્યા સિવાય અદ્વૈતતા વસ્તુતઃ સિદ્ધ થઇ શકતી નથી. કહ્યું છે કે—

कर्मद्वैतं फलद्वैतं लोकद्वैतं च नो भवेत् ।
विद्याऽविद्याद्वयं न स्याद् बन्ध-मोक्षद्वयं तथा ॥

–અષ્ટસહસ્રી પૃ. ૧૫૯

ભાવાર્થ:-કેવળ અદ્વૈત માનવામાં પરમાર્થરૂપે પ્રસિદ્ધ આગળ દર્શાવાતા દ્વૈતોની સિદ્ધિ કદાપિ થઇ શકે નહિ. લૌકિક કર્મ-વૈદિકકર્મ, કુશળકર્મ-અકુશળકર્મ, પુણ્યકર્મ-પાપકર્મ આવા પ્રકારના કર્મદ્વૈતની તથા તે કર્મનાં ફળ-આ લોક સંબંધી સુખ-દુઃખ અને પરલોકમાં સુગતિ-દુર્ગતિરૂપ ફળદ્વૈતની, તેમજ કાર્ય-કારણના અભાવમાં આ લોક અને પરલોકરૂપ લોકદ્વૈતની અને ધર્માધર્મરૂપ દ્વૈતના અભાવમાં વિદ્યા-અવિદ્યા-

રૂપ દ્વૈતની અને તે સિવાય બન્ધ-મોક્ષરૂપ દ્વૈતની સિદ્ધિ થઇ શકે નહિ.

કિંચ, એકાન્ત અદ્વૈતવાદ માનવામાં ઘટં કરોતિ ઇત્યાદિ સ્થળમાં કુંભકાર, ઘટ વિગેરે કારકો અને 'કરોતિ' વિગેરે ક્રિયાપદોનો પ્રત્યક્ષ પ્રસિદ્ધ ભેદ કેવી રીતે ઘટવાનો ? કેમકે એકાન્ત અદ્વૈતવાદીના મત પ્રમાણે અવિદ્યાથી અવિદ્યારૂપ પ્રપંચની ઉત્પત્તિ મનાતી હોવાથી પોતાનાથી પોતે ઉત્પન્ન થાય છે એવું સિદ્ધ થયું. અર્થાત્ ઘટથી ઘટની, પટથી પટની, આકાશથી આકાશની, પૃથ્વીથી પૃથ્વીની, પાણીથી પાણીની, તેજથી તેજની, વાયુથી વાયુની, વિ. વિ. ની ઉત્પત્તિ અવાન્તર કારણો સિવાય પણ માનવાનો પ્રસંગ અદ્વૈતવાદીઓના મત પ્રમાણે આવે છે, કે જે માન્યતા કોઇ પણ દર્શનકારને સમ્મત નથી, તો આવી લોકવિરુદ્ધ અને પ્રમાણવિરુદ્ધ કલ્પનાઓ સ્વીકારવા કોણ બુદ્ધિશાળી સમ્મત થાય ?

વેદાંતી-અવિદ્યા સત્સ્વરૂપ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી, કેમકે તેવી રીતે માનવાથી તો દ્વૈતની સિદ્ધિ થાય.

અન્ય-અવિદ્યાને ભલે બ્રહ્મરૂપ માનવામાં આવે, પરંતુ વિના પ્રમાણ તેવી માન્યતા તરફ અન્ય લોકોને શ્રદ્ધા ભાગ્યે જ થઇ શકે. કારણ કે પ્રમેયની સિદ્ધિ પ્રમાણને આધીન હોય છે. અને તેની સિદ્ધિ માટે પ્રમાણ આપવામાં આવે તો દ્વૈતની સિદ્ધિ થાય છે, અને જો પ્રમાણ આપવામાં નથી આવતું તો તે કથન અપ્રામાણિક ઠરે છે.

વેદાંતી-આવો ઉપાલંભ અદ્વૈતવાદીઓના મતમાં ઘટી શકતો નથી, કારણ કે વ્યાવહારિક ભેદ તો તેઓ સ્વીકારે છે જ, માત્ર પારમાર્થિક ભેદ માનતા નથી. પરમાર્થદૃષ્ટિએ 'તત્ત્વમસિ' એ શ્રુતિપ્રતિપાદિત એક અખંડ બ્રહ્મ સિવાય બીજું કંઈ પણ સત્ છે જ નહિ. એવી તેમની માન્યતા છે.

અન્ય-' सहाविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ' આ શ્રુતિમાં વિદ્યાનું ફળ અમૃતની પ્રાપ્તિ અને અવિદ્યાનું ફળ મૃત્યુ. એવી રીતે વિદ્યા-અવિદ્યાનાં ભિન્ન ભિન્ન ફળો બતાવેલ હોવાથી એ બન્ને તત્ત્વોને ભિન્ન માન્યા સિવાય છુટકો નથી. આવી રીતે તત્ત્વદ્વય સિદ્ધ થતાં અદ્વૈતવાદ અસિધ્ધ થાય છે.

વેદાંતી-શ્રવણ વિગેરે સ્વરૂપવાળી અવિદ્યા જ મૃત્યુને દૂર કરી વિદ્યાદ્વારા બતાવેલ અમૃતને પ્રાપ્ત કરે છે. જેમ સ્ફટિકમણિ ઉપાધિનો ત્યાગ કરવાથી સ્વયમેવ સ્વસ્વરૂપમાં રહે છે, જેમ એક વિષ બીજા વિષને શાન્ત કરે છે, જેમ એક પાણી બીજા પાણીને જીર્ણ બનાવે છે; તેમ અહિં પણ સમજવાનું હોવાથી વિદ્યા-અવિદ્યારૂપ દ્વૈતને અવકાશ જ કયાં રહે છે?

અન્ય—' द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये परं चापरं च ' ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં બતાવેલ ભેદ અને ' तत् त्वमसि पुरुष एवेदम् ' ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં બતાવેલ અભેદ આ બેમાંથી કયું સત્ય છે અને કયું અસત્ય છે એવો સંશય તો અદ્વૈતવાદીઓને પણ અવશ્ય રહે છે; જેનો આત્મા સંશયશીલ હોય તે તો છેવટ નષ્ટ થાય છે. કિંચ અવગ્રહ, ઇહા, અપાય, ધારણારૂપ

ઉપયોગદ્વારા પુદ્ગલ વિગેરે દ્રવ્યથી અભેદસ્વરૂપી અને ઘટ વિગેરે આકારથી ભેદસ્વરૂપી ઘટ, પટ વિગેરે તમામ પદાર્થોને જ્યારે આબાળ-ગોપાળ દ્વૈતભાવે અનુભવે છે, ત્યારે અદ્વૈતભાવ કેવી રીતે માની શકાય ?. અપરંચ, દંડ અને ઘટ, દાન અને સ્વર્ગ વિગેરેમાં લોકપ્રસિદ્ધ અને શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ કાર્ય-કારણભાવરૂપ અચલિત વ્યવહારનો પણ અદ્વૈતવાદીઓના મત પ્રમાણે, લોપ થવાનો પ્રસંગ આવે છે. તથા કાર્યથી કારણનું અને કારણથી કાર્યનું કરાતું અનુમાન પણ અદ્વૈતવાદી-અનિર્વાચ્યવાદિના મત પ્રમાણે કેવી રીતે થઇ શકે ? એ વિચારવાનું છે.

તથા સ્વપ્નમાં જોવામાં આવતા સ્ત્રી, રથ, હાથી, ઘોડા વિગેરે પણ અનિર્વચનીય નથી-સર્વથા મિથ્યા નથી. જો કે તે પદાર્થો સમીપ ન હોવા છતાં નિદ્રાદોષદ્વારા સ્વપ્નમાં સમીપ સમજાય છે, પરંતુ તે પદાર્થોનો અભાવ નથી. જો તે પદાર્થો આકાશપુષ્પની જેમ સર્વથા મિથ્યા હોય તો સ્વપ્નમાં સ્ત્રી વિગેરેના સંબંધથી વાસ્તવિક વીર્યપાત કેમ થઈ શકે ? એથી સ્વાપ્નિક પદાર્થો સર્વથા અસત્ય કહી શકાય નહિ. કિંચ જો તેને ભ્રાન્તિ માની નિર્વાહ કરવામાં આવે, તો તે ઠીક નથી. કારણ કે જે પદાર્થો વાસ્તવિક-સત્ય ન હોય, તે પદાર્થવિષયક ભ્રાન્તિ પણ સંભવતી નથી. જેમ કોઇ એક સ્થળમાં સર્પને સર્પરૂપે જોવામાં આવ્યો હોય, અન્યત્ર રજ્જુને રજ્જુરૂપે યા વાંસને વાંસરૂપે જોવામાં આવેલ હોય; ત્યારે બીજા કોઇ સ્થાનમાં તેવી રીતે પડેલ રજ્જુ અથવા વાંસને દૂરથી જોતાં સર્પની ભ્રાન્તિ થાય છે. અથવા એક સ્થાનમાં છીપને

છીપરૂપે જોઇ બીજે ઠેકાણે ચાંદીને ચાંદીના રૂપમાં જોવામાં આવી હોય ત્યારે અન્યત્ર ચાંદીના જેવી ચળકતી છીપને દૂરથી જોતાં ચાંદી હોય તેવો ભ્રમ થાય છે. આ કથનનો સાર એ સહજ સમજી શકાય તેમ છે કે સત્યરૂપે પ્રસિદ્ધ વિદ્યમાન પદાર્થોની જ તેઓમાં રહેલા કેટલાક સાદૃશ્યને લીધે-સરખા ધર્મોને લઇને દૂરથી જોનારને ભ્રાન્તિ થાય છે; પરંતુ વાસ્તવિક પદાર્થની વિદ્યમાનતા સિવાય આકાશપુષ્પની શશશૃંગમાં અને શશશૃંગની આકાશપુષ્પમાં કોઇને કોઇ વાર ભ્રાન્તિ થઇ હોય એમ કદાપિ સાંભળવામાં આવતું નથી. કોઇ પણ બુદ્ધિશાળી એ ભ્રાન્તિ કબૂલ કરી શકતો નથી. આ નિયમને અનુસરીને સંસારને ભ્રાંતિરૂપ કેમ કહી શકાય? બ્રહ્મ સિવાય બીજા પદાર્થોને જ્યારે સત્યરૂપે માનવામાં આવતા નથી, ત્યારે તે વિષયનો ભ્રમ પણ કેમ સ્વીકારી શકાય?

કિંચ, પ્રપંચરૂપ અવિદ્યાના અને બ્રહ્મના ધર્મો પરસ્પર ભિન્ન છે, સમાન ધર્મવાળાની સાદૃશ્યથી ભ્રાન્તિ સંભવે છે. કોઇ પણ સરખા ધર્મ વિના એક-બીજામાં ભ્રાન્તિ માનવાનું બીજું શું કારણ છે? એ વિચારણીય છે.

તથા સ્વપ્ન વિગેરેને મૂળ અજ્ઞાનના કાર્યરૂપ કહી શકાય નહિ. સંસારદશામાં જ તેનો બાધ જોવામાં આવતો હોવાથી અન્વય-વ્યતિરેકને લીધે જેમ રજતનો ભ્રમ છીપની સાથે સંબંધ રાખે છે; તેમ સ્વપ્નજ્ઞાન પણ નિદ્રાદોષની સાથે અન્વય-વ્યતિરેકથી સંબંધ ધરાવે છે.

કિંચ, છીપમાં રજતના ભ્રમની ઉત્પત્તિની જેમ સ્વપ્ન એ જાગૃત પ્રપંચના અજ્ઞાનનું પણ કાર્ય નથી; કેમકે એમ માનવા જતાં જાગૃત પ્રપંચમાં પણ સ્વાપ્નિક રથ, ઘોડા વિગેરેની ઉત્પત્તિ માનવાનો પ્રસંગ આવે.

અપિ ચ, અદ્વૈતવાદીઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે જાગૃતદશા અને સ્વપ્નદશા એ બન્ને અવસ્થાઓ અવિદ્યાના કાર્યરૂપ હોવાથી જાગૃતદશામાં મોદક વિગેરે વસ્તુઓના ભક્ષણાદિથી થતો સુખાનુભવ સ્વપ્નદશામાં પણ તેવોને તેવો જ થવો જોઇએ. એથી પૂર્વાચાર્યે યુક્ત જ કહ્યું છે કે—

आशामोदकतृप्ता ये ये चास्वादितमोदकाः ।
रस-वीर्य-विपाकादि तुल्यं तेषां प्रसज्यते ॥

—શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય પૃ. ૨૯૯.

ભાવાર્થઃ—અદ્વૈતવાદીઓના મતમાં આશાના લાડુથી તૃપ્ત થયેલા અને વાસ્તવિક રીત્યા લાડુનો આસ્વાદ લેનાર મનુષ્યોમાં રસ, વીર્ય-વિપાક વિગેરે સમાન થવાનો પ્રસંગ આવે છે.

કિંચ, લોકપ્રસિદ્ધ દંડ-ઘટ વિગેરે કાર્ય-કારણની જેમ વેદપ્રસિદ્ધ યાગ-સ્વર્ગ, અગમ્યગમન-નરક વિગેરે સાધ્ય-સાધનભાવ પણ અદ્વૈતવાદીઓના મતમાં સ્વપ્નતુલ્ય-અત્યન્ત અસત્ છે, તો વેદાન્તવાક્યો વિગેરે પર કોને વિશ્વાસ આવશે? જો તેઓના મત પ્રમાણે વિધિરૂપ બતાવેલ માર્ગથી સ્વર્ગગમન

અને નિષિદ્ધમાર્ગથી નરકગમન ન થતું હોય તો તેવાં અનુષ્ઠાનો શા માટે દર્શાવવામાં આવ્યાં ? તમામ વસ્તુ છીપમાં ચાંદીના ભ્રમ જેવી હોવાથી યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ વિગેરે યોગનાં અનુષ્ઠાનો પણ ભ્રમાત્મક-નિરર્થક થઈ જાય છે.

કિંચ, દરેક કાર્યોમાં અજ્ઞાનને જ હેતુ તરીકે માનવામાં આવે તો દંડ વિગેરે કારણસામગ્રી વિના પણ ઘટ વિગેરે કાર્યની ઉત્પત્તિ તથા શમ, દમ વિગેરે સાધનસંપત્તિ સિવાય પણ બ્રહ્માત્મામાં જીવાત્માના લયરૂપ મુક્તિ પણ કેમ ન થવી જોઈએ ? અપરંચ, શાસ્ત્ર પણ સ્વપ્નતુલ્ય હોવાથી તેમાં પ્રતિપાદન કરેલ આચરણ પણ સ્વપ્નતુલ્ય થતાં મુક્તિ પણ કોને અને કઈ રીતે મળે ? એ ખાસ વિચારણીય છે.

પ્રસંગોપાત્ત અદ્વૈતવાદને નિરસન કરનારી અન્ય યુક્તિયો દર્શાવવી અત્ર અસ્થાને નથી. અદ્વૈતવાદીઓના મતમાં યાગ અને સ્વર્ગનો કાર્ય-કારણભાવ માનવામાં આવેલો છે. યાગ એ કારણ છે અને સ્વર્ગ એ કાર્ય છે. આ વાતને વેદ પણ વિશિષ્ટતાથી પ્રતિપાદન કરે છે; ત્યારે કોઈ મનુષ્ય સ્વપ્નમાં યાગ કરે તો તેથી તેને પણ સ્વર્ગ મળવો જોઈએ, કેમકે વેદમાં સામાન્ય રીતે યાગથી સ્વર્ગનું પ્રતિપાદન કરેલ છે, પરંતુ અમુક અવસ્થાના યાગથી અમુક અવસ્થામાં સ્વર્ગ મળે એવું કાંઈ સૂચવ્યું નથી. આથી વેદાન્તિક લોકોનો સૃષ્ટિવાદ પણ શૂન્યવાદીઓના જેવો કહી શકાય. હરિભદ્રસૂરિ મહારાજે યુક્ત જ કહ્યું છે કે—

प्रत्यक्षादिप्रसिद्धार्थविरुद्धार्थाभिधायिनः ।
वेदान्ता यदि शास्त्राणि बौद्धैः किमपराध्यते ? ॥
—શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય પૃ. ૩૦૧

ભાવાર્થ—પ્રત્યક્ષ વિગેરે પ્રમાણોથી પ્રસિદ્ધ પદાર્થોને વિરુદ્ધભાવે કથન કરનાર વેદાંતને જો શાસ્ત્ર તરીકે માનવામાં આવે તો બૌદ્ધશાસ્ત્રોએ શો અપરાધ કર્યો છે કે તે શાસ્ત્રોને શાસ્ત્ર તરીકે માનવામાં ન આવે? બૌદ્ધોના ચાર ભેદમાંથી શૂન્યવાદી બૌદ્ધગ્રન્થો શૂન્યવાદનું પ્રતિપાદન કરે છે અને વેદાન્તગ્રન્થો પણ માયાદ્વારા શૂન્યતા સૂચવે છે. ત્યારે એકને જ શન્યવાદી કેમ કહેવો? બન્ને શૂન્યવાદી ગણાવા જોઇએ.

અવિદ્યા-વિવેચન.

અવિદ્યા માનવામાં જ્યારે કોઇ પણ પ્રમાણ નથી, ત્યારે વેદાન્તિક લોકોની અવિદ્યામૂલક તમામ માન્યતા કેવી રીતે વાસ્તવિક માની શકાય?

વેદાન્તી—' न जानामि ' હું કાંઇ જાણતો નથી. આવો અનુગત પ્રત્યય, અવિદ્યા માનવામાં પ્રમાણ હોવાથી તેને અપ્રમાણ કેમ કહી શકાય?

અન્ય—' अहम् अहम् ' એવી બુદ્ધિવડે અનુગત પ્રત્યયવાળી અહંતા પણ આથી સિદ્ધ કેમ ન થાય? તેથી તે પ્રમાણ કહી શકાય નહિ.

વેદાન્તી-' जानामि ' આ સ્થાનમાં સર્વ સ્વરૂપથી સ્વરૂપાજ્ઞાનના અભાવનું દરેક સ્થળે અનુગતત્વ હોવાથી, વેદાન્તિક લોકોના મતે અનુગત પ્રત્યયની ઉપપત્તિ પણ પ્રસિદ્ધ હોવાથી કોઇ પણ દોષને અત્ર અવકાશ નથી.

અન્ય-સર્વરૂપથી સ્વરૂપ-જ્ઞાન તો અનુવૃત્તિ-વ્યાવૃત્તિરૂપ પર્યાયદ્વારા સર્વજ્ઞાનને આધીન છે, પરંતુ તે સર્વજ્ઞ સિવાય અન્યને ઉપપન્ન થઇ શકતું નથી. સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રમાં સૂચવ્યું છે કે-'जे एगं जाणइ से सव्वं जाणइ । जे सव्वं जाणइ से एगं जाणइ ॥' ભાવાર્થ-જે વ્યક્તિ એક વસ્તુને સમસ્ત દ્રવ્ય-પર્યાયોથી વાસ્તવિકરૂપે જાણે છે, તે સર્વને જાણે છે. અને જે સર્વ વસ્તુને સર્વ દ્રવ્ય-પર્યાયોથી જાણે તે એકને જાણે છે. અત એવ ઘટજ્ઞાન વિગેરેથી નિષ્પાદિત મિથ્યાજ્ઞાન પણ સમ્યગ્જ્ઞાનના પ્રાગભાવરૂપ છે, અથવા સમ્યગ્જ્ઞાનથી ભિન્ન અજ્ઞાનરૂપ છે. સારાંશ કે-જેમ દીપકનો પ્રકાશ થતાં અન્ધકાર દૂર થઇ જાય છે; તેમ સમ્યગ્જ્ઞાન થતાં મિથ્યાજ્ઞાન રહી શકતું નથી. વેદાન્તીઓના મત પ્રમાણે તો સમ્યગ્ ઘટજ્ઞાન થાય, છતાં ઘટવિષયક અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ તો મુક્તિ સિવાય-બ્રહ્મના સાક્ષાત્કાર સિવાય થઇ શકે નહિ. ભૂતકાળમાં શંકરાચાર્ય વિગેરે લોકોએ પ્રતિપાદન કરેલું, વર્તમાન કાળમાં વેદાન્તી લોકોથી પ્રતિપાદન કરાતું અને ભવિષ્યમાં પ્રતિપાદન કરાશે તે સર્વ અવિદ્યારૂપ અજ્ઞાનાવસ્થામાં જ પ્રતિપાદન કરાયેલ હોવાથી અજ્ઞાનરૂપ-અસત્ય-અનાદરણીય લેખી શકાય.

માયાવાદમાં કંઇ પણ પ્રમાણ નથી, જો કોઇ પણ પ્રમાણ

આપવામાં આવે, તો તે તેનાથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? સત્ છે યા અસત્ ? એવા અનેક વિકલ્પો થતાં માયાજાળરૂપ માયાવાદ ક્ષણમાં વિનષ્ટ થઇ જાય છે. વિચાર કરતાં માયાવાદ વિખરાઈ જતાં તેનાથી ઉત્પન્ન થતાં આકાશ સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ શરીર, જ્ઞાનેન્દ્રિય, કર્મેન્દ્રિય, અન્તઃકરણ, શબ્દાદિ વિષય એ તત્ત્વો પણ વાસ્તવિક છે એમ કેમ કહી શકાય ? માયાવાદ માનનારા લોકો જ જ્યારે તે તત્ત્વોને માયિકરૂપે વર્ણવે છે, ત્યારે તે દ્વારા અમાયિક કાર્ય કેવી રીતે થઇ શકે ?

વિશેષતઃ—માયાવાદીઓના મતમાં તર્ક કરવાનો નિષેધ છે. જ્યાં 'બાબાવાક્યં પ્રમાણમ્' આવી પદ્ધતિ હોય, અથવા જ્યાં તર્ક કરવામાં આવતાં 'નવ સાંધતાં તેર ત્રૂટે' એવી સ્થિતિ હોય ત્યાં તર્કની આવશ્યકતા રહેતી નથી. એથી કેવળ શ્રુતિઓને સંભાળી તે ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ રાખી ઘરને ખૂણે બેઠાં બેઠાં ભક્તોને માયાવાદ સમજાવવો એ શ્રેયસ્કર છે. સદાચાર-સ્તોત્ર આ કથનને પુષ્ટ કરે છે.—

कर्मशास्त्रे कुतो ज्ञानं तर्के नैवास्ति निश्चयः ।
साङ्ख्य-योगौ भिदापन्नौ शाब्दिकाः शब्दतत्पराः ॥२८॥
अन्ये पाखण्डिनः सर्वे ज्ञानवार्तासु दुर्बलाः ।
एकं वेदान्तविज्ञानं स्वानुभूत्या विराजते ॥२९॥

ભાવાર્થઃ—કર્મશાસ્ત્રમાં જ્ઞાન જ ક્યાં છે ? તર્કમાં-તર્કની પ્રધાનતાથી પદાર્થવિવેચક-અક્ષપાદઋષિરચિત નૈયાયિક

દર્શનમાં અને કણાદઋષિકથિત વૈશેષિક દર્શનમાં તો વસ્તુ-તત્ત્વનો નિશ્ચય જ થતો નથી. તેઓ તો સંશયગ્રસ્ત છે. કપિલઋષિ-પ્રતિપાદિત સાંખ્યદર્શન અને પતંજલિ ઋષિ-દર્શિત યોગદર્શન એ બન્ને જીવ અને ઇશ્વરને ભિન્ન માનતાં હોવાથી ભેદ પામેલાં એ બન્ને દર્શનો પણ બ્રહ્મજ્ઞાનથી બહુ દૂર છે, પાણિનિ ઋષિ વિગેરે શાબ્દિકો તો કેવળ શબ્દોનું પ્રતિપાદન કરતા હોવાથી બ્રહ્મજ્ઞાનથી બહુ દૂર છે. (ખરૂં જોતાં તે ઋષિયોનો તો ઉપકાર માનવો જોઇએ કે જેઓએ શબ્દશાસ્ત્રો રચી વેદાન્ત વિગેરે શબ્દસિદ્ધિને અવકાશ આપ્યો. ઉપકારના સ્થાનમાં તે સર્વને અજ્ઞાની કહી આક્ષેપ કરવો શંકરાચાર્યને યુક્ત ન હતો.) બીજા સર્વ પાખંડીઓ જ્ઞાનની વાર્તાઓમાં દુર્બળ છે, માત્ર એક વેદાન્ત-વિજ્ઞાન જ સ્વાનુભવથી દેદીપ્યમાન શોભે છે ! !

વાહ ! શંકરાચાર્યજી ! આપના જ્ઞાનને ખરેખર ધન્યવાદ ઘટે છે. જ્યારે આપે બીજા દર્શનના ગ્રન્થો સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી જોયા નથી, ત્યારે આપને એવું જ્ઞાન કયાંથી થયું કે અન્યને પાખંડી વિગેરે ઉપનામોથી નવાજવાની જરૂર પડી ? યુક્તિ અને પ્રમાણથી શૂન્ય બ્રહ્મવાદને બીજાઓ ન માને એથી તેઓને અનુચિત વાક્પ્રહાર કરવો એ કાંઇ ઉચિત નથી. અથવા સુજ્ઞ મનુષ્યો ભ્રમવાદમાં ભ્રમિત થયેલના બોલ ઉપર ઉપેક્ષા કરે છે.

જે દર્શનમાં ઇશ્વર સ્વયં માયિક-માયાવી હોય, તે દર્શનમાં તેના ભક્તો તેવા હોય તે સંભવિત છે. વેદાન્ત-

દર્શનમાં ઇશ્વરને માયિક કહેલ છે, એ નીચે દર્શાવેલ શંકરાચાર્યના જ શબ્દોથી સિદ્ધ થાય છે. 'ईश्वरं मायिनं विद्यात्' -સદાચારસ્તોત્ર પૃ. ૩૮.

માયાવીને-માયા કરનારને-કષાયવાળી વ્યક્તિને ઇશ્વર કહેનાર વેદાન્તીઓ પોતે છળ-કપટ કરે એમાં આશ્ચર્ય ન ગણાય, તેમની લીલાઓ પણ અકળ જ હોય; તેથી તેઓ માત્ર બ્રહ્મચર્ય પાળનારને બ્રહ્મચારી તરીકે કબૂલ રાખતા નથી. તેઓના મત પ્રમાણે બ્રહ્મનું અધ્યયન કરનાર, સર્વને બ્રહ્મરૂપ જાણનાર બ્રહ્મચારી જ સત્ય બ્રહ્મચારી મનાય છે; બીજા બ્રહ્મચારી ન ગણાતા હોવાથી તેઓને બ્રહ્મચર્યાવસ્થાવાળા પણ કેમ કહેવાય ? એથી મનુસ્મૃતિ વિગેરે હિન્દુઓના પ્રધાન ધર્મશાસ્ત્રોમાં પ્રતિપાદન કરેલ અનેક બ્રહ્મચારીઓનો મોક્ષ પણ વેદાન્તમતના અભિપ્રાય પ્રમાણે અસત્ય સિદ્ધ થાય છે. ' બ્રહ્મચર્યના પાલન સાથે વેદાન્તને-બ્રહ્મવાદને માને તે જ બ્રહ્મચારી અને તે સિવાયના કેવળ બ્રહ્મચર્ય પાળનાર અબ્રહ્મચારી જ છે. ' એમ કથન કરનારની બુદ્ધિમત્તા અપૂર્વ ગણાય ! ! તેમ જ તેમના મત પ્રમાણે દરેક આશ્રમો પણ ભિન્ન જ છે.

શંકરાચાર્ય કહે છે કે-વેદાન્ત સિવાયનાં બીજાં દર્શનો વાસ્તવિક ન હોવાથી અનાદરણીય છે. જૂઓઃ—

न साङ्ख्यं न शैवं न तत् पञ्चरात्रं
न जैनं न मीमांसकादेर्मतं वा ।

ન સ્વીકારે; તો પણ એકાન્તમાં નેત્રો મીંચી-બન્ધ કરી સત્ય ન્યાયમાર્ગને તો વિચારો.

ઉપર્યુક્ત કથન પ્રમાણે જો વિચાર કરવામાં આવે તો વાસ્તવિક તત્ત્વબોધ અવશ્ય થાય, પરંતુ વેદાન્તી મહાશય તો ભ્રમજાળથી ફસાયેલા હોવાથી સત્યમાર્ગથી ઘણા દૂર જણાય છે. જો એમ ન હોત તો પ્રબળ યુક્તિવાળા વિશાળ સર્વોચ્ચ જૈનદર્શનને તેમ કહેવા કદાપિ સાહસ કરત નહિ. કિંચ તેઓએ ગુરુગમપૂર્વક વાસ્તવિક રીત્યા જૈનદર્શનનો અભ્યાસ કર્યો જણાતો નથી. કેમકે જો જૈનદર્શનનું વાસ્તવિક જ્ઞાન તેમને હોત તો 'नैकस्मिन्नसम्भवात्' આ સૂત્રની ટીકામાં પ્રકટ કરેલી અનભિજ્ઞતા પ્રકટ કરત નહિ. તથા સિદ્ધાન્તબિન્દુ સ્તોત્ર વિગેરે ગ્રન્થોમાં અન્ય દર્શનોની જેમ જૈનદર્શનને નિન્દ્ય દર્શાવવાનો પ્રસંગ આવત નહિ. વિશેષ બ્રહ્મસૂત્ર અને તેની ટીકાની સમાલોચનાના પ્રસંગે વિચાર કરવામાં આવશે.

જગત્‌ની ઉત્પત્તિનો વિચાર.

उपादानं प्रपञ्चस्य ब्रह्मणोऽन्यन्न विद्यते ।
तस्मात् सर्वप्रपञ्चोऽयं ब्रह्मैवास्ति न चेतरत् ॥

—અપરોક્ષાનુભૂતિસ્તોત્ર પૃ. ૮૫૫, શ્લો. ૪૫

ભાવાર્થ:—જગત્‌નું ઉપાદાનકારણ બ્રહ્મ સિવાય બીજું કોઈ નથી. આકાશ વિગેરે પાંચ મહાભૂતો અને સર્વ લૌકિક પદાર્થોનું ઉપાદાનકારણ બ્રહ્મ જ છે. તેથી આ સર્વ પ્રપંચ-

સમસ્ત જગત્ બ્રહ્મરૂપ જ છે, બ્રહ્મથી ભિન્ન પ્રકૃતિસ્વરૂપ અથવા પરમાણુસ્વરૂપ નથી.

ઉપર દર્શાવેલ વિચાર કેટલે અંશે સત્ય છે, તે પર વિચાર કરીએ- સમસ્ત દર્શનોમાં અથવા આધુનિક મતોમાં પ્રસિદ્ધ જ છે કે-જેવું ઉપાદાનકારણ હોય, તેવું કાર્ય થાય; પરંતુ ઉપાદાનકારણથી વિલક્ષણ કાર્ય થાય એવું કોઇ માનતું નથી. કાળી માટીથી કાળો જ ઘડો થાય લાકડાથી લાકડાનું કપાટ, સોનાથી સોનાની વીંટી, ગાયથી ગાય, ઘોડાથી ઘોડા થાય; પરંતુ તેથી વિલક્ષણ કાળી માટીથી ધોળો ઘડો, લાકડાથી લોઢાનું કપાટ, ગાયથી ઘોડો, ઘોડાથી કૂતરો ઉત્પન્ન થતો નથી. એ સર્વ કોઇ બુદ્ધિશાળી સમજે છે. આ હકીકત આ-બાળગોપાળ સર્વત્ર સુપ્રસિદ્ધ છે. આમ હોવા છતાં વેદાન્તમાં તેથી વિરુદ્ધ માન્યતા જોવામાં આવે છે. તેમના મતમાં શુદ્ધ શુચિ-નિત્ય-આનન્દ-ચિન્મયસ્વરૂપ બ્રહ્મરૂપ ઉપાદાનકારણથી અશુદ્ધ-અશુચિ-અનિત્ય-સુખ-દુઃખ-અજ્ઞાનસ્વરૂપી ચેતન-જગત્ અને તેથી વિપરીત જડરૂપ જગતની ઉત્પત્તિ મનાય છે. એ જ આશ્ચર્ય છે.

ब्रह्मणः सर्वभूतानि जायन्ते परमात्मनः ।
तस्मादेतानि ब्रह्मैव भवन्तीत्यवधारयेत् ॥

—અપરોક્ષાનુભૂતિ સ્તોત્રશ્લો૦ ૪૯

ભાવાર્થઃ—પરમાત્મા—બ્રહ્મથી સર્વ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી એ ભૂતો પણ બ્રહ્મ જ છે. એમ નિશ્ચયથી માનવું.

'જડ પદાર્થોને અને કર્મલિપ્ત અશુચિ પદાર્થોને પણ બ્રહ્મરૂપ માનવા' આવી વિચિત્ર માન્યતાઓમાં અથવા સ્વીકારેલા પદાર્થોમાં કયો બુદ્ધિશાળી શ્રદ્ધાળુ બને ? અત્ર જે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે, તે તેમની યુક્તિયો પર ધ્યાન આપી કરવામાં આવ્યો છે.

વસ્તુસ્થિતિ વિચારતાં વેદાન્તી લોકો અદ્વૈતવાદીઓના આશયથી ઘણા દૂર છે. કારણ કે-મહર્ષિયો અસત્યવાદ પોષતા નથી. મહર્ષિયોના વિશુદ્ધ આશયને સમજ્યા વિના અન્યને ભ્રમજાળમાં ફસાવવાની ચેષ્ટા કરનાર મનુષ્યો ભવભ્રમણ સિવાય અન્ય કાંઇ પણ ફળ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી.

મહર્ષિયોનો આશય.

अन्ये व्याख्यानयन्त्येवं समभावप्रसिद्धये ।
अद्वैतदेशना शास्त्रे निर्दिष्टा न तु तत्त्वतः ॥

-શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય પૃ. ૩૦૪ શ્લો૦ ૮

ભાવાર્થઃ-અન્ય વ્યાખ્યાકારો એવી વ્યાખ્યા કરે છે કે શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલી અદ્વૈતદેશના સમભાવની પ્રકૃષ્ટ સિદ્ધિ માટે છે, પરંતુ વાસ્તવિક નથી.

પ્રપંચમાં અવિદ્યાનો વિલાસ દર્શાવવાથી એમ સૂચવે છે કે શત્રુ-મિત્ર, પિતા-પુત્ર વિગેરે વિષયક રાગ-દ્વેષ પણ મોક્ષના પ્રતિબન્ધરૂપ છે. આ મ્હારા પિતા છે, હું તેનો પુત્ર છે, આ મ્હારો પુત્ર છે, હું તેનો પિતા છું, આ મ્હારી વ્હાલી

આયુપ્રિયા છે, આ મ્હારૂં ધન છે, આ મ્હારો શત્રુ છે, હું તેને મારી નાખીશ.' આવા પ્રકારના રાગ-દ્વેષો મોહરૂપ હોવાથી મોક્ષના મ્હોટા પ્રતિબન્ધક છે. જ્યાં સુધી પ્રતિબન્ધક હોય ત્યાં સુધી મોક્ષ-મન્દિરમાં પ્રવેશ થઇ શકે નહિ એ સ્વાભાવિક છે. રાગ-દ્વેષનો વિચ્છેદ થતાં સર્વ વસ્તુ પ્રત્યે ચિત્તની પ્રસન્નતારૂપ સમભાવ પ્રકટ થાય છે, અને એવા સમભાવદ્વારા ભવ્ય જીવો અવશ્ય મુકત થઇ શકે છે. એથી જ શ્રાવકપ્રજ્ઞપ્તિ વિગેરે પ્રકરણમાં—' आत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वं ' આવી અદ્વૈતની દેશના યુક્તિપૂર્વક સમજાવી છે. સંગ્રહનયથી વિચારતાં કથંચિત્ અદ્વૈતવાદ માનવામાં અનેકાન્તવાદીઓને લેશમાત્ર હાનિ નથી. પરંતુ 'અદ્વૈતભાવ જ છે, બીજું કંઇ છે જ નહિ' આવો મહર્ષિઓનો આશય હોય તેમ પરમાર્થબુદ્ધિથી વિચાર કરતાં માની શકાતું નથી.

સંસારથી વિરકત થયેલા જીવો એમ વિચારે કે—હું એકલો છું, મ્હારૂં કોઇ નથી, હું પણ કોઇનો નથી, હું કેવળ સચ્ચિદાનન્દમય છું અર્થાત્ સત્-સત્યશ્રદ્ધા, ચિત્—સત્યજ્ઞાન અને આનન્દ-સત્ય ચારિત્ર એ ત્રણેથી યુક્ત છું, નિત્ય-શાશ્વત, બ્રહ્મ-કેવળજ્ઞાનમય છું. આવું જ્ઞાન થાય તે સમ્યગ્-ઉત્તમ જ્ઞાન છે, મ્હારા આત્માનું આવું જ સ્વરૂપ છે, કારણકે આત્માના ગુણોનો આત્માની સાથે કંથચિત્ અભેદ મનાય છે. તેવી રીતે જ દરેકના આત્માઓ છે, નિશ્ચયનય પ્રમાણે તેમાં લેશમાત્ર ફેર નથી. મુકત જીવોની પાસે જે ઋદ્ધિ છે, તે મ્હારી પાસે પણ છે અને કીડી જેવા સૂક્ષ્મ આત્માની

પાસે પણ છે. આવી રીતે દરેક આત્માઓની પાસે સમાન ઋદ્ધિ હોવાથી જાતિની અપેક્ષાએ એક માનવામાં આવે તો તે દોષરૂપ નથી. જ્યારે હું આ સંસારના બન્ધનથી મુક્ત થઇશ, ત્યારે હું એકલો જ મુક્તિમાં જઇશ. સત્, ચિત્ અને આનન્દ સિવાય બીજું કંઇ સાથે આવવાનું નથી. આ સંસાર એ અસાર છે-તદ્દન મિથ્યા છે. કંચન, કામિની, ઘર-બાર, લાડી, ગાડી વિગેરે સંયોગો વિયોગાન્ત છે. યા તો તે વસ્તુઓ આપણને મૂકી ચાલી જવાની અથવા તેઓને મૂકી આપણે ચાલ્યા જવું પડશે; કારણ કે પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ તમામ અનિત્ય છે, કોઇ પણ વસ્તુ શાશ્વત નથી. મુક્તદશામાં તો અવશ્ય સર્વનો ત્યાગ કરવાનો છે. આવી રીતે સંસારને મિથ્યા કહેવામાં કંચન, કામિની વિગેરે પદાર્થોની અનિત્યતા સૂચિત થાય એ આશય છે.

બ્રહ્મ જ સત્ય છે અને સંસાર મિથ્યા છે. એનો અદ્વૈતવાદીઓથી કરાતો અર્થ યુક્તિવિરુદ્ધ હોવાથી અનાદરણીય છે. સંસાર કાંઇ સ્વપ્ન જેવો નથી અથવા સંસાર છે જ નહિ એમ પણ કાંઇ સમજવાનું નથી; પરંતુ સંસાર એ અનિત્ય છે, સંસરણશીલ છે, પરિવર્તનશીલ છે, સદા એકરૂપથી રહેતો નથી-જો કે દ્રવ્યાર્થિક નયથી પોતપોતાના સ્વરૂપમાં કાયમ છે, તો પણ પર્યાયથી નિરન્તર રૂપાન્તરો-પરિણામાન્તરો થયા જ કરે છે. જેમ વાદળના રંગો, નદીના તરંગો, સમુદ્રના કલ્લોલો નવનવા થયા જ કરે છે, તેમ પર્યાયો પણ નવનવા બદલાયા કરે છે. એક નષ્ટ થતાં બીજો ઉત્પન્ન થાય છે અને

નષ્ટ થતાં પુનઃ ત્રીજો ઉત્પન્ન થાય છે. એવી રીતે દરેક પદાર્થમાં નિરન્તર ઉત્પાદ-વ્યય થયા કરે છે. શરીર વિગેરે સડન-પતન-વિધ્વંસન સ્વભાવવાળાં છે-ક્ષણે ક્ષણે રૂપાન્તર થતાં જોવામાં આવે છે. એમ જાણી સર્વત્ર રાગ-દ્વેષનો ત્યાગ કરી, વૈરાગ્યભાવનામાં લીન થઇ કેવળજ્ઞાનરૂપ બ્રહ્મજ્ઞાનને માટે પ્રયત્ન કરવો આવશ્યક છે. અન્ય સર્વ હેય છે, માત્ર તે જ ઉપાદેય છે. વાસ્તવિક આત્માનું સ્વરૂપ-બ્રહ્મજ્ઞાન જ સત્ય છે. ' सत्यं ब्रह्म ' એ શ્રુતિનો આ જ અર્થ છે. બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યો સિવાય પરમમુક્તિ કદાપિ મળતી નથી. " આવા પ્રકારના પરમ મહર્ષિયોના અત્યુચ્ચ આશયને જાણ્યા વિના ઉન્માર્ગમાં લઇ જનારા ભવાભિનન્દી જીવો કેવળ ભવભ્રમણ પોષે છે. તેથી એ ઉચ્ચ આશય તરફ લક્ષ્ય રાખી પ્રવૃત્તિ કરો, કે જેથી સ્વહિત સધાય.

અપરંચ બ્રહ્મ-ઉપાદાનભૂત માયાથી ઉત્પન્ન થતું જગત બ્રહ્મથી વિલક્ષણ કેમ હોઇ શકે ? કેમકે-કારણને અનુકૂળ જ કાર્ય થાય એવો સાર્વત્રિક નિયમ છે. જો બ્રહ્મ અરૂપી છે, તો બ્રહ્મ-ઉપાદાનભૂત માયા રૂપી હોય જ ક્યાંથી ? માયા અરૂપી બને, તો તે દ્વારા ઘટ, પટ વિગેરે રૂપી પદાર્થો અને અરૂપી આકાશ વિગેરેની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઇ શકે ? કોઇ પણ વ્યક્તિ આકાશને ઉપાદાનકારણ બનાવી તે દ્વારા ઘટ, પટ વિગેરે પદાર્થોની ઉત્પત્તિ ઇચ્છે, પરંતુ તે જેમ નિષ્ફળ નીવડે છે, તેમ વેદાન્તીઓની પૂર્વોક્ત ઇચ્છા અફળ થાય છે.

કિંચ, પ્રપંચ અને બ્રહ્મનો સંબંધ પણ બરાબર યુક્ત નથી,

તો પછી તેના પર વિચારશ્રેણિને અવકાશ કયાંથી મળે ? મહર્ષિયોનો મૂળ આશય યુક્તિવિકલ હોવો અસંભવિત છે, સંભવ છે કે પાછળથી થયેલા માયાવી અનુયાયીઓએ કોઇ પણ જાતનો સ્વાર્થ સાધવા ' સર્વં બ્રહ્મ ' સૂત્ર જગતને વિપરીત સમજાવ્યું હોય. ઘર-બાર, ધન-માલ, સ્ત્રી-પુત્ર વિગેરે સંસાર સ્વપ્નવત્ મિથ્યા છે—અસત્ય છે ઇત્યાદિ જ્ઞાન થતાં, ભદ્રક જીવોને તેનાથી મોહમમતા ઓછી થતાં, પ્રપંચીઓને ફાવવાનું સહજ બની આવે એવા કાંઇ હેતુસર મહર્ષિના સ્તુત્ય ઉપદેશ—આશયનો અન્ય અર્થ સમજાવાતો હોય તો જ્ઞાની જાણે ! ! ભારેકર્મી જીવો કર્મની બહુલતાથી કર્મ નચાવે તેમ નાચે તેમાં તેનો પણ શો દોષ ?

આ કથનથી 'જગત્ મિથ્યા છે' આવી વાસના અન્તઃકરણથી દૂર કરવી. કેમકે જગતના સમસ્ત પદાર્થો સ્યાદ્વાદમુદ્રાથી મુદ્રિત છે. સમસ્ત પદાર્થો સાપેક્ષતાથી નિત્યાનિત્ય, સામાન્ય-વિશેષરૂપ, સત્-અસદ્રૂપ કહી શકાય એ સ્યાદ્વાદનું રહસ્ય છે. ષડ્દર્શનસમુચ્ચય ગ્રંથમાં સ્યાદ્વાદનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે.—

स्यात् कथञ्चित् सर्वदर्शनसम्मतसद्भूतवस्त्वंशानां मिथः सापेक्षतया वदनं स्याद्वादः ।

ભાવાર્થઃ—કંથચિત્-સર્વ દર્શનોને સમ્મત સત્ય વસ્તુના અંશોનું પરસ્પરની અપેક્ષાઓ બોલવું તે સ્યાદ્વાદ કહેવાય છે. જેમકે ઘડો એ જલધારણ કરી શકાય એવા કંબુગ્રીવાદિ આકારથી અનિત્ય છે, કારણ કે તે આકાર નિરન્તર રહેતો નથી; પરંતુ માટીરૂપ પુદ્ગલ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ

એ નિત્ય છે કેમકે ઘડો ફૂટી જાય તો પણ તેનું માટીરૂપ પુદ્‌ગલ દ્રવ્ય તો હમ્મેશાં બરાબર કાયમ રહે છે. આ ઉપરથી દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ ઘડો નિત્ય છે અને પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે એ કથન યુક્ત છે.

રાતા, કાળા, પીળા, ધોળા, લીલા વિગેરે તમામ પ્રકારના ઘડાઓમાં 'આ ઘડો છે, આ ઘડો છે' એવી સામાન્ય બુદ્ધિ થતી હોવાથી—સામાન્ય ધર્મને લીધે ઘડો સામાન્ય મનાય છે. અને 'આ રાતો છે, આ પીળો છે, આ કાળો છે, આ ત્રાંબાનો છે, આ લાકડાનો છે, આ રૂપાનો છે, આ પીત્તળનો છે, એવી વિશેષ બુદ્ધિ થતી હોવાથી—વિશેષધર્મને લીધે ઘડો વિશેષ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે ઘડામાં સામાન્ય અને વિશેષ ધર્મ સિદ્ધ થાય છે.

ઘડો માટીનો બનેલો હોવાથી માટી—દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ઘડો સત્‌ છે અર્થાત્‌ ઘડામાં માટીની સત્તા છે. અને તે ત્રાંબું, પિત્તળ, ચાંદી, સુવર્ણ, લાકડું વિગેરેથી ન બનેલો હોવાથી—તે ઘડામાં તે દ્રવ્યોની સત્તા ન હોવાથી તે દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ તે ઘડો અસત્‌ છે એમ કહી શકાય. તેમ જ ધૂલિયામાં બનેલો હોવાથી ધૂલિયા—ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ તે ઘડો સત્‌ છે, પરંતુ અમલનેરમાં બનેલો ન હોવાથી અમલનેર—ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ તે ઘડો અસત્‌ ગણાય. વસંતઋતુમાં બનેલો હોવાથી તે ઋતુની અપેક્ષાએ તે ઘડો સત્‌ કહેવાય, પરંતુ શિશિર વિગેરે ઋતુઓમાં બનેલો ન હોવાથી તે ઋતુઓની અપેક્ષાએ તે ઘડો અસત્‌ મનાય. કાળી માટીથી બનેલો હોવાથી તે માટીની

અપેક્ષાએ તે સત્ કહેવાય, પરંતુ બીજા રંગવાળી માટીની અપેક્ષાએ તો તે અસત્ જ ગણાય.

જેમ ઘડામાં અપેક્ષાએ નિત્ય અને અનિત્ય, સામાન્ય અને વિશેષ, સત્ત્વ અને અસત્ત્વ વિગેરે વિરુદ્ધ ધર્મો એક સાથે માનવામાં લેશમાત્ર અડચણ નથી, તેમ દરેક વસ્તુમાં અપેક્ષાએ ઉપર્યુક્ત વિરુદ્ધ ધર્મોને એક સાથે માનવામાં પણ કંઈ હાનિ નથી. આવી રીતે અનેકાન્તવાદનો આશ્રય લઈ કોઈ પણ માન્યતાને એકાન્તથી ન પકડતાં મધ્યસ્થબુદ્ધિથી પ્રતિપાદન કરવામાં આવે તો તે કથન સર્વ કોઈને ઉપાદેય થઈ શકે. એ સ્વાભાવિક છે.

સ્યાદ્વાદનું વિશેષ સ્વરૂપ જિજ્ઞાસુજનોએ અનેકાન્તજયપતાકા, સ્યાદ્વાદ-રત્નાકર, અષ્ટસહસ્રી, નયચક્રસાર વિગેરે ગ્રન્થોથી જાણી લેવું. આગળ જૈનદર્શનમાં પણ તે સંબંધી કેટલુંક વિવેચન કરવામાં આવશે. સાથે અન્ય દર્શનકારોએ પણ પ્રકારાન્તરથી લીધેલો સ્યાદ્વાદનો આશ્રય પણ દર્શાવવામાં આવશે.

'એક ભૂતાત્મા દરેક ભૂતમાં વ્યવસ્થિત છે. જેમ ચન્દ્ર એક હોવા છતાં પણ જલમાં પ્રતિબિંબ પડવાથી અનેકરૂપે જેવામાં આવે છે, તેમ.' આવું જે પ્રથમ પ્રતિપાદન કર્યું છે, તે કેટલે અંશે સત્ય છે; તે તરફ હવે દૃષ્ટિપાત કરીએ—

પ્રથમ તો ત્યાં ચન્દ્રનું દૃષ્ટાન્ત જ ઘટતું નથી. કેમકે શાસ્ત્રોમાં સૂચવ્યું છે કે—જંબૂદ્વીપમાં બે ચન્દ્ર અને બે સૂર્ય

છે, લવણસમુદ્રમાં ચાર ચન્દ્ર અને ચાર સૂર્ય છે, ધાતકીખંડમાં બાર ચન્દ્ર અને બાર સૂર્ય, કાલોદ સમુદ્રમાં ૪૨ ચન્દ્ર અને ૪૨ સૂર્ય, પુષ્કરાર્ધદ્વીપમાં ૭૨ ચન્દ્ર અને ૭૨ સૂર્ય છે. સર્વ મળીને માત્ર મનુષ્યક્ષેત્રમાં જ ૧૪૨ ચન્દ્ર અને ૧૪૨ સૂર્ય છે, એવું માનવામાં આવ્યું છે. ઉપર્યુક્ત અઢીદ્વીપ સિવાય અન્ય અનેક દ્વીપોના અને સમુદ્રોના સર્વ ચન્દ્ર અને સૂર્યની સંખ્યા ગણવામાં આવે તો કરોડો ચન્દ્ર અને સૂર્ય થઇ શકે. આ સંબંધી વિશેષ સવિસ્તર વિવેચન ચન્દ્રપ્રજ્ઞપ્તિ, જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ વિગેરે ગ્રંથોમાં જણાવ્યું છે. આ લેખનથી એ વિચારવાનું છે કે–શાસ્ત્રોમાં અનેક ચન્દ્ર અને સૂર્યનું પ્રતિપાદન સંભળાય છે, અને જળમાં ગતિક્રમે ફરતા ભરતક્ષેત્રના ચન્દ્રનું પ્રતિબિંબ પડવાથી અનેક ચન્દ્રોનું દર્શન થયું. એથી એમ સમજવાનું નથી કે એક ચંદ્રના પ્રતિબિંબરૂપે જળમાં ઘણાં ચન્દ્રોનો ભાસ થવા છતાં ચન્દ્રો અનેક મનાતા નથી, તેવી રીતે આત્મા માટે સમજવું.' કેમકે શાસ્ત્રોમાં અનેક ચન્દ્રો અને અનેક સૂર્યો હોવાનું જણાવ્યું છે. આ સંસ્કાર હૃદયમાં વસતાં આ સ્થળે એક ચન્દ્રનાં જળમાં જોવાતાં અનેક પ્રતિબિંબોને ભ્રાન્તિજન્ય જણાવવામાં આવે છે. પરંતુ આવું કથન તેઓ કરી શકે કે જેઓ વાસ્તવિકરૂપે અનેક ચન્દ્રો સ્વીકારતા હોય; તેમના મતે એકનું અનેકરૂપે દેખાવું ભ્રાન્તિજન્ય કહી શકાય. કિન્તુ જેમના મતમાં એક જ ચન્દ્ર અને તે પણ મિથ્યા ભ્રાન્તિરૂપ મનાયો હોય તેવા ભ્રાન્ત લોકોના મતમાં અનેક વિષયની ભ્રાન્તિ જ કેવી રીતે થઇ શકે?

જેમના મતમાં માત્ર બ્રહ્મ સિવાય અન્ય કોઇ પણ વસ્તુ સત્યરૂપે સ્વીકારી ન હોય, તેમના મત પ્રમાણે એકચન્દ્રમાં અનેક ચન્દ્રોના ભ્રમની ઉપપત્તિ સંભવતી નથી. પૂર્વે જણાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે જ્યાં બે વસ્તુ સદ્રૂપે-વાસ્તવિક સત્યરૂપે પ્રસિદ્ધ હોય ત્યાં જ એક-બીજામાં કોઇ પણ એક ધર્મના સાદૃશ્યથી ભ્રાન્તિ થવાનો સંભવ રહે છે. વેદાન્તી-અદ્વૈતવાદી લોકોને ત્યાં તેમ મનાયેલ ન હોવાથી ઉપર્યુક્ત ચન્દ્રની ભ્રાન્તિ સંભવતી નથી.

વેદાન્તી—અમ્હે અનેક વસ્તુ માનતા નથી, તો પણ બીજાઓને સમજાવવા વ્યવહારથી અનેકનો સ્વીકાર કરી અત્ર ભ્રાન્તિનો નિર્વાહ કરીએ છીએ.

અન્ય—આ સમાધાન સમુચિત નથી, કેમકે આપના મતમાં તો જેને સમજાવવાનું છે, તે અને સમજાવનાર બન્ને ભ્રાન્ત છે. જ્યાં બન્ને ભ્રાન્તચિત્ત હોય ત્યાં કોણ કોને સમજાવે? અનેકનો સ્વીકાર પણ વાસ્તવિક સત્ય નથી, એથી ભ્રાન્તિની વાતો ભ્રાન્તિરૂપ ગણાય. કેમકે જે પદાર્થો વન્ધ્યાપુત્ર જેવા અસત્ હોય, તેની ભ્રાન્તિ કેવી રીતે થઇ શકે?

ઉપર્યુક્ત કથનથી દૃષ્ટાન્ત અસિદ્ધ થતાં તેનાથી દાર્ષ્ટાન્તિક પણ કેમ સિદ્ધ થઇ શકે? જ્યાં સ્વપક્ષ સિદ્ધ કરનાર દૃષ્ટાન્ત જ ન મળતું હોય, ત્યાં કયા પ્રમાણથી તેમનો પક્ષ માનવો? એ જ વિચારણીય છે. એથી તેવા શ્લોકો કોઇએ પરમતાસહિષ્ણુબુદ્ધિથી પ્રક્ષિપ્ત કર્યો હોય એમ સંભવે છે. છતાં

'તુષ્યતુ દુર્જનઃ' એ ન્યાયથી પૂર્વોક્ત શ્લોકને મહર્ષિપ્રણીત–સત્ય માનીએ; તો પણ તેનો અર્થ જે પ્રમાણે કરવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે યુક્ત નથી, કિન્તુ આ પ્રમાણે જોઇએ—

પાંચ ભૂતથી બનેલા–તૈજસ અને કાર્મણ સહિત ઔદારિક શરીરમાં રહેલો હું જો કે એકલો છું, તો પણ કર્મની પ્રબળતાથી અનન્ત પુદ્ગલ પરાવર્તનરૂપે સમસ્ત ભૂતોમાં વ્યવસ્થિત છું. ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ, કાર્મણ, ભાષા, મન વિગેરે દરેક વર્ગણાનો મેં સ્પર્શ કર્યો છે, કોઇ વર્ગણાનું અવલંબન મેં નથી કર્યું તેમ નથી. તથા મેં જન્મ–મરણ દ્વારા સમસ્ત ક્ષેત્રનો સ્પર્શ કર્યો છે, તેમ જ સમસ્ત કાલચક્રો અનુભવ્યાં છે–તેવું કોઇ પણ ક્ષેત્ર કે તેવો કોઇ પણ સમય નથી, કે જેમાં મ્હારાં જન્મ–મરણ ન થયાં હોય. તથા સમસ્ત કષાયોના અધ્યવસાયો પણ મેં અનુભવ્યા છે. આ કથનનો સારાંશ એ જ છે કે–હું એકલો હોવા છતાં મેં જન્મ–મરણાદિ દ્વારા દરેક ભૂતોને અનુભવ્યાં છે. મહર્ષિઓનો આવો આશય જ સંભવે છે. તેને વિપરીત રૂપમાં મૂકનાર પરમાર્થથી અતિ દૂર કહી શકાય.

'एकोऽहं बहु स्याम्' આ વાક્યનો અર્થ 'બ્રહ્મરૂપે હું એક છું, તો પણ અંશાંશિભાવથી મેં વિવિધ રૂપોને ધારણ કર્યાં છે.' વેદાન્તીઓ કહે છે, તે યુક્ત નથી. કેમકે એકાન્તવાદીથી મનાતા એક જ બ્રહ્મમાં અવયવાવયવિભાવ–અંશાંશિભાવની કલ્પના અશક્ય છે. અંશાંશિભાવ ઘટ, પટ વિગેરે રૂપી દ્રવ્યમાં જ ઘટી શકે એ આબાલગોપાલ સુપ્રસિદ્ધ છે.

અદ્વૈતવાદીઓના મત પ્રમાણે ઘટ, પટ વિગેરે કોઇ પણ રૂપી દ્રવ્ય વાસ્તવિક મનાયેલ ન હોવાથી આરોપિત અંશાંશિભાવ પણ મનાય તેમ નથી. કિંચ અંશિ બ્રહ્મના શુદ્ધ અરૂપી અંશો જીવાત્મામાં કેવી રીતે આવી શકે ? એથી એ વાક્યનો અર્થ મહર્ષિયોના આશયથી અત્યન્ત દૂર છે.

મહર્ષિયોનો આશય.

હું (મ્હારો આત્મા) એક છું, તો પણ કર્મના વશથી વિવિધ યોનિમાં ભ્રમણ કરતો ઘણાં રૂપવાળો થાઉં છું. કોઇ વખત દેવ તો કોઇ વખત મનુષ્ય, કોઇ વાર તિર્યંચ તો કોઇ વાર નારકી, કયારેક પુરુષ અને કયારેક સ્ત્રી તો કયારેક નપુંસક, કોઇ વખત પિતા, કોઇ વાર પુત્ર, કયારેક માતા કોઇ વખત ભાર્યા તો કોઇ વાર પુત્રી, કોઇ વખત સ્વામી અને કોઇ વાર સેવક, કોઇ વેળા રાજા તો કોઇ વેળા રંક, કયારેક રોગી અને કયારેક નીરોગી એવી રીતે અનેક રૂપો અનુભવવાથી મ્હારો આત્મા એક હોવા છતાં હું બહુરૂપી બન્યો છું. પૂર્વોક્ત શ્રુતિનો આ જ પરમાર્થ પરમ ઋષિયોના આશયને અનુકૂળ સમજાય છે. એથી વિપરીત પ્રતિપાદન અધ્યાત્મને શોભે નહિ. આ કથન અન્ય આગમો તરફ દ્વેષભાવ હોવાથી કરવામાં આવ્યું છે, તેમ સમજવાનું નથી; કેમકે—

स्वागमं रागमात्रेण द्वेषमात्रात् परागमम् ।
न श्रयामस्त्यजामो वा किन्तु मध्यस्थया दृशा ॥

—માધ્યસ્થ્યાષ્ટકે ન્યાયાચાર્ય યશોવિજય

ભાવાર્થઃ—રાગમાત્રથી અમ્હે પોતાના આગમનો આશ્રય

લીધો નથી અને દ્વેષમાત્રથી અન્ય આગમને ત્યજતા નથી; કિન્તુ મધ્યસ્થ દૃષ્ટિએ યુક્ત જણાય તેનો સ્વીકાર કરીએ છીએ અને યુક્તિવિરુદ્ધ જણાય તેના તરફ ઉદાસીનતા ધારણ કરીએ છીએ.

આવી રીતે રાગ-દ્વેષ દૂર કરી મધ્યસ્થભાવે યુક્તિયુક્ત સ્વીકારવાનું અને યુક્તિવિહીન-તત્ત્વવિચારવર્જિત રાગ-દ્વેષના સામ્રાજ્યવાળા મત તરફ પણ ગાલિપ્રદાન ન કરતાં હેય ગણવાનું જે દર્શનમાં જણાવ્યું હોય તે ઉત્તમ ગણાય; પરંતુ તે નાસ્તિક છે, અદર્શનીય છે, એને સ્પર્શ કરવામાં પાપ છે; ઇત્યાદિ દ્વેષબુદ્ધિથી પ્રલાપ કરવો તે યુક્ત નથી. કિંચ જે લોકો લિંગને ઇશ્વર તરીકે માનીને પૂજતા હોય, જેના ઇશ્વર સ્ત્રીને અર્ધાંગમાં રાખી રહ્યા હોય અથવા સ્ત્રીના કંઠમાં હાથ નાખી ક્રીડા કરી રહ્યા હોય; તેવા કામી ઇશ્વરને માનનાર, વીતરાગ પ્રત્યે દ્વેષ ધરાવે એ વિચિત્રતા નહિં તો બીજું શું ? જેઓના દેવ રાગી હોય, જેઓના ગુરુ પરિગ્રહધારી-ગૃહસ્થની જેમ મોજ માણતા હોય, સંયમના અંગોથી-યમ, નિયમ વિગેરેથી ઘણા દૂર હોય, જેઓના ધર્મમાં અહિંસાનું સ્વરૂપ સૂક્ષ્મતાથી સૂચવ્યું ન હોય; તેવા દેવ, ગુરુ અને ધર્મના અવલંબનથી સંસાર-સમુદ્ર તરી પાર પામવાની ઇચ્છા રાખવી તે લોઢાની હોડીમાં બેસી સમુદ્રનો પાર પામવાની ઇચ્છા રાખવા જેવું છે. એથી મુમુક્ષુ જીવોએ કદાગ્રહ તજી, પક્ષપાત રહિત બની, સત્ય દેવ-ગુરુ-ધર્મની ગવેષણા કરી, તેનું જ અવલંબન લેવું જોઇએ; કે જેથી આત્મસિદ્ધિનો મનોરથ સફળ થાય. તથાસ્તુ.

પ્ર૦ ૧૩ વેદાન્ત-મીમાંસા સમાપ્ત.

પ્રસ્તાવ ૧૪ મો.

મીમાંસકતત્ત્વ-નિરૂપણ.

મીમાંસક લોકો મુખ્યરૂપથી યજ્ઞ વિગેરે કર્મકાંડને માને છે, તેઓના મન્તવ્ય ધર્માચારનું નિરૂપણ ૧૧ મા પ્રસ્તાવમાં વેદાન્તિક મહાશયો સાથે કરવામાં આવ્યું છે. આ દર્શનમાં નિયોગરૂપ પ્રવર્તક વેદવાક્ય ધર્મરૂપ મનાય છે, એ જૈમિની-યસૂત્રવૃત્તિ દ્વારા સિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

ધર્મજિજ્ઞાસાનું નિરૂપણ.

अथातो धर्मजिज्ञासा । १ । १ । १ ।

ભાવાર્થઃ-ગુરૂકુલમાં રહી ગુરૂગમપૂર્વક વેદનું અધ્યયન કર્યા પછી તરત જ શિષ્યને પ્રથમ ધર્મવિષયક જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થાય છે, કે જે ધર્મનું સ્વરૂપ આગળ કહેવાનું છે. સારાંશ કે-જ્ઞાનવિષયક ઇચ્છાસાધ્ય ધર્મના સ્વરૂપને જાણવાની ઇચ્છા ઉદ્ભવે છે.

ધર્મનું સ્વરૂપ.

नोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः । १ । १ । २ ।

ભાવાર્થઃ-નિયોગરૂપ પ્રવર્તક વેદવાક્યને ધર્મ કહેવામાં

આવે છે. કુમારિલભટ્ટકૃત શ્લોકવાર્તિકમાં પણ તેમ જ સમજાવ્યું છેઃ—

क्रियाद्यपेक्षितैः पूर्णः समर्थः प्रत्ययो विधौ ।
तेन प्रवर्तकं वाक्यं शास्त्रेऽस्मिन् चोदनोच्यते ॥
—ચોદનાસૂત્ર શ્લોક ૩, પૃ. ૪૫.

ભાવાર્થઃ—કિં, કેન, કથં એવા શબ્દોની અપેક્ષા રાખનાર સાધ્ય-સાધનરૂપ કર્તવ્ય અંશોએ થયેલ પૂર્ણ પ્રત્યય જ પુરૂષની પ્રવૃત્તિમાં સમર્થ થાય છે અને તે પ્રત્યયની પૂર્તિ વાક્યથી થાય છે; તેથી તેવા નિયોગરૂપ પ્રવર્તક વાક્યને જ આ શાસ્ત્રમાં નોદના કહેવામાં આવે છે. જેમકે— अग्निषोमीयं पशुमालभेत । स्वर्गकामो जुहुयात् । अजेन यष्टव्यम् ।

ભાવાર્થઃ—જેનો દેવતા અગ્નિ અને સોમ હોય, તે પશુને હોમો–મારો. સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળાએ હોમ કરવો જોઇએ. બકરા વડે યજ્ઞ કરવો. એ વિગેરે નિયોગ વાક્યોને ધર્મરૂપ કહેવામાં આવે છે.

પ્રમાણ-નિરૂપણ.

આ દર્શનમાં ૧ પ્રત્યક્ષ, ૨ અનુમાન, ૩ ઉપમાન, ૪ શબ્દ, ૫ અર્થાપત્તિ અને ૬ અભાવ એ છ પ્રમાણ માનવામાં આવ્યાં છે.

પ્રત્યક્ષનું સ્વરૂપ.

सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्ष-मनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात् ॥

—શ્લોકવાર્તિક પૃ. ૧૩૪

ભાવાર્થઃ—ઇન્દ્રિયોનો પદાર્થ સાથે સંબંધ થયા પછી પુરુષને જે બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને પ્રત્યક્ષ કહેવામાં આવે છે. આવા પ્રકારનો ધર્મ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણદ્વારા ઉત્પન્ન થતો નથી; કેમકે વર્તમાન કાળમાં વિદ્યમાન રૂપી પદાર્થનો ઇન્દ્રિયોની સાથે સંબંધ થવાથી પ્રત્યક્ષ થાય છે, અને ધર્મ તો પ્રવર્તક વેદવાક્યરૂપ છે, માટે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી ધર્મ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય ? તે સહજ સમજી શકાય તેમ છે. અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ તો આ દર્શનમાં માનવામાં આવેલ નથી. જૂઓ—

अतीतानागतेऽप्यर्थे सूक्ष्मे व्यवहितेऽपि च ।
प्रत्यक्षं योगिनामिष्टं कैश्चिन्मुक्तात्मनामपि ॥

—શ્લોકવાર્તિક શ્લો० પૃ. ૧૪૧

व्याख्या-योगिनां हि भावनाबलजं प्रत्यक्षं सकलातीतानागतसूक्ष्मादिविषयं धर्माधर्मावपि गोचरयतीति शाक्यादयो मन्यन्ते । स्वभावत एवात्मानः सर्वज्ञाः, ते देहावरणेनावृतज्ञानाः किञ्चिदेवेन्द्रियादिवशेन जानन्ति । निर्मुक्तदेहावरणास्तु मुक्ताः सर्वमनागतादिकं जानन्तीत्यार्हताः ।

—પાર્થસારથિમિશ્રકૃત શ્લો० વ્યા० પૃ. ૧૪૧

ભાવાર્થ—ભાવનાની પ્રબળતાથી સૂક્ષ્મ, સ્થૂલ, પ્રકટ, વ્યવહિત, ભૂતકાલિક, ભવિષ્યકાલિક, વર્તમાનકાલિક એ વિગેરે તમામ પદાર્થોનું તથા ધર્માધર્મનું પણ જ્ઞાન યોગિયોને થાય છે; એમ શાકય (બૌદ્ધ) વિગેરે લોકો માને છે. તથા સ્વભાવથી જ દરેક આત્મા સર્વજ્ઞ છે, દેહરૂપ આવરણ દ્વારા જેનું જ્ઞાન આચ્છાદિત થયેલ છે, તેવા જીવાત્માઓ તો ઇન્દ્રિય દ્વારા કંઇક જ જાણી શકે છે. અને જેઓનું દેહરૂપ આવરણ નષ્ટ થયેલું છે, તેવા મુક્ત જીવો ત્રણ કાલના પૂર્વોક્ત સર્વ પદાર્થોને જાણે છે. એમ આર્હત (જૈન) લોકોનું માનવું છે.

ઉપર દર્શાવેલ આર્હત લોકોની માન્યતા એ વાસ્તવિક નથી. એથી એ કથન કરનારની આર્હતદર્શન-વિષયક અનભિજ્ઞતા પ્રકટ થાય છે. કારણ કે—આર્હત લોકો શરીરને જ્ઞાનના આવરણરૂપ માનતા નથી, તો પછી તેથી આચ્છાદિત થવાનું કેમ માને ? જો શરીરને જ્ઞાનનું આચ્છાદક માનવામાં આવે, તો સયોગિકેવલીની અવસ્થામાં શરીર હોવા છતાં તે અવસ્થાવાનને સર્વજ્ઞ માનવામાં આવે છે તે કેમ માની શકાય ? શરીર સિવાય બીજું જ્ઞાનનું આવરણ શું છે ? એ જ્યાં સુધી જાણવામાં ન આવે ત્યાં સુધી શંકાનું સ્થાન રહે, તેથી અહિં જણાવવું અસ્થાને નથી કે જૈનો જ્ઞાનના આચ્છાદક તરીકે કર્મવિશેષને માને છે, કે જે કર્મ આત્માના મૂળ ગુણોને દબાવતું હોવાથી 'ઘાતિકર્મ' એવા નામથી ઓળખાય છે. તેનું વિશેષ વિવેચન આગળ જૈનદર્શનમાં જોવામાં

આવશે. બીજાં દર્શનોને બરાબર જાણ્યા વિના તેને પ્રતિપાદન કરવા પ્રયત્ન કરવો તે હાસ્યાસ્પદ લેખાય એ સ્વાભાવિક છે. પ્રસંગોપાત્ત એટલું જણાવી પ્રસ્તુત વિષય પર આવીએ-

પૂર્વોક્ત કથનથી સિદ્ધ થાય છે કે મીમાંસકદર્શનમાં સર્વજ્ઞ માનવામાં આવેલ નથી, તેમના મત પ્રમાણે જો સર્વજ્ઞ માનવામાં આવે તો ધર્મ, અધર્મ વિગેરેને પણ પ્રત્યક્ષ માનવા પડે. તેમજ તે પ્રત્યક્ષ થવાથી, જૈમિનીય સૂત્ર (સૂ. ૪) માં પ્રત્યક્ષનું જે લક્ષણ બાંધવામાં આવ્યું છે, તેની સાથે વિરોધ આવે. કેમકે-વર્તમાનકાલમાં વિદ્યમાન રૂપિ વસ્તુનો ઇન્દ્રિયો સાથે સંબંધ થવાથી પુરુષને પ્રત્યક્ષ થાય છે, એમ સૂત્ર જણાવે છે; અને ધર્માધર્મ તો રૂપિ નહોવાથી તેનું પ્રત્યક્ષ કેવી રીતે થઇ શકે ? તેમના મત પ્રમાણે કોઇ પણ વ્યક્તિને ધર્માધર્મ પ્રત્યક્ષ થતા જ નથી; ત્યારે સર્વજ્ઞત્વ કેવી રીતે હોઇ શકે એ સહજ સમજી શકાય તેમ છે.

કિંત ધર્મ પ્રત્યક્ષ વિગેરે પ્રમાણોથી સિદ્ધ નથી. જુઓ—

प्रत्यक्षादौ निषिद्धेऽपि ननु लोकप्रसिद्धितः ।
धर्माधर्मौ प्रमास्येते ब्राह्मणादिविवेकवत् ॥

—શ્લોકવાર્તિક પૃ. ૨૦૮

ભાવાર્થઃ—સમસ્ત પ્રમાણોથી નિષેધ કર્યો છતાં પણ કેવળ લોકપ્રસિદ્ધિથી બ્રાહ્મણ વિગેરે વિવેકની જેમ ધર્માધર્મને

પ્રમાણિત (સિદ્ધ) કરવામાં આવશે, તેમાં શાસ્ત્રનું કંઇ પ્રયોજન નથી. તે જ પુષ્ટ કરે છે.—

इदं पुण्यमिदं पापमित्येतस्मिन् पदद्वये ।
आचाण्डालं मनुष्याणामल्पं शास्त्रप्रयोजनम् ॥

—શ્લોકવાર્તિક પૃ. ૨૦૯

ભાવાર્થ:—તળાવ, નદી, વાવડીઓ, કુવા વિગેરેનું બનાવવું, યજ્ઞકર્મ વિગેરે પુણ્યરૂપ સમજવું, પરદારાગમન, બીજાઓની નિન્દા, બીજાઓનાં ઘર-બાર બાળવાં વિગેરે અત્યાચારને પાપરૂપ સમજવું એ વિગેરે ચંડાલ મનુષ્યથી લઇને વિદ્વાન્ સુધીના તમામ લોકો જાણે છે. તેમાં શાસ્ત્રનું પ્રયોજન થોડું છે. કેવળ પ્રવર્તક વિધિરૂપ વેદવાક્યો જ ધર્મનાં બોધક છે.

સાધ્ય અને સાધનનો કોઇ એક સ્થળે પ્રત્યક્ષથી નિર્ણય કર્યા પછી અનુમાન પ્રમાણ પ્રવર્તતું હોવાથી તે દ્વારા પણ ધર્મનો નિશ્ચય થઇ શકે તેમ નથી. કેમકે–સાધ્ય અને સાધનને કોઇ સ્થળે પ્રત્યક્ષ જોયા પછી તેની વ્યાપ્તિનો નિર્ણય થાય છે, ત્યાર પછી હેતુને પક્ષમાં પ્રત્યક્ષ જોવાથી સાધ્યનું અનુમાન કરવામાં આવે છે. આ વાત ધર્મના અનુમાનમાં આકાશપુષ્પ જેવી હોવાથી અનુમાન પ્રમાણથી ધર્મનો નિર્ણય થઇ શકે તેમ નથી.

ઉપમાન પ્રમાણ પણ ધર્મનો નિર્ણય કરવામાં ઉપયોગી થઇ શકે તેમ નથી. કેમકે–

कीदृग् गवय इत्येवं पृष्टो नागरिकैर्यदि ।
ब्रवीत्यारण्यको वाक्यं यथा गौर्गवयस्तथा ॥

—શ્લોકવાર્તિક પૃ. ૪૩૩

ભાવાર્થ:—નગર નિવાસી લોકોએ જ્યારે જંગલમાં રહેનારને પૂછયું કે 'રોઝ' કેવો હોય, ત્યારે તે વાક્ય બોલે કે જેવો બળદ યા જેવી ગાય હોય તેવો રોઝ હોય.

આવા પ્રકારનું વાક્ય શ્રવણ કર્યા પછી કોઈવાર નાગરિક મનુષ્ય જ્યારે જંગલમાં ગયો ત્યારે તેવી વ્યક્તિ જોવાથી પૂર્વોક્ત વાક્ય યાદ આવતાં નિર્ણય થયો કે આ વ્યક્તિ ગાય યા બળદ જેવી હોવાથી અવશ્ય રોઝ હશે. આવાં સ્થળોમાં ઉપમાન પ્રમાણ માનવામાં આવે છે. આવા પ્રકારનું ઉપમાન પ્રમાણ પણ, જેનું કોઈ દિવસે આંખોથી દર્શન થયું જ નથી એવા અતીન્દ્રિય ધર્મ વિગેરે પદાર્થોમાં કેવી રીતે ઉપયોગી થઈ શકે ? ઉપમાન પ્રમાણને અહિં અવકાશ મળતો નથી.

અર્થાપત્તિ પ્રમાણનો પણ આ વિષય નથી, કેમકે તે પણ પ્રત્યક્ષ પદાર્થોમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. જેમકે—માવજીભાઈ, મિચરભાઈ વિગેરે લોકો શરીરથી તો પુષ્ટ જણાય છે, પરંતુ દિવસે ખાતા નથી, અર્થાત્ રાત્રિમાં જરૂર ભોજન કરતા હોવા જોઈએ; કારણ કે ભોજન વિના પુષ્ટતા કદાપિ થઈ શકે નહિ. આવા સ્થળે અર્થાપત્તિ પ્રમાણ કામમાં આવે છે, પરંતુ ધર્માધર્મ વિગેરે અતીન્દ્રિય પદાર્થોમાં તો તે કામ આવી શકતું નથી.

અભાવ પ્રમાણ તો વસ્તુશૂન્યતાનો જ પરિચય કરાવતું

હોવાથી તે દ્વારા પણ ધર્માધર્મ વિગેરેનો નિર્ણય થઇ શકે નહિ એ સ્પષ્ટ છે.

જ્યારે ઉપર્યુક્ત પ્રમાણોથી ધર્માધર્મ વિગેરેનો નિર્ણય થઇ શકતો નથી; ત્યારે અવશિષ્ટ શબ્દપ્રમાણ દ્વારા તેનો નિર્ણય કરવામાં આવે છે.—

सामान्यरूपमप्येतदधिकाराद् विशिष्यते ।
नोदना चोपदेशश्च शास्त्रमेवेत्युदाहृतम् ॥
यथा च नोदनाशब्दो वैदिक्यामेव वर्तते ।
शब्दज्ञानार्थविज्ञानशब्दौ शास्त्रे तथा स्थितौ ॥
—શ્લોકવાર્તિક પૃ. ૪૦૮ શ્લો૦ ૧૨-૧૩.

ભાવાર્થ—નોદનાશબ્દ સામાન્યરૂપે પ્રેરણારૂપ પ્રવૃત્તિને પ્રતિપાદન કરે છે, તો પણ તે નોદનાસૂત્રમાં દર્શાવેલ વેદાધ્યયનના અધિકારને લીધે વૈદિક પ્રવર્તક વિધિવાક્યને પ્રતિપાદન કરે છે. નોદના, ઉપદેશ અને શાસ્ત્ર આ ત્રણે પર્યાયશબ્દો સમજવા.

જેવી રીતે નોદનાશબ્દ, વેદપ્રતિપાદ્ય પ્રવર્તક વિધિવાક્યરૂપ વૈદિકકર્મમાં વર્તે છે; તેવી રીતે શબ્દ ('શબ્દનો અર્થ અને શબ્દ) શાસ્ત્રરૂપ શબ્દમાં અને તે બન્નેના અર્થો-ધર્મ તથા અધર્મમાં વર્તે છે. અર્થાત્ શબ્દજ્ઞાનનો અર્થ અને વિજ્ઞાનશબ્દ આ બન્નેનો ધર્માધર્મરૂપ અર્થ સમજવો. આથી

એ સિદ્ધ થયું કે ધર્માધર્મનું જ્ઞાપક વેદવાક્ય પોતે જ પ્રમાણ-રૂપ છે, તે સિવાય બીજું કોઇ પ્રમાણ નથી.

સર્વજ્ઞ-મીમાંસા.

સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, વીતરાગ, મહાદેવ, સૃષ્ટિકર્તા એવા પ્રકારનાં વિશેષણવાળો કોઈ પણ સર્વજ્ઞ ઇશ્વર છે જ નહિ; જ્યારે તેવો કોઇ ઇશ્વર નથી, ત્યારે તેને માટે પ્રમાણ પણ ક્યાંથી હોય એ સ્વાભાવિક છે. જ્યાં કોઇપણ દેવ વક્તારૂપે હોય જ નહિ, ત્યાં 'આ વાક્યો ઇશ્વરપ્રણીત છે' એમ કેવી રીતે કહી શકાય? એ અનુમાનથી દૃઢ કરવામાં આવે છે.—ગલ્લીમાં રહેનાર પુરુષની જેમ મનુષ્ય હોવાથી જે પુરુષ હોય તે સર્વજ્ઞ હોઇ શકે નહિ.

પ્ર૦ સુર, અસુર વિગેરે લોકો કિંકરની માફક જેની સેવા કરતા હોય, ત્રૈલોક્યના સામ્રાજ્યનું સૂચક દિવ્ય છત્ર અને ચામર વિગેરે વિભૂતિ જેની પાસે હોય; તેવી વ્યક્તિને ઇશ્વર તરીકે માનવામાં શી અડચણ છે? કિંચ ઇશ્વર સિવાય બીજી વ્યક્તિ પાસે આવા પ્રકારની દિવ્ય વિભૂતિ ક્યાંથી સંભવી શકે? એ વાત આબાલગોપાલ સર્વ સમજી શકે છે, માટે એવી વ્યક્તિને ઇશ્વર તરીકે કેમ ન માનવી જોઇએ?

ઉ૦ માયાવી ઇંદ્રજાળી ધૂર્ત લોકો પણ કીર્તિ-પૂજાની લોલુપતા આદિ કારણે ઇન્દ્રજાળ વિગેરે પ્રયોગ દ્વારા એવી

અનેક વિભૂતિ બતાવી શકે છે, તો આ વસ્તુઓ ઇશ્વરની પૂજાનિમિત્તે દેવોએ બનાવી છે અને ઇન્દ્રજાળ વિગેરેથી નથી બની એ કેવી રીતે સમજી શકાય ? અંહિ સંશયને અવશ્ય અવકાશ મળે છે. અન્યત્ર કહ્યું છે કે—

देवागम-नभोयान-चामरादिविभूतयः ।
मायाविष्वपि दृश्यन्ते नातस्त्वमसि नो महान् ॥

—સમન્તભદ્રકૃત આપ્તાગમસ્તોત્ર.

ભાવાર્થ:—દેવોનું આગમન, આકાશગમન, ચામરો વિગેરેની વિભૂતિયો માયાવીઓમાં પણ જોવામાં આવે છે, એથી આપ અમારા મહાન્ છો એમ નથી. સારાંશ કે આવા ઐશ્વર્ય-માત્રથી સર્વજ્ઞ કદાપિ માની શકાય નહિ.

પ્ર૦ જેમ અનાદિ કાળથી ખાણમાં રહેલ અશુદ્ધ સુવર્ણ પણ ક્ષાર, અને માટીના પુટપાક વિગેરે પ્રયોગોથી શુદ્ધ નિર્મળ બની જાય છે; તેમ આત્મા પણ નિરંતર જ્ઞાન વિગેરેના અભ્યાસ દ્વારા અજ્ઞાનરૂપ મલરહિત થવાથી સર્વજ્ઞ કેમ ન થઇ શકે ?

ઉ૦ આપનું પૂર્વોક્ત કથન અયુક્ત છે, કારણ કે અભ્યાસ દ્વારા વિશુદ્ધિની તરતમતા થઇ શકે; પરંતુ અલ્પજ્ઞત્વને તજી તદ્દન નિર્મળ સર્વજ્ઞત્વ કદાપિ થઇ શકે નહિ. જેમ મનુષ્ય કૂદવાનો ગમે તેટલો અભ્યાસ કરે, તો પણ ૧૦, ૨૦, ૩૦, ૪૦ કે અમુક હાથ પર્યંત જ કૂદી શકે. કોઇએ કદાપિ એવું તો નહિ જ સાંભળ્યું હોય કે કૂદવાનો અભ્યાસ કરવાથી

અમુક માણસ અમુક જોજન સુધી કૂદી શકે છે; તેમ અલ્પજ્ઞ મનુષ્ય ગમે તેટલો અભ્યાસ કરે તો પણ સર્વજ્ઞ થઇ શકે છે. એ માની શકાય નહિ. કહ્યું છે કેઃ—

दशहस्तान्तरं व्योम्नो यो नामोत्प्लुत्य गच्छति ।
न योजनशतं गन्तुं शक्तोऽभ्यासशतैरपि ॥

—શ્લોકવાર્તિક પૃ. ૨૦૯

ભાવાર્થઃ—જે મનુષ્ય ૧૦ હાથ જેટલો દૂર લાગ કૂદીને–ફાળ મારીને જઇ શકે છે, તે સેંકડો અભ્યાસ કરવા છતાં પણ સો જોજન કૂદી જવાને સમર્થ થઇ શકતો નથી. તેમ જ જગતમાં સર્વજ્ઞ પણ કોઇ છે જ નહિ.

પ્ર૦ મનુષ્ય ભલે સર્વજ્ઞ ન હોય, પરંતુ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ્વર વિગેરે દેવોને સર્વજ્ઞ માનવામાં શી હાનિ છે? મીમાંસા શ્લોકવાર્તિકમાં સૂચવ્યું છે કે—

अथापि दिव्यदेहत्वाद् ब्रह्म-विष्णु-महेश्वराः ।
कामं भवन्तु सर्वज्ञाः सार्वज्ञ्यं मानुष्यस्य किम् ? ॥

ભાવાર્થઃ—દિવ્ય શરીરી હોવાથી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ્વર દેવો યથેષ્ટ સર્વજ્ઞ થાઓ, પરંતુ મનુષ્યને સર્વજ્ઞત્વ કેવી રીતે થઇ શકે?

ઉ૦ પૂર્વોક્ત કથન યુક્ત નથી. કેમકે રાગ–દ્વેષને આધીન થઇ

શત્રુના નિગ્રહમાં અને ભક્તોના અનુગ્રહ કરવામાં તત્પર થનાર તથા કામની વાસનામાં અત્યાસક્ત રહેનાર બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ વિગેરે રાગી દ્વેષી દેવોમાં સર્વજ્ઞત્વ વન્ધ્યાપુત્રસમાન અસંભવિત છે. સર્વજ્ઞતા સિદ્ધ કરવામાં પ્રત્યક્ષ વિગેરે પ્રમાણો ઉપયોગમાં આવી શકે તેમ નથી; કારણ કે પ્રત્યક્ષ, ઇન્દ્રિયો સાથે સંબંધ ધરાવનાર વસ્તુને ગ્રહણ કરી શકે; સર્વજ્ઞત્વ તો અતીન્દ્રિય છે. અનુમાન, પ્રત્યક્ષથી જોયેલા પદાર્થમાં પ્રવૃત્તિ કરતું હોવાથી તે દ્વારા પણ સર્વજ્ઞત્વ સાધી શકાય તેમ નથી. આમ જ્યારે સર્વજ્ઞ જ સિદ્ધ થતો નથી, ત્યારે તેનાં રચેલાં આગમો તેની સિદ્ધિમાં સાધનભૂત કેવી રીતે થઇ શકે ? તથા તેના જેવો અન્ય સર્વજ્ઞ ન હોવાથી ઉપમા પણ કેવી રીતે આપી શકાય ? તેમ જ સર્વજ્ઞ વિના કોઇ પણ વસ્તુની અનુપપત્તિ નથી–તેના વિના કોઇ કાર્ય અટકતું નથી; ત્યારે અર્થાપત્તિ પ્રમાણથી પણ તે સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ કેવી રીતે સંભવે ? એથી સર્વજ્ઞનો અભાવ સિદ્ધ થાય છે. કહ્યું છે કે—

> प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते ।
> वस्तुसत्ताऽवबोधार्थं तत्राभावप्रमाणता ॥
>
> –શ્લોકવાર્તિક પૃ. ૧૮૩

ભાવાર્થઃ—જે વસ્તુસ્વરૂપમાં ભાવરૂપ પાંચે પ્રમાણોની પ્રવૃત્તિ ન થાય, ત્યાં વસ્તુના બોધને માટે અભાવ પ્રમાણ માનવામાં આવે છે.

પ્રત્યક્ષ વિગેરે કોઇ પ્રમાણથી સિદ્ધ થતો ન હોવાથી

શશશૃંગની જેમ જગત્માં સર્વજ્ઞ કોઇ છે જ નહિ. તેથી જ કહ્યું છે કે—

अतीन्द्रियाणामर्थानां साक्षाद् द्रष्टा न विद्यते ।
वचनेन हि नित्येन यः पश्यति स पश्यति ॥

—શ્લોકવાર્તિક.

ભાવાર્થઃ—આત્મા, ધર્મ, અધર્મ, સ્વર્ગ, નરક, પરમાણુ વિગેરે અતીન્દ્રિય પદાર્થોનો સાક્ષાત્ જોનાર કોઇ નથી; તેથી નિત્ય વચન-વેદ વાક્યવડે જે જુવે તે જ જુવે છે. તે વેદવાક્યથી જ યથાર્થ પદાર્થનો નિર્ણય કરવો. અત એવ વેદને અપૌરુષેય માનવામાં આવે છે, અર્થાત્ જેનો રચનાર કોઇ પુરુષ નથી. એ નિત્ય વેદવાક્યનો અભ્યાસ કરવાથી અતીન્દ્રિય પદાર્થોનું પણ જ્ઞાન મેળવી શકાય છે; એ ઉપરના શ્લોકથી ધ્વનિત થાય છે.

પ્ર૦ અપૌરૂષેય વેદવાક્યથી પદાર્થનું પરિજ્ઞાન કેવી રીતે થઇ શકે ?

ઉ૦ ઘણા કાળથી બરાબર ચાલતા આવેલ ગુરૂગમરૂપ સારા સંપ્રદાયથી તમામ પદાર્થોનું સારી રીતે જ્ઞાન મેળવી શકાય છે. કહ્યું છે કે—

अत एव पुरा कार्यो वेदपाठः प्रयत्नतः ।
ततो धर्मस्य जिज्ञासा कर्तव्या धर्मसाधनी ॥

—શ્લોકવાર્તિક (ધર્મસૂત્ર).

ભાવાર્થઃ—પ્રથમ ખૂબ પ્રયત્નથી વેદપાઠ કરવો, ત્યાર પછી ધર્મને સિદ્ધ કરનારી ધર્મ વિષયક જિજ્ઞાસા કરવી.

ધર્મ એ નોદનારૂપ છે. ક્રિયા તરફ પ્રવૃત્ત કરનાર વિધિ-વાક્યને નોદના કહેવામાં આવે છે–હવન, હોમ વિગેરે ક્રિયામાં પ્રેરક વેદવાક્ય એ જ નોદના. સાથે સમજવું જોઇએ કે વિધિ-વાક્યો પ્રેરણા કરે, છતાં હવન, હોમ વિગેરે ક્રિયામાં જો પ્રવૃત્તિ કરવામાં ન આવે, અનિષ્ટ વસ્તુથી નિવૃત્ત થવામાં ન આવે અને વિપરીત રીત્યા જ વર્તવામાં આવે તો તેમ કરનારને નરક વિગેરે અનિષ્ટ ફળ સિવાય સારૂં ફળ મળવાનું નહિ. સારાંશ કે–ઇષ્ટ ફળનું સાધન ધર્મ છે અને અનિષ્ટ ફળનું સાધન અધર્મ છે. શાબરભાષ્યમાં એ જ સૂચવ્યું છે—

'य एव श्रेयस्करः स एव धर्मशब्देनोच्यते ।'

કુમારિલભટ્ટ પણ એ જ આશયને મળતું કહે છે.—

"श्रेयो हि पुरुषप्रीतिः सा द्रव्य–गुण–कर्मभिः ।
नोदनालक्षणैः साध्या तस्मादेष्वेव धर्मता ॥"

શબ્દનું સ્વરૂપ.

આકાશની જેમ વર્ણો–અક્ષરો પણ સર્વગત–સર્વવ્યાપક છે. તાલુ, ઓષ્ઠ, દાંત, મૂર્ધા, કંઠ, જીહ્વામૂલ વિગેરે સ્થાનો તેનાં પ્રકાશક છે, પરંતુ તે દ્વારા વિશેષ આનુપૂર્વી ઉત્પન્ન થતી નથી; એ જ કારણથી શબ્દને નિત્ય માનવામાં આવે છે. શબ્દ અને અર્થનો વાચ્ય–વાચક નામનો સંબંધ છે.

વિશેષ માન્યતા.

ન જાણેલા પદાર્થનો બોધ કરાવે તે પ્રમાણ કહેવાય, પૂર્વ પૂર્વનું પ્રમાણ કહેવાય અને ઉત્તરોત્તર ફળ કહેવાય, સામાન્ય અને વિશેષ આ બન્ને પ્રમાણના વિષયભૂત ગણાય, જ્ઞાન તો સર્વદા પરોક્ષ જ હોય છે, વેદ અપૌરુષેય છે, વેદમાં પ્રતિપાદન કરેલી હિંસા હિંસારૂપે ન ગણાય, સર્વજ્ઞ કોઈ નથી વિ. વિ. ઉપર દર્શાવેલ મીમાંસક મતની સમાલોચના આગળના પ્રસ્તાવમાં કરવામાં આવશે.

પ્રસ્તાવ ૧૪ મો સમાપ્ત.

પ્રસ્તાવ ૧૫ મો.

મીમાંસકદર્શનની સમાલોચના.

આ પ્રસ્તાવમાં જૈમિનિમુનિપ્રણીત પૂર્વસૂચિત મીમાંસકદર્શન પર વિચાર કરવામાં આવે છે.

ધર્મ.

नोदनालक्षणो धर्मः । આ સૂત્રની વ્યાખ્યામાં નિયોગરૂપ પ્રવર્તક વેદવાક્યને ધર્મ તરીકે માનવામાં આવેલ છે; તે પ્રથમ વિચારીએ.—

प्रमाणं किं नियोगः स्यात् प्रमेयमथवा पुनः ? ।
उभयेन विहीनो वा द्वयरूपोऽथवा पुनः ? ॥
शब्दव्यापाररूपो वा व्यापारः पुरुषस्य वा ।
द्वयव्यापाररूपो वा द्वयाव्यापार एव वा ॥

—અષ્ટસહસ્રી પૃ. ૭

ભાવાર્થઃ—૧ નોદના શું પ્રમાણરૂપ છે? અથવા ૨ પ્રમેયરૂપ છે ? કે ૩ બન્નેથી રહિત છે ? યા ૪ ઉભયરૂપ છે ? શું તે ૫ શબ્દરૂપ છે ? અથવા ૬ પુરુષના વ્યાપારરૂપ છે ? યા ૭ બન્નેના વ્યાપારરૂપ છે ? કે ૮ બન્નેના વ્યાપારથી ભિન્ન છે ? આમ ૮ વિકલ્પો થઇ શકે છે.

તેમાં જો પ્રથમ પક્ષ માનવામાં આવે તો વિધિરૂપ જ વાક્યનો અર્થ થવાનો. આવો અર્થ માનવાથી વેદાન્તી લોકોને તો તે ઇષ્ટ થશે, પરન્તુ આપ લોકોને તે અનિષ્ટ હોવાથી આપનાથી તે માની શકાય તેમ નથી. કારણ કે પ્રભાકર વિગેરે પ્રૌઢ મીમાંસક લોકો પ્રમાણને જ્ઞાનરૂપ જ માને છે. તે જ્ઞાન પણ આત્માના પ્રતિભાસરૂપ છે. અને તે પ્રતિભાસ પણ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી વેદાન્તી લોકોને તો તે ઇષ્ટ થાય; પરંતુ આપ તેનો સ્વીકાર કેવી રીતે કરી શકશો ? માટે પ્રથમ પક્ષ આદરણીય નથી.

'નોદના પ્રમેયરૂપ છે' એવો બીજો પક્ષ દોષાક્રાન્ત હોવાથી આપને અનિષ્ટ જ છે. કેમકે નોદનાને પ્રમેયરૂપ માનતાં તેને સિદ્ધ કરવા માટે બીજું પ્રમાણ બતાવવું જોઇએ. કારણ કે પ્રમાણ સિવાય પ્રમેયની સિદ્ધિ કદાપિ થઇ શકતી નથી.

પૂ૦—શ્રુતિવાક્યને અમારે ત્યાં પ્રમાણરૂપ માનેલ હોવાથી આ દોષને અવકાશ છે જ નહિ.

ઉ૦—શ્રુતિવાક્ય પ્રમાણભૂત છે અને પ્રવર્તક વાક્ય પ્રમેયરૂપ છે; આવી રીતે સંકલના કરીને પ્રમાણ-પ્રમેયના વ્યવહારનો નિર્વાહ કરશો, તો તે પણ યુક્ત ગણાશે નહિ. કારણ કે શ્રુતિ જ જ્યારે સ્વયં જડરૂપ છે, ત્યારે ઘટની જેમ તેમાં પ્રમાણપણું કેવી રીતે આવી શકવાનું ? તેનો વિચાર કરશો.

આ દોષોના ઉદ્ધાર માટે ત્રીજા પક્ષનું અવલંબન કરવા

જશો, તો તે પણ ઠીક નથી; કારણ કે ઉભયસ્વભાવથી તદ્દન જુદાને આ ઠેકાણે ત્રીજા પક્ષ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. જ્યારે પ્રમાણ-પ્રમેયરૂપ ઉભયપક્ષનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો, ત્યારે તો પારમાર્થિક સંવેદન જ કેવલ બાકી રહ્યું; અને તે તો કોઇપણ કાલે હેય ન હોવાથી વેદાન્તિકોને તો તે ઇષ્ટ છે, પરંતુ આપ જેવા દ્વૈતવાદીને તે ઇષ્ટ કેવી રીતે થઇ શકે ? એ પણ વિચારણીય છે.

હવે જો શબ્દવ્યાપારરૂપ નોદનાને માનવામાં આવે, તો તે ભટ્ટના મતના અનુયાયીઓને ઇષ્ટ છે, પરંતુ પ્રભાકર વિગેરેના અનુયાયિ લોકો તેને કેવી રીતે માની શકે ? તેથી તે પણ અસ્વીકાર્ય ગણાશે.

તેના બચાવની ખાતર નોદનાને જો પુરુષવ્યાપારરૂપ માનવામાં આવે, તો તે પણ અનિષ્ટ જ માલૂમ પડશે; કારણ કે જ્યારે આપ વેદને પુરુષપ્રણીત માનતા જ નથી, ત્યારે પુરુષવ્યાપારરૂપ નોદના કેવી રીતે હોઇ શકે ? તે પણ ખ્યાલ બહાર નહિં હોય.

પૂર્વના દોષોના નિરાકરણ માટે શબ્દવ્યાપાર અને પુરુષવ્યાપાર એ બન્ને રૂપ ઉભયપક્ષ માનવા જશો, તો તે પણ યુક્તિવિરુદ્ધ જ ગણાશે; કારણ કે તેમાં પણ અનુક્રમે માનો છો કે યુગપત ? એ બે પ્રશ્નોને અવકાશ રહે છે.

તેમાંથી પ્રથમ પક્ષ માનવામાં આવે, તો જે દોષો પ્રત્યેકમાં દર્શાવ્યા છે, તે અનુક્રમપક્ષમાં પણ અવશ્ય આવ-

વાના અને યુગપતપક્ષ તો અસંભવિત હોવાથી માની શકાય તેમ નથી.

આ દોષોના ઉદ્ધાર માટે ઉભયથી ભિન્ન સ્વભાવવાળાને જો નોદના તરીકે માનવામાં આવે, તો તે પણ એક વિચારનું સ્થાન થઇ પડે તેમ છે. કેમકે-તેવા પ્રકારના સ્વભાવવાળી નોદનાને આપ વિષયસ્વભાવ માનો છે ?, યા ફલસ્વભાવરૂપ માનો છો ?, અથવા કોઇપણ સ્વભાવરૂપ નથી એમ માનો છો ? આ ત્રણ પ્રશ્નો થાય છે.

તેમાંથી પ્રથમ પક્ષ માનવામાં તો ' अग्निष्टोमेन यजेत स्वर्गकामः ' ઇત્યાદિ વાક્યોનો જે અર્થ થાય છે, તેને યાગના વિષયરૂપ માનવામાં તો, તેમાં પણ તે વાક્યના સમયમાં તે વિષય વિદ્યમાન છે કે અવિદ્યમાન ? આ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે.

' તે વાક્યકાલમાં વિષય વિદ્યમાન નથી ' આવો પ્રથમ પક્ષ માનવામાં આવે, તો તેના વિષયભૂત નોદના તો હોય જ ક્યાંથી ? તે સહજ સમજી શકાય તેમ છે. માટે પ્રથમ પક્ષમાં વાક્યાર્થ આકાશપુષ્પ જેવો સમજવો.

કિંચ, ' વિષય પણ વાક્યાર્થકાલમાં વિદ્યમાન છે, એમ જો માનવામાં આવે, તો નોદના વાક્યાર્થરૂપ છે, એમ બની શકે જ નહિ; કારણ કે-યાગાદિરૂપ વિષય તો નિષ્પન્ન છે. અને જ્યારે વિષય નિષ્પન્ન છે, ત્યારે એને નોદના કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરી શકવાની ?, જે ઉત્પન્ન થયેલ હોય, તેનો ઉત્પાદ

કેવી રીતે થઇ શકે ?; એમ હોવા છતાં પણ માનવામાં આવે, તો જરૂર અનવસ્થાદોષ આવવાનો.

આ દોષોથી બચવાની ખાતર જો ફલસ્વભાવરૂપ નોદના માનવામાં આવે, તો તે પણ બુદ્ધિમાનને આદરણીય થઇ શકે તેમ નથી. કેમકે-' યાગનું ફળ જે સ્વર્ગાદિ, તે સ્વયં નોદનારૂપ છે.' એમ કેવી રીતે કહી શકાય? એવી રીતે માનવામાં તો તેનાંથી જૂદું બીજું ફળ જરૂર માનવું જોઇયે. કારણ કે-નોદના નિષ્ફળ તો કદાપિ ન હોઇ શકે. અને તેથી જૂદું તો બીજું કંઇ પણ ફળ જ નથી; માટે કહો, ફલસ્વભાવ નોદના કેમ મનાય ?

કિંચ, નોદના સત્સ્વરૂપ છે કે અસત્સ્વરૂપ છે?, અથવા ઉભયસ્વરૂપ છે ? આ ત્રણ પ્રશ્નોને અવશ્ય અવકાશ મળે છે. તેમાંથી પ્રથમ પક્ષ માનવામાં આવે, તો કેવળ વિધિવાદનો આશ્રય લેવો પડશે, બીજો પક્ષ માનવામાં શૂન્યવાદને માનવાનો પ્રસંગ આવશે અને ત્રીજા પક્ષમાં તો પ્રત્યેકમાં જે દોષોનું આરોપણ કરવામાં આવ્યું, તે દોષો ઉભયપક્ષમાં અવશ્ય આવવાના. આમ હોવાથી આપ જ બતાવો કે-નોદનારૂપ ધર્મની ઉપપત્તિ કોઇ પણ પ્રકારથી થઇ શકે ખરી ?

અપરંચ, આપની નોદના શું પ્રવર્તકરૂપ છે, અથવા અપ્રવર્તકરૂપ છે ? નોદનાને જો પ્રવર્તક સ્વભાવરૂપ માનવામાં આવે, તો જેમ પ્રભાકર વિગેરેને પ્રવર્તકસ્વભાવરૂપ નોદના છે, તેમ બાદ્ધોને પણ ન હોય, તેમ તો કહી શકાય નહિ. આથી એ ભાવ નીકળ્યો કે-જેવી રીતે બાદ્ધોને શૂન્યવાદમાં, ક્ષણિક-

વાદમાં, નિરાત્મવાદમાં તથા વિજ્ઞાનવાદમાં નોદનાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે; તેવી રીતે આપ લોકોને પણ તેમાં જ પ્રવૃત્તિ કેમ ન કરાવી શકે ? કારણ કે–એક વાર ઉચ્ચારણ કરેલો શબ્દ એક જ અર્થનો બોધ કરાવી શકે, કિન્તુ અન્યનો નહિ; એ જ કારણથી આપનાથી પ્રવર્તકસ્વભાવ નોદના માની શકાય તેમ નથી.

પૂ૦—બૌદ્ધ લોકોથી તો વિપરીતપણાને લઇને પ્રવર્તકરૂપ નોદના માની શકાય તેમ છે જ નહિ; અને અમારે તો તેવા પ્રકારનું કંઇ પણ નથી.

ઉ૦—ઉપર્યુક્ત બચાવરૂપ કરેલ કથન પણ ઠીક નથી. કારણ કે–આપને પણ વિપરીતપણાને લઇને પ્રવર્તકરૂપ નોદના માનવામાં ઘણી અડચણો આવવાની. કારણ કે–જેને એકમાં વિપરીતપણું, તેને બીજામાં ન હોય તેમાં શી ખાતરી ?

પૂ૦—બૌદ્ધ લોકો સ્વભાવથી જ વિપરીત વર્તનારા હોવાથી તેઓનો મત તો પ્રમાણથી વિરુદ્ધ છે, માટે આદરણીય નથી.

ઉ૦—આવા પ્રકારનો ઉપાલંભ આપને પણ કેમ ન આપી શકાય ? કારણ કે–આપ પણ વિપરીત વર્તનાર છો. આપનો મત યા પક્ષ પણ યાગ દ્વારા અનેક જીવોનો ઘાત કરાવવામાં નિમિત્ત હોવાથી નિર્દય, ક્રૂર, હિંસાત્મક વિગેરે વિશેષણોવાળો કેમ ન કહેવાય ? અને તેથી જ એ પ્રમાણબાધિત છે. એ પણ ખાસ લક્ષ્ય બહાર નહિ હોય, અન્યનાં છિદ્ર જોવા કરતાં પોતાનાં જોવા ઘણાં સારાં.

આ દોષથી બચવા માટે 'અપ્રવર્તકસ્વરૂપ નોદના છે.' એમ જો કહેવામાં આવે, તો તેમાં પણ જ્યારે પ્રવૃત્તિ થઇ શકવાની નહિં, ત્યારે પ્રવૃત્તિ સિવાય વાક્યાર્થ પણ હોય જ ક્યાંથી ? કિંચ નોદના ફળસહિત છે કે ફળરહિત છે ? તેમાંથી બીજો પક્ષ સ્વીકારવો તો અયુક્ત છે; કારણ કે-કાગડાના દાંતની પરીક્ષાની જેમ કંઇ પણ ફળ ન આપનારી-નિષ્ફળ એવી આપની નોદનામાં પ્રવૃત્તિ જ કોને થવાની ? અર્થાત્ કોઇની પણ નહિં. કેમકે-પ્રયોજન વિના તો મન્દની પણ પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવતી નથી; તો બુદ્ધિમાનની તો કેમ થાય ?

હવે 'ફળસહિત નોદના છે' એવો પ્રથમ પક્ષ જો માનવામાં આવે, તો તે પણ આપને દોષોથી મુક્ત કદાપિ કરી શકશે નહિં. કારણ કે-નોદના સિવાય પણ કેટલાંક વાક્યોથી પ્રવૃત્તિ તો જરૂર જોવામાં આવે છે, અને તેથી ફળ પણ લોકો મેળવી શકે છે; ત્યારે 'નોદના જ ફળવાળી છે' એમ આપનાથી કેમ કહી શકાય ? આ તમામ કથનથી એ સિદ્ધ થયું કે-આપનો નોદનારૂપ ધર્મ વન્ધ્યાપુત્રની જેમ કોઇ પણ રીતે સિદ્ધ થતો નથી કે થવાનો પણ નથી. એથી કોઇ પણ બુદ્ધિશાલી તેને માની શકે નહિં.

કિંચ, પ્રવર્તક વિધિવાક્યરૂપ નોદનાને જ ધર્મરૂપે માનવામાં આવે, તો हिंसां कुर्यात्, असत्यं ब्रूयात्, चौर्यं कुर्यात्, परदारागमनं कुर्यात्, लोभं कुरु, क्रोधं विधेहि, पापं कुरु, अधर्मं विधेहि, अगम्यगमनं कुर्यात्, मद्यं पिब, मांसं खादय. ભાવાર્થ-હિંસા કરો, જૂઠું બોલો, ચોરી કરો,

પરસ્ત્રીગમન કરો, લોભ કરો, ક્રોધ કરો, માન કરો, માયા કરો, પાપ કરો, અધર્મનું સેવન કરો, માતા, ભગિની, પુત્રી વિગેરે અગમ્યમાં ગમન કરો, મદિરાપાન કરો, માંસ ખાઓ વિગેરે પ્રવર્તક વાક્યો પણ આપના મત પ્રમાણે ધર્મરૂપે કેમ ન હોઇ શકે ? એવી શી રાજાજ્ઞા છે કે–अग्निषोमीयं पशुमालभेत, अजेन यष्टव्यम् અર્થાત્–જેનો દેવતા અગ્નિસોમ હોય, તે માટે તે પશુનો હોમ કરો, અજ(બકરા)થી યજ્ઞ કરવો; આવા પ્રકારનાં પ્રવર્તક વિધિવાક્યોને ધર્મરૂપે માનવાં અને પૂર્વોક્ત વાક્યોને ધર્મરૂપે ન માનવાં ? આમ અનેક પ્રકારની આપત્તિયો આવવાથી નોદનાને કોઇ પણ રીતે ધર્મ માની શકાય તેમ નથી. તેના નિરાકરણમાં બીજી પણ ઘણી યુક્તિયો છે, પરંતુ વિસ્તારના ભયથી વિરમવામાં આવે છે.

અપૌરુષેય વેદ—મીમાંસા.

જે આગમનો પ્રણેતા પુરુષ પ્રમાણ તથા યુક્તિઓ દ્વારા સિદ્ધ થતો હોય, તે આગમ અપૌરુષેય છે અર્થાત્ એનો પ્રતિપાદક કોઇ પણ પુરુષ નથી એમ બોલાય જ કેવી રીતે ? અપૌરુષેય વેદ માનવામાં ત્રણ પ્રશ્નોને અવકાશ મળે છે–શું આપ પદને અપૌરુષેય માનો છો ? અથવા વાક્યને અપૌરુષેય માનો છો કે વર્ણોને અપૌરુષેય માનો છો ? કારણ કે–વર્ણોનો સમુદાયવિશેષ, તે પદ કહેવાય છે, પદોનો સમુદાયવિશેષ, તે વાક્ય કહેવાય છે અને વેદ વાક્યોના સમૂહરૂપ છે, તે સિવાય તો કંઇ પણ નથી જ.

તેમાં જો પદ અને વાકય એ બન્ને અપારુપેય છે, એ બે પક્ષોનો જો સ્વીકાર કરવામાં આવે, તો તે વાત અનુમાનથી બાધિત છે. જેવી રીતે મહાભારતનાં પદોમાં અને વાકયોમાં પદપણું અને વાકયપણું હોવાથી તે પુરુષે બનાવેલાં છે. એમ બાલકથી લઇ વૃદ્ધ પર્યંત સર્વ લોકો જાણે છે; તેવી રીતે વેદનાં પદોમાં અને વાકયોમાં પણ પદપણું અને વાકયપણું હોવાથી તેનો પણ કર્તા કોઇ પુરુષ અવશ્ય માનવો જોઇએ. જો વેદનો કર્તા પુરુષ અનુભવથી સિદ્ધ થાય, તો તે અપૌરુષેય છે એમ કેવી રીતે કહી શકાય ? માટે પ્રથમના બન્ને પક્ષો આપનાથી સ્વીકારી શકાય તેમ નથી.

વર્ણો અપૌરુષેય છે. એવો ત્રીજો પક્ષ જો માનવામાં આવે, તો તે પણ યુક્ત ગણાશે નહિ કારણ કે–અકાર વિગેરે વર્ણો તાલુ, ઓષ્ઠ, કંઠ, દાંત, મૂર્ધા, જીહ્વામૂલ વિગેરે આઠ સ્થાનકોથી ઉત્પન્ન થાય છે. એ સુજ્ઞજનોને સુવિદિત જ છે, તો પછી આપ જ કહો કે–' વર્ણો અપૌરુષેય છે ' એ પક્ષ કેમ માની શકાય ?

પૂ૦—તાલુ વિગેરે સ્થાનો તો અકાર વિગેરે વર્ણોના માત્ર પ્રકાશક છે, પરંતુ વર્ણો તેથી ઉત્પન્ન થાય છે, એમ તો અમે માનતા જ નથી; ત્યારે અમ્હને અપૌરુષેય વેદ માનવામાં અડચણ શી છે ?

ઉ૦—આપ શ્રીમાનનું આ કથન પણ યુક્તિવિકલતાનો જ પરિચય આપે છે. કારણ કે પુરુષના પ્રયત્ન સિવાય પણ વર્ણો પેદા થતા હોય, તો મૃતાવસ્થામાં પણ તેવાં સ્થાનો તો

વિદ્યમાન છે, ત્યારે તે દ્વારા વર્ણોનો પ્રકાશ કેમ થતો નથી ? માટે માનવું પડશે કે-વર્ણો અપૌરુષેય નથી, કિંતુ પૌરુષેય છે.

કિંચ, વેદને અપૌરુષેય સિદ્ધ કરવા માટે આપની પાસે કોઈ પણ પ્રમાણ નથી, તે પણ બતાવવામાં આવે છે-પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તો માત્ર શ્રવણેન્દ્રિયદ્વારા શબ્દ માત્રને ગ્રહણ કરવામાં તત્પર હોવાથી અતીન્દ્રિય પૌરુષેયત્વ તથા અપૌરુષેયત્વરૂપ શબ્દોના ધર્મોને ગ્રહણ કરવામાં કેવી રીતે સમર્થ થઈ શકે ? કારણ કે અનાદિ કાલથી વિદ્યમાન મનાતો આપના વેદનો અપારુષેયત્વ ધર્મ પ્રત્યક્ષ કેવી રીતે થઇ શકે ? એ પણ વિચારણીય છે. આમ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તો દૂરથી જ પલાયન કરે છે.

હવે અનુમાન પ્રમાણ વિચારીએ-તે પણ આપના વેદને અપૌરુષેય સિદ્ધ કરવામાં કદાપિ સફળતા મેળવી શકે તેમ નથી. આ સ્થળે આ ત્રણ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે કે-'કર્તાનું સ્મરણ થતું નથી ' એવા હેતુથી વેદને અપૌરુષેય સિદ્ધ કરવા ચાહો છો ?, કે વેદાધ્યયનના વાચ્યપણારૂપ હેતુથી સિદ્ધ કરવા માગો છો ?, અથવા કાલપણારૂપ હેતુથી ?

તેમાં પ્રથમ પક્ષ માનવામાં હેતુ જ જ્યારે જૂઠો છે, ત્યારે તે દ્વારા અનુમાન પણ કેવી રીતે સત્ય હોઇ શકે ? કારણ કે-હેતુ તો કર્તાના સ્મરણના અભાવરૂપ છે, અને તે હેતુ તો આત્મામાં જ રહેવાનો અને અપૌરુષેયપણું તો શબ્દમાં રહેવાનું. આમ જ્યારે આપનો હેતુ જ જૂદા સ્થાનમાં રહેવાથી અસિદ્ધ થયો અર્થાત્ વેદપક્ષમાં રહેતો નથી; ત્યારે તે દ્વારા

વેદ અપૌરુષેય તરીકે કેવી રીતે સિદ્ધ થઇ શકે ? તે વિચારણીય છે.

કિંચ, अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतादृग् ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः ઇત્યાદિ (વેદાંતપરિભાષા પૃ. ૩૯૯), પૌરાણિક લોકો પણ તે વાતને ટેકો આપે છે– ' यद्वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिःसृताः । प्रतिमन्वन्तरं चैव श्रुतिरन्या विधीयते । ' ઇત્યાદિ શ્રુતિયોથી વેદના કર્તાનું જ્યારે સ્મરણ થાય છે, ત્યારે કર્તાના સ્મરણનો અભાવ છે એમ કેવી રીતે કહી શકાય ?

वेदः पौरुषेयः, शब्दात्मकत्वात्, भारतादिवत् । મહાભારત વિગેરેની માફક વેદમાં શબ્દપણું હોવાથી વેદને પણ પુરુષે બનાવ્યા છે. આ અનુમાનથી જ્યારે વેદ પૌરુષેય સિદ્ધ થયો, ત્યારે બીજા હેતુઓ આપી તેને અપૌરુષેય સિદ્ધ કરવાના મનોરથો નપુંસક પ્રત્યે કામિનીની જિજ્ઞાસા જેવા સમજવા. આવી રીતે અનુમાનથી વેદ અપૌરુષેય સિદ્ધ થતા નથી.

આગમ તો વેદને પૌરુષેય સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે તે દ્વારા પણ વેદમાં અપૌરુષેયત્વ કેવી રીતે સિદ્ધ થઇ શકે ? કારણ કે–આગમ શબ્દોના સમૂહરૂપ છે, અને શબ્દો તો પુરુષના પ્રયત્ન સિવાય ઉત્પન્ન થઇ શકતા નથી, તો તેવો આગમ વેદને અપૌરુષેય સિદ્ધ કરી શકે નહિ.

ઉપમાન પ્રમાણ તો ત્યારે આપી શકાય કે જ્યારે બીજો કોઇ પણ અપૌરુષેય ગ્રંથ જગતમાં વિદ્યમાન હોય; તો એમ

કહી શકાય કે-જેમ આ ગ્રંથ અપૌરુષેય છે, તેમ વેદોને પણ અપૌરુષેય માનવા. પરંતુ એ વાત તો આકાશપુષ્પ જેવી છે, તો પછી કોની ઉપમા આપીને વેદોમાં અપૌરુષેયત્વ સિદ્ધ કરવામાં આવે ?

અર્થાપત્તિ પ્રમાણુની પ્રવૃત્તિ પણ તેમાં થઇ શકે તેમ નથી, કારણુ કે-પ્રવૃત્તિ ત્યારે થાય કે જ્યારે તે સિવાય પદાર્થની ઉપપત્તિ ન થઇ શકતી હોય; પરંતુ આ ઠેકાણે તેમ છે જ નહિ. કેમકે અર્થાપત્તિ માન્યા સિવાય પણ વેદમાં પૌરુ-ષેયત્વ બીજાં પ્રમાણોદ્વારા બરાબર સિદ્ધ થાય છે, ત્યારે તપસ્વિની બિચારી અર્થાપત્તિ આવીને શું કરવાની ?

આવી રીતે પાંચ પ્રમાણોમાંથી એક પણ પ્રમાણુ વેદના અપારુષેયત્વને સિદ્ધ કરી શકતું નથી.

વેદમાં પોરુષેયત્વની સિદ્ધિ.

આપ્ત પુરુષનું વચન જ પ્રામાણિક કહેવાય, કારણુ કે તે બંનેને પરસ્પર કાર્ય-કારણુભાવ છે. આપ્તવચન હોવાથી તેમાં પ્રામાણિકપણું અને તેમાં પ્રામાણિકપણું હોવાથી તે આપ્તવચન તરીકે ઓળખાય છે. આ ઠેકાણે બીજ-અંકુરની માફક કાર્ય-કારણુભાવ માનવામાં આવેલો હોવાથી અન્યોન્યાશ્રયદોષ અથવા અનવસ્થાદોષ એ બેમાંથી એકેની આશંકાને સ્થાન જ નથી. ભાવાર્થ-અતીન્દ્રિય પદાર્થોનું જ્ઞાન થવાથી આપ્તવચનની ઉત્પત્તિ થાય છે અને આપ્તવચન પ્રામાણિક હોવાથી

તે દ્વારા અતીન્દ્રિય પદાર્થોનું વાસ્તવિક જ્ઞાન થાય છે; તેથી તે બન્નેનો પરસ્પર કાર્ય–કારણભાવ માનવામાં અડચણ નથી.

આ વાત શ્રુતિયો દ્વારા સિદ્ધ થઇ શકતી નથી. કારણ કે–તેવાં વેદવાકયોમાં કોઇ પણ પ્રકારથી આપ્તવચનતા સિદ્ધ થઇ શકતી નથી.

પૂર્વપક્ષ—બૌદ્ધમતમાં જેમ ધ્યાન, અધ્યયન વિગેરે અનુષ્ઠાનોના પ્રતિપાદક પિટક ગ્રંથો છે, તે પિટક ગ્રંથોનો વકતા દોષવાળો હોવાથી તેના ગ્રંથોમાં અપ્રામાણિકપણું છે; તેમ અમારા મતમાં દોષવાળો કે દોષ વિનાનો કોઇ પણ વકતા જ નથી, ત્યારે તેમાં અપ્રમાણપણું કેમ કહી શકાય ? માટે 'વેદો સ્વયં પ્રમાણભૂત છે' એમ કહેવામાં કંઇ અડચણ નથી.

ઉત્તરપક્ષ—ગુણો અને દોષો બન્ને વકતાને આધીન છે. કારણ કે–જે વકતા રાગ–દ્વેષ વિગેરે દોષોવાળો હોય, તેના વચનમાં દોષો આવવાનો અને જે વકતા રાગ દ્વેષાદિથી રહિત ગુણોવાળો હોય, તેના વચનમાં ગુણો આવવાનો સંભવ અવશ્ય રહે છે. આપના મતમાં તેવા પ્રકારના ગુણોવાળો કોઈ પણ વકતા જ જ્યારે નથી, ત્યારે તે વચનમાં પ્રમાણપણું વિગેરે ગુણો હોય જ કયાંથી ? અને જે વચનમાં ગુણો ન હોય, તેવા નિર્ગુણ વચન તરફ બુદ્ધિમાનોની પ્રવૃત્તિ પણ કેવી રીતે થઇ શકે ?

પૂર્વ૦—જેવી રીતે પિટક ગ્રંથોના વકતા તરીકે બુદ્ધને માનવામાં આવેલ છે, તેવી રીતે અમારા મતમાં કોઇ પણ વકતા ન હોવાથી વેદોને અપૌરુષેય માનવામાં આવ્યા છે.

ઉત્તર૦—જેમ ત્રણ પિટક ગ્રંથોના વક્તા બુદ્ધ સંભળાય છે, તેમ કણાદ ઋષિના અનુયાયીઓ કહે છે કે—આઠ ઋષિઓએ મળીને વેદો બનાવ્યા છે, અને પૌરાણિક લોકો કહે છે કે–બ્રહ્માએ પોતે જ વેદો બનાવ્યા છે, જૈનો કહે છે કે–કાલાસુરે વેદો બનાવ્યા છે. આવી રીતે જ્યારે વેદના પૌરુષેયત્વના સાધનમાં અનેક પ્રમાણો મળી આવે છે, ત્યારે 'વેદો અપૌરુષેય છે' એમ કેવી રીતે માની શકાય ?

પૂર્વ૦—વર્તમાનકાલના અધ્યયનની જેમ વેદોનું અધ્યયન પણ પૂર્વપૂર્વના અધ્યયન પૂર્વક જ હોય છે, આ અનુમાનથી વેદનો વક્તા કોઇ ન હોવાથી અમ્હે તેને અપૌરુષેય કહીએ છીએ.

ઉત્તર૦—આવી રીતે અનુમાનની કલ્પના તો બુદ્ધદેવના બનાવેલા પિટક ગ્રંથોમાં પણ થઇ શકતી હોવાથી તેને પણ આપના મત પ્રમાણે અપૌરુષેય કેમ ન કહી શકાય ? એતાવતા આપનો હેતુ વ્યભિચાર દોષ–ગ્રસ્ત હોવાથી અનાદરણીય છે. કિંચ રામાયણ, મહાભારત વિગેરેનું અધ્યયન પણ વર્તમાન અધ્યયનની માફક પૂર્વ પૂર્વના અધ્યયન પૂર્વક હોવાથી સમસ્ત ગ્રંથો અપૌરુષેય છે એમ પણ કેમ ન કહેવાય? અપરંચ વેદની જેમ અવેદ (વેદ સિવાયના સમસ્ત) ગ્રંથો અપૌરુષેય છે અને વેદ સિવાયના ગ્રંથોની જેમ વેદ પણ પૌરુષેય છે. એમ કહેવામાં પણ શો બાધ છે ?

પૂર્વ૦—ઉચ્ચારણ કરવામાં ક્લેશસાધ્યતા, શ્રવણમાં શુષ્કતા વિગેરે અતિશયો વેદમાં માલૂમ પડતા હોવાથી અને

બીજા ગ્રંથોમાં તેમાંનું કંઇ પણ ન હોવાથી વેદ જ અપૌરુષેય માની શકાય, બીજા ગ્રંથો નહિ.

ઉત્તર૦—બીજા ગ્રંથોમાં પણ પરોક્ષ મંત્રશક્તિરૂપ અતિશયો પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તેને પણ અપૌરુષેય કેમ ન કહી શકાય ?

પૂર્વ૦—મંત્રશક્તિ તો અથર્વણ વિગેરે વેદોમાં જ છે; બીજામાં નથી; માટે વેદો જ અપૌરુષેય કહેવાય, બીજા ગ્રંથો નહિ.

ઉત્તર૦—આ સમાધાન પણ અયુક્ત છે; કારણ કે બૌદ્ધના ગ્રંથોમાં પણ મંત્રશક્તિ વિશેષરૂપથી ઉપલબ્ધ થાય છે, એમ દરેક વિદ્વાનો જ્યારે માન્ય કરે છે, ત્યારે વેદમાં જ મંત્રશક્તિ છે અને બીજામાં નથી એમ કેમ કહેવાય ? અથવા તેમ કહેવાથી વેદમાં અપૌરુષેયત્વ કેવી રીતે સિદ્ધ થઇ શકે ?

પૂર્વ૦—મંત્રોની શક્તિ જે બીજે ઠેકાણે જોવામાં આવે છે, તે પણ વૈદિક મંત્રોની જ સમજવી, બીજામાં તેવી છે જ નહિ, માટે વેદ અપૌરુષેય છે.

ઉત્તર૦—સમુદ્રમાંથી ગયેલાં રત્નોની માફક જૈનોના આગમમાંથી લીધેલા હોવાથી તે મંત્રો તેવી શક્તિવાળા છે, પરંતુ વૈદિક મંત્રો તો તેવા કોઇ શુદ્ધ કે નિર્દોષ જોવામાં આવતા નથી; વેદોમાં તો ઠેકાણે ઠેકાણે પરસ્પર વિરોધિ વચનો અને હિંસાત્મક યજ્ઞ સિવાય બીજું કંઇ પણ સાર જેવું નથી. જે કાંઇ સારભૂત છે, તે જૈનોના વિદ્યાપ્રવાદ નામના પૂર્વમાંથી તથા

શ્રાવકપ્રજ્ઞપ્તિ વેદ, સંસારાદર્શ વેદ વિગેરેમાંથી લીધેલા છે. વસ્તુતઃ વેદમાં સ્વતઃ કંઇ પણ સાર જેવું જણાતું નથી. જેમ રાજકુલમાં જેટલાં રત્નો જોવામાં આવે છે, તેટલાં રત્નો ત્યાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલાં છે એમ માનવામાં કંઇ પણ પ્રમાણ નથી; કિન્તુ રત્નાકર વિગેરેમાંથી આવેલાં છે, એમ સર્વ કોઇ માને છે. તેમ જૈનપ્રવચનના એક ભાગરૂપ વિદ્યાપ્રવાદ નામના પૂર્વમાંથી જ તમામ સારા સારા મંત્રો લેવામાં આવ્યા છે. એતાવતા તે મંત્રો વેદના જ છે, એમ કેમ કહી શકાય? જેમ ચોરીના ધનથી કોઇ પણ પુરુષ ધનવાન્ કહેવાતો નથી. તેવી રીતે ચોરેલા મંત્રોથી વેદ પણ મંત્રવાળો કેવી રીતે કહી શકાય? આમ જ્યારે મંત્રશક્તિ જ પારકી છે, ત્યારે તે દ્વારા વેદમાં અપૌરુષેયત્વ ક્યાંથી સિદ્ધ થઇ શકે?

કિંચ, જે વચન અવિસંવાદિ હોય, તે જ પ્રમાણભૂત થઇ શકે; અવિસંવાદિતા વક્તાના ગુણોને આધીન છે. જેમ નેત્રમાં કમળો વિગેરે રોગ થવાથી શંખ વિગેરે ધોળી વસ્તુ પણ પીળી જોવાય છે, તેમ જેની જ્ઞાનરૂપી આંખમાં મિથ્યાદર્શનરૂપી રોગ થયો હોય, તે મનુષ્ય પણ સાચી વસ્તુને જૂઠી અને જૂઠીને સાચી માને છે. જેની આંખ દોષરહિત હોય, તે મનુષ્ય વસ્તુ જેવી હોય તેવી જ દેખે છે; તેમ જેનું જ્ઞાન સમ્યગ્દર્શન પૂર્વક હોય, તે જ મનુષ્ય વાસ્તવિક પદાર્થનું વાસ્તવિક જ્ઞાન મેળવી શકે છે. પ્રસ્તુતમાં જેનો વક્તા રાગાદિ દોષોવાળો હોય, તેનું વચન વિસંવાદિ હોય છે; અને જે ગ્રંથોનો વક્તા વીતરાગ હોય, તેનું વચન અવિસંવાદી હોય

એ યુક્ત છે અને તેનું જ વચન યથાર્થ શાસ્ત્ર કહી શકાય. કહ્યું છે કે:-

"शासनात् त्राणशक्तेश्च बुधैः शास्त्रं निरुच्यते ।
वचनं वीतरागस्य तत् तु नान्यस्य कस्यचित् ॥"

—ઉપાધ્યાયયશોવિજયકૃત અષ્ટક પૃ. ૬

ભાવાર્થ:—જે વચનોથી આત્માને સારી શિક્ષા મળે અને દુર્ગતિથી બચાવવાની જેમાં શક્તિ હોય; તેવાં વચનોને વિદ્વાન્ લોકો શાસ્ત્ર કહે છે, તેમ હોવાથી વીતરાગના વચન સિવાય અન્ય કોઈનાં વચનને શાસ્ત્ર કહી શકાય નહિ.

આપના મત પ્રમાણે વેદનો કોઈ વક્તા જ નથી, ત્યારે તેમાં અવિસંવાદકતા ન હોઈ શકે. તાત્પર્યાર્થ:-યથાર્થ જ્ઞાન વિગેરે વક્તાના ગુણો અને મિથ્યાવાસના વિગેરે વક્તાના દોષો સમજવા. દોષની અપેક્ષાએ અસત્ય જ્ઞાન, અને વીતરાગભાવ વિગેરે ગુણોની અપેક્ષાએ સત્ય જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. જે સર્વજ્ઞ વીતરાગ હોય, તે જ આપ્ત કહેવાય; પરંતુ આપના મતમાં જ્યારે આવા પ્રકારનો કોઈ આપ્ત પુરુષ માનેલો નથી, ત્યારે આપના મતમાં સાચું જ્ઞાન હોય જ કયાંથી ? જેમ કોઈ અંધ મનુષ્ય બીજાને રૂપી વસ્તુના સ્વરૂપનો પરિચય કરાવવા ચક્ષુદ્વારા સમર્થ થઈ શકતો નથી; તેમ અનાપ્ત પુરુષ પણ યથાર્થ રીત્યા પદાર્થનું વાસ્તવિક જ્ઞાન કરાવવા સમર્થ થઈ શકે નહિ.

આ સર્વ યુક્તિયોથી સિદ્ધ થાય છે કે-કોઈ પણ યુક્તિ

કે પ્રમાણદ્વારા વેદની અપૌરુષેયતા સિદ્ધ થતી નથી, તો તેવાં અપ્રામાણિક વેદવચન પર બુદ્ધિમાનોને શ્રદ્ધ કેમ થઇ શકે?

અસર્વજ્ઞસિદ્ધિ–મીમાંસા.

'સર્વજ્ઞ, વીતરાગ વિગેરે વિશેષણોવાળો કોઇ પણ દેવ જ નથી, કારણ કે તેનું સાધક પ્રમાણ કોઇ નથી.' આવું મીમાંસકોનું પ્રતિપાદન યુક્તિશૂન્ય છે, કેમકે સર્વજ્ઞ વીતરાગને સિદ્ધ કરનાર યુક્તિઓ અને પ્રમાણો વિગેરે પુષ્કળ છે. જૂઓ—

'ज्ञानतारतम्यं क्वचिद् विश्रान्तं, तरतमशब्दवाच्यत्वात्, परिमाणवत् ।'

ભાવાર્થ:—એક બીજા જીવોની અપેક્ષાએ પ્રજ્ઞા, મેધા, પ્રતિભા વિગેરે ગુણોની તરતમતા–(ચડ ઉત્તર=ઓછા વધતાપણું) જ્યારે જોવામાં આવે છે, ત્યારે તેની સંપૂર્ણતારૂપ વિશ્રાન્તિ પણ કોઇ ઠેકાણે માનવી જોઇએ. અર્થાત્ સર્વ પદાર્થ વિષયક ઉત્કૃષ્ટજ્ઞાન કોઇ ઠેકાણે અવશ્ય માનવું જોઇએ, તરતમતા હોવાથી; પરિમાણની જેમ. તાત્પર્યાર્થ–બોરથી લીંબુ, લીંબુથી કેરી, કેરીથી નાળીએર, તેથી કોહળું, તેથી કમાડ, તેથી ઘર, તેથી ગામ, તેથી નગર, તેથી દેશ વિગેરેમાં જેમ એકએકથી મોટા પરિમાણની તરતમતા જોવામાં આવતી હોવાથી તે તમામથી ઉત્કૃષ્ટ પરિમાણની વિશ્રાન્તિ જેમ આકાશમાં જોવામાં આવે છે અર્થાત્ આકાશથી મોટું કોઇનું પરિમાણ નથી; તેમ જ્ઞાનની તરતમતા (ચડ ઉત્તરપણું)

એકએકથી વિશેષરૂપે અનુભવગોચર થાય છે. ધર્મપાલથી વિજયપાલ અધિકબુદ્ધિશાલી, તેથી જિનદત્ત, તેથી જિનપાલ, તેથી જિનરક્ષિત, તેથી ઋષભદાસ તેથી અધિક જ્ઞાનવાન્ અમુક સાધુ, તેથી અધિક જ્ઞાનશાલી અમુક ઉપાધ્યાય, તેથી અધિક અમુક આચાર્ય, તેથી અધિક જ્ઞાનવાળા ચઉદપૂર્વધર એમ એક બીજાની અપેક્ષાએ જ્ઞાનની તરતમતા જોવામાં આવે છે; ત્યારે તેની વિશ્રાન્તિ પણ અવશ્ય કોઇ એક વ્યક્તિમાં હોવી જોઇએ. જેમાં સર્વ પદાર્થ–વિષયક સર્વોત્કૃષ્ટ જ્ઞાન હોય, જેનાથી અધિક જ્ઞાન બીજા કોઇમાં ન હોય, તેને જ સર્વજ્ઞ સમજવો જોઇએ.

પૂર્વ૦––જેમ તપાવેલા ગરમ પાણીમાં અનેક પ્રકારની ઉષ્ણતાની તર–તમતા જોવામાં આવે છે, તો પણ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ અગ્નિ સરખું પાણી કદાપિ જોવામાં આવતું નથી. અર્થાત્ પાણી મટીને અગ્નિ થયો એમ કોઇ પણ વખતે જોવામાં આવતું નથી; તેમ જ્ઞાનમાં પણ સર્વોત્કૃષ્ટ સર્વજ્ઞપણું હોવું અસંભવિત છે.

ઉત્તર૦—સહકારિ કારણોથી આવેલા આગંતુક ધર્મો સિવાયનો, પોતાના આશ્રયને વિશિષ્ટ બનાવનાર, દ્રવ્યનો સહજ ધર્મ જ અભ્યાસદ્વારા અનુક્રમે વધતો વધતો સર્વોત્કૃષ્ટતાને પામે છે. જેમ સુવર્ણમાં ક્ષાર, માટી, અગ્નિ વિગેરેના પ્રયોગદ્વારા નિર્મલતા–અત્યન્ત વિશુદ્ધતા થતી જોવામાં આવે છે. તેમ અનુક્રમે અભ્યાસદ્વારા જ્ઞાનાવરણના સર્વથા ક્ષયથી સર્વ પદાર્થ વિષયક સર્વોત્કૃષ્ટ અત્યંત વિશુદ્ધ ક્ષાયિક નિર્મલ

જ્ઞાનમાં જ્ઞાનની તરતમતાની વિશ્રાન્તિ માનવી જોઇએ; અને જેમાં તેની વિશ્રાન્તિ હોય, તે જ સર્વજ્ઞ માની શકાય. પાણીમાં જે ઉષ્ણતા જોવામાં આવે છે, તે ઉષ્ણતાગુણ પાણીનો સહજ ધર્મ નથી, કિંતુ અગ્નિ વિગેરે સહકારિ કારણોથી પેદા થયેલો હોવાથી આગંતુક છે, તેથી પાણીને ગમે તેટલું તપાવવામાં આવે, તો પણ તે કદાપિ અગ્નિરૂપ થઇ શકે નહિ, ઊલટું પાણી બળવાથી તેનો મૂળનો જ ક્ષય થવાનો અને જ્ઞાન તો આત્માનો સહજ ધર્મ હોવાથી જેમ જેમ જ્ઞાનનો વિશેષ પ્રકાશ થતો જાય, તેમ તેમ આત્મામાં નિર્મલતા આવતી જાય, અને તેના નિરંતર અભ્યાસક્રમથી ઉત્તરોત્તર વિશેષતા પેદા થતાં અત્યંત ઉત્કૃષ્ટતારૂપ સર્વજ્ઞપણાની પ્રાપ્તિ થાય, તેમાં લેશ માત્ર અડચણ નથી.

કિંચ આપે પૂર્વે જે કૂદવાનું દૃષ્ટાંત આપ્યું હતું. તે કૂદવું, પણ જીવનો સહજ ધર્મ નથી. કિંતુ કર્મજન્ય આગન્તુક ધર્મ છે, તેથી તે દૃષ્ટાંત પણ અંહિ અયુકત છે. એ દૃષ્ટાંતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ઘણું કૂદવા જાય તો ઉલટું સામર્થ્યનો જ ક્ષય થાય. આત્મામાં તો જ્ઞાનનો વધારે વધારે અભ્યાસ થવાથી પદાર્થના પરિચ્છેદરૂપ સામર્થ્ય વધતું જ જાય.

કિંચ બીજાં અનુમાનો દ્વારા પણ સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ કરવામાં આવે છે.—કોઇના ઉપદેશ સિવાય, કોઇ પણ ચિન્હ સિવાય, લેશ માત્ર વિસંવાદ વિના, વિશેષ દેશ, વિશેષ દિશા, વિશેષ કાલ, વિશેષ પ્રમાણ વિગેરે સ્વરૂપ ચન્દ્ર–સૂર્યના ગ્રહ–

ણનું ઉપદેશકપણું હોવાથી અતીન્દ્રિય પદાર્થો (ધર્મ, અધર્મ, આ લોક, પરલોક, આત્મા, સ્વર્ગ, નરક વિગેરે) ના સમૂહનો સાક્ષાત્કાર કરનારો કોઇ હોવો જોઇએ બીજાના ઉપદેશ સિવાય તથા કોઇ પણ ચિન્હ સિવાય, જે જે વિષયનો અવિસંવાદી ઉપદેશક હોય, તે તે વિષયનો સાક્ષાત્કાર કરનારો હોય છે; જેમ જિનપાલ વિગેરે બીજાના ઉપદેશ સિવાય પણ ચન્દ્રપ્રજ્ઞપ્તિ, સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ વિગેરે જ્યોતિષ્શાસ્ત્રથી નિર્ણય કર્યા પછી પોતે સાક્ષાત્કાર કરી ચન્દ્રગ્રહણ વિગેરેનો અવિસંવાદી ઉપદેશ આપે છે. તેમ અતીન્દ્રિય સમસ્ત પદાર્થોનો જે સાક્ષાત્કાર કરનારો હોય, તેને સર્વજ્ઞ કહેવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે પ્રમાણો હોવા છતાં ' પાંચ પ્રમાણોમાંથી કોઇની પ્રવૃત્તિ ન થઇ શકતી હોવાથી કોઇ સર્વજ્ઞ હોઇ શકે નહિ. ' એવું મીમાંસકોનું કથન અસત્પ્રલાપરૂપ ઠરે છે.

કિંચ, અન્ય અનુમાનથી પણ સમજાવવામાં આવે છે.— પર્વતમાં રહેલ અનુમેય (અગ્નિ વિગેરે) ની જેમ અનુમાનને યોગ્ય હોવાથી, પરમાણુ વિગેરે સૂક્ષ્મ પદાર્થો તથા અતીત કાલમાં થયેલા રામ–રાવણ વિગેરે, તથા હિમવત, મહાહિમવત, નિષધ, નીલ, રુકમી, શિખરી વિગેરે પર્વતો, ઐરવત, હરિ, રમ્યક, દેવકુરુ, ઉત્તરકુરુ, મહાવિદેહ વિગેરે તમામ ક્ષેત્રો વિગેરે સમસ્ત પદાર્થો કોઇને પ્રત્યક્ષ હોવા જોઇએ. જેમ પર્વત વિગેરેમાં ધૂમ પ્રત્યક્ષ થવાથી તે દ્વારા અગ્નિનું અનુમાન થાય છે. જો કે તે અગ્નિને અનુમાન કરનારે ન દેખેલ

હોવાથી તે અનુમેય છે, તો પણ પર્વતમાં જે પુરુષ અગ્નિની પાસે છે, તેને તો તે પ્રત્યક્ષ છે. તેમ સૂક્ષ્મ, સ્થૂલ, વ્યવહિત, પ્રકટ વિગેરે ત્રણે કાલના પદાર્થો પણ અનુમાનને યોગ્ય હોવાથી આપણને તે પ્રત્યક્ષ ન હોવા છતાં, કોઇ પણ વ્યક્તિને તે પ્રત્યક્ષ હોવા જોઇએ. અને તે સમસ્ત પદાર્થો જેને પ્રત્યક્ષ હોય, તેને સર્વજ્ઞ માનવો જોઇએ. તેવા પ્રકારના સર્વજ્ઞને માનવામાં કોઇ પણ બાધક પ્રમાણ છે જ નહિ. આપે માનેલ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પણ પદાર્થનું કારણ નથી. કારણ કે જે પ્રત્યક્ષ નથી, તેવા પદાર્થો પણ દેશવિશેષ તથા ગુફાઓ વિગેરેના વ્યવધાનમાં રહેલા છે, જો આ ઠેકાણે પ્રત્યક્ષને પદાર્થનું કારણ માનવામાં આવે (અર્થાત પદાર્થનું કારણ પ્રત્યક્ષ છે, એમ માનવામાં આવે) તો જે પ્રત્યક્ષ ન હોય, તે પદાર્થો પણ ન હોય–જગતમાં તેવા પદાર્થો પણ ન હોવા જોઇએ. માટે પ્રત્યક્ષ પદાર્થનું કારણ નથી; તેમ પ્રત્યક્ષ પદાર્થનું વ્યાપક પણ થઇ શકે તેમ નથી, કદાચ તેમ માનવામાં આવે તો પ્રત્યક્ષની નિવૃત્તિમાં પદાર્થની પણ નિવૃત્તિ થવી જોઇએ. જેમ અગ્નિનો નાશ થવાથી ધૂમનો નાશ થાય છે, તેમ પ્રત્યક્ષનો નાશ થવાથી પદાર્થનો પણ નાશ થવો જોઇએ, આમ અનેક વિપત્તિયો આવતી હોવાથી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ સર્વજ્ઞની સિદ્ધિમાં બાધક થઇ શકતું નથી.

અનુમાન પણ સર્વજ્ઞની સિદ્ધિમાં બાધક નથી. કારણ કે–અનુમાન તો ધર્મી, સાધ્ય અને સાધન આ ત્રણ સિવાય થઇ શકે નહિ. હવે ધર્મીથી - આપ શું સર્વજ્ઞને લેવા ચાહો

છો ? અથવા સુગતને યા સર્વ પુરુષોને ? આમ ત્રણ પ્રશ્ન (વિકલ્પો) થાય છે. તેમાં સર્વજ્ઞને ધર્મી સ્વીકારવારૂપ જો પ્રથમ પક્ષ માનવામાં આવે તો તેમાં સાધ્ય પદાર્થ શું અસત્ત્વ લેશો ? અર્થાત્ સર્વજ્ઞ છે જ નહિ એમ કહેવા માગો છો ? અથવા અસર્વજ્ઞપણાને સાધ્ય કરવા ઇચ્છો છો ? હવે જો સર્વજ્ઞને ધર્મી બનાવી અસત્ત્વને સિદ્ધ કરવાનો તમારો મનોરથ થાય, ત્યારે હેતુપદથી આપ શું સાધનનો અનુપલંભ લેશો ? અર્થાત્ સાધન કોઇ પણ છે જ નહિ એમ કહેવામાં આવે, તો એનો અર્થ એવો નીકળે કે-' કોઇ પણ સાધન ન હોવાથી જગતમાં કોઇપણ સર્વજ્ઞ જ નથી. ' અનુમાનની આવી વ્યાખ્યા થવાની. તેમાં પણ સર્વજ્ઞનો ઉપલંભ થતો નથી ? અથવા તેના કારણનો કે તેના કાર્યનો ઉપલંભ થતો નથી ? આમ ત્રણ પ્રશ્ન થાય છે. હવે તેમાંથી પહેલો પક્ષ ' સર્વજ્ઞનો ઉપલંભ નથી ' એમ કહેશો, તો શું માત્ર તમને એકલાને સર્વજ્ઞનો અનુપલંભ છે ? અથવા જગતના તમામ જીવોને ? આમ બે પ્રશ્ન થાય છે. તેમાંથી પહેલો પક્ષ માત્ર તમને એકલાને સર્વજ્ઞનો અનુપલંભ છે અર્થાત્ સર્વજ્ઞવિષયક અનુભવ નથી. એમ કહેવામાં આવે તો આપનો હેતુ વ્યભિચારી–અસત્ય છે એમ સિદ્ધ થવાનું. કારણ કે બીજાના મનનો અનુભવ પોતાને બિલકુલ ન હોવાથી 'બીજાના ચિત્તમાં છે જ નહિ' તેમ આપનાથી કેવી રીતે કહી શકાય ? બીજાના મનનો જો કે પોતાને અનુભવ નથી, તો પણ તેની સત્તા તો જરૂર માનવી પડશે. પોતાને કોઇ વસ્તુનો અનુભવ ન હોવાથી તે વસ્તુ જગતમાં છે જ નહિ એમ બોલાય જ કેવી રીત ? માટે માત્ર

તમને પોતાને તેનો અનુભવ ન હોવાથી 'સર્વજ્ઞ છે જ નહિ' એવું આપનું કથન યુક્તિવિકલ હોવાથી અસત્ય છે.

'સર્વને સર્વજ્ઞનો ઉપલંભ ન થતો હોવાથી જગતમાં સર્વજ્ઞ છે જ નહિ' એવો બીજો પક્ષ માનવામાં આવે તો જગતના તમામ જીવોને સર્વજ્ઞનો અનુપલંભ અર્થાત અનુભવ નથી એ વાત આપે કયાંથી જાણી ? કારણ કે સર્વજ્ઞ સિવાય સંપૂર્ણ જગતના સમસ્ત જીવોના મનની વાત કોણ જાણી શકે ? સારાંશ કે જગતના સમસ્ત આત્માઓની અને તેમના જ્ઞાનની માહિતી તમને નથી જ ત્યારે " કોઈને પણ 'સર્વજ્ઞ છે' તેવું પ્રતીત નથી કે તે વિષયનો અનુભવ નથી " આવું કથન સાહસ યા ધૃષ્ટતારૂપ લેખાય. આમ 'સર્વને સર્વજ્ઞનો ઉપલંભ નથી' એવો આપનો પક્ષ ટકી શકતો નથી.

હવે એ દોષોના બચાવ તરીકે 'સર્વજ્ઞના કારણનો ઉપલંભ થતો ન હોવાથી સર્વજ્ઞ નથી.' એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ ઠીક નથી. કારણ કે સર્વજ્ઞપણાનું કારણ–જ્ઞાનાવરણાદિ ઘાતિકર્મોનો ક્ષય તો અનુમાનથી ઉપલબ્ધ થાય છે, ત્યારે તેનો અનુપલંભ કેમ કહી શકાય ? તે વિસ્તારથી જણાવવામાં આવે છે.—

જ્ઞાનાવરણ વિગેરે સમસ્ત ઘાતિકર્મોનો કોઇ વ્યકિતમાં સંપૂર્ણ ક્ષય હોવો જોઇએ, તર–તમભાવથી હ્રાસ થતો હોવાથી, કનક–પાષાણની જેમ; ભાવાર્થ–જેમ ક્ષારપુટ, અગ્નિ-સંયોગ વિગેરે જેવો જેવો કારણસમુદાય મળતો જાય, તેવા તેવા તર–તમભાવથી સુવર્ણમાંથી જેમ કીટ્ટ, કાલિમા વિગેરે

બાહ્ય આંતર મલોનો વિનાશ થતો જોવામાં આવે છે. અને સંપૂર્ણ કારણસામગ્રી મળતાં સંપૂર્ણ મલ દૂર થવાથી સુવર્ણ નિર્મલ બની જાય છે, તેમ આત્માની સાથે અનાદિ કાળથી પ્રવાહ રૂપે લાગેલાં જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય અને અન્તરાય એ ચારે ઘાતિકર્મોનો પણ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્ જ્ઞાન, અને સમ્યક્ ચારિત્રરૂપ અષ્ટાંગ યોગની સામગ્રી દ્વારા ક્ષય થવાથી આત્માના મૂળગુણરૂપ કેવળ (સંપૂર્ણ) જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. સર્વ પદાર્થોનો સાક્ષાત્કાર કરાવનારૂં આવું જ્ઞાન જેને થયેલું હોય, તે જ સર્વજ્ઞ કહેવાય છે. સર્વજ્ઞપણાના કારણને દર્શાવનારા આ કથનથી ' સર્વજ્ઞપણાના કારણનો ઉપલંભ ન હોવાથી સર્વજ્ઞ છે જ નહિ ' એવી મીમાંસકોની માન્યતા યુકિતવિકલ-અસત્ય જણાઇ આવે છે.

હવે કદાગ્રહના વશથી એમ કહેવામાં આવે કે ' સર્વજ્ઞના કોઇ કાર્યનો ઉપલંભ ન થતો હોવાથી સર્વજ્ઞ છે જ નહિ, આવું કથન પણ અયુક્ત છે. કારણ કે સર્વજ્ઞનું કાર્ય અવિસંવાદી ઉપદેશરૂપ આગમો (જૈનાગમો) વર્તમાન કાળમાં પણ વિદ્યમાન છે, એથી પૂર્વોકત કથન અદૂરદર્શિતાને સૂચવે છે.

કિંચ, ' સર્વજ્ઞના વ્યાપકનો ઉપલંભ ન હોવાથી સર્વજ્ઞ છે જ નહિ. ' એમ કહેવામાં આવે, તો તે કથન આકાશપુષ્પ જેવું ગણાય, કારણ કે સર્વજ્ઞપણાનું વ્યાપક સર્વ પદાર્થનું સાક્ષાત્કાર કરવાપણું અનુમાન દ્વારા સિદ્ધ છે. જૂઓ—

अस्ति कश्चित् सर्वपदार्थसाक्षात्कारकारी, तद्ग्रहण-

स्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धकत्वात्, यद् यद्ग्रहणस्वभावत्वे संति प्रक्षीणप्रतिबन्धकं तत् तत्साक्षात्कारी, यथाऽपगततिमिरादिप्रतिबन्धं लोचनं रूपसाक्षात्कारी ।

ભાવાર્થ—સર્વ પદાર્થનો સાક્ષાત્કાર કરનારો કોઇ એક છે. કારણ કે જેનાં જે પ્રતિબંધક કારણો હોય, તેનાં તે દૂર થવાથી તેને તે પદાર્થને ગ્રહણ કરવાનો સ્વભાવ છે. તેથી તેને તે પદાર્થોનો સાક્ષાત્કાર થાય એ વાત સ્વાનુભવસિદ્ધ છે. જેમ અંધકાર વિગેરે પ્રતિબંધક કારણો દૂર થવાથી આંખને રૂપી પદાર્થ વિષયક જ્ઞાન થાય છે, તેમ સકલ પદાર્થના સાક્ષાત્કારના પ્રતિબંધક જ્ઞાનાવરણ વિગેરે કર્મોનો બાહ્ય, આભ્યંતર વિગેરે યોગની સંપૂર્ણ સામગ્રી દ્વારા ક્ષય થવાથી સકલ પદાર્થોનો જેને સાક્ષાત્કાર થાય, તે જ સર્વજ્ઞ છે. આમ હોવાથી 'સર્વજ્ઞના વ્યાપકનો અભાવ હોવાથી સર્વજ્ઞ છે જ નહિ' એ કથન નિરસ્ત થઇ જાય છે.

આથી સુગતને ધર્મી બનાવી તેમાં સર્વજ્ઞત્વના અસત્ત્વની સિદ્ધિનો મનોરથ મૃગતૃષ્ણા જેવો છે, કારણ કે તેમાં પણ પૂર્વોક્ત દોષોનો સંભવ અવશ્ય રહેવાનો, કિંચ, સુગત વ્યક્તિ-વિશેષમાં સર્વજ્ઞત્વનો નિષેધ કરવાથી પણ તમામ સર્વજ્ઞનો નિષેધ થઇ ગયો એમ કદાપિ સમજવાનું નથી. એકનો નિષેધ કરવા છતાં પણ બીજાનું વિધાન અવશ્ય થવાનું. કારણ કે બીજાના વિધાન સિવાય કોઇ એક વિશેષનો નિષેધ કદાપિ થઇ શકે નહિ. જેમ કે 'આ અબ્રાહ્મણ છે' આ ઠેકાણે

બ્રાહ્મણનો જે નિષેધ કરવામાં આવ્યો. તે પણ બ્રાહ્મણ સિવાય ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શુદ્ર વિગેરે મનુષ્યો હોવાથી જ. જ્યાં પ્રતિપક્ષી બીજી વ્યક્તિ જ ન હોય, ત્યાં ' સુગત અસર્વજ્ઞ છે ' એમ કેવી રીતે કહી શકાય ?

કિંચ, અસર્વજ્ઞની સિદ્ધિમાં પ્રમાણથી વિરુદ્ધ અર્થના વક્તૃત્વને હેતુરૂપે માનો છો? અથવા તેથી વિપરીતપણાને ? યા સામાન્યરૂપે વક્તૃત્વને હેતુરૂપે જણાવો છો ? આ ત્રણ પક્ષમાંથી પ્રથમ પક્ષ અસિદ્ધ છે. કારણ કે જે સર્વજ્ઞ હોય, તે પ્રમાણથી વિરુદ્ધ પદાર્થનું ભાષણ કરે તે તો સતીને પરપુરુષના સ્પર્શની ઇચ્છા જેવું કહેવાય. મેરુ ચલાયમાન થાય, તો પણ સર્વજ્ઞ પ્રમાણથી વિરુદ્ધ અર્થનું ભાષણ કરે એ વાત માની શકાય નહિ–અર્થાત બિલકુલ અસંભવિત છે.

હવે બીજો પક્ષ માનવામાં આવે તો તેનો અર્થ એ થવાનો કે–' સર્વજ્ઞ પ્રમાણથી વિરુદ્ધ અર્થનું પ્રતિપાદન કરતા નથી, તેથી અમે સર્વજ્ઞને માનતા નથી. ' આમ કહેવાથી તો કહેનારને હાસ્યપાત્ર થવું પડે એ સ્પષ્ટ છે. એથી બીજો પક્ષ માની શકાય તેવો નથી અને તેથી અસર્વજ્ઞની સિદ્ધિ થઇ શકે તેમ નથી.

ત્રીજો પક્ષ માનવામાં ' વક્તાપણું છે, માટે સર્વજ્ઞ નથી ' આવો અર્થ થવાનો. આ ઠેકાણે હેતુ જ વ્યભિચારી છે, કારણ કે–વક્તૃત્વ તો સર્વજ્ઞમાં પણ છે, છતાં ત્યાં અસર્વજ્ઞતારૂપ સાધ્ય તો નથી જ. જેમકે સર્વજ્ઞ અસર્વજ્ઞ છે, સતી

स्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धकत्वात्, यद् यद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धकं तत् तत्साक्षात्कारी, यथाऽपगततिमिरादिप्रतिबन्धं लोचनं रूपसाक्षात्कारी ।

ભાવાર્થ—સર્વ પદાર્થનો સાક્ષાત્કાર કરનારો કોઇ એક છે. કારણ કે જેનાં જે પ્રતિબંધક કારણો હોય, તેનાં તે દૂર થવાથી તેને તે પદાર્થને ગ્રહણ કરવાનો સ્વભાવ છે. તેથી તેને તે પદાર્થોનો સાક્ષાત્કાર થાય એ વાત સ્વાનુભવસિદ્ધ છે. જેમ અંધકાર વિગેરે પ્રતિબંધક કારણો દૂર થવાથી આંખને રૂપી પદાર્થ વિષયક જ્ઞાન થાય છે, તેમ સકલ પદાર્થના સાક્ષાત્કારના પ્રતિબંધક જ્ઞાનાવરણ વિગેરે કર્મોનો બાહ્ય, આભ્યંતર વિગેરે યોગની સંપૂર્ણ સામગ્રી દ્વારા ક્ષય થવાથી સકલ પદાર્થોનો જેને સાક્ષાત્કાર થાય, તે જ સર્વજ્ઞ છે. આમ હોવાથી 'સર્વજ્ઞના વ્યાપકનો અભાવ હોવાથી સર્વજ્ઞ છે જ નહિ' એ કથન નિરસ્ત થઇ જાય છે.

આથી સુગતને ધર્મી બનાવી તેમાં સર્વજ્ઞત્વના અસત્ત્વની સિદ્ધિનો મનોરથ મૃગતૃષ્ણા જેવો છે, કારણ કે તેમાં પણ પૂર્વોક્ત દોષોનો સંભવ અવશ્ય રહેવાનો,કિંચ, સુગત વ્યક્તિ-વિશેષમાં સર્વજ્ઞત્વનો નિષેધ કરવાથી પણ તમામ સર્વજ્ઞનો નિષેધ થઇ ગયો એમ કદાપિ સમજવાનું નથી. એકનો નિષેધ કરવા છતાં પણ બીજાનું વિધાન અવશ્ય થવાનું. કારણ કે બીજાના વિધાન સિવાય કોઇ એક વિશેષનો નિષેધ કદાપિ થઇ શકે નહિ. જેમ કે 'આ અણ્ણાદાણુ છે' આ ઠેકાણે

બ્રાહ્મણનો જે નિષેધ કરવામાં આવ્યો. તે પણ બ્રાહ્મણ સિવાય ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર વિગેરે મનુષ્યો હોવાથી જ. જ્યાં પ્રતિપક્ષી બીજી વ્યકિત જ ન હોય, ત્યાં 'સુગત અસર્વજ્ઞ છે' એમ કેવી રીતે કહી શકાય?

કિંચ, અસર્વજ્ઞની સિદ્ધિમાં પ્રમાણથી વિરુદ્ધ અર્થના વકતૃત્વને હેતુરૂપે માનો છો? અથવા તેથી વિપરીતપણાને? યા સામાન્યરૂપે વકતૃત્વને હેતુરૂપે જણાવો છો? આ ત્રણ પક્ષમાંથી પ્રથમ પક્ષ અસિદ્ધ છે. કારણ કે જે સર્વજ્ઞ હોય, તે પ્રમાણથી વિરુદ્ધ પદાર્થનું ભાષણ કરે તે તો સતીને પરપુરુષના સ્પર્શની ઇચ્છા જેવું કહેવાય. મેરુ ચલાયમાન થાય, તો પણ સર્વજ્ઞ પ્રમાણથી વિરુદ્ધ અર્થનું ભાષણ કરે એ વાત માની શકાય નહિ–અર્થાત બિલકુલ અસંભવિત છે.

હવે બીજો પક્ષ માનવામાં આવે તો તેનો અર્થ એ થવાનો કે–' સર્વજ્ઞ પ્રમાણથી વિરુદ્ધ અર્થનું પ્રતિપાદન કરતા નથી, તેથી અમ્હે સર્વજ્ઞને માનતા નથી.' આમ કહેવાથી તો કહેનારને હાસ્યપાત્ર થવું પડે એ સ્પષ્ટ છે. એથી બીજો પક્ષ માની શકાય તેવો નથી અને તેથી અસર્વજ્ઞની સિદ્ધિ થઇ શકે તેમ નથી.

ત્રીજો પક્ષ માનવામાં 'વકતાપણું છે, માટે સર્વજ્ઞ નથી' આવો અર્થ થવાનો. આ ઠેકાણે હેતુ જ વ્યભિચારી છે, કારણ કે–વકતૃત્વ તો સર્વજ્ઞમાં પણ છે, છતાં ત્યાં અસર્વજ્ઞતારૂપ સાધ્ય તો નથી જ. કેમકે સર્વજ્ઞ અસર્વજ્ઞ છે, સતી

स्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धकत्वात्, यद् यद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धकं तद् तत्साक्षात्कारी, यथाऽपगततिमिरादिप्रतिबन्धं लोचनं रूपसाक्षात्कारी ।

ભાવાર્થ—સર્વ પદાર્થનો સાક્ષાત્કાર કરનારો કોઇ એક છે. કારણ કે જેનાં જે પ્રતિબંધક કારણો હોય, તેનાં તે દૂર થવાથી તેને તે પદાર્થને ગ્રહણ કરવાનો સ્વભાવ છે. તેથી તેને તે પદાર્થોનો સાક્ષાત્કાર થાય એ વાત સ્વાનુભવસિદ્ધ છે. જેમ અંધકાર વિગેરે પ્રતિબંધક કારણો દૂર થવાથી આંખને રૂપી પદાર્થ વિષયક જ્ઞાન થાય છે, તેમ સકલ પદાર્થના સાક્ષાત્કારના પ્રતિબંધક જ્ઞાનાવરણ વિગેરે કર્મોનો બાહ્ય, આભ્યંતર વિગેરે યોગની સંપૂર્ણ સામગ્રી દ્વારા ક્ષય થવાથી સકલ પદાર્થોનો જેને સાક્ષાત્કાર થાય, તે જ સર્વજ્ઞ છે. આમ હોવાથી 'સર્વજ્ઞના વ્યાપકનો અભાવ હોવાથી સર્વજ્ઞ છે જ નહિ' એ કથન નિરસ્ત થઇ જાય છે.

આથી સુગતને ધર્મી બનાવી તેમાં સર્વજ્ઞત્વના અસત્ત્વની સિદ્ધિનો મનોરથ મૃગતૃષ્ણા જેવો છે, કારણ કે તેમાં પણ પૂર્વોક્ત દોષોનો સંભવ અવશ્ય રહેવાનો,કિંચ, સુગત વ્યક્તિ-વિશેષમાં સર્વજ્ઞત્વનો નિષેધ કરવાથી પણ તમામ સર્વજ્ઞનો નિષેધ થઇ ગયો એમ કદાપિ સમજવાનું નથી. એકનો નિષેધ કરવા છતાં પણ બીજાનું વિધાન અવશ્ય થવાનું. કારણ કે બીજાના વિધાન સિવાય કોઇ એક વિશેષનો નિષેધ કદાપિ થઇ શકે નહિ. જેમ કે 'આ અબ્રાહ્મણ છે' આ ઠેકાણે

કારણ કે–સર્વજ્ઞના અભાવ વિના જો કોઇપણ પદાર્થની અનુપપત્તિ થતી હોય, તો તેની કલ્પના કરવામાં આવે; પરંતુ તેમ તો છે જ નહિ, ત્યારે અર્થાપત્તિપ્રમાણ સર્વજ્ઞનું બાધક કેવી રીતે થઇ શકે ?

કિંચ સર્વજ્ઞ માન્યા સિવાય વેદમાં પ્રામાણ્ય પણ આવી શકે નહિ. જ્યાં ગુણવાળો વકતા ન મનાય, ત્યાં વચનમાં પ્રમાણતાનું બીજું કયું કારણ છે ? આવી રીતે સર્વજ્ઞ માનવામાં કોઇ પણ પ્રમાણ બાધક થઇ શકતું નથી, તેથી 'પ્રમાણપંચકની અપ્રવૃત્તિ' અસત છે. તે સ્વીકૃત પ્રતિષ્ઠિત સર્વજ્ઞ જ્ઞાનાવરણના સંપૂર્ણ ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલા અવિકલ કેવલજ્ઞાનરૂપી પ્રકાશદ્વારા સમસ્ત લોકાલોકને જાણે છે.

પૂર્વ૦—સર્વજ્ઞ જ્યારે સમસ્ત પદાર્થીનો અનુભવ કરે છે, ત્યારે તેને અશુચિ પદાર્થોનો અને નરક વિગેરેની વેદનાનો પણ અનુભવ થવો જોઇએ.

ઉત્તર૦—જે લોકો જ્ઞાનને પ્રાપ્યકારિ માનતા હોય અર્થાત 'રસનેન્દ્રિય વિગેરેની જેમ જ્ઞાન વસ્તુની સાથે સંબદ્ધ થઇ વસ્તુને ગ્રહણ કરે છે' એવી માન્યતા ધરાવતા હોય, તેમને પૂર્વોકત (અશુચિના સ્વાદનો તથા નરક વિગેરેની વેદનાનો અનુભવ) દોષો આવવાનો સંભવ રહે; પરંતુ જૈનો જ્ઞાનને પ્રાપ્યકારિ માનતા જ નથી; તેથી તેમના મતમાં તે દોષને લેશ માત્ર અવકાશ મળતો નથી.

પ્રસંગોચિત સૂચવવું આવશ્યક છે કે–જ્ઞાનને અપ્રાપ્યકારી (વસ્તુ પાસે જઇ ગ્રહણ કરે એવું) માનવું અયુકત

વેશ્યા છે એમ કોઇ બુદ્ધિશાલી બોલી શકે નહિ. આવી રીતે અનુમાન પ્રમાણ સર્વજ્ઞનું બાધક થઇ શકતું નથી.

હવે આગમ પ્રમાણ સર્વજ્ઞનું બાધક નથી, તે દર્શાવવામાં આવે છે.–શું પૌરુષેય આગમ સર્વજ્ઞનો બાધક છે? અથવા અપૌરુષેય? આમ બે પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે. તેમાંથી અપૌરુષેય આગમ હોઇ શકે નહિ એ પૂર્વે પ્રતિપાદિત થઇ ગયેલ હોવાથી તે સર્વજ્ઞનો બાધક થઇ શકે તેમ નથી. વચન ત્યારે જ પ્રામાણિક ગણી શકાય, કે જ્યારે તે વચનનો વક્તા ગુણવાળો હોય. જ્યાં કોઇ વક્તા જ ન મનાય, ત્યાં તે ગુણરહિત છે કે ગુણસહિત છે તેની ચર્ચા જ અસ્થાને છે. કિંચ 'हिरण्यगर्भः सर्वज्ञः' ઇત્યાદિ વેદવાક્યો સર્વજ્ઞને પ્રતિપાદન કરનાર તરીકે ઉપલબ્ધ થાય છે, તો અપૌરુષેય તરીકે કલ્પેલ આગમ પણ સર્વજ્ઞની સત્તા જ સ્વીકારે છે.

પૌરુષેય આગમ સર્વજ્ઞનો નિષેધક હોઇ શકે નહિ. કારણ કે–સ્વયં સર્વજ્ઞ પુરુષ પોતાનો નિષેધ કરે એમ કેવી રીતે માની શકાય?

ઉપમાન પ્રમાણ પણ સર્વજ્ઞનું બાધક નથી, કારણ કે ઉપમાન અને ઉપમેય આ બંને પદાર્થો જ્યાં પ્રત્યક્ષ હોય, ત્યાં જ ઉપમાન પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ હોય છે. આપના મતમાં જ્યારે સર્વજ્ઞ જ સ્વીકારાયેલ નથી, ત્યારે તેના બાધક અથવા અબાધકનો વિચાર શી રીતે થઇ શકે?

અર્થાપત્તિપ્રમાણ પણ સર્વજ્ઞનું બાધક બની શકે નહિ.

(અજ્ઞાન.) જેવું જણાય છે, તેઓ રાગ અને દ્વેષમાં જ નિરંતર રાચીને રહેલા હોય, તેવા જણાઇ આવે છે. કામવાસનામાં અત્યંત લુબ્ધ જીવોને જો સર્વજ્ઞ માનવામાં આવે, તો અન્ય જીવોએ શો અપરાધ કર્યો છે કે તેમને પણ સર્વજ્ઞ ન કહેવામાં આવે ? ઉપર સૂચવેલ વ્યક્તિયો સર્વજ્ઞ સિદ્ધ થઇ શકતી નથી, તે સંબંધિ વિશેષ યુક્તિપૂર્વક આગળ જૈનદર્શનમાં જણાવવામાં આવશે.

વેદવિહિત હિંસા ધર્મહેતુ નહિ ? તેની મીમાંસા.

પૂર્વપક્ષ–' વ્યસન અથવા લોલુપતાને લીધે જીવોનો જે વધ કરવામાં આવે, તે હિંસા અધર્મરૂપ કહેવાય; પારધિ, કસાઇ વિગેરેની હિંસાની જેમ; પરંતુ વેદમાં પ્રતિપાદન કરેલી હિંસા તો ધર્મરૂપ જ કહેવાય, કારણ કે–તે હિંસા દ્વારા દેવતાઓ, અતિથિઓ, પિતૃલોક વિગેરેની પ્રીતિ સંપાદન કરી શકાય છે, દેવપૂજા વિગેરેની જેમ. તે વાતને પ્રમાણોથી દૃઢ કરવામાં આવે છે—

કારીરિ વિગેરે યજ્ઞો કરવાથી દેવતા પ્રસન્ન થઇને વરસાદ વરસાવે છે, ત્રિપુરાર્ણવ ગ્રન્થમાં દર્શાવેલ બકરા વિગેરેને યજ્ઞમાં હોમવાથી દેવતા પ્રસન્ન થઇને બીજા રાજાઓને વશ કરી આપે છે, મધુપર્ક વિગેરે કરવાથી અતિથિની પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. મધુપર્કમાં પશુની હિંસા કરવામાં પણ પાપ માનવાનું કારણ નથી. તથા શ્રાદ્ધ વિગેરેમાં પશુનો વધ કરી માંસ દ્વારા તર્પણ આપવાથી પિતૃલોક પ્રસન્ન થાય છે. આના

છે. જેમ સૂર્ય પોતાના સ્થાનમાં રહીને સમસ્ત વસ્તુનો પ્રકાશ કરે છે, તેમ જ્ઞાન પણ આત્મામાં રહીને જ સમસ્ત પદાર્થોને પ્રકાશિત કરે છે.

પૂ૦—સંસાર અનાદિ અનંત છે, પદાર્થો પણ અનંત છે, તો અનંત પદાર્થોને અનુક્રમે જાણવાથી અનન્ત કાલ ગયા પછી સર્વજ્ઞ થવાનો પ્રસંગ આવવાનો.

ઉ૦—જેમાં અનેક પદાર્થોનું પ્રતિપાદન કર્યું હોય, તેવા શાસ્ત્રનો સારી રીતે અભ્યાસ કર્યા પછી તેમાં પ્રતિપાદન કરેલા સમસ્ત પદાર્થોનો જેમ પોતાને એકદમ-એક કાલમાં અનુભવ થાય છે; તેમાં કાલવિલંબની કંઈ પણ જરૂર રહેતી નથી, તેમ સર્વજ્ઞ સકલ પદાર્થોને સાક્ષાત્કાર કરાવનારા પોતાના કેવલ (સંપૂર્ણ) જ્ઞાનદ્વારા એક સમયમાં અનન્ત પદાર્થો જાણે છે. પૂર્વાચાર્યે કહ્યું છે કે—

यथा सकलशास्त्रार्थः स्वभ्यस्तः प्रतिभासते ।
मनस्येकक्षणेनैव तथाऽनन्तादिवेदनम् ॥ १ ॥

—ષડ્દર્શનસમુચ્ચય પૃ. ૫૩

ભાવાર્થ ઉપર આપવામાં આવ્યો છે.

સર્વજ્ઞ પરમાત્મા અર્હંન્દેવ જ સિદ્ધ થાય છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ્વર, સુગત, કપિલ વિગેરે કોઈ પણ અન્ય પુરુષ-વિશેષ સર્વજ્ઞપદની યોગ્યતાવાળા જણાતા નથી, તો પછી તે સર્વજ્ઞ કેમ કહી શકાય ? કારણ કે—તેમનાં શાસ્ત્રો યુક્તિથી બાધિતછે, તેમ તેમનાં ચરિત્રો પરથી તેમનું વર્તન પણ બાલ

ઉત્તર૦—ઉપર્યુક્ત કથન સંસાર પરિભ્રમણ કરાવનારૂં છે. વેદમાં યા અન્યત્ર દર્શાવેલી પ્રાણીઓના પ્રાણના વિનાશરૂપ હિંસા એ ધર્મહેતુ સ્વપ્નમાં પણ સંભવી શકે નહિ. જે ધર્મનું કારણ હોય, તે હિંસારૂપ હોઇ શકે નહિ અને જે હિંસારૂપ હોય, તે ધર્મનું કારણ થઇ શકે નહિ. કિંચ આ સ્થળે દીર્ઘ-દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાની જરૂર છે કે વેદવિહિત હિંસાને ધર્મ-હેતુ કહેવાનું શું પ્રયોજન છે ? શું યજ્ઞમાં હોમવાથી હોમાતા જીવો મરતા નથી, માટે તેને ધર્મનું કારણ કહેવામાં આવે છે, અથવા જીવો મરે છે, તો પણ તેઓને આર્તધ્યાન થતું નથી માટે તેને ધર્મનું કારણ જણાવવામાં આવે છે, અથવા યજ્ઞમાં મારવાથી તે જીવોને સુગતિ મળે છે, માટે તે ધર્મનું કારણ છે ? આમ ત્રણ પ્રશ્નં વિકલ્પ થાય છે.

તેમાંથી પ્રથમ પક્ષ માની શકાય તેમ નથી. કારણ કે યજ્ઞમાં હોમાતા જીવો મરેલા પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. તેથી યજ્ઞમાં હોમાતા જીવો મરતા નથી. એમ અપલાપ કરી શ-કાશે નહિ. બીજો પક્ષ સમ ખાઇ સમજાવવા જેવો છે, કારણ કે યજ્ઞમાં હોમાતા જીવોના આર્તધ્યાનનાં સૂચક ચિહ્નો પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. એ વખતનો ત્રાસ–દયાજનક દેખાવ જોઇ ઘણા નિર્દય–ક્રૂર મનુષ્યોને પણ કંપારી છૂટે છે, તો દયાળુ કંપે તેમાં શું આશ્ચર્ય ? યજ્ઞમાં હોમાતાં બિચારાં નિર્દોષ અવાચક પશુઓ પોતાની દયામણી આંખે જોઇ પોતાની ભાષામાં હાય પોકારે છે કે–' હા ! અતિકષ્ટ છે, મહાકષ્ટ છે, કોઇ રક્ષક નથી, સઘળા નિર્દય

વિસ્તાર માટે જૂઓ મનુસ્મૃતિમાં—"મત્સ્યના માંસથી બે માસની તૃપ્તિ, હરણના માંસથી ત્રણ માસની, મેઢાના માંસથી ચાર માસની, પક્ષીઓના માંસથી પાંચ માસની, બકરાના માંસથી છ માસની, એણુના માંસથી સાત માસની, ચિત્રરંગવાળા હરણના માંસથી આઠ માસની, રુરુજાતિના મૃગથી નવ માસની, વરાહ અને પાડાના માંસથી દશ માસની, સસલા અને કાચબાના માંસથી અગીઆર માસની, ગાયનાં પાયસથી બાર માસની અને પાણી પીતી વખતે જેના કાન તથા જીભ પાણીમાં અડકે તેવા સફેદ રંગવાળા વૃદ્ધ બકરાના માંસથી બાર વરસની પિતૃલોકની તૃપ્તિ થાય છે. અર્થાત ઉપર જણાવેલ જીવોના માંસથી ઉપર જણાવેલ વખત સુધી અહિં રહેલા મનુષ્યોના સ્વર્ગમાં રહેલા, પિતૃલોકોને તૃપ્તિ થાય છે. શ્રાદ્ધ કરવાથી તેઓને ત્યાં સુધી ખાવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી."

—મનુસ્મૃતિ (ભાષાટીકાવાળી શ્લોક ૬૭ થી ૭૨)

આથી પિતૃલોકની તૃપ્તિ માટે શ્રાદ્ધમાં અનેક પ્રકારના જીવોની હિંસાનું વિધાન સ્પષ્ટ સૂચિત થાય છે.

'महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियाय प्रकल्पयेत् ।'

ભાવાર્થ—મોટા બળદને અથવા મોટા બકરાને શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણ માટે મારો.

આવા પ્રકારની વેદ વિગેરે શાસ્ત્રોમાં દર્શાવેલી ધર્મનિમિત્ત જીવહિંસા તે હિંસા છે જ નહિ.'

કહેવા તત્પર થઇ જાય કે-'અમારો આ કુલધર્મ છે, અમ્હારા હાથે મરવાથી પશુઓને સુગતિ મળે છે, માંસ ખાનારા લોકો અમ્હને સારી રીતે માનપૂર્વક બોલાવે છે; માટે કસાઇ લોકોએ કતલખાનામાં કરેલી હિંસા તે પણ ધર્મના હેતુભૂત છે ' તો તેનું વચન પણ કેમ માન્ય ન રખાય ? યજ્ઞમાં મારવાથી પશુઓને સુગતિ મળે અને કતલખાનામાં મારવાથી કેમ ન મળે ? ઉલટું યજ્ઞ વિગેરેમાં બકરાના મુખમાં જવનો લોટ ભરીને યુકિયોથી રીબાવી મારવા કરતાં કતલખાનામાં જલદી મરવાથી વેદનાનો સંભવ પણ તે કરતાં ઓછો છે, એમ પણ તેઓ કાં ન કહે ?

અપરંચ લોઢાના ગોળા વિગેરેનાં દષ્ટાંત આપી વેદ-વિહિત હિંસાને ધર્મહેતુ સિદ્ધ કરવા થયેલો પ્રયત્ન-બચાવ વ્યર્થ છે. કારણ કે-લોઢાનો ગોળો જ્યારે ઘડાઇને પતરારૂપ તદ્દન પાતળો રૂપાન્તર થઇ ગયો. ત્યારે તે પાણીમાં તરવાને સમર્થ થયો, તેવી રીતે વિષ પણ હિંસક વૈદિક મંત્રો સિવાય ઔષધિનો પ્રયોગ કરવાથી ગુણકારી થાય, તથા અગ્નિ પણ મહાસતીઓના શીલના પ્રભાવથી સાંનિધ્યકારી દેવ વિગેરેના સાંનિધ્યથી બાળવાની શકિતથી રહિત બની પાણીરૂપ બની જાય, તેમાં વૈદિકમંત્રોની મહત્તા મનાવી શકાય નહિ. તેવી રીતે યજ્ઞ વિગેરે સ્થલોમાં લાખો વાર અસ્ખલિતપણે વિધિ પૂર્વક વૈદિકમંત્રોને ઉચ્ચારવામાં આવે, છતાં મરનાર પશુઓને વેદના થતી નથી એમ કોઇ પણ બુદ્ધિશાલી કહી શકે નહિ.

કિંચ, યજ્ઞોમાં મરનાર પશુઓ તરત સ્વર્ગમાં જાય છે,

એકત્ર થયા છે ? , હા ! કોઇ બચાવો, કોઇ બચાવો. ' એ હોમાતા જીવોના મુખપરની દીનતા, કાતરદૃષ્ટિ એમનો આર્તધ્યાન-દુર્ધ્યાનને સૂચવે છે, એ જોઇ પત્થર જેવા કઠણ હૃદયના પ્રાણીઓ પણ ઘણીવાર કંપી ઊઠે છે. આમ હોવા છતાં એ યજ્ઞમાં હોમાતા જીવોને આર્તધ્યાન થતું નથી, એમ કેમ કહેવાય ?

પૂર્વ૦—લોઢાનો ગોળો ભારે હોવાથી ડૂબવાના સ્વભાવવાળો છે, તો પણ તેને ઘડીને સૂક્ષ્મ, પાતળો, પતરાના આકારવાળો બનાવવામાં આવે છે, ત્યારે તે પાણી ઉપર તરી શકે છે. અથવા વિષ જો કે મારવાના સ્વભાવવાળું છે, તો પણ મંત્ર વિગેરે સંસ્કારથી સંસ્કૃત થવાથી ઊલટું તે ગુણકારિ થાય છે. બાળવાના સ્વભાવવાળો પણ અગ્નિ સતીઓના સતીત્વના પ્રભાવથી દાહકશક્તિરહિત થઇ જાય છે. એવી રીતે મંત્ર વિગેરે વિધિપૂર્વક સંસ્કાર કરવાથી વેદમાં વિધિરૂપ વિહિત હિંસા દોષપાત્ર જ નથી. તેમાં હિંસાની આશંકા કરી શકાય જ નહિ, કારણ કે વેદવિહિત હિંસા કરનારા યાજ્ઞિક લોકો સારી રીતે પૂજાના પાત્ર બને છે.

ઉત્તર૦—પૂર્વોક્ત કથન નિર્દય મનુષ્યોની સભામાં કદાચ શોભે, પરંતુ અહિંસાદેવીના પરમ ઉપાસકો–આર્યોને તો તેવા શબ્દોનું શ્રવણ પણ કાનમાં તપાવેલ સીસું રેડવા જેવું લાગે. કિંચ, કસાઇ જેવા નિર્દય લોકો પણ તેવું ઉચ્ચારણ કરતાં અચકાય-મનમાં સંકોચાય. કસાઇ પણ કદાચ એમ

या वेदविहिता हिंसा नियताऽस्मिंश्चराचरे ।
अहिंसामेव तां विद्याद् वेदाद् धर्मो हि निर्बभौ ॥

—મનુસ્મૃતિ અધ્યાય ૫, શ્લોક ૩૯ થી ૪૨.

ભાવાર્થઃ—ઓષધિઓ, પશુઓ, વૃક્ષો, તિર્યંચો તથા પક્ષીઓ એ બધા યજ્ઞને માટે મરણ પામ્યા છતા પરલોકમાં ઉચ્ચ સ્થિતિ પામે છે. મધુપર્ક, યજ્ઞ, પિતૃકર્મ અને દૈવતકર્મ આ ચાર ઠેકાણે જ પશુઓની હિંસા કરવી, બીજે નહિ; એ પ્રમાણે મનુજીએ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. વેદના તત્ત્વનો જાણ બ્રાહ્મણ આ ઉપર જણાવેલ પ્રયોજનોમાં પશુઓની હિંસા કરતો છતો પોતાને અને પશુને ઉત્તમ ગતિએ પહોંચાડે છે. આ ચરાચર જગતમાં જે વેદવિહિત નિયમિત હિંસા છે, તેને અહિંસા જ જાણો, કારણ કે ધર્મ વેદથી જ સારી રીતે શોભે છે. ”

ઉત્તર૦—આવા પ્રકારનાં હિંસાત્મક શાસ્ત્રોને જો શાસ્ત્ર તરીકે માનવામાં આવે, તો પછી કસાઇ, પારધિ વગેરે લોકોનાં શાસ્ત્રોએ શો અપરાધ કર્યો ? એવું જણાય છે કે—સ્વાર્થી લોકોએ પોતાની લોલુપતાના બચાવની ખાતર ધર્મના નામે તે (શાસ્ત્રો) કલ્પી કાઢેલાં છે. ઋષિ મહાત્માઓ તો કોઇ દિવસ આવા નિર્દય ઉપદેશો આપી શકે નહિ. કિંચ આવા પ્રકારની હિંસા કરવાથી જો સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો પછી નરકનાં દ્વાર મજબૂત રીતે બંધ જ થવાનાં; કારણ કે—કસાઇ, પારધિ, વ્યભિચારી, અસત્યવાદી વિગેરે સમસ્ત લોકો સ્વર્ગમાં જાય,

તેમાં પ્રમાણ શું ? પ્રત્યક્ષથી તો કોઇ પણ માની શકે તેમ નથી. તેવા પ્રકારનું દૃષ્ટાંત, હેતુ વિગેરે ન મળવાથી અનુમાન પણ થઇ શકે તેમ નથી. આપનો આગમ વિવાદગ્રસ્ત હોવાથી તે પ્રમાણરૂપ થઇ શકે તેમ નથી. ઉપમાન અને અર્થાપત્તિ એ બન્ને અનુમાનમાં અન્તર્ગત હોવાથી અનુમાન પ્રમાણે અનુપયોગી છે. સારાંશ કે–પાંચ પ્રમાણોમાંથી એક પણ પ્રમાણ 'યજ્ઞ વિગેરેમાં મરનાર પશુઓને સ્વર્ગ મળે છે ' એ કથનને સિદ્ધ કરવામાં સાધનભૂત થતું નથી, તેથી એ કથન અપ્રામાણિક છે, એ સ્પષ્ટ થાય છે. વસ્તુસ્થિતિ વિચારતાં એમ સમજાય છે કે–કેવળ માંસમાં આસક્ત બનેલા લોકોએ એ કથન કલ્પી કાઢેલું હશે સ્વર્ગમાંથી આવી તે પશુ–દેવોએ મીમાંસક જેવા માંસભક્ષી મનુષ્યો સિવાય કોઇ મહાત્માના કાનમાં કહ્યું જાણ્યું નથી કે–' યજ્ઞોમાં મરવાથી અમ્હે સ્વર્ગમાં ગયા છીએ. '

પૂર્વપક્ષ—મનુસ્મૃતિ વિગેરે ધર્મશાસ્ત્રમાં ખાસ સૂચવેલ છે કે–યજ્ઞ માટે મરણ પામેલાં પશુ–પક્ષીઓ ઉચ્ચગતિ પામે છે જૂઓ તે પાઠઃ—

> औषध्यः पशवो वृक्षास्तिर्यञ्चः पक्षिणस्तथा ।
> यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्युच्छ्रितं पुनः ॥
> मधुपर्के च यज्ञे च पितृ–दैवतकर्मणि ।
> अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्रेत्यब्रवीन्मनुः ॥
> एष्वर्थेषु पशून् हिंसन् वेदतत्त्वार्थविद् द्विजः ॥
> आत्मानं च पशुं चैव गमयत्युत्तमां गतिम् ॥

या वेदविहिता हिंसा नियताऽस्मिश्चराचरे ।
अहिंसामेव तां विद्याद् वेदाद् धर्मो हि निर्बभौ ॥

—મનુસ્મૃતિ અધ્યાય ૫, શ્લોક ૩૯ થી ૪૨.

ભાવાર્થઃ—ઔષધિઓ, પશુઓ, વૃક્ષો, તિર્યંચો તથા પક્ષીઓ એ બધા યજ્ઞને માટે મરણ પામ્યા છતા પરલોકમાં ઉચ્ચ સ્થિતિ પામે છે. મધુપર્ક, યજ્ઞ, પિતૃકર્મ અને દૈવતકર્મ આ ચાર ઠેકાણે જ પશુઓની હિંસા કરવી, બીજે નહિ; એ પ્રમાણે મનુજીએ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. વેદના તત્ત્વનો જાણ બ્રાહ્મણ આ ઉપર જણાવેલ પ્રયોજનોમાં પશુઓની હિંસા કરતો છતો પોતાને અને પશુને ઉત્તમ ગતિએ પહોંચાડે છે. આ ચરાચર જગત્‌માં જે વેદવિહિત નિયમિત હિંસા છે, તેને અહિંસા જ જાણો, કારણ કે ધર્મ વેદથી જ સારી રીતે શોભે છે. ”

ઉત્તર૦—આવા પ્રકારનાં હિંસાત્મક શાસ્ત્રોને જો શાસ્ત્ર તરીકે માનવામાં આવે, તો પછી કસાઇ, પારધિ વગેરે લોકોનાં શાસ્ત્રોએ શો અપરાધ કર્યો ? એવું જણાય છે કે–સ્વાર્થી લોકોએ પોતાની લોલુપતાના બચાવની ખાતર ધર્મના નામે તે (શાસ્ત્રો) કલ્પી કાઢેલાં છે. ઋષિ મહાત્માઓ તો કોઇ દિવસ આવા નિર્દય ઉપદેશો આપી શકે નહિ. કિંચ આવા પ્રકારની હિંસા કરવાથી જો સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો પછી નરકનાં દ્વાર મજબૂત રીતે બંધ જ થવાનાં; કારણ કે–કસાઇ, પારધિ, વ્યભિચારી, અસત્યવાદી વિગેરે સમસ્ત લોકો સ્વર્ગમાં જાય,

ત્યારે પછી નરકમાં કોણ જાય ? એથી જ એક કવિએ ઠીક કહ્યું છે કે—

> यूपं छित्त्वा पशून् हत्वा कृत्वा रुधिरकर्दमम् ।
> यद्येवं गम्यते स्वर्गे नरके केन गम्यते ? ॥

ભાવાર્થઃ—યૂપને છેદીને, પશુઓને હણીને, લોહીનો કિચ્ચડ કરીને; જો એવી રીતે સ્વર્ગમાં જવાય તો નરકમાં કોણ જાય ?

કિંચ, અવાચક નિર્દોષ પ્રાણીઓને મારવાથી મરનાર અને મારનાર એ બંનેને સ્વર્ગ મળતો હોય, તો પછી સ્પષ્ટ ચૈતન્યવાળાં, પોતાનાં પરમ ઉપકારી માતા, પિતા, ભાઈ, બહેન, સ્ત્રી, પુત્ર વિગેરેને યજ્ઞમાં હોમવાથી એથી પણ ઉચ્ચ સ્થાન કાં ન મળે ? આવી રીતે હિંસાના ઉપદેશથી ભરેલાં શાસ્ત્રોને અને તેના ઉપદેશકોને દૂરથી નમસ્કાર હો.

પ્ર૦—વૈદિક મંત્રોનો અચિન્ત્ય પ્રભાવ હોવાથી મંત્ર દ્વારા સંસ્કૃત કરેલ પશુઓને યજ્ઞમાં હોમવાથી સ્વર્ગ કેમ ન મળી શકે ?

ઉ૦—વૈદિક મંત્રોથી સંસ્કાર કરવા પૂર્વક વિવાહ કરવા છતાં આ લોકમાં પણ સ્ત્રી વિધવા થાય છે. તેવી રીતે ગર્ભાધાન સંસ્કારની ક્રિયાઓ કરાવવા છતાં પણ ગર્ભ ગળી જાય છે. તથા મંત્રપૂર્વક જાતક કર્મ કરાવવા છતાં પણ દરિદ્રતા વિગેરે પેદા થવાથી તે નિષ્ફળ નીવડે છે. આમ પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટિ-

ગોચર થતાં કાર્યોમાં વૈદિક મંત્રો નિષ્ફળ નીવડતા જોવામાં આવે છે, ત્યારે પરોક્ષમાં તેનો કેવો પ્રભાવ હશે ? તે અનુમાનથી કલ્પી શકાય તેમ છે. કિંચ, મંત્રસંસ્કાર કર્યા સિવાય પણ તેવાં કાર્યો (ગર્ભાધાનાદિ) માં સફળતા જોવામાં આવે છે, તો પછી તેમાં વૈદિક હિંસક મંત્રોનું માહાત્મ્ય કે પ્રયોજન શું ?

વિચારક ધર્માત્માઓને તો વેદવિહિત હિંસા પણ સર્વથા ત્યાજ્ય છે. એવાં નિંદ્યકાર્યોમાં તેઓ કદાપિ પ્રવૃત્તિ કરે જ નહિ. સમ્યગ્ દર્શન અને જ્ઞાનથી યુક્ત વીતરાગભક્તો અને અર્ચિમાર્ગાનુસારી વેદાન્તિક બંધુઓ હિંસક પ્રવૃત્તિને પ્રશસ્ત માનતા નથી. તેથી જ કહ્યું છે કે—

देवोपहारव्याजेन यज्ञव्याजेन येऽथवा ।
घ्नन्ति जन्तून् गतघृणा घोरां ते यान्ति दुर्गतिम् ॥

—યોગશાસ્ત્ર પ્રકાશ ૨,

ભાવાર્થઃ—દેવોના ઉપહારના બ્હાનાથી, અથવા યજ્ઞના બ્હાના વડે જે નિર્દય લોકો જીવોને હણે છે, તેઓ ઘોર દુર્ગતિમાં જાય છે.

વેદાન્તી પણ એ જ વાતને સમર્થન કરતા કહે છે.—

अन्धे तमसि मज्जामः पशुभिर्ये यजामहे।
हिंसा नाम भवेद् धर्मो न भूतो न भविष्यति ॥

ભાવાર્થઃ—જે અમ્હે પશુઓ વડે યજ્ઞ કરીએ છીએ,

તેઓ અંધતમસ (સાતમી નારકી) માં ડૂબીએ છીએ. હિંસા એ ભૂતકાળમાં ધર્મ થયેલ નથી, [વર્તમાનકાળમાં થઇ શકતો નથી] અને ભવિષ્યમાં થઇ શકશે નહિ. જીવોની હત્યાથી ધર્મચાહના એ વિષથી અમૃતચાહના જેવી છે.

કિંચ પૂર્વે દેવતા, અતિથિ વિગેરે માટે જે કહેવામાં આવ્યું છે, તે પણ અયુક્ત છે. માત્ર સંકલ્પથી પોતાની પાસે આવેલાં અમૃતમય સર્વોત્તમ પુદ્ગલોના રસના આસ્વાદથી જ તૃપ્ત થનારા, વૈક્રિય શરીરધારી દેવોને અત્યંત દુર્ગન્ધી પશુમાંસની અને મદિરા વિગેરેની આહુતિની ઇચ્છા પણ કેમ હોઇ શકે ? પશુમાંસ, મદિરા વિગેરે ઔદારિક પુદ્ગલો તો ઔદારિક શરીરધારી માંસભક્ષક માંસપ્રેમી નર–પિશાચોને જ પ્રિય થઇ શકે.

કિંચ, યજ્ઞ, હોમ–હવન વિગેરેમાં અપાવી આહુતિ–ફેંકાતી બલિ વિગેરે વસ્તુઓ તો બળીને રાખ થઇ જાય છે, તો તેવી રાખ ખવાય કેવી રીતે ? અને તેનાથી તૃપ્તિ પણ કેવી રીતે થાય ? એ પણ વિચારવા જેવું છે. હવે કદાચ ' अग्निमुखा वै देवाः ' આવો શ્રુતિપાઠ દર્શાવી કોઇ બચાવ કરે કે ' દેવો તો અગ્નિમુખવાળા છે. ' તો તે કથનથી એક મુખથી ભક્ષણ કરતા ઉત્તમ, મધ્યમ, અધમ વિગેરે જાતિના દેવોને એક બીજાના ઉચ્છિષ્ટ ભોજનનો પ્રસંગ આવવાનો. અપરંચ એક શરીરમાં અનેક મુખો તો કવચિત્ સાંભળવામાં આવે છે, પરંતુ શરીર અનેક અને મુખ એક આવી અપૂર્વ ઘટના અન્યત્ર સાંભળવામાં આવતી નથી. જ્યારે બધા દેવ-

તાઓનું મુખ એક જ છે, ત્યારે પૂજા વિગેરે દ્વારા એકની આરાધના કરવાથી અને નિન્દાદ્વારા અન્યની વિરાધના કરવાથી એક મુખદ્વારા એકકાલમાં એક જ વ્યક્તિ પર અનુગ્રહ અને નિગ્રહ બન્ને પ્રસંગો ઉપસ્થિત થવાના.

તથા શ્રાદ્ધદ્વારા પિતૃલોકને પ્રસન્ન કરવા છતાં પણ ઘણા મનુષ્યોને સંતાનની ઉત્પત્તિ યા વૃદ્ધિ થતી જ નથી અને તેવા પ્રકારથી પિતૃલોકની પ્રીતિ ન સંપાદન કરનાર ભિલ્લ વિગેરે લોકોને તથા કૂકડા, વરાહ, બકરા વિગેરે પશુઓને સંતાનવૃદ્ધિ બહુ જોવામાં આવે છે. એથી શ્રાદ્ધ વિગેરેનું વિધાન પણ મુગ્ધ જીવોને ફસાવવાનું એક સારૂં સાધન રચી રાખ્યું જણાય છે.

તથા અતિથિઓની પ્રીતિ પકવાન્ન વિગેરે અન્ય પવિત્ર વસ્તુઓથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, તો પછી મહોક્ષ વિગેરે મૂંગાં પ્રાણીઓને તેમના નિમિત્તે શા માટે મારવાં જોઇએ ? કહેવાનો સારાંશ એ જ છે કે–વેદમાં દર્શાવેલી હોય અથવા સ્વયં બ્રહ્માજીએ આચરેલી હોય, તો પણ જીવહિંસા એ અધર્મનું જ કારણ છે. એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. વેદવિહિત હિંસાના હિમાયતી મીમાંસક (જૈમિનિ) દર્શની પર એથી જ કોઇ એક કવિએ આવો અભિપ્રાય પ્રકટ કર્યો છે—

वरं वराकश्चार्वाको यस्तु प्रकटनास्तिकः ।
वदोक्तितापसच्छन्नच्छन्नरक्षो न जैमिनिः ॥

ભાવાર્થ—તે બિચારો ચાર્વાક એક રીતે સારો છે, કે જે પ્રકટ (શાસ્ત્રના બ્હાના સિવાય કે છલ કપટ સિવાય) નાસ્તિક છે, પરંતુ વેદની ઉક્તિ અને તાપસના કપટથી ઢંકાઇને તેના બ્હાનાથી, ગુપ્ત રીતે નાસ્તિકનું કામ કરી પોતાની રક્ષા કરનાર જૈમિનિ (મીમાંસક) એ સારો નથી—નાસ્તિકથી પણ વધારે ખરાબ છે. કહેનારનો આશય એવો જણાય છે કે વેદનાં હિંસાત્મક વાક્યો મુખે ઉચ્ચારી બીજાઓને ઠગનારા કરતાં ચાર્વાક એક રીતે સારો છે, કારણ કે તે તો પોતાને સ્પષ્ટ નાસ્તિક તરીકે ઓળખાવે છે. ' ધર્મ અથવા વેદમાં આમ જણ્વ્યું છે ' એવું બ્હાનું કાઢી અથવા તાપસના વેષથી બહારથી આસ્તિકતા દર્શાવી ગુપ્તવૃત્ત્યા નાસ્તિકનું કામ કરતો નથી. મીમાંસક (જૈમિનિ) તો તેવું કરે છે. તેથી ગુપ્તવૃત્ત્યા નાસ્તિકનું કાર્ય કરી આસ્તિક લોકોને છેતરવાથી તે પ્રકટ નાસ્તિક કરતાં પણ ખરાબ છે.

એથી એક પ્રાચીન કવિએ પોતાનો હૃદયોદ્‌ગાર આવી રીતે પ્રકટ કર્યો છે—

ये चक्रुः क्रूरकर्माणः शास्त्रं हिंसोपदेशकम् ।
क्व ते यास्यन्ति नरके नास्तिकेभ्योऽपि नास्तिकाः ॥

ભાવાર્થ—ક્રૂર કર્મવાળા જે નિર્દય મનુષ્યોએ હિંસાનો ઉપદેશ આપનાર શાસ્ત્ર રચ્યું છે, નાસ્તિકોથી પણ અતિ નાસ્તિક તે બિચારા કઇ નરકમાં જશે ? તે જ્ઞાની જાણે.

ઉપસંહાર.

સજ્જનો ! સર્વ જીવો જીવવાની ઇચ્છા રાખે છે. મરવાને કોઇ ચાહતું નથી, માટે અવાચક નિર્દોષ પ્રાણીઓ પર કરુણાભાવ લાવી શાન્તિ–અહિંસાના ઉપદેશમાં જ સર્વ કોઇ નિરંતર ઉદ્યમશીલ થાઓ. એવી આપ પ્રત્યે પ્રાર્થના છે. આપ પણ ઇષ્ટ દેવ પાસે એ જ અભ્યર્થના કરો કે જગતના તમામ જીવો પ્રત્યે આપને કરુણાભાવ ઉત્પન્ન થાય અને તે દ્વારા સર્વત્ર અહિંસા–દેવીનો વિજય વાવટો ફરકે, એવી આપને સન્મતિ થાઓ.

મીમાંસક દર્શનની મુખ્ય મુખ્ય માન્યતાઓની સમાલોચના કરવામાં આવી. એ ઉપરથી જણાય છે કે–મીમાંસક દર્શન પણ ધર્માર્થી લોકોને હેય છે; કારણ કે એમાં ખાસ સારભૂત તત્ત્વ જોવામાં આવતું નથી. એથી મીમાંસક દર્શનની વિશેષ મીમાંસા ન કરતાં અત્ર વિરમવામાં આવે છે.

પ્રસ્તાવ ૧૫ મો સમાપ્ત.

જૈનદર્શન.

ॐ अर्हम् ।

नमो नमः श्रीप्रभुधर्मसूरये ।

तत्त्वाख्यान.

પ્રસ્તાવ ૧૬ મો.

જૈનદર્શન.

પૂર્વના પંદર પ્રસ્તાવમાં છ દર્શન પૈકી પાંચ દર્શનના આચારો, અભિમત તત્ત્વો અને તેઓના મન્તવ્ય મુખ્ય મુખ્ય પદાર્થોની ઉપર સમાલોચના પણ કરવામાં આવી છે.

હવે ક્રમપ્રાપ્ત જૈનદર્શનના આચારનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે.

જૈનદર્શનના આચારો.

જૈનદર્શનમાં આચારના બે ભાગો પાડવામાં આવ્યા છે. એક ગૃહસ્થનો આચાર અને બીજો ત્યાગી મહાત્માઓનો આચાર. તેમાં પણ ગૃહસ્થના આચારના બે ભેદો છે. એક માર્ગાનુસારી નૈતિક આચાર અને બીજો શ્રાવકધર્મમાં આરૂઢ થયેલાનો આચાર. જૈનદર્શનમાં ગૃહસ્થપદથી શ્રાવક

અને શ્રાવિકા સમજવાનું છે, અને ત્યાગીપદથી સાધુ-સાધ્વી સમજવાનું છે. શ્રાવક-શ્રાવિકાનો આચાર તે ગૃહસ્થનો આચાર કહેવાય અને સાધુ-સાધ્વીનો આચાર તે ત્યાગીનો આચાર કહેવાય. આ બંનેમાં પણ પ્રથમ ગૃહસ્થના માર્ગાનુસારી નૈતિક આચારનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

માર્ગાનુસારી નૈતિક આચાર.

મદ્ય, માંસ, કર્માદાન વિગેરે વ્યાપારનો ત્યાગ કરી તથા સ્વામીનો દ્રોહ, મિત્રનો દ્રોહ, વિશ્વાસુને પ્રતારણ, અને ચોરી વિગેરે ધંધાનો ત્યાગ કરી પોતપોતાની કુલપરંપરાથી આવેલ શુદ્ધ રોજગારદ્વારા ધનનું ઉપાર્જન કરવું તે જ ન્યાયાગત દ્રવ્ય કહેવાય. અને તેવા પ્રકારના ન્યાયથી ઉપાર્જન કરેલું ધન આ લોકમાં અને પરલોકમાં કેવી રીતે કલ્યાણના હેતુભૂત થઇ શકે છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ લગાર કરવામાં આવે છે અને પ્રસંગોપાત્ત અન્યાયથી ઉપાર્જન કરેલ દ્રવ્ય ઉપર લોકોને શંકાનો અવસર કેવી રીતે મળે છે તે સમજાવવું પણ અસ્થાને ગણાશે નહિ.

અનીતિના ધન ઉપર લોકોને બે પ્રકારની શંકાનો અવકાશ રહે છે. જે સમયે ભોક્તા અનીતિના દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરતો હોય ત્યારે તે તરફ લોકોનો દૃષ્ટિપાત જરૂર થાય, કે આ વ્યક્તિ પાસે પ્રથમ એક દમડી પણ ન હતી અને હમણાં આટલું ધન ક્યાંથી આવ્યું ? માટે જરૂર બીજાને ઠગીને અથવા તો ચોરી વિગેરે નિન્દનીય કાર્ય કરીને લાવેલો હોવો જોઇએ-આવા પ્રકારની શંકા પ્રથમ ભોક્તાની ઉપર આવી

શકે છે. અને તેવા પ્રકારના ધનને દેખી લોકોનો ધન ઉપર પણ જરૂર દૃષ્ટિપાત થાય, કે બીજાને ઠગીને આ દુષ્ટ કેવી રીતે ધનનો ઉપયોગ કરે છે-આ શંકા ધનને જોઈ ઉત્પન્ન થાય છે.

આ બંનેમાંથી કોઈ પણ શંકાનો અવસર ન્યાયથી ઉપાર્જન કરેલ ધનવાળા ઉપર આવવાનો સંભવ રહેતો નથી. ઉલટી લોકમાં તેની તારીફ થાય છે, કે આ મનુષ્ય કેવો નીતિવાળો છે, વાહ ધન્ય છે. એવી રીતે લોકોની સ્તુતિનો પાત્ર થાય છે.

પૂર્વોક્ત નીતિથી ઉપાર્જન કરેલ દ્રવ્યનો ઉત્તમ ગુણવાળા અને પવિત્ર આચારવાળા સાધુ મહાત્માઓને અન્નપાન, વસ્ત્ર, પાત્ર, વસતિ, ઔષધ વિગેરે પ્રદાનદ્વારા તથા દીન, અનાથ, દુઃખી, રોગી, અપંગ વિગેરેને ઉચિત પ્રદાનદ્વારા સદુપયોગ કરવાથી આ લોકમાં યશ, કીર્તિ, પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે અને નિષ્કામનાથી આપેલું હોવાથી આપનાર પરલોકમાં મોટા કલ્યાણનો ભાગી થાય છે, અન્યાયનું દ્રવ્ય તો અહિત સિવાય બીજું કાંઇ પણ કરી શકે તેમ નથી; માટે ન્યાય જ અર્થની પ્રાપ્તિમાં પરમ ઉપાય છે. જેમ તળાવની અંદર દેડકાં વિગેરેને બોલાવવાની જરૂર પડતી નથી તેમ ન્યાયશીલ પુરૂષને લક્ષ્મીનું આમંત્રણ કરવાની કાંઇ પણ જરૂર રહેતી નથી.

કિંચ, ધર્મબિન્દુ વિગેરે શાસ્ત્રોક્ત ન્યાયથી વ્યાપાર કરવાવાળાને ધનની પ્રાપ્તિમાં પ્રતિબન્ધરૂપ લાભાન્તરાય

કર્મનો નાશ થવાથી ઉત્તર કાલમાં યથેષ્ટ ધનની પ્રાપ્તિ થાયછે. જેટલે અંશે ન્યાયમાં સ્ખલના થાય તેટલે અંશે ધનની પ્રાપ્તિમાં પણ સ્ખલના સમજવી. શુદ્ધ અન્તઃકરણ પૂર્વક જો બરાબર રીતે ન્યાયની પાલના કરવામાં આવે તો હું નથી ધારી શકતો કે તેને ધનની પ્રાપ્તિમાં અડચણ આવી શકે. માટે ન્યાયથી ધન પ્રાપ્ત કરવું એ ગૃહસ્થનો પ્રથમ આચાર છે.

ગૃહસ્થનો વિવાહ સંબન્ધી આચાર.

કુળ તથા શીલ વિગેરે આપસમાં સરખાં હોય અને ગોત્ર ભિન્ન હોય તથા બીજો પણ કોઇ જાતનો વિરોધ ન આવતો હોય તેવા સ્થલમાં ગૃહસ્થને વિવાહ કરવાનો આચાર છે. આ સંબન્ધી કંઇક વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે.

પિતા, પિતામહ, પ્રપિતામહ, વિગેરે પૂર્વપુરૂષોના વંશને કુળ કહેવામાં આવે છે, તે કુળો બંનેનાં સરખાં હોવાં જોઇએ. પતિ ઉત્તમ કુળનો હોય અને સ્ત્રી અધમ કુળની હોય તથા સ્ત્રી ઉત્તમ કુળની હોય અને પતિ અધમ કુળનો હોય તો વિષમતાને લઇને આપસમાં ઝગડો થવાનો પ્રસંગ આવવાથી તેવા દંપતી દ્વારા ધર્મની આરાધના થઇ શકતી નથી, માટે કુળ સરખાં હોવાનો ખ્યાલ જરૂર રાખવો જોઇએ.

શીલ શબ્દના આચાર અને બ્રહ્મચર્ય એ બંને અર્થો થાય છે. તે શીલ પણ સરખું હોવું જોઇએ; કારણ કે પતિ મદ્ય, માંસ રાત્રિભોજન, અભક્ષ્યભક્ષણ, પરસ્ત્રીગમન વિગેરે નિન્દનીય

કાર્ય કરવાવાળો હોય અને સ્ત્રી પરમપવિત્ર આચારવાળી હોય તો પછી તેવા દંપતીને બીચાં મહાદેવની માફક આખી જીંદગી પર્યંત કેવી રીતે આપસમાં નિર્વાહ કરવો એ વાત વિચારણીય છે. તેમજ સ્ત્રી પૂર્વોક્ત ખરાબ આચારવાળી હોય અને પુરૂષ સદાચારવાળો હોય તોપણ આપસમાં પ્રેમભાવ જ ટકી શકે નહિ ત્યારે ગૃહસ્થપણું તો સચવાય જ કયાંથી? અને તે સિવાય ધર્મની તો સંભાવના પણ કેવી રીતે હોઇ શકે? માટે આચાર પણ સરખો હોવો જોઈએ. તેમજ વૈભવ, પહેરવેષ, ભાષા વિગેરે પણ સરખું હોવું જોઇએ. જો વૈભવ સરખો ન હોય તો કન્યા પોતાના પિતાના અધિક વૈભવના અભિમાનથી અલ્પવૈભવવાળા અને દેવતુલ્ય પોતાના પ્રાણપ્રિય પતિનું અપમાન કરવામાં પણ લગારમાત્ર સંકોચ કરે નહિ અને પતિ જો અધિક વૈભવવાળો હોય તો તેના અભિમાનથી અલ્પવૈભવવાળી ગરીબની કન્યાને નિરન્તર તિરસ્કારની લાગણીએ જોવામાં લગાર માત્ર વિચાર કરે નહિ. માટે વૈભવ પણ બંનેનો સરખો હોવો જોઇએ- અર્થાત્ યા તો બંને સારા વૈભવવાળાં હોય અથવા તો બંને ગરીબ હોય અથવા બંને મધ્યમ હોવાં જોઇએ, પરન્તુ વિષમતા તો ન હોવી જોઇએ. તેવી રીતે વેષ, ભાષા વિગેરેમાં પણ સમજવું. પ્રસિદ્ધ પુરૂષની પરંપરાથી ચાલ્યો આવતો જે વંશ તે ગોત્ર કહેવાય છે, તે કન્યા અને વરનું એક ન હોવું જોઇએ-અર્થાત્ ભિન્ન હોવું જોઇએ.

ભાવાર્થ—જેની સાથે આપસમાં સંબન્ધ કરવો હોય તે વર અને કન્યાનાં કુળ, શીલ, વૈભવ, વેષ, ભાષા વિગેરે પરસ્પર

સરખાં હોય અને ગોત્ર ભિન્ન હોય તથા પોતાની જાતિવાળાની સાથે, તેમજ જે સ્થાનમાં રહેતા હોય તે સ્થાનવાળાની સાથે તથા તે દેશવાસી લોકોની સાથે જો કોઇ પણ વિરોધ ન આવતો હોય તો વિવાહ કરવામાં આપસમાં કંઈ પણ અડચણ નથી.

વિવાહનું સ્વરૂપ.

સાતાવેદનીય, ચારિત્રમોહનીય-આ બંને કર્મની ઉદયાવસ્થામાં અગ્નિ, દેવ અને સાંસારિક ગુરૂ વિગેરેની સાક્ષીપૂર્વક એક બીજાના હાથનો સંયોગ કરાવી આચારદિનકર વિગેરે ગ્રન્થોમાં પ્રતિપાદિત આર્યમંત્રોના ઉચ્ચારણપૂર્વક જે સંબન્ધ કરવામાં આવે તેનું નામ વિવાહ સમજવું, કુલીન શુદ્ધસ્ત્રીનો જે લાભ તે વિવાહ કહેવાય. તેનું ફળ નીચે પ્રમાણે સમજવું.

સારા જાતિવન્ત પુત્ર વિગેરે સંતતિનો લાભ, ચિત્તની સ્વસ્થતા, શુદ્ધ રીતે ગૃહકાર્ય ચલાવવું, પવિત્ર આચારની પાલના કરવી, દેવ, ગુરૂ, અતિથિ, દીન, અનાથ વિગેરેનો યથોચિત સત્કાર કરવો આ તમામ શુદ્ધ વિવાહનું ફળ સમજવું.

સ્ત્રીઓને સદાચારવાળી બનાવવાનો ઉપાય.

ગૃહકાર્યનો તમામ ભાર વિશ્વાસ રાખી તેણીને અર્પણ કરવો. ઉચિત સ્થાને વાપરવા માટે પરિમિત ધન તેને આપવું, પરન્તુ વિશેષ રૂપથી ખરચવા માટે ધનની છૂટ આપવી નહિ. અઘટિત સ્વતંત્રતા પણ આપવી નહિ, અને સ્ત્રી પોતાની,

મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન ન કરે તે પણ ખાસ ખ્યાલમાં રાખવું. આ નિયમો સ્ત્રીને સદાચારવાળી બનાવવા માટે પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યા છે. પરસ્ત્રીથી બચવા માટે જ વિવાહનો ગૃહસ્થને અધિકાર છે. વિવાહિત ડાહ્યો મનુષ્ય તો વમન કરેલા ભોજનની માફક પરસ્ત્રીની ઉપર લગાર માત્ર દૃષ્ટિ આપેજ નહિ, તેમજ માર્ગાનુસારી સજ્જન મહાશય કૂતરાની ચાટ જેવી વેશ્યા ઉપર પણ લક્ષ્ય આપે નહિ. જો વેશ્યાના ઉપર આસક્ત થવાની ખાતર દ્રવ્યનું પ્રદાન કરે તો લોકમાં દુર્ભાગીની છાપ પડે, અને જો તેને ઉપભોગ માટે સારી સારી ચીજો આપે તો તે બીજાને પણ ઉપભોગ માટે હોવાથી આપવી નિરર્થક છે, તેણીમાં વધારે આસક્તિ રાખવાથી કોઇ સમયે પરાભવનો પણ પ્રસંગ આવી જાય, અથવા મૃત્યુનો પણ અકસ્માત્ પ્રસંગ આવી જાય. ગમે તેટલો તેનો ઉપકાર કરો તોપણ તે કદાપિ પોતાની થનારી નહિ, અને તેની સાથે ઘણા કાલનો સંબંધ હોવા છતાં પણ જો તેનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો બીજાની સાથે ગમન કરવામાં લગાર માત્ર મનમાં અચકાય નહિ. એ તો કેવળ ધનની સાથેજ સંબન્ધ ધરાવવાવાળી છે, નહિ કે તમારા રૂપ રંગની સાથે. માટે કહો કોઇ પણ રીતે વેશ્યાગમન ઉચિત ગણાય તેમ છે ખરૂં ?

શિષ્ટાચાર.

લોકોના અપવાદથી ડરતા રહેવું, દીનના ઉદ્ધાર માટે પ્રયત્નશીલ થવું, કૃતજ્ઞપણું બરાબર જાળવી રાખવું, દાક્ષિણ્યતા

ઉપર લક્ષ્ય આપવું, નિર્લજ્જતાનો ત્યાગ કરવો, કોઈની પ
નિન્દા કરવી નહિ, સાધુપુરૂષોનું નિરંતર ગુણગાન કરવુ
આપત્તિમાં પણ કદાપિ દીનતા દાખવી નહિ, સંપત્તિસમ
અભિમાન ધારણ કરવું નહિ, નમ્રતાને મુખ્ય સ્થાન આપવુ
ઉચિત સમયે સમયોચિત બોલવું, અસત્યને અવકાશ આપવે
નહિ. વાસ્તવિક કાર્ય કરવા જે પ્રતિજ્ઞા ધારણ કરી હોય તેનુ
બરાબર પાલન કરવું, શુદ્ધ કુલાચારનો ખ્યાલ નિરંતર રાખવો
જ્યાં આપણને કોઈ પ્રકારનો લાભ જોવામાં ન આવે તેવા સ્થા
નમાં નકામો ધનનો વ્યય કરવો નહિ, પ્રમાદનો ત્યાગ કરવ
પ્રયત્ન કરવો. લાભાલાભનો વિચાર કરી લૌકિક આચાર ઉપ
સમયોચિત ધ્યાન આપવું–પણ ધર્મબુદ્ધિથી નહિ, ઔચિત્ય
ગુણને કોઈપણ સ્થળે કાયૌ કરતાં છોડવો નહિ, કારણ કે તે
દરેકમાં પ્રધાન ગુણ છે, કંઠે પ્રાણ આવે તો પણ નિન્દનીય
કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરવી નહિ.

કામ, ક્રોધ, લોભ, માન, મદ, હર્ષ—આ છ આન્તરિ
શત્રુને જીતવાનો ઉદ્યમ કરવો. તેનું વિવેચન—બીજાએ ગ્રહ
ણ કરેલી અથવા નહિ પરણેલી સ્ત્રી ઉપર જે દુષ્ટ વિચાર તે
કામ કહેવાય. સ્વપરના નુકસાનનો વિચાર કર્યા સિવાય કોપ
કરવો તે ક્રોધ કહેવાય. દાન દેવાને યોગ્ય હોય તો પણ પોતાન
ધનનો સદુપયોગ ન કરવો અને કારણ સિવાય પણ બીજાન
ધનને ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા કરવી તે લોભ કહેવાય. દુષ્ટ અભિ
નિવેશને ન છોડવો અથવા યુક્તિયુક્ત વાત હોય તો પણ
પોતાના આગ્રહથી ન સ્વીકારવી તે માન કહેવાય. બીજા ઉપર

આક્રમણ કરવું તે મદ કહેવાય. કારણ સિવાય બીજાને દુઃખ ઉપજાવીને અથવા જુગાર વિગેરે અનર્થનો આશ્રય કરી મનમાં રાજી થવું તે હર્ષ કહેવાય.

ધર્મપૂર્વક અર્થદ્વારા આવેલા જે શબ્દાદિ વિષયો તેમાં આસક્તિ રાખ્યા સિવાય ઉપભોગ કરવો. આ તમામ આચાર શિષ્ટ લોકોએ આચરેલ હોવાથી માર્ગાનુસારી મનુષ્યોને જરૂર આચરવા લાયક છે.

ગૃહ સંપાદન કરવાનો આચાર.

જે સ્થાનમાં, જે દેશમાં રહેવાથી પોતાના રાજ્ય તરફથી અથવા બીજા રાજ્ય તરફથી ભયનો પ્રસંગ આવતો હોય, દુર્ભિક્ષ, મહામારી વિગેરે ઉપદ્રવો થતા હોય તો તેવા સ્થાનનો ત્યાગ કરી ગૃહસ્થે પોતાના ધર્મ, અર્થ, કામરૂપ ત્રિવર્ગમાં બાધા ન આવે તેવા સ્થાનમાં રહેવું.

જે પૃથ્વી ઉપર દૂર્વાના અંકુરો ઘણા થતા હોય–દર્ભનો સમૂહ પેદા થતો હોય, માટી પણ સારા વર્ણ, ગન્ધ, રસ-વાળી હોય, પાણી પણ જ્યાં સ્વાદિષ્ટ હોય અને કોઇ જાતનો વેધ પણ ન આવતો હોય તેવા સુલક્ષણવાળા સ્થાનમાં ગૃહ બનાવવાનો ગૃહસ્થને અધિકાર છે. તે ઘર પણ અત્યન્ત પ્રકટ સ્થાનમાં નહિ તેમજ ખરાબ પાડોશીવાળા સ્થાનમાં પણ નહિ. અત્યંત પ્રકટ–એકાન્તમાં એકલું બનાવવાથી ચોર વિગેરે દુષ્ટ પુરૂષોનો ઉપદ્રવ થવાનો પ્રસંગ આવવાને લીધે મનમાં શાન્તિ બીલકુલ રહી શકે નહિ. પાડોશી

અશભ હોવાથી તેના સહવાસમાં આવતાં બાલકોની બુદ્ધિ બગડતાં વાર લાગે નહિ, માટે પાડોશી પણ સારાં હોવાં જોઈએ તેમ એક બીજાની સાથે અત્યન્ત લગોલગ પણ બનાવવાં નહિ, કારણ કે તેવા સ્થાનમાં અગ્નિ વિગેરેના ઉપદ્રવની પણ જરૂર સંભાવના થઈ શકે છે. તથા દરિદ્રના ઘરની સાથે પોતાનું ઘર સંબદ્ધ હોવાથી ઘરની શોભા પણ ચાલી જાય માટે અત્યન્ત ગુપ્ત ઘર બનાવવું નહિ. તથા જવા આવવાના દરવાજા પણ અનેક રાખવા નહિ, કિન્તુ પરિમિત રાખવા; કારણ કે તેમ નહિ કરવાથી દુષ્ટ લોકો તરફથી અનેક જાતના ઉપદ્રવ થવાનો પ્રસંગ આવવાનો. ઉપર્યુક્ત ગુણવાળું ઘર બનાવવાથી પોતાનું મન સર્વદા શાન્તિમાં રહેવાથી ધર્મ કરવામાં ઉત્સાહિત થાય છે. માટે ગુણવાળું ઘર બનાવવું એ પણ ગૃહસ્થનો આચાર છે.

વેષ અને ધનના વ્યયનો વિચાર.

જેવું પાસે ધન હોય, જેવી અવસ્થા હોય, જેવું નિવાસ સ્થાન હોય તેને યોગ્ય ગૃહસ્થોએ વેષ ધારણ કરવો. એથી વિરુદ્ધવેષ કરવાથી લોકમાં નિન્દાપાત્ર અને હાસ્યાસ્પદ બને છે. જે ઉચિત રૂપથી પ્રસન્નવેષવાળો હોય તે પુરૂષ લોકમાં મંગલમૂર્તિ કહેવાય છે, અને લક્ષ્મીનું કારણ પણ મંગલ થઈ શકે છે. માટે વેષ પોતાને ઉચિત જ ધારણ કરવો.

તથા જેવા પ્રકારની આવક હોય તેને અનુકૂળ ધનનો વ્યય કરવો, પરન્તુ તેથી વિપરીત રીતે વર્તવું નહિ. ધનના ચાર વિભાગ પાડવા. પ્રથમ ભાગ ભંડારમાં સ્થાપન કરવો,

કારણ કે વિપત્તિસમયે તે કામ આવી શકે છે, બીજો ભાગ કુટુંબ પરિવારના ભરણ-પોષણમાં લગાડવો. ત્રીજો ભાગ વ્યાપારમાં યોજવો. અને ચોથો ભાગ ધાર્મિક કાર્યમાં લગાડવો. કેટલાક આચાર્યનો એવો અભિપ્રાય છે કે અર્ધભાગ ધર્મમાં ખરચવો અને અર્ધો ભાગ જે અવશિષ્ટ રહ્યો તેનો બીજા દરેકમાં ઉપયોગ કરવો; કારણ કે ધર્મના પ્રભાવથી મળેલા ધનનો જો ધર્મમાં ઉપયોગ કરવામાં ન આવે અને બીજા માર્ગમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે તો જેમ પોતાના સ્વામી ઉપર દ્રોહ કરનાર અધર્માત્માની શુભ ગતિ થતી નથી, તેમજ જેના પ્રતાપથી ધન મળ્યું તે ધર્મમાં ધનનો ઉપયોગ ન કરનાર આ વ્યક્તિની પણ અધર્માત્માની માફક સારી ગતિ કેવી રીતે થાય તે પણ સહજ સમજી શકાય તેમ છે. માટે જેવી રીતે ધનના વિભાગ પાડવાનો ઉપાય શાસ્ત્રકારે બતાવેલ છે તે પ્રમાણે વિભાગ પાડી તેનો સદુપયોગ કરવો. પુલણજીની માફક કુલાઇને આવકથી અધિક પણ ધનનો વ્યય કરવો નહિ, કારણ કે તેમ કરવાથી શરીરમાં જેમ રોગ થવાથી ચિન્તા થાય છે; તેમ ધનનો સર્વથા નાશ થવાથી ચિન્તાદ્વારા શરીર સુકાતાં દરેક વ્યાવહારિક કાર્યમાં અસમર્થ થવાથી વ્યવહારના લોપની સાથ ધર્મનો પણ લોપ થવાનો કોઇ વખત પ્રસંગ આવી જાય. માટે ધર્મને ધક્કો પહોંચે એવું કાર્ય કદાપિ કરવું નહિ. વેષ પણ વિત્તને અનુકૂલ રાખવો અને ધનનો વ્યય પણ આવકને અનુકૂલ કરવો. આ પણ ગૃહસ્થનો ખાસ આચાર છે.

દેશાચારનું વિવેચન.

જે જે દેશમાં રહેવું હોય તે તે દેશના ધર્મમાં બાધા ન પહોંચે તેવા પ્રસિદ્ધ આચારોનું પણ બરાબર પરિપાલન કરવું. જો તે દેશના પ્રસિદ્ધ આચારોનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવે તો ત્યાંના રહેવાસી લોકોની સાથ વિરોધ થાય, અને તેમ થવાથી કોઈ વખતે ધર્મમાં પણ હાનિ ઉત્પન્ન થાય. આટે દેશાચારનું પાલન કરવું તે પણ ગૃહસ્થનો આચાર છે.

અવર્ણવાદનો ત્યાગ.

કોઈ પણ મનુષ્યના અપ્રસિદ્ધ અપવાદો હોય તેને કદાપિ પ્રસિદ્ધિમાં લાવવા નહિ. તેમાં પણ રાજા, મંત્રી, પુરોહિત, રાજગુરૂ અને જેને બહુ લોકો માનતા હોય તેવી વ્યક્તિનો તો અવર્ણવાદ બીલકુલ બોલવો નહિ, કારણ કે તેમાં ધાર્મિકદષ્ટિયે અને વ્યાવહારિકદષ્ટિયે નુકસાન જરૂર રહેલું છે. માટે કોઈનો અવર્ણવાદ ન બોલવો તે પણ ગૃહસ્થનો આચાર છે. ખરાબ આચારવાળાનો સંગ કદાપિ કરવો નહિ, સમાગમ હંમેશાં સદાચારવાળા સંત મહાત્માઓનો જ કરવો; તેથી ઉભય લોકમાં ફાયદો થાય છે. આ જન્મ પણ સુધરે અને પરલોક પણ સુધરે.

માતાપિતાની ભક્તિનો આચાર.

માતા, પિતા, કુલાચાર્ય, કુટુંબમાં જે જ્ઞાનવૃદ્ધ તથા વયોવૃદ્ધ હોય અને જે ધર્મોપદેશક હોય તે તમામને ત્રિકાલવંદન

કરી તે દ્વારા વિનીતપણું સંપાદન કરવું. તેઓનું સન્માન કેવી રીતે કરવું તે પણ બતાવવામાં આવે છે. માતા, પિતા વિગેરે વડિલ લોકો આવતા હોય તો તેને દેખીને ઉભા થવું તેની સન્મુખ જવું, તેઓને નિરન્તર સુખશાન્તિના સમાચાર પૂછવા, તેમની પાસે શાન્ત ચિત્તથી બેસવું અને જે સ્થાન અયોગ્ય હોય ત્યાં તેમનું નામ લેવું નહિ. તેમ તેઓની નિન્દા પણ કદાપિ સાંભળવી નહિ.

હવે ખાસ પુત્રની માતા-પિતા ઉપરની ફરજો સમજાવવામાં આવે છે.

તેઓ પરલોકમાં સુખી થાય તેવી ચાહના પુત્રોએ બરાબર રાખવી. દેવપૂજા, વિગેરે સ્તુત્ય કાર્યમાં માતા-પિતાને પ્રેરણા કરીને પણ જોડવા-અર્થાત્ માતા-પિતા પોતે જો પરલોક સાધનનાં કાર્યો કરતા હોય તો તેઓને ઉત્સાહ આપવો અને ન કરતા હોય તો પ્રેરણા કરી કહેવું જે હવેથી આપ ઘર તથા કુટુંબ સંબન્ધી ચિન્તા છોડી નિરંતર ધર્મકાર્યમાં મન લગાવો. એવી અમારી વિનંતી છે. તમોએ અમારે માટે ઘણું કર્યું, તમારો મોટો ઉપકાર છે, હવે અમારી પણ ફરજ છે કે તમોને વ્યાવહારિક ખટપટોથી દૂર રાખવા. તથા આ લોક અથવા પરલોક સંબન્ધી દરેક કાર્ય માતા-પિતાની આજ્ઞાપૂર્વક કરવું. કોઇ પણ ઉત્તમ નવીન ચીજ આવી હોય તો પ્રથમ માતા-પિતાને અર્પણ કરવી. તેઓએ ઉપભોગ કર્યા બાદ પોતે તેનો ઉપભોગ કરવો, પરન્તુ તેનો પ્રથમ ઉપ-

ભોગ કરવો નહિ. પોતાને અથવા બીજાને દુઃખ ન થાય તેવી પ્રવૃત્તિ કરવી.

માતા, પિતા, પતિવ્રતા ભાર્યા અને પોતાના નિર્વાહમાં અસમર્થ એવા પુત્ર વિગેરેનું ભરણ–પોષણ જરૂર કરવું. જો તેમ કરવામાં ન આવે તો લોકમાં નિન્દા અને ધર્મની હાનિ થાય, માટે ભરણ–પોષણ કરવા લાયકનું ભરણ–પોષણ જરૂર કરવું અને તેઓને નકામા બેસારી ન મૂકતાં ઉચિત કાર્યમાં જોડવા. એમ ન થવાથી આળસુ પ્રમાદી બની ખરાબ વ્યસનમાં લુબ્ધ થઇ જાય. તથા ભર્તવ્ય લોકોના ધર્મ, અર્થ, અને કામ વિગેરેમાં બરાબર લક્ષ્ય આપવું. અનર્થથી તેઓને બચાવવા કોશીશ કરવી. આવી રીતે માત–પિતા વિગેરેની ભક્તિ કરવી અને ભર્તવ્યનું પોષણ કરવું એ પણ ગૃહસ્થનો આચાર છે. તથા વીતરાગ સર્વજ્ઞ દેવની નિર્મળ ભાવથી પૂજા, સ્તુતિ કરવી. ધર્મગુરૂ પાસે જઇ નિરંતર ધર્મનું શ્રવણ કરી તેને અનુકૂલ વર્તવું એ પણ ખાસ કર્તવ્ય ભૂલવા જેવું નથી.

ભોજન કરવાનો આચાર.

પ્રકૃતિને અનુકૂલ ઉચિત કાલમાં, પ્રકાશવાળા સ્થાનમાં બેસી ભોજન કરવું, પરન્તુ ખુલ્લા આકાશમાં બેસીને નહિ. તેમાં પણ ખાવામાં ઘણી લોલુપતા રાખવી નહિ. એક બે કોળીઆ ઓછું ભોજન કરવું. લોલુપતાને લઇને જો કદાચ પ્રમાણથી અધિક ભોજન કરવામાં આવે તો ઉલટી, ઝાડો, અજીરણ, મૃત્યુ વિગેરેને આધીન થવું પડે. તેમાં અજીર્ણના

ચાર ભેદ છે. જો ઝાડો નરમ આવે અને ખાટી છાસના જેવી ઝાડામાંથી દુર્ગન્ધ આવતી હોય તો તેનું નામ આમ અજીર્ણ સમજવું. ઝાડાની અંદર જો ખરાબ ધુમાડા જેવી ગન્ધ આવે તો તે વિદગ્ધ નામનું અજીર્ણ સમજવું. શરીર ભાંગતું હોય, શરીરમાં ત્રોડ થતી હોય, શરીર ચુંથાતું હોય, કલતર થતી હોય તો તે વિષ્ટબ્ધ નામનું અજીર્ણ સમજવું. શરીર અકડાઈ જાય, શિથિલ થાય તેને રસશેષ નામનું અજીર્ણ સમજવું. સામાન્ય રીતે અજીર્ણને ઓળખવાના છ પ્રકાર છે. મલ અને વાયુની અંદર દરરોજની અપેક્ષાએ વિલક્ષણ ગન્ધ આવતી હોય, ઝાડામાં પણ દરરોજ કરતાં તફાવત માલૂમ પડતો હોય, શરીર ભારે ભારે રહ્યા કરતું હોય, ખાવા ઉપર રૂચિ ન થતી હોય, ઓડકાર પણ ખરાબ આવતા હોય તો અજીર્ણ સમજવું. તેવું અજીર્ણ જ્યારે માલૂમ પડે ત્યારે ભોજનનો ત્યાગ કરવો. ભોજન બરાબર ચાવીને કરવું. જો શરીર સારૂં હોય તો તે દ્વારા ધર્મ પણ થઇ શકે છે. નિયમિત રીતે વિધિપૂર્વક ભોજન કરવાથી શરીર સારૂં રહે છે. માટે ભોજન સંબન્ધી આચાર પણ ગૃહસ્થને બરાબર ધ્યાનમાં રાખવા લાયક છે.

બળનો નાશ થતો જોવામાં આવે તો અત્યન્ત પરિશ્રમનો ત્યાગ કરી પ્રકૃતિને અનુકૂલ ભોજન કરી ધીમે ધીમે બળ સંપાદન કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો. વ્યવહાર પણ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ જોઇ લોકોને અનુકૂલ રાખવો. બીજાને દુઃખ ઉપજે તેવો વ્યવહાર રાખવો નહિ. તથા યોગ્ય સ્થળે ઉચિત પરિચય

રાખવો, પરન્તુ મર્યાદાને ઓળંગીને ઘણા પરિચયમાં આવવું નહિ, કારણ કે તેથી અવજ્ઞા થવાનો સંભવ રહે છે. તથા ધાર્મિક સદાચારવાળા અને જે જ્ઞાનથી વૃદ્ધ હોય તેમની ઉચિત સેવા કરવી, કારણ કે તે દ્વારા સારો ઉપદેશ મળે, તેઓનું દર્શન પણ થાય અને ઘટિત સ્થાનમાં વિનય કરવાનું શિક્ષણ પણ મળે. માટે ગૃહસ્થોએ આ આચાર ભૂલવા જેવો નથી.

ત્રિવર્ગ સાધવાનો આચાર.

જે દ્વારા દેવગતિ વિગેરે સારી ગતિ મળે અને છેટવ મોક્ષ પણ મળે તે ધર્મ કહેવાય.જેથી દરેક પ્રયોજનની સિદ્ધિ થાય તે અર્થ કહેવાય. જે દ્વારા ઇંદ્રિયોને પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય તે કામ કહેવાય. આ ત્રણ વર્ગનું એક બીજામાં બાધા ન પહોંચે તેવી રીતે સેવન કરવું. તેમાં પણ ધર્મ, અર્થને છોડીને એકલા કામનું જો સેવન કરવામાં આવે તો જંગલના ઉન્મત્ત હાથીની માફક કેવલ આપત્તિના ભાગી થવાનો પ્રસંગ આવે. માટે ધર્મ, અર્થમાં બાધા ન થાય તેવી રીતે વર્તવું. ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરી જો કેવલ અર્થનું ઉપાર્જન કરવામાં આવે તો હાથીને મારવાવાળા સિંહની માફક કેવલ પાપનાજ ભાગી થવાનો પ્રસંગ આવે, માટે ગૃહસ્થે અર્થની માફક ધર્મનું પણ પરિપાલન બરાબર કરવું. તથા અર્થ અને કામને છોડી ધર્મનુંજ જો સેવન કરવું હોય તો ગૃહસ્થપણું છોડીને સાધુ થવું જ ઘણું શ્રેષ્ઠ છે, એકલા ધર્મનુંજ સેવન ગૃહસ્થથી થઇ શકે નહિ. આથી એ ભાવ

નીકળ્યો કે ત્રણે વર્ગનું એક બીજામાં બાધા ન આવે તેવી રીતે સેવન કરવું. તેમાં પણ ધર્મને બાધા આવે તેવું કદાપિ કરવું નહિ, કારણ કે તે સિવાય આગળ કલ્યાણ વન્ધ્યાપુત્ર જેવું થઇ પડે. દરેક કાર્ય પોતાની શકિત જોઇને કરવું. બલાબલ ઉપર જરૂર ધ્યાન આપવું જોઇએ અને ત્રિવર્ગની વૃદ્ધિ માટે બરાબર પ્રયત્ન કરવો. જે સમયે જે કાર્ય યોગ્ય લાગે તેનો વિચાર કરી તેમાં પ્રવૃત્તિ–નિવૃત્તિને અવકાશ આપવો. જે શાસ્ત્રમાં વીતરાગપ્રરૂપિત ધર્મનું પ્રતિપાદન સારી રીતે કરવામાં આવ્યું હોય તે શાસ્ત્રનું નિરંતર શ્રવણ કરવું. પોતાના સન્માન કે બીજાના અપમાનની ખાતર પણ નીતિના માર્ગને ઓળંગવો નહિ. આ ત્રણ વર્ગનું પાલન કરવું એ પણ ગૃહસ્થનો મુખ્ય આચાર છે.

બુદ્ધિના ગુણોનું નિરૂપણ.

શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા તે શુશ્રૂષા, શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવું તે શ્રવણ, તેને ગ્રહણ કરવું તે ગ્રહણ, તેને ધારણ કરવું તે ધારણા, જેમાં સંશય, વિપર્યય વિગેરે ન હોય તે વિજ્ઞાન, જોયેલા પદાર્થોનું આલંબન લઇ તેવા બીજા પદાર્થોમાં વ્યાપ્તિપૂર્વક તર્ક કરવો તે ઊહ, યુક્તિ અને પ્રમાણથી વિરુદ્ધ જેમાં હિંસા થાય તેવા પાપના કાર્યથી નિવૃત્ત થવું તે અપોહ. અને તર્ક–પ્રમાણદ્વારા નિર્ણીત પદાર્થના જ્ઞાનને તત્ત્વજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. બુદ્ધિના આ આઠ ગુણોને મેળવવા દરેક ગૃહસ્થે પ્રયત્ન કરવો એ પણ ગૃહસ્થનો આચાર છે. ઉત્તમ ગૃહસ્થોને નીચેનાં કાર્યો પણ કરવા લાયક છે.

રાખવો, પરન્તુ મર્યાદાને ઓળંગીને ઘણા પરિચયમાં આવવું નહિ, કારણ કે તેથી અવજ્ઞા થવાનો સંભવ રહે છે. તથા ધાર્મિક સદાચારવાળા અને જે જ્ઞાનથી વૃદ્ધ હોય તેમની ઉચિત સેવા કરવી, કારણ કે તે દ્વારા સારો ઉપદેશ મળે, તેઓનું દર્શન પણ થાય અને ઘટિત સ્થાનમાં વિનય કરવાનું શિક્ષણ પણ મળે. માટે ગૃહસ્થોએ આ આચાર ભૂલવા જેવો નથી.

ત્રિવર્ગ સાધવાનો આચાર.

જે દ્વારા દેવગતિ વિગેરે સારી ગતિ મળે અને છેટવ મોક્ષ પણ મળે તે ધર્મ કહેવાય.જેથી દરેક પ્રયોજનની સિદ્ધિ થાય તે અર્થ કહેવાય. જે દ્વારા ઇંદ્રિયોને પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય તે કામ કહેવાય. આ ત્રણ વર્ગનું એક બીજામાં બાધા ન પહોંચે તેવી રીતે સેવન કરવું. તેમાં પણ ધર્મ, અર્થને છોડીને એકલા કામનું જો સેવન કરવામાં આવે તો જંગલના ઉન્મત્ત હાથીની માફક કેવલ આપત્તિના ભાગી થવાનો પ્રસંગ આવે. માટે ધર્મ, અર્થમાં બાધા ન થાય તેવી રીતે વર્તવું. ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરી જો કેવલ અર્થનું ઉપાર્જન કરવામાં આવે તો હાથીને મારવાવાળા સિંહની માફક કેવલ પાપનાજ ભાગી થવાનો પ્રસંગ આવે, માટે ગૃહસ્થે અર્થની માફક ધર્મનું પણ પરિપાલન બરાબર કરવું. તથા અર્થ અને કામને છોડી ધર્મનુંજ જો સેવન કરવું હોય તો ગૃહસ્થપણું છોડીને સાધુ થવું જ ઘણું શ્રેષ્ઠ છે, એકલા ધર્મનુંજ સેવન ગૃહસ્થથી થઇ શકે નહિ. આથી એ ભાવ

નીકળ્યો કે ત્રણે વર્ગનું એક બીજામાં બાધા ન આવે તેવી રીતે સેવન કરવું. તેમાં પણ ધર્મને બાધા આવે તેવું કદાપિ કરવું નહિ, કારણ કે તે સિવાય આગળ કલ્યાણ વન્ધ્યાપુત્ર જેવું થઈ પડે. દરેક કાર્ય પોતાની શકિત જોઈને કરવું. બલાબલ ઉપર જરૂર ધ્યાન આપવું જોઈએ અને ત્રિવર્ગની વૃદ્ધિ માટે બરાબર પ્રયત્ન કરવો. જે સમયે જે કાર્ય યોગ્ય લાગે તેનો વિચાર કરી તેમાં પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિને અવકાશ આપવો. જે શાસ્ત્રમાં વીતરાગપ્રરૂપિત ધર્મનું પ્રતિપાદન સારી રીતે કરવામાં આવ્યું હોય તે શાસ્ત્રનું નિરંતર શ્રવણ કરવું. પોતાના સન્માન કે બીજાના અપમાનની ખાતર પણ નીતિના માર્ગને ઓળંગવો નહિ. આ ત્રણ વર્ગનું પાલન કરવું એ પણ ગૃહસ્થનો મુખ્ય આચાર છે.

બુદ્ધિના ગુણોનું નિરૂપણ.

શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા તે શુશ્રૂષા, શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવું તે ગ્રહણ, તેને ધારણ કરવું તે ધારણા, જેમાં સંશય, વિપર્યય વિગેરે ન હોય તે વિજ્ઞાન, જોયેલા પદાર્થોનું આલંબન લઈ તેવા બીજા પદાર્થોમાં વ્યાપ્તિપૂર્વક તર્ક કરવો તે ઊહ, યુક્તિ અને પ્રમાણથી વિરુદ્ધ જેમાં હિંસા થાય તેવા પાપના કાર્યથી નિવૃત્ત થવું તે અપોહ. અને તર્ક-પ્રમાણદ્વારા નિર્ણીત પદાર્થના જ્ઞાનને તત્ત્વજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. બુદ્ધિના આ આઠ ગુણોને મેળવવા દરેક ગૃહસ્થે પ્રયત્ન કરવો એ પણ ગૃહસ્થનો આચાર છે. ઉત્તમ ગૃહસ્થોને નીચેનાં કાર્યો પણ કરવા લાયક છે.

શુદ્ધ રીતે પાણીને ગળી સંખારો જેનો હોય તેમાં નાખવો, પાણી પણ ઉચિત રીતે પરિમિત વાપરવું, નકામું બગાડવું નહિ.એક બીજાનું એઠું પાણી પીવું નહિ,એઠું ખાવું નહિ, રસોડાં, પાણીઆરાં, ભોજન કરવાનાં સ્થાનો પ્રકાશવાળાં અને શુદ્ધ રાખવાં જોઇએ. મલીનતાનો સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઇએ, કારણ કે તેમાં સંમૂર્છિમ જીવો ઉત્પન્ન થાય છે. દેવસેવા, પ્રતિક્રમણ, સ્વાધ્યાય, સામાયિક, ખાવા પીવા, સૂવા, જંગલ જવા વિગેરે માટે કપડાં અલગ રાખવાં. સ્નાન શુદ્ધ સ્થાનમાં પરિમિત પાણીથી દેવપૂજા માટે અને સૂતક વિગેરે કારણે કરવું. અભક્ષ્યનો ત્યાગ કરવો અને ભક્ષ્ય ચીજો પણ ઉપયોગથી વાપરવી. પ્રસંગોપાત્ત દરેક ગૃહસ્થનો આ સામાન્ય આચાર પણ બતાવવામાં આવ્યો તે ભૂલવા જેવો નથી. જ્યાં સુધી જૈનમાર્ગાનુસારી ઉપર્યુક્ત તમામ નૈતિક આચારોનું પાલન કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તે ગૃહસ્થો શ્રાવકના મતરૂપ કલ્પવૃક્ષના ફ્લનો આસ્વાદ લેવા ભાગ્યશાળી બની શકેજ નહિ, તેમ તે ગૃહસ્થો ધર્મને લાયક પણ થઇ શકે નહિ. માટે ધર્મને યોગ્ય થવા માટે દરેક ગૃહસ્થે આ ઉપર્યુક્ત આચાર પાળવાનો છે.

સ્થી ચારિત્રમોહનીય કર્મના ઉદયથી શ્રાવકના બાર વ્રત રૂપ વિશેષ આચાર પાળવાને માટે સમર્થ ન હોય, તો પણ તેઓ પાળનાર બીજા ગૃહસ્થને ઘણા સારા માને છે, અને પોતે માર્ગાનુસારી ગૃહસ્થનો સામાન્ય આચાર કે જે પ્રથમ બતાવ્યો છે, તેનું સમ્યગ્‌દર્શનની સાથે બરાબર પાલન કરતા હોવાથી તે પણ વિશેષ આચારને પાળનારા છે એમ બરાબર ખ્યાલમાં રાખવું. દેવ, ગુરુ અને ધર્મનું સ્વરૂપ આગળ વિશેષરૂપથી બતાવવામાં આવશે, ગૃહસ્થોને જે બાર વ્રતો પાળવાનાં હોય છે, તે બાર વ્રતોનું સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવે છે. સ્થૂલપ્રાણાતિપાતવિરતિ, સ્થૂલમૃષાવાદવિરતિ, સ્થૂલઅદત્તાદાનવિરતિ, સ્થૂલમૈથુનવિરતિ, સ્થૂલપરિગ્રહવિરતિ, દિગ્‌વિરતિ, ભોગોપભોગવિરતિ, અનર્થદંડવિરતિ, સામાયિક, દેશાવકાશિક, પોષધોપવાસ અને અતિથિસંવિભાગ આ બાર વ્રતોનાં નામો છે.

બાર વ્રતોનું ટુંક વિવેચન.

૧ વ્રતમાં ‘સૂક્ષ્મ, બાદર વિગેરે દરેક જીવની સર્વથા દયાનું પાલન કરૂં’ એવો ઘોર નિયમ તો ગૃહસ્થાવસ્થામાં રહીને ગૃહસ્થથી થવો અશક્ય છે એ વાત સહજ સમજી શકાય તેમ છે. માટે ગૃહસ્થોને પોતાના દરજ્જા પ્રમાણે મોટી હિંસાથી બચવાનો શાસ્ત્રકારોએ નિયમ બતાવેલ છે. હાલે, ચાલે એવા બે ઇન્દ્રિયોવાળાથી લઇને પંચેન્દ્રિયવાળા સુધીના તમામ જીવોને ત્રસ કહેવામાં આવે છે. પૃથ્વીકાયિક વિગેરે જીવોને સ્થાવર કહેવામાં આવે છે. તેમાં સ્થાવર જીવોની હિંસાથી

બચવું ગૃહસ્થોને ઘણું કઠિન છે, કારણ કે ઘર-બાર, ગાડી, વાડી, કુવા, તળાવ અને રસોઇ વિગેરે અનેક કાર્યો કરવાનાં હોવાથી સ્થાવર જીવોની દયા પાળવી અશક્ય છે, માટે ગૃહસ્થોને ત્રસ જીવોની હિંસા નહિ કરવાનું વ્રત આપવામાં આવે છે. ત્રસ જીવોના બે ભેદ છે. એક સાપરાધી ત્રસ જીવો અને બીજા નિરપરાધી ત્રસ જીવો. તેમાંથી સાપરાધી જીવોના અપરાધને માફ કરવો એટલી બધી ઉદારતા ગૃહસ્થથી બનવી ઘણી કઠિન છે, તેથી સાપરાધી ત્રસ જીવોનો પણ ગૃહસ્થને નિયમ આપવામાં આવતો નથી. કિંચ, ઘર-બાર વિગેરે બનાવવામાં પણ અનાભોગ વિગેરે કારણોથી અનેક ત્રસ જીવોનો વધ થવાનો સંભવ હોવાને લીધે સર્વથા ત્રસ જીવની પણ દયા પાળવી ગૃહસ્થને ઘણી કઠિન છે, માટે 'નિરપરાધી ત્રસ જીવોને ઇરાદા પૂર્વક મારવાના સંકલ્પથી મારવા નહિ' આવા પ્રકારનો નિયમ ગૃહસ્થને આપવામાં આવે છે, તે નિયમ ગૃહસ્થોએ બરાબર પાળવાનો છે. જો કે તેની અંદર સ્થાવર જીવોની હિંસા નહિ કરવાનો નિયમ આપવામાં આવતો નથી તોપણ દયાલુ શ્રાવકે તે જીવો પણ જેટલે અંશે બચે તેટલે અંશે તેને બચાવવાની કોશીશ જરૂર કરવી. આ સ્થૂલપ્રાણાતિપાતવિરતિ નામનું પ્રથમ વ્રત સમજવું.

બીજા વ્રતના સંબન્ધમાં—સર્વથા સત્ય બોલવાનું ગૃહસ્થને અશક્ય હોવાથી અસત્ય નહિ બોલવાનો નિયમ આપવામાં આવે છે. તેનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે— કન્યા વિગેરે દ્વિપદવાળી વ્યક્તિના સંબન્ધમાં, ગાય, ભેંસ,

ઘોડા, હાથી, ઉંટ વિગેરે ચાર પગવાળી વ્યક્તિના સંબન્ધમાં, તમામ પ્રકારની સ્થાવર મીલકતના સંબંધમાં કદાપિ અસત્ય બોલવું નહિ. અને કોઇ પણ વ્યક્તિ પોતાને ત્યાં થાપણ મૂકી ગયેલ હોય તેને પચાવી પાડવાની કોશીશ કરવી નહિ, પ્રાણુન્ત સંકટમાં પણ કોઇની ખોટી સાક્ષી પૂરવી નહિ. આવી રીતે સ્થૂલ મૃષાવાદ નહિ બોલવાનો ગૃહસ્થને નિયમ આપવામાં આવે છે.

ત્રીજા વ્રતના સંબન્ધમાં—ચોરીથી તદ્દન નહિ બચનાર ગૃહસ્થને કોઇનું ખાતર પાડવું નહિ, કોઇનું તાળું વિના હુકમે તોડીને ચીજ ઉઠાવવી નહિ, દાણ વિગેરે રાજ્ય સંબન્ધી ચોરી કરવી નહિ, ઓછું આપવું કે વધારે લેવું આવું કાર્ય પણ કરવું નહિ, રસ્તામાં કોઇની પડેલી ચીજને ઉઠાવવી નહિ-ભાવાર્થ કે જે ચોરી કરવાથી રાજાના ગુન્હેગાર થઇને દંડને પાત્ર બને અને પ્રજાની દૃષ્ટિએ પણ નિન્દાનો પાત્ર બને તે ચોરીનો સર્વથા ત્યાગ કરવો. આ પ્રકારનું ત્રીજું વ્રત ગૃહસ્થને પાળવાનું છે.

૪ ચોથા વ્રતના સંબન્ધમાં–સર્વથા બ્રહ્મચર્ય ગૃહસ્થને ગૃહસ્થાવાસમાં રહીને પાળવું અશક્ય હોવાથી ઉચિત રીતે તેને નીચે પ્રમાણે બ્રહ્મચર્ય પાળવાનો નિયમ સમજાવવામાં આવે છે, પરસ્ત્રીના સર્વથા ત્યાગપૂર્વક પોતાની સ્ત્રીના સંબંધમાં પણ આઠમી, ચતુર્દશી, પૂર્ણિમા, પંચમી વિગેરે તિથિઓમાં સંતોષ રાખવો અર્થાત્ પોતાની સ્ત્રીની સાથે પણ એટલા દિવસ બ્રહ્મચર્ય પાળવું-એ ચોથા નિયમનો આશય છે. પરસ્ત્રી

શબ્દથી પોતાની સ્ત્રીથી ભિન્ન જે કોઇ સ્ત્રી હોય તે તમામ સમજવાની છે. વિધવા, સધવા, કન્યા, વેશ્યા આ ચારેનો પણ પરસ્ત્રીમાંજ સમાવેશ કરવામાં આવે છે. તે પરસ્ત્રીની સાથે પણ સોય દોરાના આકારે સંબન્ધ ન કરવાનો અને પોતાની સ્ત્રીની સાથે તિથિવિશેષમાં સંતોષ રાખવો એ ચોથા વ્રતનો સાર છે.

પાંચમા વ્રતના સંબન્ધમાં સર્વથા પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવો ગૃહસ્થાશ્રમવાળાને અશકય હોવાથી તેનું પરિમાણ બાંધવાનો ગૃહસ્થને નિયમ આપવામાં આવે છે, આ નિયમ લેવો ગૃહસ્થને સર્વથા ઉચિત છે, કારણકે તેમ નહિ કરવાથી તૃષ્ણારૂપી કાળી નાગણી આખી જીંદગીની પાયમાલી કરી નાખે છે. ધન, ધાન્ય, સોનું, રૂપું, ઘર, દુકાન, ઝવેરાત વિગેરે ચીજોનો નિયમ રાખવો, નિયમથી વધારે રાખવું નહિ. કદાચ નિયમથી વધારે ધન વ્યાપાર વિગેરેદ્વારા આવી જાય તો પોતાના સ્વાર્થમાં તેનો ઉપયોગ ન કરતાં પરમાર્થના કાર્ય માટે તેનો સદુપયોગ કરવો. પરંતુ સંતોષ ધારણ કરવા સારૂ વૈભવનો નિયમ જરૂર લેવો. નિયમ નહિ લેવાથી અસંતોષી-લોભી જીવો પોતાના આત્માને અધોગતિના ભાગી બનાવે છે. માટે આ વ્રત પણ સદ્‌ગૃહસ્થને જરૂર પાળવાનું છે.

૬ છઠ્ઠા નિયમના સંબન્ધમાં- વધતી જતી લોભની ચેષ્ટાને અટકાવવા માટે પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ વિગેરે દિશાઓનો પણ નિયમ બાંધવો જરૂરનો છે. પોતાની તૃષ્ણાની ખાતરે અમુક હદથી બહાર જવું નહિ.

આવી રીતનો દરેક દિશાનો નિયમ રાખવો, આમાં પરમાર્થ માટે તો સર્વત્ર છૂટ છે. આ પ્રકારનો નિયમ સદ્ગૃહસ્થોએ બરાબર પાળવો જરૂરનો છે.

૭ સાતમા નિયમના સંબન્ધમાં વિશેષ માહિતી-જે વસ્તુ એકજ વાર ભોગમાં આવવાથી વિનાશ પામે તેવાં અન્ન, પાણી, ફળ, તેલ, અત્તર વિગેરે પદાર્થો ભોગ કહેવાય છે અને જે વારંવાર ભોગમાં આવે તેવાં ઘર બાર, દુકાન, કપડાં, ઘરેણાં, સ્રી, કુટુંબ, ધન-માલ વિગેરે ઉપભોગ કહેવાય છે. આ તમામ ભોગ-ઉપભોગનો પણ ઇચ્છાનુસાર નિયમ રાખવો. આ નિયમ પણ ખાસ કરીને લોભની વૃત્તિયો રોકવાની ખાતર જ બે નામાન્તરથી બાંધવામાં આવ્યો છે. મદ્ય, માંસ, મધુ, માખણ, અનન્તકાય, અજાણ્યાં ફલ, રાત્રિભોજન અને ત્રસ જીવોથી વ્યાપ્ત પાંચ જાતનાં ઉંબરાનાં ફળો-આ તમામનો ત્યાગ પણ આ સાતમા નિયમની અન્તર્ગત છે, અત્યન્ત પાપવૃત્તિવાળા વ્યાપારના ત્યાગનું ફરમાન પાળવાની ખાતર સાતમો નિયમ પણ ગૃહસ્થોએ આચરવા લાયક છે.

૮ મા નિયમના સંબન્ધમાં-જેમાં આપણું કંઇ પણ પ્રયોજન સિદ્ધ ન થતું હોય અને ખાલી આત્મા પાપથી લિપ્ત થતો હોય તેવાં કાર્યો નહિ કરવાં એ આઠમા નિયમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. તેનું લગાર વિશેષરૂપથી સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે. પ્રયોજન સિવાય આર્ત્ત, રૌદ્રધ્યાનને લગતા નકામા વિચારો ન કરવા, તેમજ નકામો આરંભ-સમારંભનો ઉપદેશ

પલું ન આપવો. અને જે દ્વારા હિંસા થાય તેવાં ઉપકરણો પણ વિના પ્રયોજને બીજાને આપવાં નહિ, પરન્તુ દાક્ષિણ્ય વિષયમાં તેવાં ઉપકરણો ન આપવાં એવો પ્રતિબન્ધ નથી. હાંસી, મશ્કરી, ખેલ, તમાસા ચાર વિકથાઓ તથા નકામા ગપાટા વિગેરે વિના પ્રસંગે કોઇની સાથે કરવા નહિ. આ તમામ આઠમા નિયમનો નિષ્કર્ષ સમજવો. આઠમો નિયમ પણ ઉત્તમ ગૃહસ્થોએ જરૂર આચરવા લાયક છે.

૯ મા નિયમના સંબન્ધમાં—આર્ત્ત, રૌદ્રધ્યાનની સામગ્રીના ત્યાગપૂર્વક પાપના વ્યાપારનો ત્યાગ કરી બે ઘડી (૪૮ મિનિટ) સુધી વૈરાગ્યવાસનામાં લીન થઇ સમતારૂપી પાણીમાં સ્નાન કરી જીવ, અજીવ વિગેરે તત્ત્વોનું ચિન્તન કરવું અને તે દ્વારા આશ્રવનો દરવાજો તેટલા સમય પર્યન્ત બન્ધ કરવો અને આત્મા ઉપર લાગેલાં પુરાણાં કર્મોને હઠાવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ નવમા નિયમનો ઉદ્દેશ છે. આ નિયમ પણ ધર્મશીલ સદ્ગૃહસ્થોએ કદાપિ ભૂલવા જેવો નથી.

૧૦ મા નિયમના સંબન્ધમાં-છઠ્ઠા નિયમમાં કરેલા મોટા પ્રમાણુના દિશા સંબન્ધી નિયમનો એક દિવસ માટે અથવા અમુક વખત સુધી સંક્ષેપ કરવો તે આ નિયમનો અર્થ છે. અર્થાત્ અમુક દિવસમાં અમુક હદથી લોભવૃત્તિ માટે બહાર જઇશ નહિ. અથવા દરેક વ્રતમાં જે વિશેષ છૂટ રાખેલ છે તેનો અમુક વખત સુધી સંકોચ કરવો તે આ નિયમનો પરમાર્થ છે. ગુંઠસહી, ગંઠસહી વિગેરે વિશેષ અભિગ્રહોનો

આ દશમા નિયમમાં સમાવેશ થાય છે, માટે આ નિયમ પણ શુદ્ધ શ્રાવકે બરાબર પાળવાનો છે.

૧૧ મા વ્રતના સંબન્ધમાં–જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર વિગેરે આત્માના મુખ્ય ધર્મોને પ્રકાશમાં લાવવા માટે જે પ્રયત્ન કરવો તે પૌષધ નામનું વ્રત કહેવાય છે. આવા પ્રકારના પૌષધમાં ઉપવાસ વિગેરે તપસ્યા કરી સાધુની માફક ચાર પહોર અથવા આઠ પહોર પર્યન્ત એક સ્થાનમાં રહી ધર્મધ્યાનની ક્રિયામાં તત્પર થવું. સાવદ્ય વ્યાપારનો ત્યાગ, તેલ વિગેરેના મર્દનદ્વારા શરીર શોભાવવાની ક્રિયાનો ત્યાગ, બ્રહ્મચર્યની પાલના અને આહારનો સર્વથા ત્યાગ કરે અથવા એકાશન કરે તો પણ ચાલી શકે છે. માટે આ નિયમ લીધા બાદ તે દિવસમાં શુભ ચિન્તન કરવું અથવા શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવું અગર પોતે વાંચવું. આ સિવાય બીજી કંઇ પણ સંસાર સંબન્ધી વાતોમાં વખત ગુમાવવો નહિ એ આ નિયમનો મુખ્ય પરમાર્થ છે. સાધુપણાની વાનકીનો સ્વાદ લેવા માટે આ નિયમ પણ ગૃહસ્થને જરૂર આચરવાનો છે.

૧૨ મા નિયમના સંબન્ધમાં–જે મહાત્માઓ સ્વ–પરના આત્માની ઉન્નતિ માટે સાંસારિક તમામ ઉપાધિયોનો ત્યાગ કરી વૈરાગ્યદશાને પ્રાપ્ત કરી કેવલ મોક્ષ તરફ જ લક્ષ્ય રાખી પ્રવૃત્તિ કરનારા, યતિ, સાધુ, મુમુક્ષુ, ભિક્ષુ વિગેરે ઉપનામો ધારણ કરનારા ત્યાગી મહાત્માઓને તેમના આચારમાં દૂષણ ન લાગે અને તેમના ચારિત્રમાં ઉપકારી થઇ પડે તેવું શુદ્ધ

અન્ન, પાણી, વસ્ર, પાત્ર, વસતિ વિગેરેનું પ્રદાન કરવું તે આ નિયમનો ભાવાર્થ છે. કિંચ, ઉત્તમ આચારવાળા ઉચ્ચકોટિના ગૃહસ્થની પણ પ્રતિપત્તિ કરવી તે પણ આ નિયમવાળાને ઉચિત છે. તેનો સમાવેશ પણ આ નિયમમાં થઈ જાય છે. ટુંકમાં આ બાર નિયમનું જે વિવેચન કરવામાં આવેલ છે, તેમાં પ્રથમનાં પાંચ વ્રતને પાંચ અણુવ્રત એવું નામ આપવામાં આવેલ છે, કારણ કે સાધુમહાત્માઓના પાંચ મહાવ્રતોની અપેક્ષાએ તે અણુ–નાનાં છે. છઠ્ઠો, સાતમો અને આઠમો આ ત્રણ નિયમો પાંચ અણુવ્રતોને ગુણકારક હોવાથી તે ત્રણને ગુણવ્રત નામ આપવામાં આવેલ છે. અને બાકીનાં ચાર વ્રતો ધાર્મિક અભ્યાસ પાડવામાં શિક્ષારૂપ હોવાથી તેને શિક્ષાવ્રત નામ આપવામાં આવેલ છે. જે ગૃહસ્થની જેવી શકિત હોય તેનો વિચાર કરી તે પ્રમાણે નિયમ પાળવાનું ફરમાન છે. જો સંપૂર્ણ શકિત હોય તો તેને ગોપવ્યા સિવાય બારે નિયમનું પાલન કરવું અને અલ્પ શકિત હોય તો ઓછા નિયમનું પાલન કરવું. આ પ્રકારનું વીતરાગદેવનું ફરમાન છે. ઉપર્યુકત બાર નિયમને પાળનારા ગૃહસ્થને દેશવિરતિ શ્રાવક કહેવામાં આવે છે. તે વ્રતો પણ યોગશુદ્ધિ, વન્દનશુદ્ધિ, નિમિત્તશુદ્ધિ, દિક્‌શુદ્ધિ વિગેરે જોઈને આપવામાં આવે છે. આ બારમાંથી એક પણ વ્રત ન પાળતો હોય, ખાલી શ્રદ્ધામાત્ર જ મનોમન્દિરમાં રાખતો હોય, તેવા ગૃહસ્થને અવિરતિ શ્રાવક કહેવામાં આવે છે. વ્રત તથા શ્રદ્ધા એ બેમાંથી કંઈ પણ ન હોય તેને પ્રથમ ગુણસ્થાનકના અધિકારીરૂપે લેખવામાં આવે છે, અવિરતિ

તથા દેશવિરતિ શ્રાવકનું બીજું પણ પ્રાસંગિક કર્ત્તવ્ય સમજાવવામાં આવે છે.—

પોતાના ધનનો યથારૂચિ સાત ક્ષેત્રમાંથી જે ક્ષેત્ર સીદાતું હોય તેની અંદર સદુપયોગ કરી, દીન, અનાથ વિગેરેમાં અનુકંપાની બુદ્ધિથી જે દાન આપતો હોય તે મહાશ્રાવક કહેવાય. તે શ્રાવકને કદાચ ક્લિષ્ટ કર્મના ઉદયથી વ્રતોની અંદર અતિચાર લાગે તો તેણે તેની શુદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરવો. ઉભય સન્ધ્યામાં આવશ્યક કરવું, પ્રતિદિન દેવપૂજા, ગુરૂપાસ્તિ, સ્વાધ્યાય, સંયમ, તપ, દાન, આ ષટ્ કર્મો કરવાં. સમાન ધર્મવાળા સાધર્મિક ગૃહસ્થોના મહોલ્લામાં રહેવું. સાધર્મિક વિગેરેની સાથે પ્રેમભાવથી વર્ત્તવું, બ્રાહ્મ મુહૂર્ત્તમાં ઉઠવું, પરમેષ્ઠિની સ્તુતિ કરવી, ત્રિકાલ દેવવંદન કરવું, ધર્મધ્યાન પૂર્વક શયન કરવું, ઉપદેશનું શ્રવણ કરવું, રહસ્યનું વિચારવું,ગુરૂ પાસે જઇ પ્રશ્નોત્તર કરી પદાર્થનો નિર્ણય કરવો, શાસનની ઉન્નતિનાં કાર્યો કરવાં, ધર્મમાંજ ધનબુદ્ધિ માનવી, કેમકે ધનાઢ્ય બનાવનાર ધર્મ છે.–દુઃખી જીવોને ધન, ધાન્ય, વસ્ત્ર, પાત્ર વિગેરેનું પ્રદાન કરી દ્રવ્યથી અનુકંપા પાળવી અને હૃદયને આર્દ્ર બનાવી ભાવથી અનુકંપા સાચવવી. યોગનો અભ્યાસ કરવો, ભવસ્થિતિમાં નિઃસારતાનું ચિન્તન કરવું, મોક્ષનો ઉપાદેયબુદ્ધિથી વિચાર કરવો, સાધુપણાની પ્રાપ્તિ માટે ઉત્સાહ રાખવો અને છેવટે દ્રવ્ય તથા ભાવથી સંલેખના કરવી. આ તમામ ગૃહસ્થનો વિશેષ આચાર સમજવો.

પંચમહાવ્રતનું ટુંક વિવેચન.

જાવજ્જીવ સુધી કોઇ પણ જીવને મન, વચન અને કાયાથી દ્વેષબુદ્ધિએ દુઃખ આપવું નહિ, તેમ બીજા પાસે પણ અપાવવું નહિ અને આપવાવાળાને પણ સારો માનવો નહિ. આવી રીતે ૧ અહિંસાવ્રતનું પાલન કરવું. જૈનપ્રવચનમાં બતાવેલ બોલવાના પ્રકારને લક્ષ્યમાં રાખી સત્ય બોલવું, કોઇને અપ્રિય લાગે તેવું કટુ વચન કદાપિ બોલવું નહિ, પરંન્તુ હિત, મિત, અસંદિગ્ધ, મધુર અને અવિસંવાદી વચન બોલવું, તે પણ પ્રસંગ વિના બોલવું નહિ. બીજા પાસે અસત્ય બોલાવવું નહિ અને અસત્ય બોલવાવાળાને સારો માનવો નહિ આનું નામ બીજું સત્યમહાવ્રત કહેવાય.અસ્તેયના સંબન્ધમાં કોઇની તૃણ જેવી તુચ્છ વસ્તુ પણ આજ્ઞા સિવાય લેવી નહિ અર્થાત્ જે કંઇ વસ્તુનો ખપ હોય તે વસ્તુ કોઇની પણ આજ્ઞા સિવાય કદાપિ લેવી નહિ, બીજા પાસે પણ લેવરાવવી નહિ અને લેવાવાળાને સારો માનવો નહિ. આ ૩ ત્રીજું મહાવ્રત સમજવું. બ્રહ્મચર્યના સંબન્ધમાં– દ્રવ્ય– ભાવથી સર્વથા સ્ત્રીનો ત્યાગ કરી વ્રતના પરિપાલન માટે, જ્ઞાનની વૃદ્ધિ માટે તથા કષાયને દૂર કરવા માટે ગુરૂકુલમાં નિવાસ કરવો તેનું નામ બ્રહ્મચર્ય સમજવું. તે બ્રહ્મચર્યનું પોતે સમ્યક્ પ્રકારે પાલન કરવું–અબ્રહ્મને પોતે કદાપિ સેવવું નહિ, અબ્રહ્મને બીજા પાસે પણ સેવરાવવું નહિ અને અબ્રહ્મને જે સેવતો હોય તેને સારો પણ માનવો નહિ. આનું નામ ચોથું મહાવ્રત કહેવાય. અપરિગ્રહના સંબન્ધમાં–બાહ્ય અને આભ્યં-

ન્તર મૂર્છાનો ત્યાગ કરવો. સંયમના નિર્વાહ માટે ઓઘનિર્યુક્તિ સૂત્રમાં ઉપધિ રાખવાનું જેટલું પરિમાણ બતાવેલ છે, તેટલી ઉપધિને નિર્મમત્વપણે રાખી બાકીની તમામ ચીજોનો સર્વથા ત્યાગ કરવો તે દ્રવ્યથી અપરિગ્રહ કહેવાય. અને કષાયોનો જે ત્યાગ કરવો તે ભાવથી અપરિગ્રહ કહેવાય. આથી એ સમજવાનું છે કે પરિગ્રહ પોતે રાખવો નહિ, બીજા પાસે રખાવવો નહિ અને જે રાખતો હોય તેને સારો માનવો નહિ. આનું નામ પાંચમું મહાવ્રત કહેવાય. આ વાત પાતંજલ યોગ (અ. ૨, સૂત્ર ૩૪) માં પણ સમજાવેલ છે. ઉપર્યુક્ત પાંચ મહાવ્રતોનું ૨૫ ભાવનાપૂર્વક પાલન કરવું અને પાંચ સમિતિ તથા ત્રણ ગુપ્તિ પણ મહાવ્રતને પાળવામાં સહાયક હોવાથી તેનું પણ બરાબર પાલન કરવું.

સમિતિનું સ્વરૂપ.

ઉપયોગપૂર્વક સૂર્યોદય સમયે રસ્તા ઉપર બરાબર દ્રષ્ટિપાત કરી જીવોની રક્ષાપૂર્વક ગમનાગમનની સમ્યક્ ક્રિયા કરવી તે ઇર્યાસમિતિ કહેવાય છે.

સર્વ જીવોને હિતકારક અને જેમાં પાપનો લેશ ન હોય તેવું ઉપયોગપૂર્વક બોલવું તે ભાષાસમિતિ કહેવાય.

શાસ્ત્રમાં ગોચરીના જે ૪૨ દોષો બતાવવામાં આવ્યા છે, તે દોષોને દૂર કરી શુદ્ધમાન આહાર, પાણી, વસ્ત્ર, પાત્ર વિગેરેની ઉપયોગપૂર્વક ગવેષણા કરવી તે એષણાસમિતિ કહેવાય છે.

વસ્ત્ર, પાત્ર વિગેરે ધર્મોપકરણને ઉપયોગ રાખી દૃષ્ટિ પ્રતિલેખનાપૂર્વક સારી રીતે પ્રમાર્જન કરી લેવા મૂકવાની ક્રિયા કરવી તે આદાન-નિક્ષેપસમિતિ કહેવાય છે.

ઉચ્ચાર, પ્રસ્ત્રવણ, કફ વિગેરે પ્રતિષ્ઠાપન કરવા લાયક ચીજોનું જીવાકુલ વિનાના સ્થાનમાં ઉપયોગ રાખી બરાબર દૃષ્ટિપાત કરી પ્રતિષ્ઠાપન કરવું તે ઉત્સર્ગસમિતિ કહેવાય છે. સમ્યક્ પ્રવૃત્તિનું નામ સમિતિ સમજવું.

ગુપ્તિનું સ્વરૂપ.

કલ્પનાના સમૂહનો ત્યાગ કરી, સમભાવમાં સ્થિર થઈ, આત્મતત્ત્વના ચિન્તનમાં મનને લગાવવું તે ૧ મનોગુપ્તિ કહેવાય છે. સંજ્ઞા વિગેરેના પરિહારપૂર્વક ઉપયોગ રાખીને જગતનાં તત્ત્વોનું મનન કરવું તે ૨ વચનગુપ્તિ કહેવાય છે. ઉપસર્ગનો પ્રસંગ આવે તો પણ ધ્યાન કરનારે ધ્યાનાવસ્થામાં શરીરને સ્થિરપણે રાખવું તે ૩ કાયગુપ્તિ કહેવાય છે.

ઉચ્ચ કોટિમાં આરૂઢ થવાની પરમપવિત્ર આત્મકલ્યાણની ભાવનાં સિવાય ઉપર્યુક્ત તમામ પ્રકારનો અસંગભાવનો આચાર બની શકે જ નહિ. રાગ-દ્વેષપણાની વૃત્તિયોને હણાવવી એ સાધુપણાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ વિગેરેથી સર્વથા રહિત, પરમાનન્દસ્વરૂપ મોક્ષ સાધુપણાનું ફળ છે.

સાધુધર્મના આચારના બે ભેદ છે. એક સાપેક્ષ યતિધર્મનો આચાર અને બીજો નિરપેક્ષ યતિધર્મનો આચાર. તેમાંથી પ્રથમ સાપેક્ષ યતિધર્મના આચારનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. જાવજ્જીવ સુધી પ્રવ્રાજકાચાર્ય પાસે રહી શિષ્યભાવને બરાબર પાળવો અને બહુમાન પૂર્વક ગુરુની ઉચિત ભક્તિ કરવી. નિરન્તર ગુરુની આજ્ઞામાં તત્પર રહેવું, ગુરુની આજ્ઞા સિવાય કંઇ પણ કાર્ય કરવું નહિ. ગુરુની આજ્ઞા પોતાના કલ્યાણ માટે છે એમ નિરન્તર વિચારવું. આરંભનો સર્વથા ત્યાગ કરવો. પૃથ્વીકાયિક વિગેરે જીવોનું સંઘટ્ટન કરવું નહિ. દશવૈકાલિક, આચારાંગ વિગેરે સૂત્રોમાં દર્શાવેલ વિધિદ્વારા નિર્દોષ અને શુદ્ધમાન ભિક્ષા-ભોજન કરવું. શત્રુ અને મિત્ર બંને ઉપર સમભાવ રાખવો. બાલ,વૃદ્ધ, ગ્લાન, તપસ્વી વિગેરે મહાત્માઓની ભક્તિ ખૂબ પ્રેમથી કરવી, કારણ કે તેઓની ભક્તિ મહાફલને આપનારી છે, બીજાને ઉદ્વેગ થાય તેવો વર્તાવ કરવો નહિ. પ્રયોજન વિના કોઇની સાથે ભાષણ કરવું નહિ, કટુવાકય કદાપિ બોલવું નહિ, કોઇના પણ દોષોને પ્રકટ કરવા નહિ, સ્ત્રીકથા વિગેરે વિકથાઓનો સર્વથા ત્યાગ કરવો, દરેક કાર્ય ઉપયોગ પૂર્વક કરવું,અસત્ પ્રલાપી પુરુષોના બોલવા ઉપર ધ્યાન આપવું નહિ, મિથ્યા અભિનિવેશનો સર્વથા ત્યાગ કરવો, સ્ત્રી, પંઢ, પશુ વિગેરેનો જ્યાં નિવાસ હોય તેવા સ્થાનમાં સાધુમહાત્માએ રહેવું નહિ, જ્યાં સ્ત્રી બેસીને ઉઠી ગઇ હોય તે સ્થાનમાં સાધુઓ બે ઘડી સુધી બેસવું નહિ, નેત્ર વિગેરે ઇન્દ્રિયોદ્વારા સ્ત્રી-

ઓનાં રમણીય અંગોપાંગ જોવાં નહિ, ગૃહસ્થાવસ્થામાં કરેલી ક્રીડાને સાધુ-અવસ્થામાં સંભારવી નહિ, જેથી ઇન્દ્રિયો ઉન્મત્ત થાય એવો આહાર વાપરવો નહિ, પ્રમાણથી અધિક આહાર વાપરવો નહિ, શરીર અને ઉપકરણોની શોભાનો ત્યાગ કરવો, સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગનો વારંવાર અભ્યાસ કરવો. જ્યાં સ્ત્રી પુરુષો ક્રીડા કરતાં હોય, કેવલ ભીંતનું જ આંતરૂં હોય અને શબ્દ પણ સંભળાતા હોય એવા સ્થાનમાં પણ સાધુએ રહેવું નહિ. દેશ, ગામ, કુલ વિગેરેમાં પ્રતિબન્ધ રાખ્યા સિવાય મૂર્છારહિતપણે અને કોઇ પણ વાહનનો આશ્રય લીધા સિવાય, પોતાની ઉપધિ પોતે ઉપાડી પગથી વિહાર કરવો. ગૃહસ્થ લોકોએ પોતાના માટે ધર્મધ્યાન કરવા સારૂ બનાવેલ ઉપાશ્રય વિગેરેમાં રહેવું, સ્થાનની પણ આજ્ઞા મેળવીને જ રહેવું, શેષકાળમાં માસકલ્પની મર્યાદા બરાબર સાચવવી. તેથી અધિક રહેવું નહિ, કારણે યતના રાખવી. ચક્રવર્તિ જેવા રાજાઓની ઋદ્ધિ દેખી તેને માટે નિદાન કરી કરેલી તપસ્યાના ફલને ખોઇ નાખવું નહિ. વિધિપૂર્વક સ્વાધ્યાયધ્યાન નિરન્તર કરવું. આવશ્યકક્રિયા, પ્રતિલેખના વિગેરે કાર્યમાં લગાર પણ પ્રમાદ કરવો નહિ. બાર ભેદવાળી તપસ્યામાંથી કોઇ પણ તપસ્યા જરૂર શક્તિ અનુસાર કરવી. દરેક ક્રિયામાં ગુણદોષનો વિચાર કરી પ્રવૃત્તિ કરવી. ધર્મના મૂલભૂત ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ, નિર્લોભતા વિગેરે ગુણોનું પાલન કરવું. અત્યાર સુધી મેં શું કર્યું, મારે હવે શું કરવાનું બાકી છે અને હાલ તરતમાં મારે શું કરવા યોગ્ય છે,

એ તપસ્યા કરી છે કે નહિ—આવા પ્રકારનો વિચાર સાધુએ પ્રાતઃકાલમાં ઉઠી કરવો. ઉપસર્ગોને સહન કરવા. સર્વથા ભયનો ત્યાગ કરવો. નવા નવા અભિગ્રહોને વિધિપૂર્વક ગ્રહણ કરવા. પોતાના સંહનનને યોગ્ય ઉત્તમ ધ્યાનનું અવલંબન કરવું. છેવટે શરીરનું સામર્થ્ય, ચિત્તની વૃત્તિ અને સહાય સંપત્તિનો વિચાર કરી દ્રવ્યભાવથી સંલેખના કરવી. અન્તિમ અવસ્થામાં આલોચનાપૂર્વક વ્રતનું ઉચ્ચારણ કરી તમામ જીવોની સાથે ક્ષમાયાચના કરી, શુભભાવનાપૂર્વક પંચ પરમેષ્ઠીનું સ્મરણ કરી, ચાર શરણનું અવલંબન કરી, ચાર આહારના ત્યાગપૂર્વક શરીરનો પણ ત્યાગ કરવો. યથોચિત સમયે ઉત્સર્ગ અપવાદ—માર્ગમાંથી જે માર્ગ સેવન કરવાનો હોય તે માર્ગનું સેવન કરવું. આ તમામ સાપેક્ષ યતિધર્મના અર્થાત્ સ્થવિર-કલ્પના આચારો દેશ, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવનો વિચાર કરી પાળવાના છે.

નિરપેક્ષ યતિધર્મના આચારો.

પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિરૂપ કાર્યોને વીતરાગપ્રદર્શિત આગમોના અનુસારે જ કરવાં. જિનકલ્પના આચારમાં પ્રદર્શિત ઉપધિ સિવાય અધિક કંઇ પણ રાખવું નહિ. રોગી—અવસ્થામાં પણ રોગને દૂર કરવા માટે કોઇ ઉપાયનું સેવન કરવું નહિ. સ્થવિર-કલ્પિક સાધુઓ માટે ઉત્સર્ગ અને અપવાદ બંને માર્ગનું યથોચિત સમયે સેવવાનું ફરમાન છે, પરન્તુ જિનકલ્પિ સાધુઓ માટે તો અપવાદમાર્ગના ત્યાગપૂર્વક ઉત્સર્ગ માર્ગ-

ણુંજ અવલંબન મુખ્યથી બતાવવામાં આવેલ છે. અપરિચિત ગ્રામ, નગર વિગેરેમાં એક બે રાત્રિથી અધિક રહેવામાં પણ અડચણ નથી અને પરિચિત સ્થાનમાં તો એક રાત્રિથી વધારે રહેવાનું ફરમાન નથી. ત્રીજી પોરસીમાં ભિક્ષા માટે ભ્રમણ કરવું, અને સ્થવિરકલ્પિક માટે તો જે ગામમાં ગૃહસ્થને ભોજન કરવાનો સમય હોય તે સમયે ભિક્ષા માટે જવું, અને પ્રાયે કરી કાર્યોત્સર્ગમાં જ રહેવાનું તેને માટે ફરમાન છે શિષ્યસંપ્રદાય બનાવવાનો તેઓને અધિકાર છે જ નહિ. એક બે વાક્ય સિવાય વિશેષ દેશના આપવાનો પણ તેઓને અધિકાર નથી. નિરન્તર અપ્રમત્તભાવમાં રહેવું. ધર્મધ્યાન વિગેરે ધ્યાનમાંજ મનને લગાવવું.

સ્થવિરકલ્પ અને જિનકલ્પની વિશેષરૂપથી ઓળખાણ- મોક્ષમાર્ગને અનુકુલ શુદ્ધ પરિણામમાં જે વર્તતા હોય, સ્વ- પર દર્શનના જ્ઞાનમાં પારંગત હોય, ઉપશમ વિગેરે લબ્ધિ- વાળા હોય, બીજાના હિતમાં નિરન્તર ઉદ્યમશીલ હોય, હૃદય અત્યંત ગંભીર હોય, આત્મપરિણુતિ નિર્મલ હોય, પ્રમાદ અને આલસ્યથી રહિત હોય, મોક્ષના બીજભૂત સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ કરાવવામાં પ્રયત્નશીલ હોય, પોતાનો આત્મા જેણે શુભ યોગમાં જોડેલો હોય, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પ્રવર્તક, સ્થવિર, ગણાવચ્છેદક આ પાંચ પદમાંથી કોઈ પણ એક પદની યોગ્યતા ધરાવવાવાળા હોય એવા યતિ મહાત્માને સાપેક્ષ- યતિધર્મરૂપ સ્થવિરકલ્પ શ્રેષ્ઠ છે.

કિંચ,સંપૂર્ણ દશપૂર્વના જ્ઞાનથી આરંભીને સંપૂર્ણ દૃષ્ટિવા-

દનાં જ્ઞાનવાળાને માટે જિનકલ્પનો નિષેધ પણ કરવામાં આવ્યો છે. તેનું કારણ એ છે જે ધર્મોપદેશ, દીક્ષા આપી ભવ્યાત્માનું કલ્યાણ કરાવવું વિગેરે પરોપકાર સ્થવિરકલ્પ દ્વારા જ વિશેષ રૂપથી થઇ શકે છે. આ અધિકાર ધર્મ સંન્યાસવાળા સ્થવિર કલ્પિકનો સમજવો.

હવે જિનકલ્પનો અધિકાર કોને છે તે સમજાવવામાં આવે છે.

નવમા પૂર્વના ત્રીજા વસ્તુ નામના પ્રકરણવિશેષથી લઇને દશમા પૂર્વથી કંઇક ઓછા જ્ઞાનવાળો હોય, સ્થવિરકલ્પના સંપૂર્ણ ગુણથી યુક્ત હોય, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પ્રવર્તક, સ્થવિર, ગણાવચ્છેદકમાંથી કોઇ એક પણ સુશિષ્ય નિષ્પન્ન થયો બાદ, કંઇ પણ તે સિવાય બીજું સાધવા લાયક કાર્ય સાધવાનું બાકી ન હોય, પ્રથમ સંહનનવાળો હોય, મનની દઢતા પણ ઘણી મજબૂત હોય અને વીર્યાચારને લગારમાત્ર પણ ગોપવવાવાળો ન હોય, પાંચ પ્રકારથી જિનકલ્પની તુલના કરી પોતાના આત્માની બરાબર પરીક્ષા કરેલી હોય, અને માટે વીતરાગની જ આજ્ઞા પ્રમાણ છે એવા પરિણામથી સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનચારિત્રરૂપ યોગની વૃદ્ધિ માટે ઉત્સાહશીલ હોય, અને જેની પાસે ઉત્તમ પ્રકારની લબ્ધિયો હોય, તેવા યતિ મહાત્માને માટે જિનકલ્પ શ્રેષ્ઠ છે. આ જિનકલ્પમાર્ગ પ્રથમ સંહનન શરીરવાળા સિવાય બીજા શરીરવાળાથી ગ્રહણ કરી શકાય તેમ છે જ નહિ, માટે વર્તમાન કાળમાં તેવા પ્રકારના શરીર વિગેરેના અભાવે તેનો પણ અભાવ સમજવો. સ્થવિરકલ્પમાં

છે એવી માન્યતાવાળા મીમાંસકના મતને દૂર કરવા માટે સૂત્રમાં 'સ્વ'પદ મૂકવામાં આવ્યું છે. તેથી એ સમજવાનું છે જે જ્ઞાન આત્માથી કથંચિત્ અભિન્ન છે. આથી એ સ્પષ્ટ સમજાય તેમ છે કે જ્યારે આત્મા ચેતન છે ત્યારે તેનાથી કથંચિત્ અભિન્ન જ્ઞાન પોતે અચેતન છે એમ કહેવાને કયો બુદ્ધિશાળી સાહસ કરી શકે ? દ્રવ્યપ્રદીપમાં તે વાત યુક્તિપુરઃસર સમજાવવામાં આવી છે તથા જ્ઞાન જ્યારે સ્વસંવેદ્ય છે ત્યારે હમેશાં તે પરોક્ષ જ છે એ વાત પણ મનોમંદિરમાં કેવી રીતે નિવાસ કરી શકે ? માટે આ બે પક્ષો યુક્તિબાધિત છે એમ ખૂબ ધ્યાનમાં રાખવું. સૂત્રમાં પરશબ્દનો પ્રયોગ જ્ઞાનાદ્વૈત વાદિના નિરાકરણ માટે કરવામાં આવેલ છે તે વાત સમજાવવામાં આવે છે. જ્ઞાનરૂપ ચેતન પદાર્થની માફક જડ પદાર્થો પણ જગત્માં અનન્ત છે તેનું પ્રતિપાદન બૌદ્ધની સમાલોચનાના અવસરમાં આ ગ્રંથના પૂર્વાર્ધમાં સવિસ્તર કરવામાં આવેલ છે. દૂરથી વસ્તુ દૃષ્ટિગોચર થવાથી આ કંઇક છે એવા સત્તામાત્રના પ્રતિભાસરૂપ નિર્વિકલ્પક દર્શન તરીકે સામાન્ય ઉપયોગરૂપ જ્ઞાનને પ્રમાણરૂપે માનવાવાળા બૌદ્ધ લોકોની અને જડ એવા સંનિકર્ષને પ્રમાણરૂપ માનવાવાળા નૈયાયિક લોકોની માન્યતા યુક્તિવિકલ છે એમ જણાવવાની ખાતર સૂત્રમાં જ્ઞાનપદ મૂકવામાં આવેલ છે. તેથી એ સમજવાનું છે જે નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન તો દર્શનરૂપ હોવાથી તે દ્વારા જ્યારે વસ્તુની ઓળખાણ જ યથાર્થ રીતે થતી નથી ત્યારે પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ થવાની તો વાતજ શી કરવી ? માટે

નિર્વિકલ્પક જ્ઞાનને પ્રમાણરૂપે કોઇ પણ રીતે માની શકાય તેમ નથી. જે જ્ઞાન વસ્તુની યથાર્થ રીતે વિશેષરૂપથી ઓળખાણ કરાવે તેજ જ્ઞાન પ્રમાણરૂપ કહી શકાય. સ્તંભ, પત્થર અને ઘટ,પટની માફક જડ એવા સંનિકર્ષને જો પ્રમાણરૂપે માનવામાં આવે તો ઘટ, પટ વિગેરે જડ પદાર્થોએ શો અપરાધ કર્યો ? કારણકે જડપણું અને સંનિકર્ષ ઘટ, પટ વિગેરેમાં જ્યારે સરખું જ છે ત્યારે એવી શી રાજાજ્ઞા છે કે એકને પ્રમાણરૂપે માનવું અને બીજા જડને નહિ માનવું ? માટે કોઇ પણ રીતે જડ પદાર્થને પ્રમાણરૂપે સ્વીકારી શકાય તેમ નથી.

વસ્તુના નિશ્ચાયકમાં વન્ધ્યાપુત્ર સમાન સંશય, વિપર્યય અને અનધ્યવસાય જ્ઞાનને દૂર કરવા માટે પ્રમાણના લક્ષણમાં વ્યવસાયિપદ મૂકવામાં આવેલ છે. કિંચ, આ વાત પણ પ્રાસંગિક મળી આવે તેમ છે કે સુખ અને સુખસાધન સામગ્રીરૂપ ઉપાદેય પદાર્થને ગ્રહણ કરવામાં સમર્થ હોય તથા દુઃખ અને દુઃખસાધન સામગ્રીરૂપ હેયપદાર્થને ત્યાગ કરવામાં જે સમર્થ હોય તેજ જ્ઞાન વાસ્તવિક રીતે પ્રમાણરૂપ હોઇ શકે. સંનિકર્ષ વિગેરે જડ પદાર્થોને પ્રમાણરૂપ માનવામાં જ્યારે કોઇ પણ યુક્તિ નથી ત્યારે તેને પ્રમાણ કેવી રીતે માની શકાય ? કારણ કે પ્રમાણ તો જ્ઞાન જ હોઇ શકે, અજ્ઞાન તો કદાપિ નહિ. કિંચ, પ્રમાણરૂપે માનેલ જ્ઞાન પણ નિશ્ચયાત્મક હોવું જોઇએ, પરન્તુ સંશય, વિપર્યય અને અનધ્યવસાયરૂપ નહિ. હવે અનુક્રમે તે ત્રણનું સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવે છે.—

સંશયનું નિરૂપણ.

જ્યાં પદાર્થનો નિશ્ચય કરાવવામાં સાધકભૂત અથવા બાધકરૂપ વિરોધી– આ બેમાંથી કોઈ પણ પ્રમાણ ઉપસ્થિત ન હોય તેવા સ્થલમાં અનિશ્ચિત અનેક ધર્મોને અવલંબન કરવાવાળું હોય, અને કોઇ પણ એક ધર્મને લઈને પ્રવૃત્તિ અગર નિવૃત્તિ– આ બેમાંથી એક પણ કાર્ય કરવામાં અસમર્થ જે જ્ઞાનવિશેષ હોય તેને સંશય કહેવામાં આવે છે. જેમ દૂરથી પુરૂષ જેવી આકૃતિવાળી વ્યક્તિ દૃષ્ટિગોચર આવવાથી આ લાકડું છે કે પુરૂષ છે એવી દોલાયમાન પ્રતીતિ ઉત્પન્ન થાય છે તેવા જ્ઞાનદ્વારા પુરૂષપણાનું સાધક કોઈ પણ પ્રમાણ નહિ હોવાથી પુરૂષનો પણ નિશ્ચય થઈ શકતો નથી તથા તેના બાધકભૂત કોઈ પ્રમાણ નહિ હોવાથી લાકડા વિગેરેનો પણ નિશ્ચય થઈ શકતો નથી; અને નિશ્ચયના અભાવમાં પુરૂષનું જેને પ્રયોજન છે તેની પ્રવૃત્તિ તથા જેને તેનું પ્રયોજન નથી તે વ્યકિતની તેમાંથી નિવૃત્તિ આ બેમાંથી કંઇ પણ કાર્ય થઈ શકવાનું નહિ. માટે તેવા સ્થલમાં તે જ્ઞાનને સંશયરૂપ કહેવામાં આવે છે.

વિપર્યયનું નિરૂપણ.

અયથાર્થપણામાં યથાર્થપણાનો જે નિર્ણય તેનું નામ વિપર્યય સમજવું. દૂર રહેલ છીપમાં ચાંદી જેવો ચળકાટ માલૂમ પડવાથી ચાંદીનું જ્ઞાન થાય તે, મૃગતૃષ્ણાથી જલનું જ્ઞાન, દૂરથી દોરી દેખવાથી સર્પનું

જ્ઞાન, આત્માથી કથંચિત્ ભિન્નાભિન્ન જ્ઞાનમાં સર્વથા આત્માથી જ્ઞાન ભિન્ન છે અથવા સર્વથા અભિન્ન છે એવું જે જ્ઞાન, કથંચિત્ નિત્યાનિત્ય-આત્માની અંદર સર્વથા આત્મા નિત્ય છે અથવા અનિત્ય છે એવું જે જ્ઞાન કથંચિત નિત્યાનિત્ય તમામ પદાર્થોમાં અમુક સર્વથા નિત્ય છે, અમુક સર્વથા નિત્ય જ છે અથવા તમામ સર્વથા નિત્યજ છે અથવા તમામ સર્વથા અનિત્ય જ છે એવું જ્ઞાન તે તમામ જ્ઞાન વિપર્યયરૂપ સમજવાં.

અનધ્યવસાયનું નિરૂપણ.

બીજે ઠેકાણે મન લાગેલું હોવાથી પદાર્થનું યથાર્થ રીતે જે ભાન ન થાય તે અનધ્યવસાય સમજવો. જેમ રસ્તામાં ચાલતા પુરૂષનું મન બીજે ઠેકાણે લાગેલું હોવાથી તૃણનો સ્પર્શ થવાથી તેના મનમાં એવો વિચાર થાય છે કે મને કોઇનો સ્પર્શ થયો ખરો, પરન્તુ કઇ વસ્તુનો થયો તે ખ્યાલમાં હોતો નથી તેવા જ્ઞાનને અનધ્યવસાય કહેવામાં આવે છે.

ઉપર્યુકત જ્ઞાનમાં પ્રામાણ્ય તે કહેવાય કે જે જ્ઞાનમાં પ્રમેયનું અવ્યભિચારીપણું હોય અર્થાત્ પ્રમેયને જ જે વિષય કરવાપણું તે જ્ઞાનમાં પ્રામાણ્ય સમજવું. તે પ્રમાણના બે ભેદ છે, ૧ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ અને ૨ પરોક્ષ પ્રમાણ.

પ્રત્યક્ષપ્રમાણનું નિરૂપણ.

પ્રત્યક્ષના બે ભેદ છે. એક સાંવ્યાવહારિક પ્રત્યક્ષ અને

બીજું પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ. આ બેમાં પણ પ્રથમ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષનું સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવે છે.

પાંચ ઇન્દ્રિયો અને મન એ બેમાંથી કોઇની પણ અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય અર્થાત્ આત્માથી ભિન્ન બીજી કોઇ પણ બાહ્ય વસ્તુની અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય જે જ્ઞાનદ્વારા પદાર્થનો વાસ્તવિક રીતે આત્માને સાક્ષાત્કાર થાય તેને પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ સમજવું. તેના બે ભેદ છે. એક સકલપ્રત્યક્ષ અને બીજું વિકલ પ્રત્યક્ષ. જે જ્ઞાનદ્વારા જગતમાં રહેલ રૂપી–અરૂપીમાંથી કેવલ રૂપી પદાર્થનોજ આત્માને સાક્ષાત્કાર થાય તે વિકલ પ્રત્યક્ષ કહેવાય. તેના પણ બે ભેદ છે. એક અવધિપ્રત્યક્ષ અને બીજું મનઃપર્યાયપ્રત્યક્ષ.

અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ થવાથી દેવ અને નારક જીવોને પ્રધાનપણે ભવરૂપ નિમિત્તને લઇને અને બીજા જીવોને સમ્યગ્દર્શન વિગેરે ગુણોને લઇને રૂપી દ્રવ્ય માત્રને વિશેષરૂપથી પ્રકાશ કરવાવાળું જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તે અવધિપ્રત્યક્ષ કહેવાય. તેના અવાન્તર ઘણા ભેદો છે. તે અત્ર કહેવામાં આવ્યા નથી. વિશેષ ઇચ્છાવાળાને વિશેષાવશ્યકનું જ્ઞાનપ્રકરણ જોવાથી વિશેષ માહિતી મળી શકશે. મનઃપર્યયજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમને લઇને ઉત્તમ લબ્ધિવંત અને નિર્મલ અપ્રમત્ત ભાવના ચારિત્રવાળા મહર્ષિને સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય જીવોએ મનન કરવા માટે ગ્રહણ કરેલા મનોવર્ગણા દ્રવ્યોનો સાક્ષાત્કાર જે જ્ઞાનદ્વારા થાય તેને મનઃપર્યાયજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે.

સકલ પ્રત્યક્ષનું સ્વરૂપ.

સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્રરૂપ ઉત્કૃષ્ટ આભ્યન્તર સામગ્રી, અને આર્યદેશ, જિનકાલિક મનુષ્યભવ, પ્રથમ સહનન વિગેરે બાહ્ય સામગ્રી આ બંને પ્રકારની ઉત્કૃષ્ટ સામગ્રીના વશથી સંપૂર્ણ ઘાતિકર્મનો ક્ષય થવાથી સૂક્ષ્મ, બાદર, પ્રકટ, વ્યવહિત વિગેરે તમામ અરૂપી લોકાલોકને વિશેષરૂપથી સાક્ષાત્કાર કરાવવાવાળું જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તે કેવલજ્ઞાન કહેવાય; જેને આવા પ્રકારનું જ્ઞાન હોય તેજ વ્યક્તિ સર્વજ્ઞ કહેવાય.

સાંવ્યાવહારિક પ્રત્યક્ષનું નિરૂપણ.

ઇન્દ્રિયો અને અનિન્દ્રિયદ્વારા યોગ્ય સ્થાનમાં રહેલ પદાર્થને વિશેષરૂપથી નિશ્ચય કરાવવાવાળું જે જ્ઞાન હોય તે વ્યાવહારિક પ્રત્યક્ષ કહેવાય. પારમાર્થિકપણે તો આ જ્ઞાનને પણ પરોક્ષ જ સમજવાનું છે.તેના ચાર ભેદ છે.અવગ્રહ,ઇહા,અપાય અને ધારણા. સામાન્ય વિશેષરૂપ વસ્તુને વિષય રૂપે સમજવી. ચક્ષુ વિગેરે ઇન્દ્રિયો અને મન તેને વિષયી જાણવું. તે બંનેનો બ્રાન્તિ વગરનો જે સંબન્ધ અર્થાત્ વિષય અને વિષયીનો યોગ્ય દેશમાં બ્રાન્તિ વિનાનો જે સંબન્ધ અને તે દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ તથા પદાર્થના સંપૂર્ણ વિશેષરૂપમાં ઉદાસીન અને કેવલ સત્તામાત્ર વિષયવાળો જે, નિરાકાર બોધ અથવા દૂરથી કંઇક માલુમ પડે છે એવો જે નિરાકાર બોધ તેને દર્શન સમજવું, અને તેની પછી તરતજ ઉત્પન્ન થયેલ

તથા સામાન્ય સત્તાની અપેક્ષાએ મનુષ્યત્વરૂપ વિશેષ સત્તાથી યુકત વસ્તુના બોધને અવગ્રહ કહેવામાં આવે છે. અને ત્યાર બાદ અવગ્રહદ્વારા ગ્રહણ કરેલ મનુષ્યત્વ જાતિવાળી વ્યકિત નો ભાષા, વેષ, આકાર વિગેરે દ્વારા વિચાર કરવો જે આ વ્યકિત કયા દેશની હોવી જોઇએ. એવી રીતે તેજ વ્યકિતને વિશેષરૂપથી જાણવાની જિજ્ઞાસાને ઇહા કહેવામાં આવે છે. આવા પ્રકારની ઇહાને સંશયરૂપ સમજવી નહિ, કારણ કે સંશયની અંદર તો સાધક-બાધક કોઇ પણ પ્રમાણ ઉપસ્થિત ન હોવાથી કોઇ પણ પદાર્થના નિર્ણયની ઇચ્છા જ થતી નથી, અને ઇહાની અંદર તો ભાષા, વેષ, આકાર વિગેરે સાધક પ્રમાણો પદાર્થને વિશેષરૂપથી સિદ્ધ કરવા માટે મળતાં હોવાથી વિશેષની જિજ્ઞાસા થાય તે વાત સંભવિત છે. કિંચ, ઇહા તો સંશયના ઉત્તરકાલમાં થવાવાળી હોવાથી કથંચિત્ આપસમાં કાર્ય-કારણભાવ પણ સંભવી શકે છે. માટે સંશય અને ઇહાનો ભેદ સમજવો. જે પદાર્થનો નિર્ણય કરવા પ્રથમ જિજ્ઞાસા થઇ હતી, તેને સાધન પ્રમાણો દ્વારા ચોકસ કરવું જે આ મનુષ્ય અમુક દેશનો જ છે, અમુક દેશનો નથી. આવા પ્રકારના નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાનને અપાય કહેવામાં આવે છે.

અપાયદ્વારા નિર્ણીત પદાર્થમાં જે સતત ઉપયોગ રાખવો અર્થાત્ તેને દઢરૂપે ધારણ કરવું તે ધારણા કહેવાય. આ ઉપર્યુકત વ્યાવહારિક પ્રત્યક્ષના ત્રણ ભેદો પણ બીજી રીતે જતાવવામાં આવે છે. ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ, અનિન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ અને

ઉભયપ્રત્યક્ષ એકેઇન્દ્રિય જીવોથી લઇને જેને મન નથી
એવા અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવોને કેવલ ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ
જ હોય છે. જેને જેટલી ઇન્દ્રિયો હોય તેને તે દ્વારા પ્રત્યક્ષ
થાય છે. વલ્લી વિગેરેને ઓઘસંજ્ઞા દ્વારા વાડ ઉપર ચઢવાનું
જ્ઞાન થાય છે. એકાન્તમાં અંધારામાં બેઠેલા મનુષ્યને ઇન્દ્રિ-
યોનો વ્યાપાર બીલકુલ નથી તો પણ પૂર્વે અનુભવેલા પદા-
ર્થોનું સ્મરણ થતું હોવાથી કેવલ મનોદ્વારા સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિ-
યોને જે સ્મૃતિજ્ઞાન થાય છે તે અનિન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ કહેવાય. તથા
ઇન્દ્રિય અને મનોદ્વારા જે ઘટ, પટ વિગેરેનો અનુભવ થાય તે
ઉભય પ્રત્યક્ષ કહેવાય. આવા પ્રકારના વ્યાવહારિક પ્રત્યક્ષની
ઉત્પત્તિ પણ દરેક કાર્યની માફક બાહ્ય અને આભ્યન્તર સામ-
ગ્રીને આધીન છે તે સમજાવવામાં આવે છે. જે ઇન્દ્રિયદ્વારા
જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવું હોય તે જ્ઞાનનું આવારક જે કર્મ તેના
ક્ષયોપશમરૂપ ભાવેન્દ્રિય તથા વીર્યાન્તરાય કર્મનો ક્ષયોપ-
શમ વિગેરે આભ્યન્તર કારણો અને નિવૃત્તિ, ઉપકરણરૂપ
દ્રવ્યેન્દ્રિયો, આ લોકયોગ્ય દેશમાં પદાર્થનું અવસ્થાન, મનનું
અવ્યાક્ષેપપણું વિગેરે બાહ્ય કારણો; આ બંને કારણો મળ-
વાથી વ્યાવહારિક પ્રત્યક્ષનો આવિર્ભાવ થાય છે. એવી રીતે
દરેકની બાહ્ય આભ્યન્તર સામગ્રીનો વિચાર કરી લેવો.

પરોક્ષપ્રમાણનું નિરૂપણ.

ઇન્દ્રિયો અને મન વિગેરે પરની અપેક્ષા દ્વારા આત્માને
જે બોધવિશેષ થાય તે પરોક્ષપ્રમાણ કહેવાય. અર્થાત્ જે

જ્ઞાન પેદા કરવામાં આત્માથી ભિન્ન બીજા પદાર્થોની અપેક્ષા રહે તે તમામ જ્ઞાન પરોક્ષ જ કહેવાય. આ લક્ષણથી વ્યાવહારિક પ્રત્યક્ષ પણ વસ્તુગતિ વિચાર કરતાં પરોક્ષ જ છે એમ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું.

પરોક્ષપ્રમાણના ભેદોનું નિરૂપણ.

સ્મૃતિ, પ્રત્યભિજ્ઞાન, તર્ક, અનુમાન અને આગમ એમ પરોક્ષ પ્રમાણના પાંચ ભેદ પાડવામાં આવે છે.

સ્મરણ પ્રમાણનું નિરૂપણ.

પ્રથમ અનુભવેલ પદાર્થ વિષયક આત્મિક શક્તિવિશેષરૂપ સંસ્કારના પ્રબોધકાલમાં તે જિનબિંબ હતું, તે બીજું કોઈ નહિ, પરન્તુ વિજયધર્મસૂરિ હતા એવો જે બોધ આત્માને થાય અર્થાત આવા પ્રકારનું જે યાદ આવવું તે સ્મૃતિપ્રમાણ કહેવાય.

પ્ર૦ સ્મરણનો પ્રત્યભિજ્ઞાનપ્રમાણમાં અન્તર્ભાવ થતો હોવાથી અલગ માનવાની શી જરૂર છે ?

ઉ૦ પ્રત્યભિજ્ઞાન પ્રમાણ તત્શબ્દ અને ઇદમ્શબ્દ આ બન્ને શબ્દોદ્વારા બોધ કરાવે છે. તે આ ધર્મપાળ છે, તે આ જિનદત્ત છે કે જેને આપણે પ્રથમ જોયા હતા. સ્મરણ તો ખાલી તત્શબ્દદ્વારા જ અનુભૂત વસ્તુનું ભાન કરાવે છે, માટે સ્મરણ અને પ્રત્યભિજ્ઞાનમાં ફેરફાર છે.

પ્ર૦ અનુભવને આધીન હોવાથી સ્મૃતિને પૃથક્ પ્રમાણ રૂપે કેવી રીતે માની શકાય? માટે સ્મૃતિ પૃથક્ પ્રમાણરૂપ નથી.

ઉ૦ એવી રીતે કહેવાથી તો પ્રમાણની કથાનોજ લોપ થઇ જવાનો, કારણ કે અનુમાનપ્રમાણ પણ વ્યાપ્તિજ્ઞાન અને પક્ષમાં હેતુનું દર્શન આ બેને આધીન હોવાથી તે પણ પ્રમાણરૂપે ન મનાવું જોઇએ.

પ્ર૦ પ્રથમ અનુભવેલ વિષયોના પ્રદર્શનદ્વારા અર્થનો નિશ્ચય કરાવવાવાળી સ્મૃતિ તો પદાર્થના નિશ્ચયમાં પૂર્વના અનુભવને આધીન—પરતંત્ર હોવાથી પ્રમાણરૂપ નથી અને અનુમાન જ્ઞાન તો ઉત્પત્તિમાં બીજાની અપેક્ષા રાખે છે, તોપણ પોતાના વિષયમાં સ્વતંત્ર હોવાથી પ્રમાણરૂપ માનવામાં કંઇ પણ અડચણ નથી, માટે અનુમાન પ્રમાણ છે અને સ્મૃતિ અપ્રમાણ છે.

ઉ૦ ઉપર બતાવેલ ન્યાય સ્મૃતિને પણ પ્રમાણરૂપ માનવામાં જ્યારે સરખોજ છે ત્યારે એકને પ્રમાણરૂપ માનવું અને બીજાને નહિ એ કંઇ બુદ્ધિમત્તા કહી શકાય નહિ. જેવી રીતે અનુમાન જ્ઞાનોત્પત્તિમાં વ્યાપ્તિ વિગેરેની અપેક્ષા રાખવાવાળું છે અને પોતાના વિષયમાં સ્વતંત્ર છે તેવી રીતે સ્મૃતિ પણ ઉત્પત્તિમાં અનુભવની અપેક્ષા રાખે છે,તોપણ પોતાના વિષયમાં પોતે સ્વતંત્ર હોવાથી તેને પ્રમાણરૂપે માનવામાં શી અડચણ છે? આવી રીતે સ્મૃતિને પ્રમાણરૂપે માનવામાં ઘણી યુક્તિયો

છે, પરન્તુ તે અત્ર આપવાથી સ્વતંત્ર એક ગ્રંથ થઇ જાય માટે આપવામાં આવેલ નથી.

પ્રત્યભિજ્ઞાન પ્રમાણનું નિરૂપણ.

અનુભવ અને સ્મૃતિરૂપ બંને કારણો દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ તથા તિર્યંક્સામાન્ય, ઊર્ધ્વતાસામાન્ય, વિસદૃશ પરિણામ વિગેરેને વિષય કરવાવાળું જે જ્ઞાન તેને પ્રત્યભિજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. દરેક ગાયમાં રહેલ ગોત્વરૂપ સરખા પરિણામને તિર્યંક્સામાન્ય સમજવું અને સુવર્ણથી બનાવેલ વીંટી, કડું, કંદોરો વિગેરે પર્યાયોમાં રહેલ અન્વયી રૂપ સુવર્ણ દ્રવ્યને ઊર્ધ્વતાસામાન્ય સમજવું. એવી રીતે દરેકમાં ઘટાવવું.

ભાવાર્થ—દરેક ગાયમાં અર્થાત્ કાળી, પીળી, રાતી, ધોળી વિગેરે દરેક ગાયમાં ગોત્વનામનો પરિણામ સરખી રીતે રહેલ છે તે ગોત્વપરિણામનું નામ જ તિર્યંક્સામાન્ય સમજવું. ઉત્તરોત્તર એક બીજાની પછી અનુક્રમે ઉત્પન્ન થતા પર્યાયોમાં રહેલ જે અનુગત દ્રવ્ય અર્થાત્ અન્વયી રૂપ દ્રવ્ય તેનું નામ ઉર્ધ્વતાસામાન્ય સમજવું. હવે પ્રત્યભિજ્ઞાનનો ભાવાર્થ સમજાવવામાં આવે છે—અનુભવ તથા સ્મૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલ અને ઊર્ધ્વતાસામાન્ય, તિર્યંક્સામાન્ય, વિસદૃશ પરિણામ વિગેરે વિષયવાળા સંકલનારૂપ જ્ઞાનને પ્રત્યભિજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. તે આ જિનદત્ત છે, તેના જેવી આ ગાય છે, ગાયના જેવો આ રોઝ છે, ગાયથી વિલક્ષણ આ પાડો છે વિગેરે તેનાં ઉદાહરણો સમજવાં. હવે અનુભવ, સ્મૃતિ અને પ્રત્યભિજ્ઞાન આ ત્રણના ભેદ સમજાવવામાં આવે છે—

અનુભવ, દૃષ્ટિગોચર રહેલ વસ્તુનો ઇદંશબ્દદ્વારા બોધ કરાવે છે. જેમ આ ઘટ છે, આ કપડું છે, આ જિનદત્ત છે—આ તમામ અનુભવનાં ઉદાહરણો સમજવાં.

સ્મૃતિ, પરોક્ષ વસ્તુનો તતશબ્દદ્વારા બોધ કરાવે છે —તે જિનપાલ મને યાદ આવે છે, તે ધર્મપાલ હતો—વિગેરે તેનાં ઉદાહરણો સમજવાં.

એકવાર અનુભવેલ વસ્તુ ફરીથી જ્યારે તે આપણી દૃષ્ટિગોચર થાય ત્યારે તેને જોઇને ઇદં શબ્દદ્વારા અને તતશબ્દદ્વારા એમ એકી સાથે બંને શબ્દદ્વારા જે આપણને વસ્તુનું જ્ઞાન થાય તે પ્રત્યભિજ્ઞાન પ્રમાણ સમજવું.—તે આ કડાનું સોનું છે કે જેને આપણે વીંટીના આકારમાં જોયું હતું, તે આ કાળી ગાયમાં ગોત્વ નામનો ધર્મ છે કે જેનો આપણને પીળી ગાયમાં પણ જિનદત્ત પંડિતદ્વારા અનુભવ થયો હતો, તે આ જિનદત્ત છે કે જેનો આપણને પાટલીપુત્રમાં પરિચય થયો હતો, તે આ ગાયના જેવો રોઝ છે કે જેનું સ્વરૂપ આપણે પેલા જંગલી પાસે જાણ્યું હતું, તે આ પાડો ગાયથી વિલક્ષણ છે કે જેનું સ્વરૂપ આપણે ભરવાડ પાસેથી જાણ્યું હતું, તે આ ધર્મભ્રષ્ટ અને શ્રદ્ધાહીન વ્યક્તિ છે, કે જેના વિચારો પ્રથમ આપણા સાંભળવામાં આવ્યા હતા—વિગેરે તમામ ઉદાહરણો પ્રત્યભિજ્ઞાનનાં જાણી લેવાં.

પ્ર૦ ગાયના જેવો આ રોઝ છે આવો વિષય તો ઉપમાન પ્રમાણનો હોવાથી એને પ્રત્યભિજ્ઞાન કેવી રીતે કહી શકાય?

ઉ૦ ગાયના જેવો આ રોઝ છે આવા પ્રકારના જ્ઞાનને ઉપમાનપ્રમાણરૂપ જ્યારે માનવામાં આવ્યું, ત્યારે ગાયથી વિલક્ષણ આ પાડો છે, ગદંભથી વિલક્ષણ આ ઉંટ છે આવા પ્રકારના જ્ઞાન માટે બીજું કયું પ્રમાણમાનશો તેનો પણ આપ લોકોને વિચાર જરૂર કરવો પડશે. માટે ઉપમાન પ્રમાણને અલગ ન માનતાં તે બંને પ્રત્યભિજ્ઞાન પ્રમાણની અન્તર્ગત છે એમ માનવું મને તો સર્વોત્તમ લાગે છે.

પ્ર૦ રોઝને જોઇને ગાયના જેવી આ વ્યક્તિ છે, એવું જ્ઞાન જો કે પ્રત્યક્ષના ફળરૂપ છે, તો પણ સંજ્ઞાસંજ્ઞીના સંબન્ધના પ્રતિપત્તિરૂપ ફલ માટે ઉપમાનપ્રમાણ માનવાની આવશ્યકતા જરૂર રહે છે અર્થાત્ ગવયશબ્દ આ વ્યકિતનો વાચક છે અને આ વ્યક્તિ પોતે વાચ્ય છે એવું જ્ઞાન કરવા માટે ઉપમાનપ્રમાણને અલગ માનવામાં આવે છે.

ઉ૦ મહિષને જોઇને આ વ્યક્તિ ગાયથી વિલક્ષણ છે, એવું જ્ઞાન જો કે પ્રત્યક્ષનું ફળ છે તો પણ આ વ્યકિત ગાયથી વિલક્ષણ છે અર્થાત્ ગોશબ્દ આ વ્યકિતનો વાચક નથી તેમ તેવા પ્રકારનું વાચ્યપણું પણ તેમાં નથી આવા પ્રકારના સંજ્ઞા-સંજ્ઞીના સંબન્ધના પ્રતિપત્તિરૂપ ફળ માટે જરૂર બીજું પ્રમાણ અલગ માનવુંજ પડશે. એવી શી રાજાજ્ઞા છે, કે એક સંજ્ઞાસંજ્ઞીના સંબન્ધને જણાવવાની ખાતર પ્રમાણા-ન્તરની કલ્પના કરવી અને બીજાને માટે ન કરવી ? માટે આ તમામ દૂષણજાળમાંથી બચવા માટે પ્રત્યભિજ્ઞાનને જ પ્રમાણ-રૂપ માનવું સર્વોત્તમ છે.

તર્કપ્રમાણનું નિરૂપણ.

વ્યાપ્તિજ્ઞાનના ગ્રાહકને તર્ક કહેવામાં આવે છે. તે તર્ક તમામ દેશ-કાલને અવલંબીને વ્યાપ્તિજ્ઞાન કરાવે છે. દૃષ્ટાન્ત તરીકે જે જે ઠેકાણે ધૂમ હોય તે તમામ ઠેકાણે અગ્નિ હોવો જોઇએ, કારણ કે જે ઠેકાણે અગ્નિ હોતો નથી તે ઠેકાણે ધૂમ ઉત્પન્ન થાય તો અગ્નિ ધૂમનું કારણ છે અને ધૂમ અગ્નિનું કાર્ય છે આવો જે અનુભવસિદ્ધ કાર્યકારણભાવ વ્યવહાર છે, તેનો જગતમાંથી ઉચ્છેદ થવાનો. આ વાત તર્કને પ્રમાણ માન્યા સિવાય કેવી રીતે ઘટી શકે તેનો વિચાર કરશો. આથી એ ભાવ નીકળ્યો કે દરેક દેશમાં અને દરેક કાળમાં રહેલું અગ્નિ અને ધૂમના વ્યાપ્યવ્યાપક નામના સંબન્ધનું જ્ઞાન, તર્કને સ્વતંત્ર પ્રમાણ માન્યા સિવાય થઇ શકે નહિ. જો તર્કને અપ્રમાણરૂપ માનવામાં આવે તો તે દ્વારા સર્વદેશવિષયક અને સર્વકાલવિષયક થતું જે વ્યાપ્તિ-જ્ઞાન તે પણ અપ્રમાણરૂપ જ ઠરવાનું; કારણ કે જેનું કારણ અપ્રમાણરૂપ હોય તે કાર્ય પોતે પ્રામાણિક છે, એમ કેવી રીતે માની શકાય ? અને તેવા અપ્રામાણિક વ્યાપ્તિજ્ઞાનદ્વારા થતું જે અનુમાન તે પણ વન્ધ્યાપુત્ર જેવું સમજવું. માટે તર્ક પણ સ્વતંત્ર પ્રમાણ છે એમ જરૂર માનવું જોઇએ.

હવે અનુમાનદ્વારા તર્કમાં પ્રમાણતા સિદ્ધ કરવામાં આવે છે.,

પ્રમાણના વિષયને પરિશોધન કરવાવાળો હોવાથી અનુ-માનની માફક તર્ક પણ સ્વતંત્ર પ્રમાણરૂપ છે. જે પ્રમાણના

વિષયને પરિશોધક ન હોય તે પ્રમાણરૂપ ન હોવો જોઇએ. જેમ વિપર્યયજ્ઞાન વિગેરે. પ્રકૃતમાં તર્ક પણ અનુમાન પ્રમાણના સાધકભૂત વ્યાપ્તિરૂપ વિષયનો પરિશોધક હોવાથી તેને પ્રમાણરૂપે કેમ ન માની શકાય ? અથવા પ્રમાણનો અનુગ્રાહક હોવાથી પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાનની માફક તર્ક પણ સ્વતંત્ર પ્રમાણરૂપ છે. જે પ્રમાણનો અનુગ્રાહક ન હોય તે પ્રમાણરૂપ પણ ન હોય-જેમ છીપમાં ચાંદીના જ્ઞાનરૂપ વિપર્યય વિગેરે. માટે પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનની માફક તર્કને પણ સ્વતંત્ર પ્રમાણરૂપ જરૂર માનવો જોઇએ. કિંચ, જેવી રીતે વ્યાપ્તિજ્ઞાન કરાવવામાં તર્ક ઉપયોગી છે, તેવી રીતે વાચ્ય-વાચકભાવ સંબન્ધનું જ્ઞાન કરાવવામાં પણ તર્ક ઉપયોગી છે. અમુક શબ્દ અમુક અર્થનો વાચક છે, અમુક પદાર્થમાં વાચ્યતા છે-આવા પ્રકારનું જ્ઞાન તર્કથી થઇ શકે છે.તથા જે લોકો તર્કને પ્રમાણરૂપ માનતા નથી તેઓના મતમાં સર્વશૂન્યતાનો પ્રસંગ પણ જરૂર આવવાનો, તે સમજાવવામાં આવે છે-જો તર્કને પ્રમાણરૂપ માનવામાં ન આવે તો તેનાથી ઉપજીવ્ય અનુમાન પણ હવામાં ઉડી જવાનું, કારણ કે અનુમાન વ્યાપ્તિજ્ઞાનને આધીન છે અને વ્યાપ્તિજ્ઞાન માટે તર્ક સિવાય બીજો કોઇ પણ ઉપાય નથી ત્યારે કહો કે તર્કને પ્રમાણ માન્યા સિવાય અનુમાન કોઇ પણ રીતે થઇ શકે ખરૂં ? અર્થાત્ બીલકુલ નહિ. તથા પ્રત્યક્ષમાં પણ તર્કની ઉપયોગિતા બતાવવામાં આવે છે. પ્રત્યક્ષથી પદાર્થને જોયા બાદ કોઇ ઠેકાણે સંવાદને લઇને આ પદાર્થ પ્રામાણિક છે અને બીજે ઠેકાણે વિસંવાદ થવાથી આ

પદાર્થ અપ્રામાણિક છે, આવા પ્રકારની વ્યવસ્થા પ્રમાતા તર્કને પ્રમાણરૂપ માન્યા સિવાય કેવી રીતે કરી શકે ? માટે તર્કને પ્રમાણ માન્યા સિવાય પ્રત્યક્ષમાં પણ ઘણી અડચણો આવવાની. તથા વ્યાપ્તિજ્ઞાનના ગ્રાહક તર્કના અભાવમાં જ્યારે પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનના પ્રાણ ચાલ્યા ગયા, ત્યારે તે સિવાય પ્રમેયની વ્યવસ્થા કેવી રીતે થઇ શકવાની ? આવા પ્રકારના સર્વ ઉપદ્રવથી બચવા માટે તર્કપ્રમાણ જરૂર માનવું જોઇએ.

અનુમાનપ્રમાણનું નિરૂપણ.

સાધન વિગેરે સામગ્રીદ્વારા સાધ્યના જ્ઞાનને અનુમાન કહેવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ—સાધનનું ગ્રહણ અને વ્યાપ્તિનું સ્મરણ વિગેરે મેળવ્યા બાદ જેવડે સાધ્ય જ્ઞાનનો નિર્ણય થાય તે અનુમાન કહેવાય. અનુમાનના બે ભેદ છે. એક સ્વાર્થાનુમાન, બીજું પરાર્થાનુમાન. કોઇપણ પ્રમાણદ્વારા હેતુનો નિર્ણય કરી વ્યાપ્તિનો જે પ્રથમ તર્કથી વિચાર કરવામાં આવે છે તે તમામ સામગ્રીદ્વારા અર્થાત્ હેતુ અને વ્યાપ્તિનું સ્મરણ તે બંને દ્વારા જે સાધ્યનું નિઃસંદેહ જ્ઞાન થાય તે સ્વાર્થાનુમાન કહેવાય.

હેતુનું સ્વરૂપ.

સાધ્ય સિવાય જેની ઉત્પત્તિ થઇ શકેજ નહિ તે હેતુ કહેવાય. અર્થાત્ સાધ્ય ધર્મ વગર ઉત્પન્ન ન થઇ શકે તે હેતુ સમજવો. પરન્તુ બૌદ્ધ લોકોએ કલ્પિત ત્રણ રૂપો તથા

નૈયાયિક લોકોએ કલ્પેલાં પાંચ રૂપો જેમાં હોય તે હેતુ સાચો કહેવાય એ કથન દૂષણગ્રસ્ત હોવાથી અનાદરણીય સમજવું. તેનું પ્રતિપાદન પૂર્વાર્ધમાં સારી રીતે કરવામાં આવેલ છે.

સાધ્યનું સ્વરૂપ.

પ્રત્યક્ષ વિગેરે પ્રમાણોથી જે બાધિત ન હોય અને નિશ્ચિત પણ પ્રથમ ન હોય તથા સાધ્યરૂપે જે ઇષ્ટ હોય તે સાચું સાધ્ય કહેવાય; તેથી એ પણ સમજવાનું છે કે શંકિત, વિપરીત, અનધ્યવસિત તથા પ્રમાણોથી બાધિત હોય તે સાધ્યરૂપે લેખાય નહિ, અને વ્યાપ્તિના ગ્રહણ સમયમાં સિદ્ધ હોય તે પણ સાધ્યરૂપ મનાય નહિ; આથી એ પણ વ્યકત થાય છે કે જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિની માફક પર્વત પણ હોવો જોઇએ એવો નિયમ નથી.

ધર્મિ (પક્ષ)નું સ્વરૂપ.

અનુમાનથી ઉત્પન્ન થયેલ પ્રમિતિના વિષયરૂપ અને વ્યાપ્તિકાલની અપેક્ષાએ સાધ્યપણાએ અભિમત ધર્મથી જે યુકત હોય તે ધર્મિ કહેવાય. તે ધર્મિની પ્રસિદ્ધિ કોઇ ઠેકાણે વિકલ્પથી અને કોઇ ઠેકાણે પ્રમાણથી તથા કોઇ ઠેકાણે ઉભયથી પણ જોવામાં આવે છે. અનુમાનથી પ્રથમ પ્રમાણ અથવા અપ્રમાણદ્વારા જ્ઞાનના વિષયરૂપે જેનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો નથી અર્થાત્ અનુમાનની પૂર્વમાં પ્રમાણ અથવા અપ્રમાણદ્વારા નિર્ણય કર્યા સિવાય કેવલ પ્રતીતિ વિ-

ષય જે ધર્મિ હોય તે વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મી સમજવો. પ્રત્યક્ષ વિગેરે કોઇ પણ પ્રમાણદ્વારા નિર્ણય કરેલા ધર્મિને પ્રસિદ્ધ ધર્મિ કહેવામાં આવે છે, અને વિકલ્પ તથા પ્રમાણો આ બેથી જેની પ્રસિદ્ધિ હોય તે ઉભયસિદ્ધ સમજવો: હવે અનુક્રમે તમામનાં ઉદાહરણો આપવામાં આવે છે. સર્વજ્ઞનું અસ્તિપણું અનુમાનની પૂર્વમાં પ્રત્યક્ષ વિગેરે પ્રમાણથી સિદ્ધ નથી, કિન્તુ પ્રતીતિમાત્ર સિદ્ધ છે અર્થાત્ કેવલ બુદ્ધિ વિષય માત્ર હોવાથી સર્વજ્ઞરૂપ ધર્મીને વિકલ્પસિદ્ધ સમજવો. આ પર્વત અગ્નિવાળો છે–આ ઠેકાણે પર્વતરૂપ ધર્મિ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ દ્વારા પ્રસિદ્ધ હોવાથી તેને પ્રમાણસિદ્ધ સમજવો. કાર્યપણું હોવાથી શબ્દ પરિણામી છે, આ ઠેકાણે વિદ્યમાન શબ્દ તો પ્રત્યક્ષથી જાણી શકાય તેમ છે, પરન્તુ ભૂત–ભવિષ્યકાલના શબ્દ વિકલ્પગમ્ય હોવાથી સામાન્ય રીતે શબ્દરૂપ ધર્મિને ઉભયસિદ્ધ સમજવો.

હવે અનુમાનનો નિષ્કર્ષ સમજાવવામાં આવે છે—

બીજાએ બતાવેલ સાધનપ્રયોગ વિગેરેની અપેક્ષા સિવાય પોતાની મેળે નિર્ણીત જે અવિનાભાવ સંબન્ધ અને સાધન આ બે દ્વારા સાધ્યનું જે જ્ઞાન કરવું તે સ્વાર્થાનુમાન સમજવું.

પક્ષપ્રયોગ–હેતુનો પ્રયોગ—એ દ્વારા બીજાને જે સાધ્યનું જ્ઞાન કરાવવું તે પરાર્થાનુમાન કહેવાય. અર્થાત્ પક્ષ-વચન અને હેતુવચન આ બે દ્વારા બીજાને સાધ્યનું જ્ઞાન કરાવવું તે પરાર્થાનુમાન સમજવું. વ્યુત્પન્નમતિવાળાને પાંચ

અવયવોમાંથી બે અવયવો અનુમાનજ્ઞાન પેદા કરાવવામાં સંપૂર્ણ છે, તેને વિશેષની જરૂર નથી. અને અવ્યુત્પન્ન મતિવાળાને તો દૃષ્ટાન્ત, ઉપનય અને નિગમનનો પણ પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.

પાંચ અવયવોનું સ્વરૂપ.

અનુમેય ધર્મથી યુક્ત ધર્મિને પક્ષ કહેવામાં આવે છે.અને કોઈ ઠેકાણે અનુમેય ધર્મમાત્રને પણ પક્ષ કહેવામાં આવે છે. સામાન્યરૂપથી આધારનું જ્ઞાન હોય તોપણ પર્વત વિગેરે વિશેષ વિશેષ ધર્મિ અને ધર્મને જાણવાની ખાતર આ ઠેકાણે ધૂમ છે એવા હેતુના ઉપસંહારવચનની માફક નિશ્ચયથી સાધ્ય ધર્મની ધર્મિતા અને ધર્મતાની સિદ્ધિને માટે પક્ષપ્રયોગ કરવો જરૂરનો છે. પક્ષપ્રયોગને બીજા લોકો પ્રતિજ્ઞાના નામથી ઓળખાવેછે. સાધ્યધર્મયુક્ત આધારનું જ્ઞાન કરાવવું તેજ પ્રતિજ્ઞાવાકયની મતલબ છે. આવા પ્રકારના પક્ષપ્રયોગ અને હેતુપ્રયોગરૂપ બે અવયવો જ અનુમાનના અંગભૂત છે અને મંદબુદ્ધિવાળાને માટે પાંચ અવયવો દ્વારા પણ અનુમાન કરાવવામાં આવે છે.

હેતુપ્રયોગના બે ભેદ છે. એક તથોપપત્તિરૂપ અને બીજો અન્યથોપપત્તિરૂપ.

સાધ્યની સદ્ભાવદશામાંજ હેતુના સદ્ભાવને તથોપપત્તિ કહેવામાં આવે છે, અને સાધ્યની અસદ્ભાવદશામાં હેતુના અસદ્ભાવને અન્યથોપપત્તિ કહેવામાં આવે છે અર્થાત્ સાધ્યની

વિદ્યમાનદશામાં જ હેતુની ઉપપત્તિ તે તથોપપત્તિ અને સાધ્યની અભાવદશામાં હેતુની અનુપપત્તિ તે અન્યથોપપત્તિ. હવે તેનાં ઉદાહરણો આપવામાં આવે છે. જેમ—આ રસોડું ધૂમ સહિત અગ્નિવાળું છે. આ ઠેકાણે ધૂમની ઉત્પત્તિ અગ્નિ હોય તોજ થઇ શકવાની, અને અગ્નિ ન હોય તો ધૂમની ઉત્પત્તિ પણ નહિ જ થવાની. આ બંને હેતુના પ્રયોગ- માંથી જ્યાં જે ઘટે ત્યાં તે કરવો, એક સાથે બે પ્રયોગ કરવાની કંઇ પણ જરૂર નથી.

પ્ર૦ દરેકને સમજાવવાની ખાતર દૃષ્ટાન્ત વિગેરેનો પ્રયોગ જરૂર કરવો જોઇએ.

ઉ૦ પક્ષપ્રયોગ અને હેતુપ્રયોગ દ્વારા બુદ્ધિશાલિને જ્યારે સાધ્યનું જ્ઞાન થતું હોય ત્યારે તેને માટે દૃષ્ટાન્ત વિગેરેની કંઇ પણ જરૂર નથી એ સહજ સમજી શકાય તેમ છે.

પ્ર૦ હેતુ અને સાધ્યનો જે અવિનાભાવ સંબન્ધ છે તેના નિર્ણય માટે દૃષ્ટાન્તપ્રયોગ કરવો જરૂરનો છે એમ ખાસ ખ્યાલમાં રાખવું.

ઉ૦ અવિનાભાવ સંબન્ધરૂપ વ્યાપ્તિજ્ઞાનનો નિર્ણય તર્ક—પ્રમાણથી જ્યારે સિદ્ધ છે ત્યારે તેને માટે દૃષ્ટાન્તપ્રયોગની કંઈ પણ જરૂર નથી એ ખાસ વિચારવું. કિંચ, પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં વ્યાપ્તિનો નિર્ણય કરવો અશક્ય હોવાથી બીજી વ્યક્તિયોમાં પણ વ્યાપ્તિના નિર્ણય માટે બીજું દૃષ્ટાન્ત આપવું પડશે અને દૃષ્ટાન્ત પણ વ્યાપ્તિરૂપ હોવાથી તેના

નિર્ણય માટે ત્રીજું દૃષ્ટાન્ત આપવું પડશે. એવી રીતે દૃષ્ટાન્ત-પ્રયોગ માનવામાં અનવસ્થા પણ જરૂર આવવાની.

પ્ર૦ અવિનાભાવરૂપ સંબન્ધને યાદ કરવા માટે દૃષ્ટાન્ત ખાસ જરૂરનું છે.

ઉ૦ સ્વીકૃત અવિનાભાવ સંબન્ધવાળા બુદ્ધિશાલિને તો પક્ષ અને હેતુનો પ્રયોગ બતાવવાથી જ સાધ્યજ્ઞાન જ્યારે થઇ શકે છે, ત્યારે તેવા લોકો માટે દૃષ્ટાન્ત વિગેરે આપી સમય રોકવાની કંઇ પણ જરૂર નથી.

હવે વ્યાપ્તિના ભેદો સમજાવવામાં આવે છે. અન્તર્વ્યાપ્તિ અને બહિર્વ્યાપ્તિ એમ વ્યાપ્તિના બે ભેદો છે. પક્ષરૂપે જેનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હોય તેની અંદર જ હેતુ અને સાધ્યના અવિનાભાવરૂપ સંબન્ધનું જે જ્ઞાન થાય તે અન્તર્વ્યાપ્તિ કહેવાય; અને તેની બહાર જે અવિનાભાવ સંબન્ધ જોવામાં આવે તે બહિર્વ્યાપ્તિ કહેવાય. અનુક્રમે બંને વ્યાપ્તિનાં ઉદાહરણો નીચે આપવામાં આવે છે.

તેવી રીતે સ્વીકાર કર્યા સિવાય વસ્તુમાં સત્તા સિદ્ધ નહિ થઇ શકતી હોવાથી દરેક પદાર્થ અનેક ધર્મમય છે. આ ઠેકાણે તથોપપત્તિરૂપ હેતુનો અને અનેક ધર્મમય સાધ્યનો જે અવિનાભાવ સંબન્ધ માનવામાં આવ્યો છે તે પક્ષરૂપે સ્વીકારેલ દરેક વસ્તુરૂપ પક્ષ સિવાય બીજે ઠેકાણે છે જ નહિ. માટે આવા સ્થળોમાં અન્તર્વ્યાપ્તિ સમજવી.

ધૂમવાળો હોવાથી આ પ્રદેશ અગ્નિવાળો હોવો જોઇએ.

રસોડા વિગેરેની માફક. આ ઠેકાણે ધૂમ અને અગ્નિનો અવિનાભાવ સંબન્ધરૂપ વ્યાપ્તિનો નિર્ણય પર્વત પક્ષ સિવાય રસોડા વિગેરેમાં પણ જોવામાં આવતો હોવાથી આવા સ્થળમાં બહિર્વ્યાપ્તિ સમજવી.

પ્ર૦ દૃષ્ટાન્તપ્રયોગ વિના પણ બીજાને સાધ્યનું જ્ઞાન થાય છે તે તો સમજાવવામાં આવ્યું, પરન્તુ ઉપનય અને નિગમન પ્રયોગ વિના સાધ્યનું જ્ઞાન બીજાને કેવી રીતે થઇ શકે તે જ્યાં સુધી સમજાવવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી તેનો અસ્વીકાર કોઇ પણ રીતે બની શકેજ નહિ.

ઉ૦ ઉપનય અને નિગમન પ્રયોગ માત્રથીજ જ્યારે બીજાને સાધ્યજ્ઞાન સારી રીતે થઇ શકે છે,ત્યારે તેને માનવાની શી જરૂર છે તે આપજ સમજાવશો. કિંચ દૃષ્ટાન્ત વિગેરે પ્રયોગ કરવા છતાં પણ હેતુનું સામર્થ્ય તો અવશ્ય માનવુંજ પડશે, કારણ કે તે સિવાય તો સાધ્યની સિદ્ધિ વંધ્યાપુત્ર જેવી થવાની, તો આપજ કહો કે જ્યારે બીજાને સાધ્યનું જ્ઞાન કરવામાં પક્ષપ્રયોગ અને હેતુપ્રયોગ જ એકલા સમર્થ છે, ત્યારે દૃષ્ટાન્ત વિગેરેનો પ્રયોગ કરી નકામો સમય રોકવાની શી જરૂર છે ? ભલે આપ મન્દબુદ્ધિવાળાને માટે દૃષ્ટાન્ત વિગેરેનો પ્રયોગ કરો, પરન્તુ બુદ્ધિશાલિને માટે તો બે અવયવો સિવાય દૃષ્ટાન્ત વિગેરેની કંઇ પણ જરૂર નથી એ ખાસ ખ્યાલમાં રાખવું. હવે મંદબુદ્ધિવાળાને સંતોષની ખાતર દૃષ્ટાંત વિગેરે સમજાવવામાં આવે છે.

દૃષ્ટાંતનું નિરૂપણ.

અવિનાભાવરૂપ વ્યાપ્તિના સ્મરણસ્થાન મહાનસ વિગેરેને દૃષ્ટાન્ત કહેવામાં આવે છે. તેના બે ભેદ છે. એક સાધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત અને બીજું વૈધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત. જે ઠેકાણે સાધનધર્મની સત્તા હોય તે ઠેકાણે અવશ્ય સાધ્યધર્મની સત્તા હોવી જોઇએ તે સાધર્મ્યદૃષ્ટાન્ત કહેવાય. જેવી રીતે–જે જે ઠેકાણે ધૂમ તે તે ઠેકાણે રસોડું; આ ઠેકાણે રસોડું સાધર્મ્યદૃષ્ટાન્ત સમજવું.

જે ઠેકાણે સાધ્યના અભાવમાં સાધનનો અવશ્ય અભાવ જોવામાં આવે તે વૈધર્મ્યદૃષ્ટાન્ત સમજવું. જ્યાં જ્યાં ચૈતન્ય-શક્તિ ન હોય ત્યાં ત્યાં પ્રાણ વિગેરે પણ ન હોય–જેમ સૂકું લાકડું-વિગેરે વૈધર્મ્યદૃષ્ટાન્ત સમજવાં.

ઉપનયનું સ્વરૂપ.

સાધ્યના આધારરૂપી ધર્મિમાં હેતુનો જે ઉપસંહાર કરવો તે ઉપનય કહેવાય. જેવી રીતે રસોડામાં ધૂમને લઇને અગ્નિ જોવામાં આવે છે તેવી રીતે પર્વત પણ ધુમાડાવાળો જોવામાં આવવાથી અગ્નિવાળો હોવો જોઇએ. આનું નામ ઉપસંહાર કહેવાય.

નિગમનનું સ્વરૂપ.

સાધ્યધર્મને ફરીથી જે પક્ષમાં ઘટાડવું તે નિગમન કહે-

વાય.જ્યારે આ ઠેકાણે ધૂમ છે ત્યારે જરૂર અગ્નિ હોવો જોઈએ. અર્થાત્ ધૂમથી અગ્નિનો પક્ષમાં જે નિર્ણય કરવો તે નિગમન કહેવાય. આ પાંચ અવયવો એક ઉદાહરણમાં ઘટાવવામાં આવે છે. વનસ્પતિયો સચેતન છે આવી પ્રતિજ્ઞા કર્યા બાદ શિષ્યે પ્રશ્ન કર્યો જે શાથી વનસ્પતિયો સચેતન છે ? ત્યારે ગુરૂએ ઉત્તરમાં હેતુવાકયદ્વારા સમજાવ્યું કે પ્રાણ વિગેરે જીવનનાં ચિહ્નો માલૂમ પડતાં હોવાથી. પાંચ ઇન્દ્રિયો, માનસિક શકિત, વાચિકશકિત, કાયિક શક્તિ, શ્વાસોચ્છ્વાસ અને આયુષ્ આ દશને જૈનશાસ્ત્રમાં પ્રાણસંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. તેમાં એકેન્દ્રિય જીવોને તેમાંથી ચાર પ્રાણ હોય છે, બેઇન્દ્રિય જીવને છ પ્રાણ, ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળાને સાત પ્રાણ, ચતુરિન્દ્રિયવાળાને આઠ પ્રાણ, મન સિવાયના પંચેન્દ્રિયને નવ પ્રાણ અને મનસહિત પંચેન્દ્રિયવાળાને દશ પ્રાણ હોય છે. તેમાં પ્રકૃતમાં વનસ્પતિના જીવો એકેન્દ્રિયવાળા હોવાથી તેમાં ચાર પ્રાણ છે. આ પ્રકારનું હેતુવાકય સાંભળી મંદબુદ્ધિવાળાના મનમાં ખ્યાલ નહિ આવવાથી ફરીથી પ્રશ્ન કર્યો કે કોની માફક ? ત્યારે તેના ઉત્તરમાં જણાવવામાં આવ્યું કે જ્યાં જ્યાં જીવનનાં ચિહ્નો પ્રાણ વિગેરે જોવામાં આવે છે, ત્યાં ત્યાં સચેતનપણું અવશ્ય જોવામાં આવે છે, જેમ મનુષ્ય વિગેરે. આ મનુષ્યરૂપ દૃષ્ટાન્તમાં ઇન્દ્રિયો વિગેરે જીવનનાં ચિહ્નરૂપ પ્રાણો જોવામાં આવતા હોવાથી સચેતનપણું પણ જરૂર જોવામાં આવે છે; તેમ વનસ્પતિમાં પણ જીવનના ચિહ્નભૂત પ્રાણો જોવામાં આવતા હોવાથી સચેતનપણું પણ હોવું

જોઇએ. તેની સિદ્ધિ દ્રવ્યપ્રદીપમાં કરવામાં આવેલી હોવાથી અત્ર તેનું વિશેષ વિવેચન કરવામાં આવતું નથી એવી રીતે ઉપનય અને નિગમન પણ જાણી લેવાં.

પ્રકારાન્તરથી હેતુનું વિવેચન.

એક વિધિસાધક હેતુ અને બીજો નિષેધસાધક હેતુ, અર્થાત્ વિધિરૂપથી જે સાધ્યનું જ્ઞાન કરાવવાવાળો હોય તે વિધિસાધક કહેવાય, અને જે નિષેધમુખથી સાધ્યનું જ્ઞાન કરાવવાવાળો હોય તે નિષેધસાધક કહેવાય. પ્રસંગોપાત્ત અભાવના ચાર ભેદો સમજાવવામાં આવે છે. પ્રાગભાવ,પ્રધ્વંસાભાવ, ઇતરેતરાભાવ અને અત્યન્તાભાવ-આ ચાર અભાવના ભેદો સમજવા. જે પદાર્થની નિવૃત્તિમાં જે કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય તે તે કાર્યનો પ્રાગભાવ સમજવો. જેમ માટીના પિંડાકાર પરિણામની નિવૃત્તિ થયા પછી અર્થાત્ તેની તિરોભાવદશામાં ઘટની ઉત્પત્તિ જોવામાં આવે છે. માટે તે માટીનો પિંડ ઘટના પ્રાગભાવરૂપ સમજવો (અર્થાત્ જ્યાં સુધી માટી પિંડરૂપ અવસ્થામાં હોય ત્યાં સુધી ઘટનો પ્રાદુર્ભાવ થઇ શકેજ નહિ; જ્યારે તે મૃત્પિંડનો તિરોભાવ થાય છે ત્યારે ઘટનો આવિર્ભાવ થાય છે, માટે માટીના પિંડને ઘટના પ્રાગભાવરૂપે સમજવો. એવી રીતે દરેકમાં ખ્યાલ રાખવો. જેની ઉત્પત્તિદશામાં જે કાર્યનો અવશ્ય વિનાશ જોવામાં આવે તે તેનો પ્રધ્વંસાભાવ સમજવો. જેમ ઘટને ફોડીને કપાલ બનાવ્યા બાદ તે અવસ્થામાં ઘટનો પ્રધ્વંસરૂપ અભાવ જોવામાં

આવે છે; માટે તે કપાલદશા ઘટના પ્રધ્વંસાભાવરૂપ સમજવી અર્થાત્ કપાલની આવિર્ભાવદશામાં ઘટનો જે તિરોભાવ જોવામાં આવે છે, તે કપાલના આવિર્ભાવને ઘટના પ્રધ્વંસાભાવરૂપ સમજવો.

એક સ્વભાવથી બીજા સ્વભાવની જે વ્યાવૃત્તિ કરવી તે ઇતરેતરાભાવ કહેવાય. જેમ સ્તંભના સ્વભાવથી ઘટનો સ્વભાવ ભિન્નરૂપે જોવામાં આવે છે, માટે ઘટથી સ્તંભ ભિન્ન છે, અર્થાત્ સ્તંભ છે તે ઘટ નથી. આ ઠેકાણે ઘટનો અન્યોન્યાભાવ સ્તંભમાં છે અને સ્તંભનો ઘટમાં છે. આવી રીતે દરેક ઠેકાણે સમજવું. ત્રણ કાલની અપેક્ષાએ જેના તાદાત્મ્ય પરિણામની નિવૃત્તિ જેમાં જોવામાં આવે ત્યાં તેનો અત્યન્તાભાવ સમજવો. જેમ ચેતનનો અચેતનમાં અને અચેતનનો ચેતનમાં, ભવ્યત્વનો અભવ્યત્વમાં અને અભવ્યત્વનો ભવ્યત્વમાં. એમ સર્વત્ર સમજવું. હવે પ્રકૃતમાં હેતુનું નિરૂપણ જે ચાલતું હતું તે સમજાવવામાં આવે છે.—

સાધ્યની સાથે સંબન્ધ ધરાવનાર અવિરૂદ્ધ એવા વિધિસાધક હેતુના છ ભેદો છે.વ્યાપ્યહેતુ, કાર્યહેતુ, કારણહેતુ, પૂર્વચરહેતુ, ઉત્તરચર હેતુ અને સહચર હેતુ. વિના પ્રયત્ને ઉત્પન્ન નહિ થતો હોવાથી શબ્દ પુદ્ગલ પરિણામરૂપથી અનિત્ય છે, ઘટની માફક' આ ઠેકાણે પુદ્ગલપરિણામરૂપ અનિત્યપણું વ્યાપક છે અને કાર્યપણું વ્યાપ્ય છે. આ વ્યાપ્યહેતુનું ઉદાહરણ સમજવું. 'ધૂમ હોવાથી પર્વત અગ્નિવાળો છે.' આ ઠેકાણે ધૂમ

અગ્નિનું કાર્ય છે અને અગ્નિ ધૂમનું કારણ છે, માટે ધૂમ કાર્યહેતુ કહેવાય. 'વરસાદનાં કારણ વિશેષપ્રકારનાં વાદળાં, ગર્જારવ, વિજળીનું થવું વિગેરે અવ્યભિચારી ચિહ્નો જોવામાં આવતાં હોવાથી આ ઠેકાણે વરસાદ જરૂર થવાનો.' આ ઠેકાણે વરસાદ થવો તે કાર્ય છે અને વિશેષ પ્રકારનાં વાદળાં વિગેરે સામગ્રી કારણરૂપ છે. માટે આ કારણહેતુનું ઉદાહરણ સમજવું.

'તેવા પ્રકારનો કૃત્તિકાનો ઉદય થયેલો હોવાથી શકટનો ઉદય જરૂર થવાનો.' આ ઠેકાણે કૃત્તિકાનો ઉદય થયા પછી એક મુહૂર્ત્તમાં જરૂર શકટનો ઉદય થાય છે, માટે કૃત્તિકાનો ઉદયપૂર્વચરહેતુ જાણવો. કૃત્તિકાના ઉદયની પહેલાં ભરણીનો ઉદય પ્રથમ થાય છે અને કૃત્તિકાનો ઉદય તેના ઉત્તરકાલમાં થતો હોવાથી કૃત્તિકાનો ઉદય ઉત્તરચરરૂપ હેતુ સમજવો. અંધારામાં રહેલો મનુષ્ય કેરી ખાતાં ખાતાં અનુમાન કરે કે 'સારી રીતે રસવિશેષનો આસ્વાદ થતો હોવાથી આ કેરીની અંદર વિશેષ રૂપ પણ હોવું જોઇએ.' આ ઠેકાણે રૂપ અને રસનું સાથે થવાપણું હોવાથી આ સહચરહેતુનું ઉદાહરણ સમજવું.

નિષેધરૂપે સાધ્યને સિદ્ધ કરવાવાળા વિધિરૂપ સાધનના છ ભેદ છે. સ્વભાવ, વ્યાપ્ય, કાર્ય, કારણ, પૂર્વચર, ઉત્તરચર અને સહચર. 'વસ્તુની અંદર અનેકાન્ત સ્વરૂપ ઉપલબ્ધ થતું હોવાથી સર્વથા એકાન્ત સ્વરૂપવાળી વસ્તુ જગતમાં કોઇ પણ છે જ નહિ.' આ ઠેકાણે નિષેધરૂપથી સાધ્યને સિદ્ધ કરવાવાળો વિધિસાધન સ્વભાવહેતુ સમજવો.

'ભ્રમિત ચિત્તવાળાની માફક દરેકમાં સંશયશીલ હોવાથી એચરને કોઇ પણ તત્ત્વમાં નિશ્ચય નથી' આ નિષેધસાધક વિધિરૂપ વ્યાપ્યહેતુનું ઉદાહરણ સમજવું.

'મુખનો વિકાર, હોઠનું કંપવું વિગેરે અવ્યભિચારી ક્રોધનાં ચિહ્નો ઉપલબ્ધ થતાં હોવાથી આ વ્યક્તિને કોઇ પણ રીતે ક્રોધની ઉપશાન્તિ થતી જ નથી.' આ નિષેધસાધક વિધિરૂપ કાર્યહેતુનું ઉદાહરણ જાણવું. 'રાગ, દ્વેષ, કાલુષ્યભાવ વિગેરે દૂષણો બિલકુલ નથી અને અધ્યાત્મજ્ઞાનથી સંપન્ન હોવાથી આ મહર્ષિની અંદર અસત્ય વચનનો અવકાશ હોઇ શકે જ નહિ.' આ ઠેકાણે અસત્યનું નિમિત્ત રાગ, દ્વેષ, કાલુષ્યભાવ, અજ્ઞાન વિગેરે છે. તે જ્યારે મુનિમાં છે જ નહિ ત્યારે અસત્ય વચન પણ કયાંથી હોઇ શકે? આ નિષેધસાધક વિધિરૂપ કારણહેતુનું ઉદાહરણ સમજવું.

'રોહિણીનો ઉદય થયેલો હોવાથી બે ઘડી થયા બાદ પુષ્પતારાનો ઉદય થશે નહિ.' આ નિષેધસાધક વિધિરૂપ પૂર્વચરહેતુનું ઉદાહરણ સમજવું. 'પૂર્વફલ્ગુનીનો ઉદય થવાથી મુહૂર્તની પહેલાં મૃગશિરનો ઉદય થયો ન હતો.' આ નિષેધસાધક વિધિરૂપ ઉત્તરચરનું ઉદાહરણ સમજવું. 'સમ્યગ્દર્શનનો ઉદય હોવાથી આ મહાત્માની પાસે મિથ્યાજ્ઞાન હોઇ શકે જ નહિ. આ નિષેધસાધક વિધિરૂપ સહચર હેતુનું ઉદાહરણ સમજવું. હવે વિધિસાધક પ્રતિષેધરૂપ સાધનના પાંચ ભેદો જણાવવામાં આવે છે. વિરૂદ્ધકાર્યાનુપલબ્ધિ, વિરૂદ્ધ-

કારણાનુપલબ્ધિ, વિરૂદ્ધસ્વભાવાનુપલબ્ધિ, વિરૂદ્ધવ્યાપકાનુપલબ્ધિ, વિરૂદ્ધસહચરાનુપલબ્ધિ. 'નિરોગપણાના વ્યાપારનાં ચિહ્નો નહિ દેખાતાં હોવાથી આ વ્યક્તિમાં રોગવિશેષ હોવો જોઇએ.' આ વિધિસાધક પ્રતિષેધરૂપ વિરૂદ્ધકાર્યાનુપલબ્ધિનું ઉદાહરણ સમજવું.

'ઇષ્ટસંયોગ નહિ હોવાથી આ વ્યક્તિમાં કષ્ટવિશેષ જોવામાં આવે છે.' આ વિરૂદ્ધકારણાનુપલબ્ધિનું ઉદાહરણ સમજવું.

'એકાન્તભાવનાની ઉપલબ્ધિ નહિ થતી હોવાથી તમામ વસ્તુ એકાન્ત સ્વભાવવાળી છે.' આ વિરૂદ્ધ સ્વભાવાનુપલબ્ધિનું ઉદાહરણ સમજવું. 'ઉષ્ણપણાની પ્રાપ્તિ નહિ હોવાથી આ ઠેકાણે છાયા હોવી જોઇએ.' આ વિરૂદ્ધવ્યાપકાનુપલબ્ધિનું ઉદાહરણ સમજવું.

'આ વ્યક્તિમાં સમ્યગ્દર્શનની ઉપલબ્ધિ નહિ હોવાથી મિથ્યાજ્ઞાન છે.' આ વિરૂદ્ધસહચરાનુપલબ્ધિનું ઉદાહરણ સમજવું.

પ્રતિષેધને જણાવવાવાળી અવિરૂદ્ધાનુપલબ્ધિના ૭ ભેદો છે. સ્વભાવાનુપલબ્ધિ, વ્યાપકાનુપલબ્ધિ, કાર્યાનુપલબ્ધિ કારણાનુપલબ્ધિ, પૂર્વચરાનુપલબ્ધિ, ઉત્તરચરાનુપલબ્ધિ અને સહચરાનુપલબ્ધિ. 'જ્ઞાનકારણ ચક્ષુ વિગેરે સામગ્રી હોવા છતાં પણ તેનું દર્શન થતું નહિ હોવાથી આ ઠેકાણે ઘડો ન હોવો જોઇએ.' આ સ્વભાવાનુપલબ્ધિ–હેતુનું ઉદાહરણ સમજવું.

'કોઇ પણ વૃક્ષની ઉપલબ્ધિ નહિ હોવાથી આ પ્રદેશમાં આંબાનું ઝાડ ન હોવું જોઇએ.' આ વ્યાપકાનુપલબ્ધિનું ઉદાહરણ સમજવું. 'અંકુરા ઉગેલા બિલકુલ નહિ જોવામાં આવતા હોવાથી આ ઠેકાણે જેની શકિત નાશ પામેલી નથી એવું બીજ ન હોવું જોઇએ.' આ કાર્યાનુપલબ્ધિનું ઉદાહરણ સમજવું.

'સમ્યગ્દર્શનનો અભાવ હોવાથી આ વ્યક્તિમાં પ્રશમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા, આસ્તિક્ય વિગેરે પરિણામો ન હોવા જોઇએ.' આ કારણાનુપલબ્ધિનું ઉદાહરણ સમજવું.

'ચિત્રા-નક્ષત્રનો ઉદય જોવામાં નહિ આવતો હોવાથી મુહૂર્ત પછી સ્વાતિનો ઉદય થશે નહિ.' આ પૂર્વચરાનુપલબ્ધિનું ઉદાહરણ સમજવું. 'કૃત્તિકાનો ઉદય નહિ હોવાથી મુહૂર્તની પહેલાં ભરણીનો ઉદય ન હતો.' આ ઉત્તરચરનું ઉદાહરણ જાણવું.

સમ્યગ્દર્શનની ઉપલબ્ધિ નહિ હોવાથી શિવજીમાં સમ્યગ્જ્ઞાન છે જ નહિ. આ સહચરાનુપલબ્ધિનું ઉદાહરણ જાણવું.

હેત્વાભાસનું નિરૂપણ.

હેતુ ન હોય તો પણ હેતુના જેવો જેમાં આભાસ માલૂમ પડે તે હેત્વાભાસ કહેવાય અર્થાત્ દુષ્ટહેતુનેજ હેત્વાભાસ કહેવામાં આવે છે. તેના ત્રણ ભેદ છે. અસિદ્ધ હેતુ, વિરૂદ્ધ હેતુ અને અનૈકાન્તિક હેતુ. આ ઠેકાણે અનેકાન્તહેતુનો વ્યભિચારી હેતુ અર્થ સમજવો. જ્યાં સ્વરૂપનો અભાવ નિર્ણીત

હોય તે સ્વરૂપાસિદ્ધ સમજવો અને જ્યાં સ્વરૂપનો સંદેહ હોય તે સંદિગ્ધાસિદ્ધહેતુ સમજવો. 'ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષ હોવાથી શબ્દ પરિણામી છે.' આ ઠેકાણે શબ્દમાં શ્રાવણપ્રત્યક્ષપણું હોવાથી ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષપણું હોઇ શકે જ નહિ. માટે તે હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ જાણવો. આ પ્રથમ ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું. ધૂમાડાની અને ધૂમસની જેને ઓળખાણ બરાબર નથી તે પુરૂષ કહે કે 'ધૂમ હોવાથી આ પ્રદેશ અગ્નિવાળો છે. આવા સ્થલમાં આ હેતુ સંદિગ્ધાસિદ્ધ સમજવો.' હવે બીજા પણ અસિદ્ધ હેતુ વિગેરેના ભેદો જણાવવામાં આવે છે. ઉભયાસિદ્ધ હેતુ, અન્યતરાસિદ્ધ હેતુ. 'ચક્ષુ ઇન્દ્રિયથી પ્રત્યક્ષ થવાપણું હોવાથી શબ્દ પરિણામી છે.' આ હેતુ દરેકના મત પ્રમાણે જૂઠો હોવાથી ઉભયાસિદ્ધ કહેવાય.

'વિજ્ઞાન, ઇન્દ્રિયો, જીવન, મરણ વિગેરે નહિ હોવાથી વનસ્પતિયો અચેતન છે.' આ ઠેકાણે જે લોકો વનસ્પતિને અચેતન માને છે તેના મતમાં ઠીક છે, પરન્તુ જે લોકો તેને સચેતન માને છે તેના મત પ્રમાણે તે હેતુ અસિદ્ધ હોવાથી અન્યતરાસિદ્ધ સમજવો. એવી રીતે વિશેષ્યાસિદ્ધ હેતુ, વિશેષણાસિદ્ધ હેતુ, આશ્રયાસિદ્ધ હેતુ, આશ્રયૈકદેશાસિદ્ધ હેતુ, સંદિગ્ધાશ્રયાસિદ્ધ હેતુ વિગેરે અસિદ્ધહેતુના ઘણા ભેદો છે.

વિરૂદ્ધહેતુ-નિરૂપણ.

સાધ્યના અભાવનો વ્યાપ્ય જે હેતુ હોય તે વિરૂદ્ધ

હેતુ કહેવાય. કાર્યપણું હોવાથી શબ્દ અનિત્ય છે. પ્રત્યભિજ્ઞાન હોવાથી આ વ્યક્તિ નિત્યજ છે. જો આ વ્યક્તિ સ્થિર એક સ્વભાવવાળી હોય તો સુષુપ્તિ અવસ્થામાં જેમ બાહ્ય અર્થમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી, તેમ જાગૃદવસ્થામાં પણ ન થવી જોઇએ, અને તેના અભાવમાં પ્રત્યભિજ્ઞાન પણ ન થવું જોઇએ. એમ હોવા છતાં પણ પ્રત્યભિજ્ઞાન વિગેરે જો માનવામાં આવે તો સ્થિર એકસ્વભાવપણું કયાંથી રહે તેનો વિચાર કરશો. પુરુષમાં પ્રવૃત્તિ કરવાપણું માનવું અને સ્થિર એક સ્વભાવ પણ માનવો; આ તો માતા વન્ધ્યા જેવો ન્યાય કહેવાય, આ પુરુષમાં સર્વથા નિત્યપણું સિદ્ધ કરવામાં પ્રત્યભિજ્ઞાન વિગેરે વિરુદ્ધ હેતુ જાણવા.

પ્ર૦ અવસ્થાના ભેદને લઇને પ્રત્યાભિજ્ઞાન કરવામાં કંઇ પણ અડચણ ન હોવાથી શા માટે પુરુષમાં નિત્યપણું સિદ્ધ ન થાય ?

ઉ૦ ઉપર્યુક્ત શંકા નિર્મૂલ જ સમજવી, કારણ કે અવસ્થાવાળાથી અવસ્થાઓ ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? એવા અનેક વિકલ્પોનું તેમાં ઉત્થાન થઇ શકે છે. કિંચ, જ્યારે અવસ્થાભેદને લઇને આ વ્યવહારની ઉત્પત્તિ કરના (?)શો ત્યારે સ્થિર એક સ્વભાવ તો આકાશમાં હવા ખાવા જવાનો, કારણ કે અવસ્થાના ભેદથી તાદાત્મ્યપણાને લઇને અવસ્થાવાળાનો પણ ભેદ જરૂર માનવો પડશે અને જ્યારે તેનો ભેદ થયો; ત્યારે અનિત્યપણું વિના ઇચ્છાએ પણ જરૂર માનવું પડશે. માટે પુરુષ સર્વથા નિત્ય છે, એમ તો બિલકુલ બોલાય

તેમ છે જ નહિ. તથા સર્વથા અનિત્ય-ક્ષણિકરૂપે માનવાવાળા બૌદ્ધના મત પ્રમાણે પણ પ્રત્યભિજ્ઞાન વિગેરે હેતુઓ વિરુદ્ધ સમજવા. જ્યારે તેમના મતમાં દરેક પદાર્થ ક્ષણિક છે અર્થાત્ સર્વથા નિરન્વયનાશ-સ્વભાવવાળા છે; ત્યારે પુરુષનો સર્વથા નાશ થયા બાદ પ્રત્યભિજ્ઞાન વિગેરે હેતુઓ કયાં રહેવાના ? માટે પુરુષની સર્વથા નિત્યપણાની સિદ્ધિમાં અથવા અનિત્યપણાની સિદ્ધિમાં આપવામાં આવેલ જે પ્રત્યભિજ્ઞાન, તે બરાબર ન ઘટતું હોવાથી એવા હેતુઓ વિરુદ્ધ જ સમજવા, કારણ કે પુરુષ તો કથંચિત્ નિત્ય છે અને કોઇ અપેક્ષાએ અનિત્ય પણ છે. માટે સર્વથા નિત્ય યા અનિત્ય કોઇ પણ રીતે માની શકાય તેમ નથી. વિપક્ષના એકદેશમાં રહેવાવાળો અને પક્ષનો વ્યાપક વિરુદ્ધ હેતુ, પક્ષ-વિપક્ષના એક દેશમાં રહેવાવાળો વિરુદ્ધ હેતુ, પક્ષના એકદેશમાં રહેવાવાળો અને વિપક્ષનો વ્યાપક વિરુદ્ધ હેતુ, પક્ષનો વ્યાપક અને વિપક્ષના એક દેશમાં રહેવાવાળો વિરુદ્ધ હેતુ, વિપક્ષનો વ્યાપક અને પક્ષના એક દેશમાં રહેવાવાળો વિરુદ્ધ હેતુ એવી રીતે વિરુદ્ધના પણ ઘણા ભેદો છે.

અનેકાન્ત હેત્વાભાસનું સ્વરૂપ.

સાધ્યના અને સાધ્યના અભાવના અધિકરણમાં રહેવાવાળા હેતુને અનેકાન્તિક હેતુ કહેવામાં આવે છે, અથવા સાધ્યના અભાવના અધિકરણમાં રહેવાપણું નિશ્ચિત હોય યા તો સંદિગ્ધ હોય તો પણ તે હેતુને અનેકાન્તિક સમજવો.

અનેકાન્તિક હેતું સાધ્યના અને તેના અભાવના સમાનાધિકરણમાં ટકી શકે છે, પરન્તુ વિરૂદ્ધ હેતુમાં આ વાત સંભવિત નહિ હોવાથી વિરૂદ્ધ અને અનેકાન્તિકમાં આ ભેદ સમજવો. હવે હેત્વાભાસની માફક દરેક પ્રમાણાભાસ જણાવવામાં આવે છે. સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષના જેવો જેનો આભાસ માલુમ પડે તે પ્રત્યક્ષાભાસ કહેવાય. જેમ વિલક્ષણ પ્રકારનાં વાદળાં જોવાથી ગન્ધર્વનગરના જેવો આભાસ માલુમ પડે છે, તે ગન્ધર્વનગરના વિષયમાં પ્રત્યક્ષાભાસ સમજવો.

શંખમાં પીતપણાનો આભાસ, મૃગતૃષ્ણામાં પાણીનો આભાસ, સુખમાં દુઃખનો આભાસ, દુઃખમાં સુખનો આભાસ વિગેરે પ્રત્યક્ષાભાસનાં ઉદાહરણો સમજવાં.

વિભંગથી અવધિજ્ઞાન જેવો આભાસ થાય તે પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષાભાસ કહેવાય. યુક્તિસિદ્ધ અને આગમસિદ્ધ અસંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્રો છે, તોપણ શિવ નામના રાજર્ષિને અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી સાતદ્વીપ-સમુદ્રનું જ પ્રત્યક્ષ થયું કે ' તિરછોલોકમાં સાત જ દ્વીપ-સમુદ્ર છે, અધિક છે જ નહિ ' એવા પ્રત્યક્ષને પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષાભાસ સમજવું.

જેનો અનુભવ બિલકુલ થયો જ ન હોય; તેનું જે સ્મરણ થાય તે સ્મરણાભાસ સમજવો.

એક પદાર્થ પ્રથમ જોયા પછી તેના સરખો બીજો પદાર્થ કાલાન્તરે દૃષ્ટિગોચર થતાં કહેવું કે તે આ છે તે પ્રત્યભિજ્ઞાનાભાસ સમજવો.

વ્યાપ્તિ ન હોય તોપણ જેમાં વ્યાપ્તિને ગ્રહણ કરવાવાળા તર્કના જેવો આભાસ થાય તે તર્કાભાસ સમજવો. દૃષ્ટાન્ત—મૈત્રનો પુત્ર હોવાથી તે કાળો છે. એ ઠેકાણે જેટલા મૈત્રના પુત્રો છે, તે તમામ કાળા હોય છે એવા તર્કને તર્કાભાસ સમજવો. પક્ષનો આભાસ, હેતુનો આભાસ, સાધ્યનો આભાસ, વ્યાપ્તિનો આભાસ વિગેરે આભાસથી ઉત્પન્ન થયેલ અનુમાનને અનુમાનાભાસ કહેવાય.

પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, આગમ, લોક, સ્વવચન વિગેરે દ્વારા સાધ્ય ધર્મનું જે નિરાકરણ કરવું તે નિરાકૃતસાધ્યધર્મ વિશેષણ કહેવાય. તે વાત ઉદાહરણદ્વારા સમજાવવામાં આવે છે.

'પાંચ ભૂતથી વિલક્ષણ કોઈપણ આત્મા નામનો પદાર્થ છે જ નહિ' આ પ્રત્યક્ષ નિરાકૃતસાધ્યધર્મનું ઉદાહરણ સમજવું. 'સર્વજ્ઞ અથવા વીતરાગ જગતમાં કોઈ પણ નથી'–આ અનુમાનથી નિરાકૃતસાધ્યધર્મનું વિશેષણ સમજવું. 'જૈનોએ રાત્રિભોજન કરવું જોઈએ'–આ આગમનિષિદ્ધ સાધ્યધર્મ-વિશેષણનું ઉદાહરણ છે. 'પ્રમાણ, પ્રમેય વિગેરેનો વ્યવહાર પારમાર્થિક નથી'–આ લોકનિષિદ્ધ સાધ્યધર્મ-વિશેષણનું ઉદાહરણ જાણવું. 'પ્રમેયનું નિશ્ચાયક કોઈ પણ પ્રમાણ છે જ નહિ'–આ સ્વવચનનિષિદ્ધ સાધ્ય ધર્મવિશેષણનું ઉદાહરણ માનવું. સ્યાદ્વાદીઓના મતમાં 'ઘટ વિગેરે સર્વથા અનિત્ય જ છે અથવા

નિત્ય જ છે ' એમ જે બોલવું તે અનિષ્ટ સાધ્યધર્મ-વિશેષણનું ઉદાહરણ જાણવું. આવી રીતે પ્રમાણાભાસના અનેક ભેદો પોતાના બુદ્ધિબલથી જાણી લેવા.

દૃષ્ટાન્તાભાસનું નિરૂપણ.

સાધર્મ્ય દૃષ્ટાન્તાભાસના નવ ભેદ છે—સાધ્યધર્મવિકલ, સાધનધર્મવિકલ, ઉભયધર્મવિકલ, સંદિગ્ધસાધ્યધર્મવાળું, સંદિગ્ધસાધનધર્મવાળું, સંદિગ્ધઉભયધર્મવાળું, અનન્વય, અપ્રદર્શિતાન્વય, વિપરીતાન્વય. આ દરેક દૃષ્ટાન્તાભાસ ઉદાહરણદ્વારા સમજાવવામાં આવે છે:—

'દુઃખની માફક અમૂર્ત્ત હોવાથી શબ્દ અપૌરૂષેય છે.' આ ઠેકાણે દુઃખરૂપ ઉદાહરણમાં અપૌરૂષેયરૂપ સાધ્ય નહિ રહેવાથી સાધ્યધર્મવિકલ દૃષ્ટાન્ત સમજવું, કારણકે પુરુષના વ્યાપાર સિવાય દુઃખ ઉત્પન્ન થાય જ નહિ; અને જ્યારે પુરુષના ખરાબ પ્રયત્નથી દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે અપૌરુષેય કેવી રીતે કહી શકાય? 'પરમાણુની માફક અમૂર્ત્ત હોવાથી શબ્દ અપૌરુષેય છે.' આ ઠેકાણે પરમાણુરૂપ દૃષ્ટાન્ત જ્યારે મૂર્ત્ત છે, ત્યારે અમૂર્ત્તપણારૂપ સાધન તેમાં કેવી રીતે રહી શકે? માટે પરમાણુ દૃષ્ટાન્ત સાધનવિકલ સમજવું. 'ઘડાની માફક અમૂર્ત્ત હોવાથી શબ્દ અપૌરુષેય છે.' આ ઠેકાણે ઘટ-દૃષ્ટાન્તમાં અમૂર્ત્તપણારૂપ સાધન અને અપૌરુષેય સાધ્ય

આ બેમાંથી કોઇ પણ નહિ રહેવાથી ઘટ-દષ્ટાન્ત ઉભયવિકલ સમજવું. ' શિવદત્તની માફક વકતૃત્વ-હોવાથી દેવદત્ત પણ રાગાદિદોષવાળો છે. ' આ ઠેકાણે શિવદત્ત-દૃષ્ટાન્તમાં રાગ, દ્વેષ, મોહ વિગેરે દોષો સંદિગ્ધ છે, કારણ કે બીજાના મનના વિકારો આપણી અપેક્ષાએ પરોક્ષ છે, અને રાગ વિગેરે દોષોનું અવ્યભિચારી લિંગ પણ જોવામાં આવતું નથી. માટે શિવદત્તદષ્ટાન્ત સંદિગ્ધસાધ્યધર્મવાળું સમજવું. મૈત્રની માફક રાગ વિગેરે દોષો હોવાથી આ વ્યકિત મરણધર્મવાળી છે. ' આ મૈત્રદષ્ટાન્તમાં રાગ, દ્વેષ વિગેરે સાધનનો સંશય હોવાથી સંદિગ્ધસાધનધર્મવાળું દષ્ટાન્ત સમજવું. મુનિની માફક રાગ વિગેરેનો સદ્ભાવ હોવાથી આ વ્યકિત સર્વજ્ઞ નથી. ' આ ઠેકાણે મુનિરૂપ દષ્ટાંતમાં સાધ્ય અને સાધન એનો સંશય હોવાથી ઉભયધર્મવાળું આ દષ્ટાન્ત સમજવું. પોતાને ઇષ્ટ વ્યકિતની માફક વકતૃત્વ હોવાથી અમુક વ્યકિત પણ રાગાદિદોષવાળી છે. આ ઠેકાણે પોતાને અભીષ્ટ વ્યકિતરૂપ દષ્ટાન્તમાં જો કે વકતૃત્વ અને રાગ, દ્વેષ વિગેરેનો સદ્ભાવ જોવામાં આવેલો છે, તો પણ ' જે જે વક્તા હોય તે તે રાગાદિદોષવાળા છે ' એવી વ્યાપ્તિ સિદ્ધ થઇ શકતી નહિ હોવાથી તે દષ્ટાન્ત અનન્વય જાણવું. ઘટની માફક કાર્યરૂપ હોવાથી શબ્દ અનિત્ય છે. આ ઠેકાણે ઘટ-દષ્ટાન્તમાં જો કે વ્યાપ્તિ સિદ્ધ છે તો પણ વાદીએ નહિ બતાવેલી હોવાથી અપ્રદર્શિતાન્વયરૂપ દષ્ટાન્ત સમજવું. 'કાર્યરૂપ હોવાથી શબ્દ અનિત્ય છે' જે અનિત્ય હોય તે કાર્ય હોય, ઘટની માફક ' આ ઠેકાણે જે જે કાય હોય તે તે અનિત્ય કહેવાય

આવી રીતે વ્યાપ્તિ ન બતાવતાં 'અનિત્ય હોય તે કાર્ય હોય' આવી વિપરીત વ્યાપ્તિ બતાવવા જે દૃષ્ટાન્ત આપવું તે વિપરીતાન્વય કહેવાય. આ નવ ભેદો સાધર્મ્ય દૃષ્ટાન્તાભાસના બતાવવામાં આવ્યા. વૈધર્મ્ય દૃષ્ટાન્તાભાસના પણ નવ ભેદો બતાવવામાં આવે છે. અસિદ્ધ સાધ્યવ્યતિરેક, અસિદ્ધ સાધનવ્યતિરેક, અસિદ્ધ ઉભયવ્યતિરેક, સંદિગ્ધ સાધ્યવ્યતિરેક, સંદિગ્ધ સાધનવ્યતિરેક, સંદિગ્ધ ઉભયવ્યતિરેક, અવ્યતિરેક, અપ્રદર્શિત વ્યતિરેક, વિપરીત વ્યતિરેક. હવે તેનાં અનુક્રમે ઉદાહરણ તપાસીએ.—' પ્રમાણપણું હોવાથી અનુમાન પ્રમાણ ભ્રાન્ત છે, જે ભ્રાન્ત ન હોય તે પ્રમાણ પણ ન હોય, જેમ સ્વપ્નજ્ઞાન. ' આ ઠેકાણે સ્વપ્નજ્ઞાન–દૃષ્ટાન્તમાં પણ ભ્રાન્તિની નિવૃત્તિ જ્યારે જોવામાં આવતી નથી, ત્યારે સાધ્યની વ્યતિરેક-વ્યાપ્તિની સિદ્ધિ પણ કયાંથી થાય ? અને તે સિવાય આ દૃષ્ટાન્ત સાધ્યવ્યતિરેકનું છે, એમ પણ કેવી રીતે કહી શકાય ? આ સાધ્યવ્યતિરેક દૃષ્ટાન્તાભાસ સમજવો. ' પ્રમાણપણું હોવાથી દર્શનરૂપ નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન પ્રત્યક્ષપ્રમાણરૂપ છે, જે સાકાર ઉપયોગરૂપ સવિકલ્પકજ્ઞાન ન હોય તે પ્રમાણરૂપ પણ ન હોય, આનુમાનિક જ્ઞાનની માફક. આ ઠેકાણે આનુમાનિક જ્ઞાનરૂપ દૃષ્ટાન્તમાં પ્રમાણની નિવૃત્તિ થતી નહિ હોવાથી અસિદ્ધસાધનવ્યતિરેકવાળું આ દૃષ્ટાન્ત સમજવું. ' સત્ત્વપણું હોવાથી શબ્દ નિત્યાનિત્યરૂપ છે, જે નિત્યાનિત્ય ન હોય તે પદાર્થ પણ ન હોય, જેમ સ્તંભ. આ દૃષ્ટાન્તમાં પણ નિત્યાનિત્યપણાની નિવૃત્તિ થતી ન હોવાથી અસિદ્ધ

ઉભયવ્યતિરેકવાળું દષ્ટાન્ત સમજવું. ' સર્વથા અક્ષણિક અને એકાન્તરૂપણાનું પ્રતિપાદન કરવાવાળો હોવાથી કપિલ સર્વજ્ઞ નથી અને આપ્ત પણ નથી, જે જે સર્વજ્ઞ હોય તે તે તમામ પદાર્થ ક્ષણિક છે અને એકાન્તરૂપ છે એવી રીતે પ્રતિપાદન કરવાવાળા હોય છે, જેમ બુદ્ધદેવ વિગેરે. માટે કપિલ વિગેરે સર્વજ્ઞ નથી તેમ આપ્ત પણ નથી. આ ઠેકાણે બુદ્ધદષ્ટાન્તમાં પણ સર્વજ્ઞપણાનો અને અનાપ્તપણાનો સંશય બરાબર હોવાથી આ દષ્ટાન્ત સંદિગ્ધસાધ્યવ્યતિરેકરૂપ સમજવું. ' રાગાદિ વિગેરેનો સદ્દભાવ હોવાથી અમુક વ્યક્તિનો ઉપદેશ માનનીય નથી, જે જે આદેયવચન હોય તે તે વીતરાગ કહેવાય; જેમ શૌદ્ધોદનિ ' આ ઠેકાણે શાદ્ધોદનિરૂપ દષ્ટાન્તમાં પણ રાગાદિના સદ્દભાવનો સંશય હોવાથી આ દષ્ટાન્ત સંદિગ્ધસાધનવ્યતિરેકરૂપ સમજવું. ' કૃપાપાત્ર સિંહ વિગેરેને પોતાનું માંસ નહિ આપતો હોવાથી કપિલ વીતરાગ નથી, જે જે વીતરાગ હોય તે તે કૃપાપાત્ર સિંહ વિગેરે જીવોને પોતાનું માંસ આપવાવાળા હોય, જેમ બુદ્ધદેવ'—આ ઠેકાણે બુદ્ધ વિગેરે દષ્ટાન્તમાં કૃપાપાત્ર સિંહ વિગેરેને અનુકંપાથી પોતાનું માંસ આપવાનું સંદિગ્ધ હોવાથી સંદિગ્ધ ઉભયવ્યતિરેક દષ્ટાંત સમજવું. વક્તૃત્વ હોવાથી અમુક વ્યક્તિ વીતરાગ નથી, જે વીતરાગ હોય તે વકતા ન હોય, જેમ પાષાણ' આ દષ્ટાન્ત વ્યતિરેકરહિત સમજવું. 'આકાશની માફક કાર્યપણું હોવાથી શબ્દ અનિત્ય છે.' આ દષ્ટાન્ત અપ્રદર્શિત વ્યતિરેકવાળું સમજવું. 'કાર્યપણું હોવાથી શબ્દ અનિત્ય

છે, જે કાર્ય ન હોય તે નિત્ય હોય; જેમ આકાશ'. આ દૃષ્ટાન્ત વિપરીતવ્યતિરેકવાળું સમજવું. ઉપનય અને નિગમનનું જે સ્વરૂપ બતાવવામાં આવ્યું છે, તેથી ઉલટું જેનું સ્વરૂપ હોય તે ઉપનયાભાસ અને નિગમનાભાસ સમજવા. તે બંને ઉદાહરણ આપી સમજાવવામાં આવે છે— 'કાર્યપણું હોવાથી શબ્દ પરિણામી છે, જે જે કાર્ય હોય તે તે પરિણામી હોય; જેમ કુંભ.' આ ઠેકાણે પરિણામી શબ્દ કૃતક છે, જેમ કુંભ વિગેરે. આવા સ્થલમાં સાધ્યધર્મ પરિણામીનો સાધ્યધર્મિમાં અને સાધનધર્મનો દૃષ્ટાન્તધર્મિમાં જે ઉપસંહાર કરવો તે ઉપનયાભાસ કહેવાય. આ જ પ્રયોગમાં 'પરિણામી હોવાથી શબ્દ કાર્ય છે, તે કારણ માટે કુંભ પરિણામી છે.' આ ઠેકાણે સાધનધર્મનો સાધ્યધર્મિમાં અને સાધ્યધર્મનો દૃષ્ટાન્તધર્મિમાં ઉપસંહાર થતો હોવાથી નિગમનાભાસ સમજવો. અનાપ્તવચનના ઉપદેશથી ઉત્પન્ન થયેલ જે જ્ઞાન તે આગમાભાસ કહેવાય—સર્વજ્ઞના સ્વરૂપને અને તેના ઉપદેશને સમજ્યાસિવાય મનઃકલ્પિત બોલનારના વાક્યોની માફક. 'પ્રત્યક્ષ જ એક પ્રમાણરૂપ છે, બીજું કોઇ પણ પ્રમાણ છે જ નહિ' એવો જે પ્રમાણની સંખ્યાનો નિયમ બાંધવો તે સંખ્યાભાસ કહેવાય. 'વસ્તુ સામાન્યસ્વરૂપ જ છે, વિશેષસ્વરૂપવાળી નથી, અથવા વિશેષસ્વરૂપ જ છે, સામાન્યસ્વરૂપ નથી, અથવા સામાન્ય અને વિશેષ એ બંને સ્વતંત્ર છે, કેટલાક પદાર્થો કેવળ સામાન્યરૂપ જ છે અને કેટલાક વિશેષરૂપ જ

છે, આવું જે કથન કરવું તે વિષયાભાસ કહેવાય. 'પ્રમાણનું' ફલ પ્રમાણથી સર્વથા ભિન્ન જ છે, એમ જે કહેવું તે પ્રમાણ-ફલાભાસ કહેવાય. પ્રસંગોપાત્ત આભાસોનું સ્વરૂપ બતાવ્યા પછી હવે આગમનું સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવે છે—,

આગમપ્રમાણનું નિરૂપણ.

આપ્તના વચનથી ઉત્પન્ન થયેલ જે પદાર્થવિજ્ઞાન, તે મુખ્યથી આગમપ્રમાણ કહેવાય અને આપ્તવચનને ગૌણ-રૂપથી આગમરૂપ પ્રમાણ માનવું.

પ્ર૦ ધૂમની માફક વ્યાપ્તિગ્રહણદ્વારા અર્થનું પ્રતિપાદકપણું હોવાથી શબ્દ અનુમાન પ્રમાણથી ભિન્ન નથી; માટે આગમપ્રમાણને જૂદું ન માનવું જોઈએ.

ઉ૦ સોનામહોર સાચી છે અથવા ખોટી છે એની પરીક્ષા કરવા માટે વિશેષ ચિન્હો જોયા પછી એમ કહેવામાં આવે, કે આવા પ્રકારના ચિહ્નવાળી હોય તે સાચી સમજવી, આથી ભિન્ન હોય તે જૂઠી સમજવી. આવી રીતે પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટિગોચર વસ્તુમાં પણ વ્યાપ્તિદ્વારા સાચા ખોટા પદાર્થનું પ્રતિપાદકપણું હોવાથી આપના મત પ્રમાણે તો પ્રત્યક્ષપ્રમાણનો પણ અનુમાનમાં અન્તર્ભાવ કરવો જોઈએ. માટે પ્રત્યક્ષપ્રમાણને પણ જૂદું માનવાની શી જરૂર છે? તેનો વિચાર કરશો.

પ્ર૦ ચક્ષુદ્વારા સારી રીતે પરીક્ષા કરી જોવાથી સાચા ખોટાનું જ્યારે બરાબર જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે પ્રત્યક્ષમાં

વ્યાપ્તિનો અવકાશ જ કયાં રહેવાનો ? માટે પ્રત્યક્ષ તો જરૂર જૂદું માનવું જોઇએ.

ઉ૦ શબ્દનું ઉચ્ચારણ ભવ્ય જીવના શ્રવણગોચર થવાથી અર્થનું સંવેદન જ્યારે બરાબર થાય છે, ત્યારે શબ્દમાં પણ તમારા વિચાર પ્રમાણે વ્યાપ્તિનો અવકાશ જ કયાં રહેવાનો ? માટે આગમપ્રમાણ જૂદું કેમ ન માનવું જોઇએ ?

પ્ર૦ 'આવા પ્રકારના વિશેષ ચિન્હવાળી જે સોનામહોર હોય તે સાચી કહેવાય, બીજી ખોટી સમજવી' એવા પ્રકારના ઉપદેશની સહાયતાથી ચક્ષુરિન્દ્રય પોતે જ સાચા–ખોટાનો નિર્ણય જરૂર કરી લેશે, માટે ત્યાં વ્યાપ્તિની જરૂર નથી અને શબ્દજ્ઞાનમાં તેની જરૂર છે; માટે આગમપ્રમાણ ન માનવું જોઇએ.

ઉ૦ 'જેટલા પનસશબ્દ હોય તે તમામ પનસરૂપ અર્થના વાચક છે' એવા પ્રકારની વાચ્યવાચક જ્ઞાનની સહાયતાને લઇને જ્યારે પોતે પનસશબ્દ તેવા પ્રકારના અર્થને પ્રતિપાદન કરવામાં કુશલતા મેળવી શકે છે, તો કહો કે અત્ર વ્યાપ્તિજ્ઞાનની અપેક્ષા રહે છે ખરી ? અર્થાત્ બિલકુલ નહિ; માટે જરૂર આગમપ્રમાણને જૂદું માનવું જોઇએ.

આપ્તના સ્વરૂપનું નિરૂપણ.

રાગ, દ્વેષ, મોહ વિગેરે દૂષણનો સર્વથા ક્ષય થવો તે આપ્તિ કહેવાય. તેવા પ્રકારની આપ્તિ જેમાં વિદ્યમાન હોય તે આપ્ત કહેવાય. અર્થાત્ રાગ, દ્વેષ, મોહ વિગેરે દૂષણગણથી સર્વથા રહિત વ્યક્તિવિશેષને આપ્ત કહેવામાં આવે છે.

તાત્પર્યાર્થ—અભિધેય પદાર્થનું જેવું સ્વરૂપ હોય તેવા પ્રકારના સ્વરૂપથી તેને જાણીને તેવી રીતે જ ઉપદેશ દ્વારા પ્રતિપાદન કરે તે આપ્ત કહેવાય. તે જ વાતને નીચેનો શ્લોક પણ પુષ્ટિ આપે છે.—

> आगमो ह्याप्तवचनमाप्तिं दोषक्षयं विदुः ।
> क्षीणदोषोऽनृतं वाक्यं न ब्रूयाद् हेत्वसम्भवात् ॥
>
> —રત્નાકરાવતારિકા પરિચ્છેદ ૪, પૃ. ૩૭.

ભાવાર્થ:—આપ્તના વચનનું નામ આગમ છે. દોષના ક્ષયને આપ્તિ કહેવામાં આવે છે. આવા પ્રકારની આપ્તિ જેને હોય તે કદાપિ અસત્ય બોલે જ નહિ, કારણ કે મૃષાવાદનું કારણ રાગ, દ્વેષ, મોહ વિગેરે દોષો છે; તે તો આપ્તની પાસે જ્યારે છે જ નહિ, ત્યારે કારણના અભાવમાં અસત્યરૂપ કાર્ય પણ કયાંથી સંભવે ? તેનો વિચાર કરશો. તે આપ્તના બે ભેદ છે. એક લૈકિક અને બીજા લોકોત્તર. માતા, પિતા વિગેરે પુત્રને માટે લૈકિક આપ્ત કહેવાય, કારણ કે તેઓ પોતાના અન્વર્થને લઇને નિરંતર પુત્રના હિત માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે. પુત્ર પ્રત્યે તેવા માતા-પિતા અનાપ્તપણાનો વર્તાવ કરી શકે નહિ. એમ હોવા છતાં પણ જેઓ અનાપ્ત રીતે વર્તાવ કરે તે માતાપિતા કહેવાય જ નહિ. તીર્થંકર, કેવલી, ગણધર વિગેરે મુખ્ય રીતે લોકોત્તર આપ્ત જાણવા, અને તેમના ઉપદેશને અનુસરીને જેઓ વાસ્તવિક રીતે પદાર્થનું પ્રતિપાદન કરતા હોય તેમને પણ આપ્તકોટિમાં જ ગણવા, કારણ કે તેઓને રાગ, દ્વેષ, મોહ વિગેરેનો

અવકાશ ન હોવાથી કેવળ ભવ્ય જીવોના કલ્યાણ માટે જ લોકોત્તર દેશના આપી સંસારસમુદ્રમાંથી ઉદ્ધાર કરવા સિવાય તેમનો બીજો કોઇ પણ ઉદ્દેશ હોતો નથી, માટે તે લોકોત્તર આપ્ત છે. એથી વિપરીત આચરણવાળા અસંબદ્ધ-પ્રલાપીઓ પાસે તો આપ્તપણાની ગન્ધ પણ ક્યાંથી હોઇ શકે ? જ્યાં આપ્તપણું સંભવતું જ નથી ત્યાં તેમના ઉપદેશથી ભવ્ય જીવોનો ઉદ્ધાર કેવી રીતે થાય.તે સહજ સમજી શકાય તેમ છે. એ વાતનો અનુભવ શ્રુતિ, સ્મૃતિ, વેદ વિગેરે ગ્રન્થો જોવાથી સ્વયમેવ થઇ શકે તેમ છે. કિંચ, જ્યાં રાગ-દ્વેષનું પ્રબલ સામ્રાજ્ય હોય, ત્યાં પૂર્વાપરવિરુદ્ધ વાતનું નિરૂપણ હોય એમાં નવાઇ શાની ? એમાં બિચારા તે લોકોનો કંઇ પણ દોષ નથી, કિંતુ દોષમાત્ર મોહરાજાનો જ છે કે જેણે આવા પુરુષોને પણ છોડયા નહિ. સર્વજ્ઞ-વીતરાગ-આપ્તના વચનનું જો નિરીક્ષણ કરવું હોય તો આચારાંગ વિગેરે ગ્રન્થોનું અવલોકન કરવું. અપરંચ, જે દુનિયામાં વીતરાગને દેવ તરીકે માનવામાં આવેલા હોય અને નિર્ગ્રન્થ વ્યક્તિને ગુરુ તરીકે માનવામાં આવેલ હોય અને અહિંસાત્મક જ ધર્મ હોય, તે દર્શનમાં અસત્યનો અવકાશ હોય ખરો ? અર્થાત્ બિલકુલ નહિ. ઉપર્યુક્ત આપ્તનું નિરૂપણ કર્યા બાદ હવે તેના વચનનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે—વર્ણ, પદ, વાક્ય, પ્રકરણ, શ્રુતસ્કન્ધ, ઉદ્દેશ, સમુદ્દેશ, શતક, પરિચ્છેદ, અધ્યાય વિગેરે સ્વરૂપવાળું વચન સમજવું. તેમાં પુદ્ગલદ્રવ્યથી નિષ્પન્ન અકાર વિગેરેને વર્ણ કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ ભાષાવર્ગણા-દ્રવ્યદ્વારા નિષ્પન્ન અકાર વિગેરે શબ્દને વર્ણ કહેવામાં આવે છે.

પ્ર૦ વર્ણમાં જ્યારે અનિત્યપણું સિદ્ધ થવું જ ઘણી મુશ્કેલી ભરેલું છે, ત્યારે પુદ્ગલથી બનેલ છે એમ કહેવાની તો વાતજ શી કરવી ? તેજ વાતનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે: તે આ ગકાર છે, તે આ ઘટશબ્દ છે. એવા પ્રકારનું પ્રત્યભિજ્ઞાન જ શબ્દમાં નિત્યતા સિદ્ધ કરવા જ્યારે તૈયાર છે, ત્યારે અનિત્યતાની તો વાત જ શી કરવી ? કિંચ, હવે અનુમાન પ્રમાણ દ્વારા પણ શબ્દમાં નિત્યતાની સિદ્ધિ કરવામાં આવે છે.

શબ્દપણાની માફક શ્રવણેન્દ્રિયદ્વારા સાંભળવાપણું હોવાથી શબ્દ નિત્ય છે. બીજાને માટે તેનું જે ઉચ્ચારણ કરવું તે બીજા પ્રકારથી નહિ બની શકતું હોવાથી શબ્દ નિત્ય છે. આવા પ્રકારની અર્થાપત્તિ પણ શબ્દમાં નિત્યતા સિદ્ધ કરી આપે છે. માટે શબ્દ પૌદ્ગલિક નથી એ વાત ખૂબ દૃઢતાપૂર્વક મનમાં ધારી રાખવી.

ઉ૦ પ્રદીપના પ્રત્યભિજ્ઞાનની માફક કંથચિત્ અનિત્યપણાની સાથે અવિનાભાવને ભજવાવાળું પ્રત્યભિજ્ઞાન પણ શબ્દને એકાન્તથી એકસ્વરૂપ માનવાવાળાઓના મનમાં તે આ ગકાર છે, તે આ ઘટ શબ્દ છે એવા પ્રકારનું થઈ શકે જ નહિ,કિન્તુ કંથચિત્ અનિત્ય માનવામાં જ આ વાતની ઉત્પત્તિ થઇ શકે તેમ છે.

પ્ર૦ જો કથંચિત્ અનિત્યપણામાં પ્રત્યભિજ્ઞાન થતું હોય તો આત્માની અંદર તે આ દેવદત્ત છે એવા પ્રકારનું પ્રત્યભિજ્ઞાન ન થવું જોઇએ, કારણ કે આત્મા તો સર્વથા નિત્ય છે, એમ દરેક લોક માને છે. માટે કહો કે પ્રત્યભિજ્ઞાનને લઇને શબ્દને નિત્ય માનવો એ જ સર્વોત્તમ વાત છે.

ઉ૦ આત્મામાં સર્વથા નિત્યપણું કોઇ પણ રીતે સિદ્ધ થઇ શકે તેમ નથી. એમ હોવા છતાં જો માનવામાં આવે તો તમામ વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થવાનો, આ વાતનું સ્પષ્ટીકરણ દ્રવ્યપ્રદીપમાં વિસ્તારથી કરવામાં આવેલું હોવાથી અત્ર તેનું પિષ્ટપેષણ કરવામાં આવતું નથી. આત્મા કંથચિત્ નિત્ય છે અને અનિત્ય પણ છે આ તેનો પરમાર્થ છે. માટે કહો અમારે ત્યાં પ્રત્યભિજ્ઞાન થવામાં શી અડચણ છે ? અને તે પણ શબ્દને પૌદ્ગલિક સિદ્ધ કરવામાં બાધક નથી તેમ અનુમાન પણ વિઘ્નકારક નથી તે સમજાવવામાં આવે છે-'સુખ-દુઃખ વિગેરેની માફક તીવ્રતા, મન્દતા વિગેરે ધર્મોથી યુક્ત હોવાથી શબ્દ અનિત્ય છે.' આ અનુમાન પણ પૂર્વોક્ત અનુમાનનો બાધ કરી શબ્દમાં અનિત્યતા સિદ્ધ કરી આપે છે.

પ્ર૦ તીવ્ર, મન્દ વિગેરે ધર્મો વ્યંજકનો આશ્રય કરવાવાળા હોવાથી તે ઠેકાણે તેનો આભાસ માલૂમ પડે છે અને તેની વ્યંજક પણ કોષ્ઠય વાયુવિશેષ ધ્વનિયો સમજવી.

ઉ૦ જો વ્યંજકાશ્રિત તીવ્ર, મન્દ વિગેરે શબ્દના ધર્મો હોય તો કોષ્ઠયવાયુવિશેષ ધ્વનિયો પોતે શ્રાવણપ્રત્યક્ષરૂપ ન હોવાથી તેના ધર્મો પણ શ્રાવણપ્રત્યક્ષ કેવી રીતે થઇ શકે ? તેનો વિચાર કરશો.

પ્ર૦ તીવ્રાદિધર્મવાળો શ્રોત્રેન્દ્રિયગ્રાહ્ય પદાર્થ પોતે જ શબ્દનો વ્યંજક છે અને તે અનિત્ય છે, પરન્તુ શબ્દ અનિત્ય નથી.

ઉ૦ ઉપર્યુક્ત કથન પણ યુક્તિવિકલ સમજવું, કારણકે જે શ્રોત્રેન્દ્રિયગ્રાહ્ય છે તે પોતે જ શબ્દરૂપ છે અને તેજ આપના

કથન પ્રમાણે જ્યારે અનિત્યં સિદ્ધ થયો ત્યારે એથી બીજો કયો પદાર્થ શ્રોત્રેન્દ્રિયગ્રાહ્ય બાકી રહ્યો ? કિંચ, શબ્દનું લક્ષણ પણ એજ છે કે જે શ્રોત્રેન્દ્રિયગ્રાહ્ય હોય તે શબ્દ કહેવાય. એવું લક્ષણ આપના મતમાં પણ બાંધવામાં આવેલ છે. માટે તે લક્ષણ ઘટવા છતાં પણ તેને અન્ય કહીને ખસી જવાની બારીઓ શોધવી એ તો બુદ્ધિશાલિને કદાપિ શોભે તેમ છે જ નહિ. અપરંચ, વ્યંજક ધ્વનિયો શું કરવાવાળી છે ? તેના ઉત્તરમાં એમ જણાવવામાં આવે કે ધ્વનિયો પોતે સંસ્કારને પેદા કરે છે; તેમાં પણ ત્રણ પ્રશ્નનો અવકાશ છે. શું ધ્વનિયો શબ્દમાં સંસ્કાર પેદા કરે છે અથવા શ્રોત્રમાં સંસ્કાર પેદા કરે છે અથવા ઉભયમાં પેદા કરે છે ? કિંચ, સંસ્કાર પોતે શી ચીજ છે ? રૂપાન્તરોત્પત્તિરૂપ છે અથવા આવરણના વિનાશરૂપ છે ? આ બે પ્રશ્નો સંસ્કારમાં પણ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં પણ સંસ્કાર પોતે રૂપાન્તરની ઉત્પત્તિરૂપ છે એ પક્ષ માનવામાં આવે તો શબ્દ અને શ્રોત્ર તે બેમાં અનિત્યપણું જરૂર આવવાનું, કારણ કે રૂપાન્તરની પ્રાપ્તિનું નામ જ અનિત્યતા છે. તે તો આપના મતમાં આપના કથન પ્રમાણે બરાબર છે. માટે આવી જાલ પાથરવાથી પણ શબ્દની અનિત્યતા કોઇથી રોકી શકાય તેમ નથી.

પ્ર૦ રૂપાન્તરની ઉત્પત્તિ તો ધર્મરૂપ છે, અને ધર્મ-ધર્મિનો તો પરસ્પરમાં જ્યારે ભેદ માનીએ છીએ, ત્યારે રૂપાન્તરની ઉત્પત્તિ થાય તો પણ ધર્મિમાં કંઇ પણ થવાનું છે જ નહિ તો પછી અનિત્યતાનો અવકાશ અમારે ત્યાં કેવી રીતે આવવાનો ?

ઉ૦ પૂર્વોક્ત સમાધાન બુદ્ધિમાનોના મનોમન્દિરમાં નિવાસ કરી શકે તેમ નથી, કારણ કે ધર્મને સર્વથા ધર્મિથી ભિન્ન માનવામાં અનેક દોષાપત્તિયો આવે તેમ છે. જૂઓ–જ્ઞાનરૂપ ધર્મને સર્વથા આત્માથી ભિન્ન માનવામાં આવે તો જેમ જ્ઞાન આત્માથી સર્વથા ભિન્ન છે તેમ ઘટ, પટ વિગેરે પણ ભિન્ન છે. આવી સમાન ભિન્નતા હોવા છતાં જેવી રીતે આત્માના ગુણ તરીકે જ્ઞાન ઓળખાય તેવી રીતે ઘટના ગુણ તરીકે માનવામાં કેમ ન આવે ?, તથા ઘટના રૂપાદિ ગુણોને જેમ ઘટના ગુણ તરીકે માનવામાં આવે છે, તેમ આત્માના ગુણ તરીકે કેમ નહિ ? તેનો વિચાર કરશો. સમવાય સંબન્ધને જૂદો માનીને વ્યવસ્થા કરવાના મનોરથો પણ વન્ધ્યાપુત્ર જેવા છે; કારણ કે સમવાયનું વૈશેષિકની સમાલોચનાના પ્રસ્તાવમાં સારી રીતે નિરાકરણ કરવામાં આવેલ છે. એવી કંઇ પણ રાજાજ્ઞા નથી કે ભિન્નતા સરખી હોવા છતાં એકનો ગુણ માનવો અને બીજાનો નહિ. આથી એ સિદ્ધ થયું કે ધર્મ ધર્મિથી સર્વથા ભિન્ન નથી, ત્યારે રૂપાન્તરની ઉત્પત્તિને લઇને ધર્મિમાં પરિણામાન્તર કેમ ન આવી શકે ? અને જ્યારે પરિણામાન્તર થયો ત્યારે અનિત્યતા તો જરૂર આવી ગઇ.

પ્ર૦ સંસ્કારને આવરણના નાશરૂપ અમો માનીએ છીએ, માટે અમારે ત્યાં દોષનો અવકાશ છે જ નહિ.

ઉ૦ આવરણનો નાશ પણ શબ્દમાં જ હોઇ શકે. જ્યારે એક ઠેકાણેથી આવરણનો નાશ થયો, ત્યારે સર્વત્ર નાશ થતાં સર્વત્ર સંપૂર્ણ વર્ણોનું શ્રવણ થવું જોઇએ.

પ્ર૦ અમો આવરણ એક જ છે એમ માનતા નથી, કિન્તુ દરેક વર્ણને માટે આવરણો ભિન્ન ભિન્ન માનીએ છીએ. તેથી એક વર્ણના આવરણનો નાશ થાય તો પણ સંપૂર્ણ શબ્દના શ્રવણનો પ્રસંગ કેવી રીતે આવી શકે ? તેનો વિચાર કરશો.

ઉ૦ અભિન્ન સ્થાનમાં રહેવાવાળા અને એકજ ઇન્દ્રિય દ્વારા ગ્રાહ્ય એવા વર્ણોને માટે ભિન્ન ભિન્ન આવરણ હોઇ શકે જ નહિ, કારણ કે જે ભિન્ન આવરણદ્વારા આચ્છાદન કરવા લાયક હોય તે ભિન્ન ભિન્ન દેશમાં જરૂર રહેલા હોવા જોઇએ તથા અનેક ઇન્દ્રિયોથી ગ્રાહ્ય પણ હોવા જોઇએ. જેમ ઘટ, પટ વિગેરે. અને શબ્દ જ્યારે માત્ર શ્રવણેન્દ્રિયગ્રાહ્ય જ છે તથા અભિન્ન પ્રદેશમાં રહેલો છે, ત્યારે તે પણ એક જ આવરણથી આચ્છાદિત થાય છે; તેમ જરૂર માનવું જોઇએ. આથી આવરણ જ્યારે એક સિદ્ધ થયું ત્યારે તેનો નાશ થવાથી સર્વ શબ્દનું શ્રવણ એક કાલમાં કેમ ન થાય ? તેનો વિચાર કરશો. માટે રૂપાન્તરની ઉત્પત્તિરૂપ સંસ્કાર છે અથવા આવરણના નાશરૂપ છે. આ બેમાંથી એક પણ રૂપે માની શકાય તેમ નથી, માટે ધ્વનિયો પોતે શબ્દમાં સંસ્કારને પેદા કરે છે એમ માનવું યુક્તિવિકલ છે. તેમ શ્રોત્રમાં સંસ્કાર પેદા કરે છે તે માન્યતા પણ વન્ધ્યાપુત્ર જેવી લાગે છે, કારણ કે કાનને ધ્વનિયો પોતે સંસ્કાર પેદા કરી નવીન રૂપમાં લાવી મૂકે છે એ તો ખાસ રાગી ભક્તો સિવાય બીજો કોઇ પણ બુદ્ધિશાલી માને તેમ નથી. અને ઉભયમાં સંસ્કાર પેદા થાય છે તે પણ વ્યર્થ જ છે, કારણ કે જ્યારે પ્રત્યેકમાં સિદ્ધ કરવાનું સામર્થ્ય

નથી, ત્યારે ઉભયમાં કયાંથી આવી શકે તેનો વિચાર કરશો. માટે અનુમાનથી પણ શબ્દમાં નિત્યપણાની સિદ્ધિ આકાશપુષ્પ જેવી સમજવી. અમારે તો નિત્યાનિત્યરૂપ બંને પ્રકારે માનવામાં લગારમાત્ર અડચણ નથી, કારણ કે ભાષાવર્ગણાના પરિણામરૂપ શબ્દનો પુદ્ગલદ્રવ્યરૂપે કોઇ પણ કાલે વિનાશ છે જ નહિ, માટે પુદ્ગલદ્રવ્યરૂપ શબ્દ નિત્ય છે અને જ્યારે ભાષાવર્ગણાના પુદ્ગલો શબ્દ વિગેરે વર્ણ–પર્યાયરૂપથી પરિણત થયાં ત્યારે તે પર્યાયો અનિત્ય હોવાથી તે રૂપે શબ્દનો નાશ થયો, એનું નામ જ અનિત્યતા સમજવી. માટે શબ્દ પણ નિત્યાનિત્યરૂપ ઉભયસ્વરૂપ છે એમ જરૂર ખ્યાલમાં રાખવું.

શબ્દમાં પુદ્ગલપણાની સિદ્ધિ.

સ્પર્શવાળા દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ભિન્નદ્રવ્યનો આશ્રય કરવાવાળો હોવાથી શબ્દ પુદ્ગલદ્રવ્યથી નિષ્પન્ન નથી. પુદ્ગલદ્રવ્યથી નિષ્પન્ન ન હોય તે સ્પર્શવાળા દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ભિન્ન દ્રવ્યનો આશ્રય કરવાવાળો પણ ન હોય–જેમ જ્ઞાન, સુખ, દુઃખ વિગેરે. આથી શબ્દ પૌદ્ગલિક નથી એ વાત સિદ્ધ થઇ; હવે શબ્દને પૌદ્ગલિક નહિ માનનારાને ચાર પ્રશ્નો કરવામાં આવે છે. શું સ્પર્શશૂન્ય દ્રવ્યને આશ્રય કરવાવાળો હોવાથી શબ્દ પૌદ્ગલિક નથી એમ કહો છો ? અથવા અતિનિબિડ પ્રદેશમાં ગમનાગમન છે; તોપણ પ્રતિઘાત થતો નથી માટે પૌદ્ગલિક નથી એમ કહો છો ? અથવા પ્રથમ અને

પશ્ચાત્ અવયવો નહિ દેખાતા હોવાથી પૌદ્ગલિક નથી એમ કહો છો? અથવા આકાશનો ગુણ હોવાથી પૌદ્ગલિક નથી એમ કહો છો? આ ચારમાંથી પ્રથમ પક્ષ તો આપનાથી માન્ય થઇ શકે તેમ નથી, કારણકે શબ્દપર્યાયના આશ્રયરૂપ ભાષાવર્ગણા-દ્રવ્યોમાં સ્પર્શનો અભાવ કોઇ પણ રીતે સિદ્ધ થાય તેમ નથી. એમ કરવાથી તો પરમાણુમાં સ્પર્શની ઉપલબ્ધિ પણ જ્યારે થતી નથી, તો શામાટે પરમાણુમાં પણ સ્પર્શ માનવો જોઇએ? અને તેના અભાવમાં પરમાણુ પણ પૌદ્ગલિક નથી એમ કેમ ન કહી શકાય? કિંચ, અનુમાન પણ શબ્દના આશ્રયમાં સ્પર્શ સિદ્ધ કરવા તૈયાર છે. ગન્ધના આધારદ્રવ્યની માફક દૂર રહેલાને પણ પવન અનુકૂલ હોવાથી ઇન્દ્રિયદ્વારા સ્પર્શની ઉપલબ્ધિ થાય છે અને પ્રતિકૂલ પવન થવાથી થતી નથી. તેમ નજીક રહેલા માટે પણ અનુકૂલ પ્રતિકૂલ પવનદ્વારા ઇન્દ્રિયથી સ્પર્શની ઉપલબ્ધિ વિષયમાં જાણી લેવી. આથી એ સિદ્ધ થયું કે અવાજની સાથ સ્પર્શ પણ તેમાં માલૂમ પડે છે, ત્યારે શબ્દના આધારને સ્પર્શ વિનાનો કહેવો એ કેટલી બધી બુદ્ધિમત્તા કહેવાય? કદાચ આ દોષથી બચવાની ખાતર બીજા પક્ષનો આશ્રય લેવામાં આવે તો તે પણ યુક્ત નથી, કારણકે તે પણ દોષગ્રસ્ત છે. જાતિવાળી કસ્તૂરી, કપૂર, કાશ્મીરનું કેશર વિગેરે સુગન્ધિ દ્રવ્યો ઘરના ઓરડામાં બન્ધ કરીને રાખેલ કપાટમાં પ્રવેશ કરે છે, અને તેની બહાર પણ નીકળે છે, પરન્તુ તેથી પૌદ્ગલિક નથી એમ કહેવાને માટે તો કોઇપણ બુદ્ધિશાલી સાહસ કરી શકે જ નહિં. કિંચ,

તેવા સ્થલમાં સૂક્ષ્મ છિદ્રો હોવાથી પ્રવેશ કરવામાં અને નીકળવામાં ગન્ધદ્રવ્યોને કંઇ પણ અડચણ નથી; જ્યાં સર્વથા છિદ્ર વિનાનો અત્યંત નિબિડ પ્રદેશ હોય ત્યાં તો પ્રવેશ અને નીકળવું બની શકેજ નહિ, એ રીતે પ્રકૃત શબ્દમાં પણ તે સમાન જ છે તો શા માટે શબ્દને પૌદ્ગલિક ન માનવો ? માટે બીજો પક્ષ પણ આપનાથી માની શકાય તેમ નથી. હવે ત્રીજો પક્ષ પણ યુક્તિવિકલ છે તે સમજાવવામાં આવે છે.

ઉલ્કાપાત, વીજળી વિગેરે પદાર્થોની પૂર્વે અને પશ્ચાત અવયવો નથી દેખાતા તોપણ તે અપૌદ્ગલિક છે એમ તો આપ પણ માનતા નથી, તો શબ્દના અવયવો નહિ દેખાવા માત્રથી તેને અપૌદ્ગલિક કહેવા એ કેવળ ભ્રાન્તિ સિવાય બીજું શું સમજવું એવી રીતે વિચાર કરતાં ચોથો પક્ષ પણ ઉપાદેય નથી. આકાશનો ગુણ હોવાથી શબ્દ પૌદ્ગલિક નથી એ માન્યતા પણ વિચારનો અવકાશ જરૂર આપે છે. રૂપ વિગેરે માફક અમારા જેવાને પ્રત્યક્ષ હોવાથી શબ્દ આકાશનો ગુણ નથી.જેમાં ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષપણું હોય તે પદાર્થ, રૂપ વિગેરેની માફક પૌદ્ગલિક હોય છે. આથી શબ્દ પૌદ્ગલિક છે એ વાત નિર્વિવાદ સિદ્ધ છે. એનું વિવેચન તત્ત્વાખ્યાનના પૂર્વાર્ધમાં વૈશેષિકની સમાલોચનાના પ્રસ્તાવમાં અને દ્રવ્યપ્રદીપમાં પણ કરવામાં આવેલું હોવાથી પિષ્ટપેષણ કરવાની કંઇ જરૂર નથી.

પદનું નિરૂપણ.

ક વિગેરે પ્રથમના સંબોધન શબ્દોમાં, દધ્યોઃ, ગૌઃ, ઘટ,

પટ વિગેરેમાં અને જિનદત્ત, ધર્મપાલ વિગેરેમાં એક બીજાની અપેક્ષા રાખવાવાળા અને પદાર્થનો બોધ કરવાવાળા સહકારી ભાવથી ગોઠવાયેલા તથા બીજા પદમાં રહેલા વર્ણોએ કરેલા ઉપકારથી રહિત પરસ્પર પ્રેમભાવથી મળેલા વર્ણોને પદ કહેવામાં આવે છે–અર્થાત્ જે દ્વારા પોતાને યોગ્ય અર્થનું જ્ઞાન થાય તે પદ કહેવાય.

વાક્યનું નિરૂપણ.

પોતાને ઉચિત વાક્યાર્થનો બોધ કરાવવામાં સમર્થ તથા પરસ્પર કરેલ ઉપકારને અનુસરણ કરનાર બીજા વાક્યોમાં રહેલ પદોની અપેક્ષા રહિત પદનો સમુદાય તે વાક્ય કહેવાય અર્થાત જે પદો દ્વારા પોતાને સમ્યક્ પ્રકારે ઉચિત અર્થનું જ્ઞાન થાય તે પદોના સમૂહને વાક્ય સમજવું.

શબ્દનું નિરૂપણ.

સ્વાભાવિક સામર્થ્ય તથા પોતે કરેલ જે સંકેત–કે આ પદથી અમુક અર્થ સમજવો તે બે દ્વારા અર્થબોધનું કારણ જે હોય તે શબ્દ કહેવાય. ભાવાર્થ–શબ્દમાં રહેલી અને અર્થનું પ્રતિપાદન કરવાવાળી યોગ્યતા નામની શક્તિને સ્વાભાવિક સામર્થ્ય કહેવામાં આવે છે. અને 'આ વ્યક્તિનું નામ જિનદત્ત સમજવું' એવો જે પોતે કરેલો વિચારવિશેષ તે સંકેત કહેવાય છે. આવા પ્રકારના સ્વાભાવિક સામર્થ્ય અને સંકેત દ્વારા પદાર્થનો બોધ કરાવવામાં જે નિમિત્તભૂત હોય તે શબ્દ કહેવાય છે. તે શબ્દમાં પદાર્થનું બોધ કરાવવાનું

સામર્થ્ય સ્વાભાવિક સમજવું, બીજાની અપેક્ષાએ નહિ, પ્રદીપની માફક. જેમ પ્રદીપ, સૂર્ય વિગેરેમાં પદાર્થ ઉપર પ્રકાશ પાડવાનું સામર્થ્ય સ્વાભાવિક છે તેમ વકતાના મુખમાંથી નીકળેલ શબ્દ પણ સત્ય અગર અસત્ય, સફલ યા નિષ્ફલ, સિદ્ધ અથવા સાધ્ય એવા કોઇ પણ પદાર્થનો બોધ જરૂર કરાવી શકે છે, એજ તેમાં સ્વાભાવિક સામર્થ્ય સમજવાનું છે. વિશેષતા પ્રદીપ અને શબ્દમાં એટલીજ માત્ર છે કે શબ્દ સંકેત અને વ્યુત્પત્તિ વિગેરેની અપેક્ષા રાખીને પદાર્થનો બોધ કરાવે છે અને પ્રદીપ અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય પ્રકાશ કરે છે. ગમે તે પદાર્થ માત્રનો બોધ કરાવવો એ શબ્દમાં સ્વાભાવિકતા છે, એ સિવાય બીજી કંઇ સમજવાની છે જ નહિ; પરંતુ યથાર્થ બોધ કરાવવાપણું અથવા તો અયથાર્થ બોધ કરાવવાપણું તો પ્રતિપાદક પુરુષના ગુણ-દોષને આધીન છે. તેમાં જો સમ્યગ્દષ્ટિ પવિત્ર આત્મા વકતા હોય તો તે દ્વારા શબ્દથી શ્રોતાને વાસ્તવિક પદાર્થનો બોધ થઇ શકે, અને મિથ્યાદૃષ્ટિ અપવિત્ર આત્મા વકતા હોય તો તે દ્વારા શબ્દથી શ્રોતાને વાસ્તવિક પદાર્થવિજ્ઞાનની આશા આકાશકુસુમ જેવી થઇ પડે. વીતરાગ-સર્વજ્ઞ દેવનું સ્વરૂપ જાણી તેના ઉપર વાસ્તવિક રીતે શ્રદ્ધા રાખવી, રાગ, દ્વેષ, મોહ વિગેરે દૂષણોની મન્દતા, મૈત્રી, પ્રમોદ, કારૂણ્ય, માધ્યસ્થ્ય ભાવના વિગેરે પુરુષના ગુણો સમજવા. રાગી, દ્વેષી વિગેરેને દેવ માની તેના ઉપર શ્રદ્ધા રાખવી, મૈત્રી વિગેરે ભાવનાથી રહિતપણું, રાગ, દ્વેષની પ્રબલતા વિગેરે પુરુષોના દોષો સમજવા. તેમાં જે ગુણવાળી વ્યકિત હોય તે દ્વારા

વાસ્તવિક વિજ્ઞાનની આશા રાખી શકાય અને દોષવાળા પાસેથી અસત્ય પદાર્થ વિજ્ઞાન સંભવી શકે તેમાં કંઇ પણ નવાઇ જેવું છે જ નહિ.

તાત્પર્યાર્થ—પ્રમાણ બે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ, પ્રત્યક્ષના પારમાર્થિક અને સાંવ્યાવહારિક એમ બે ભેદો. તથા પરોક્ષના સ્મૃતિ, પ્રત્યભિજ્ઞાન, તર્ક, અનુમાન અને આગમ એમ પાંચ ભેદો છે. આ તમામનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવી ગયું. હવે તેના વિષય ઉપર લગાર દૃષ્ટિપાત કરવામાં આવે છેઃ—

ઉપર્યુક્ત પ્રમાણનો વિષય- સામાન્ય, વિશેષ, સત, અસત્ નિત્ય, અનિત્ય વિગેરે અનેકધર્માત્મક વસ્તુ સમજવી. કેવલ સામાન્ય પણ પ્રમાણનો વિષય નથી એ પણ ખાસ ખ્યાલમાં રાખવા લાયક છે, કિન્તુ ઉભયાત્મક પદાર્થ પ્રમાણનો વિષય છે. પ્રત્યેકને નિરપેક્ષતાથી તો પ્રમાણાભાસરૂપ સમજવું.

સામાન્યનું નિરૂપણ.

ગલકંબલ વિગેરે જેમાં ચિન્હો છે, એવી ગાયોનો સમુદાય જોઇ પ્રત્યેકમાં આ ગાય છે, આ ગાય છે એવી જે સરખી પ્રતીતિ થાય તેના વિષયને સામાન્ય કહેવામાં આવે છે. અને આ કાળી ગાય છે, ધોળી છે, લીલા રંગવાળી છે, પીળી છે વિગેરે એક બીજાથી ભિન્નરૂપે ઓળખાણ કરાવનારી જે પ્રતીતિ, તેના વિષયને વિશેષ કહેવામાં આવે છે. એવી રીતે દરેક પદાર્થની અંદર સામાન્ય-વિશેષની ઓળખાણ કરી લેવી. તે સામાન્યના બે ભેદ છે—એક તિર્યક્સામાન્ય અને બીજું ઊર્ધ્વતા-

સામાન્ય. દરેક વ્યક્તિમાં એક સરખી જે પ્રતીતિ થાય તેના વિષયને તિર્યક્-સામાન્ય સમજવું. જેવી રીતે મનુષ્યના સમુદાયને જોઇને આ મનુષ્ય છે, આ મનુષ્ય છે એવી જ એક-સરખી પરિણતિ માલૂમ પડે તેનો વિષય જે મનુષ્યત્વ તે તિર્યક્સામાન્ય કહેવાય.

ઉત્તરોત્તર અનુક્રમે થતા પર્યાયોમાં અનુગતરૂપે રહેલ દ્રવ્યને ઊર્ધ્વતાસામાન્ય કહેવામાં આવે છે-જેમ સુવર્ણથી બનાવેલી વીંટી, તેના પછી તેનું બનાવેલું કડું, તેનો બનેલ કંદોરો એવી રીતે ઉત્તરોત્તર અનુક્રમે બનતા પર્યાયોમાં સુવર્ણદ્રવ્ય તો બરાબર છે-જો કે આકારો-પર્યાયો બદલાતા ગયા તો પણ મૂળદ્રવ્ય કાયમ રહેવાથી સુવર્ણરૂપ મૂળદ્રવ્યને ઊર્ધ્વતાસામાન્ય કહેવામાં આવે છે. એવી રીતે માટી વિગેરે મૂળદ્રવ્યમાં પણ સમજવું.

વિશેષનું નિરૂપણ.

વિશેષના બે ભેદ છે. એક ગુણ અને બીજો પર્યાય. સહભાવી ધર્મને ગુણ કહેવામાં આવે છે-જેમ આત્મામાં ચૈતન્યશક્તિ, દર્શનશક્તિ, ચારિત્રશક્તિ વિગેરે. પુદ્ગલમાં રૂપાદિગુણો વિગેરે. અનુક્રમે એક પછી એક એવી રીતે પેદા થતા ધર્મને પર્યાય કહેવામાં આવે છે-જેમ આત્મામાં સુખ-દુઃખ વિગેરે. તથા સુવર્ણથી વીંટી બનાવવામાં આવી હોય તે સુવર્ણથી બનતા કડાં, કંદોરા વિગેરે તેના પર્યાય સમજવા.

સત, અસતનું સ્વરૂપ સપ્તભંગીપ્રદીપમાં બતાવ-

વામાં આવેલું હોવાથી અત્ર તેનું વિવેચન કરવામાં આવતું નથી. નિત્યાનિત્યનું સ્વરૂપ દ્રવ્યપ્રદીપમાં આત્માના નિરૂપણ સમયે બતાવવામાં આવેલ છે. તથા જૈન તત્ત્વપ્રદીપના ભાષાન્તરમાં ખાસ દર્શાવવાનું હોવાથી અત્ર તેનું પણ વિવેચન કરવામાં આવતું નથી. હવે આગળ પદાર્થ–વિવેચન કરવામાં આવે છે. તેમાં તેના પ્રતિપાદક ઇશ્વરનું સ્વરૂપ જ્યાં સુધી સમજાવવામાં આવે નહિ; ત્યાં સુધી તેનું વિવેચન જનસમાજને લાભદાયક નીવડે નહિ; માટે પ્રથમ ઇશ્વરનું સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવે છે.—

ઇશ્વરનું નિરૂપણ.

सर्वज्ञो जितरागादिदोषस्त्रैलोक्यपूजितः ।
यथास्थितार्थवादी च देवोऽर्हन् परमेश्वरः ॥

યોગશાસ્ત્ર પ્ર૦-૨, શ્લોક ૪.

ત્રણ જગતના ભાવને જાણનાર અર્થાત્ તમામ લોકાલોકનો સાક્ષાત્કાર કરવાવાળા, રાગ, દ્વેષ, મોહ વિગેરે તમામ દૂષણગણથી સર્વથા રહિત અર્થાત્ રાગ, દ્વેષ, મોહ વિગેરે દોષોનો સર્વથા જેમાં અભાવ છે, અને જેઓને ત્રણ જગતના જીવો ધ્યેયબુદ્ધિથી પૂજે છે અર્થાત્ ત્રણ જગતના જીવોને જે સર્વથા પૂજનીય છે, તથા જે પદાર્થો જેવા સ્વરૂપમાં હોય તેને તેવા પ્રકારે પ્રતિપાદન કરતા હોય તે વ્યક્તિવિશેષને પરમેશ્વર અથવા અર્હન્ યા તિર્થંકર એવા નામોથી ઓળખવામાં આવે છે. તેમાં સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ અને તેના સ્વરૂપનું નિરૂપણ મીમાં-

સક દર્શનની સમાલોચનાના પ્રસ્તાવમાં કરવામાં આવેલું હોવાથી અત્ર તેનું ફરીથી વિવેચન કરી પિષ્ટપેષણ કરવામાં આવતું નથી. હવે જિતરાગાદિદોષની વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે. બીજા દર્શનકારો પોતાને અભીષ્ટ વ્યકિતવિશેષને સર્વજ્ઞ ઇશ્વર માને છે, છતાં તેમનાં ચરિત્ર અવલોકવાથી અથવા તેમનાં પ્રતિબિંબ જોવાથી તેમાં રાગ, દ્વેષ વિગેરે દોષોનું સામ્રાજ્ય તો બરાબર ખ્યાલમાં આવે છે. જો કે તેમાં સર્વજ્ઞપણાની તો ગન્ધ પણ નથી તો પણ તેમની માન્યતાને લઇને ઉપર્યુક્ત લખાણ છે.

પ્ર० સર્વ જીવોની અંદર રાગ, દ્વેષ, મોહ વિગેરે દૂષણગણનો સદ્ભાવ સર્વથા જ્યારે જોવામાં આવે છે, ત્યારે કોઈ વ્યકિતવિશેષમાં તેનો સર્વથા અભાવ કેવી રીતે સંભવી શકે ? અને તે સિવાય વીતરાગતા તો આવે જ કયાંથી ? અને જ્યારે વીતરાગતા જ અસિદ્ધ છે ત્યારે યથાર્થવાદિપણું તો વન્ધ્યાપુત્ર સમાન છે, એમ કહેવામાં શી અડચણ છે ? તેનો વિચાર કરશો.

ઉ० સૂર્યને આચ્છાદિત કરવાવાળાં વાદળાં વિગેરેનો જેમ દેશથી ક્ષય થતો થતો કાલાન્તરે સર્વથા ક્ષય થાયછે એમ આપણે સર્વે જોઇએ છીએ. તેની માફક રાગ, દ્વેષ, મોહ વિગેરેનો પણ દેશથી તરતમભાવે ક્ષય થતો મુનિમત્તંગજોમાં શાન્તમૂર્તિવાળો ચહેરો જોવાથી તથા તેમના આચારો, વિચારો, ઉપદેશશ્રવણ વિગેરેનો અનુભવ કરવાથી સહજ અનુમાન કરી શકીએ છીએ કે આ મુનિના રાગ-દ્વેષો બહુ જ ઓછા થઇ ગયા છે. એ

સિવાય કેટલાક ગૃહસ્થોમાં પણ રાગ, દ્વેષ, મોહ વિગેરે દૂષણો ઓછા અંશે જોવામાં આવે છે. તેવી રીતે દેશથી ક્ષય થતો જોવાથી કોઇ વ્યક્તિવિશેષમાં તેનો સર્વથા પણ ક્ષય જરૂર માનવો જોઇએ; કારણ કે જે જે પૌદ્ગલિક પદાર્થો દેશથી નાશ થવાવાળા હોય છે, તેનો સર્વથા નાશ પણ જરૂર હોય છે; સૂર્યને આચ્છાદન કરવાવાળી મેઘમાલાની માફક. તે વાતને નીચેનો શ્લોક પણ પુષ્ટિ આપે છે.

" देशतो नाशिनो भावा दृष्टा निखिलनश्वराः ।
मेघपङ्क्त्यादयो यद्वदेवं रागादयो मताः ॥ "

હારિભદ્રીયાષ્ટક પૃ. ૨.

ભાવાર્થઃ-મેઘની પંક્તિની માફક જે પદાર્થો દેશથી નાશ થવાવાળા હોય છે, તે સર્વથા નાશ થવાવાળા પણ જરૂર હોય છે. એવી રીતે રાગ દ્વેષ, મોહ વિગેરેમાં પણ જ્યારે દેશથી નાશ થવાનો સ્વભાવ માનવામાં આવે, ત્યારે સર્વથા નાશ થવાનો સ્વભાવ પણ તેમાં કેમ ન માની શકાય ? અને જેમાં તેનો નાશ હોય તે જ વીતરાગ કહેવાય, માટે તેવી વીતરાગવ્યક્તિમાં યથાર્થવાદિપણું પણ કેમ ન સંભવી શકે ? તે ખાસ વિચાર કરવા લાયક છે. કિંચ, રાગ વિગેરેનો અભાવ જે વ્યક્તિમાં હોય તેને ઓળખવાના બે પ્રકાર સિવાય ત્રીજો કોઇ પણ પ્રકાર છે જ નહિ-એક તેમના ચરિત્રને અવલોકવાથી અને બીજું તેમની મૂર્તિ જોવાથી. તેમાં ચરિત્રનું અવલોકન તો ધર્મદેશના, તત્ત્વનિર્ણયપ્રાસાદ વિગેરે જોવાથી સહજ સમજી શકાય તેમ

છે; કે આ વ્યક્તિ કેવી વીતરાગભાવવાળી છે; તેથી ચરિત્રનું અવલોકન અત્ર કરવામાં આવતું નથી. હવે બીજો આકૃતિનો પ્રકાર રહ્યો, તેનું લગાર નિરીક્ષણ કરીએ—

"रागोऽङ्गनासंगमनानुमेयो द्वेषो द्विपद्दारणहेतिगम्यः ।
मोहः कुवृत्तागमदोषसाध्यो नो यस्य देवः स स चैवमर्हन् ॥
शृंगारादिरसांगारैर्न दूनं देहिनां हितम् ।
एकान्तशान्ततोपेतमार्हतं वृत्तमद्भुतम् ॥"

-હારિભદ્રીયાષ્ટક પૃ૦ ૨.

ભાવાર્થઃ—જેના ખોળામાં સ્ત્રી હોય અથવા જે સ્ત્રીના ગળામાં હાથ નાખીને બેઠેલો હોય અથવા જે વ્યક્તિ સ્ત્રીના અવાચ્યદેશમાં ચિહ્ન નાખીને બેઠેલી હોય, તેવી વ્યક્તિની આકૃતિ જોવાથી રાગની વાસનાઓ કેવી રીતે ઓછી થાય ?

સંસારની અંદર રહેલા અને કામની વાસનાઓથી દગ્ધ થયેલા જીવો જ્યારે તે વાસનાને દૂર કરવાની ખાતર પોતાને અભીષ્ટ ઉપાસ્ય દેવના મંદિરમાં જાય; ત્યારે ત્યાં કોઈ સામાન્ય મનુષ્ય પણ જેવી રીતે બેસતાં સંકોચાય તેવી રીતે અમર્યાદિતપણે સ્ત્રીની સાથે સંબન્ધ ધરાવીને બેઠેલી મૂર્ત્તિને અવલોકવાથી ઉપર્યુક્ત જીવોની કામવાસના કેવી રીતે દૂર થાય ? તે સહજ સમજી શકાય તેમ છે. પ્રત્યુત એવી ભાવના થાય કે જ્યારે ઈશ્વર થઈને સ્ત્રીના સંબન્ધને બિલકુલ છોડતા નથી, ત્યારે આપણે છોડવાની શી જરૂર છે ? કારણ કે મોક્ષ તો તેના સંબન્ધમાં જ રહેલો છે. આવી ભાવના તેવી આકૃતિ

જોવાથી જરૂર થાય, તેવી આકૃતિ જે દેવની હોય તે દેવ વીત-રાગ નથી, કિન્તુ સામાન્ય મનુષ્યની માફક રાગ, દ્વેષ, મોહ-રૂપી કીચડમાં ફસાયેલ છે, એમ જરૂર માનવું જોઇએ. આ વાતની સિદ્ધિ અનુમાનદ્વારા પણ કરવામાં આવે છે.

અત્યન્ત કામી મનુષ્યની માફક સ્ત્રીની સાથે સંબન્ધ ધરાવતા હોવાથી તેવી આકૃતિવાળા તે લૌકિક દેવો પણ અત્યન્ત રાગી છે. એમ જરૂર માનવું જોઇએ. જે જે સ્ત્રીની સાથે સંબન્ધ ધરાવનાર હોય તે તે જરૂર રાગી હોય—કામી મનુષ્યની માફક. અને તે દેવની તેવી આકૃતિ હોવા-થી તે પણ રાગી છે એમ જરૂર માનવું જોઇએ. માટે જ્યાં સ્ત્રીનો બિલકુલ સંબન્ધ જ ન હોય તેવી વિશેષવ્યક્તિ રાગના તદ્દન અભાવવાળી છે,એમ માનવું હિતાવહ છે. જે લોકોને ભય હોય છે, જેઓના શિર પર શત્રુઓનું આક્રમણ હોય છે, તે-ઓની પાસે શસ્ત્રનો સંબન્ધ જોવામાં આવે છે અર્થાત્ તેવા લોકો જ હાથમાં શસ્ત્ર રાખે છે; પરન્તુ જેને ઇશ્વર તરીકે માનવામાં આવે, તેઓને ભય પણ ક્યાંથી અને શત્રુઓ પણ ક્યાંથી સંભવી શકે ? આ વાત સહજ સમજી શકાય તેમ છે. એમ હોવા છતાં પણ કોઇ દેવની આકૃતિના હાથમાં તલ-વાર, કોઇના હાથમાં ચક્ર, કોઇના હાથમાં ત્રિશૂલ, કોઇના હાથમાં ગદા, કોઇ તો શંખ વગાડતા હોય, કોઇ મોરલી વગા-ડતા હોય, કોઇના હાથમાં તાલીઓ ધોકો અને કોઇના ગળામાં મસ્તકોની માળા હોય ! ! જે લોકો સાંસારિક ભયથી ડરી નિ-ર્ભય થવા માટે તેમનાં દર્શન કરવા આવે તે લોકોને આવા

પ્રકારની ભયાનક આકૃતિવાળી દેવની મૂર્તિ જોવાથી વન્ધ્યા પાસે પુત્રના મનોરથની માફક નિર્ભય થવાની વાસના કદાપિ થવાની નહિ. ઉલટા આવા પ્રકારના વિચારો જલદી હૃદયમાં આવી જાય કે જ્યારે ઇશ્વર પોતે ભયવાળા છે, ત્યારે તેવા પ્રકારના દેવો આપણને નિર્ભય કેવી રીતે બનાવી શકે? અને તેવી ભયવાળી આકૃતિ જોવાથી આપણું પણ શું કલ્યાણ થ-વાનું? આ વાત અનુમાનપ્રમાણદ્વારા પણ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. હિંસક, શિકારી વિગેરે જીવોની માફક જેની મૂર્તિના હાથમાં હિંસક શસ્ત્રોનો સંબન્ધ હોય તે વ્યક્તિ હિંસક હોવી જોઇએ. જે જે તલવાર, ચક્ર, ગદા, ત્રિશૂલ વિગેરે શસ્ત્રોને ધારણ કરનાર હોય છે, તે તે ભયવાળા પણ હોય છે અને હિંસક પણ જરૂર હોય છે-જેમ શિકારી, પારધી વિગેરે. તેમ આ ઠેકાણે પણ સમજવું. માટે શસ્ત્રનો સંબન્ધ હિંસાના કારણરૂપ હોવાથી અને ભયનો સૂચક હોવાથી જે દેવની પાસે તે હોય તે વ્યક્તિ દેવસ્વરૂપ નથી, કિન્તુ હિંસક સમજવી; અને જ્યાં તેવા શસ્ત્રનો સંબન્ધ ન હોય એવી આકૃતિ જે દેવની બનાવવામાં આવી હોય તે દેવ, દ્વેષથી, ભયથી અને હિંસકભાવથી તદ્દન રહિત છે એમ જરૂર માનવું. તે જ વ્યકિત ઇશ્વરરૂપ છે એમ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું. તથા શંખ ફૂંકવો, મોરલી વગાડવી, ડમરૂ વગાડી નાચ કરવો-આવા પ્રકારની બાલ-ચેષ્ટા પણ ઇશ્વરકોટિની હદને પહોંચેલાને કદાપિ શોભે નહિ. આવા પ્રકારનું કર્ત્તવ્ય આન્તરિક મોહ સિવાય કોઇ પણ વ્યકિત કરવા તત્પર થાય જ નહિ અને જ્યાં રાગ, દ્વેષ, મોહ

વિગેરે પહાડ જેવાં દૂષણોનું સામ્રાજ્ય હોય તેને ઇશ્વર માની સંસારસમુદ્ર તરવાની આશા રાખવી આકાશપુષ્પ જેવી ગણાય.

મોહઃ કુવૃત્તાગમદોષસાધ્યઃ—આ ત્રીજા પાદની વ્યાખ્યામાં મોહનું સ્વરૂપ બતાવતાં ગ્રન્થકાર કહે છે કે જે વ્યક્તિ સંબન્ધી ખરાબ આચરણ અને પરસ્પરવિરોધી આગમનાં વાક્યો જોવામાં આવે તે વ્યક્તિમાં મોહ પણ જરૂર હોવો જોઈએ. ખરાબ આચરણ તો શંખ ફૂંકવા, સર્પને પકડવાવાળા મદારી લોકોની માફક મોરલીઓ વગાડવી, બીજાની સ્ત્રીનાં વસ્ત્રોને ચોરવાં, ડમરૂ હાથમાં લઇને ભૂઆ લોકોની માફક નાચવા-કુદવાનું કામ કરવું-આથી બીજું કયું કહી શકાય ? કારણ કે યોગીઓ પણ યમ, નિયમ વિગેરેનું સાધન કરી ધ્યાનદ્વારા અતીન્દ્રિયજ્ઞાન સંપાદન કરી વાસ્તવિક તત્ત્વોપદેશ સિવાય ઉપર્યુક્ત ચેષ્ટામાંથી કંઇપણ આચરતા નથી તો તેવા લોકોને પણ પૂજ્નીય ઇશ્વર આવા પ્રકારનું કામ કરે એ વાત પ્રશંસનીય કેવી રીતે કહી શકાય ? અર્થાત્ એ કાર્ય ઘણું નિન્દનીય છે એમ જરૂર ખ્યાલમાં રાખવું અને આગમનું વિરોધીપણું તત્ત્વાખ્યાનના પૂર્વાર્ધમાં અને ધર્મદેશના વિગેરે ગ્રંથોમાં આપવામાં આવેલું હોવાથી અત્ર તેનું વિવેચન કરવામાં આવતું નથી. અનુમાનથી પણ તેવી વ્યક્તિયોમાં મોહ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

જે વ્યક્તિમાં ચોરની માફક વસ્ત્રને ચોરવાપણું, મદારી વિગેરેની માફક મોરલી વિગેરે વગાડવાપણું, ભૂઆની માફક

ડમરૂ હાથમાં લઇ નાચતાં નાચતાં વગાડવાપણું અને પરસ્પર આગમમાં વિરોધી પદાર્થનું પ્રતિપાદકપણું વિગેરે વિદ્યમાન હોય તે વ્યક્તિ મહામોહી સમજવી. જ્યાં જ્યાં ઉપર્યુકત આચરણ હોય છે, ત્યાં ત્યાં મોહ જરૂર હોય છે. કિંચ, જેના હાથમાં જપમાળા હોય તે વ્યક્તિને અદ્યાપિ અપૂર્ણ સમજવી જોઇએ, કારણકે જે ઇશ્વરકોટિની અવસ્થાને પામેલ હોય તેને જપમાળા શાની હોય ? અને ધ્યાન પણ કોનું ? જે અપૂર્ણ હોય તે જ પૂર્ણ થવા ધ્યાન વિગેરે સામગ્રી દ્વારા પ્રયત્ન કરે, પરન્તુ જે પૂર્ણ હોય તેને તો તેનાથી મ્હોટી કોઇપણ વ્યક્તિ ન હોવાથી ધ્યાન કોનું કેવી રીતે સંભવી શકે ? છતાં જ્યારે જપમાળા હાથમાં જોવામાં આવે છે, ત્યારે તેની ગણના ઇશ્વર તરીકે નહિ; પણ અલ્પજ્ઞની કોટિમાં થઇ શકે એમ જરૂર ખ્યાલમાં રાખવું.

તાત્પર્યાર્થ:-જેની મૂર્ત્તિ પાસે પણ રાગના મુખ્ય કારણરૂપ સ્ત્રીનો કોઇપણ પ્રકારે સંબન્ધ છે જ નહિ, તેમજ જેના હાથમાં ભય, દ્વેષ અને ક્રોધનાં સૂચક શસ્ત્ર વિગેરેનો પણ સંબન્ધ બિલકુલ નથી તથા પરસ્પર વિરોધી પદાર્થને પ્રતિપાદન કરવાપણું અને જેની પાસે બીભત્સ આચરણ વિગેરે મોહનાં સૂચક ચિહ્નો બિલકુલ જોવામાં ન આવતાં હોય તે વિશિષ્ટ વ્યક્તિને ઇશ્વર તરીકે માનવી. પરન્તુ ઉપર્યુકત આચરણવાળી વ્યક્તિ તો કોઇ પણ રીતે વીતરાગભાવને યોગ્ય સમજવી નહિ. તે વાતને નીચેનો શ્લોક પણ પુષ્ટિ આપે છે:—

"स्वयं मलीमसाचारैः प्रतारणपरैः परैः ।
वञ्च्यते जगदप्येतत् कस्य पूत्कुर्महे पुरः ? ॥

नित्यमुक्तान् जगज्जन्मक्षेमक्षयकृतोद्यमान् ।
वन्ध्यास्तनन्धयप्रायान् को देवांश्चेतनः श्रयेत् ॥
तिष्ठेद् वायुर्द्रवेदद्रिर्ज्वलेज्जलमपि क्वचित् ।
तथापि ग्रस्तो रागाद्यैर्नाप्तो भवितुमर्हति ॥"

વીતરાગસ્તોત્ર-પ્રકાશ છઠ્ઠો.

ભાવાર્થઃ—સ્વયમેવ રાગ, દ્વેષ, મોહ વિગેરે દ્વારા અસદ્ આચરણને કરવાવાળી તથા મુગ્ધલોકોને પ્રતારણ કરવામાં તત્પર દેવતાના નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલી એવી વ્યક્તિયો જ જ્યારે જગતને અવળે રસ્તે દોરવા પ્રયત્ન કરતી હોય ત્યારે કોની આગળ જઇ પોકાર કરવો ? અર્થાત્ જેથી શાન્તિની આશા રખાતી હોય ત્યાંથી જ અશાન્તિનો વરસાદ વરસતો હોય, ત્યાં શાન્તિની આશા તો હોય જ ક્યાંથી ? તથા જગતના પ્રપંચમાં ફસાવવાના કારણભૂત કર્મથી રહિત છે; તોપણ જગતને બનાવવું, તેનું પાલન કરવું, અને તેનો સંહાર કરવો વિગેરે કાર્યો કરવામાં તત્પર રહેવું. આ કેટલી બધી મોહાન્ધતા કહેવાય? જે વ્યક્તિ પાસે કોઇ પણ કર્મ છે જ નહિ, તે વ્યક્તિ મોહનીય કર્મની આવા પ્રકારની ચેષ્ટા કરે જ ક્યાંથી ? કાં તો કહો કે તેવી વ્યક્તિયો કોઇ છે જ નહિ, અને છે તો ઉપર્યુક્ત કાર્યને કરવાવાળી નથી. જે કર્મરહિત હોય તે કર્મનાં કાર્યો કેવી રીતે કરી શકે ? જેનું કર્મરૂપી બીજ બળી ગયું હોય તેને કર્મબીજના કાર્યરૂપ સંસારના પ્રપંચમાં ફસાવાનું હોય જ ક્યાંથી ? માટે કોઇ પણ બુદ્ધિશાલી આત્મકલ્યાણ માટે

વન્ધ્યાપુત્ર જેવા આવા દેવોનું અવલંબન કરે જ નહિ. વાયુ સ્થિર થઇ જાય અર્થાત્ પવન તદ્દન બંધ થઇ જાય, પર્વત પીગળીને પાણીરૂપ થઇ જાય, તમામ પાણી બળવા લાગી જાય તો પણ જે વ્યકિત રાગાદિદોષોથી ગ્રસ્ત હોય તે વ્યકિત દેવ તરીકે મનાવાને કોઇ પણ રીતે લાયક છે જ નહિ.

ઉપર જે રાગાદિ દૂષણનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું, તે તમામ દોષોથી રહિત હોય અને યોગીન્દ્ર વિગેરે ત્રણે લોકના જીવોને પરમધ્યેયબુદ્ધિથી પૂજનીય, સ્તવનીય, ઉપાસનીય હોય તો પણ જો તેમાં યથાર્થવાદીપણું ન હોય તો તે કંઇ કામનું નથી; માટે ઇશ્વરમાં યથાર્થવાદીપણું સિદ્ધ કરવામાં આવે છે:-પ્રમાણથી અવિરોધી ઉપદેશ દેવાપણું હોવાથી અર્હન્ જ નિર્દોષ છે, બીજી કોઇ પણ વ્યકિત નહિ. જે નિર્દોષ ન હોય તેનું વચન પ્રમાણથી અવિરોધી પણ ન હોય, જેમ કોઇ રસ્તામાં ચાલવાવાળો મનુષ્ય. અર્હન્ તેવા ન હોવાથી નિર્દોષ છે એમ જરૂર ખ્યાલમાં રાખવું. કિંચ, પ્રમાણથી અબાધિત એવા અભિમત તત્ત્વના જાણ હોવાથી અર્હન્ સર્વત્ર પ્રમાણથી અવિરોધી ઉપદેશને દેવાવાળા છે. જેનું અભિમત તત્ત્વ પ્રમાણથી બાધિત થાય, તેમાં પ્રમાણથી અવિરોધી ઉપદેશ દેવાપણું પણ હોઇ શકે નહિ, સ્વાર્થાન્ધોની માફક; પ્રકૃતમાં રોગની ચિકિત્સામાં પ્રામાણિક વૈદ્યોની માફક. અર્હન્નનું અભિમત અનેકાન્ત તત્ત્વ પણ પ્રમાણથી જ્યારે બાધિત થતું નથી, ત્યારે તે પ્રમાણથી અવિરુદ્ધ ઉપદેશને દેવાવાળા છે એમ કેમ ન માની શકાય?

અર્થાત્ જરૂર માનવા જોઇએ તે અનેકાન્ત તત્ત્વનું વિવેચન આગળ કરવામાં આવશે. આ લખાણથી સિદ્ધ થયું જે નિર્દોષપણું હોવાથી સર્વજ્ઞપણું અર્હન્‌માં જ હોવું જોઇએ. જે સર્વજ્ઞ ન હોય તે નિર્દોષ પણ ન હોય-જેમ ગલ્લીમાં રહેલ પુરૂષ. અને અર્હન્ તેવા ન હોવાથી સર્વજ્ઞપણું તેમાંજ માનવું જોઇએ. હવે 'सर्वज्ञो जितरागादिदोषः' એ શ્લોકનો પરમાર્થ ટુંકમાં નીચે પ્રમાણે સમજવો.

જે વ્યક્તિ ત્રણ કાલના તમામ પદાર્થોને સાક્ષાત્કાર કરવાવાળી હોય, રાગાદિ વિગેરે દોષોથી સર્વથા રહિત હોય, ત્રણે લોકના જીવોને પૂજનીય હોય, પદાર્થનો યથાર્થ રીતે ઉપદેશ દેવામાં તત્પર હોય એવી વિશિષ્ટ વ્યક્તિને ઇશ્વર કહેવામાં આવે છે. ટુંકાણમાં કહીએ તો આત્માના મૂલગુણોને કેવલજ્ઞાન, કેવલદર્શન, અનન્તવીર્ય અને સર્વોત્કૃષ્ટ ચારિત્રને દબાવવાવાળાં મોહનીય વિગેરે ઘાતિકર્મોનો સર્વથા બાહ્ય-આભ્યન્તર યોગસામગ્રીદ્વારા ક્ષય કરવાથી જેને આત્માના મૂલગુણોનો આવિર્ભાવ થયો હોય અને જેને અનન્ત પ્રબલ પુણ્યના પ્રચયરૂપ તીર્થંકરનામકર્મનો વિપાકોદય હોય તે વ્યક્તિવિશેષને જૈનદર્શનમાં ઇશ્વર કહેવામાં આવે છે.

ઉપર્યુક્ત પરમેશ્વર જ્યાં સુધી આયુષ્યની સ્થિતિ હોય ત્યાં સુધી ગામાનુગામ વિહાર કરી ભવ્ય જનોને ઉપદેશામૃતનું પાન કરાવી તેઓને આત્મકલ્યાણનો સાચો માર્ગ બતાવવો એજ પોતાનું કર્ત્તવ્ય સમજે છે અને એ વાત પણ

સાચી છે. જે ઇશ્વરે સાચો આત્મકલ્યાણનો માર્ગ ન બતાવ્યો હોય તેને ઇશ્વર જ કેવી રીતે કહેવાય ? શાસ્ત્રો પણ તે ઇશ્વરપ્રણીત કહેવાય, કે જે શાસ્ત્રોમાં સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગનું વર્ણન સારી રીતે કરવામાં આવ્યું હોય, યોગનાં અંગોનું સ્વરૂપ પણ દ્રવ્ય–ભાવરૂપથી સમજાવવામાં આવ્યું હોય, અને જે કષ, છેદ, તાપદ્વારા સુવર્ણની માફક પરીક્ષામાં પાસ થયેલ હોય, સંસારના સાધક અને બાધક, મોક્ષના સાધક અને બાધકરૂપ માર્ગો જેમાં બતાવવામાં આવ્યા હોય, કર્મોનું ખૂબ બારીક દૃષ્ટિથી નિરીક્ષણ કરી કર્મ, સ્વભાવ, ઉદ્યમ, કાલ, નિયતિરૂપ પાંચ કારણવાદનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું હોય, પરસ્પર વિરોધનો જેમાં અવકાશ ન હોય તથા જેમાં દરેક પદાર્થનું નિત્યાનિત્યરૂપથી વ્યવસ્થાપન કરવામાં આવ્યું હોય, તેમજ દરેક પદાર્થ સામાન્યવિશેષરૂપ, સદ્–અસદ્રૂપ છે, એ પણ સાથે ભૂલવામાં ન આવ્યું હોય તે શાસ્ત્રો ઇશ્વરપ્રણીત સમજવાં; બીજાં નહિ. જે વ્યક્તિ ક્ષણિકવાદ અને શૂન્યવાદનું જોરશોરથી પ્રતિપાદન કરવાવાળી હોય તે વ્યક્તિ પણ ઇશ્વરપણાને લાયક નથી. જો કે ક્ષણિકવાદનું નિરાકરણ બૌદ્ધદર્શનની મીમાંસાના પ્રસ્તાવમાં કરવામાં આવ્યું છે; તોપણ અત્ર પ્રકરણના વશથી કંઇક કરવું તે અસ્થાને ગણાશે નહિ.

ક્ષણિકવાદ માનવાવાળા બૌદ્ધના મતમાં ફલની સાથે સાધકોનો સંબન્ધ બિલકુલ ઘટવાનો નહિ, તેનું સ્પષ્ટીકરણ–અમુક વ્યક્તિયે અમુક વ્યક્તિને મારી નાખી, તે દ્વારા

બાંધેલું હિંસ્ય કર્મનું ફલ મારવાવાળાને તદ્દન ન જ મળવું જોઇએ, કારણકે મારવાવાળી વ્યક્તિ પોતે ક્ષણિક છે અને બાંધેલું કર્મ પણ ક્ષણિક છે, જ્યારે બંને ક્ષણવારમાં નષ્ટ થઇ ગયાં ત્યારે તેઓનો સંબન્ધ પરસ્પર કેવી રીતે થાય ? જ્યારે વસ્તુ પોતેજ ખપુષ્પ જેવી થઇ, ત્યારે સંબન્ધ કોનો અને કોની સાથે થાય ? તે ઘણું વિચારણીય છે. કિંચ, વસ્તુનો સર્વથા નાશ થવા છતાં પણ જો સંબન્ધ માનવામાં આવે તો એકના કર્મનો સંબન્ધ સર્વને કેમ ન થાય ? અથવા સર્વના કર્મનો સંબન્ધ એકને જ કેમ ન થાય ? માટે કોઇપણ રીતે સાધકની સાથે હિંસ્ય કર્મના ફલનો સંબન્ધ ઘટવાનો નહિ. તથા આ ઉપકાર્ય છે, આ તેનો ઉપકાર કરવાવાળો છે, આ મારવાવાળો છે, આ વધ્ય છે, સ્મૃતિ, પ્રત્યભિજ્ઞાન વિગેરે કંઇ પણ વાતની ઉત્પત્તિ ક્ષણિકવાદમાં થઇ શકવાની નહિ. માટે કહો આવી રીતે મોહથી ક્ષણિકવાદને પ્રતિપાદન કરવાવાળી વ્યક્તિને ઇશ્વર તરીકે કેવી રીતે માની શકાય ? તેમજ શૂન્યવાદને માનવાવાળી વ્યક્તિને પણ ઇશ્વરકોટિમાં ગણાય તેમ નથી. જો તેનો શૂન્યવાદ પ્રમાણસિદ્ધ હોય તો પ્રમાણ વસ્તુરૂપ ઠરે, ત્યારે સર્વ જગત્ શૂન્ય છે, એમ કેવી રીતે કહી શકાય ? અને જો અવસ્તુરૂપ છે તો વન્ધ્યાપુત્રની માફક તેવા પ્રમાણદ્વારા શૂન્યવાદની સિદ્ધિ શૂન્યરૂપ જ સમજવી.

કિંચ, લક્ષાવધિ કૃમિયોથી વ્યાપ્ત એવા પોતાના શરીરને વાઘને ખાવા માટે આપવાવાળા બુદ્ધની દયા જુઓ !! લક્ષાવધિ કૃમિયોના જીવોનો સંહાર કરી એકને માટે દયાની

લાગણી બતાવવી એ કેટલી બધી અજ્ઞાનતા કહેવાય ? આવી રીતે બિચારા કરોડો કૃમિજીવોના પ્રાણ તેની ઇચ્છા સિવાય બલાત્કારથી ક્રૂર વાઘ જેવા નિર્દય પ્રાણિને આપી લોકમાં દયાની લાગણી બતાવવી એ અત્યાચાર સિવાય બીજું શું કહી શકાય ? તેમને બીજાના પ્રાણો, તે જીવોની આજ્ઞા સિવાય આપવાનો શો હક છે ? માટે આવી ખોટી દયા પણ દયાના સ્વરૂપને નહિ સમજવાનું ફલ સમજવું. પોતાની માતાનું પેટ વિદારીને જન્મ લેવાવાળા અને પોતાને હાથે કોઇ જીવને મારવો નહિ, પરન્તુ કોઇ માંસ લાવીને આપે તો તેમાં કંઇ બાધ નથી એવો ઉપદેશ દેવાવાળા શૌદ્ધોદનિની દયા જુઓ ! ! જે શાસ્ત્રમાં ઉપર્યુક્ત પ્રતિપાદન હોય તેના પ્રણેતા ઇશ્વર છે, એમ કોઇ પણ રીતે માની શકાય તેમ નથી. હવે ઉપસંહાર કરવામાં આવે છે કે જે વ્યક્તિ સર્વજ્ઞ હોય, રાગાદિ દોષથી તદ્દન રહિત હોય, ત્રણ લોકને પૂજનીય, યથાસ્થિત પદાર્થને પ્રતિપાદન કરવાવાળી હોય, જગતને બનાવવું, પાલન કરવું, સંહાર કરવો વિગેરે મોહની જાળથી તદ્દન જૂદી હોય, જગતના ઉદ્ધાર માટે વચનામૃતનું પાન કરાવવાનો જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોય તે વિશિષ્ટ વ્યક્તિને ઇશ્વરરૂપ સમજવી. ભલે તેનું મહાદેવ નામ હોય, અથવા વિષ્ણુ નામ હોય, અથવા બ્રહ્મા નામ હોય, અથવા બુદ્ધ નામ આપવામાં આવતું હોય, અથવા તીર્થંકર, અર્હન્, જિન વિગેરે નામો હોય, પરન્તુ જેમાં ઉપર્યુક્ત લક્ષણો ઘટતાં હોય તેને ઇશ્વર તરીકે માનવામાં અમને કંઇ પણ અડચણ નથી. અમો મહાદેવ, હરિ, બ્રહ્મા,

સ્યાદ્વાદ નિરૂપણ.

અનન્ત ધર્મવાળી વસ્તુમાં જે જે અપેક્ષાએ જે જે ધર્મો રહેલા હોય તે તે અપેક્ષાએ તે તે ધર્મોનો જે સ્વીકાર કરવો તેને જૈનદર્શનકાર સ્યાદ્વાદ કહે છે. જેવી રીતે કપડામાં નિત્યત્વ, અનિત્યત્વ, સામાન્યત્વ, વિશેષત્વ, સત્ત્વ, અસત્ત્વ, લાંબાપણું, ટુંકાપણું વિગેરે વિરુદ્ધ ધર્મો રહેવા છતાં પણ સાપેક્ષરૂપે માનવામાં કોઇ પણ જાતની અડચણ છે જ નહિ.

દૃષ્ટાંત દ્વારા સ્પષ્ટીકરણ—કપડાનું જેવા પ્રકારનું સ્વરૂપ હોય તે રૂપથી તેમાં સત્ત્વ અને તેથી વિપરીત રૂપથી તેમાં અસત્ત્વ સમજવું. દરેક વસ્તુ પોતપોતાના સ્વરૂપથી સત્ હોય છે, નહિ કે બીજાના સ્વરૂપથી; જે કપડું સૂતરનું બનેલું હોય તે તે અપેક્ષાએ સત હોય અને જે શણ અગર રેશમ વિગેરેનું બનેલું હોય તે, તેની અપેક્ષાએ સત્ સમજવું. આ ઉપરથી એ ભાવ નીકળ્યો કે જે કપડું સૂતર વિગેરે જે દ્રવ્યથી બનાવવામાં આવ્યું હોય; તે કપડામાં તે દ્રવ્યની સત્તા સમજવી, બાકી તમામની તેમાં અસત્તા સમજવી. જો કે સત્ત્વ, અસત્ત્વ વિગેરે ધર્મો એકની અંદર માનવામાં ઉપલક દૃષ્ટિથી વિરુદ્ધરૂપે ભાસે છે, તો પણ સાપેક્ષપણે માનવામાં વિચારશીલોને કંઇ પણ વિરુદ્ધ જેવું છે જ નહિ.

કપડામાં નિત્યાનિત્યપણાની ઓળખાણ.

સૂતરના બનાવેલ કપડાના તાકાને ફાડી તેમાંથી કોટ, પાટલુન; ખમીસ, જાકીટ, પાઘડી, ટુવાલ, ખેસ, ધોતીઆં વિગેરે અનેક ચીજો બને છે એ વાત જનપ્રસિદ્ધ છે. જ્યારે તે કપડાના તાકામાંથી કોટ, પાટલુન, ખમીસ વિગેરે ચીજો બનાવવામાં આવે છે ત્યારે તે ચીજોનો કોઇ પણ બુદ્ધિશાલી ખેસ, ધોતીઉં વિગેરે નામોથી વ્યવહાર કરતો નથી અને જ્યારે તેમાંથી ખેસ, ધોતીઉં, પાઘડી વિગેરે ચીજો બનાવવામાં આવે છે; ત્યારે તેનો કોટ,પાટલુન વિગેરે શબ્દોથી વ્યવહાર કરવામાં આવતો નથી. જો કે તે દરેક ચીજમાં સૂતરના કપડારૂપે પુદ્ગલ દ્રવ્ય તો સરખી રીતે રહેલ છે, તોપણ તેના આકારો બદલાતા હોવાથી તે તે નામોથી તે તે વ્યવહાર થઇ શકતો નથી. આ ઉપરથી એ સમજવાનું છે કે કોટ, પાટલુન, ખમીસ વિગેરે કપડાનો આકારવિશેષ છે, પરન્તુ કપડું તેથી જૂદું નથી કારણ કે તે તે આકારથી પરિણમેલા કપડામાં જ જ્યારે તે તે નામોનો વ્યવહાર થાય છે, ત્યારે ધોતીઆ વિગેરેના આકારને કપડાથી સર્વથા જૂદી રીતે કેવી રીતે માની શકાય ? તાત્પર્યાર્થ—કપડાથી બનેલ કોટ વિગેરેનો આકાર અને સૂતરરૂપ પુદ્ગલ દ્રવ્ય આ બન્ને કોટ વિગેરેનું સ્વરૂપ સમજવું; તે બે સ્વરૂપમાંથી કોટ વિગેરેના આકારરૂપ જે સ્વરૂપ છે તે વિનાશી (અનિત્ય) છે એમ સૌ કોઇ જાણી શકે છે, અને કોટનું સૂતરરૂપ પુદ્ગલ દ્રવ્ય જે બીજું સ્વરૂપ છે; તે શાશ્વત (નિત્ય) છે કારણ કે સૂતરરૂપ પુદ્ગલ દ્રવ્યના આકારો બદ-

લાય છે તો પણ પુદ્ગલ દ્રવ્ય તો દરેકમાં બરાબર કાયમ જ રહે છે. એથી તે સ્વરૂપથી કોટ વિગેરેને નિત્ય માનવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ:—કોટ, પાટલુન, ખમીસ વિગેરેના આકારો બદલાતા હોવાથી તે રૂપથી કપડું અનિત્ય છે અને પુદ્ગલ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તે નિત્ય છે.

કપડામાં સામાન્ય—વિશેષની ઓળખાણ.

સૂતરનું કપડું, ઉનનું કપડું, શણનું કપડું, રેશમનું કપડું, તથા કાળું, ધોળું, પીળું, રાતું, લીલું, ગરમ કપડું, ઠંડું કપડું વિગેરે તમામ જાતના કપડાને વિશેષ કપડું કહેવામાં આવે છે અને તે દરેકમાં 'આ કપડું છે' 'આ કપડું છે' એવો જે સામાન્ય અનુભવ થાય છે, તે તેમાં રહેલા પુદ્ગલ દ્રવ્યને લીધે સમજવો. અર્થાત્ સૂતરનું કપડું, ઉનનું કપડું વિગેરે કપડાનાં વિશેષ રૂપો સમજવાં અને તે દરેકમાં પુદ્ગલ દ્રવ્યપણું બરાબર રહેતું હોવાથી પુદ્ગલ દ્રવ્યને કપડાનું સામાન્ય રૂપ કહેવામાં આવે છે. આવી રીતે બંને રૂપો જ્યારે સાપેક્ષરૂપથી કપડામાં જોવામાં આવે છે, ત્યારે કપડાનું કેવલ વિશેષરૂપ જ છે, સામાન્યરૂપ છે જ નહિ અથવા કેવલ સામાન્યરૂપ જ છે, વિશેષરૂપ છે જ નહિ એ કેટલી બધી અજ્ઞાનતા કહેવાય! ઉપરના દૃષ્ટાન્તથી એ સમજાય છે, કે દરેક વસ્તુ સામાન્ય અને વિશેષ એમ બંને સ્વરૂપવાળી છે તેમાં વિશેષતા માત્ર એટલીજ છે કે ધોળા કપડાની અપેક્ષાએ આ કોટ ધોળો છે એવો વ્યવહાર થાય છે પણ પીળાની અપેક્ષાએ નહિ; તેવી

રીતે તે તે અપેક્ષાએ તે તે વ્યવહારો સમજવા. ઉનના બનેલા કપડાને ગરમ કપડાનો કોટ કહેવામાં આવે છે અને સૂતરના કપડાના બનાવેલ કોટને તેમ કહેવામાં આવતું નથી, તથા શરબતી મલમલના કપડાથી બનાવેલ ખમીસને કોમળ (મૃદુ) ખમીસ કહેવામાં આવે છે અને કોઈ કપડું ખરહટ સ્પર્શવાળું હોવાથી તેના બનાવેલ ખમીસને કઠોર સ્પર્શવાળું કહેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે વિરુદ્ધ ધર્મોને પણ એકમાં સાપેક્ષરૂપથી માનવામાં કંઇ પણ બાધ છે જ નહિ. ભાવાર્થઃ—સેંકડો જાતના કપડામાં આ કપડું છે, આ કપડું છે એવો જે સરખો અનુભવ થાય છે તેના વિષયને સામાન્ય કહેવામાં આવે છે, અને તે દરેક જાતના કપડાના ઢગલામાંથી પોતાના કપડાને જે ઓળખવું તેને વિશેષ કહેવામાં આવે છે. જો તે કપડાના સમુદાયમાં ભિન્નતા રહેલી ન હોય તો પોતાના કપડાને કેવી રીતે ઓળખી શકે તે સહેજ સમજી શકાય તેમ છે. કિંચ, જો કપડાનું એકલું સામાન્ય સ્વરૂપ જ હોય તો જે વ્યક્તિને શીયાળામાં ઉનના કપડાનો કોટ બનાવવો છે તે બજારમાં જઇ કહે જે મારે કપડાનો ખપ છે તો આપ જ વિચારો કે કપડાનો વ્યાપારી તેને કયું કપડું આપવાનો ? કારણ કે તેના ઘરમાં તો સૂતરનાં, ઉનનાં, રેશમનાં વિગેરે અનેક જાતનાં કપડાં છે. કિંચ, તેને તેવા પ્રકારનું અતીન્દ્રિય જ્ઞાન તો નથી કે જેથી આ વ્યક્તિને અમુક કપડાનો ખપ છે એમ જાણી શકે. માટે કપડું સામાન્ય કહેવાથી ઉન વિગેરે વિશેષ જાતનું કપડું મળી શકવાનું નહિ. આ વાત સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે, અને તે સિવાય વ્યવહાર પણ

થઈ શકવાનો નહિ. માટે કપડાના સામાન્ય રૂપની માફક વિશેષ સ્વરૂપ પણ અવશ્ય માનવું જોઇએ. તેવી રીતે કપડાનું કેવલ વિશેષ સ્વરૂપ જ છે, સામાન્ય છે જ નહિ એમ પણ ન માનવું જોઇએ. કારણ કે તે દરેક જાતના કપડાને દરેક લોકો સામાન્ય રીતે કપડું જ કહે છે, ઘટ, સ્તંભ, અગ્નિ વિગેરે શબ્દોથી વિશેષ વ્યવહાર કરતા નથી. ત્યારે સમજવું જોઇએ કે દરેક જાતના કપડામાં કપડું એવો જે વ્યવહાર થાય છે તે કપડાના સામાન્ય રૂપને લઇને જ. આથી એ સિદ્ધ થયું કે દરેક ચીજ સામાન્ય તથા વિશેષ સ્વરૂપવાળી છે એ પણ ખાસ ખ્યાલમાં રાખવું.

પ્રકારાન્તરથી સ્યાદ્વાદની સિદ્ધિ.

એકજ પુરૂષને પિતા, પુત્ર, ભાઇ, ભત્રીજો, જમાઇ, મામો, ભાણેજ, કાકો, દાદો, સાળો વિગેરે શબ્દોથી સંબોધવામાં આવે છે. જો કે સ્થૂલ બુદ્ધિવાળાની દૃષ્ટિથી ઉપર્યુક્ત વ્યવહારો વિરૂદ્ધરૂપે ભાસે છે, તોપણ સાપેક્ષરૂપે તેવા વ્યવહારો માનવામાં કોઇ પણ દોષ છે જ નહિ. અમુક વ્યક્તિ પિતા છે તે પોતાના પુત્રની અપેક્ષાએ, નહિ કે જગતના તમામ મનુષ્યની અપેક્ષાએ. અમુક વ્યક્તિ પુત્ર છે તે પણ પોતાના પિતાની અપેક્ષાએ, અમુક ભાઇ છે તે પણ પોતાના બીજા સગા ભાઇની અપેક્ષાએ. અમુક ભત્રીજો છે તે પણ પોતાના કાકાની અપેક્ષાએ, અને કાકાનો વ્યવહાર પણ પોતાના ભત્રીજાની અપેક્ષાએ. એવી રીતે દરેક વ્યવહાર એકબીજાની અપેક્ષાએ એક વ્યક્તિમાં

સ્વીકારવામાં સાપેક્ષરૂપે કોઇ પણ જાતની વિરૂદ્ધતા છેજ નહિ. કિંચ, દીર્ઘદષ્ટિથી વિચાર કરતાં સાપેક્ષવાદરૂપ સ્યાદ્વાદ માનવામાં ન આવે તો અનેક પ્રકારની અડચણો ઉપસ્થિત થવાની; તે સમજાવવામાં આવે છે—જે પિતા હોય તેમાં પુત્રપણું કદાપિ આવી શકવાનુંજ નહિ અને જે પુત્ર હોય તેમાં પિતાપણું આવવાનું નહિ, કારણકે પિતાપણું જૂદું છે અને પુત્રપણું પણ એથી જૂદું જ છે. જ્યારે તે ધર્મો જ આપસમાં ઘટ પટના ધર્મની માફક જૂદા છે ત્યારે તે બંને એકમાં કેવી રીતે રહી શકવાના ? અને સાપેક્ષવાદ તો અન્ય મતમાં આકાશપુષ્પ જેવો છે ત્યારે તેનો નિર્વાહ પણ કેવી રીતે થઇ શકવાનો? તે ખાસ વિચારવા લાયક છે; માટે સર્વોત્તમ વાત એ છે કે સર્વ વિપત્તિથી બચવાની ખાતર અનેકાન્તવાદનો આશ્રય લેવો.

જલમાં શીતોષ્ણની સિદ્ધિ—

જલમાં શીતપણું તથા ઉષ્ણપણું તથા અગ્નિમાં શીતપણું અને ઉષ્ણપણું પણ સાપેક્ષરૂપે માનવામાં કંઇ પણ બાધ છેજ નહિ.

પ્ર૦ જલમાં શીતપણું તો પ્રસિદ્ધ હોવાથી માનવામાં કંઇપણ અડચણ છેજ નહિ, પરન્તુ તેમાં ઉષ્ણપણું છે તે કેવી રીતે માની શકાય ?

ઉ૦ જલને ગરમ કરવાથી તથા સૂર્યનાં કિરણોનો તાપ પડવાથી તેમાં ઉષ્ણપણું પણ જરૂર આવી શકે છે, કારણકે

સ્વપર દ્રવ્યાદિ ચતુષ્ટયને લઇને દરેકની અંદર વસ્તુસત્તાનો નિર્ણય થતો હોવાથી કાલ વિગેરેના ભેદને લઇને શીતપણું તથા તથા ઉષ્ણપણું એકમાં માનવામાં કંઇ પણ દોષ છે જ નહિ. કિંચ, કેટલેક ઠેકાણે (રાજગૃહી વિ. પ્રદેશમાં) કુંડામાં રસોઇ થાય તેવું ઘણું ગરમ જલ હોય છે અને તેની પાસેના કુંડામાં ઘણું ઠંડું પાણી હોય છે. આ વાત જ્યારે અનુભવસિદ્ધ છે ત્યારે જલ કેવળ શીત જ છે, ઉષ્ણ છે જ નહિ એમ કેવી રીતે માની શકાય ? અપરંચ પુદ્ગલ સ્કંધોમાં પાંચ રૂપ, બે ગન્ધ, પાંચ રસ અને આઠ સ્પર્શો જ્યારે યુક્તિ અને પ્રમાણથી સિદ્ધ છે, ત્યારે જલના પુદ્ગલમાં કેવલ શીતળ સ્પર્શ જ છે એમ કહેવા કયો બુદ્ધિશાલી સાહસ કરી શકે ?

પ્ર૦ કુંડાના જલમાં ઉષ્ણપણું તો કોઇ વિલક્ષણ દ્રવ્યના સંયોગથી થયેલું હોવાથી જલમાં ઉષ્ણપણું માનવામાં કોઇ પણ યુક્તિ છેજ નહિ.

ઉ૦ કુવા વિગેરેના જલમાં શીતપણું પણ વિલક્ષણ દ્રવ્યના સંયોગથી આવેલું હોવાથી શીતપણું પણ જલમાં માનવું યુક્તિવિરુદ્ધ છે એમ કેમ ન કહી શકાય ? કિંચ, દરેક વસ્તુમાં સ્વદ્રવ્યાદિ ચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ સત્ત્વ અને પરદ્રવ્યાદિ ચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ અસત્ત્વ રહેલ છે એ વાતનું વિવેચન સપ્તભંગી પ્રદીપમાં ખૂબ વિસ્તારપૂર્વક કરવામાં આવેલ છે. જલમાં પણ પોતાના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવની અપેક્ષાએ શીત અને ઉષ્ણ સ્પર્શની સત્તા અને પરદ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવની અપેક્ષાએ અસત્તા પણ માનવામાં આવે છે.

અર્થાત્ જે જલ ઠંડું છે તેની અપેક્ષાએ શીત સ્પર્શની સત્તા અને જે જલમાં અગ્નિસંયોગ, સૂર્યનાં કિરણ વિગેરેથી ઉષ્ણતા આવેલી છે અથવા સ્વભાવથી જ ઉષ્ણ છે તે જલમાં તેની અપેક્ષાએ ઉષ્ણસ્પર્શની સત્તા મનાય છે. કિંચ, જે જલસ્વભાવથી જ ઉષ્ણ છે તેમાં પણ શીતળ વાયુના સંબંધથી શીતપણું આવતું હોવાથી તેમાં શીત સ્પર્શની સત્તા માનવી જોઇએ. કારણકે પુદ્ગલમાં વિચિત્ર પ્રકારની અનન્ત શકિત રહેલી છે. માટે તેવી રીતે સાપેક્ષરૂપથી માનવામાં કોઇ પણ બાધ છે જ નહિ. ઉપર્યુક્ત કથનથી એ સિદ્ધ થયું જે જલમાં શીતસ્પર્શ પણું અને ઉષ્ણસ્પર્શ પણું આ બંને વાતો વિરુદ્ધ છે તોપણ અનેકાન્તવાદીઓને સાપેક્ષરૂપે માનવામાં કંઇપણ વિરૂદ્ધતાનો અવકાશ રહેતો નથી એ ખબ ધ્યાનમાં રાખવું.

અગ્નિમાં શીતોષ્ણ સ્પર્શની સિદ્ધિ

અગ્નિમાં સ્વપર દ્રવ્યાદિ ચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ શીતપણું અને ઉષ્ણપણું માનવામાં કંઇ પણ દોષ છે જ નહિ. અગ્નિમાં ઉષ્ણપણું તો તમામ લોક માને છે જ. હવે રહ્યું શીતપણું; તે પણ સમજાવવામાં આવે છે—જે વખતે અગ્નિ સળગતો હોય તે સમયે ચંદ્રકાન્ત મણિ અગર મંત્ર વિગેરે પરદ્રવ્યનો સંબંધ જ્યારે કરાવવામાં આવે છે, ત્યારે અગ્નિ ઉષ્ણ સ્પર્શવાળો નથી, કિન્તુ ઠંડો છે એવો અનુભવ થાય છે. આ વાત તમામ વિદ્વાનો એકે અવાજે કબૂલ કરે છે. એમ છતાં પણ

જો કેવલ ઉષ્ણ સ્પર્શ જ અગ્નિમાં માનવામાં આવે તો ચંદ્રકાન્ત મણિના સદ્ભાવમાં પણ ઉષ્ણતાનો જ અનુભવ થવો જોઇએ પરન્તુ એમ તો છે જ નહિ માટે સાપેક્ષરૂપે બંને સ્પર્શો અગ્નિમાં માનવા છતાં પણ વિરુદ્ધતા તેમાં લગાર માત્ર નથી. કિંચ, જ્યારે પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ તમામ પુદ્‌ગલો ઉત્પાદશીલ અને વિનાશશીલ છે, ત્યારે જલના પુદ્‌ગલો કદાપિ અગ્નિરૂપે પણ પરિણમે છે અને અગ્નિના પુદ્‌ગલો જલરૂપે પણ પરિણમે છે. તથા પોતપોતાની કારણસામગ્રી મળવાથી તેજનાં પુદ્‌ગલો અંધકારરૂપે અને અંધકારનાં પુદ્‌ગલો તેજરૂપે પણ પરિણામી જાય છે. તો પછી જે વખતે જલનાં પુદ્‌ગલો અગ્નિરૂપે પરિણમી જાય, તે વખતને લઇને જલમાં ઉષ્ણ સ્પર્શપણું અને અગ્નિના પુદ્‌ગલો જે સમયે જલરૂપે પરિણમી જાય તે સમયને લઇને અગ્નિમાં શીતપણું પણ જ્યારે નિર્વિવાદ સિદ્ધ છે, ત્યારે જલમાં ત્રણે કાલની અપેક્ષાએ કેવળ શીત સ્પર્શ જ છે, અગ્નિમાં કેવળ ઉષ્ણ સ્પર્શ જ છે એવી માન્યતા ઉપર વિશ્વાસ કેવી રીતે આવી શકે ?

અપરંચ, વીજળીની બત્તીના ગોળા ઉપર હાથ મૂકવા છતાં પણ ઉષ્ણતાનો અનુભવ થતો નથી, અને ઘાસતેલ વિગેરેની બત્તીના ગોળા ઉપર હાથ મૂકવાથી ઉષ્ણતા માલૂમ પડે છે;માટે વિચારો કે અગ્નિમાં કેવળ ઉષ્ણ સ્પર્શ જ છે તેમ કેવી રીતે માની શકાય ? આથી એ સિદ્ધ થયું કે અગ્નિમાં પણ શીત અને ઉષ્ણ એમ બંને સ્પર્શો સાપેક્ષરૂપે માનવામાં સ્યાદ્વાદ–મહાજિનેન્દ્રની આજ્ઞા પાળનારને લગાર માત્ર વિરુદ્ધતા જોવામાં

આવતી નથી, કિન્તુ જેની દૃષ્ટિમાં જ વિકારભાવ હોય છે, તેઓને જ સર્વત્ર વિરુદ્ધતાનો ભાસ થાય છે.

દરેક પદાર્થમાં અનન્ત ધર્મની ઓળખાણ.

અમેયપણું હોવાથી સચેતન તથા અચેતનરૂપ તમામ પદાર્થો અનન્ત ધર્મવાળા છે. જે વસ્તુ અનન્ત ધર્મવાળી ન હોય તેમાં અમેયપણું પણ આકાશપુષ્પની માફક ન હોવું જોઇએ. દૃષ્ટાન્તદ્વારા તે વાતની હવે પુષ્ટિ કરવામાં આવે છે.— ધર્મોના બે ભેદ છે. જે સાથે રહેવાવાળા હોય તે સહભાવી ગુણરૂપ ધર્મ કહેવાય છે અને જે અનુક્રમે થવાવાળા હોય તેને પર્યાયના નામથી ઓળખાવવામાં આવે છે. જો કે તે બંને પર્યાયરૂપ ધર્મો જ છે તો પણ વિશેષથી ઓળખાણ કરવાની ખાતર તેના વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે.

પર્યાયના બે ભેદ છે—એક સ્વપર્યાય અને બીજો પરપર્યાય. જ્યારે સત્ત્વ, વાચ્યપણું, જ્ઞેયપણું, પ્રમેયપણું વિગેરે ધર્મોની સાથે ઘટનો વિચાર કરવામાં આવે, ત્યારે સત્ત્વ વિગેરે ઘટના સ્વપર્યાયો સમજવા, કારણ કે કોઇ પણ વસ્તુની સાથે તેઓનું વિજાતીયપણું ન હોવાને લીધે જ્યારે તે ધર્મોદ્વારા બીજાથી પૃથક્પણું થઇ શકતું નથી, ત્યારે સત્ત્વ વિગેરેને ઘટના સ્વધર્મ રૂપે માનવામાં શો બાધ છે ? અર્થાત્ કંઇ પણ નથી. દ્રવ્યથી જ્યારે એવો વિચાર કરવામાં આવે કે આ ઘડો પુદ્ગલ દ્રવ્યનો બનેલો હોવાથી પૌદ્ગલિક છે ત્યારે તે ઘડામાં તે દ્રવ્યની સત્તા માનવી. અને બાકીનાં તમામ દ્રવ્યોની તેમાં અસત્તા સમજવી. માટે પૌદ્ગલિકપણું ઘટનો સ્વપર્યાય અને જીવ વિગેરેના

અનન્ત ધર્મો ઘડાના પરપર્યાયરૂપ જાણવા. પૌદ્ગલિક ઘડો પૃથ્વીદ્રવ્યનો બનેલો હોવાથી પૃથ્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તેમાં સત્ત્વ છે અને જલ વિગેરે બાકીના તમામ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તેમાં અસત્ત્વ છે. અતએવ પૃથ્વીપણું ઘડાનો સ્વપર્યાય છે અને જલ વિગેરેના અનન્ત ધર્મો ઘડાના પરપર્યાયરૂપ છે. પાર્થિવ ઘડો પણ ધાતુનો બનેલો હોવાથી ધાતુપણું ઘડાનો સ્વપર્યાય અને બાકીના તમામ ધર્મો પરપર્યાયરૂપ જાણવા. ધાતુનો ઘડો પણ સોનાનો બનેલો હોવાથી સોનાપણું ઘડાનો સ્વપર્યાય અને રજત વિગેરેના ધર્મો ઘડાના પરપર્યાયરૂપ જાણવા. સોનાનો ઘડો પણ ઘડેલા સોનાનો બનેલો હોવાથી તે રૂપથી તેમાં સત્તા અને બીજા રૂપથી તેમાં અસત્તા છે. માટે ઘટિતસુવર્ણપણું ઘડાનો સ્વપર્યાય અને અઘટિત સુવર્ણપણું વિગેરે ઘડાના પર પર્યાયરૂપ સમજવા. ઘડેલા સુવર્ણનો ઘડો પણ જિનદત્તનું ઘડવાપણું ઘડાનો સ્વપર્યાય અને દેવદત્ત વિગેરેનું બનાવવાપણું વિગેરે ઘડાના પર પર્યાયો જાણવા. જિનદત્તે બનાવેલ સોનાનો ઘડો પણ વિલક્ષણ આકારવાળો હોવાથી વિલક્ષણ આકારપણું ઘડાનો સ્વપર્યાય સમજવો અને તેથી બીજા આકારપણું વિગેરે ઘડાના પરપર્યાયો જાણવા. વિલક્ષણ આકારવાળો ઘડો પણ મધ્યમાં ગોળાકાર હોવાથી મધ્ય ગોળાકારપણું ઘડાનો સ્વપર્યાય અને તેથી બીજા આકારપણું વિગેરે ઘડાના પરપર્યાયો જાણવા. મધ્યમાં ગોળાકારવાળો ઘડો પણ પોતાના આકારથી વિદ્યમાન છે, બીજાના આકારથી નથી; માટે સ્વાકાર ઘડાનો સ્વપર્યાય કહેવાય અને બીજાના આકારો ઘડાના પર

પર્યાયો કહેવાય. સ્વાકારવાળો ઘડો પણ જેટલા વજનનો હોય તે પોતાનું સ્વદલ કહેવાય અને બાકીનું વજન પરદલ કહેવાય માટે સ્વદલ ઘડાનો સ્વપર્યાય અને પરદલ ઘડાનો પરપર્યાય સમજવો. આ પ્રમાણે દ્રવ્યથી ઘડાનો વિચાર કરતાં જો કે સ્વપર્યાયરૂપ સ્વધર્મો થોડા છે, તો પણ બીજાથી જૂદી રીતે ઓળખાવનારા પર્યાયરૂપ પરધર્મો જગતમાં અનન્ત હોવાથી એકજ ઘટપદાર્થમાં દ્રવ્યથી સ્વધર્મો અને પરધર્મો સાપેક્ષરૂપે અનન્ત રહેલા છે.

ક્ષેત્રથી ઘડામાં અનન્ત ધર્મની ઓળખાણ—ક્ષેત્રથી જ્યારે ત્રણ લોકમાં ઘડો છે, તેથી બહાર નથી એવો વિચાર કરીએ ત્યારે ત્રણ લોકથી જૂદું કોઇ પણ ક્ષેત્ર ન હોવાથી ત્રણ લોકમાં વર્તવારૂપ જ સ્વપર્યાય ઘડાનો મળવાનો કારણ કે તેથી જૂદું કોઇ પણ ક્ષેત્ર જ જ્યારે નથી, ત્યારે પરપર્યાયરૂપ પરધર્મો કેવી રીતે મળી શકે ? તે સહેજ સમજી શકાય તેમ છે. ત્રણ લોકમાં રહેલો ઘડો પણ તિર્છાલોકમાં રહેલો હોવાથી તેની અપેક્ષાએ ઘડામાં સત્તા સમજવી અને ઊર્ધ્વલોક વિગેરેમાં નહિ રહેલો હોવાથી તેની અપેક્ષાએ તેમાં અસત્તા સમજવી. માટે તિચ્છીલોકમાં વર્તવાપણું ઘટનો સ્વપર્યાય અને ઊર્ધ્વલોક વિગેરેમાં ન વર્તતો હોવાથી તે તેના પરપર્યાયો સમજવા. તિચ્છીલોકમાં રહેલો ઘડો પણ જંબૂદ્વીપમાં રહેલો હોવાથી જંબૂદ્વીપમાં વર્તવાપણું ઘડાનો સ્વપર્યાય અને બાકીના ક્ષેત્રમાં તે નહિ વર્તતો હોવાથી તે તમામ ક્ષેત્રમાં નહિ રહેવાપણું ઘડાના પરપર્યાયો સમ-

જાણવા. જંબૂદ્વીપમાં રહેવાવાળો ઘડો પણ ભરતક્ષેત્રમાં ખાસ કરીને વર્તતો હોવાથી ભરતક્ષેત્રમાં વર્તવાપણું ઘડાનો સ્વપર્યાય અને બીજા ક્ષેત્રમાં તે ઘડો ન વર્તતો હોવાથી તેમાં નહિ વર્તવાપણું વિગેરે ઘડાના પરપર્યાયો જાણવા. ભરતક્ષેત્રમાં રહેલો ઘડો પણ કાશીક્ષેત્રમાં વર્તતો હોવાથી કાશીમાં રહેવાપણું ઘડાનો સ્વપર્યાય અને તેથી બીજા ક્ષેત્રમાં તે ઘડો ન હોવાથી બીજા ક્ષેત્રમાં નહિ રહેવાપણું વિગેરે ઘડાના પરપર્યાયો જાણવા. કાશી ક્ષેત્રમાં રહેલો ઘડો પણ બાબૂ ધનપતિસિંહના ઘરમાં રહેલો હોવાથી ધનપતિસિંહના ઘરમાં રહેવાપણું ઘડાનો સ્વપર્યાય અને બીજે તે નહિ રહેતો હોવાથી તેના તે પરપર્યાયો જાણવા. ધનપતિસિંહના ઘરમાં રહેલો ઘડો પણ તેના એક ખૂણામાં રહેલો હોવાથી એક ખૂણામાં વર્તવાપણું ઘડાનો સ્વપર્યાય અને બાકીના તમામ પ્રદેશોમાં નહિ વર્તવાપણું ઘડાના પરપર્યાયો જાણવા. આ પ્રમાણે ક્ષેત્રથી વિચાર કરતાં સ્વપર્યાયરૂપ સ્વધર્મો થોડા છે અને લોકક્ષેત્ર અસંખ્યાતું હોવાથી તેની અપેક્ષાએ પરપર્યાયરૂપ પરધર્મો અસંખ્યાતા સમજવા. અથવા મનુષ્ય લોકમાં રહેલા ઘડાના પણ તે સિવાય બીજા સ્થાનમાં રહેલાં દ્રવ્યો અનન્તાં હોવાથી અને ઘડો પણ તેથી ન્યારો હોવાથી તેની અપેક્ષાએ પરપર્યાયરૂપ પરધર્મો પણ અનન્ત જાણવા, પૂર્વ પ્રમાણે વિચાર કરતાં ક્ષેત્રથી પણ ઘડામાં સ્વધર્મો અનન્ત સિદ્ધ થાય છે.

કાલની અપેક્ષાએ ઘડામાં અનન્ત ધર્મોનો વિચાર— દ્રવ્ય

રૂપે ઘડો નિત્ય હોવાથી ત્રણ કાલમાં જ્યારે ઘડો દ્રવ્યથી નિત્ય છે ત્યારે ત્રણે કાલમાં વર્તવારૂપ ઘડાના સ્વપર્યાયો જ મળવાના; એથી ન્યારો કોઇપણ કાલ ન હોવાથી જૂદી રીતે ઓળખાવનારા પરપર્યાયો મળવાના જ નહિ. અને જ્યારે આ યુગમાં વર્તવાવાળા ઘડાનો વિચાર કરવામાં આવે ત્યારે આ યુગમાં વર્તવાપણું ઘડાનો સ્વપર્યાય જાણવો અને અતીતાદિ કાલમાં નહિ વર્તતો હોવાથી તેમાં નહિ રહેવાપણું વિગેરે ઘડાના પરપર્યાયો જાણવા. આ યુગમાં વર્તવાવાળો ઘડો પણ વસન્તઋતુમાં વર્તતો હોવાથી વસન્તઋતુમાં વર્તવાપણું ઘડાનો સ્વપર્યાય જાણવો અને બીજી ઋતુમાં નહિ વર્તવાપણું ઘડાનો પરપર્યાય જાણવો. વસન્તઋતુમાં વર્તવાવાળો ઘડો પણ નવીનપણાથી વર્તતો હોવાથી નવીનપણું ઘડાનો સ્વપર્યાય અને પુરાણપણું વિગેરે પરપર્યાયો જાણવા. નવીનપણાથી વર્તતો ઘડો પણ આજે વર્તતો હોવાથી આજનું વર્તનપણું ઘડાનો સ્વપર્યાય અને તે સિવાયનું વર્તનપણું ઘડાના પરપર્યાય જાણવા. તેવા પ્રકારનો ઘડો પણ વર્તમાન ક્ષણમાં વર્તતો હોવાથી વર્તમાન ક્ષણમાં વર્તવાપણું ઘડાનો સ્વપર્યાય અને તેથી બીજા ક્ષણમાં વર્તવાપણું વિગેરે ઘડાના પરપર્યાયો જાણવા. આ પ્રમાણે કાલની અપેક્ષાએ દ્રવ્યરૂપે અનન્ત કાલમાં વર્તતો હોવાથી ઘડાના સ્વપર્યાયો અનન્ત જાણવા અને પર્યાયથી વિવક્ષિત કાલમાં વર્તતો હોવાથી અને તેથી બીજા કાલમાં નહિ વર્તતો હોવાથી તે અપેક્ષાએ પણ સ્વપર પર્યાયો અનન્ત સમજવા.

ભાવથી અનન્ત ધર્મોનો વિચાર—

સુવર્ણનો ઘડો પીળા રંગવાળો હોવાથી પીળાવર્ણપણું ઘડાનો સ્વપર્યાય અને તેથી બીજા વર્ણપણું વિગેરે પર પર્યાયો જાણવા. પીળો ઘડો પણ બીજી પીળી વસ્તુની અપેક્ષાએ એક ગુણો વધારે પીળો હોવાથી એકગણું વધારે પીળાપણું ઘડાનો સ્વપર્યાય અને તેથી વિપરીત ઘડાના પરપર્યાયો જાણવા. એક ગુણો વધારે પીળો ઘડો પણ બીજી પીળી વસ્તુઓથી બેગુણો વધારે પીળો હોવાથી બેગણું વધારે પીળાપણું ઘડાનો સ્વપર્યાય અને તેથી વિપરીતપણું ઘડાના પરપર્યાયો જાણવા. બે ગુણો વધારે પીળો ઘડો પણ એથી બીજી પીળી વસ્તુઓથી ત્રણ ગુણો વધારે પીળો હોવાથી ત્રણ ગણું વધારે પીળાપણું ઘડાનો સ્વપર્યાય અને તેથી વિપરીતપણું પરપર્યાયો જાણવા. એવી રીતે એક બીજાની અપેક્ષાએ તરતમભાવથી અનન્તગુણ વધારે પીળા સુધીનો વિચાર કરવાથી વર્ણની અપેક્ષાએ પણ સ્વપર્યાયો અનન્ત સિદ્ધ થાય છે અને તેની માફક તરતમભાવથી લીલા વિગેરે વર્ણવાળા તથા એક બીજાથી ભિન્નરૂપે ઓળખાણ કરાવનારા પરપર્યાયો પણ અનન્ત સમજવા તથા મધુર રસ વિગેરેની અપેક્ષાએ રસપર્યાયો પણ વર્ણની માફક વિચાર કરતાં અનન્ત સિદ્ધ થાય તેમ છે. અને ગન્ધ પર્યાયો પણ તરતમભાવથી વિચાર કરતાં અનન્ત સિદ્ધ થાય છે. ભારે, હલકો, કોમળ, ખડબચડો, શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, રુક્ષ, વિગેરે સ્પર્શની અપેક્ષાએ પણ સ્વપર પર્યાયોનો વિચાર કરવાથી તે પણ અનન્ત સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે અનન્ત

પ્રદેશવાળા ઔદારિક સ્કન્ધોમાં આઠ સ્પર્શો ત્રણ કાલની અપેક્ષાએ રહેલા હોય છે. એથી કરીને એક કલશમાં પણ સ્પર્શની અપેક્ષાએ સ્વપર પર્યાયોની અનન્તી વિવક્ષા કરવામાં આવે છે. અથવા સુવર્ણ દ્રવ્યમાં પણ અનન્ત કાલની અપેક્ષાએ પાંચ વર્ણો, બે ગન્ધો, પાંચ રસો અને આઠ સ્પર્શો બીજા પુદ્ગલ દ્રવ્યની માફક તરતમભાવથી રહેલા છે અને તેને પૃથક્પણે ઓળખાવનારા પરપર્યાયો પણ તેમાં રહેલા છે. આ પ્રમાણે વિવક્ષા કરીએ તો પણ એક ઘડામાં સ્વપર ધર્મો અનન્ત સંભવી શકે તેમ છે. શબ્દની અપેક્ષાએ જૂદા જૂદા દેશમાં જૂદા જૂદા શબ્દોથી ઘટનો વ્યવહાર થતો હોવાથી તેમાં અનેક શબ્દની વાચ્યતા રહેવાને લીધે તે તમામ ઘટ-વાચક શબ્દો પણ સ્વધર્મરૂપ ઘટના સ્વપર્યાયો જાણવા અને તેથી બીજી વસ્તુના વાચક શબ્દો પરધર્મરૂપ પરપર્યાયો જાણવા. અથવા ઘટના વાચક જે જે શબ્દરૂપ ધર્મો કહેવામાં આવ્યા, આવશે તથા આવે છે તે તમામ ઘટના સ્વધર્મ-રૂપ સ્વપર્યાયો જાણવા અને તેમાં બીજા શબ્દો દ્વારા વાચ્યતા નહિ રહેલી હોવાથી તે તમામ ઘટના વ્યાવૃત્તરૂપ પરધર્મો જાણવા. સંખ્યાથી વિચાર કરતાં પણ અનન્ત ધર્મો ઘડામાં સિદ્ધ થાય છે તે પણ સાથે સાથે સમજાવવામાં આવે છે. અમુ-કની અપેક્ષાએ અમુક ઘડો પહેલો છે અમુકની અપેક્ષાએ બીજો અમુકની અપેક્ષાએ ત્રીજો છે તથા અમુકની અપેક્ષાએ ચોથો છે એવી રીતે વિચાર કરતાં અમુક ઘડો અનન્તમો છે—આવી વિવક્ષા સૂક્ષ્મબુદ્ધિવાળા અતીન્દ્રિય જ્ઞાનીઓથી થતી હોવાથી તે

ભાવથી અનન્ત ધર્મોનો વિચાર—

સુવર્ણનો ઘડો પીળા રંગવાળો હોવાથી પીળાંવર્ણપણું ઘડાનો સ્વપર્યાય અને તેથી બીજા વર્ણપણું વિગેરે પર પર્યાયો જાણવા. પીળો ઘડો પણ બીજી પીળી વસ્તુની અપેક્ષાએ એક ગુણો વધારે પીળો હોવાથી એકગણું વધારે પીળાપણું ઘડાનો સ્વપર્યાય અને તેથી વિપરીત ઘડાના પરપર્યાયો જાણવા. એક ગુણો વધારે પીળો ઘડો પણ બીજી પીળી વસ્તુઓથી બેગુણો વધારે પીળો હોવાથી બેગણું વધારે પીળાપણું ઘડાનો સ્વપર્યાય અને તેથી વિપરીતપણું ઘડાના પરપર્યાયો જાણવા. બે ગુણો વધારે પીળો ઘડો પણ બીજી બીજી પીળી વસ્તુઓથી ત્રણ ગુણો વધારે પીળો હોવાથી ત્રણ ગણું વધારે પીળાપણું ઘડાનો સ્વપર્યાય અને તેથી વિપરીતપણું પરપર્યાયો જાણવા. એવી રીતે એક બીજાની અપેક્ષાએ તરતમભાવથી અનન્તગુણ વધારે પીળા સુધીનો વિચાર કરવાથી વર્ણની અપેક્ષાએ પણ સ્વપર્યાયો અનન્ત સિદ્ધ થાય છે અને તેની માફક તરતમભાવથી લીલા વિગેરે વર્ણવાળા તથા એક બીજાથી ભિન્નરૂપે ઓળખાણ કરાવનારા પરપર્યાયો પણ અનન્ત સમજવા તથા મધુર રસ વિગેરેની અપેક્ષાએ રસપર્યાયો પણ વર્ણની માફક વિચાર કરતાં અનન્ત સિદ્ધ થાય તેમ છે. અને ગન્ધ પર્યાયો પણ તરતમ ભાવથી વિચાર કરતાં અનન્ત સિદ્ધ થાય છે. ભારે, હલકો, કોમળ, ખડબચડો, શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ, વિગેરે સ્પર્શની અપેક્ષાએ પણ સ્વપર પર્યાયોનો વિચાર કરવાથી તે પણ અનન્ત સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે અનન્ત

પ્રદેશવાળા ઔદારિક સ્કન્ધોમાં આઠ સ્પર્શો પણ કાલની અપેક્ષાએ રહેલા હોય છે. એથી કરીને એક કલશમાં પણ સ્પર્શની અપેક્ષાએ સ્વપર પર્યાયોની અનન્તી વિવક્ષા કરવામાં આવે છે. અથવા સુવર્ણ દ્રવ્યમાં પણ અનન્ત કાલની અપેક્ષાએ પાંચ વર્ણો, બે ગન્ધો, પાંચ રસો અને આઠ સ્પર્શો બીજા પુદ્ગલ દ્રવ્યની માફક તરતમભાવથી રહેલા છે અને તેને પૃથક્પણે ઓળખાવનારા પરપર્યાયો પણ તેમાં રહેલા છે. આ પ્રમાણે વિવક્ષા કરીએ તો પણ એક ઘડામાં સ્વપર ધર્મો અનન્ત સંભવી શકે તેમ છે. શબ્દની અપેક્ષાએ જૂદા જૂદા દેશમાં જૂદા જૂદા શબ્દોથી ઘટનો વ્યવહાર થતો હોવાથી તેમાં અનેક શબ્દની વાચ્યતા રહેવાને લીધે તે તમામ ઘટ-વાચક શબ્દો પણ સ્વધર્મરૂપ ઘટના સ્વપર્યાયો જાણવા અને તેથી બીજી વસ્તુના વાચક શબ્દો પરધર્મરૂપ પરપર્યાયો જાણવા. અથવા ઘટના વાચક જે જે શબ્દરૂપ ધર્મો કહેવામાં આવ્યા, આવશે તથા આવે છે તે તમામ ઘટના સ્વધર્મ-રૂપ સ્વપર્યાયો જાણવા અને તેમાં બીજા શબ્દો દ્વારા વાચ્યતા નહિ રહેલી હોવાથી તે તમામ ઘટના વ્યાવૃત્તરૂપ પરધર્મો જાણવા. સંખ્યાથી વિચાર કરતાં પણ અનન્ત ધર્મો ઘડામાં સિદ્ધ થાય છે તે પણ સાથે સાથે સમજાવવામાં આવે છે. અમુ-કની અપેક્ષાએ અમુક ઘડો પહેલો છે અમુકની અપેક્ષાએ બીજો અમુકની અપેક્ષાએ ત્રીજો છે તથા અમુકની અપેક્ષાએ ચોથો છે એવી રીતે વિચાર કરતાં અમુક ઘડો અનન્તમો છે—આવી વિવક્ષા સૂક્ષ્મબુદ્ધિવાળા અતીન્દ્રિય જ્ઞાનીઓથી થતી હોવાથી તે

અપેક્ષાએ પણ ઘડામાં અનન્ત સ્વપર ધર્મો સિદ્ધ થાય છે. અથવા જેટલા રૂપીઆભાર ઘડામાં સોનું છે તેટલા રૂપીઆભારપણું ઘડાનો સ્વપર્યાય અને તેથી ભિન્ન વજનપણું ઘડાના પરપર્યાયો જાણવા. તથા અનન્તકાલથી ઘડાનો બીજા દ્રવ્યની સાથે સંયોગ-વિભાગ થતો હોવાથી તે સંયોગ-વિભાગરૂપ ઘડાના સ્વધર્મો અને બાકી તમામ ઘડાના પરપર્યાયરૂપ પરધર્મો જાણવા. અમુકની અપેક્ષાએ અમુક ઘડો નાનો અને તેથી બીજાની અપેક્ષાએ વધારે નાનો એવી રીતે નાનાપણાના તરતમભાવથી વિચાર કરતાં તથા અમુકની અપેક્ષાએ અમુક ઘડો મોટો છે અને અમુકની અપેક્ષાએ તે વધારે મોટો છે એવી રીતે મોટાપણાને લઇને, તરતમભાવથી વિચાર કરતાં તથા અમુકની અપેક્ષાએ પહોળો છે અને અમુકની અપેક્ષાએ તે સાંકડો છે અને અમુકની અપેક્ષાએ લાંબો છે તથા અમુકની અપેક્ષાએ ટુંકો છે એ તમામનો તરતમભાવથી સાપેક્ષપણે વિચાર કરતાં અનન્તસ્વધર્મો અને અનન્ત પરધર્મો સિદ્ધ થાય છે. તેવી રીતે પરત્વ અને અપરત્વના વિષયમાં પણ જાણી લેવું. તથા અમુકની અપેક્ષાએ ઘડો નજીક છે, અમુકની અપેક્ષાએ તેથી વધારે નજીક છે અને અમુકની અપેક્ષાએ તેથી પણ વધારે નજીક છે-આ પ્રમાણે નજીકપણાનો તરતમ ભાવથી વિચાર કરતાં તથા અમુકથી ઘડો દૂર છે, અમુકથી વધારે દૂર છે અને અમુકથી તેથી પણ વધારે દૂર છે એવી રીતે દૂરપણાને લઇને તરતમભાવથી વિચાર કરતાં પણ સ્વપરધર્મો અનન્ત સંભવી શકે છે. તેવી રીતે અમુક ઘડો અમુકના સરખો છે અને

અમુકથી વિલક્ષણ છે. આ સરખાપણાના તરતમભાવથી તથા વિલક્ષણપણાના તરતમભાવથી પણ વિચાર કરતાં અનંત સ્વ-પરધર્મોનો અનુભવ થઈ શકે છે. તેમજ જાડાપણું, પાતળાપણું, સૂક્ષ્મપણું, બાદરપણું, તીવ્રપણું, ચળકાટપણું, સૌમ્યપણું, વિશાળપણું, આધારપણું, આધેયપણું, સ્વપણું, સ્વામીપણું, જન્યપણું, જનકપણું, નિમિત્તપણું, નૈમિત્તપણું, છકારકપણું પ્રકાશ્યપણું, પ્રકાશકપણું, ઉપભોગપણું, વાહ્યપણું, વાહકપણું, વધ્યપણું, ઘાતકપણું, વિરોધીપણું વિગેરે ધર્મોનો પણ તરતમભાવથી વિચાર કરતાં અનન્ત સ્વપર પર્યાય સિદ્ધ થાય છે.

ઘડામાં જે જે ધર્મો કહેવામાં આવ્યા તેઓનો વારંવાર ઉત્પાદ, વિનાશ થતો હોવાથી અનન્તકાલમાં અનન્તવાર ઉત્પન્ન પણ થયા, અનન્તવાર નષ્ટ પણ થયા અને મૂલ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સ્થિર પણ રહ્યા–આ પ્રમાણે વિવક્ષા કરવાથી પણ સ્વપર ધર્મો અનન્તા સિદ્ધ થાય છે. તથા સ્વપર ધર્મરૂપ ઉભયનો એક કાલમાં એક શબ્દથી વ્યવહાર થવો અશક્ય હોવાને લીધે ઘડામાં અવક્તવ્યપણું છે. તેનો વિશેષ વિચાર સપ્તભંગી પ્રદીપમાં કરવામાં આવેલો હોવાથી અત્ર ટુંકાણમાં જણાવવામાં આવ્યું છે.

ઉપર પ્રમાણે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવથી ઘડામાં જે અનન્ત ધર્મો બતાવવામાં આવ્યા તે તમામ સાપેક્ષપણે રહેલા હોવાથી તેને પ્રતિપાદન કરનાર સ્યાદ્વાદને સ્વીકાર્યા સિવાય કદાપિ કોઈનો પણ છુટકારો છેજ નહિ અને તે સિવાય અનન્ત

ધર્મો પણ ઘટી શકવાના નહિ. જ્યારે તે સિવાય વસ્તુનું સ્વરૂપ જ સિદ્ધ થતું નથી તો પછી વસ્તુ સિદ્ધ ક્યાંથી થાય અને તે સિવાય જગત્ આકાશપુષ્પ સમાન છે એમ પણ કહેવામાં અડચણ શાની? માટે જરૂર તમામ વિપત્તિઓથી બચવાની ખાતર અનેકાન્તવાદ માનવો જોઈએ. આ પ્રમાણે તમામ વસ્તુમાં અનન્તા સ્વપર ધર્મોની ઓળખાણ કરી લેવી.

આત્મામાં સ્વપર ધર્મોની ઓળખાણ.

આત્મામાં ચૈતન્યપણું, કર્ત્તાપણું, ભોક્તાપણું, પ્રમાતાપણું, પ્રમેયપણું, અમૂર્ત્તપણું, અસંખ્યાત પ્રદેશપણું, નિશ્ચલ આઠ પ્રદેશપણું, લોકપ્રમાણ પ્રદેશપણું, જીવપણું, ભવ્યપણું, અભવ્યપણું, પરિણામીપણું, શરીરવ્યાપીપણું, જ્ઞાનોપયોગપણું, દર્શનોપયોગપણું વિગેરે સહભાવી ગુણરૂપ સ્વધર્મો અને હર્ષ, વિષાદ, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, રાગ, દ્વેષ, મોહ, અજ્ઞાન, દેવપણું, મનુષ્યપણું, તિર્યંચપણું, નરકપણું, કર્મસંબદ્ધપણું, શરીર વિગેરે દ્વારા પરિણમાવેલ સર્વ પુદ્ગલ સંબદ્ધપણું, સર્વ જીવોની સાથે સંબદ્ધપણું, સંસારીપણું, ક્રોધ, માન, માયા, લોભના અસંખ્યાત અધ્યવસાયપણું, હાસ્ય, રતિ, અરતિ, ભય, શોક, જુગુપ્સા, પુરૂષપણું, સ્ત્રીપણું, નપુંસકપણું, મૂર્ખતા, અન્ધતા, બધિરતા, મૂકતા વિગેરે અનુક્રમે થવાવાળા પર્યાયરૂપી સ્વધર્મો પણ કર્મોની સાથે સંબન્ધ ધરાવતા હોવાથી સંસારી આત્મામાં તરતમભાવથી અનન્ત સિદ્ધ થાય છે અને તે સિવાય આત્માને અજીવથી જૂદી રીતે ઓળખાવનારા પરધર્મો પણ અનન્ત છે.

મુક્ત આત્મામાં સ્વપર ધર્મોનો વિચાર.

કર્મરહિતપણું, સાદિ અનન્તસ્થિતિપણું, સિદ્ધપણું, ક્ષાયિક દર્શન, ક્ષાયિક જ્ઞાન, ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ, ક્ષાયિક ચારિત્ર, ક્ષાયિક વીર્ય, અનન્ત સુખ, અશરીરીપણું, અજરપણું, અમરપણું, અરૂપીપણું, અરસિપણું, અગન્ધિપણું, અસ્પર્શીપણું, નિશ્ચલપણું, નિરોગીપણું, અક્ષયપણું, અવ્યાબાધપણું વિગેરે તેના સ્વધર્મો જાણવા અને તેથી વિપરીત જે હોય તે પરધર્મો જાણવા. આમાં પણ તરતમભાવથી વિવક્ષા કરવાથી અનન્ત સ્વપર ધર્મો સિદ્ધ થાય છે. એવી રીતે તમામ વસ્તુમાં અનન્ત સ્વપર ધર્મો છે એમ જાણી લેવું.

પ્ર૦ જે સ્વપર્યાયો હોય તે તો વસ્તુના સંબન્ધી હોવાથી તેઓને તે વસ્તુના ધર્મરૂપ કહી શકાય, પરન્તુ જે બીજી વસ્તુને અવલંબન કરનારા હોય તેવા પરપર્યાયોને તે વસ્તુના ધર્મરૂપે કેવી રીતે કહી શકાય ? તે વાત ખાસ વિચારણીય છે.

ઉ૦ સંબન્ધના બે ભેદ છે. એક અસ્તિત્વરૂપથી વસ્તુની સાથે સંબન્ધ અને બીજો નાસ્તિત્વરૂપથી વસ્તુની સાથેનો સંબન્ધ. તેમાં સ્વપર્યાયનો વસ્તુની સાથે અસ્તિત્વરૂપથી સંબન્ધ માનવામાં આવે છે-જેમ ઘટમાં રૂપ વિગેરે ગુણોની સત્તા હોવાથી તે રૂપ વિગેરે ગુણોનો તે ઘટની સાથે અસ્તિત્વરૂપથી સંબન્ધ છે. અને પરપર્યાયરૂપ પરધર્મો તો ઘટમાં અસ્તિત્વરૂપે

નહિ રહેલા હોવાથી તેઓનો ઘટની સાથે નાસ્તિત્વરૂપથી સંબન્ધ માનવામાં આવે છે. જેમ ઘટની વિદ્યમાન દશામાં માટીનો આકાર તથા પટનો આકાર વિગેરે ધર્મો તેમાં નથી માટે તેઓનો ઘટની સાથે નાસ્તિત્વરૂપથી સંબન્ધ છે. કારણકે જ્યારે તે ધર્મોનું નાસ્તિપણું ઘટમાં વિદ્યમાન છે, ત્યારે તેના નાસ્તિપણાનો સંબન્ધ ઘટની સાથે તે રૂપે કેમ ન હોઇ શકે ? આવી રીતે નાસ્તિત્વ તથા અસ્તિત્વ એ બંને ઘટમાં રહેલા હોવાથી તેને ઘટના ધર્મ તરીકે માનવામાં કોઇપણ જાતની અડચણ છે જ નહિ.

પ્ર૦ જે ધર્મો જેમાં બિલકુલ રહેલા જ નથી, તે ધર્મોને તે વસ્તુના ધર્મ તરીકે કેવી રીતે કહી શકાય ? જેમ કોઇ દરિદ્રની પાસે ધન બિલકુલ નહિ રહેવાથી બીજાના ધનનો સંબન્ધ તેમાં માનવામાં આવતો નથી તેમ આ ઠેકાણે પણ જે જેમાં ન હોય તે તેના ધર્મ તરીકે કેવી રીતે ગણાય ?

ઉ૦ જે ધર્મો જેમાં ન હોય તે ધર્મોનો તેમાં નાસ્તિત્વરૂપથી પણ જો સંબન્ધ માનવામાં ન આવે તો, તે ધર્મો પણ તેમાં અસ્તિત્વરૂપથી રહેલા છે એવો ભાવ નીકળવાનો. ત્યારે તો પટપણું પણ ઘટમાં ઘટરૂપથી છે, તથા ઉંટપણું ઘોડામાં ઘોડાના સ્વરૂપથી છે, ધનવાનપણું નિર્ધનમાં ધનના સ્વરૂપથી છે; એ વાતનો સ્વીકાર વિના ઇચ્છાએ પણ આપ લોકોને જરૂર કરવો પડશે. અને તેમ થવાથી કપડામાં ઘડાનો વ્યવહાર, ઉંટમાં ઘોડાનો વ્યવહાર, નિર્ધનમાં ધનાઢ્યનો વ્યવહાર વિગેરે ઉલટા-

પલટો વર્તવ થવાથી કોઇ પણ જાતનો વ્યવહાર જ થઇ શકવાનો નહિ. કિંચ, સંસારમાં મુક્તિનો વ્યવહાર અને મુક્તિમાં સંસારના વ્યવહારનો પ્રસંગ પણ જરૂર આવવાનો. ઉપર્યુક્ત દોષોથી બચવાની ખાતર અસ્તિપણાનો અસ્તિત્વરૂપની માફક નાસ્તિપણાનો સંબન્ધ પણ નાસ્તિત્વરૂપથી વસ્તુમાં જરૂર માનવો જોઇએ. તેમજ ધનનો પણ દરિદ્રની સાથે નાસ્તિત્વરૂપથી સંબન્ધ માનવામાં કોઇ પણ જાતના દોષને અવકાશ છે જ નહિ અને લોકો પણ તે પ્રમાણે કહે છે કે " આ દરિદ્રની પાસે ધન બિલકુલ નથી."

પ્ર૦ નાસ્તિપણું તો અભાવરૂપ છે અને અભાવ તો તુચ્છ રૂપ છે. જ્યારે તુચ્છમાં કોઇ પણ પ્રકારની શક્તિ જ નથી ત્યારે તુચ્છરૂપ અભાવની સાથે સંબન્ધ પણ કેવી રીતે માની શકાય? કિંચ, પરપર્યાયોની જ્યારે તેમાં નાસ્તિતા છે, ત્યારે તો નાસ્તિત્વની સાથે નાસ્તિત્વનો સંબન્ધ રહ્યો, પરન્તુ પરપર્યાયની સાથે નાસ્તિત્વનો સંબન્ધ છે એ વાત કેવી રીતે માની શકાય? જેવી રીતે પટના અભાવનો ઘટની સાથે સંબન્ધ છે, તેવી રીતે પટના અભાવનો પણ પટની સાથે સંબન્ધ છે; એમ કહેવા તો કોઇ પણ બુદ્ધિશાલી સાહસ કરી શકે જ નહિ.

ઉ૦ નાસ્તિતા તુચ્છ અભાવરૂપ નથી, કિન્તુ તે તે રૂપથી પદાર્થનું જે નહિ થવાપણું તેનું નામજ નાસ્તિતા સમજવી. પ્રકૃતમાં તે તે રૂપથી તે તે પદાર્થનું ન થવું તે પણ વસ્તુનો

ધર્મ જ છે. આથી એ સિદ્ધ થયું કે નાસ્તિતા તુચ્છ અભાવરૂપ નથી, કિન્તુ પદાર્થના પરિણામાન્તર રૂપ છે અને પરિણામાન્તર તો પદાર્થના ધર્મરૂપ છે એ વાત જરૂર માનવી જોઇએ. કિંચ, તે તે રૂપથી નહિ થવાપણું પણ તે તે પર્યાયોની અપેક્ષાએ થયા કરે છે, અન્યથા નહિ. જેવી રીતે પટના જે જે ધર્મો હોય તે તે રૂપથી ઘટનું ન થવું એ વાત સર્વ જનપ્રસિદ્ધ છે. અત એવ ઘડાને પોતાની ઉત્પત્તિમાં પ્રતિબન્ધક રૂપે પટ વિગેરેના પર્યાયોની અપેક્ષા જરૂર રહે છે; કારણ કે તે તે સ્વરૂપથી ઘટનું નહિ થવાપણું પણ તે તે પર્યાયોની અપેક્ષાએ સંભવતું હોવાથી પટ વિગેરેના પર્યાયો પણ ઘટને પોતાની ઉત્પત્તિમાં જરૂર ઉપયોગી થઇ પડે છે. એ વાત ખાસ જાણવા લાયક છે. માટે પરપર્યાયરૂપ પરધર્મો પણ ઘટના નાસ્તિત્વરૂપથી સંબન્ધી હોવાથી તેનો સંબન્ધ પણ ઘટમાં નાસ્તિત્વરૂપથી જરૂર માનવો જોઇએ. ઉપર્યુક્ત કથનથી એ ભાવ નીકળ્યો કે ઘટમાં પટની અપેક્ષાએ પટ વિગેરે પદાર્થોને તે સ્વરૂપથી નહિ થવાપણું હોવાથી પટ વિગેરે તમામ પદાર્થો પણ ઘટના સંબંધી છે. નૈયાયિક વગેરે દર્શનકારો પણ ઘટમાં પટ વગેરેના અન્યોન્યાભાવને લઇને અસત્વરૂપથી સંબન્ધ જરૂર માને છે. જો કદાચ પરધર્મોને અસત્વરૂપથી ઘટના સંબન્ધી તરીકે માનવામાં ન આવે તો, ઘટમાં સ્વપર્યાયરૂપ સ્વધર્મોનો પણ વ્યવહાર થઇ શકવાનો નહિ, કારણ કે સ્વપર્યાયનો વ્યવહાર પણ પરની અપેક્ષાએ જ થાય છે. જ્યારે પરપર્યાય કોઇ વસ્તુ જ નથી ત્યારે સ્વપર્યાયોનો પણ વ્યવહાર કેવી રીતે થઇ શકે ? અત એવ સ્વપર્યાયરૂપું

સ્વધર્મના વ્યવહારમાં પરપર્યાય પોતે કારણરૂપ હોવાથી તેનો પણ સંબન્ધ અસત્વરૂપથી તેમાં જરૂર માનવો જોઇએ. કિંચ, દરેક વસ્તુ પ્રતિનિયત સ્વભાવવાળી હોય છે અને પ્રતિનિયત સ્વભાવ પણ પ્રતિયોગી તથા તેના અભાવરૂપ બંને નિમિત્તને મળવાથી જણાઇ આવે છે. જ્યાં સુધી પ્રતિયોગીનું જ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી તેના અભાવનું જ્ઞાન પણ વાસ્તવિક રીતે થઇ શકવાનુંજ નહિ. ભાવાર્થઃ—પટના પર્યાયોમાં પણ ઘટના પ્રતિયોગીપણું રહેવાથી પટ વિગેરેના પર્યાયના જ્ઞાન સિવાય ઘટનું તથા ઘટની સામગ્રીનું યથાર્થરીતે જ્ઞાન થવું અશક્ય છે. એ વાત દરેક વ્યક્તિએ સ્યાદ્વાદ સમજવામાં ખ્યાલમાં રાખવી. માટે પટ વિગેરેના પર્યાયો પણ ઘટના સંબન્ધી છે એ વાત સુનિશ્ચિત થઇ. અપરંચ, द्विर्बद्धं सुबद्धं भवतीति न्यायात्—આ ન્યાયનો આશ્રય લઇ યુક્તિસિદ્ધ વાતને પણ અનુમાન પ્રમાણદ્વારા દૃઢ કરવામાં આવે છે. જેના અભાવના જ્ઞાનમાં જેના અભાવનું જ્ઞાન થાય તે તેનો સંબન્ધી છે. જેવી રીતે ઘટના કંબુગ્રીવારૂપ આકાર વિગેરે પર્યાયો પટ વિગેરેના પર્યાયની અનુપલબ્ધિમાં (અભાવ દશામાં) યથાર્થ રીતે જાણી શકાતા નથી, માટે તે તેના સંબન્ધી છે એમ જરૂર માનવું જોઇએ; સાથે પટ વિગેરેના પર્યાયો પણ ઘટના સંબન્ધી છે અને પરપર્યાયો પણ સ્વપર્યાયથી અનન્તગુણા છે. એમ માનવું જોઇએ. સ્વપરપર્યાયો પણ દરેક દ્રવ્યની સાથે સંબંધ ધરાવતા હોવાથી તે પણ દ્રવ્યના પરિણામરૂપ છે. આ વાતનું સ્પષ્ટીકરણ આચારાંગ સૂત્ર (પ્રથમ અંગ)માં પણ છે.—

जे एगं जाणइ से सव्वं जाणइ ।
जे सव्वं जाणइ से एगं जाणइ ॥

ભાવાર્થઃ—એક વસ્તુના જેટલા સ્વપર પર્યાયો હોય તેટલા પર્યાયો સહિત જે એકને જાણે છે, તે તમામ પદાર્થોનો જાણકાર છે; અને જે તમામ સ્વપર પર્યાયો સહિત તમામને જાણે છે, તેજ ખરેખરો એક પદાર્થનો જાણકાર છે. નીચેનો શ્લોક પણ આ વાતના પુરાવારૂપ છે—

एको भावः सर्वथा येन दृष्टः
सर्वे भावाः सर्वथा तेन दृष्टाः ।
सर्वे भावाः सर्वथा येन दृष्टाः
एको भावः सर्वथा तेन दृष्टः ॥

હારિભદ્રીય ષડ્દર્શનસમુચ્ચય પૃ૦ ૯૦

ભાવાર્થ ઉપર આવી ગયો છે.

सर्वे सर्वार्थवाचकाः दाक्षिपुत्रस्य पाणिनेः ।

પાતંજલ મહાભાષ્યમાં આ પંક્તિ છે, તેનો પણ ભાવ એ જ છે કે સર્વ શબ્દો સર્વ અર્થના વાચક છે. એથી એ ભાન નીકળ્યો કે જ્યાં સુધી સર્વ અર્થની વાચકતાનું વાસ્તવિક રીતે જ્ઞાન થાય નહિ, ત્યાં સુધી એક અર્થની વાચકતાનું પણ જ્ઞાન થવું અસંભવિત પ્રાય છે, દરેક વસ્તુરૂપ પ્રમેય અનન્તધર્મ યુક્ત છે અને પ્રમાણનો વિષય પણ તેજ વસ્તુ છે. તથાચ દરેક વસ્તુનાં દરેક ધર્મને જૂદીજૂદી અપેક્ષાએ

જૂદી જૂદી રીતે જે સ્વીકારવા તે જ સ્યાદ્વાદ સમજવો. અર્થાત્ પ્રમાણ દ્વારા વસ્તુ જ્યારે અનન્ત ધર્મવાળી સિદ્ધ થઇ, ત્યારે ઉત્તર કાલમાં તે વસ્તુમાં રહેલા જૂદા જૂદા ધર્મોને જૂદી જૂદી અપેક્ષાએ સ્વીકાર કરાવવાનું કામ સ્યાદ્વાદ કરે છે. એટલા માટે જ તેને માન્યા સિવાય લૌકિક અથવા લોકોત્તર કોઇ પણ વ્યવહાર થઇ શકવાનો જ નહિ. જો કે સ્થૂલદૃષ્ટિથી અવલોકનાર મનુષ્યના મનોમંદિરમાં કંઇક વિરુદ્ધ જેવું લાગે છે, તો પણ સાપેક્ષવાદરૂપ સ્યાદ્વાદની વિશાલદૃષ્ટિથી અવલોકન કરતાં એકમાં અનેક ધર્મોને સ્વીકારવામાં કોઇ પણ જાતના દોષને અવકાશ છે જ નહિ.

પ્રકારાન્તરથી સ્યાદ્વાદનું અવલોકન.

તમામ પદાર્થ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વિનાશથી યુક્ત છે. દૃષ્ટાન્ત તરીકે એક સોનાની વીંટી લઇ તેને ભાંગીને કડું બનાવવામાં આવ્યું. આ ઠેકાણે આપણે જોઇ ગયા કે વીંટી ભાંગીને તમામ સુવર્ણનું જ્યારે કડું બનાવવામાં આવ્યું ત્યારે વીંટીના તમામ સોનાનું બનેલું કડું તદ્દન (સર્વથા) જૂદું જ બની ગયું એમ તો કોઇ પણ બુદ્ધિશાલી કહી શકે જ નહિ. તે કડાને તદ્દન નવીન ક્યારે માની શકાય કે વીંટીનું સોનું તેમા કંઇ પણ ન આવ્યું હોય. પરન્તુ જ્યારે વીંટીનું તમામ સોનું કડામાં આવીજ ગયું, ત્યારે કડું તદ્દન નવું ઉત્પન્ન થયું તેમ કેવી રીતે કહી શકાય ? કેવલ વીંટીનો આકાર જ તેમાં બદલાયો છે, સોનું તો તેનું તેજ છે. તેવી રીતે વીંટી પણ તદ્દન નષ્ટ

થઇ ગઇ તે માન્યતા પણ ભૂલભરેલી સમજવી; કારણ કે વીંટીનો સર્વથા નાશ ત્યારે માની શકાય કે જ્યારે વીંટીના વિનાશથી કોઇ પણ ચીજ ન બની હોય. પરન્તુ જ્યારે વીંટીનું તમામ સુવર્ણ કડામાં જેમનું તેમજ છે ત્યારે વીંટીનો સર્વથા નાશ થયો એમ કયો બુદ્ધિશાળી કહી શકે? આ ઉપરથી એ સમજવાનું છે કે વીંટીનો નાશ માત્ર વીંટીના આકારનો નાશ પૂરતો જાણવો. તેમ કડાની ઉત્પત્તિ પણ કડાના આકારની ઉત્પત્તિ પૂરતી સમજવી. જ્યારે વીંટી અને કડામાં સોનું એક જ છે, ત્યારે વીંટી અને કડું સુવર્ણના આકાર વિશેષ સિવાય બીજું કંઇ પણ નથી એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું. આ કથનથી એ ભાવ નીકળ્યો કે દરેક વસ્તુ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વિનાશ વાળી છે. હવે પ્રસંગોપાત પ્રથમ પદાર્થમાં સત્તા છે જ નહિ, કિન્તુ ઉત્પાદ, અને વિનાશ વિગેરેનો સંબન્ધ થયા પછી તેમાં સત્ત્વ આવે છે તેવી લોકોની માન્યતા સમજાવી, તે પછી તેનું નિરાકરણ કરવામાં આવે છે.—

પૂ० सत्तायोगात् सत्वम् એવો ન્યાય હોવાથી પ્રથમ કોઇ પણ પદાર્થમાં સત્ત્વ છે જ નહિ, પરન્તુ ઉત્પાદ, વિનાશ વિગેરેનો યોગ થયા પછી તેમાં સત્તા આવે છે.

ઉ० જો ઉત્પાદ વિગેરેનો યોગ થયા પછી પદાર્થમાં સત્ત્વ આવે છે, એમ માનવામાં આવે તો શશશૃંગમાં પણ ઉત્પાદ, વિનાશ વિગેરેનો સંબન્ધ માનવાથી તેમાં પણ સત્ત્વ આવવું જોઇએ; કારણ કે નૈયાયિકના મતમાં સંબન્ધનો તો તોટો છે જ

નહિ. અથવા આકાશપુષ્પમાં પણ ઉત્પત્તિ વિગેરેનો સંબન્ધ માનવાથી ત્રણ જગતની સત્તા તેમાં સિદ્ધ થવી જોઇએ. આવા દોષોથી બચવાની ખાતર જ આ માન્યતા કિંપાકફલ જેવી છે એમ જાણી તેનાથી દૂર રહેવું.

પૂ૦ પૂર્વોક્ત દોષથી બચવાની ખાતર ઉત્પત્તિ વિગેરેનો સંબન્ધ થયા પછી પદાર્થમાં સત્ત્વ આવે છે, એવું તો અમો બિલકુલ માનતા નથી, કિન્તુ પદાર્થમાં સત્ત્વ તો પ્રથમથીજ સિદ્ધ છે.

ઉ૦ પદાર્થમાં સત્ત્વ પ્રથમથી જ સિદ્ધ છે એમ જો માનવામાં આવે તો સ્વરૂપથી જ્યારે તેમાં સત્ત્વ રહેલું છે ત્યારે તેમાં ઉત્પાદ વિગેરેનો સંબન્ધ વન્ધ્યાપુત્ર સમાન થઇ જવાનો. કિંચ, ઉત્પાદ વિગેરેમાં પણ બીજા ઉત્પાદ વિગેરેની અપેક્ષાએ સત્ત્વ માનવામાં અનવસ્થા પણ જરૂર આવવાની.

પૂ૦ પોતાની મેળે જ પદાર્થમાં સત્ત્વ રહેલ છે, પરન્તુ બીજા કોઇની અપેક્ષાએ તેમાં સત્ત્વ આવેલ નથી એવી અમારી માન્યતા છે. માટે ઉપર્યુક્ત દોષ છેજ નહિ.

ઉ૦ આવી માન્યતામાં પણ ઉત્પાદ વિગેરે અજાગલસ્તનની માફક નકામા ઠરવાના. કિંચ, ઉત્પાદ, વિનાશ અને સ્થિતિ એ ત્રણ ભિન્ન વસ્તુ છે અને સત્ત્વ ભિન્ન વસ્તુ છે, એવી રીતે માનવામાં દોષાપત્તિ તો તૈયાર જ છે, કેમકે ઉત્પાદ, વિનાશ અને સ્થિતિના યોગથી પદાર્થમાં સત્ત્વ આવે છે; એવું

તો કોઇ પણ માનતું છે જ નહિ. બંને જ્યારે ખર અને ઉંટની માફક ભિન્નજ છે ત્યારે જેમ ખરના સંબન્ધથી ઉંટમાં ઉંટપણું આવતું નથી તેમજ ઉત્પત્તિ વિગેરેના યોગથી સત્ (પદાર્થ)માં સત્ત્વ કેવી રીતે આવી શકે ? તે પણ ખાસ વિચારણીય છે. પરમાર્થ એ છે કે વસ્તુસત્તા પોતેજ કંથચિત્ ઉત્પાદ, વિનાશ અને સ્થિતિ સ્વરૂપ છે. એ વાત અનુમાન દ્વારા પણ સમજાવવામાં આવે છે—

પૃથ્વી, પર્વત, તરૂ વિગેરે તમામ પદાર્થો દ્રવ્યરૂપથી ઉત્પન્ન પણ થતા નથી તેમ વિનાશ પણ પામતા નથી. કિન્તુ દ્રવ્યરૂપથી તમામ પદાર્થો સ્થિર છે; શાશ્વત છે; અને પર્યાયથી સર્વ વસ્તુ ઉત્પન્ન પણ થાય છે તથા વિનાશને પણ પામે છે-કારણકે અસ્ખલિત રીતે પર્યાયોનો અનુભવ તેવા પ્રકારે જ થાય છે.

પૂ૦ ઉત્પાદ વિગેરે જ્યારે પરસ્પર ભિન્ન છે, ત્યારે તે એકરૂપ છે એમ તો કોઇ પણ રીતે કહી શકાય જ નહિ. અને તે ભિન્ન નથી, એમ માનવામાં આવે તો ભિન્નતાનો અનુભવ કદાપિ ન થવો જોઇએ.

ઉ૦ ઉત્પાદ, વિનાશ અને સ્થિતિ આ ત્રણેનાં લક્ષણો ભિન્ન હોવાથી રૂપ, રસની માફક તે કંથચિત્ ભિન્ન પણ છે, તેનુંજ વિશેષરૂપથી સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છેઃ-પ્રથમ તેવો આકાર ન હોય અને કારણસામગ્રી મળવાથી તેવા આકારનો જે પ્રાદુર્ભાવ થાય તેનું નામ ઉત્પાદ કહેવાય, પૂર્વના

આકારનો જે ત્યાગ તેનું નામ વિનાશ કહેવાય. અને દ્રવ્યરૂપથી પર્યાયોમાં જે અનુગતરૂપે રહેવું તેનું નામ સ્થિતિ (ધ્રૌવ્ય) કહેવાય છે. આવી રીતે જ્યારે ત્રણેનાં અસંકીર્ણ લક્ષણો જોવામાં આવે છે, ત્યારે તે ભિન્ન છે એમ માનવામાં કંઇ પણ અડચણ છેજ નહિ.

પૂ૦ ઉત્પાદ વિગેરેને જો સર્વથા ભિન્ન માનવામાં આવે તો આકાશપુષ્પની માફક તેની સત્તા સિદ્ધ થવી જ અશક્ય છે.

ઉ૦ ઉત્પાદ વિગેરે પરસ્પર સર્વથા ભિન્ન નથી, કિંતુ કથંચિત્ ભિન્ન છે તે સમજાવવામાં આવે છે. કાચબાના રૂંવાડાંની માફક જેમાં સ્થિતિ અને વિનાશ ન હોય તેમાં કેવળ ઉત્પાદ પણ હોઇ શકે જ નહિ. તથા જેમાં સ્થિતિ અને ઉત્પત્તિ ન હોય તેનો વિનાશ પણ આકાશપુષ્પની માફક સંભવી શકેજ નહિ. તથા જેમાં ઉત્પાદ અને વિનાશપણું ન હોય તેમાં કેવલ સ્થિરતા પણ હોઇ શકેજ નહિ. શશલાના શીંગડાની માફક. આ કારણથી જ અરસપરસ એક બીજાની અપેક્ષા હોવાથી તેને લઇનેજ વસ્તુસત્તા સિદ્ધ થાય છે. માટે કોઇ અપેક્ષાએ કથંચિત્ અભિન્ન પણ છે, એમ માનવામાં લગાર પણ બાધ નથી. નીચેનો શ્લોક પણ તેજ વાતને ટેકો આપી રહ્યો છે.—

भग्नस्ते कलशे शुशोच तनया मौलौ समुत्पादिते
पुत्रः प्रीतिमुवाह काममपि नृपः शिश्राय मध्यस्थताम्।
पूर्वाकारपरिक्षयस्तदपराकारोदयस्तद्द्वया-
धारस्त्वेक इति स्थितं त्रयमयं तत्त्वं तथा प्रत्ययात्॥

ષડ્દર્શનસમુચ્ચય પૃ. ૫૧

ભાવાર્થ—જે કન્યાને કલશની ચાહના છે તેને તેનો કલશ ભાંગી મુકુટ બનાવવાથી શોક થાય અને મુકુટની ચાહના વાળા પુત્રને મુકુટ બનેલો જોઇ મનમાં પ્રમોદ થાય છે, પરન્તુ રાજાને કેવલ સોનાનુંજ કામ હોવાથી તે સોનું જ્યારે જેમનું તેમજ છે ત્યારે તેને હર્ષ અગર શોક આ બેમાંથી કંઇ પણ થતું નથી, કિન્તુ મધ્યસ્થભાવ છે.તેમાં પૂર્વના આકારનો વિનાશ અને બીજા આકારનો ઉત્પાદ થવા છતાં તે બેના આધારરૂપ સુવર્ણ દ્રવ્ય તો તેમજ છે—આવા પ્રકારના અનુભવને લઇને દરેકના ઉત્પાદ, વિનાશ વિગેરે પર્યાયો થયા કરે છે, તો પણ દ્રવ્ય રૂપથી તે ત્રણે કથંચિત્ અભિન્ન છે એમ જરૂર માનવું જોઇએ.

દરેક વસ્તુ ઉત્પાદ વિગેરે ત્રણ સ્વરૂપવાળી છે, તેને દઢ કરવા માટે બીજું પણ દૃષ્ટાન્ત આપવામાં આવેછે.—જેણે દૂધ જ ખાવું છે એવો નિયમ કર્યો છે તે દહીં ખાતો નથી અને જેણે દહીં ખાવું એવો નિયમ કર્યો છે તે દૂધ ખાતો નથી અને જેણે ગોરસ ન ખાવું એવો નિયમ કર્યો હોય તે બેમાંથી કંઇ પણ ખાતો નથી. માટે વસ્તુ તમામ ત્રણ રૂપ છે એમ જરૂર માનવું જોઇએ અને તે ત્રણ પણ પરસ્પર સર્વથા ભિન્ન નથી તેમ અભિન્ન પણ નથી, કિન્તુ કથંચિત્ ભિન્ન છે અને કથંચિત્ અભિન્ન પણ છે.

દરેક વસ્તુ આ ત્રણ સ્વરૂપવાળી છે, એમ ન માનવામાં આપત્તિનો પ્રસંગ.—

ઘડાનો જ્યારે મુદ્ગર વિગેરે નાશસામગ્રી દ્વારા વિનાશ કરવામાં આવે છે, ત્યારે શું તેનો એક ભાગથી વિનાશ થાય છે

એમ માનો છો ? અથવા સંપૂર્ણ રૂપથી વિનાશ થાય છે એમ માનો છો ? આ બે પ્રશ્નો કેવળ વિનાશવાદીને પૂછવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારવામાં ઘડાના ફૂટવાથી ઘડાનો એક ભાગ ફૂટી ગયો એમ કહી શકશો, પરન્તુ આખો ઘડો ફૂટી ગયો એવો જે જગત્પ્રસિદ્ધ વ્યવહાર છે તેનો નિર્વાહ આપ કેવી રીતે કરી શકશો ? તે ખાસ વિચારણીય હોવાથી પ્રથમ પક્ષ યુક્તિવિકલ છે એમ જાણવું. હવે રહ્યો બીજો પક્ષ. તેમાં પણ સર્વથા ઘડો ફૂટી ગયો એવો વ્યવહાર પણ યુક્તિવિકલ હોવાથી અનાદરણીય છે. ઘડો સર્વથા ફૂટી જ ગયો એવું જો માનવામાં આવે તો ઘડાનો નાશ થયા પછી અવશિષ્ટ રહેલા કકડાઓનો માટીરૂપથી પણ અનુભવ ન થવો જોઇએ, કારણ કે આપના વિચાર પ્રમાણે તો ઘડો સર્વથા ફૂટી જ ગયો છે; કંઇ પણ તેમાંથી બાકી રહ્યુંજ નથી તો પછી ઠીકરાં વિગેરેનો પણ માટીરૂપથી અનુભવ કેવી રીતે થઇ શકે ? આ કારણથી જ બીજો પક્ષ માનવા લાયક નથી. સારાંશ કંબુગ્રીવાદિ રૂપ જે ઘડાનો આકારવિશેષ હતો, તેનો જ માત્ર નાશ થયો અને ઠીંકરાના સ્વરૂપથી ઉત્પન્ન થયો તથા માટી રૂપે તે ઘડો ધ્રુવ જ છે.

આ પ્રમાણે ઉત્પાદમાં પણ સમજાવવામાં આવે છે. ઘટ જ્યારે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે શું એક ભાગથી ઉત્પન્ન થાય છે અથવા સંપૂર્ણ રૂપથી ઉત્પન્ન થાય છે ? આ બે પ્રશ્નો ઉત્પાદ વાદીને પણ પૂછવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમ પક્ષ માનવામાં તો ઘડાની ઉત્પત્તિરૂપ અવસ્થામાં ઘડાનો એક ભાગ ઉત્પન્ન થયો છે, સંપૂર્ણ ઉત્પન્ન

થયો નથી એવો અનુભવ સૌને થવો જોઇએ. પરન્તુ એમ તો કોઇ બુદ્ધિશાળી માનતું નથી. માટે પ્રથમ પક્ષ અયુક્ત છે. હવે રહ્યો બીજો પક્ષ. તેની અપેક્ષાએ પણ તેમાં જે માટીની પ્રતીતિ થાય છે તે પણ બીલકુલ ન થવી જોઇએ; કારણ કે ઘડાની સંપૂર્ણ ઉત્પત્તિ દશામાં પણ માટીની ઉત્પત્તિ તો બિલકુલ થઇ જ નથી, કિન્તુ એ તો જેમની તેમજ છે. અને તેમાં માટી નથી એમ પણ કોઇ બુધ્ધિશાલી કહી શકશે નહિ, કેમકે આ ઘડો માટીનો છે, સુવર્ણનો નથી એવો અનુભવ સર્વજન પ્રસિધ્ધ છે. માટે બીજો પક્ષ પણ તુચ્છપ્રાય સમજવો. સારાંશ–માટીનો ઘડો ઘડાના આકારથી ઉત્પન્ન થયો; માટીના પિંડના આકારથી નષ્ટ થયો અને માટીરૂપ પુદ્ગલ દ્રવ્યથી તે શાશ્વત છે એ વાત જરૂર માનવી. કિંચ, જે રૂપે વસ્તુની પ્રતીતિ થાય છે, તે રૂપે જો તેને માનવામાં ન આવે તો પદાર્થની વ્યવસ્થા કોઇ પણ રીતે થઇ શકવાની જ નહિ; માટે જેનો જેવા પ્રકારથી અનુભવ થતો હોય, તે વસ્તુને તેવા રૂપમાં જરૂર માનવી જોઇએ. પ્રસંગોપાત્ત તેને લગતી બીજી વાત પણ સમજાવવામાં આવે છે. જે વસ્તુ નષ્ટ થઇ, તેનો નાશ થયો અને થશે તથા જે ઉત્પન્ન થઇ, તેનો ઉત્પાદ થયો અને કથંચિત થશે અને જે સ્થિર છે તે સર્વદા દ્રવ્યરૂપથી સ્થિર રહેવાની. તથા જે વસ્તુ કોઇ રૂપથી નષ્ટ થયેલ છે, તે જ કોઇ બીજા રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને દ્રવ્યરૂપથી સ્થિર છે. એ પ્રમાણે જે નાશ પામે છે તે ઉત્પન્ન થાય છે અને સ્થિર પણ છે, તથા જેનો નાશ થવાનો છે તેનો ઉત્પાદ પણ થવાનો અને તેમાં સ્થિરતા પણ રહેવાની, આથી દરેક પદાર્થો ત્રણે કાલમાં ઉત્પાદ, વિનાશ અને સ્થિરતા-

શાલી ન હોય તે સતસ્વરૂપ પણ ન હોય–ખર વિષાણની માફક. ઉત્પાદ, વિનાશ અને સ્થિરતાશાલી પદાર્થમાં અનન્ત ધર્મની સિદ્ધિ કરવામાં આવે છે-ઉત્પાદ, વિનાશ અને સ્થિરતાશાલી હોવાથી દરેક પદાર્થ અનંત ધર્મવાળો છે. જેમાં ઉત્પાદ, વિનાશ અને સ્થિરપણું ન હોય તેમાં અનંત ધર્મો પણ સંભવતા નથી–આકાશપુષ્પની માફક. માટે દરેક વસ્તુ અનન્ત ધર્મવાળી છે એમ જરૂર માનવું. અને પ્રમાણનો વિષય પણ તે જ વસ્તુ છે. તેમાં આટલી વિશેષતા છે કે ધર્મરૂપ પર્યાયોનો ઉત્પાદ–વિનાશ થાય છે, તો પણ દ્રવ્યરૂપ ધર્મી તો કાયમ જ રહ્યા કરે છે અને ધર્મ તથા ધર્મીમાં કથંચિત્ અભેદ સંબન્ધ માનવામાં આવેલો હોવાથી ધર્મિમાં જ્યારે સત્ત્વ નિરન્તર છે, ત્યારે ધર્મોમાં પણ શક્તિરૂપથી સત્ત્વ નિરન્તર વિદ્યમાન છે, એમ જો ન માનવામાં આવે તો ધર્મમાં અસત્ત્વ હોવાથી ધર્મિમાં પણ અસત્ત્વનો પ્રસંગ આવવાનો, માટે ધર્મ અને ધર્મીમાં કથંચિત્ અભેદ સંબન્ધ જરૂર માનવો જોઇયે. કિંચ, ધર્મો ધર્મીથી સર્વથા ભિન્ન છે એ માન્યતા ભૂલભરેલી સમજવી; કારણ કે એમ માનવા જતાં તો જ્યારે આત્મા અને જ્ઞાન એ બે આપસમાં સર્વથા ઘટની માફક ભિન્ન મનાય ત્યારે તો ભિન્નતા સરખી હોવાથી જ્ઞાનનો ધર્મી આત્મા જ છે, ઘટ નથી એમ કેવી રીતે કહી શકશો? તથા ભિન્નતા સર્વમાં બરાબર એક સરખી હોવાથી આ ધર્મ અમુકનો જ છે, અમુકનો નથી, અમુક ધર્મનો અમુક જ ધર્મી છે, અમુક નથી એવો વ્યવહાર પણ કદાપિ થઇ શકવાનો નહિ. માટે ધર્મ–ધર્મીમાં સર્વથા

ભિન્નતા છે એવી માન્યતા યુક્તિ–વિકલ સમજવી. કિન્તુ કથંચિત્ ભિન્નછે અર્થાત્ કોઇ અપેક્ષાએ ભિન્ન છે અને કોઇ અપેક્ષાએ અભિન્ન પણ છે. એ માન્યતા યુક્ત છે.

સારાંશ–ધર્મ–ધર્મીમાં કથંચિત્ ભિન્નાભિન્નરૂપે સત્ત્વ રહેલ છે, તેમ પરરૂપથી અસત્ત્વ પણ કથંચિત્ ભિન્નાભિન્નરૂપે છે, એ વાત પણ સાથે ભૂલવા જેવી નથી.

અનેકાન્તવાદમાં બીજા લોકોએ આપેલા દોષોનું નિરૂપણ.

સત્ત્વ, અસત્ત્વ, નિત્યત્વ, અનિત્યત્વ વિગેરે વિરુદ્ધ ધર્મોને પ્રતિપાદન કરનાર અનેકાન્તવાદમાં અનેક દોષો આવતા હોવાથી તેવા અનેક દોષગ્રસ્ત અનેકાન્તવાદને માનવા કયો બુદ્ધિશાલી ઇચ્છા કરે ? એ વાત ખૂબ યુક્તિપૂર્વક સમજાવ્યા પછી તેનું નિરાકરણ કરવામાં આવશે—

જે વસ્તુ સતસ્વરૂપ હોય તે અસતસ્વરૂપ હોઇ શકે નહિ અને જે અસતસ્વરૂપ હોય તે સતસ્વરૂપ હોઇ શકે નહિ; કારણ કે શીત અને ઉષ્ણની માફક સત્ અને અસત્ આપસમાં વિરોધી હોવાથી બંને સાથે એકમાં રહી શકે જ નહિ. જો કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે સત્ત્વ પોતે અસત્ત્વરૂપથી રહે છે તો પછી અસત્ત્વ પોતે સત્ત્વરૂપથી રહેવાનું. ત્યારે તો સત્ત્વાસત્ત્વમાં કંઇ પણ વિશેષતા ન રહેવાથી અમુક વસ્તુ અસતસ્વરૂપ જ છે, સતસ્વરૂપ નથી એમ જૈનોથી કદાપિ કહી શકાશે નહિ. માટે આવા પ્રકારની સ્યાદ્વાદની વિરુદ્ધ માન્યતામાં વિરોધ નામનો

પ્રથમ દોષ આવવાનો. વસ્તુને સત્ત્વાસત્ત્વરૂપ સ્વીકારવામાં આ વસ્તુ સત્ છે કે અસત્ છે ? તેમાં કોઇ પણ પ્રકારનો નિર્ણય નહિ થતો હોવાથી બીજો સંશય નામનો દોષ પણ આવવાનો.

જે અંશથી સત્ છે તે અંશથી શું સત્ છે કે અસત્ છે આ બે પ્રશ્નો પૂછવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમ પક્ષમાં તો જ્યારે વસ્તુ કેવલ સત્સ્વરૂપ જ છે ત્યારે દરેક વસ્તુમાં સત્ત્વાસત્ત્વ વિગેરે ધર્મો રહેલા છે; આ વાતને પ્રતિપાદન કરનાર આપનો સ્યાદ્વાદ હવામાંજ ઉડી જવાનો, અને બીજો પક્ષ માનવામાં તો અનવસ્થા-રાક્ષસી ગળું જ પકડવાની; કારણકે જે અંશથી સત્ત્વ છે, તેજ અંશથી શું સત્ત્વ છે કે સત્ત્વાસત્ત્વ ઉભય છે આ બે પ્રશ્નો બીજા પક્ષમાં જરૂર થવાના અને એવી રીતે પ્રશ્ન-પ્રણાલીને લઇને અનવસ્થા જરૂર આવવાની. માટે ત્રીજો અનવસ્થા દોષ. સત્ત્વનું અધિકરણ બીજું અને અસત્ત્વનું અધિકરણ પણ બીજું છે એમ માનવામાં વ્યધિકરણ નામનો ચોથો દોષ પણ જરૂર આવવાનો.

જે રૂપથી સત્ત્વ છે તે રૂપથી સત્ત્વ પણ છે અને અસત્ત્વ પણ છે એમ માનવામાં સંકર નામનો પાંચમો દોષ આવવાનો, કારણકે એકી વખતે બંનેનું જે પ્રતિપાદન કરવું તેનું નામ જ સંકર કહેવાય. જે રૂપથી સત્ છે તે રૂપથી સત્ છે તથા જે રૂપથી અસત્ છે તે રૂપથી સત્ પણ છે એવી રીતે માનવામાં વ્યતિકર નામનો છઠ્ઠો દોષ આવવાનો; કારણકે એકબીજાના વિષયમાં જે પ્રવેશ કરવો તેનું નામ જ વ્યતિકર છે. સર્વ વસ્તુને અનેકાન્તરૂપ માનવામાં જલમાં અગ્નિપણું અને અગ્નિમાં

જલપણું પ્રાપ્ત થવાનું ત્યારે જલાર્થિની અગ્નિમાં અને જેને અગ્નિનો ખપ હોય તેની જલમાં પ્રવૃત્તિ થવાનો પ્રસંગ આવવાનો. આવી રીતે થવાથી પ્રતિનિયત વ્યવહારનો લોપ થવાનો અને તેની સાથે પ્રમાણવિરુદ્ધતાનો પ્રસંગ પણ જરૂર આવવાનો. આવા મોટા મોટા મેરૂ જેવા સાત દોષો આવતા હોવાથી અનેકાન્તવાદ કોઇપણ સહૃદયને માનવા લાયક નથી.

અનેકાન્તવાદ ઉપરથી દોષોનો ઉદ્ધાર.

વિરોધનું નિરાકરણ.

પ્રથમ દૂષણ આપતાં જણાવવામાં આવ્યું કે જે વસ્તુ સતસ્વરૂપ હોય તે અસતસ્વરૂપ હોઈ શકેજ નહિ ઇત્યાદિ કથનથી વિરોધદોષનો અવકાશ જણાવવામાં આવ્યો. તે તો કેવળ ભોળા લોકોને ફસાવવા માટે જ ઘડી કાઢયો લાગે છે, કારણકે અનુભવવિષયક સત્ત્વ-અસત્ત્વમાં વન્ધ્યાપુત્રની માફક જ્યાં વિરોધની ગન્ધ પણ ન હોય ત્યાં બીજાની તો વાતજ શી કરવી? તે જ વાતને યુક્તિપૂર્વક સમજાવવામાં આવે છેઃ—વિરોધના ત્રણ ભેદ છે—શીતોષ્ણની માફક એક બીજાની સાથે એક સ્થાનમાં ન રહેવું તે પ્રથમ વિરોધ. સર્પ અને નોળીઆની માફક વધ્ય-ઘાતક નામનો બીજો વિરોધ અને પરસ્પરપરિહાર સ્થિતિ નામનો ત્રીજો વિરોધ. આ ત્રણ વિરોધ પૈકી એક વિરોધ પણ અત્ર નથી તે જણાવવામાં આવે છેઃ—

સ્વદ્રવ્યાદિ ચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ સ્વરૂપથી જે સમયે

વસ્તુમાં સત્ત્વ રહે છે, તેજ કાલમાં પરદ્રવ્યાદિ ચતુષ્ટયને લઇને અસત્ત્વને પણ રહેવામાં કંઇ પણ બાધ જોવામાં આવતો નથી. ત્યારે તો શીતોષ્ણની માફક સાથે નહિ રહેવા રૂપ (સહાનવસ્થાન લક્ષણ) પ્રથમ વિરોધનો અવકાશ જ કયાં રહ્યો ? જેમ આપ લોક ઘટમાં ઘટત્વસામાન્યને લઇને ઘટને સતસ્વરૂપ માનો છો અને પટપણું (પટત્વસામાન્ય) તેમાં નહિ રહેવાથી તેને લઇને ઘટને અસતસ્વરૂપ માનો છો. અર્થાત્ ઘટમાં અસત્ત્વ છે એમ કહેવામાં આપ લગાર માત્ર વિરોધ દર્શાવતા નથી તેમ અમો પણ તેમાં સ્વસ્વરૂપથી સત્ત્વ અને પરરૂપથી અસત્ત્વ માનવામાં લગાર માત્ર વિરોધનો અવકાશ નથી એમ માનીએ છીએ. માટે શીતોષ્ણની માફક પ્રથમ વિરોધ અત્ર છે જ નહિ. હવે રહ્યો વધ્યઘાતક નામનો બીજો વિરોધ. તે પણ અત્ર સંભવતો નથી તે વાત યુકિતપૂર્વક સમજાવવામાં આવે છે.—

જ્યાં સર્પ હોય ત્યાં નોળીઓ ન હોવો જોઇએ અને જ્યાં નોળીઓ હોય ત્યાં સર્પનો અવકાશ હોય જ કયાંથી ? કારણકે તેઓનો પરસ્પર વધ્ય-ઘાતકપણાનો સંબન્ધ છે. સર્પ વધ્ય છે અને નોળીઓ ઘાતક છે એટલા માટે આ બંનેનું એક સ્થાનમાં અવસ્થાન સંભવી શકતુંજ નથી. પરન્તુ અત્ર તેમ બિલકુલ નથી. જ્યાં સત્ત્વ જે અપેક્ષાએ રહેલું હોય ત્યાં તેથી બીજી અપેક્ષાએ અસત્ત્વને રહેવામાં કોઇ પણ જાતનો બાધ છે જ નહિ, ત્યારે વધ્યઘાતક વિરોધની આશંકા પણ બુદ્ધિશાલીના મનોમંદિરમાં કેવી રીતે આવી શકે ? તે વાત ખાસ વિચારણીય છે, આ ઠેકાણે વિરોધ તો દૂર રહ્યો

પરન્તુ પરસ્પર વિરોધભાવ ભજનારાઓને પણ પ્રેમભાવથી રાખવાનું કામ સ્યાદ્વાદ મહાનરેન્દ્ર સાપેક્ષરૂપથી કરે છે, એજ તેની ખૂબી છે; કારણકે વસ્તુમાં સ્વદ્રવ્યાદિચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ સત્ત્વને અવકાશ મળે છે અને તે જ વસ્તુમાં પરદ્રવ્યાદિચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ અસત્ત્વનો અવકાશ રહે છે. માટે બીજો વિરોધ જ અત્ર કયાં છે? કિંચ વધ્યઘાતક નામનો બીજો વિરોધ પણ એક વ્યક્તિ કમજોરવાળી હોય અને બીજી બલવાન્ હોય ત્યાં જ સંભવી શકે છે. જેમ સર્પ–નકુલ, ગો–વ્યાઘ્ર, ઉંદર–બિલાડી વિગેરેમાં. પરન્તુ અત્ર જ્યારે પોતપોતાના વિષયમાં બંને સરખા બળવાળા છે ત્યારે સત્ત્વ–અસત્ત્વમાં વિરોધનો સંભવ જ કયાં છે? એ ખાસ વિચારણીય છે. હવે રહ્યો પરસ્પરપરિહાર નામનો ત્રીજો વિરોધ. તેનો પણ અત્ર સંભવ નથી તે સમજાવવામાં આવેછે,–એકજ કેરીમાં જે વખતે લીલું રૂપ અને ખાટો રસ હોય તે વખતે પીળું રૂપ અને મધુર રસ સંભવતો નથી. માટે મધુર રસ અને પીળો રંગ, પ્રથમના લીલા વર્ણને તથા ખાટા રસની સત્તાને દૂર કરીને તેવી અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે તેવે ઠેકાણે આ આ દોષનો અવકાશ રહે છે, પરન્તુ સત્ત્વકાલમાં પરરૂપથી અસત્ત્વને રહેવામાં જ્યાં લગાર માત્ર વિરોધ નથી, ત્યાં પરસ્પર પરિહાર નામનો બિચારો નપુંસક વિરોધ પણ આવીને શું કરવાનો? માટે ત્રીજો વિરોધ પણ અત્ર નથી તે ખૂબ ધ્યાનમાં રાખવું.

કિંચ, સ્યાદ્વાદ માનવામાં વિરોધનો અવકાશ બિલકુલ છે જ નહિ; તે કંઇક વિશેષ રૂપથી સમજાવવામાં આવે છે.–

પૂર્વે કહેલા વિરોધો શું સ્વરૂપમાત્રના સદ્ભાવથી આવે છે ? અથવા એક કાલમાં સંભવ ન હોવાથી આવે છે ? અથવા એક દ્રવ્યની સાથે સંબન્ધમાં ન ઘટવાથી આવે છે ? અથવા એક કાલમાં, એક દ્રવ્યમાં અને એક પ્રદેશમાં સંબન્ધ ન રહેવાથી આવે છે ? આ ચાર પ્રશ્નો વિરોધપ્રદર્શક એકાન્તવાદીઓને પૂછવામાં આવે છે.

તેમાં પ્રથમ પક્ષનો તો અવકાશ છેજ નહિ. જ્યાં પોતાની સદ્ભાવ દશામાં શીત સ્પર્શને બીજા નિમિત્તની અપેક્ષા ન હોય ત્યાં જ સ્વરૂપસદ્ભાવ નામના પ્રથમ પક્ષને અવકાશ રહેછે, છતાં જો માનવામાં ન આવે તો ત્રણ લોકમાં પણ શીત સ્પર્શની સદ્ભાવદશામાં ઉષ્ણસ્પર્શનો અભાવ થવો જોઇએ અને પ્રકૃતમાં તો જ્યારે એક વસ્તુમાં સત્વ-અસત્વને સાથે માનવામાં સ્વપરદ્રવ્યાદિ ચતુષ્ટયરૂપ અન્ય નિમિત્તની અપેક્ષા રહે છે, ત્યારે પ્રથમ પક્ષને અવકાશ કયાં રહ્યો ? હવે રહ્યો બીજો પક્ષ. તે પણ જ્યારે એક કાલમાં સ્વરૂપની અપેક્ષાએ સત્વ અને પરરૂપની અપેક્ષાએ અસત્વનો જૂદી જૂદી રીતે અનુભવ થાય છે, ત્યારે એક કાલમાં સંભવ ન હોવા રૂપ બીજા પક્ષનો પણ અત્ર અવકાશ કયાં રહ્યો ? ત્રીજા પક્ષમાં પણ દોષનો સંભવ બતાવવામાં આવે છે-જ્યારે એકજ લોઢાના ગોળામાં રાત્રિમાં શીત સ્પર્શ જોવામાં આવે છે અને દિવસમાં ઉષ્ણ સ્પર્શનો અનુભવ થાય છે; ત્યારે એક દ્રવ્યમાં શીતોષ્ણનો અસંભવ હોવાથી સત્વ-અસત્વનો પણ અસંભવ છે એ વાતનું લોઢાના ગોળારૂપ દ્રવ્યના દૃષ્ટાન્તથી

નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું માટે ત્રીજો પક્ષ પણ અનાદરણીય છે.

હવે રહ્યો ચોથો પક્ષ. તે પણ હેય છે. એકજ લોઢાના વાસણમાં જે ઠેકાણે સ્પર્શની અપેક્ષાએ ઉષ્ણ સ્પર્શ માલૂમ પડે છે, તેજ ઠેકાણે રૂપની અપેક્ષાએ શીતપણું પણ અનુભવ–ગોચર થાય છે. જો કદાચ રૂપની અપેક્ષાએ પણ ઉષ્ણ સ્પર્શ પણું માનવામાં આવે તો જોવાવાળા મનુષ્યનાં નેત્રો જ બળી જવાં જોઇએ, કારણ કે આપ તો નેત્રને પ્રાપ્યકારી માનો છો; તેમજ અત્ર પણ એક પ્રદેશમાં એક કાલમાં તથા એક દ્રવ્યમાં સ્વરૂપ દ્રવ્યાદિ ચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ સત્ત્વ અને અસત્ત્વ માનવામાં કોઇ પણ જાતની અડચણ જ નથી ત્યારે વિરોધ દર્શાવનાર ચોથો પક્ષ પણ નિર્બુદ્ધિપણાનો પરિચય કરાવે છે, તેમ કેમ ન કહી શકાય ?

પ્ર૦ એકજ વસ્તુમાં એક કાલમાં બંને વિરૂદ્ધ ધર્મો રહે છે, એમ કેવી રીતે માની શકાય ?

ઉ૦ જેમ એકજ પુરુષમાં સાપેક્ષપણે લઘુપણું, ભારેપણું, વૃદ્ધપણું, પુત્રપણું, પિતાપણું વિગેરે અનેક વિરૂદ્ધ ધર્મોને માનવામાં જ્યારે આપ લોકોના મતમાં વિરૂદ્ધતા ભાસતી નથી ત્યારે સત્ત્વ, અસત્ત્વ, નિત્યત્વ, અનિત્યત્વ વિગેરે ધર્મોને સાપેક્ષપણે એકમાં માનવામાં વિરોધની ગન્ધ પણ ક્યાંથી હોય તે તો સહજ સમજી શકાય તેમ છે. સારાંશ–પરસ્પર વિરોધને ભજનાર ધર્મોને સાપેક્ષપણે એક માનવા છતાં પણ સર્વથા વિરોધનો અવકાશ નથી. વિરૂદ્ધતા તો સ્થૂલદૃષ્ટિથી

વિચાર કરનારાઓના મતમાંજ નિવાસ કરી શકે છે. પરન્તુ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી વિચાર કરનારાઓને સાપેક્ષપણે એકમાં અનેક ધર્મોને માનવા છતાં પણ લેશમાત્ર વિરોધ ભાસતો નથી તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું. વિરોધ નામના પ્રથમ દોષનું નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું.

સંશયનું નિરાકરણ.

જે ઠેકાણે વસ્તુની પ્રતીતિ દૃઢપણે ન થતી હોય, ત્યાં જ સંશયનો અવકાશ રહેછે-જેમ સ્થાણુ-પુરુષમાં; પરન્તુ આ ઠેકાણે તો સ્વરૂપથી સત્ત્વ અને પરરૂપથી અસત્વની પ્રતીતિ જ્યારે ખૂબ દૃઢપણે થાય છે ત્યારે સંશયને અવકાશ જ ક્યાં રહ્યો ?

અનવસ્થાનું નિરાકરણ.

સત્ત્વ, અસત્વ વિગેરે ધર્મો વસ્તુ સંબન્ધી છે, પરન્તુ ધર્મોના તે ધર્મો નથી; કારણ કે ધર્માણાં ધર્મા ન સન્તિ એવું વચન છે. તેને અનુકૂલ ચાલવામાં પણ અનેકાન્તને બિલકુલ હાનિ નથી તથા અનેકાન્ત પણ સમ્યક્ એકાન્ત સિવાય સંભવી શકતો નથી. માટે નયની અપેક્ષાએ સમ્યક્ એકાન્ત અને પ્રમાણની અપેક્ષાએ સમ્યક્ અનેકાન્ત માનવામાં આવેછે. તથા નય અને પ્રમાણ સિવાય વસ્તુનું પરિજ્ઞાન યથાર્થ રીતે થઇ શકતું નથી. જેમ વસ્તુતત્ત્વના પરિજ્ઞાનમાં સમ્યક્ પ્રમાણની અપેક્ષા છે, તેમ સમ્યક્ નયની અપેક્ષા પણ જરૂર રહેછે. આટલા કારણ માટે જ સાચો અનેકાન્ત તથા સાચો એકાન્ત

માનવાની આવશ્યકતા રહે છે. પ્રકૃતમાં સાપેક્ષપણે સત્ત્વમાં પણ સત્ત્વ-અસત્ત્વરૂપ ધર્મો રહેછે. એવી કલ્પના કરવામાં કંઇ પણ બાધા છે જ નહિ.

પ્ર૦ સત્ત્વમાં પણ સત્ત્વ-અસત્ત્વરૂપ ધર્મોને માનવામાં અનવસ્થા દોષ આવે છે, માટે કંઇ બાધ નથી એવું કથન અયુકત કેમ ન કહેવાય ?

ઉ૦ જે અનવસ્થા અનેકાન્તને ભૂષણરૂપ હોય તે દોષરૂપે હોઇ શકે જ નહિ. જે અનવસ્થા માનવામાં મૂળનો જ વિનાશ થતો હોય તે જ દૂષણરૂપ છે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું. મૂલક્ષિતિકરીમાહુરનવસ્થાં હિ દૂષણમ્ । આ પંક્તિ પણ ઉપર્યુકત વાતને જ ટેકો આપે છે જેમ જેમ સત્ત્વની ઉપર સત્ત્વ-અસત્ત્વની કલ્પના કરવામાં આવે છે; તેમ તેમ અનેકાન્તમાં ભૂષણતા વધતી જ જાય છે. પદાર્થમાત્રમાં સ્વરૂપથી સત્તા અને પરરૂપથી અસત્ત્વ છે તે વાત વિશેષરૂપથી સમજાવવામાં આવે છે.—

ઉપયોગપણું જીવનું લક્ષણ હોવાથી જીવનું પ્રથમ સામાન્ય ઉપયોગપણું સ્વરૂપ છે અને અનુપયોગપણું પરરૂપ છે. ઉપયોગસ્વરૂપ જીવનું પણ સાકાર વ્યવસાય તથા નિરાકાર દર્શન સ્વરૂપ છે અને વિપરીત પરરૂપ છે, સાકાર વ્યવસાયરૂપ જ્ઞાનનું પણ પ્રત્યક્ષ તથા પરોક્ષ જ્ઞાન સ્વરૂપ છે અને તેનું વૈશદ્ય તથા અવૈશદ્ય સ્વરૂપ છે અને અનાકાર દર્શનનું પણ ચક્ષુદર્શન,

અચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શન, કેવલદર્શન સ્વરૂપ છે અને પરોક્ષ જ્ઞાનનું પણ ઇન્દ્રિય–અનિન્દ્રિયનિમિત્તક વસ્તુપરિચયપણું સ્વરૂપ છે અને પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનું પણ અવધિજ્ઞાન મનઃપર્યાયજ્ઞાન તથા કેવલજ્ઞાન સ્વરૂપ છે અને તેથી ઉલટાં તમામ પરરૂપો સમજવાં. આવી રીતે સ્વરૂપસત્તાની ઉપર સ્વરૂપ-સત્તા તેની ઉપર પણ સ્વરૂપસત્તા માનવામાં અનેકાન્તમાં કંઇ પણ દૂષણ આવતું નથી. જ્યાં સ્વરૂપના સ્વરૂપનું વિવેચન કરવામાં સારો પરિચય થતો હોય ત્યાં દૂષણ હોય જ કયાંથી ? ભાવાર્થ–જીવમાં ઉપયોગ સ્વરૂપની અપેક્ષાએ સત્ત્વ અને અનુપયોગ સ્વરૂપથી અસત્ત્વ, ઉપયોગસત્તામાં પણ જ્ઞાન દર્શનની સત્તા અને જડપણા વિગેરેની અસત્તા. જ્ઞાન સત્તામાં પણ પરોક્ષ તથા પ્રત્યક્ષની સત્તા અને અનાકાર દર્શનની અસત્તા. અનાકાર દર્શનમાં પણ સામાન્યરૂપે વસ્તુના પરિચય કરાવવાની સત્તા અને સાકારની અસત્તા. પરોક્ષ-જ્ઞાનમાં પણ અસ્પષ્ટપણાની સત્તા અને સ્પષ્ટપણાની અસત્તા. પ્રત્યક્ષમાં પણ સ્પષ્ટપણાની સત્તા અને અસ્પષ્ટપણાની અ-સત્તા. અવૈશદ્યમાં પણ ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિયજન્યતાની સત્તા અને બીજાની અસત્તા એવી રીતે સત્ત્વની ઉપર સત્ત્વ–અસત્ત્વની કલ્પના કરવામાં જ્યાં સ્વરૂપનું વિશેષરૂપથી ભાન થતું હોય ત્યાં અનવસ્થાને દૂષણરૂપે ગણાય જ કેવી રીતે ?

પૂ૦ સત્ત્વમાં પણ સત્ત્વ–અસત્ત્વની કલ્પના કરવામાં ધર્મોની ઉપર ધર્મો રહેતા નથી એ વાકયની સાથે વિરોધ તો જરૂર આવવાનો.

ઉ૦ ઉપર્યુંક્ત શંકા વસ્તુતત્ત્વના પરિજ્ઞાનથી જે વિકલ હોય, તેને જ થઇ શકે તેમ છે, કારણ કે કોઇ એક ધર્મીની અપેક્ષાએ જે ધર્મરૂપ છે તે સદાને માટે સર્વની અપેક્ષાએ ધર્મરૂપ જ હોવો જોઇએ એવી કોઇ રાજાજ્ઞા નથી. જેમ કોઇ પોતાના પિતાની અપેક્ષાએ પુત્ર છે એટલાવતા તે સમસ્ત જગત્‌નો પુત્ર છે એમ કહેવા તો કોઇ પણ બુદ્ધિશાલી સાહસ કરી શકે જ નહિ. કિન્તુ જે વ્યક્તિ પોતાના પિતાની અપેક્ષાએ પુત્ર છે, તે પણ પોતાના પુત્રની અપેક્ષાએ પિતા પણ થઇ શકે છે. તેમ અત્ર પણ જે પોતાના ધર્મીની અપેક્ષાએ ધર્મરૂપ છે, તે પણ પોતાના ધર્મની અપેક્ષાએ ધર્મીરૂપ જરૂર થઇ શકે છે.

સારાંશ—સત્ત્વની ઉપર પણ બીજા સત્ત્વની કલ્પના કરવામાં પ્રથમના સત્ત્વમાં ધર્મીપણું અને બીજા સત્ત્વમાં ધર્મપણું એવી રીતે ઉત્તરોત્તર ધર્મીપણું તથા ધર્મપણું જરૂર માનવું જોઇએ. એટલાવતા ધર્મીમાં જ ધર્મનો સ્વીકાર હોવાથી પૂર્વોક્ત વાક્ય સાથે કંઇ પણ વિરોધ છે જ નહિ.

પૂ૦—આવી રીતે કલ્પના કરવામાં પણ અનવસ્થાદોષ તો જરૂર આવવાનો, કારણકે ધર્મ-ધર્મીનો વ્યવહાર તો અનાદિ અનન્ત છે.

ઉ૦—દિવસ પછી રાત્રિ, રાત્રિ પછી દિવસ અને તે પછી રાત્રિ, ત્યાર પછી દિવસ—આવા પ્રકારના અનાદિ અનંત વ્યવહારમાં જેમ અનવસ્થાને દૂષણરૂપે માનતા નથી તથા બીજથી અંકુર, તેથી બીજ અને તેથી અંકુર. આવા પ્રકારના વ્યવહારમાં

પણ જેવી રીતે અનવસ્થાને દૂષણરૂપે માનતા નથી તેમ ધર્મ-ધર્મીના વ્યવહારમાં પણ અનવસ્થા દૂષણરૂપ નથી એ જરૂર લક્ષ્યમાં રાખવું. માટે અનવસ્થા પણ અનેકાન્તમાં દૂષણરૂપ નથી એ વાત નિશ્ચિત થઇ.

વૈયધિકરણ દોષનું નિરાકરણ.

જેમ એક ફળરૂપ વસ્તુમાં રૂપ, રસ, ગન્ધ, સ્પર્શ ને સાથે રહેવામાં વૈયધિકરણપણું માનવામાં આવતું નથી; તેમ સત્ત્વ અસત્ત્વને પણ એક ઠેકાણે રહેવામાં વૈયધિકરણપણું છે જ નહિ.

સંકર વ્યતિકર દોષનું નિરાકરણ.

જેમ મેચક જ્ઞાન અનેક સ્વભાવવાળું છે તો પણ એક સ્વરૂપ માનવામાં સંકર વ્યતિકર દોષને આપ લોક અવકાશ આપતા નથી, તેવી રીતે આ ઠેકાણે પણ સ્વદ્રવ્યાદિ ચતુષ્ટયથી વસ્તુમાં સત્ત્વ અને પરદ્રવ્યાદિ ચતુષ્ટયને લઇને તેમાં અસત્ત્વ માનવામાં પણ તે દોષોને લગાર માત્ર અવકાશ મળતો નથી. કિંચ અનામિકા આંગળીની સાથે એકી વખતે મધ્યમા તથા કનિષ્ઠા આંગળીની સાથે સંયોગ થવાથી અનામિકા મધ્યમાથી નાની છે અને કનિષ્ઠાથી મોટી છે. આવા પ્રકારનો નાના મોટાનો વ્યવહાર એક વખતે માનવામાં જેમ સંકર વ્યતિકર દોષ આવતા નથી તેમ અત્ર પણ આવતા નથી એ ખૂબ ધારી રાખવું.

વ્યવહારલોપ-દોષનું નિરાકરણ.

જલમાં અનલપણાનો પ્રસંગ બતાવીને જલના અર્થીનિ

જલમાં પ્રવૃત્તિનો પ્રસંગ જે બતાવવામાં આવ્યો તે પણ મહા-મિથ્યાત્વ મોહની ચેષ્ટા સિવાય બીજું કંઇ પણ છે જ નહિ. તે વાતને દૃઢ કરવામાં આવે છે. જલમાં જે જલપણું બતાવવામાં આવ્યું છે તે પણ પોતાના સ્વરૂપની અપેક્ષાએ, નહિ કે બીજાના સ્વરૂપની અપેક્ષાએ. અર્થાત્ જે પુદ્ગલો જલરૂપે પરિણમેલાં હોય તેવી જલાવસ્થામાંજ જલપણાનું સત્ત્વ છે, નહિ કે અગ્નિ વિગેરે રૂપથી પરિણમેલ પુદ્ગલોની અગ્નિ વિગેરે અવસ્થાની અપેક્ષાએ, કિન્તુ તે અપેક્ષાએ તો જલમાં અસત્ત્વ રહેલ છે. આ ઉપરથી એ ભાવ નીકળ્યો કે જ્યારે અગ્નિરૂપથી જલમાં જલની સત્તા જ નથી અને જલરૂપથી અગ્નિમાં અગ્નિની સત્તા નથી ત્યારે આપ જ બતાવો કે જલના અર્થિની અગ્નિમાં અને અગ્નિના અર્થિની જલમાં પ્રવૃત્તિ થવાનો પ્રસંગ જ કેવી રીતે આવી શકવાનો? માટે આવી રીતે અસંબદ્ધ પ્રલાપ કરી સ્વયં નષ્ટાઃ પરાન્ નાશયન્તિ એ વાક્યનું અવલંબન કરી બીજાને ફસાવવા ચેષ્ટા કરવી તે તો નરી ભ્રાન્તિ સિવાય બીજું શું કહી શકાય? કિંચ, પુદ્ગલમાં અનન્ત શકિત હોવાથી જલનાં પુદ્ગલો કદાચિત્ વહ્નિરૂપે પરિણમે છે અને વહ્નિનાં પુદ્ગલો કદાચિત્ જલરૂપે પરિણમે છે. માટે કાલ વિગેરે સામગ્રીસમુદાયની અપેક્ષાએ અગ્નિમાં જલરૂપતા અને જલમાં અગ્નિરૂપતા માનવામાં અમારે તો કોઇપણ જાતની અડચણ છે જ નહિ અને પ્રવૃત્તિ તો જે જે કાલમાં જેવો જેવો પરિણામ દૃષ્ટિગોચર થાય તે તે કાલની અપેક્ષાએ તે તે પરિણામને અનુકૂલ જ થઇ શકે છે. જેમ કોઇ વ્યકિત કોઇ ભવમાં કોઇનો પુત્ર થયો અને તેજ વ્યકિત ભવા-

ન્તરમાં તેનો પિતા થયો અને કોઇ ભવમાં બંને પરસ્પર ભાઇ થયા એથી એ સમજાતું છે કે તેમાં નિરન્તર પિતાનો જ વ્યવહાર થાય અથવા પુત્રનો જ વ્યવહાર થાય એવો નિયમ કદાપિ બાંધી શકાય જ નહિ. પરન્તુ જે કાલમાં પુત્રનો પરિણામ થયો હોય તે કાલની અપેક્ષાએ પુત્રપણાનો વ્યવહાર અને જે કાલમાં પિતાનો પરિણામ થયો હોય તે કાલમાં પિતાપણાનો વ્યવહાર કરવો. આ પ્રમાણે તે તે કાલની અપેક્ષાએ તે તે વ્યવહાર કરવો જેવી રીતે ત્યાં પ્રસિદ્ધ છે તેમ પ્રકૃતમાં પણ જે સમયે જેવો પરિણામ હોય તે સમયે તેમાં તેવા પ્રકારનો વ્યવહાર કરવો એ વાત પણ ન્યાયસિદ્ધ છે. એ પ્રકારે સત્ત્વ-અસત્ત્વમાં પણ જાણી લેવું. માટે અમારે ત્યાં વ્યવહારલોપનો પ્રસંગ પણ બિલકુલ નથી તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું.

પૂ૦ સ્યાદ્વાદ માનવામાં પ્રમાણમાં અપ્રમાણનો, સર્વજ્ઞમાં અસર્વજ્ઞપણાનો, સિદ્ધમાં અસિદ્ધપણાનો પ્રસંગ વિગેરે દોષો તો જરૂર આવવાના.

ઉ૦ ઉપર્યુક્ત કથન પણ પોતાના બાલકોને એકાન્તમાં બેસી સમજાવવા લાયક છે; પ્રામાણિક સભાની મધ્યમાં બેસી. બોલવા લાયક નથી તે સમજાવવામાં આવે છે-પ્રમાણ પણ પોતાના વિષયમાં પોતાના સ્વરૂપથી પ્રમાણરૂપ છે અને અપ્રમાણના વિષયમાં અપ્રમાણરૂપથી અપ્રમાણરૂપ છે એ વાતને અમો સારી રીતે સ્વીકારીએ છીએ અને આપ જો પ્રમાણના અવિષયમાં પણ તે રૂપથી પ્રમાણરૂપ માનતા હો તો આપની કેવળ

અભ્રાન્ત છે. આ ઠેકાણે એકજ જ્ઞાનમાં કોઇ અપેક્ષાએ ભ્રાન્તપણું અને કોઇ અપેક્ષાએ અભ્રાન્તપણું સ્વીકારનારા બૌદ્ધોથી કોઇ પણ રીતે સાપેક્ષવાદ રૂપ સ્યાદ્વાદનું ખંડન થઇ શકે ખરૂં ? તથા દર્શનની ઉત્તર કાલમાં થનારો જે સ્વાથીકાર અધ્યવસાય રૂપ વિકલ્પ તેને ગાહ્ય અર્થમાં સવિકલ્પકપણું હોવાથી અને આત્મસ્વરૂપમાં તો સર્વચિત્ત ચૈત્તાનું આત્મસંવેદનરૂપ પ્રત્યક્ષ માનવાથી નિર્વિકલ્પકપણું. આ પ્રમાણે એકજ જ્ઞાનમાં કોઇ અપેક્ષાએ સવિકલ્પકપણું અને કોઇ અપેક્ષાએ નિર્વિકલ્પકપણું એમ બંને રૂપો માનવાથી અનેકાન્તનો આશ્રય લીધા સિવાય છૂટકો જ નથી.

તથા હિંસા, વિરતિ, દાન વિગેરેનું જે ચિત્ત છે તે જ સ્વસંવેદનમાં પ્રાપ્ત થયેલ સત્ત્વ, બોધરૂપતા, સુખ વિગેરેમાં પ્રમાણરૂપ છે અને તે ક્ષણક્ષયિપણામાં તથા સર્વ પ્રાપણશક્તિ વિગેરેમાં અપ્રમાણરૂપ છે. આવી રીતે એકજ ચિત્તમાં કોઇ અપેક્ષએ પ્રમાણતા અને કોઇ અપેક્ષાએ અપ્રમાણપણું આ બંને વિરુદ્ધ વાતો અનેકાન્તવાદનો સ્વીકાર કર્યા સિવાય કેવી રીતે ઘટી શકશે ? તેનો વિચાર કરશો.

જે વસ્તુ ચતુરસ્ર, ઊર્ધ્વતા રૂપથી પ્રમેય છે, તે જ મધ્યભાગ ક્ષણવિવર્તાદિ રૂપથી અપ્રમેય છે. આવી રીતે એકજ વસ્તુમાં પ્રમેયપણું તથા અપ્રમેયપણું માનનારાઓથી પણ અનેકાન્તનું શરણ લીધા સિવાય કદાપિ છૂટકારો થવાનો નહિ. પૂર્વોત્તર ક્ષણની અપેક્ષાએ એકજ ક્ષણમાં જન્યતા તથા

જનકતાના સ્વીકાર દ્વારા સ્યાદ્વાદ-મહાનરેન્દ્રની પધરામણી ઘરમાં અવશ્ય કરાવવી પડે છે.

અર્થાકાર જ્ઞાન પોતેજ અર્થનું ગ્રાહક હોય, બીજું નહિ; એવી રીતે માનનારાનું ચિત્રપટને ગ્રહણ કરનારૂં એક જ્ઞાન અનેકાકારરૂપ હોવાથી તેઓથી સ્યાદ્વાદ-મહાનરેન્દ્રની આજ્ઞાનો લોપ કદાપિ થઇ શકવાનો નહિ. તથા સુગતનું જ્ઞાન સર્વ પદાર્થ વિષયક હોવાથી અને સર્વ અર્થના આકારરૂપ હોવાથી તે પણ ચિત્ર કેમ ન કહેવાય? એકજ હેતુમાં પક્ષધર્મપણું તથા સપક્ષ સત્ત્વ દ્વારા અન્વયરૂપતા અને વિપક્ષમાં નહિ રહેવાથી વ્યતિરેકરૂપતા —આ પ્રમાણે એકજ હેતુમાં અન્વયિપણું તથા વ્યતિરેકપણું એ બંને વિરૂદ્ધ છે તે પણ સાપેક્ષપણાથી અવિરૂદ્ધપણું બતાવનારા સુગતશિષ્યોથી કોઇ પણ રીતે અનેકાન્તથી ભાગીને દૂર જવાય તેમ છે જ નહિ. ઉપર્યુક્ત તમામ યુક્તિયો બૌદ્ધના અનુયાયી વૈભાષિકના વિચાર પ્રમાણે બતાવવામાં આવી.

સૌત્રાન્તિકના મત પ્રમાણે અનેકાન્તનું નિરૂપણ—

'એક જ કારણ ઉત્તરોત્તર સામગ્રી અન્તર્ગત કાર્યને કરનાર હોય છે' તેમ તેઓ માને છે. જેમ રૂપ, રસ, ગન્ધ વિગેરે સામગ્રીમાં રહેલું રૂપ ઉપાદાન સ્વરૂપથી પોતાના ઉત્તર ક્ષણના રૂપને પેદા કરે છે અને રસાદિ ક્ષણોને સહકારીરૂપે પેદા કરે છે અને તે રૂપ-રૂપના અવલોકન કરવાના મનવાળાને ચક્ષુ વિગેરે સામગ્રી અન્તર્ગત પુરૂષને સહકારીપણે જ્ઞાન

ભેદા કરાવે છે. એવી રીતે એકજ કારણ અનેક કાર્યોને એક કાલમાં કરી શકે છે—આવી તેઓની માન્યતા ઉપર પ્રશ્નને અવકાશ જરૂર રહે છે કે, શું તે એક કારણ અનેક કાર્યોને એક સ્વભાવથી કરે છે અથવા તો ભિન્નભિન્ન સ્વભાવથી ?

તેમાં પ્રથમ પક્ષ માનવામાં તો જ્યારે એકજ સ્વભાવથી અનેક કાર્યને કરવાપણું તેમાં છે, તો પછી કાર્યમાં ભિન્નતા આવવાનું શું કારણ ? કારણ કે એક સ્વભાવવાળા કારણથી બનેલાં કાર્યો તમામ જૂદાં છે એમ તો કદાપિ ન જ થવું જોઇએ. કિંચ, આપ લોક પણ જ્યારે એકમાં અનેક કાર્ય કરવાપણું માનો છો, ત્યારે નિત્ય પદાર્થ એક સ્વભાવથી વિવિધ કાર્ય કરે છે; એવી રીતે માનનારા સાંખ્ય વિગેરેનું ખંડન કરવાનું શું કારણ ? જે વાત માનવામાં સરખો દોષ આવતો હોય તે દોષોનો ઉદ્ધાર પોતાના ઉપરથી કર્યા સિવાય બીજા ઉપર આક્ષેપ કરવા તૈયાર થવું એ તો પોતાની અરેખરી અજ્ઞાનતા જ કહી શકાય.

જેમ અનિત્યમાં વિવિધ કાર્ય કરવાપણું ઘટતું નથી, તેમ નિરંશ એકસ્વભાવરૂપ નિત્ય પદાર્થમાં પણ વિવિધ કાર્ય કરવાપણું ઘટતું નથી. માટે નિત્યમાં વિવિધ કાર્ય કરવાપણું માનવામાં આવતું નથી. આ કથન પણ ધૂલિપ્રક્ષેપરૂપ હોવાથી અનાદરણીય છે.

જો કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે સહકારીના ભેદથી અનિત્ય પદાર્થ વિવિધ કાર્ય કરે છે, તો પછી નિત્ય પદાર્થ

પણ તેવી રીતે વિવિધ કાર્ય કેમ ન કરી શકે ? અથવા વિવિધ સ્વભાવથી અનિત્ય પદાર્થ વિવિધ કાર્ય કરે છે, ત્યારે નિત્ય પણ વિવિધ સ્વભાવ દ્વારા વિવિધ કાર્ય ન કરી શકે તેનું શું કારણ ? એ પણ સાથ વિચારણીય છે. તેના ઉત્તરમાં એમ કહેવામાં આવે કે ફૂટસ્થ એક સ્વભાવવાળા નિત્ય પદાર્થમાં જ્યારે વિવિધ સ્વભાવ જ નથી ત્યારે વિવિધ કાર્ય કરવાની તો વાત જ શી કરવી ? તો પછી અનિત્ય પણ એક સ્વભાવવાળું હોવાથી તે દ્વારા પણ વિવિધ કાર્ય કરવાનો સંભવ કેવી રીતે હોઇ શકે ? આ પ્રમાણે નિત્યમાં તથા અનિત્યમાં કાર્ય કરવામાં સમાન દોષ આવતા હોવાથી નિત્યાનિત્ય ઉભયરૂપ વસ્તુ માની સ્યાદ્વાદનું અવલંબન કરવું તેજ સર્વોત્તમ છે. અપરંચ, એક સ્વભાવવાળા કારણમાં અનેક કાર્ય કરવાપણું માનવું તે પણ પ્રકારાન્તરથી અનેકાન્ત નહિ તો બીજું શું કહી શકાય ?

સુગતશિષ્યાનુયાયિ જ્ઞાનવાદિના મત પ્રમાણે સ્યાદ્વાદનું પ્રદર્શન.

સ્વાર્થ અને આકારનું એક જ અભિન્નરૂપે સંવેદન થાય છે અને સંવેદનથી ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકના આકારનો અનુભવ પોતાની મેળે થાય છે. તથા સંવેદનમાં ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકના આકારની કલ્પના તો સ્વપ્નામાં પણ અનુભવગોચર તેઓને નહિ જ હોય. જ્યારે વસ્તુસ્થિતિ આવા પ્રકારની છે, તો પછી જે કદાપિ અનુભવગોચર ન હોય તેને પણ અનુભવગોચર માનવામાં આવે તો સર્વને-

મુક્તિનો પ્રસંગ આવવાનો; કારણકે તત્ત્વજ્ઞાનની ઉત્પત્તિને જ તેઓ મુક્તિ માને છે, અને સંવેદનનો અનુભવ પણ કથંચિત સંવેદનરૂપે થાય છે. સારાંશ-સંવેદનમાં અનુભવપણું અને અનનુભવપણું આ બંને વિરૂદ્ધ ધર્મોને માનવાથી અનેકાન્તનું શરણ તેઓને જરૂર લેવું પડે તેમ છે.

કિંચ, સર્વનું જ્ઞાન સ્વસંવેદનથી ગ્રાહ્યગ્રાહકના આકારથી શૂન્ય હોવાને લીધે આત્માના અસંવેદન તથા સંવેદનપણાને લઇને જ્યારે સવિકલ્પક-નિર્વિકલ્પકરૂપ થયું; ત્યારે આપનો એકાન્તવાદ કયાં રહ્યો ?

તથા ગ્રાહ્યાકાર પણ એક કાલમાં અનેક અર્થોનો અવભાસક હોવાથી એકાન્તવાદ તો કદાપિ ટકી શકવાનો નહિ; માટે જ્ઞાનવાદીઓના મત પ્રમાણે પણ અનેકાન્તવાદ જરૂર સ્વીકરણીય થવાનો.

અને શૂન્યવાદી તો જ્યારે વંધ્યાપુત્રની જેવા શૂન્યનું જ પ્રતિપાદન અપ્રમાણિકપણે કરે છે, ત્યારે એવા અપ્રમાણિકની સાથે એકાન્ત-અનેકાન્તવાદની કથા પણ નકામી જ છે. જ્યાં કોઇપણ વસ્તુની માન્યતા જ નથી, ત્યાં આવા પ્રકારની કથા તો બધિર આગળ ગીતગાનની માફક અનુપયોગી જ થઇ પડવાની. આથી એ ભાવાર્થ નીકળ્યો કે બૌદ્ધોના મત પ્રમાણે અનેકાન્તવાદ જરૂરનો છે. તે વાતને નીચેના શ્લોકો પણ ટેકો આપી રહ્યા છે—

विज्ञानस्यैकमाकारं नानाकारकरम्बितम् ।
इच्छंस्तथागतः प्राज्ञो नानेकान्तं प्रतिक्षिपेत् ॥
—વીતરાગસ્તોત્ર, પ્રકાશ ૮ મો, શ્લોક ૮.

ભાવાર્થ પૂર્વમાં અપાઇ ગયો છે.

दूषयेदज्ञ एवोच्चैः स्याद्वादं न तु पण्डितः ।
अज्ञप्रलापे सुज्ञानां न द्वेषः करुणैव तु ॥
—અધ્યાત્મોપનિષત્ ૧ અધિકાર, શ્લોક ૬૪.

ભાવાર્થ—જેવી રીતે સૂર્ય સન્મુખ કરેલ ધૂલિપ્રક્ષેપ પોતાને જ નુકસાનકર્તા થઇ પડે છે, પરન્તુ સૂર્યને તેથી કંઇ પણ હાનિ નથી; તેવીજ રીતે અજ્ઞાની મનુષ્યો જ સ્યાદ્વાદને પોતાના કુતર્કોદ્વારા દૂષિત કરવા ઉદ્યમ કરે છે, તેથી સ્યાદ્વાદને કંઇ પણ નુકસાન છે જ નહિ, પરન્તુ તેવો ઉદ્યમ કરનાર પોતે જ વિદ્વજ્જનસમાજમાં હાંસીને પાત્ર બને છે. જે સાચા વિદ્વાન લોકો છે, તે તો સ્યાદ્વાદના રહસ્યને વિચારી મનમાં પ્રમોદ ધારણ કરે છે; તેવા અજ્ઞાનીઓના પ્રલાપમાં સુજ્ઞ જનોને કંઇ પણ દ્વેષભાવ છે જ નહિ, પરન્તુ તેઓ ઉપર કરુણાભાવ રાખવો એનું પોતાનું કર્ત્તવ્ય સમજે છે. કિંચ, પદાર્થનો નિશ્ચય પણ અનેકાન્તમાં જ થાય છે, તે વાત નીચેના શ્લોકદ્વારા સમજાવવામાં આવે છે—

अनेकान्तत एवातः सम्यग्मानव्यवस्थितेः ।
स्याद्वादिनो नियोगेन युज्यते निश्चयः परम् ॥
—શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય સ્તબક ૭, શ્લોક ૨૫, પૃ. ૨૫૫

ભાવાર્થ— અનેકાન્તવાદથી જ દરેક પદાર્થની વાસ્તવિક રીતે પ્રમાણ પૂર્વક વ્યવસ્થા થઇ શકે છે. એતાવતા પદાર્થનો વાસ્તવિક નિશ્ચય અનેકાન્તવાદીઓને જ નિયમથી થાય છે, એકાન્તવાદિયોને નહિ—એ ખાસ ખ્યાલમાં રાખવું.

તથા વિરોધ પણ તે હોઇ શકે કે જે ન્યાયયુક્ત હોય, પરન્તુ જ્યાં કેવલ ન્યાયની ગન્ધ ન હોય તે લોકોએ વિરોધ બતાવવા તૈયાર થવું તે તો માત્ર પોતાની જડતા અથવા હઠવાદને જ પ્રકાશિત કરવા સમાન છે, તે સિવાય બીજું કંઇ પણ સમજવાનું છે જ નહિ. તે વાતને નીચેનો શ્લોક સારી રીતે પુરવાર કરી આપે છે—

एवं न्यायाविरुद्धेऽस्मिन् विरोधोद्भावनं नृणाम् ।
व्यसनं वा जडत्वं वा प्रकाशयति केवलम् ॥

—શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય સ્તબક ૭, શ્લોક ૩૪, પૃ. ૨૬૪.

ભાવાર્થ ઉપર આવી ગયો છે.

નૈયાયિક-વૈશેષિકના મત પ્રમાણે અનેકાન્તનું પ્રદર્શન.

ઇન્દ્રિયોના સંબન્ધથી ધૂમજ્ઞાન થાય છે અર્થાત્ આંખથી જોયા બાદ ધૂમજ્ઞાન થાય છે. અને તે દ્વારા અગ્નિનું અનુમાન કરાય છે. આ ઠેકાણે ઇન્દ્રિયોનો પદાર્થની સાથે જે સંબન્ધ થયો, તેને તેઓ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણરૂપ માને છે અને ધૂમજ્ઞાનને તેનું ફલ કહેવામાં આવે છે; તથા ધૂમજ્ઞાન પોતે પણ અગ્નિના જ્ઞાનની અપેક્ષાએ પ્રમાણરૂપ છે, અને અગ્નિનું જ્ઞાન અનુમાન પ્રમાણનું ફલ છે. આ પ્રમાણે એક જ ધૂમજ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષનું ફલપણું

અને અનુમાનપણું આ બંને વાતો માનનારા નૈયાયિકોથી અનેકાન્તવાદથી ભાગીને કદાપિ દૂર જવાય તેમ નથી. એવી રીતે જ્ઞાનમાં ફળપણું અને પ્રમાણપણું પૂર્વોત્તરની અપેક્ષાએ સર્વત્ર જાણી લેવું. તથા ચિત્રરૂપવાળા અવયવીમાં એક જ ચિત્રરૂપ જ્યારે માનવામાં આવે છે અને તેમાં વિરોધનો લેશ પણ બતાવવામાં આવતો નથી; ત્યારે એક વસ્તુમાં રહેલા અનેક ધર્મોનું સાપેક્ષપણે પ્રતિપાદન કરનાર અનેકાન્તમાં વિરોધને અવકાશ હોય જ કયાંથી ? તેનો વિચાર કરશો.

તથા એક ધૂપઘટીમાં એક ભાગમાં શીત સ્પર્શ અને બીજા ભાગમાં ઉષ્ણ સ્પર્શ અનુભવાય છે. અવયવો ભિન્ન છે તો પણ અવયવીમાં એકપણું હોવાથી એકમાં જ બે સ્પર્શો છે. તથા સિદ્ધાંત પણ નીલવૃષનું લક્ષણ બાંધવા જતાં ઉપર્યુક્ત વાતને જ ટેકો આપે છે—

> लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डुरः ।
> श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलवृष उच्यते ॥
>
> —શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય સ્તબક ૬, પૃ. ૨૦૫

ભાવાર્થ:–જે વર્ણથી લોહિત હોય, મુખ અને પુચ્છમાં પાંડુર હોય તથા જેના ખુર અને શીંગડાં સફેદ હોય તે નીલ વૃષભ કહેવાય. જૂઓ, એકજ અવયવીમાં વિરુદ્ધ એવા અનેક વર્ણોને અવિરુદ્ધપણે માનવા છતાં પણ બીજાને ત્યાં વિરોધની વાતો કરવા જવું એ કેટલી બધી અજ્ઞાનતા કહેવાય ?

તથા અનાદિ નિત્ય એક ઇશ્વરમાં સૃષ્ટિ બનાવવાની ઇચ્છા અને સંહારની ઇચ્છા આ બંને રજોગુણ અને તમોગુણના સ્વભાવ છે તથા તેમાં ક્ષિતિ, જલ વગેરે અષ્ટમૂર્તિપણું, સાત્વિક સ્વભાવ છે વિગેરે પરસ્પર અત્યન્ત વિરુદ્ધ ગુણોનો સદ્‌ભાવ એકમાં પોતાને માનવામાં કંઇ પણ વિરુદ્ધતા નથી એમ બોલવું અને સાપેક્ષપણે અનેક ધર્મોને એકમાં માનનાર ઉપર જુઠો કોલાહલ મચાવવો તે મહામિથ્યાત્વમોહની ચેષ્ટા નહિ તો બીજું શું કહી શકાય? તથા એક જ દંડમાં બીજા લાંબા દંડની અપેક્ષાએ હ્રસ્વપણું અને ટુંકાની અપેક્ષાએ લાંબાપણું તથા અપર સામાન્યરૂપ જે દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ અને કર્મત્વની અંદર સામાન્ય તથા વિશેષરૂપ ઉભયપણું માનવું તે સમજાવવામાં આવેછે. દ્રવ્યત્વ નવ દ્રવ્યમાં વર્તતું હોવાથી સામાન્ય છે, તથા ગુણ અને કર્મથી જૂદું હોવાથી વિશેષ પણ છે-આવી રીતે આપના મત પ્રમાણે પરસ્પર વિરુદ્ધ એવા સામાન્ય-વિશેષને પણ એકમાં માનવામાં આપને જ્યારે વિરુદ્ધતાનો આભાસ થતો નથી ત્યારે અનેકાન્તમાં ક્યાંથી આવી ગયો?

તથા એક જ હેતુમાં પંચરૂપપણું અને પાર્થિવ પરમાણુમાં પૃથ્વીના સંબંધથી પૃથ્વીત્વ સામાન્ય અને અન્ત્ય વિશેષને લઇને બીજા પરમાણુથી જૂદી રીતે ઓળખાવવાપણું હોવાને લીધે વિશેષપણું. આ પ્રમાણે પરમાણુને સામાન્ય તથા વિશેષરૂપ માનનાર આપ અનેકાન્તવાદથી ભિન્ન કદાપિ થઇ શકવાના નહિ.

તથા આત્મામાં પણ આત્મપણાના સંબન્ધથી આત્મત્વ સામાન્ય અને અન્ત્ય વિશેષને લઇને વિશેષરૂપતા. આ પ્રમાણે સર્વત્ર જ્યારે એકમાં જૂદી જૂદી અપેક્ષાએ અનેક ધર્મોને સ્વીકારી અભ્યન્તર રીતે અનેકાન્તવાદનો સ્વીકાર કર્યો છે, ત્યારે ખુલ્લી રીતે અનેકાન્તનું પ્રતિપાદન કરનારા જૈનો ઉપર આક્ષેપ કરવા તૈયાર થવું એ કેટલી બધી શોચનીય દશા સમજવી? કિંચ, અનેકાન્તવાદમાં તો પરસ્પર વિભક્ત એવા અવયવો અને અવયવીમાં પરસ્પર વર્તન સંબન્ધી વિચાર કરવામાં જે દૂષણો આવે છે, તેનો પરીહાર પણ થઇ શકે છે; તે પણ સાથે સાથે સમજાવવામાં આવે છે. નૈયાયિક લોકો અવયવો અને અવયવીનો પરસ્પર અત્યન્ત ભેદ માને છે, કિન્તુ તેઓ કથંચિત્ ભેદ માનતા નથી. તેઓને પૂછવામાં આવે છે કે અવયવમાં અવયવી શું એકદેશથી રહે છે યા તો સંપૂર્ણ પ્રકારે રહે છે? તેમાં પ્રથમ પક્ષ માનવામાં અવયવીમાં નિરવયવપણું માનેલું હોવાથી કોઇ દેશ જ જ્યારે અવયવીમાં નથી ત્યારે અમુક ભાગથી રહે છે એમ કેવી રીતે કહી શકાય? એના બચાવની ખાતર અવયવીમાં જો સાવયવપણું માનવામાં આવે અને અવયવી તેથી અભિન્ન છે; એ પણ સાથે કહેવામાં આવે તો અનેકાન્તથી દૂર ભાગવા છતાં પણ અંતે તો આગળ જઇને તેનુંજ શરણ લેવું પડે છે; માટે અભિન્નપક્ષ પણ આપનાથી માની શકાય તેમ નથી, અને અવયવી તેથી ભિન્ન છે એમ જો માનવામાં આવે તો તેમાં પણ પ્રશ્નો જરૂર થવાના, કે તે તેમાં શું એક દેશથી

રહે છે ? અથવા સંપૂર્ણતાથી રહે છે ? તેમાં પ્રથમ પક્ષમાં તો પૂર્વે કહેલા ઉત્તર સિવાય બીજું કંઇ છે જ નહિ; અને સંપૂર્ણતાથી રહે છે એવો બીજો પક્ષ માનવામાં પણ દૂષણો આવતાં હોવાથી તે પણ ત્યાજ્ય છે; કારણકે અવયવમાં અવયવીને સંપૂર્ણપણે રહેવાપણું હોવાથી એક અવયવીમાં અનેક અવયવીપણાનો પ્રસંગ આવવાનો અર્થાત્ એક અવયવીમાં જેટલા અવયવો છે તેટલા અવયવીઓ સિદ્ધ થવાના.

પૂ૦ અભેદ પક્ષમાં પણ કાં તો કેવલ અવયવી રહેવાના અથવા તો કેવલ અવયવો રહેવાના; પરન્તુ બે ચીજ તો કદાપિ ઠરવાની નહિ.

ઉ૦ એકાન્તથી અભેદ તો અમો બિલકુલ માનતા જ નથી, કિન્તુ પરસ્પર કથંચિત્ તાદાત્મ્યપણાને લઇને અભેદ માનીએ છીએ. સર્વત્ર અવયવો અને અવયવીમાં પરસ્પર કથંચિત્ ભેદાભેદપણું માનવામાં આવેલું હોવાથી અમારે ત્યાં તો કોઇ પણ વાતની અનુપપત્તિ છે જ નહિ. એ તો કેવળ એકાન્ત ભેદ માનનારાના મતમાં જ સમજવી. માટે અવયવો અને અવયવીના પરસ્પર વર્તન સંબંધી ઉપપત્તિ અનેકાન્ત માન્યા સિવાય આકાશપુષ્પ સમાન થઇ જવાની અને તે સિવાય ઘટ, પટ વિગેરે અવયવીનો વ્યવહાર પણ વન્ધ્યાપુત્ર સમાન થવાનો. એવી જ રીતે સંયોગીમાં સંયોગની, સમવાયીમાં સમવાયની, ગુણીમાં ગુણોની, વ્યક્તિમાં સામાન્ય વિગેરેની પણ પરસ્પર અત્યંત ભિન્નતા માનેલી હોવાથી દેશથી યા તો સંપૂર્ણથી

રહે છે. એવા વિકલ્પોને અવકાશ મળતો હોવાથી ઉપર્યુક્ત તમામની ઉપપત્તિ કદાપિ થઇ શકવાની નહિ. માટે જરૂર અનેકાન્તવાદ માનવો જોઇએ. અને તે સ્વીકાર્યા સિવાય નીચેની વાતનો ખુલાસો થવો અશક્ય છે, તે વાત શ્લોક દ્વારા જણાવવામાં આવે છે—

चित्रमेकमनेकं च रूपं प्रामाणिकं वदन् ।
योगो वैशेषिको वाऽपि नानेकान्तं प्रतिक्षिपेत् ॥

—વીતરાગસ્તોત્ર પ્ર० ૮, શ્લો० ૮.

ભાવાર્થ—એક વસ્તુમાં પ્રામાણિકપણે નીલ, પીત, સફેદ, લાલ, કાળો વિગેરે પરસ્પર વિરૂદ્ધ એવા અનેક રૂપોને માનનાર નૈયાયિક તથા વૈશેષિકદર્શનકારથી અનેકાન્તનો પ્રતિક્ષેપ કદાપિ થઇ શકવાનો નહિ.

उत्पन्नं दधिभावेन नष्टं दुग्धतया पयः ।
गोरसत्वात् स्थिरं जानन् स्याद्वादद्विड् जनोऽपि कः ? ॥

—અધ્યાત્મોપનિષત્ ૧ અધિકાર, પૃ. ૪૪, શ્લોક ૪૪.

ભાવાર્થ—પ્રથમ જે દૂધ હતું, તે દહીંરૂપથી ઉત્પન્ન થયું અને દૂધરૂપથી નષ્ટ થયું અને ગોરસપણું તેમાં બરાબર સ્થિર છે. આવી રીતે અનુભવસિદ્ધ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યરૂપ વસ્તુના પરિચાયક અનેકાન્ત ઉપર કોઇ પણ દ્વેષભાવ રાખી શકે ખરો ? અર્થાત્ કોઇ પણ નહિ.

जात्यन्तरात्मकं चैनं दोषास्ते समियुः कथम् ? ।
भेदेऽभेदे च येऽत्यन्तं जातिभिन्नव्यवस्थिताः ॥

—શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય, સ્તબક ૭ મો, શ્લોક ૪૯.

ભાવાર્થઃ—ગુણ, પર્યાયો વિગેરેનો દ્રવ્યની સાથે સર્વથા ભેદ માનવામાં દોષબહુલતા છે અને અભેદ માનવામાં પણ જ્યારે દોષબહુલતા છે; ત્યારે સર્વથા ભેદ તથા અભેદભાવ કેવી રીતે માની શકાય ? માટે તેથી બચવાની ખાતર કથંચિત ભેદાભેદરૂપ જાત્યન્તર માનવામાં જ કોઇ જાતનો દોષ નથી. એ વાત સ્યાદ્વાદ જણાવે છે, ત્યારે આપ જ બતાવો કે તેવા નિર્દોષભાવને જણાવનાર સ્યાદ્વાદથી કોઇએ પણ દૂર રહેવાય તેમ છે ખરૂં ? અર્થાત્ બિલકુલ નહિ.

गुडो हि कफहेतुः स्यात् नागरं पित्तकारणम् ।
द्वयात्मनि न दोषोऽस्ति गुडनागरभेषजे ॥

—વીતરાગસ્તોત્ર પ્રકાશ ૮.

ભાવાર્થઃ—એકલો ગોળ ખાવાથી કફની વૃદ્ધિ થાય છે, તેમ એકલી સુંઠ ખાવાથી પિત્તાશય વૃદ્ધિને પામે છે. આવા પ્રકારના જે પ્રત્યેકમાં દોષો જોવામાં આવે છે, તે દોષો જ્યારે સુંઠને ગોળ ભેગો કરીને ખાવામાં આવે ત્યારે તેમાં આવતા નથી. પ્રકૃતમાં કેવળ ભેદપક્ષમાં પણ દોષોનું આગમન અને અભેદપક્ષમાં પણ જ્યારે તેમ છે. ત્યારે તે બંને પક્ષોનો ત્યાગ કરી કથંચિત ભેદાભેદ પક્ષ સ્વીકારવાનું કામ નિર્દોષ રીતે સ્યાદ્વાદ–મહાનરેન્દ્ર કરાવે છે. તેટલા માટે જ જૈનદર્શનમાં તેનું પ્રાધાન્ય માનવામાં આવેલ છે. આથી એ સિદ્ધ થયું કે નૈયાયિક તથા વૈશેષિકોથી પણ કોઇ પણ રીતે સ્યાદ્વાદનું ખંડન થઇ શકે તેમ છે જ નહિ.

સાંખ્યના મત પ્રમાણે સ્યાદ્વાદનું પ્રદર્શન.

પરસ્પર વિરુદ્ધ એવા સત્ત્વ, રજો અને તમોગુણથી યુક્ત પ્રકૃતિમાં સંસારાવસ્થા અને મોક્ષાવસ્થા વિષયક પ્રવૃત્તિ—નિવૃત્તિરૂપ વિરુદ્ધ ધર્મોને માનનાર સાંખ્યોથી પણ કદાપિ અનેકાન્તથી વિરુદ્ધ ડગલું ભરી શકાય તેમ છેજ નહિ. તેજ વાતને નીચેનો શ્લોક પણ ટેકો આપે છે.—

इच्छन् प्रधानं सत्त्वाद्यैर्विरुद्धैर्गुम्फितं गुणैः ।
साङ्ख्यः सङ्ख्यावतां मुख्यो नानेकान्तं प्रतिक्षिपेत् ॥

—વીતરાગસ્તોત્ર, પ્રકાશ ૮ મો.

ભાવાર્થ ઉપર પ્રમાણે જ છે. કિંચ,

न्यायात् खलु विरोधो यः स विरोध इहोच्यते ।
यद्वदेकान्तभेदादौ तयोरेवाप्रसिद्धितः ॥

—શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય, સ્તબક ૭ મો, પૃ. ૨૬૪.

ભાવાર્થઃ—જે વિરોધ ન્યાયયુક્ત હોય તે જ ખરેખરો વિરોધ કહેવાય. દૃષ્ટાન્ત તરીકે જેમ એકાન્ત ભેદ તથા અભેદમાં અને એકાન્ત નિત્યાનિત્યમાં આકાશપુષ્પની માફક દ્રવ્ય-પર્યાયની અપ્રસિદ્ધિ હોવાથી તેમાં વિરોધ ઘટી શકે તેમ છે, પરન્તુ અત્ર કે જ્યાં કથંચિત નિત્યાનિત્ય તથા ભેદાભેદ માનવામાં દ્રવ્ય-પર્યાયનું સ્વરૂપ સારી રીતે પરિચિત થાય છે; ત્યાં વિરોધની સંભાવના જ કેવી રીતે હોઇ શકે ? વિરોધ વિગેરેની વાતો તો બુદ્ધિ-

ગુણને જડપ્રકૃતિ માનનાર તથા બન્ધ, મુક્તિ વિગેરેને પણ પ્રકૃતિમાં માનનાર સાંખ્યોના ઘરમાં જ સંભવી શકે છે, કે જે લોકો વિરુદ્ધ ત્રણ ગુણને એક પ્રકૃતિમાં માનવા છતાં પણ અમારે ત્યાં વિરુદ્ધતા નથી એવી ઉદ્ઘોષણા કરે છે. તેની ઉદ્ઘોષણા ત્યાં જ મુબારક રીતે રહો, પરન્તુ અત્રે તો સાપેક્ષવાદમાં જ્યાં કોઇ પણ પ્રકારની અનુપપત્તિ જ નથી, ત્યાં વિરોધની વાત પણ હોય જ કયાંથી? એ ખૂબ ખ્યાલમાં રાખવું. સારાંશ એ નીકળ્યો કે, સાંખ્યોથી અનેકાન્તવાદ છોડાય તેમ નથી.

જૈમિનિમુનિના મતાનુયાયિ મીમાંસકના મતમાં અનેકાન્તનું પ્રદર્શન.

'ત્રિકાલમાં શૂન્ય કાર્યરૂપ અને અર્થવિષયક વિજ્ઞાનને પેદા કરાવનારી નોદના છે. આ ઠેકાણે કાર્યમાં ત્રિકાલશૂન્યતા છે, તેમાં તો ખાલી અભાવપ્રમાણ સિવાય બીજાની તો વિષયતા છે જ નહિ તથા અર્થપણામાં પ્રત્યક્ષ વિગેરેની વિષયતા અને ઉભયરૂપતામાં નોદનાની વિષયતા છે.' એવી રીતે એકમાં અનેક વિરુદ્ધ ધર્મો માનનાર મીમાંસકથી પણ અનેકાન્તનું લગાર માત્ર અપમાન થઇ શકે તેમ છે જ નહિ. તથા સ્વપક્ષના સાધક અને પરપક્ષના બાધક એવા વિરુદ્ધ ધર્મોથી યુક્ત અનુમાન પ્રમાણને માનનારાઓથી સ્યાદ્વાદનું શરણ છોડાય તેમ છે ખરૂં ? અર્થાત્ નહિ.

તથા મયૂરના ઇંડાના રસમાં નીલ વિગેરે જે સર્વ વર્ણો રહેલા છે, તે ન તો એકરૂપ છે અથવા ન તો અનેકરૂપ છે; કિન્તુ એક-અનેકરૂપથી વ્યવસ્થિત છે-એમ જ્યારે

આપ માનો છો; ત્યારે એવી રીતે પ્રતિપાદન કરનારા આપ સ્યાદ્વાદને હઠાવવા કેવી રીતે ઉદ્યમશીલ થશો ? કિંચ, પૂર્વોક્ત એક અનેકરૂપ છે, તેને નીચેના શ્લોકો પણ પુરાવો આપે છે–

मयूराण्डरसे यद्वद्वर्णा नीलादयः स्थिताः ।
सर्वेऽप्यन्योऽन्यसंमिश्रास्तद्वन्नामादयो घटे ॥

ભાવાર્થ ઉપર આવી ગયા તે જ પ્રમાણે છે.

भागे सिंहो नरो भागे योऽर्थो भागद्वयात्मकः ।
तमभागं विभागेन नरसिंहं प्रचक्षते ॥

—ષડ્દર્શનસમુચ્ચય ટીકા (તર્કરહસ્યદીપિકા) પૃ० २४४

ભાવાર્થ–એક ભાગમાં સિંહના જેવો આકાર છે અને બીજા ભાગવિશેષમાં મનુષ્યના જેવો દેખાવ છે; એવા બે ભાગ રૂપ પદાર્થને વિભાગરૂપથી અને ભાગ વિનાના નરસિંહ સ્વરૂપથી ઓળખાવવામાં આવે છે.

न नरः सिंहरूपत्वान्न सिंहो नररूपतः ।
शब्दविज्ञानकार्याणां भेदात् जात्यन्तरं हि सः ॥

—ષડ્દર્શનસમુચ્ચય ટીકા (તર્કરહસ્યદીપિકા), પૃ. २४५.

ભાવાર્થ—સિંહરૂપ હોવાથી તે વ્યક્તિ મનુષ્ય નથી અને મનુષ્યપણાનો તેમાં દેખાવ હોવાથી તે સિંહરૂપ પણ નથી, કિન્તુ શબ્દ, વિજ્ઞાન અને કાર્ય—આ ત્રણના ભેદને લઈને તે જાત્યન્તરરૂપ છે.

આ પ્રમાણે એક વ્યક્તિમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મોને સાપેક્ષપણે રહેવાનાં ઘણાં ઉદાહરણો મીમાંસક વિગેરે દર્શનોમાં પણ જોવામાં આવે છે, ત્યારે ખાલી તે લોકોને શબ્દથી અનેકાન્ત બોલવામાં જ આગ્રહ છે–અભિનિવેશ છે; એમ કેમ ન કહી શકાય ? કારણ કે પ્રચ્છન્નપણે તો તે લોકોએ ઘણે ઠેકાણે તેનું અવલંબન કર્યું છે, તો પછી મુખથી બોલવામાં શી અડચણ છે ? તે જણાવશો. આવી રીતે મીમાંસકો પણ સ્યાદ્વાદના શરણને છોડી શકે તેમ નથી એ ખાસ ખ્યાલમાં રાખવું. નીચેના શ્લોકો પણ તે વાતના ટેકારૂપ છે—

प्रत्यक्षं मितिमात्रंशे मेयांशे तद्विलक्षणम् ।
गुरुर्ज्ञानं वदन्नेकं नानेकान्तं प्रतिक्षिपेत् ॥ ४८ ॥

जातिव्यक्त्यात्मकं वस्तु वदन्ननुभवोचितम् ।
भट्टो वाऽपि मुरारिर्वा नानेकान्तं प्रतिक्षिपेत् ॥ ४९ ॥

—અધ્યાત્મોપનિષત્, ૧ અધિકાર.

ભાવાર્થ—મિતિમાત્રંશમાં પ્રત્યક્ષ અને મેય અંશમાં તેથી વિલક્ષણ આ પ્રકારે એક જ જ્ઞાનમાં ઉભય વિરુદ્ધ વાતોને જણાવનાર પ્રભાકરથી પણ અનેકાન્તનું નિરાકરણ થઇ શકે તેમ નથી. જાતિ એટલે સામાન્ય અને વ્યક્તિ એટલે વિશેષ અર્થાત્ સામાન્ય–વિશેષ ઉભયસ્વરૂપ વસ્તુને ઉચિત અનુભવ પ્રમાણે માનનાર ભટ્ટ તથા મુરારિમિશ્રથી પણ અનેકાન્તનું શરણ કોઇ પણ રીતે છોડાય તેમ છે ખરૂં ? અર્થાત્ બિલકુલ નહિ.

વેદાન્તિકના મત પ્રમાણે અનેકાન્તનો વિચાર.

જેના મતમાં અનિર્વાચ્ય બ્રહ્મ સિવાય પ્રમાણ, પ્રમેય વિગેરે સંપૂર્ણ જગત મિથ્યા છે—અર્થાત્ બ્રાન્તિરૂપ છે તે લોકોએ અનેકાન્તવાદમાં સંશય, વિરોધ વિગેરે દોષોનું આરોપણ કરી તેના નિરાકરણ માટે જે માયારૂપી જાળ ભોળા લોકોને ફસાવવા માટે પાથરેલી છે, તે પણ તેના મત પ્રમાણે મિથ્યા અર્થાત્ જૂઠી હોવાથી કોઇને પણ આદરવા લાયક છે જ નહિ; કારણ કે જ્યાં શાસ્ત્રમાં બ્રાન્તિ, પ્રમાણમાં બ્રાન્તિ, પ્રમેયમાં બ્રાન્તિ, પ્રમાતામાં બ્રાન્તિ, બોલવામાં બ્રાન્તિ, વ્યવહારમાં બ્રાન્તિ, લોકમાં બ્રાન્તિ, દૃષ્ટિમાં પણ બ્રાન્તિ, કેવલ બ્રહ્મ જ અભ્રાન્ત છે, બાકી તમામ બ્રાન્ત છે—આ પ્રમાણે જગતનુંજ બ્રાન્તિરૂપે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હોય; ત્યાં તે લોકોથી અનેકાન્તવાદ અભ્રાન્ત છે એમ બોલાય જ કેવી રીતે? અને બ્રાન્ત પુરૂષને નિર્દોષ પદાર્થમાં પણ સંશય વિગેરે દોષો જોવામાં આવે તેમાં કંઈ પણ આશ્ચર્ય છે જ નહિ. વસ્તુસ્થિતિ એવી છે, તો પણ બીજા લોકોના ભ્રમને દૂર કરવા માટે તે વિષે અત્ર કંઇક વિવેચન કરવું અસ્થાને ગણાશે નહિ. જ્યારે વિરોધ, સંશય, અનવસ્થા વિગેરે એકાન્તવાદીઓએ આપેલા દોષોનો ઉદ્ધાર કરી પ્રમાણદ્વારા અનેકાન્તનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો, ત્યારે તેમાં દોષો દર્શાવવા પ્રયત્ન કરવો; તે તો દૂધમાંથી પૂરા કાઢવા જેવો છે. જ્યાં કોઇપણ દોષને અવકાશ જ નથી, ત્યાં સંશય વિગેરેની તો વાતજ શી કરવી? કિંચ,

અનેકાન્તનું ખંડન કરવા જતાં શાંકરભાષ્યમાં વચ્ચે વચ્ચે જે અસત્ય ઉલ્લેખો કરવામાં આવ્યા છે, તે પણ બતાવવામાં આવે છેઃ—

' स्यादेतत् । अनन्तावयवो जीवस्तस्य त एवावयवा अल्पे शरीरे संकुचेयुर्महति च विकसेयुरिति । '

—બ્રહ્મસૂત્ર શાંકરભાષ્ય પૃ. ૪૮૫.

ભાવાર્થ—એક જીવને અનન્ત અવયવો છે, એવું જૈનીઓનું માનવું છે. આ પ્રકારે પ્રતિપાદન કરતાં સ્વામીજીએ તો હદ કરી નાખી !! કોઇ પણ જૈનગ્રંથનું ઉદાહરણ તરીકે નામ જો અત્ર આપવામાં આવ્યું હોત તો જૈનેતર વિદ્વાનોને પણ વિશ્વાસ થાત, પરન્તુ જ્યાં શાસ્ત્રનું પ્રમાણ છે જ નહિ, કેવલ મનથી જ વાતો કરી બીજાઓને અવળે રસ્તે દોરવા છે ત્યાં બીજી વાત જ શી કરવી ? કિંચ, 'એક જીવને અનન્ત અવયવો છે' એવો અજાયબી ગેબી ગોળો એકદમ સ્વામીજીએ કયાંથી ગબડાવ્યો ? તેની કંઇ પણ ખબર પડતી નથી. જેને જે દર્શનનો પૂરેપૂરી રીતે અભ્યાસ ન હોય તેણે તેમાં વિચાર કર્યા સિવાય માથું મારવા જવું તે તો કેવળ હાસ્યાસ્પદ ગણાય, એ સિવાય બીજું શું ફળ મેળવી શકે ?

અપરંચ, જ્યાં જીવના અનન્ત અવયવો જ માનવામાં આવ્યા નથી, તો પછી તેની ઉપર ચણતર ચણી વન્ધ્યાપુત્રની જેવી વિકલ્પજાળને પાથરવી, તે તો નરી ભ્રાન્તિ સિવાય બીજું શું હોઇ શકે ? તેઓ જૈનોના પૂર્વપક્ષ તરીકે જણાવે છે કે—

जीवास्तिकायस्त्रिधा बद्धो मुक्तो नित्यसिद्धश्चेति। पुद्गलास्तिकायः षोढा-पृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि स्थावरं जंगमं चेति। आकाशास्तिकायो द्वेधा लोकाकाशोऽलोकाकाशश्चेति। तत्रोपर्युपरि स्थितानां लोकानामन्तवर्ती लोकाकाशस्तेषामुपरि मोक्षस्थानमलोकाकाशः।—

—શાંકરભાષ્ય ભામતીવ્યાખ્યા પૃ૦ ૪૮૦.

ભાવાર્થ—જીવાસ્તિકાયના ત્રણ ભેદ છે-બદ્ધ જીવો, મુક્ત જીવો અને નિત્ય સિદ્ધ જીવો. આવી રીતે ત્રણ ભેદો જૈનના કોઇ પણ ગ્રન્થમાં જ્યારે છે જ નહિ, ત્યારે તે લોકોએ આવું અસત્ય કેમ સેવ્યું હશે ? જીવના તો બે ભેદ છે-સંસારી અને મુક્ત. આ પ્રમાણે પન્નવણા, જીવાજીવાભિગમ વિગેરે સૂત્રોમાં તથા જીવવિચાર વિગેરે પ્રકરણગ્રન્થોમાં પણ છે, પરન્તુ ઉપર્યુક્ત ત્રણ ભેદની પ્રરૂપણા તો મહા મિથ્યાત્વ મોહનીયના ઉદય સિવાય તેઓથી કદાપિ થઇ શકે જ નહિ. જ્યારે જૈનેતરના સર્વજ્ઞ જેવા સ્વામીજીને મૃષાવાદ સેવવાનો સમય આવ્યો, ત્યારે તેઓના અનુયાયીઓ તો પોતાની જાળ પાથરવા માટે સેવે તેમાં કાંઇ પણ નવાઇ છે જ નહિ. આ તેમના મૃષાવાદ ઉપર અમારે તો કેવલ કરુણાભાવ જ છે. તથા પુદ્ગલના છ ભેદ છે-ચાર ભૂત, પાંચમું સ્થાવર અને છઠું જંગમ. વાહ ! ધન્ય છે આવા ષડ્ દર્શનના વેત્તાઓને ! ! તે ઓને તો અઢાર ગજનો લાંબો નમસ્કાર (!) થાઓ. જો તેઓશ્રીએ લગાર માત્ર પણ દૃષ્ટિ ખોલીને વિચાર કર્યો હોત તો આવી રીતે

ઝેરીલી જાળ પાથરવાનો સમય આવતે જ નહિ. જૈનમાં તો પુદ્ગલના ચાર ભેદ બતાવવામાં આવ્યા છે–સ્કંધ, દેશ, પ્રદેશ અને પરમાણુ. તથા પ્રકારાન્તરથી દશ ભેદ પણ બતાવવામાં આવ્યા છે–શબ્દ, બન્ધ, સૌક્ષ્મ્ય, સ્થૌલ્ય, સંસ્થાન, ભેદ, અન્ધકાર, છાયા, આતપ અને ઉદ્યોત. તેનું વિવેચન આગળ કરવામાં આવશે. કેટલુંક દ્રવ્યપ્રદીપમાં પણ કરવામાં આવી ગયું છે. પરન્તુ ચાર ભૂત, સ્થાવર અને જંગમ–આ છ ભેદ તો જ્યારે જૈનમાં વન્ધ્યાપુત્ર સમાન છે (નથી); ત્યારે આવી રીતે પુદ્ગલના છ ભેદ બતાવી બીજાઓને ભ્રાન્તિમાં નાખવા તે કેટલું બધું પાપનું કામ કહેવાય ?

જૈનદર્શનમાં તો સ્થાવર અને જંગમ–આ બે ભેદ સંસારી જીવની ગણનામાં કદાચ આવી શકે, પરન્તુ 'જડ-પુદ્ગલના સ્થાવર અને જંગમ ભેદો છે' આવું ઉલટું પોતે સમજવું અને બીજાને પણ તેવી રીતે સમજાવવું એ કેવલ માતૃમુખતા સિવાય બની શકે જ નહિ. જ્યારે વાચસ્પતિમિશ્ર જેવા ષડ્દર્શનના વેત્તા તરીકેનું ટાઇટલ લઇને આવી રીતે શંકરસ્વામીની માફક જૂઠા ગપાટા મારવા તૈયાર થઇ ગયા ત્યારે આધુનિક જૈનેતર વિદ્વાનો જૈનો ઉપર ખોટા આક્ષેપો કરે તેમાં કંઇ નવાઈ જેવું નથી. એ તો તેઓનો કુલધર્મ જ છે કે 'જૈનો નાસ્તિક છે' એ પ્રકારે બકવાદ કરી જૂઠો કોલાહલ મચાવવો. જો તેઓ નાસ્તિકશબ્દની વ્યુત્પત્તિ ઉપર લગાર પણ ખ્યાલ આપતા રહ્યા હોત, તો કદાપિ આવું કલંક આપવાનો સમય મળત જ નહિ. જો વસ્તુગત્યા મૂળકારણ તપાસવામાં

આવે તો જૈનેતર ભૂતકાલીન વિદ્વાનો જૈનદર્શનના પરિચયથી ઘણાજ દૂર હતા, એક બીજાના મુખથી જેવા ગપાટા સાંભળવામાં આવ્યા, તેવા જ પુસ્તકોમાં લખી માર્યા છે. જો એમ ન હોય તો જેના દેવો પરમ વીતરાગ, જેઓની મૂર્તિયો ધ્યાનસ્થ અને જોવાથી ભવ્યાત્માઓને વૈરાગ્યભાવ ઉત્પન્ન કરે તેવી, તથા જેઓનો અહિંસામય ધર્મ, તેમજ બાહ્ય આભ્યન્તર સંગરહિત અને શુદ્ધ ઉપદેશક ગુરૂઓ તથા જેઓનેઃ સ્યાદ્વાદસિદ્ધાન્ત પણ પ્રમાણુસિદ્ધ અને પરમરહસ્યભૂત છે, તેવા સર્વોત્તમ દર્શનને માનનાર જૈનો ઉપર કદાપિ ભવ્યાત્માઓ તો આક્ષેપ કરી શકે જ નહિ. એ તો ભવાભિનન્દી દુર્ભવ્યોનું જ કામ છે. તથા આકાશનું નિરૂપણ કરવા જતાં લોકના અન્તર્વર્તી ઉપરના આકાશનું નામ લોકાકાશ અને જ્યાં સિદ્ધો બિરાજમાન છે, તેવા મોક્ષસ્થાનનું નામ અલોકાકાશ–આ પ્રમાણે જે લખવામાં આવ્યું છે, તે પણ ખાસ તેઓની અજ્ઞાનતાને જ જણાવે છે. જૈનદર્શનમાં લોકાકાશ કોને કહે છે, તથા અલોકાકાશ કોને કહે છે; એટલી નાની વાતની જેને બિલકુલ ખબર નથી, ખાલી મનમાં આવે તેમ બકવાદ કરી પૂર્વપક્ષ ઉઠાવીને જ્યાં યદ્વા તદ્વા લખી નાખવું હોય ત્યાં ન્યાય–અન્યાયની વાતો સાંભળે જ કોણ ?

કિંચ, 'જે અલોકાકાશ છે તે મોક્ષનું સ્થાન છે' આવી જૈનોની માન્યતા કયા ગ્રન્થમાં છે? તે બતાવવા કોઇ પણ વ્યક્તિ પ્રયત્ન કરી શકે તેમ છે ખરી? જૈનોમાં તો તે વાત વન્ધ્યાપુત્ર જેવી જ છે. જે અલોકાકાશમાં કોઇ પણ પદાર્થ કેવલ આકાશ

સિવાય છે જ નહિ, તેને જૈનોનું મોક્ષસ્થાન બતાવી બીજાની આંખે પાટા બાંધવાનું કામ તો તેઓશ્રીને જ શોભે, બીજાને બિલકુલ નહિ.આ પ્રકારે પ્રમાણ અને યુક્તિથી રહિત જ્યાં પ્રતિપાદન કરવું હોય ત્યાં ગ્રન્થની સાક્ષિનું કામ હોય જ કયાંથી ? જ્યાં કેવળ માયારૂપી ગોળા છોડવા અને સમય આવે ત્યારે જગત્ મિથ્યા છે એમ કહી ખસી જવું તથા જનસમાજને પણ જગત્ મિથ્યાનો પાઠ ભણાવી પોતાને ખાસી મોજ ઉડાવવી હોય, ત્યાં કંઇ પણ યુક્તિ-પ્રમાણનું કામ હોય જ નહિ. જીવોનું તથા પુદ્ગલોનું અને સાથે આકાશ વિગેરેનું નિરૂપણ આગળ કરવાનું હોવાથી અત્ર તેનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું નથી. આ તમામ કથનથી જનસમુદાય સારી રીતે સમજી ગયો હશે કે જેણે જૈનોના ખંડન માટે પૂર્વપક્ષ સ્થાપન કરવામાં જણાવેલ પદાર્થો-'જીવના અનન્ત અવયવો છે, પુદ્ગલના ચાર ભૂત, સ્થાવર અને જંગમ એ છ ભેદો છે, ઉર્ધ્વ લોકમાં જે રહેલો છે તે લોકાકાશ અને જ્યાં મોક્ષસ્થાન છે તે અલોકાકાશ' જ્યારે સત્યસ્વરૂપે છે જ નહિ-અર્થાત્ કોઇ પણ જૈન તેવી રીતે માનતો જ નથી, ત્યારે પૂર્વપક્ષ તરીકે તેનું સ્થાપન કેવી રીતે થઇ શકે ? અને તે ઉપર ખંડનનો જે પ્રયત્ન કરવો તે તો શશશૃંગ જેવો છે, તેમ કેમ ન કહી શકાય ? જ્યાં પ્રથમ કવલમાં જ મક્ષિકાપાત છે ત્યાં આગળનો રસ્તો વિદ્વાનોએ સ્વયમેવ જાણી લેવો. આવા પ્રકારની ભ્રાન્તિથી ભ્રાન્ત થયેલાઓ પાસે અનેકાન્તવાદને મનાવવાનો પ્રયત્ન કેવી રીતે થઇ શકે ? જેમના મતમાં બ્રહ્મ સિવાય સંપૂર્ણ જગત્ મિથ્યા છે, ભ્રમરૂપ છે; તેમના

મતમાં અનેકાન્ત વિગેરે સત્ય-સુવર્ણ તો હોય જ ક્યાંથી ? માટે વેદાન્તિકો પણ શૂન્યવાદિના સગા ભાઇ હોવાથી તેઓ પણ પ્રામાણિક કથાથી ઘણા જ દૂર છે. એ વાત ખૂબ દ્રઢતાપૂર્વક સમજવી. ઉપસંહાર તરીકે છેવટ પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે કે પક્ષપાત છોડી, મધ્યસ્થપણું ધારણ કરી, એકાન્તમાં બેસી જો તત્ત્વાતત્ત્વનો વિચાર કરવામાં આવે તો જરૂર જૈનેતર વિદ્વાનો પણ ન્યાય આપવા ભાગ્યશાળી થઇ શકે અને તેમાં પણ જો એટલી વાત માનવામાં આવે કે 'સાચું તે મારૂં, પણ મારૂં તે સાચું જ છે એવો નિયમ નહિ'–આ વાતને જો બરાબર મનોમન્દિરમાં કોતરી રાખેલી હોય તો તેઓના વિચારો પણ જરૂર સૌને માનનીય થઇ પડે. છેવટે સ્યાદ્વાદના નિરૂપણમાંથી સત્ય તત્ત્વ ગ્રહણ કરી ભવ્યાત્માઓ સત્યપથના અનુયાયી થાઓ. એવી અભ્યર્થના કરી વિરમવામાં આવે છે.

ઇતિ સ્યાદ્વાદ-નિરૂપણ સમાપ્ત.

જીવનું નિરૂપણ.

જૈનદર્શનના પ્રારંભમાં આચાર, પ્રમાણ, ઇશ્વર અને સ્યાદ્વાદ આ ચારનું સારી રીતે વિવેચન કરવામાં આવ્યું. હવે ગન્તવ્ય પદાર્થોનું આગળ વિવેચન કરવામાં આવે છે. સૂક્ષ્મદ્રષ્ટિથી વિચાર કરતાં જૈનદર્શનમાં જો કે અનન્તા પદાર્થો માનેલા છે,તો પણ તે તમામ જડ-ચેતનથી જૂદા ન હોવાને લીધે મુખ્ય રીતે બે જ પદાર્થો માનવામાં આવ્યા છે.જો કે નવતત્ત્વ–

પ્રકરણ વિગેરે ગ્રંથોમાં નવ તત્ત્વનું વિવેચન છે અને તત્ત્વાર્થ-સૂત્ર વિગેરે ગ્રંથોમાં સપ્ત તત્ત્વોનું વિવેચન છે; તો પણ તેથી એકદમ ભડકી ઉઠવાની જરૂર નથી, કેમકે તેવું વિવેચન પણ શિષ્યોને સ્પષ્ટપણે વિશેષ પ્રકારે જ્ઞાન થાય તેટલા જ માટે છે; કિન્તુ તેમાં તત્ત્વવિરૂદ્ધપણું લગાર માત્ર નથી એ ખાસ ખ્યાલમાં રાખવું જોઇએ.

નવ પદાર્થોને પ્રતિપાદન કરવાનો અભિપ્રાય આ પ્રમાણે છે. જીવ, અજીવ આ બે મૂળ પદાર્થો છે. તેમાં જીવોની અવસ્થા બે પ્રકારની છે. એક સંસારાવસ્થાના જીવો અને બીજા મોક્ષાવસ્થાના જીવો. જ્યારે આ પ્રમાણે જીવોની અવસ્થા જૂદી જૂદી જોવામાં આવે છે, ત્યારે તેનું કારણ કોઇ અવશ્ય હોવું જોઇએ;તે જણાવવાની ખાતર, આશ્રવ, બન્ધ, સંવર અને નિર્જરા આ ચાર તત્ત્વોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં પણ આસવ અને બંધ એ બે પદાર્થો સંસારિ જીવોની સંસારાવસ્થાના કારણરૂપ છે અને મોક્ષાવસ્થાના પ્રતિબંધકરૂપ છે. કર્મોને આવવાના દ્વારને આસ્રવ કહેવામાં આવે છે અને કર્મ-પુદ્ગલોનું જીવની સાથે દુધ અને પાણીની માફક એક બીજાએ આપસમાં મળી જવું તેનું નામ બન્ધ પદાર્થ જાણવો; અને તે બદ્ધાવસ્થાનું નામ જ સંસારાવસ્થા જાણવું. માટે જ્યાં સુધી આ બે તત્ત્વોનું સામ્રાજ્ય હોય ત્યાં સુધી મોક્ષાવસ્થા વન્ધ્યા-પુત્ર સમાન સમજવી. અત એવ સંસારાવસ્થા સંપાદન કરવા સારૂ આ બે તત્ત્વો ખાસ ઉપયોગી છે.

સંવરતત્ત્વ, આસવ દ્વારા નવીન આવતાં કર્મોને અટ-

કાવવાનું કામ કરે છે, અને આત્માની સાથે અનાદિ કાળથી લાગેલાં પુરાણાં કર્મોને ધ્યાનાગ્નિદ્વારા નાશ કરવાનું કામ નિર્જરા તત્ત્વનું છે. આ બે પદાર્થો પણ મોક્ષાવસ્થાના કારણરૂપ હોવાથી અને સંસારાવસ્થાના પ્રતિબંધક હોવાથી તે પણ ખાસ ઉપયોગી છે, અને તમામ કર્મોનો આત્મા સાથે જે અનાદિ કાલથી સંબન્ધ છે તેનો સર્વથા નાશ કરવાથી શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ જે આત્મા રહ્યો તેનું નામ મોક્ષાવસ્થા જાણવી. આ કથનથી એ ભાવ નીકળ્યો કે જીવ, અજીવ, આસ્રવ, સંવર, બંધ, નિર્જરા અને મોક્ષ આ સાત પદાર્થો છે, તથા આસ્રવદ્વારા શુભ કર્મના આગમનું પુણ્ય નામ છે અને અશુભ કર્મના આગમનું પાપ નામ છે, આ બેને સાથે ગણવાથી નવ પદાર્થો થાય છે અને આસ્રવમાં તેનો અન્તર્ભાવ કરવાથી સાત પદાર્થો છે, તેમાં આસ્રવ, બન્ધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ આ પાંચ પદાર્થોનો જડ-ચેતનમાં કથંચિત્ યથાસંભવ સમાવેશ થતો હોવાથી જડ-ચેતન રૂપ બે પદાર્થો માનવામાં પણ કાંઇ અડચણ નથી, એ વાતનો વિશેષ ખુલાસો "સપ્તભંગીપ્રદીપ" માં કરેલો હોવાથી અત્ર ફરીથી તેનું વિવેચન કરી ગ્રંથમાં વધારો કરવામાં આવતો નથી; પરંતુ આ ઠેકાણે તો તત્ત્વાર્થસૂત્ર વિગેરેની શૈલિ પ્રમાણે સાત પદાર્થોનું વિવેચન કરવામાં આવે છે.

જીવ, અજીવ, આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ આ સાત પદાર્થો જૈન-દર્શનમાં માનવામાં આવેલ છે. હવે તે પદાર્થોનું વિસ્તારથી વિવેચન આગળ કરવામાં આવશે.

તેમાં પણ પ્રથમ જીવને સિદ્ધ કર્યા વિના જીવાજીવાદિ તત્ત્વોનું વિવેચન કરવું, તે પાયા વિનાની ભીંત સમાન હોવાથી પ્રથમ જીવની સિદ્ધિ કરવામાં આવે છે—

નાસ્તિકનો પક્ષ.

જીવને નહિ માનનારા લોકોનો એવો અભિપ્રાય છે કે; જેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય, તે વસ્તુને જ વસ્તુરૂપે માનવી, બીજીને નહિ, અને જીવ તો જ્યારે કોઇપણ રીતે પ્રત્યક્ષ છે જ નહિ, ત્યારે તેને કેવી રીતે પદાર્થ તરીકે માની શકાય ? માટે પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ અને આકાશ આ પાંચ ભૂત સિવાય આત્મા નામનો કોઇપણ છઠો પદાર્થ જગતમાં છે જ નહિ; તેમ અનુમાન પ્રમાણ પણ આત્માની સિદ્ધિમાં સફળતાને પ્રાપ્ત ન કરતું હોવાથી અમે પ્રત્યક્ષ સિવાય બીજા કોઇને પ્રમાણરૂપે માનતા જ નથી.

કિંચ ' तुष्यतु दुर्जनः ' આ ન્યાયનું અવલંબન કરી બીજા લોકોએ માનેલ પ્રમાણદ્વારા પણ આત્માની સિદ્ધિ થઇ શકતી નથી તે પણ સાથ સાથ સમજાવવામાં આવે છે.જેમ પહાડ વિગેરેમાં ધૂમરૂપ ચિન્હ જોઇ અગ્નિનું અનુમાન કરવામાં આવે છે, તેમ અત્ર પણ આત્માના અનુમાનમાં ધૂમની માફક કોઇપણ અસાધારણ ચિન્હ ન હોવાથી તેનું અનુમાન કેવી રીતે થઇ શકે ? તેનો વિચાર કરશો. તથા તેના જેવી જગતમાં બીજી કોઇપણ વસ્તુ નથી કે તેની ઉપમા આપી આત્માની સિદ્ધિ કરવામાં આવે; અને આગમ તો પરસ્પર વિરૂદ્ધ હોવાથી તેનુંજ જ્યારે ઠેકાણું નથી તો પછી તે દ્વારા તેની સિદ્ધિ

કેવી રીતે થઇ શકે ? તે પણ ખાસ વિચારણીય છે. આથી એ સિદ્ધ થયું કે આત્મા નામનો કોઇ પદાર્થ જગતમાં છે જ નહિ આ વાત સ્થિર થઇ સમજવી. આવા પ્રકારના નાસ્તિકના અભિપ્રાય ઉપર આત્મા પદાર્થને માનનારા આસ્તિકનો વિચાર પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે.—

આત્માની સિદ્ધિ.

આત્મા નામના પદાર્થને જરૂર માનવો જોઇએ,તે સિવાય કોઇ પણ કાર્ય સિદ્ધ થઇ શકવાનું જ નથી. પૃથ્વી વિગેરે પાંચ ભૂતો અચેતન છે. તેનો ધર્મ ચૈતન્ય હોઇ શકે જ નહિ, કેમકે જેનો ધર્મ જડસ્વરૂપ હોય તેનો ધર્મ ચેતન કેવી રીતે સંભવી શકે ? એ વાત સહજ સમજી શકાય તેમ છે, તથા જેવી રીતે ઘડાનું ઉપાદાનકારણ માટી છે. તેવી રીતે ચૈતન્યનું ઉપાદાનકારણ પૃથ્વી વિગેરે જડ પદાર્થો છે, એમ પણ કહી શકાય તેમ નથી; માટે તેનો જે ધર્મ છે તેનું નામ જ આત્મા સમજવું. આવો સાધારણ અભિપ્રાય આસ્તિકનો છે. આવા બંને પ્રકારના આપસમાં વિરુદ્ધ વિચારો સાંભળી મધ્યસ્થ બુદ્ધિવાળાના મનમાં જરૂર સંશય થાય કે આ બેમાંથી સત્ય કયો પક્ષ છે અને અસત્ય કયો પક્ષ છે ? આવા પ્રકારની ગુંચવણ ઉભી થવાથી બુદ્ધિશાળીએ નિર્ણય માટે જરૂર પ્રયત્ન કરવો જ જોઇએ, તેથી હવે નિર્ણયનો પ્રકાર આગળ બતાવવામાં આવે છે.

પૂ૦ મદ્ય બનાવવાના પદાર્થો એકઠા કરી તેની મદિરા

બનાવવાથી જેમ માદકશકિત આવે છે, તેમ પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ અને આકાશ આ પાંચ ભૂતોને એકઠા કરવાથી ચૈતન્યશકિત આવે છે; માટે પાંચ ભૂતોનો ધર્મ ચૈતન્યશકિત છે એ વાત જરૂર માનવી જોઇએ.

ઉ૦ 'ચૈતન્યશક્તિ પાંચ ભૂતોના ધર્મરૂપ છે' એવું જો માનવામાં આવે તો જ્યારે તે પાંચે જૂદા જૂદા છે, ત્યારે ઇન્દ્રિયોનો તેની સાથે સમ્બન્ધ થવા છતાં પણ કેમ જોવામાં આવતી નથી; જેમ રૂપ, રસ, ગન્ધ અને સ્પર્શ વિગેરે જેટલા તેના ગુણો છે, તે તમામ ઇન્દ્રિયગોચર છે તેમ ચૈતન્ય પણ તેનો ગુણ હોય તો ઇન્દ્રિયો દ્વારા તેનો અનુભવ જરૂર થવો જોઇએ; અને તે દ્વારા તેનો અનુભવ તો સ્વપ્નમાં પણ થતો નથી, માટે ચૈતન્યશકિત એ પાંચ ભૂતોનો ધર્મ નથી એમ માનવામાં કઇ અડચણ રહેલી છે?

પૂ૦ પાંચ ભૂતોની અંદર ચૈતન્યશકિત શકિતરૂપથી રહેલી હોવાથી સ્થૂલદષ્ટિવાળાઓને જોવામાં ન આવે એ-તાવતા નથી એમ તો કદાપિ કહી શકાય જ નહિ.

ઉ૦ ચૈતન્યશકિત શું વન્ધ્યાપુત્રની માફક નથી, એથી જોવામાં આવતી નથી? અથવા પિશાચ વિગેરેની માફક તેમાં સામર્થ્ય જ એવું છે કે બીજો તેને જોઇ શકે જ નહિ માટે જોવામાં આવતી નથી? આવા પ્રકારની શંકા તો બુદ્ધિમાનોને જરૂર થવાની. કિંચ શકિતરૂપે તેમાં ચેતના છે એ વાત સોગન ખાઇ સમજાવવા લાયક છે, માટે શકિતરૂપે

તેમાં ચેતના છે એ વાત બિલકુલ માનવા યોગ્ય છે જ નહિ; અપરંચ શકિત અને ચેતના આ બંને ચીજો જૂદી જૂદી છે અથવા એકરૂપ છે ? આ બે પ્રશ્નો જરૂર થવાના. તેમાં એકરૂપ માનવામાં તો ખાલી ચેતના જ રહેવાની, શકિત તો હવામાં ઉડી જવાની. અને ચેતના તેના ધર્મરૂપ નથી એ વાત તો કહેવામાં આવી ગઇ છે. તેના બચાવની ખાતર ચેતના અને શકિતને જૂદી જૂદી માનવામાં આવે તો ચેતના પાંચ ભૂતોના ધર્મરૂપે સિદ્ધ થવાની નહિ; કારણ કે તેના જેટલા ધર્મો છે, તે તમામ જડરૂપ હોવાથી ચેતનાને તેના ધર્મ તરીકે કેવી રીતે માની શકાય ? કિંચ જૂદી માનવામાં આત્મા જ સિદ્ધ થવાનો.કેમકે આપના મતમાં તો પાંચ ભૂત સિવાય બીજો પદાર્થ છે જ નહિ અને જ્યારે શક્તિને જૂદા પદાર્થ તરીકે માનવામાં આવી, ત્યારે તો ખાલી નામનો જ ફેરફાર રહ્યો. આપ લોકો તેને શકિત કહો છો અને અમે આત્મા નામ આપીએ છીએ માત્ર એટલી જ ભિન્નતા છે.

પૂ૦ જેમ પ્રત્યેક મદ્યના અંગમાં મદ્યશકિત જોવામાં આવતી નથી, તો પણ સમુદાયના મળવાથી તેમાં માદનશકિત આવે છે; તેમ અત્ર પણ પૃથ્વી વિગેરે પ્રત્યેકમાં ચૈતન્યશકિત નથી તો પણ સમુદાયના મળવાથી પેદા થાય છે એમ માનવામાં શી અડચણ છે ?

ઉ૦ પૃથ્વીમાં કઠણ સ્પર્શ છે, જળમાં શીતળપણું છે, તેજમાં દાહકપણું છે, વાયુમાં ચલન-કંપનશકિત છે અને

આકાશમાં અવકાશ દેવાપણું છે વિગેરે પંચ ભૂતોના ગુણો ઇંદ્રિયોદ્વારા જોઇ શકાય છે અને ચેતના જો તેના ધર્મરૂપ હોત તો જરૂર કાઠિન્યપણાની માફક ઇન્દ્રિયોથી તેનો અનુભવ થઇ શકત; માટે ચેતના ભૂતોનો ધર્મ નથી.

કિંચ, મદ્યાંગની પ્રત્યેક ચીજોમાં થોડી થોડી માદક શક્તિ છે અને સમુદાયના મળવાથી સંપૂર્ણ શક્તિનો આવિર્ભાવ થાય છે; તેવી રીતે અત્ર પ્રત્યેકમાં લગાર પણ જ્યારે જોવામાં આવતી નથી તો પછી સમુદાયથી પેદા થાય છે તે કેવી રીતે માની શકાય ? જેમ ધૂળના એક એક કણમાં લગાર માત્ર તેલ નહિ હોવાથી લાખો મણ ધૂળનો ઢગલો કરવા છતાં પણ તેમાં તેલનું બિન્દુ જોવામાં આવતું નથી; તેમ અત્ર પણ જ્યારે પ્રત્યેકમાં લગાર માત્ર ચૈતન્યશક્તિ જોવામાં આવતી નથી, ત્યારે સમુદાય મળવાથી પેદા થાય છે; એમ કેવી રીતે માની શકાય ?

પૂ૦ જેમ સ્થૂલપણું કોઇપણ પદાર્થોમાં બીલકુલ નથી, તો પણ દ્વયણુક, ત્ર્યણુક વિગેરે અવયવી બનવાથી તેમાં પેદા થાય છે, તેમ પ્રત્યેકમાં ચૈતન્યશક્તિ ન હોય તો પણ સમુદાયના મળવાથી તે ઉત્પન્ન થાય છે એમ માનવામાં શો બાધ છે ? માટે પાંચ ભૂતોનો જ ચૈતન્ય ધર્મ છે અને બીજાનો નથી એમ જરૂર માનવું જોઇએ.

ઉ૦ પરમાણુ, દ્વયણુક, ત્ર્યણુક વિગેરેમાં સ્થૂલપણું તિરોભાવથી પણ નથી એમ અમે બિલકુલ માનતા નથી.

વ્યણુક વિગેરે અવયવિઓના પરમાણુઓમાં કારણ મળવાથી સ્થૂલપણાનો આવિર્ભાવ થાય છે અને જ્યારે તેવા કારણનો સંયોગ થતો નથી ત્યારે પરમાણુમાં સ્થૂલપણું તિરોહિતપણે માનવામાં આવે છે. જેવી રીતે રૂપ, રસ, ગન્ધ, સ્પર્શ અને અણુપણું વિગેરે તેના ધર્મો છે, તેવી રીતે સ્થૂલપણું તેના સહભાવિ ધર્મરૂપ નથી, કિંતુ ક્રમભાવિ ધર્મરૂપ છે એટલી વિશેષતા સમજવી.

કિંચ એકત્વ સંખ્યા, સંયોગ, મહત્ત્વ અને અપરત્વ વિગેરે પર્યાયોદ્વારા પરમાણુઓની પણ ઉત્પત્તિ પર્યાયાર્થિકનયના મત પ્રમાણે માનવામાં આવે છે; તેમ બહુત્વ સંખ્યા, વિભાગ, અણુ પરિમાણ, પરત્વ વિગેરે પર્યાયોદ્વારા દ્રવ્યાર્થિકના મત પ્રમાણે તેની ઉત્પત્તિ માનવામાં આવતી નથી. આથી એ ભાવ નિકળ્યો કે પરમાણુમાં સ્થૂલપણું નથી, તો પણ જેમ કારણદ્વારા અવયવીમાં માનવામાં આવે છે, તેમ અત્રપણ પ્રત્યેકમાં ચૈતન્ય નથી, તો પણ સમુદાયમાં માનવામાં આવે છે. એ વાત અસંભવિતપ્રાયઃ સમજવી. કારણકે પરમાણુમાં પણ સ્થૂલપણાની ઉત્પત્તિ કથંચિત્ માનવામાં આવી છે, તો પછી તે દૃષ્ટાન્તદ્વારા આપીને ઇષ્ટસિદ્ધિ કેવી રીતે થઇ શકવાની ? તેનો વિચાર કરશો. અપરંચ સ્થૂલપણું પણ પરમાણુઓથી કથંચિત્ ભેદાભેદરૂપ છે, પરંતુ સર્વથા ભેદ યા અભેદરૂપ નથી; એ પણ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા લાયક છે.

પૂ૦ જેમ કારણદ્વારા પરમાણુસમુદાયમાં સ્થૂલપણું માનવામાં આપને બાધ નથી, તેમ જ પાંચ ભૂતોનો સમુદાય મળ-

વાથી તેમાં ચૈતન્યશક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે; એમ માનવામાં શો બાધ છે ? માટે આત્મા માનવાની શી જરૂર છે ? તે જણાવશો.

ઉ૦ પાંચ ભૂતોના સમુદાયથી બનેલ ઘડામાં પણ આપના નિયમ પ્રમાણે તો ચેતન્યશકિત પેદા થવી જોઇએ અને જ્યારે સર્વત્ર પાંચ ભૂતોના સમુદાયથી મળેલ ઘટ, પટ, સ્તંભ વિગેરે તમામ જડ પદાર્થોમાં ચૈતન્યશકિત માનવામાં આવી, તો પછી પુરુષમાં અને ઘટ-પટ વિગેરેમાં કંઇ પણ ભિન્નતા રહેવાની નહિ. કિંચ ઘટનો ખપ હોય તેણે પુરૂષથી કામ ચલાવવું જોઇએ અને જેને પુરુષનો વિવાહ-વિગેરેમાં ખપ હોય તેણે ઘટ-પટની સાથે તે વ્યવહાર કરવો જોઇએ. અને આ વાત તો અનુભવવિરૂદ્ધ, વ્યવહારવિરુદ્ધ અને પ્રમાણવિરુદ્ધ હોવાથી કોઇને પણ આદરણીય શકે તેમ નથી.

પૂ૦ જે ભૂતો દ્વારા શરીર બનાવવામાં આવે છે, તે ભૂતોનો સ્વભાવ જૂદો છે; અને જે દ્વારા ઘટ, પટ વિગેરે બને છે, તેનો પણ સ્વભાવ જૂદો છે. સારાંશ એ છે, કે જે ભૂતોથી શરીર બને છે તેનો ચૈતન્યશક્તિ પેદા કરવાનો સ્વભાવ છે અને બીજાનો નથી; માટે આપ જ બતાવો કે સ્વભાવ ભિન્ન માનીને જ્યારે સર્વ વાતની ઉત્પત્તિ કરવામાં આવી, ત્યારે પુરૂષની સાથે ઘટ-પટની સરખામણીની વાત કયાં રહી ?

ઉ૦ પૂર્વોકત ભૂતોનો સ્વભાવ શું ભૂતોથી જૂદો છે અથવા જૂદો નથી ? આ બે પ્રશ્નો પુછવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારવામાં તો જ્યારે આપના મત પ્રમાણે ભૂત સિવાય બીજી કોઇ પણ ચીજ છે જ નહિ, ત્યારે સ્વભાવ નામનો પદાર્થ કયાંથી

આવ્યો ? તે જણાવશો.તથા સાથે સાથે આપના મતનો પણ લોપ થવાનો તેના બચાવની ખાતર બીજો પક્ષ માનવામાં આવે તો ખાલી ભૂતો જ રહેવાના. સ્વભાવ તો હવામાં ઉડી જવાનો અને જ્યારે તમામ ભૂત સરખા જ છે; ત્યારે શરીરમાં મળેલા ભૂતોમાં ચૈતન્યશક્તિ છે અને ઘટમાં મળેલા ભૂતસમુદાયમાં નથી એમ બોલાય જ કેવી રીતે ? તેનો વિચાર કરશો.

કિંચ, જો ચતન્યને પાંચ ભૂતનું કાર્ય માનવામાં આવે તો મૃતાવસ્થામાં પણ પાંચ ભૂતોની વિદ્યમાનતા હોવાથી ચૈતન્યની ઉપલબ્ધિ જરૂર થવી જોઇએ; છતાં કોઇને થતી તો નથી, માટે તેને તેના ધર્મ તરીકે મનાય જ કયાંથી ? અપરંચ, જેમ જલધારણપણું વિગેરે ઘટના ગુણો ઘટની વિદ્યમાનદશામાં જોવામાં આવે છે અને તેની અભાવદશામાં જોવામાં આવતા નથી; માટે જલધારણપણું વિગેરેને તેના ધર્મ તરીકે માનવામાં આવે છે, અને લાવણ્ય, સુકોમળતા, દુર્બળતા, જાડાપણું ગારપણું, સ્યામપણું વિગેરે જે જે શરીરના ધર્મો છે, તે તે શરીરની વિદ્યમાનતામાં જોવામાં આવે છે, કિંતુ બાળીને ભસ્મ કરવાથી તેમાં જોવામાં આવતા નથી; માટે તે ધર્મો શરીરના છે; એમ જેવી રીતે માનવામાં આવે છે, તેવી રીતે જો ચૈતન્યશક્તિ પણ તેના ધર્મરૂપ હોય તો મૃતાવસ્થામાં પણ શરીરની વિદ્યમાનતા હોવાથી તે ત્યારે પણ જરૂર પ્રત્યક્ષ થવી જોઇએ; છતાં તે પ્રત્યક્ષ તો થતી નથી માટે ચેતનાશક્તિ શરીરનો ગુણ નથી, કિંતુ બીજાનો ગુણ છે એમ ખાસ માનવું જોઇએ અને જેનો તે ગુણ છે; તેને જ આત્મા સમજવો.

કિંચ ચેતનાનો અન્વય–વ્યતિરેક પણ શરીરની સાથે બિલકુલ ઘટી શકતો નથી;તે પણ સમજાવવામાં આવે છે– જેના સદ્ભાવમાં જેનો સદ્ભાવ જોવામાં આવે,તે તેનો અન્વયિ; અને જેના અભાવમાં જેનો અભાવ જોવામાં આવે તે તેનો વ્યતિરેકી કહેવાય છે. જેમ પુદ્ગલની સદ્ભાવદશામાં રૂપ, રસ વિગેરેનો સદ્ભાવ અને તેના અભાવરૂપ આકાશ વિગેરેમાં રૂપ વિગેરેનો અભાવ જોવામાં આવે છે; માટે રૂપાદિ ગુણો પુદ્ગલની સાથે જ અન્વય–વ્યતિરેકપણાને ધારણ કરે છે, બીજાની સાથે નહિ. અત એવ તેની ઉત્કર્ષદશામાં તેની પણ ઉત્કર્ષતા અને તેની અપકર્ષદશામાં તેની અપકર્ષતા જોવામાં આવે છે. તેવી રીતે જો ચૈતન્ય પણ શરીરની સાથે અન્વય–વ્યતિરેકપણાને ધારણ કરતું હોય તો જે સ્થૂલશરીરવાળો હોય–અર્થાત્ ખબ જાડો હોય, તેમાં ઘણું જ્ઞાન અને દુબળામાં બહુ થોડું જ્ઞાન હોવું જોઇએ. છતાં એમ તો બિલકુલ જોવામાં આવતું નથી; પરંતુ એથી ઉલટું તો જરૂર જોવામાં આવે છે, કે કેટલીક દુર્બલ વ્યક્તિમાં ઘણું જ્ઞાન હોય છે અને કેટલાક જાડા મોટા મુશલ જેવી સ્થૂલબુદ્ધિવાળા હોય છે–અર્થાત્ મહામૂર્ખ હોય છે. માટે આપ જ બતાવો કે કોઇપણ રીતે ચેતનાને શરીરના ગુણ તરીકે માની શકાય તેમ છે ખરૂં ?

પૂ૦ પાંચ ભૂતનો સમુદાય જ્યાં બરાબર હોય, ત્યાં જ અમો ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ માનીએ છીએ, કિંતુ જ્યાં એક પણ ઓછું હોય, ત્યાં બિલકુલ અમે માનતા નથી. માટે જ્યાં કારણ–સામગ્રી જ સંપૂર્ણ ન હોય, ત્યાં કાર્ય કેવી રીતે થાય ? અને

મૃતાવસ્થામાં તો જ્યારે વાયુ જ નથી; ત્યારે સામગ્રી ન હોવાથી ચૈતન્યશક્તિ પેદા ન થાય તેમાં આશ્ચર્ય શાનું ?

ઉ૦ મૃતાવસ્થામાં જો કદાચ વાયુનો અભાવ હોવાથી ચૈતન્યશક્તિ નથી; એમ કહો તો નળી દ્વારા અથવા ધમણ દ્વારા વાયુનો સંચાર કરવાથી પાંચ ભૂતરૂપ કારણસામગ્રી જ્યારે મળી ગઇ, ત્યારે ચૈતન્યને પેદા થવામાં બીજી કઇ અડચણ રહી ? અને ચૈતન્ય તો એમ કરવા છતાં પણ બીલકુલ જોવામાં આવતું નથી, માટે કહો કે ચૈતન્ય પાંચ ભૂતોનો ધર્મ નથી.

પૂ૦ વાયુનો સંચાર કરવા છતાં પણ પ્રાણ નામનો વાયુ તેમાં ન હોવાથી તેમાં જ્ઞાન પેદા થતું નથી, માટે અમારે ત્યાં મૃતાવસ્થામાં ચૈતન્યની આપત્તિ કેવી રીતે આવી શકે ?

ઉ૦ જ્યારે કોષ્ઠની અંદર સંચરનાર વાયુને આપ પ્રાણવાયુ કહો છો, ત્યારે નળિકા વિગેરે દ્વારા કોષ્ઠની અંદર વાયુનો સંચાર કરવાથી કોષ્ઠમાં સંચરણ કરનારો પ્રાણવાયુ પણ આપના મત પ્રમાણે આવી ગયો, તો પછી સામગ્રી સંપૂર્ણ મળવા છતાં પણ મૃતાવસ્થામાં ચૈતન્યશક્તિ કેમ જોવામાં આવતી નથી ? માટે તેને શરીરના ધર્મ તરીકે ન માનતાં આત્માના ધર્મ તરીકે માનવી એ જ સર્વોત્તમ છે.

પૂ૦ મૃતાવસ્થામાં તેજરૂપ ત્રીજું ભૂત ન હોવાથી તેમાં ચૈતન્યશક્તિ માનવામાં આવતી નથી, માટે અમારે ત્યાં કોઇ પણ જાતના દોષને અવકાશ છે જ નહિ.

ઉ૦ મૃત શરીરમાં અર્થાત્ મડદાની અંદર કેટલેક સમય

ગયા બાદ પણ તેજના અભાવમાં કૃમિ વિગેરે જંતુઓ પેદા થાય છે, તેનું શું કારણ ? કારણ કે આપના મતમાં તો જ્યાં પાંચભૂતોનો સંપૂર્ણ સમુદાય હોય, ત્યાં જ ચેતના ઉત્પન્ન થાય છે અને મૃત-શરીરમાં તો વાયુ અને તેજ બંને ભૂતો છે જ નહિ ખાલી ત્રણ ભૂતો જ બાકી છે; તો પછી કીડા વિગેરે જંતુઓની ઉત્પત્તિ શાથી થાય છે ? તે પણ ખાસ સમજાવવું જ પડશે. કિંચ આપનો નિયમ પણ આમ થવાથી ખંડિત થઇ ગયો; માટે આપ જ બતાવો કે ચેતનાને કોઇ પણ રીતે શરીરના ધર્મ તરીકે માની શકાય તેમ છે ખરૂં ?–અર્થાત્ બિલકુલ માની શકાય તેમ છે જ નહિ. અપરંચ ચૈતન્ય ભૂતમાત્રનું કાર્ય છે,એમ પણ કદાપિ માની શકાય તેમ નથી.એમ માનવાથી તો તમામ ભૂતોનાં કાર્યો ચૈતન્યરૂપ હોવાથી જડ અને ચેતનનો ભેદ બિલકુલ રહેવાનો જ નહિ. કિંચ કોઇ પુત્ર વિનાનો, કોઇ સ્ત્રી વિનાનો, કોઇ પિતા વિનાનો અને કોઇ પતિ વિનાનું પણ રહેવાનું જ નહિ; કેમકે ચૈતન્યરૂપ હોવાથી ઘટ, પટ વિગેરેમાંથી કોઇને કોઇ ચીજ પિતા, પુત્ર, સ્ત્રી વિગેરે સંબન્ધિ તરીકે ગ્રહણ કરી લેવાય. ત્યારે કહો, તમારા મતમાં કેવી મજા છે ! વાહ ધન્ય છે ! તમોને, કે જેની ઘટ-પટાદિ ચીજો પિતા-પુત્ર હોય ત્યાં ખામી જ શાની હોય ? માટે અમે આપના આવા વિચારોને તો કોઇ પણ રીતે સંમત થઇએ તેમ નથી.

પૂ૦ જે પૃથ્વી વિગેરે પાંચ ભૂતો શરીરના આકારે ગોઠવાઇ શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવાની શક્તિવાળાં બની જાય છે; તે ભૂતોમાં જ ચેતનાશક્તિ પેદા થાય છે, બીજામાં નહિ. જ્યારે આવી અમારી

માન્યતા છે, ત્યારે સમજ્યા સિવાય દોષ આપવા તૈયાર થવું, તે કેટલી બધી અજ્ઞાનતા ગણાય ?

ઉ० તમારા મતમાં પૃથ્વી વિગેરે પાંચ ભૂતો ગોઠવાઈ શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવાની શકિતવાળાં બને છે, એ વાતની ઉપપત્તિ જ વન્ધ્યાપુત્ર જેવી છે તેનું જરા સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે–

શરીરનો આકાર શું પૃથ્વી વિગેરે પાંચ ભૂતોથી બને છે ? અથવા બીજી વસ્તુના નિમિત્તથી બને છે ? અથવા કારણ વિના પણ બને છે ? આ ત્રણ પ્રશ્નો પુછવામાં આવે છે, તેમાં જો પ્રથમ પક્ષ માનવામાં આવે તો પૃથ્વી વિગેરે પાંચભૂતોની સત્તા સર્વત્ર હોવાથી તમામ ઠેકાણે શરીરો સિવાય બીજું કાંઈ પણ જોવામાં ન આવવું જોઈએ; અને એમ તો બિલકુલ છે જ નહિ. માટે પ્રથમ પક્ષ અનાદરણીય સમજવો. તેના બચાવની ખાતર બીજો પક્ષ માનવામાં આવે તો 'ભૂત સિવાય પણ બીજી વસ્તુના નિમિત્તથી શરીરનો આકાર બને છે' આવો અર્થ થવાનો, ત્યારે તો આત્મા જ સિદ્ધ થવાનો. કારણ કે આપના મત પ્રમાણે તો પાંચ ભૂતો સિવાય બીજી કોઈ પણ ચીજ છે જ નહિ; ત્યારે બાકી કઈ ચીજ રહી ? કે જેના નિમિત્તથી શરીર બને છે એમ કહી શકશો ? માટે કહો, આત્મા માન્યા સિવાય બીજું નિમિત્ત સિદ્ધ થાય એવું છે ખરૂં ? અર્થાત્ બિલકુલ નહિ, માટે બીજો પક્ષ પણ માની શકાશે નહિ. હવે રહ્યા ત્રીજો પક્ષ, તેને માનવામાં તો શ્વાસોચ્છ્વાસવાળા શરીરની સત્તા જ નિરંતર હોવી જોઈએ, કદાપિ શરીરનો નાશ થવો જ ન જોઈએ; કેમકે ' नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा हेतोरन्यानपेक्षणात् ';

એવો ન્યાય હોવાથી જે કાર્યમાં હેતુની અપેક્ષા ન હોય તે કાર્યની સત્તા કાં તો નિરંતર રહેવી જોઇએ અને કાં તો વંધ્યાપુત્રની માફક બિલકુલ ન હોવી જોઇએ. માટે આપના વિચાર પ્રમાણે જ્યાં શરીરના આકારની જ સિદ્ધિ થઇ શકતી નથી, ત્યાં શ્વાસોચ્છ્વાસની અને ચૈતન્યશક્તિની તો વાત જ શી કરવી ? માટે ચૈતન્ય ભૂતોનો ધર્મ નથી, કિંતુ આત્માનો ધર્મ છે, એ વાત સ્થિર થઇ સમજવી.

કિંચ, પ્રથમ મદ્યાંગનું દૃષ્ટાંત આપવામાં આવ્યું, તે પણ યુક્તિવિરુદ્ધ છે, કેમકે મદ્યાંગ જ્યાં સુધી જૂદાં જૂદાં હોય છે, અને તેને મેળવનારી વ્યકિત જ્યાં સુધી મળતી નથી, ત્યાં સુધી તે સ્વયં મળીને કદાપિ માદનશક્તિવાળી મદિરા બનતી નથી, કિંતુ જ્યારે તેને મેળવનાર વ્યકિત હોય છે, ત્યારે જ તે મદ્યાગની માદન શક્તિવાળી મદિરા બને છે. તેવી જ રીતે અત્ર પણ જડ એવાં પાંચ ભૂતોને મેળવનારી બીજી વ્યકિત જ્યાં સુધી ન હોય, ત્યાં સુધી તે કદાપિ મળીને શરીરના આકારરૂપ થવાના જ નહિ. માટે જે તેને મેળવનાર છે, તેનું નામ જ આત્મા સમજવું. અપરંચ, જેના ગુણો પ્રત્યક્ષ હોય છે, તે ગુણી પણ પ્રત્યક્ષ હોય છે એમ જરૂર માનવું જોઇએ. જેમ ઘટ, પટ વિગેરેના ગુણો રૂપ, રસ, ગન્ધ, સ્પર્શ વિગેરે પ્રત્યક્ષ હોવાથી ઘટ, પટ વિગેરે પણ પ્રત્યક્ષ છે; એમ માનવામાં આવે છે; તેમ સ્મરણ, જીજ્ઞાસા, ચિકીર્ષા, જિગમિષા, સંશય વિગેરે ગુણો પણ સ્વસંવેદનરૂપ પ્રત્યક્ષ હોવાથી ગુણીરૂપ આત્મા પણ પ્રત્યક્ષ છે. એમ જરૂર માનવું જોઇએ.

પૂ૦ જેના ગુણો પ્રત્યક્ષ હોય, તેનો ગુણી પ્રત્યક્ષ હોય એવો એકાંત નિયમ નથી. જેમ આકાશનો ગુણ-શબ્દ પ્રત્યક્ષ હોવા છતાં પણ આકાશને પ્રત્યક્ષ કોઇપણ બુદ્ધિશાળી માનતો નથી, માટે આત્મા પ્રત્યક્ષ છે; એ વાત તદ્દન જૂઠી સમજવી.

ઉ૦ રૂપ વિગેરેની માફક ઇંદ્રિયોદ્વારા શબ્દમાં પ્રત્યક્ષપણું હોવાથી શબ્દ આકાશનો ગુણ નથી, કિંતુ પુદ્ગલનો પર્યાય છે; અને તેને તો અમે સારી રીતે પ્રત્યક્ષ માનીએ છીએ. એનું નિરૂપણ "મીમાંસક-દર્શન"માં કરવામાં આવેલું હોવાથી અત્ર ફરીથી વિવેચન કરી સમય રોકવામાં આવતો નથી.

પૂ૦ જ્ઞાન વિગેરે ગુણોમાં પ્રત્યક્ષપણું હોવાથી ગુણીમાં પણ પ્રત્યક્ષપણું રહો, પરંતુ જ્ઞાન વિગેરેનો ગુણી આત્મા જ છે; એ વાત બિલકુલ માનવા લાયક નથી; કિંતુ જ્ઞાન વિગેરેના ગુણી તરીકે શરીરને સમજવું. કારણકે તેમાં જેવી રીતે ગૌરપણું, શ્યામપણું, સ્થૂલપણું, કૃશપણું વિગેરે ગુણો જોવામાં આવે છે; તેવી રીતે તેમાં જ જ્ઞાન વિગેરે ગુણો પણ જોવામાં આવે છે, માટે આત્માને બિલકુલ માનવાની જરૂર નથી.

ઉ૦ જેમ ઘડામાં મૂર્તપણું તથા આંખથી દેખાવાપણું હોવાથી જ્ઞાન વિગેરેને ઘડાના ગુણ તરીકે માનવામાં આવતા નથી; તેમ શરીરમાં પણ મૂર્તપણું અને આંખથી દેખાવાપણું હોવાથી જ્ઞાન વિગેરેને શરીરના ગુણો માનવામાં આવતા નથી. એની શી સાબીતી છે? કે મૂર્તપણું અને આંખથી દેખાવા-પણું ઘડામાં અને શરીરમાં સરખું છે, તો પણ શરીરના ગુણ

તરીકે જ્ઞાન વિગેરેને માનવા અને ઘડાના ગુણ તરીકે ન માનવા ? માટે આ વાત તદ્દન યુક્તિવિરુદ્ધ સમજવી. અનુમાન પણ એજ વાતને ટેકો આપે છે. કપડા વગેરેની માફક આંખથી દેખાવાપણું તથા મૂર્તપણું હોવાથી જ્ઞાન, સુખ, દુઃખ વિગેરે શરીરના ગુણો નથી. એ વાત ખૂબ દઢતા સાથે સમજવી. આવી રીતે યુક્તિયોદ્વારા આત્માની સિદ્ધિ કરવામાં આવી. હવે અનુમાન દ્વારા આત્માની સિદ્ધિ કરવામાં આવે છે—

જેમ રથને કોઈ ચલાવનાર હોવાથી તેમાં ઇચ્છાનુકૂલ ક્રિયા થાય છે, તેમ જ ઇચ્છાનુકૂલ ક્રિયા થતી હોવાથી જીવતા જીવનું શરીર પણ કોઈ પ્રયત્નવાળાથી આશ્રિત હોવું જોઇએ. જે તેનો આશ્રય, તે જ આત્મા. તથા જેમ લાકડું કાપવામાં સુતાર કર્તા છે, લાકડું કર્મ છે અને વાંસલો ક્રિયામાં મદદગાર હોવાથી કરણરૂપ છે; તેમ ઇન્દ્રિયોમાં પણ કરણપણું હોવાથી જ્ઞાનના સાધનરૂપ ઇન્દ્રિયો કર્તાને આધીન છે; અને જે તેનો કર્તા છે, તેને જ આત્મા સમજવો.

તથા જેમ ઘડો સાદી છે અને તેનો આકાર પણ નિયમિત છે;તેમ શરીરમાં પણ સાદીપણું અને નિયમિત આકારપણું હોવાથી ઘડાની માફક તેનો પણ બનાવનાર હોવો જોઇએ. અને જે તેનો બનાવનાર છે, તેને જ આત્મા સમજવો.

તથા જેમ દાળ, ભાત, શાક, રોટલી વિગેરે ભોજન–સામગ્રીમાં ભોગ્યપણું હોવાથી–અર્થાત્ તેનો ભોગ કરનાર હોવાથી તેને બનાવવામાં આવે છે; તેમ જ શરીરમાં પણ ભોગ્યપણું

હોવાથી વિદ્યમાન શરીર પણ ભોકતા સિવાય બની શકે જ નહિ. અને જે તેનો ભોકતા છે, તેને જ આત્મા સમજવો.

તથા જેમ રૂપ વિગેરેમાં ગુણપણું હોવાથી તેના આધાર તરીકે ઘટ, પટ વિગેરેને માનવામાં આવે છે, તેમ રૂપ વિગેરેના જ્ઞાનમાં પણ ગુણપણું હોવાથી તેનો આધાર જરૂર માનવો જોઇએ અને જે તેનો આધાર છે, તેને જ આત્મા સમજવો.

તથા જેમ અઘટશબ્દ પોતે વ્યુત્પત્તિવાળા શુદ્ધ પદનો નિષેધ કરતો હોવાથી તેના પ્રતિપક્ષ તરીકે ઘટને માનવામાં આવે છે; તેમ અજીવશબ્દ પણ વ્યુત્પત્તિવાળા શુદ્ધપદનો નિષેધ કરતો હોવાથી તેનો પણ પ્રતિપક્ષી જરૂર માનવો જોઇએ અને જે તેનો પ્રતિપક્ષી, તેને જ આત્મા સમજવો.

તે આત્મા પોતાના શરીરમાં તો સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષદ્વારા અનુભવાય છે અને બીજાના શરીરમાં અનુમાનથી સિદ્ધ કરાય છે, તે પણ સાથ સાથ સમજાવવામાં આવે છે— ઇષ્ટમાં પ્રવૃત્તિ અને અનિષ્ટમાં નિવૃત્તિ થતી જોવામાં આવતી હોવાથી પરશરીરમાં પણ આત્મા છે; એ વાત જરૂર માનવી જોઇએ.

પૂ૦ અસદ્ વસ્તુનો પણ નિષેધ થતો હોવાથી આત્માના નિષેધ કરવામાં એ કયાંથી આવ્યું કે આત્મા છે ? માટે ઉપર્યુક્ત કથન યુક્તિવિકલ સમજવાનું છે.

ઉ૦ જે કંઇ વસ્તુનો નિષેધ કરવામાં આવે છે, તે બીજે ઠેકાણે વિદ્યમાન હોય; તો પણ વિવક્ષિત સ્થાનમાં તેના સંયોગ

ગનો યા સમવાયનો અથવા સામાન્યનો કે વિશેષનો નિષેધ કરવામાં આવે છે; પરંતુ તેનો સર્વથા અભાવ જ છે, એમ કદાપિ સમજવું નહિ. જેમ 'ધર્મપાળ ઘરમાં નથી' એ વાક્યથી વિદ્યમાન ધર્મપાળ ઘરમાં ન હોવાથી ઘરની સાથે અત્યારે તેનો સંયોગ નથી, એમ સમજવાનું છે; પરંતુ બીજે ઠેકાણે પણ નથી એમ કદાપિ જાણવું નહિં. કારણ કે કારણવશથી તે બહાર ગયેલો હોવાથી ઘરવાળાને પુછવામાં આવ્યું કે 'ધર્મપાળ ઘરમાં છે?' ત્યારે તે લોકોએ ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે 'તે ઘરમાં નથી.' એતાવતા કોઇપણ ઠેકાણે નથી; એ વાત ક્યાંથી આવી? સંયોગના નિષેધનું આ ઉદાહરણ સમજવું.

તથા 'ખર-વિષાણ નથી' એ વાક્યથી ખર પણ વિદ્યમાન છે અને ગાય વિગેરેમાં શિંગડું પણ વિદ્યમાન છે, પરંતુ ગધેડાની સાથે શિંગડાનો સમવાય ન હોવાથી જણાવવામાં આવ્યું કે ખરવિષાણ નથી. એતાવતા ખર તથા શિંગડાનો સર્વથા અભાવ કદાપિ સમજવો નહિ. આ ઠેકાણે શિંગડાના સમવાયનો ગધેડામાં નિષેધ સમજવો.

તથા 'બીજો ચંદ્રમા નથી' આવા લૌકિક વાક્યથી એ સમજવાનું છે, કે વિદ્યમાન ચંદ્રની અંદર બીજા ચંદ્રની સત્તાનો નિષેધ કરાતો હોવાથી ચંદ્રની અંદર સામાન્યનો નિષેધ સમજવો, પરંતુ ચંદ્રનો અભાવ બિલકુલ સમજવો નહિ.

તથા 'ઘડા જેવડાં મોટાં મોતી નથી' એ વાક્યથી મોતીની અંદર ઘડાના જેવડું મોટું પરિમાણ નથી એ નિષેધ

કરવામાં આવ્યું, પરંતુ કોઇ પણ પરિમાણુવાળાં મોતી જ નથી એ વાત ક્યાંથી આવી ? માટે આ ઠેકાણે પરિમાણ-વિશેષનો જ નિષેધ સમજવો, કિંતુ મોતીનો નહિ, એ વાત ખૂબ ખ્યાલમાં રાખવી.

તેમ અત્ર પણ ' આત્મા નથી ' એ વાક્યથી વિદ્યમાન આત્માનો જ કોઇ ઠેકાણે કોઇની સાથે સંયોગ વિગેરેનો નિષેધ કરે છે. જેમ મૃતાવસ્થામાં રહેલને ઉદ્દેશી કોઇ કહે કે આ શરીરમાં આત્મા નથી એતાવતા કોઇ પણ શરીરમાં આત્મા છે જ નહિ; એ વાત ક્યાંથી આવી ? માટે ઉપર્યુક્ત નિષેધ જરૂર આત્મ-સત્તાને સિદ્ધ કરે છે.

પૂ૦ જેનો નિષેધ કરવામાં આવે છે, તે વસ્તુ પણ વિદ્યમાન છે, જો એમ માનવામાં આવે; તો ' મારી અંદર પણ ત્રૈલોક્યસ્વામિપણું છે' એમ કેમ ન માની શકાય ? કેમકે આપ તેનો નિષેધ કરો છો, માટે તે જરૂર હોવું જોઇએ.

ઉ૦ આપની અંદર ત્રણ લોકના ઇશ્વરતાવિશેષનો નિષેધ કરવામાં આવેલો હોવાથી ત્રણ લોકની ઇશ્વરતા આપનામાં નથી, પરંતુ સર્વથા ઇશ્વરતા જ આપનામાં નથી એમ અમો બિલકુલ માનતા નથી. જેમ મોતીની અંદર ઘડા જેટલા પ્રમાણુનો નિષેધ કરવાથી પરિમાણુવિશેષનો નિષેધ સમજવાનો છે, પણ સર્વથા પરિમાણ છે જ નહિ, એમ કદાપિ માનવામાં આવતું નથી; તેમ અત્ર પણ ત્રિલોકની ઇશ્વરતાનો નિષેધ કરવાથી ઇશ્વરતાવિશેષનો નિષેધ થયો એમ સમજવાનું છે. કારણ કે પોતાના

શિષ્ય વિ૦ની ઇશ્વરતા જ્યારે પોતાનામાં વિદ્યમાન છે, ત્યારે સર્વથા ઇશ્વરતાનો નિષેધ કેવી રીતે થઇ શકે ? કેવળ વિશેષ ઐશ્વર્યનો જ આપનામાં નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે અને તે પણ તીર્થંકરોમાં વિદ્યમાન છે, કિંતુ આપનામાં નથી; એતાવતા નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. એ ખાસ ખ્યાલમાં રાખવું.

પૂ૦ હું ગોર છું, સ્થૂલ છું, દુબળો છું, જાડો છું, વિગેરે પ્રતીતિ થતી હોવાથી તેના વિષય તરીકે જો આત્માને માનવામાં આવે તો આત્મામાં ગોરપણું વિગેરે ન હોવાથી ઉપર્યુક્ત અનુભવ ન થવો જોઇએ અને જો શરીરને લઇને માનવામાં આવે તો શરીરમાં તે ગુણોનો સંભવ હોવાથી શરીરને અહંપદનો વિષય માનવામાં પણ લગારમાત્ર અડચણ નથી.

ઉ૦ કર્મના સંબંધને લઇને સંસારી આત્માનું શરીરની સાથે કથંચિત્ તાદાત્મ્ય હોવાથી હું સ્થૂલ છું; વિગેરે પ્રતીતિનો વિષય પણ આત્માવિષે માનવામાં અડચણ નથી. એટલી માત્ર વિશેષતા સમજવાની છે કે શરીરમાં સ્થૂલપણાની પ્રતીતિ મુખ્યતાથી છે અને આત્મામાં શરીરના સંબંધને લઇને ઉપચારથી છે; વાસ્તવિક નથી.

કિંચ, ઇંદ્રિયો દ્વારા અનુભવેલ પદાર્થનું ઇંદ્રિયો નષ્ટ થયા બાદ પણ સ્મરણ થતું હોવાથી આત્મા દેહ તથા ઇંદ્રિયોથી ન્યારો છે. એક ઘરમાં બેસીને અનુભવેલ પદાર્થનું સ્મરણ તે ઘરના નષ્ટ થયા પછી પણ જેમ દેવદત્તને થાય છે, તેમ અત્ર પણ સમજવું. એવી રીતે અનુમાનપ્રમાણ પણ આત્માને ખૂબ સારી રીતે સિદ્ધ કરી શકે છે.

હવે આગમપ્રમાણથી પણ તેને સિદ્ધ કરવામાં આવે છે—આગમ તે જ વિશેષી કહેવાય, કે જેનો પ્રણેતા અનાપ્ત હોય. તે વાતનું વિવેચન પ્રથમ પાંચ દર્શનની સમાલોચનામાં સારી રીતે કરવામાં આવ્યું છે. જેણે રાગ, દ્વેષ, મોહ, વિગેરે દૂષણોનો ક્ષય કર્યો છે, એવા ઈશ્વરપ્રણીત આગમમાં વિરોધ હોય જ ક્યાંથી?

हिंसाद्यसत्कर्मपथोपदेशादसर्वविन्मूलतया प्रवृत्तेः ।
नृशंसदुर्बुद्धिपरिग्रहाच्च ब्रूमस्त्वदन्यागममप्रमाणम् ॥ १ ॥

—અયોગવ્યવચ્છેદ-દ્વાત્રિંશિકા.

ઉપર્યુક્ત કારણથી પણ બીજાના આગમની પ્રમાણતા સિદ્ધ થઈ શકતી નથી.

स्वागमं रागमात्रेण द्वेषमात्रात् परागमम् ।
न श्रयामस्त्यजामो वा किन्तु मध्यस्थया दृशा ॥

—જ્ઞાનસાર અષ્ટક.

ભાવાર્થઃ—રાગમાત્રથી પોતાનું જાણી સ્વીકાર કરવો નહિ અને પરના આગમનો દ્વેષમાત્રથી જ ત્યાગ કરવો નહિ; પરંતુ મધ્યસ્થ બુદ્ધિથી સર્વજ્ઞની પરીક્ષા કરી જેમાં આપ્તપણું સિદ્ધ થાય તેને સ્વીકારવો અને જેમાં આપ્તપણું ન હોય તેના આગમનો ઉદાસીનભાવથી ત્યાગ કરવો એ બુદ્ધિમાનનું લક્ષણ સમજવું.

પ્રકૃતમાં તેવા આપ્તપ્રણીત આગમનું જીવની સિદ્ધિમાં પ્રમાણ આપવામાં આવે છે—

नत्थि जीवा अजीवा वा णेवं सन्नं निवेसए ।
अत्थि जीवा अजीवावा एवं सन्नं निवेसए ॥ १३ ॥
नत्थि धम्मे अधम्मे वा णेवं सन्नं निवेसए ।
अत्थि धम्मे अधम्मे वा एवं सन्नं निवेसए ॥ १४ ॥

—સૂત્રકૃતાંગ પૃષ્ઠ ૮૭૮

ભાવાર્થઃ—જીવ છે, અજીવ છે, ધર્મ છે, અધર્મ છે એવી સંજ્ઞાઓ સ્થાપન કરવી, કિન્તુ નથી એવી રીતે કદાપિ બોલવું નહિ. જીવાભિગમ, પન્નવણા, ઠાણાંગ, સમવાયાંગ, ભગવતીસૂત્ર વિગેરે અંગોપાંગમાં ઘણા જ વિસ્તારથી જીવ સંબંધી વિવેચન કરવામાં આવેલ છે.

આવી રીતે જ્યારે તમામ પ્રમાણોદ્વારા આત્માને સિદ્ધ કરવામાં આવ્યો; ત્યારે હવે તેના લક્ષણ વિષે જીજ્ઞાસા થાય એ સ્વાભાવિક છે, માટે હવે તેનું લક્ષણ બતાવવામાં આવે છે—

चैतन्यस्वरूपः परिणामी कर्ता साक्षाद् भोक्ता स्वदेहपरिमाणः प्रतिक्षेत्रं भिन्नः पौद्गलिकादृष्टवांश्चायम् ।

—રત્નાકરાવતારિકા ૭ પરિચ્છેદ, સૂત્ર ૫૬, પૃષ્ઠ ૧૪૫.

ભાવાર્થઃ–સાકાર–નિરાકારરૂપ ઉપયોગને ચૈતન્ય કહેવામાં આવે છે અને આત્માનું સ્વરૂપ પણ તે જ સમજવું. નિરંતર પૂર્વાપર પરિણામમાં જે ગમન કરવું, તે પરિણામ કહેવાય અને તે જેને નિરન્તર હોય તે પરિણામી કહેવાય.

શુભાશુભ કર્મનો કરનાર હોવાથી તે કર્તા કહેવાય છે. સુખ–દુઃખ વિગેરેનો અનુભવ કરનાર હોવાથી તે ભોકતા કહેવાય છે. આયુષ્યકર્મ તથા ગતિ, જાતિ અને સૂક્ષ્મ-બાદર નામકર્મના ઉદયથી જેવું શરીર પ્રાપ્ત થાય, તેટલા માત્રમાં વ્યાપ્ત હોવાથી સ્વદેહપરિમાણ કહેવાય છે અને ત પણ દરેક શરીરમાં જૂદો જૂદો હોવાથી પ્રતિક્ષેત્રભિન્ન કહેવાય છે, તથા પૈદ્ગલિક કર્મને આધીન હોવાથી પાદ્ગલિક અદષ્ટવાળો પણ છે. આ સંક્ષેપથી આત્માનું લક્ષણ સમજાવવામાં આવ્યું. હવે વિસ્તારથી દરેક વિશેષણોનું વિવેચન કરવામાં આવે છે—

ચૈતન્યસ્વરૂપ અને પરિણામી આ બે વિશેષણોની સાર્થકતા.

આત્માના લક્ષણમાં ચૈતન્યસ્વરૂપ અને પરિણામિ એવાં બે વિશેષણો આપેલાં હોવાથી 'આત્મા જડસ્વરૂપ છે, અને કૂટસ્થ નિત્ય છે અર્થાત્ સર્વદા નિત્ય છે.' આવી રીતે માનનારા નૈયાયિક લોકોનો મત યુકિતવિરુદ્ધ છે, એ સૂચવવામાં આવ્યું. જેના મતમાં આત્મા ઉપયોગસ્વરૂપ નથી, તેના મત પ્રમાણે આત્માને માનવા છતાં પણ પદાર્થજ્ઞાન તો કદાપ થવાનું નહિ, કારણકે આકાશની માફક તે પણ અચેતન છે.

પૂ૦ ચૈતન્યસ્વરૂપવાળો આત્મા છે, એમ અમો બિલકુલ માનતા નથી, કિન્તુ ચતન્યનો સમવાય જેમાં હોય તેને આત્મા કહેવામાં આવે છે. જ્યારે આ પ્રકારની અમારી માન્યતા છે ત્યારે અમારા મતમાં આત્મા જડસ્વરૂપ છે; એવો જે ખોટો આક્ષેપ કરવો, તે કેટલી બધી અજ્ઞાનતા કહેવાય?

उ० चैतन्यस्वरूप आत्माने न मानतां समवाय संबंधने लइने आत्मामां चैतन्य मानवामां आवे, तो समवाय पदार्थ एकस्वरूप, व्यापक अने नित्य होवाथी घट, पट विगेरेमां पण समवाय ज्यारे बराबर छे; त्यारे चैतन्यनो समवाय आत्मामां ज छे, घट, पट विगेरेमां नथी, एम केवी रीते मानी शकाय? किंच आवा प्रकारनी वस्तुस्थितिने मानीए तो तमाम पदार्थो चैतन्यना समवायने लइने चैतन्यवाळा छे, एम पण केम न कही शकाय?

पू० 'जेम आ ठेकाणे कुंडामां दहिं छे' एवी प्रतीति थती होवाथी तेनी बहार दहिं नथी ए अर्थात् आवी गयुं; तेम आ ठेकाणे पण आत्मामां ज्ञान छे; एवी प्रतीतिने लइने घट, पट विगेरेमां नथी ए पण सहज समजी शकाय तेम छे, तो पछी जडमां ज्ञाननी आपत्ति क्यां रही? तेनो विचार करशो.

उ० जे स्वयं अचेतन होय तेने आवी प्रतीतियोने लइने हजार वार ज्ञाननो समवाय मानवा छतां पण तेमां चेतनता कदापि आवी शकवानी नहि. जेम जे व्यक्ति स्वयं नपुंसक होय, तेने हजारवार पुरुषनो संबंध थवा छतां पण तेमां पुरुषता आवी शकती नथी; तेम अत्र पण खाली समवाय मात्रथी अचेतनमां जो चेतनता आवती होय; तो घट, पट विगेरे जड पदार्थोए शो अपराध कर्यो छे? के तेमां चेतनता न आवी शके? अने एवी शी राजाज्ञा छे?-के अचेतनता सरखी होवा छतां पण एकमां समवायने लइने चेतनता मानवी अने बीजामां नहि. ज्यां वस्तुस्थितिनो विचार चालतो होय, त्यां तेवी प्रतीतियो बीचारी नपुंसकनी माफक शा काममां आववानी?

માટે 'ચૈતન્યના સમવાયથી આત્મામાં ચેતનતા આવે છે.' તે વાત તદ્દન યુક્તિવિરુદ્ધ સમજવી. કિન્તુ આત્મા સ્વયમેવ ચૈતન્યસ્વરૂપ છે. એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું.

કિંચ ઉપયોગસ્વરૂપપણું પણ આત્માથી સર્વથા ભિન્ન પણ નથી, તેમ અભિન્ન પણ નથી; તે પણ પ્રસંગોપાત્ત સમજાવવામાં આવે છે—

આત્માને જ્ઞાનાદિ ધર્મોથી સર્વથા ભિન્ન માનવામાં આવે; તો હું જ્ઞાનસ્વરૂપ છું, દર્શનસ્વરૂપ છું, ચારિત્રસ્વરૂપ છું, સુખસ્વરૂપ છું એવા પ્રકારનું અભેદજ્ઞાન કદાપિ થઇ શકે જ નહિ, અને થાય છે તો ખરૂં; માટે જ્ઞાનાદિ ધર્મોથી આત્મા સર્વથા જુદો નથી એ ખાસ માનવું જોઇએ. તેમ સર્વથા જ્ઞાનાદિ ગુણોથી આત્મા અભિન્ન છે એ પણ સમજવું નહિ. કેમકે આત્મા ધર્મી છે. જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, સુખ વિગેરે તેના ધર્મો છે, એવો જે ભેદ માલૂમ પડે છે તે અભિન્ન હોય તો કદાપિ ન દેખાવો જોઇએ. માટે સર્વથા અભેદ પણ માનવામાં આવતો નથી. કિંચ સર્વથા અભિન્ન માનવામાં જ્ઞાનાદિ તમામ ધર્મોમાં ઐક્ય આવવાથી જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, સુખ વિગેરેમાંથી પણ ભિન્નતા ચાલી જવાની. અને ભિન્નતા તો જરૂર માલૂમ પડે છે. જ્ઞાન વિશેષ અવબોધરૂપ છે, દર્શન સામાન્યબોધરૂપ છે, ચારિત્ર સ્થિરતારૂપ છે અને સુખ પરમાનન્દરૂપ છે. માટે આપ જ બતાવો કે સર્વથા અભેદ કેવી રીતે માની શકાય? આથી એ ભાવ નીકળ્યો કે સર્વથા અભિન્ન નથી તેમ ભિન્ન પણ નથી; કિન્તુ કથંચિત્ ભેદાભેદરૂપ જાત્યન્તર છે.

ઉ૦ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને ન માનતાં સમવાય સંબંધને લઇને આત્મામાં ચૈતન્ય માનવામાં આવે; તો સમવાય પદાર્થ એકસ્વરૂપ, વ્યાપક અને નિત્ય હોવાથી ઘટ, પટ વિગેરેમાં પણ સમવાય જ્યારે બરાબર છે; ત્યારે ચૈતન્યનો સમવાય આત્મામાં જ છે, ઘટ, પટ વિગેરેમાં નથી, એમ કેવી રીતે માની શકાય? કિંચ આવા પ્રકારની વસ્તુસ્થિતિને માનીએ તો તમામ પદાર્થો ચૈતન્યના સમવાયને લઇને ચૈતન્યવાળા છે, એમ પણ કેમ ન કહી શકાય?

પૂ૦ 'જેમ આ ઠેકાણે કુંડામાં દહિં છે' એવી પ્રતીતિ થતી હોવાથી તેની બહાર દહિં નથી એ અર્થાત્ આવી ગયું; તેમ આ ઠેકાણે પણ આત્મામાં જ્ઞાન છે; એવી પ્રતીતિને લઇને ઘટ, પટ વિગેરેમાં નથી એ પણ સહજ સમજી શકાય તેમ છે, તો પછી જડમાં જ્ઞાનની આપત્તિ કયાં રહી? તેનો વિચાર કરશો.

ઉ૦ જે સ્વયં અચેતન હોય તેને આવી પ્રતીતિઓને લઇને હજાર વાર જ્ઞાનનો સમવાય માનવા છતાં પણ તેમાં ચેતનતા કદાપિ આવી શકવાની નહિ. જેમ જે વ્યક્તિ સ્વયં નપુંસક હોય, તેને હજારવાર પુરુષનો સંબંધ થવા છતાં પણ તેમાં પુરુષતા આવી શકતી નથી; તેમ અત્ર પણ ખાલી સમવાય માત્રથી અચેતનમાં જો ચેતનતા આવતી હોય; તો ઘટ, પટ વિગેરે જડ પદાર્થોએ શો અપરાધ કર્યો છે? કે તેમાં ચેતનતા ન આવી શકે? અને એવી શી રાજાજ્ઞા છે? કે અચેતનતા સરખી હોવા છતાં પણ એકમાં સમવાયને લઇને ચેતનતા માનવી અને બીજામાં નહિ. જ્યાં વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર ચાલતો હોય, ત્યાં તેવી પ્રતીતિઓ બીચારી નપુંસકની માફક શા કામમાં આવવાની?

માટે 'ચૈતન્યના સમવાયથી આત્મામાં ચેતનતા આવે છે.' તે વાત તદ્દન યુક્તિવિરુદ્ધ સમજવી: કિન્તુ આત્મા સ્વયમેવ ચૈતન્યસ્વરૂપ છે. એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું.

કિંચ ઉપયોગસ્વરૂપપણું પણ આત્માથી સર્વથા ભિન્ન પણ નથી, તેમ અભિન્ન પણ નથી; તે પણ પ્રસંગોપાત્ત સમજાવવામાં આવે છે—

આત્માને જ્ઞાનાદિ ધર્મોથી સર્વથા ભિન્ન માનવામાં આવે; તો હું જ્ઞાનસ્વરૂપ છું, દર્શનસ્વરૂપ છું, ચારિત્રસ્વરૂપ છું, સુખસ્વરૂપ છું એવા પ્રકારનું અભેદજ્ઞાન કદાપિ થઇ શકે જ નહિ, અને થાય છે તો ખરૂં; માટે જ્ઞાનાદિ ધર્મોથી આત્મા સર્વથા જુદો નથી એ ખાસ માનવું જોઇએ. તેમ સર્વથા જ્ઞાનાદિ ગુણોથી આત્મા અભિન્ન છે એ પણ સમજવું નહિ: કેમકે આત્મા ધર્મી છે. જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, સુખ વિગેરે તેના ધર્મો છે, એવો જે ભેદ માલૂમ પડે છે તે અભિન્ન હોય તો કદાપિ ન દેખાવો જોઇએ. માટે સર્વથા અભેદ પણ માનવામાં આવતો નથી. કિંચ સર્વથા અભિન્ન માનવામાં જ્ઞાનાદિ તમામ ધર્મોમાં ઐક્ય આવવાથી જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, સુખ વિગેરેમાંથી પણ ભિન્નતા ચાલી જવાની. અને ભિન્નતા તો જરૂર માલૂમ પડે છે. જ્ઞાન વિશેષ અવબોધરૂપ છે, દર્શન સામાન્યબોધરૂપ છે, ચારિત્ર સ્થિરતારૂપ છે અને સુખ પરમાનન્દરૂપ છે. માટે આપ જ બતાવો કે સર્વથા અભેદ કેવી રીતે માની શકાય? આથી એ ભાવ નીકળ્યો કે સર્વથા અભિન્ન નથી તેમ ભિન્ન પણ નથી; કિન્તુ કથંચિત્ ભેદાભેદરૂપ જાત્યન્તર છે.

આત્મામાં કૂટસ્થ નિત્યતાનું નિરાકરણ.

नैकान्तवादे सुखदुःखभोगौ न पुण्यपापे न च बन्धमोक्षौ।
दुर्नीतिवादव्यसनासिनैवं परैर्विलुप्तं जगदप्यशेषम् ॥२७॥

—અન્યયોગવ્યવચ્છેદ-દ્વાત્રિંશિકા.

ભાવાર્થ:—સર્વથા નિત્ય પક્ષમાં તથા સર્વથા અનિત્ય પક્ષમાં સુખ-દુ:ખ, પુણ્ય-પાપ; બન્ધ-મોક્ષ વિગેરેમાંથી એક પણ ઘટી શકવાનું નહિ. તે વાત યુક્તિદ્વારા સમજાવવામાં આવે છે. अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकरूपं नित्यम्। નિત્યનું આવા પ્રકારનું લક્ષણ કૂટસ્થ નિત્યવાદિ લોકો માને છે. જેનો કદાપિ વિનાશ ન થાય તેમ ઉત્પાદ પણ ન થાય અને નિરંતર એક સ્વરૂપથી સ્થિર રહે; તે નિત્ય કહેવાય. આવા પ્રકારના નિત્યના લક્ષણમાં સુખ, દુ:ખ વિગેરે કેવી રીતે ઘટી શકે ? તે વિચારવા લાયક છે અને જ્યારે આત્મા દુ:ખનો અનુભવ કરી પોતાની સુખ-સાધનસામગ્રી દ્વારા સુખનો અનુભવ કરવા જશે; ત્યારે તો સ્વભાવની ભિન્નતા થવાથી અનિત્યતા જરૂર આવવાની, તો પછી કૂટસ્થ નિત્યતા કેવી રીતે રહેવાની ?

પૂ૦ સુખાવસ્થા, દુ:ખાવસ્થા વિગેરે અવસ્થાનો ભેદ છે, તો પણ અમો એવી અવસ્થાવાળા આત્મામાં સ્વભાવભિન્નતા જ્યારે માનતા જ નથી; ત્યારે આ દોષનો અવકાશ જ અમારે ત્યાં કયાં રહ્યો ? જેમ સર્પમાં બહાર વાંકું ચાલવાપણું અને બીલમાં સીધું ચાલવાપણું વિગેરે અવસ્થાઓ જૂદી છે, તો પણ તેમાં ભેદ માનવામાં આવતોનથી.તેમ અત્ર પણ સમજવું કે અવસ્થાઓ ભિન્ન હોવા છતાં પણ અવસ્થાવાળી વ્યક્તિ જૂદી નથી.

ઉ૦ અવસ્થાઓ અવસ્થાવાળી વ્યક્તિથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? આ બે પ્રશ્નો પુછવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમ પક્ષમાં તો જ્યારે ગર્દભ અને ઉંટની માફક આપસમાં સર્વથા ભેદ માનવામાં આવ્યો; ત્યારે તેમાં સંબંધ જ કેવી રીતે થવાનો ?

કિંચ, ભિન્નતા જ્યારે સર્વથા સરખી જ છે, ત્યારે તે અવસ્થાઓ આત્માની જ છે, ઘડાની નથી; એમ પણ કેવી રીતે કહી શકશો ? માટે ભેદપક્ષ તો આપનાથી માની શકાય તેમ છે જ નહિ. હવે રહ્યો અભેદપક્ષ, તેમાં પણ જ્યારે બંને એક જ છે, ત્યારે તો કાં તો અવસ્થાઓ રહેવાની યાં તો અવસ્થાવાળી વ્યક્તિ રહેવાની. બંને ચીજ તો કદાપિ રહી શકશે જ નહિ; માટે ઉપર્યુક્ત કથનથી પણ કૂટસ્થ નિત્યતા રહેવાની નહિ.

અપરંચ સુખ-દુઃખનો અનુભવ પણ પુણ્ય-પાપદ્વારા સંપાદનીય છે અને પુણ્ય-પાપનું સંપાદન તો અર્થક્રિયાને આધીન છે. તે અર્થક્રિયા પણ કૂટસ્થ નિત્યમાં અનુક્રમે થાય છે અથવા યુગપત્ થાય છે ? એવા પ્રકારના વિકલ્પોને લઇને કદાપિ ઘટી શકવાની નહિ; માટે આપ જ બતાવો કે કૂટસ્થ નિત્ય આત્મા વન્ધ્યાપુત્રની માફક કોઇ રીતે સિદ્ધ થાય તેમ છે ખરો ? અર્થાત્ બીલકુલ નહિ. કિંચ જ્યારે કૂટસ્થ નિત્યમાં કોઇ પણ પ્રકારની ક્રિયા જ નથી, ત્યારે આત્મા પોતે નિષ્ક્રિય થવાનો. અને જ્યારે પોતે નિષ્ક્રિય છે, ત્યારે તે કોઇને મારનાર નહિ, તેમ કોઇ તેને પણ મારનાર નહિ; તો પછી તેમાં હિંસાની

ઉપપત્તિ કેવી રીતે થવાની ? અને જ્યારે હિંસા તેમાં ઘટી શકતી નથી; ત્યારે તો તેના અભાવરૂપ અહિંસા પણ ઘટવાની નહિ અને તે સિવાય સત્ય વિગેરે અન્ય યોગાંગની તો વાત જ શી કરવી ? કેમકે અહિંસા સત્યમાં સાધનરૂપ છે. જ્યારે તે જ નથી, તો પછી સત્ય વિગેરે ન હોય તેમાં કંઇ આશ્ચર્ય નથી. આમ જ્યારે અહિંસા વિગેરે જ તેમના મતમાં ઘટતાં ન હોવાથી આકાશપુષ્પ સમાન છે; ત્યારે યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ વિગેરે યોગના અંગો તો હોય જ કયાંથી ? અપરંચ એકાન્ત નિત્યવાદિના મતમાં આત્માની સાથે શરીરનો સંબંધ પણ ઘટવાનો નહિ, તે પણ સાથ સાથ જણાવવામાં આવે છે—

કૂટસ્થ નિત્ય આત્માની અંદર શરીરની સાથે સંબંધ માનવામાં બે પ્રશ્નો પુછવામાં આવે છે. શું કૂટસ્થ નિત્ય આત્મા પૂર્વ સ્વભાવનો ત્યાગ કરીને પહેલવ્હેલો શરીરની સાથે સંબંધ કરે છે અથવા ત્યાગ કર્યા સિવાય ? તેમાં પ્રથમ પક્ષ માનવામાં તો અનિત્યપણું જરૂર આવવાનું, કારણ કે સ્વભાવના ત્યાગનું નામ જ અનિત્યતા છે, અને એ તો આપે સ્વયમેવ સ્વીકારી લીધી; માટે પ્રથમ પક્ષ તો આપ માની શકશો નહિ. હવે રહ્યો બીજો પક્ષ, તે માનવામાં તો શરીરની સાથે આત્માનો સંબંધ જ સિદ્ધ થવાનો નહિ; કારણકે આત્માને શરીરની સાથે સંબંધ કરાવનાર પૂર્વનો સ્વભાવ તો જેમનો તેમ જ છે. કંઇ પણ ફેરફાર છે જ નહિ. માટે જ્યાં સુધી પૂર્વના સ્વભાવનો ત્યાગ ન થાય, ત્યાં સુધી ઉત્તરની સાથે સંબંધ પણ કેવી રીતે થઈ શકે ? તે પણ ખાસ વિચારવા લાયક છે. માટે

આપ જ બતાવો કે શરીરની સાથે આત્માનો સંબંધ કેવી રીતે ઘટી શકે ? અને તે વિના બન્ધ-મોક્ષ પણ કોને મળી શકે ? તથા આત્મા વ્યાપક હોવાથી સંસાર પણ તેને ઘટવાનો નહિ; કેમકે સંસરણ-પરિભ્રમણરૂપ સંસાર તો અવ્યાપક માન્યા સિવાય સંભવી શકે તેમ છે જ નહિ. જ્યારે વ્યાપક હોવાથી સર્વ ઠેકાણે રહેલો છે અને સર્વથા નિત્ય છે, ત્યારે તે તો સર્વદા અને સર્વત્ર વિદ્યમાન જ છે; તો પછી સંસાર કેવી રીતે ઘટી શકે ? અને જ્યારે સંસાર ઘટતો નથી, ત્યારે ધર્મથી ઊર્ધ્વગતિ, અધર્મથી અધોગતિ અને જ્ઞાનથી મોક્ષ મળે છે; તે પણ કોને મળે ? કેમકે જ્યારે સર્વત્ર સર્વદા તેનું તે જ રૂપ છે, ત્યારે પુણ્ય કરવાથી ઊર્ધ્વગતિ થાય એવા અસત્ય પ્રલાપ ઉપર કોણ ધ્યાન આપવાનો ? કારણકે ઊર્ધ્વલોકમાં પણ તે વિદ્યમાન છે, તો પછી પુણ્ય કરવાનું કયું પ્રયોજન રહ્યું ? અને અધોલોકમાં પણ વ્યાપક હોવાથી જ્યારે વિદ્યમાન છે; ત્યારે પાપસાધન-સામગ્રી પણ નિષ્ફળ થવાની અને મોક્ષમાં પણ વિદ્યમાન હોવાથી મોક્ષસાધન અનુષ્ઠાન પણ વન્ધ્યાપુત્ર સમાન થવાનું. માટે કૂટસ્થ નિત્યપણું પણ અનાદરણીય સમજવું.

સર્વથા અનિત્યનું નિરાકરણ.

એકાંત અનિત્યપક્ષમાં પણ હિંસા વગેરે ઘટી શકવાનાં નહિ, કારણકે વિનાશના હેતુની ઉપપત્તિ નહિ હોવાથી વિનાશ-પણું સિદ્ધ થઇ શકતું નથી; તે વાત યુક્તિદ્વારા સમજાવવામાં આવે છે—

ઘટ-વિનાશક મુદ્‌ગર વિગેરે સામગ્રીદ્વારા કરાતો જે ઘડાનો વિનાશ, તે શું ઘડાથી ભિન્ન છે ? કે અભિન્ન ? આ બે

ઉપપત્તિ કેવી રીતે થવાની ? અને જ્યારે હિંસા તેમાં ઘટી શકતી નથી;ત્યારે તો તેના અભાવરૂપ અહિંસા પણ ઘટવાની નહિ અને તે સિવાય સત્ય વિગેરે અન્ય યોગાંગની તો વાત જ શી કરવી ? કેમકે અહિંસા સત્યમાં સાધનરૂપ છે. જ્યારે તે જ નથી, તો પછી સત્ય વિગેરે ન હોય તેમાં કંઇ આશ્ચર્ય નથી. આમ જ્યારે અહિંસા વિગેરે જ તેમના મતમાં ઘટતાં ન હોવાથી આકાશપુષ્પ સમાન છે; ત્યારે યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ વિગેરે યોગના અંગો તો હોય જ કયાંથી ? અપરંચ એકાન્ત નિત્યવાદિના મતમાં આત્માની સાથે શરીરનો સંબંધ પણ ઘટવાનો નહિ, તે પણ સાથ સાથ જણાવવામાં આવે છે—

કૂટસ્થ નિત્ય આત્માની અંદર શરીરની સાથે સંબંધ માનવામાં બે પ્રશ્નો પુછવામાં આવે છે. શું કૂટસ્થ નિત્ય આત્મા પૂર્વ સ્વભાવનો ત્યાગ કરીને પહેલવ્હેલો શરીરની સાથે સંબંધ કરે છે અથવા ત્યાગ કર્યા સિવાય ? તેમાં પ્રથમ પક્ષ માનવામાં તો અનિત્યપણું જરૂર આવવાનું, કારણ કે સ્વભાવના ત્યાગનું નામ જ અનિત્યતા છે, અને એ તો આપે સ્વયમેવ સ્વીકારી લીધી; માટે પ્રથમ પક્ષ તો આપ માની શકશો નહિ. હવે રહ્યો બીજો પક્ષ, તે માનવામાં તો શરીરની સાથે આત્માનો સંબંધ જ સિદ્ધ થવાનો નહિ; કારણકે આત્માને શરીરની સાથે સંબંધ કરાવનાર પૂર્વનો સ્વભાવ તો જેમનો તેમ જ છે. કંઇ પણ ફેરફાર છે જ નહિ. માટે જ્યાં સુધી પૂર્વના સ્વભાવનો ત્યાગ ન થાય, ત્યાં સુધી ઉત્તરની સાથે સંબંધ પણ કેવી રીતે થઈ શકે ? તે પણ ખાસ વિચારવા લાયક છે. માટે

આપ જ બતાવો કે શરીરની સાથે આત્માનો સંબંધ કેવી રીતે ઘટી શકે ? અને તે વિના બન્ધ-મોક્ષ પણ કોને મળી શકે ? તથા આત્મા વ્યાપક હોવાથી સંસાર પણ તેને ઘટવાનો નહિ; કેમકે સંસરણ-પરિભ્રમણરૂપ સંસાર તો અવ્યાપક માન્યા સિવાય સંભવી શકે તેમ છે જ નહિ. જ્યારે વ્યાપક હોવાથી સર્વ ઠેકાણે રહેલો છે અને સર્વથા નિત્ય છે, ત્યારે તે તો સર્વદા અને સર્વત્ર વિદ્યમાન જ છે; તો પછી સંસાર કેવી રીતે ઘટી શકે ? અને જ્યારે સંસાર ઘટતો નથી, ત્યારે ધર્મથી ઊર્ધ્વગતિ, અધર્મથી અધોગતિ અને જ્ઞાનથી મોક્ષ મળે છે; તે પણ કોને મળે ? કેમકે જ્યારે સર્વત્ર સર્વદા તેનું તે જ રૂપ છે, ત્યારે પુણ્ય કરવાથી ઊર્ધ્વગતિ થાય એવા અસત્ય પ્રલાપ ઉપર કોણ ધ્યાન આપવાનો ? કારણકે ઊર્ધ્વલોકમાં પણ તે વિદ્યમાન છે, તો પછી પુણ્ય કરવાનું કયું પ્રયોજન રહ્યું ? અને અધોલોકમાં પણ વ્યાપક હોવાથી જ્યારે વિદ્યમાન છે; ત્યારે પાપસાધન-સામગ્રી પણ નિષ્ફળ થવાની અને મોક્ષમાં પણ વિદ્યમાન હોવાથી મોક્ષસાધન અનુષ્ઠાન પણ વન્ધ્યાપુત્ર સમાન થવાનું. માટે કૂટસ્થ નિત્યપણું પણ અનાદરણીય સમજવું.

સર્વથા અનિત્યનું નિરાકરણ.

એકાંત અનિત્યપક્ષમાં પણ હિંસા વગેરે ઘટી શકવાનાં નહિ, કારણકે વિનાશના હેતુની ઉપપત્તિ નહિ હોવાથી વિનાશપણું સિદ્ધ થઇ શકતું નથી; તે વાત યુક્તિદ્વારા સમજાવવામાં આવે છે—

ઘટ-વિનાશક મુદ્ગર વિગેરે સામગ્રીદ્વારા કરાતો જે ઘડાનો વિનાશ, તે શું ઘડાથી ભિન્ન છે ? કે અભિન્ન ? આ બે

ઉપપત્તિ કેવી રીતે થવાની ? અને જ્યારે હિંસા તેમાં ઘટી શકતી નથી;ત્યારે તો તેના અભાવરૂપ અહિંસા પણ ઘટવાની નહિ અને તે સિવાય સત્ય વિગેરે અન્ય યોગાંગની તો વાત જ શી કરવી ? કેમકે અહિંસા સત્યમાં સાધનરૂપ છે. જ્યારે તે જ નથી; તો પછી સત્ય વિગેરે ન હોય તેમાં કંઇ આશ્ચર્ય નથી. આમ જ્યારે અહિંસા વિગેરે જ તેમના મતમાં ઘટતાં ન હોવાથી આકાશપુષ્પ સમાન છે; ત્યારે યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ વિગેરે યોગના અંગો તો હોય જ ક્યાંથી ? અપરંચ એકાન્ત નિત્યવાદિના મતમાં આત્માની સાથે શરીરનો સંબંધ પણ ઘટવાનો નહિ, તે પણ સાથ સાથ જણાવવામાં આવે છે—

કૂટસ્થ નિત્ય આત્માની અંદર શરીરની સાથે સંબંધ માનવામાં બે પ્રશ્નો પુછવામાં આવે છે. શું કૂટસ્થ નિત્ય આત્મા પૂર્વ સ્વભાવનો ત્યાગ કરીને પહેલવ્હેલો શરીરની સાથે સંબંધ કરે છે અથવા ત્યાગ કર્યા સિવાય ? તેમાં પ્રથમ પક્ષ માનવામાં તો અનિત્યપણું જરૂર આવવાનું, કારણ કે સ્વભાવના ત્યાગનું નામ જ અનિત્યતા છે, અને એ તો આપે સ્વયમેવ સ્વીકારી લીધી; માટે પ્રથમ પક્ષ તો આપ માની શકશો નહિ. હવે રહ્યો બીજો પક્ષ, તે માનવામાં તો શરીરની સાથે આત્માનો સંબંધ જ સિદ્ધ થવાનો નહિ; કારણકે આત્માને શરીરની સાથે સંબંધ કરાવનાર પૂર્વનો સ્વભાવ તો જેમનો તેમ જ છે. કંઇ પણ ફેરફાર છે જ નહિ. માટે જ્યાં સુધી પૂર્વના સ્વભાવનો ત્યાગ ન થાય, ત્યાં સુધી ઉત્તરની સાથે સંબંધ પણ કેવી રીતે થઇ શકે ? તે પણ ખાસ વિચારવા લાયક છે. માટે

આવા કોઇપણ જાતના વ્યવહારની ઉત્પત્તિ પણ થવાની નહિ. તથા સ્મૃતિ, પ્રત્યભિજ્ઞાન વિગેરેમાંથી પણ કોઇ જાતની ઉપપત્તિ થઇ શકવાની નહિ. આ તમામ વાતોનું વિવેચન બૌદ્ધની સમાલોચનાના પ્રસ્તાવમાં કરવામાં આવેલું હોવાથી અત્ર પિષ્ટ-પેષણ કરી સમય રોકવામાં આવતો નથી. જેમ આત્માને સર્વથા અનિત્ય માની શકાય તેમ નથી, તેમ સર્વથા નિત્ય પણ માની શકાય તેમ નથી, કારણકે બન્નેમાં દોષો ઉપસ્થિત થાય છે. તેથી માયાવી લોકોએ પાથરેલ મોહજાળમાં ન ફસાતાં કથંચિત્ ભેદાભેદરૂપ જાત્યન્તરનું અવલંબન કરવું; તે જ બુદ્ધિમાનો માટે સરલ અને સર્વોત્તમ માર્ગ છે. સારાંશ-જેનો કોઇ પણ કાળે કોઇપણ પર્યાયથી વિનાશ થતો નથી, તથા કોઇપણ રૂપથી ઉત્પાદ થતો નથી; તેવા કૂટસ્થ નિત્ય આત્માને શરીર, ઇન્દ્રિયો વિગેરે પર્યાયોનો વિનાશ કરવાથી પણ બિલકુલ હિંસા લાગવાનીજ નહિ, કારણ કે તેઓના મત પ્રમાણે તો તે સર્વદા સર્વ પ્રકારથી નિત્ય જ છે; તો પછી શરીર, ઇન્દ્રિયો વિગેરે પર્યાયોનો તલવાર વિગેરે શસ્ત્રદ્વારા દ્વેષબુદ્ધિથી નાશ કરવા છતાં તથા મનની લાગણી અત્યંત દુખાવવા છતાં પણ મારનારને હિંસા તો બિલકુલ લાગવાની જ નહિ અને જેને માર્યો હોય તે પણ મર્યો ન હોવાથી હિંસા હોય જ શાની ? અને જ્યારે હિંસા જ નથી ત્યારે તેના અભાવરૂપ અહિંસા પણ ક્યાંથી હોઇ શકે ? અને તે વિના યોગના અંગની તો વાતજ શી કરવી ? માટે યોગાંગની નિષ્ફળતાની સાથે વૈરાગ્ય ધારણ કરી તપ-સ્યાઓ કરવી, પંચાગ્નિ કષ્ટને ઉઠાવવાં વિગેરે તમામ મોક્ષાનુષ્ઠાનની સામગ્રી પણ અજાગલસ્તનની માફક નિષ્ફળ થઇ

પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે. તેમાં પ્રથમ પક્ષ માનવામાં તો જ્યારે ઘડાને વિનાશની સાથે કંઇપણ સંબંધ છે જ નહિ, ત્યારે વિનાશ થાય, તો પણ ઘડામાંથી તો જવાનું જ નહિ; એ તો જેવે ને તેવોજ રહેવાનો, ત્યારે વિનાશ થવાથી પણ શું થવાનું ? માટે પ્રથમ પક્ષથી તો ઇષ્ટસિદ્ધિ થવાની જ નહિ. હવે રહ્યો બીજો પક્ષ, તેમાં પણ જ્યારે ઘડો અને વિનાશ આપસમાં એક જ છે ત્યારે તો વિનાશકારણ-સામગ્રીથી પણ વિનાશ ન થતાં ઘડો જ થયો એમ કેમ ન કહી શકાય ? જ્યારે વિનાશની સાથે ઘડામાં ભેદભાવ તો કંઇ પણ છે જ નહિ, ત્યારે ઘડાનો વિનાશ પણ આખી કલશની માફક પર્યાયરૂપ થયો. કિંચ જ્યારે વિનાશના હેતુની સાથે વિનાશને કંઇ પણ લેવા દેવા છે જ નહિ, ત્યારે આપના મતમાં પદાર્થો ક્ષણિક છે; એવી વ્યવસ્થા કેવી રીતે થવાની ? જો કદાચ વિનાશના હેતુ સિવાય સ્વયં વિનાશ થયા જ કરે છે; એમ માનવામાં આવે તો હિંસામાં પણ નિમિત્ત તરીકે કોઇ રહેવાનું નહિ. અને જે કાર્યનું કોઇ નિમિત્ત ન હોય, તે કાર્ય કાં તો નિરંતર રહેવાનું અથવા કદાપિ ન જ થવાનું. સારાંશ—આવી રીતે વિચાર કરતાં હિંસામાં પણ જ્યારે કોઇ નિમિત્ત નથી, ત્યારે તે કાં તો નિરંતર રહેવાની અથવા તો બીલકુલ ઉત્પન્ન થવાની જ નહિ. કેમકે કદાચિત્ થવાપણું તો કારણને આધીન છે અને આપ કારણને તો બીલકુલ માનતા જ નથી, ત્યારે હિંસાની જ ઉપપત્તિ કેવી રીતે થવાની ? અને તે સિવાય અહિંસા વિગેરે યોગના અંગો પણ વંધ્યાપુત્ર જેવાં જ થવાનાં. કિંચ આત્માને ક્ષણિક માનવામાં આ વધ્ય છે, આ ઘાતક છે, આ દેવાદાર છે, આ લેણદાર છે,

આવા કોઇપણ જાતના વ્યવહારની ઉત્પત્તિ પણ થવાની નહિ. તથા સ્મૃતિ, પ્રત્યભિજ્ઞાન વિગેરેમાંથી પણ કોઇ જાતની ઉપપત્તિ થઇ શકવાની નહિ. આ તમામ વાતોનું વિવેચન બૌદ્ધની સમાલોચનાના પ્રસ્તાવમાં કરવામાં આવેલું હોવાથી અત્ર પિષ્ટ-પેષણ કરી સમય રોકવામાં આવતો નથી. જેમ આત્માને સર્વથા અનિત્ય માની શકાય તેમ નથી, તેમ સર્વથા નિત્ય પણ માની શકાય તેમ નથી, કારણકે બન્નેમાં દોષો ઉપસ્થિત થાય છે. તેથી માયાવી લોકોએ પાથરેલ મોહજાળમાં ન ફસાતાં કથંચિત્ ભેદાભેદરૂપ જાત્યન્તરનું અવલંબન કરવું; તે જ બુદ્ધિમાનો માટે સરલ અને સર્વોત્તમ માર્ગ છે. સારાંશ-જેનો કોઇ પણ કાળે કોઇપણ પર્યાયથી વિનાશ થતો નથી, તથા કોઇપણ રૂપથી ઉત્પાદ થતો નથી; તેવા કૂટસ્થ નિત્ય આત્માને શરીર, ઇન્દ્રિયો વિગેરે પર્યાયોનો વિનાશ કરવાથી પણ બિલકુલ હિંસા લાગવાનીજ નહિ, કારણ કે તેઓના મત પ્રમાણે તો તે સર્વદા સર્વ પ્રકારથી નિત્ય જ છે; તો પછી શરીર, ઇન્દ્રિયો વિગેરે પર્યાયોનો તલવાર વિગેરે શસ્ત્રદ્વારા દ્વેષબુદ્ધિથી નાશ કરવા છતાં તથા મનની લાગણી અત્યંત દુખાવવા છતાં પણ મારનારને હિંસા તો બિલકુલ લાગવાની જ નહિ અને જેને માર્યો હોય તે પણ મર્યો ન હોવાથી હિંસા હોય જ શાની ? અને જ્યારે હિંસા જ નથી ત્યારે તેના અભાવરૂપ અહિંસા પણ કયાંથી હોઇ શકે ? અને તે વિના યોગના અંગની તો વાતજ શી કરવી ? માટે યોગાંગની નિષ્ફળતાની સાથે વૈરાગ્ય ધારણ કરી તપસ્યાઓ કરવી, પંચાગ્નિ કષ્ટને ઉઠાવવાં વિગેરે તમામ મોક્ષાનુષ્ઠાનની સામગ્રી પણ અજાગલસ્તનની માફક નિષ્ફળ થઇ

જવાની. એમ હોવાથી આત્માને સર્વથા નિત્ય માનનારાના વિચારો અનાદરણીય છે.

સર્વથા અનિત્યપક્ષમાં પણ જ્યારે કોઇ મનુષ્યે કોઇને મારી નાખ્યો તેને પણ ખૂનની હિંસાનું પાપ લાગવાનું નહિ. કારણકે તેમના મત પ્રમાણે આત્મા તો સમયે સમયે પોતાની મેળે મર્યા જ કરે છે અને જન્મ પણ લેતો જ જાય છે. તેમાં જ્યારે કોઇપણ કારણનું કામ જ નથી, ત્યારે મારનારને હિંસા કેવી રીતે લાગી શકે ? કેમકે કોઇ કોઇને મારનાર પણ નથી, તેમ કોઇ કોઇથી મરતો પણ નથી; ત્યારે હિંસા બીચારી લાગે જ કોને ? અને તે સિવાય અહિંસા પણ હોય જ ક્યાંથી ? તથા વધ્ય–ઘાતકનો, કાર્ય–કારણનો વ્યવહાર, સ્મૃતિ, પ્રત્યભિજ્ઞાન વિગેરે કાંઇ પણ ઘટવાનું નહિ અને તે સિવાય યોગાંગની તો વાત જ શી કરવી અને જ્યારે યોગાંગ જ નથી ત્યારે સુગત જેવાએ દીક્ષા ગ્રહણ કરી, વૈરાગ્યવાસના ધારણ કરી, સંસારાવસ્થાના મોજશોખનો ત્યાગ કરી કષ્ટાનુષ્ઠાનનું સેવવું તે પણ તદ્દન નકામું જ સમજવું. માટે સર્વથા અનિત્ય આત્મા પણ માનવો નહિ. કિન્તુ પૂર્વે બતાવેલ પ્રકારથી કથંચિત્ નિત્યાનિત્યરૂપ જાત્યન્તર માનવો અને તેમાં જ હિંસા વિગેરેની ઉપપત્તિ થઇ શકે છે; તે પણ ખાસ સમજાવવામાં આવે છે—

नित्यानित्ये तथा देहाद् भिन्नाभिन्ने च तत्त्वतः ।
घटन्त आत्मनि न्यायाद्धिंसादीन्यविरोधतः ॥

—હારિભદ્રીય અષ્ટક ૧૬, પૃ૦ ૫૬

ઉપર્યુક્ત ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા દ્રવ્યથી નિત્ય છે-શાશ્વત છે; કેમકે મનુષ્ય, તિર્યંચ, નારકી, દેવ, બાલ્યાવસ્થા, વૃદ્ધાવસ્થા વિગેરે નવા નવા પર્યાયોને ગ્રહણ કરવા છતાં પણ ચૈતન્યશક્તિ તો દરેકમાં અનુગત હોવાથી તે રૂપે આત્મા નિત્ય છે; અને પૂર્વ પર્યાયનો વિનાશ તથા ઉત્તર પર્યાયનો ઉત્પાદ વિગેરે નિરંતર થતો હોવાથી પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ તે અનિત્ય છે.

તેમ જ આત્મા શરીરથી પણ સર્વથા ભિન્ન નથી, તથા અભિન્ન પણ નથી; કિંતુ કથંચિત્ ભિન્નાભિન્નરૂપ જાત્યન્તર છે. જો સર્વથા ભિન્ન માનવામાં આવે તો શરીરદ્વારા કરેલા કર્મોનો ભવાન્તરમાં અનુભવ થઈ શકવાનો જ નહિ. જેમ શિવદત્તે કરેલા કર્મોનો અનુભવ વિષ્ણુદત્ત કરી શકતો નથી, તેમ શરીરદ્વારા કરેલા કર્મોનો અનુભવ પણ આત્માને શાનો થવો જોઇએ. માટે ભેદપક્ષ અનાદરણીય છે અને અભેદ માનવામાં પરલોકની ઉપપત્તિ જ આકાશપુષ્પ સમાન થવાની; કેમકે શરીરને જ્યારે બાળી ભસ્મીભૂત કરવામાં આવ્યું, ત્યારે આત્મા પણ તેથી અભિન્ન હોવાથી અર્થાત્ તે રૂપ હોવાથી તે પણ સાથે બળીને ભસ્મીભૂત થયો; ત્યારે પરલોક કોણ જવાનું ? તે પણ સાથે વિચાર કરશો. સારાંશ-સર્વથા ભિન્ન માનવામાં શરીરની ઉપર લાકડી વિગેરેનો પ્રહાર પડવા છતાં પણ વેદના ન થવી જોઇએ. જેમ ઘટ ઉપર લાકડી પડવાથી આપણને કંઇ પણ વેદના થતી નથી; તેમ શરીર ઉપર પણ લાકડીનો પ્રહાર પડવાથી આત્માને કંઇ પણ વેદનાનો અનુભવ ન થવો જોઇએ, તથા શરીર ઉપર ચંદનનો લેપ કર-

વાથી શીતળતાનો તથા સુગંધિપણાનો પણ અનુભવ ન થવો જોઇએ. આવા પ્રકારની અનેક વિપત્તિયો આવતી હોવાથી સર્વથાભેદપક્ષ ત્યાજ્ય કરવામાં આવ્યો છે, તેમજ સર્વથા અભિન્ન પક્ષ પણ માનવો નહિ. કારણ કે જો શરીરનો આત્માની સાથે સર્વથા અભેદભાવ માનવામાં આવે, તો મરણની ઉપપત્તિ થઇ શકવાની નહિ. જ્યારે આત્માનો વિયોગ થવાનો જ નહિ ત્યારે તેને અભિન્ન એવા શરીરનો વિયોગ પણ કયાંથી થાય ? અને તે સિવાય મરણ પણ કોનું થવાનું ? તથા મરવા છતાં પણ પરલોકની ઉપપત્તિ થઇ શકવાની નહિ; કેમકે શરીર અને આત્મા જ્યારે એક જ છે, ત્યારે શરીરનો વિનાશ ન થવાથી આત્માનો પણ વિનાશ ન થવાનો. તો પછી પરલોક જનાર બીજું કોણ બાકી રહ્યું ? તેનો વિચાર કરશો. તથા શરીર દ્વારા કરેલાં શુભાશુભ કર્મોનું ફળ પણ આત્માને મળવાનું નહિ, કારણ કે તેના વિનાશ સાથે આત્માનો પણ જ્યારે વિનાશ થયો, ત્યારે ફળ પણ કોને મળે ? અને ભેદપક્ષમાં તો જ્યારે તે બન્ને આપસમાં ભિન્ન જ છે;ત્યારે શરીરે કરેલાં કર્મોનું ફળ આત્માને કેવી રીતે મળી શકે ? આમ બન્ને પક્ષમાં કૃતનો નાશ અને અકૃતનું આગમન થવાનું; માટે ઉપર્યુકત તમામ વિપત્તિયોથી બચવાની ખાતર કથંચિત્ ભેદાભેદપક્ષ સર્વોત્તમ છે. તે માનવાથી જ હિંસા વિગેરેની ઉપપત્તિ થવાની. હિંસા થવાના જગતમાં મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર છે. (૧) બીજાને પીડા પેદા કરાવવાથી, (૨) શરીર, ઇન્દ્રિયો વિગેરે પ્રાણોનો વિનાશ કરવાથી (૩) તથા હું તેને મારૂં એવા માનસિક ઘાતક સંકલ્પથી હિંસા ઉત્પન્ન થાય છે.

પૂ૦ અમુક ઘાતક દ્વારા અમુક જીવને મરવાનું છે, એવા પ્રકારનો કર્મબન્ધ કરેલ હોવાથી મારનારને હિંસાજન્ય કર્મબન્ધ થવાનો જ નહિ, તો પછી હિંસાનું ફળ તેને કેવી રીતે મળવાનું ? માટે હિંસાથી કર્મબન્ધ થતો નથી.

ઉ૦ દરેક કાર્યની ઉત્પત્તિમાં ત્રણ કારણની આવશ્યકતા જરૂર રહે છે. (૧) ઉપાદાનકારણ (૨) નિમિત્તકારણ અને (૩) કર્તા કારણ. આ ત્રણમાંથી એક પણ ન્યૂન હોય તો કાર્ય થઇ શકે જ નહિ. જેમ ઘટમાં માટી ઉપાદાનકારણ છે, દંડ, ચક્ર વિગેરે નિમિત્તકારણ છે અને કુંભાર કર્તા કારણ છે; તેમ અત્ર પણ હિંસ્યકર્મનો વિપાક ઉપાદાનકારણ છે, મારનાર પોતે કર્તા કારણ છે અને શસ્ત્ર વિગેરે સામગ્રી નિમિત્તકારણ છે. આ ત્રણનો સમુદાય જ્યારે મળે, ત્યારે જ હિંસારૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય. જ્યાં સુધી એક પણ ઓછું હોય, ત્યાં સુધી તે થઇ શકે જ નહિ. પ્રકૃતમાં હિંસ્યકર્મના વિપાકરૂપ ઉપાદાનકારણ હોય, છતાં કર્તા તથા નિમિત્ત કારણનો વ્યાપાર જ્યાં સુધી ન થાય, ત્યાં સુધી હિંસારૂપ કાર્ય થઇ શકે જ નહિ અને જ્યારે તે કારણોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે ત્યારે તે દ્વારા પર્યાયનો વિનાશ થવાથી મારનારને જરૂર હિંસા લાગે અને જ્યારે હિંસાની ઉપપત્તિ થઇ, ત્યારે તેના અભાવરૂપ અહિંસા પણ ઘટી શકે. તેનો પણ ઉપાય સાથે સાથે બતાવવામાં આવે છે– અહિંસામાં હિંસ્યકર્મનો વિયોગ ઉપાદાનકારણ છે અને સદુપદેશ વિગેરે નિમિત્ત–કારણ છે, તથા નહિ મારવા વિષયક શુદ્ધ અધ્યવસાયો કર્તા

કારણ છે. આ ત્રણ કારણ મળવાથી અહિંસાનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે અને જ્યારે અહિંસાની ઉપપત્તિ થઇ; ત્યારે તે દ્વારા સત્ય વિગેરે તમામ યોગના અંગોની ઉપપત્તિ પણ થવાની. તથા સ્મરણ, પ્રત્યભિજ્ઞાન દેહના સ્પર્શથી વેદનાનો અનુભવ વિગેરે કાર્યોની ઉપપત્તિ પણ થવાની. તથા સૂક્ષ્મનામકર્મના ઉદયથી સૂક્ષ્મ શરીર અને બાદર નામકર્મના ઉદયથી બાદર (સ્થૂલ) શરીર–અર્થાત્ દૃશ્ય શરીરને પ્રાપ્ત કરવું, ધર્મથી ઊર્ધ્વગમન, અધર્મથી અધોગમન અને રત્નત્રયથી મોક્ષપ્રાપ્તિ વિગેરે તમામની ઉપપત્તિ કથંચિત્ નિત્યાનિત્ય અને કથંચિત્ ભિન્નાભિન્ન પક્ષ માનવાથી જ થવાની. માટે કોઇ પણ જાતની અનુપપત્તિ અમારે ત્યાં છે જ નહિ.

પરિણામિનું વિવેચન.

દ્રવ્યરૂપથી અવસ્થિત પદાર્થે એક પર્યાયથી બીજા પર્યાયની પ્રાપ્તિ કરવી તેનું નામ પરિણામ. સમજવો. અને તેવો પરિણામ જેમાં હોય તે પરિણામી કહેવાય. પ્રકૃતમાં ચૈતન્યશક્તિરૂપ ઉપયોગથી અવસ્થિત આત્માએ તે તે કર્મના સંબંધને લઇને નરકગતિ, તિર્યંચગતિ, મનુષ્યગતિ, દેવગતિ, બાલ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા, વૃદ્ધાવસ્થા વિગેરે જે જે પર્યાયોને પ્રાપ્ત કરવા તેનું નામ પરિણામ સમજવો. આવા પ્રકારનો પરિણામ આત્માનો હોવાથી આત્મા પરિણામી કહેવાય છે, તે વાતને નીચેનો શ્લોક પણ ટેકો આપે છે—

परिणामो ह्यर्थान्तरगमनं न च सर्वथा व्यवस्थानम्।
न च सर्वथा विनाशः परिणामस्तद्विदामिष्टः॥

—ધર્મબિન્દુ પૃષ્ઠ ૧૦૭

ભાવાર્થ—સર્વથા સ્થિર પણ નહિ, તેમ જેનો સર્વથા વિનાશ પણ ન હોય, કિન્તુ એક પર્યાયને મૂકીને બીજાને પ્રાપ્ત કરવો, તેનું નામ પરિણામ સમજવો. આવા પ્રકારનો પરિણામ જ વિદ્વાન લોકોને સંમત છે, અને તેની સાથે જેનો નિત્ય સંબંધ હોય તે પરિણામી કહેવાય. તેવા પ્રકારનો આત્મા માનવામાં જ શરીર, ઇન્દ્રિયો વિગેરે પરિણામોનો વિનાશ કરવાથી હિંસા વિગેરેની ઉપપત્તિ થઇ શકે છે, બીજામાં નહિ, આથી એ સૂચવવામાં આવ્યું કે આત્મા ભવાન્તરગામી છે. જો આત્મામાં પરિણામિપણું ન માનવામાં આવે તો પરલોકની સિદ્ધિ કદાપિ થઈ શકવાની નહિ. માટે પરિણામી જરૂર માનવો અને તેમ માનવાથી જ સંસાર અનાદિ સિદ્ધ થવાનો; નહિ તો સર્વ આકાશપુષ્પ સમાન થઇ જવાનું.

કર્તા અને સાક્ષાત્ ભોક્તા એ બે વિશેષણોની સાર્થકતા.

સાંખ્ય લોકોનું કહેવું એવું છે કે 'પુરુષ પોતે નિર્ગુણ છે, કર્તા નથી અને ભોક્તા છે.' આ વાતનું નિરાકરણ કર્તા અને સાક્ષાદ્ ભોક્તા એ બે વિશેષણોથી થઇ શકે છે. જેમ ખેતીકાર લોકો કર્ષણક્રિયાના કર્તા હોવાથી તે દ્વારા પેદા થયેલ અન્ન વિગેરેના ભોક્તા તરીકે ગણાય છે. એ વાત જગત્પ્રસિદ્ધ છે. તેમ પોતે કરેલાં કર્મના ભોક્તાપણું હોવાથી આત્મા શુભાશુભ કર્મનો કર્તા છે; એ વાત જરૂર માનવી જોઇએ અને જેમાં કર્તાપણું હોતું નથી, તેમાં આકાશ—

કુસુમની માફક વસ્તુપણું છે જ નહિ, કિંચ આત્માને આપ ભોકતા માનો છો, તે શું ભોગક્રિયાને કરે છે કે નહિ ? જો કદાચ ભોગક્રિયા કરે છે, એવું માનવામાં આવે, તો જ્યારે ભોગક્રિયાને કરવા સમર્થ છે, ત્યારે બીજી ક્રિયાને કરતો નથી તેનું શું કારણ ? તેના ઉત્તરમાં એમ જણાવવામાં આવે કે, ભોગક્રિયા પણ કરતો નથી, ત્યારે ભોકતા કેવી રીતે કહી શકાય ? એ વાત તો ન્હાનું બાળક પણ સમજી શકે તેમ છે. આ તો માતાને વન્ધ્યા કહેવા જેવો ન્યાય થયો. ભોગની ક્રિયાને કરતો નથી અને ભોકતા તો છે; એમ મનાય જ કેવી રીતે ? આથી એમ પણ કેમ ન કહી શકાય કે મુકત આત્માની માફક કર્તાપણું ન હોવાથી સંસારી આત્મામાં ભોકતાપણું નથી. જે કર્તા ન હોય તે ભોકતા પણ ન હોય, જેમ આકાશ વિગેરે. અને આવી રીતે માનવામાં તો કૃતનો નાશ, અકૃતનો આગમ વિગેરે દોષ પણ જરૂર આવવાના. કેમકે આપના મતમાં દરેક કાર્યને કરનારી જડ પ્રકૃતિ હોવાથી તેણે જે કર્મ કર્યું, તેના ફલનો તેની સાથે બિલકુલ સંબંધ ન રહેવાથી કૃતનો નાશ થવાનો-અર્થાત્ કાર્ય કરનારને તેનું ફળ તો બિલકુલ મળવાનું નહિ અને આપના મત પ્રમાણે આત્માએ તો કંઇપણ કાર્ય કર્યું નથી, તો પણ તેના ફળનો ભોકતા હોવાથી અકૃતનું આગમન થયું. આપના દર્શનમાં તો કરનારી પ્રકૃતિ અને ભોગવનાર આત્મા છે; એમ જ્યારે માનવામાં આવે છે, ત્યારે પ્રકૃતિએ કરેલાં કર્મોને જેમ શિવદત્ત ભોગવે છે, તેમ વિષ્ણુશર્મા કેમ ભોગવતો નથી ? અથવા એકે કરેલા

કર્મનો ભોગ આખા જગતને કેમ ન મળે ? તેનો પણ વિચાર કરશો. કારણ કે જ્યારે અકર્તાપણું દરેકમાં સમાન છે, ત્યારે એક તેનો ભોગ કરે અને બીજો ન કરે તેનું શું કારણ ? માટે આવા પ્રકારની અનેક વિપત્તિયોથી બચવાની ખાતર જેમ ભોક્તાપણું માનવામાં આવે છે; તેમ કર્તાપણું પણ જરૂર માનવું જોઇએ.

આત્મામાં વ્યાપકતાનું નિરાકરણ.

સૂક્ષ્મ, બાદર વિગેરે જે જે નામકર્મના ઉદયથી જેવા જેવા પ્રકારનું શરીર પ્રાપ્ત થયેલ હોય; તેવા તેવા પ્રકારના શરીરમાં રહેતો હોવાથી આત્માને શરીરપરિમાણવાળો કહેવામાં આવે છે.

પૂ૦ આત્માને વ્યાપક માનવામાં ન આવે તો અનેક દિશાઓમાં અને અનેક દેશમાં રહેલા પરમાણુઓની સાથે સંયોગ કદાપિ થવાનો નહિ. અને તે સિવાય આંધ કર્મનો અભાવ થવાનો અને તેના અભાવથી અન્તિમ સંયોગનો પણ અભાવ, અને તે ન હોવાથી શરીરનો પણ અભાવ થવાથી હંમેશાં દરેકને મોક્ષ મળવાનો.

કિંચ કદાચ કોઇપણ પ્રકારથી શરીરની ઉત્પત્તિ માનવા છતાં પણ દરેક અવયવિમાં પ્રવેશ કરતો હોવાથી આત્મા પણ સાવયવ થવાનો અને તેમ થવાથી ઘટ–પટ વિગેરેની માફક કાર્યપણું આવવાથી તેમાં અનિત્યતા જરૂર આવવાની અને જે અનિત્ય હોય તેનો વિનાશ થવાથી આત્માનો જ અભાવ થવાનો.

અપરંચ આત્માને શરીરપરિમાણ માનવામાં આત્મામાં મૂર્તપણું આવવાથી મૂર્તમાં મૂર્તનો પ્રવેશ જ થઇ શકવાનો નહિ; તો પછી શરીરપરિમાણની તો વાતજ શી કરવી ? અને તેમ થવાથી તો તમામ શરીરો આત્મા સિવાય ખાલી શૂન્યરૂપ થઇ જવાનાં.

કિંચ શરીરપરિમાણ માનવામાં જે બાલ્યશરીરપરિમાણવાળો હોય, તે યુવાશરીરપરિમાણવાળો પણ કેવી રીતે થવાનો ? જો પોતાના પરિમાણનો ત્યાગ કરીને બાલ્યશરીરવાળો આત્મા યુવાન શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે; એમ માનવામાં આવે તો શરીરની માફક તેમાં પણ અનિત્યપણું જરૂર આવવાનું અને તેમ થવાથી પરલોકનો પણ અભાવ થવાનો. અને પોતાના પરિમાણનો ત્યાગ કર્યો સિવાય પ્રવેશ કરે છે. એમ માનવામાં તો એ વાત આકાશપુષ્પ સમાન સિદ્ધ થવાની; માટે શરીરપરિમાણવાળો આત્મા કોઇપણ રીતે સિદ્ધ થઇ શકતો ન હોવાથી વ્યાપક માનવો તે જ સર્વોત્તમ છે.

ઉ૦ ઉપર્યુકત તમામ કથન યુકિતવિરુદ્ધ હોવાથી કોઇ પણ બુદ્ધિશાળીના મનોમન્દિરમાં પ્રવેશ કરી શકે તેમ છે જ નહિ; તે ખાસ સમજાવવામાં આવે છે–

આત્માને વ્યાપક માનવામાં તે તે ગતિના યોગ્ય તે તે પરમાણુ પુદ્ગલોનો સંબંધ થયેલો હોવાથી તમામ જાતની ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, શ્વાસોચ્છ્વાસ, ભાષા, તેજસ અને કાર્મણ વર્ગણાઓની સાથે સંબંધ થવાથી એક જ ભવની અંદર

દેવગતિ, મનુષ્યગતિ, તિર્યંચગતિ, નરકગતિ વિગેરે તમામ સંસારભરના સુખ–દુઃખનો અનુભવ એક કાળમાં એક ભવમાં થવો જોઇએ.

પૂ૦ અદષ્ટનાં વશથી અમુક ભવને યોગ્ય શરીરને અનુકૂલ પુદ્ગલોનો જ સંયોગ થાય છે, બીજાનો નહિ. માટે એક ભવમાં તમામ ગતિના સુખ–દુઃખના અનુભવની પ્રાપ્તિનો પ્રસંગ છે જ નહિ.

ઉ૦ અદષ્ટ પણ પુદ્ગલસમુદાયરૂપ હોવાથી આપના મતમાં આત્મા વ્યાપક છે, અને અદષ્ટના પુદ્ગલ પરમાણુઓ પણ જ્યારે સર્વત્ર સર્વદા વિદ્યમાન છે. ત્યારે તે તમામ અદષ્ટનો પણ સંબન્ધ થવાથી એક ભવમાં તમામ ભવના સુખ–દુઃખનો અનુભવ કેમ ન થઇ શકે ? માટે આપની વ્યાપકતા કોઇપણ રીતે ઇચ્છવા યોગ્ય નથી.

કિંચ 'વ્યાપક નહિ માનવામાં અનેક દિશાઓમાં અને અનેક દેશમાં રહેલા પરમાણુઓની સાથે સંયોગ કદાપિ થવાનો નહિ.' વિગેરે કથન પણ પોતાના ઘરમાં બેસી બાલકોને સમજાવવા લાયક છે. કેમકે અમો તો અનેક દિશાઓમાં અને અનેક દેશમાં રહેલા પરમાણુઓની સાથે જ્યારે સંયોગ જ માનતા નથી, ત્યારે આપત્તિ કેવી રીતે આવી શકે ? કારણ કે જે ક્ષેત્રને અવગાહિને જે વ્યક્તિ રહેલી હોય, ત્યાં સ્થિત રહેલી કર્મની વર્ગણાઓ જ મિથ્યાત્વાદિ કારણસમુદાયને લઇને આત્માની સાથે સંબદ્ધ થઇ શકે છે. એવી અમારી માન્યતા છે, તો પછી આપના વન્ધ્યાપુત્ર સમાન ઉપર્યુક્ત કથન

ઉપર કરો બુદ્ધિશાળી ધ્યાન આપી શકે ? તથા 'તેવા પરમાણુઓના સંયોગના અભાવમાં આદ્યકર્મનો અભાવ' તે વાત પણ આકાશપુષ્પ-સમાન સમજવી; કેમકે જ્યારે જીવ અને કર્મનો સંબંધ જ સુવર્ણને પાષાણની માફક અનાદિ છે. ત્યારે આદ્યકર્મનો અભાવ તો અમોને ઇષ્ટ જ છે. કેમ કે સર્વથા સાદિ સંબન્ધ તો અમો બિલકુલ માનતા નથી. અને કથંચિત્ સાદિ સંબન્ધ તો બાધા કરનાર છે જ નહિ. અમારા મતમાં તો આત્માની સાથે કર્મનો સંબન્ધ તથા તે દ્વારા શરીરની ઉત્પત્તિ વિગેરે પણ સારી રીતે સિદ્ધ કરવામાં આવી છે. તથા સંસારની પ્રતિબન્ધક સામગ્રીદ્વારા મોક્ષની ઉપપત્તિ પણ બહુ જ યુક્તિપૂર્વક જ્યારે સિદ્ધ કરવામાં આવી છે, ત્યારે કઇ વાતની ઉપપત્તિ બાકી રહી તે સમજાવશો. માટે ઉપર્યુક્ત ઉપાલંભો તો આપને ત્યાં જ સુખશાન્તિ પૂર્વક રહેવાના. તથા શરીરના પ્રત્યેક અવયવોમાં પ્રવેશ કરવાથી આત્માને સાવયવપણાની સાથે કાર્યપણાની જે આપત્તિઓ આપવામાં આવી; તે પણ અનભિજ્ઞતાને જ આભારી છે. કારણ કે પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ તે તે કર્મના સંબન્ધને લઇને જેવડું શરીર મળ્યું હોય, તેટલા માત્રમાં વ્યાપિને રહેવાથી શરીરમાં સાવયવપણું આવવાથી આત્મામાં પણ કથંચિત્ સાવયવપણું તો અમો જરૂર માનીએ છીએ. અને તે માન્યા સિવાય શરીરની સાથે સંબન્ધ કદિપણ ઘટવાનો જ નહિં. તથા પૂર્વપર્યાયનો વિનાશ અને ઉત્તરપર્યાયનો ઉત્પાદ થતો હોવાથી પર્યાયાર્થિક નયથી કથંચિત્ અનિત્યપણું પણ દ્રવ્યાર્થિક નયથી નિત્યત્વની

માફક ઇષ્ટ જ છે. પરન્તુ પરલોકનો અભાવ થવાનો, એમ તો સ્વપ્નામાં પણ સમજવું નહિ. કારણકે દ્રવ્યથી શાશ્વત છે; એમ પણ અમો જરૂર માનીએ છીએ. કિંચ કથંચિત્ અનિત્ય માન્યા સિવાય ભવાન્તરની પ્રાપ્તિ, ઉત્તરોત્તર શરીરનો સંબન્ધ, જન્મ જરા, મૃત્યુ, બાલ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા વિગેરે કોઇપણ વાતની ઉત્પત્તિ થઇ શકવાની નહિ.

અપરંચ શરીરપરિમાણ માનવામાં જે મૂર્ત્તપણાની આપત્તિ આપવામાં આવી, તેમાં પણ પ્રશ્નને અવકાશ જરૂર રહે છે. શું અસર્વગત દ્રવ્યપરિમાણને આપ મૂર્ત્ત કહો છો? અથવા રૂપાદિગુણવાળાને મૂર્ત કહો છો? આ બે પ્રશ્નો પુછવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમ પક્ષ તો અમને ઇષ્ટ જ છે. કારણ કે અસર્વગત દ્રવ્યપરિમાણરૂપ મૂર્ત્તપણું તો આત્માની અંદર અમો સારી રીતે માનીએ છીએ. તો પછી આપત્તિ શાની રહી? અને બીજો પક્ષ તો યુક્તિવિરુદ્ધ હોવાથી આદરવા લાયક છે જ નહિં; કેમકે જે અસર્વગત હોય તે રૂપાદિવાળું હોય એવો કાંઇ નિયમ છે જ નહિં; કેમકે શબ્દ, મન વિગેરે ઘણી ચીજો અસર્વગત છે, તો પણ આપ પોતે જ તેમાં રૂપ વિગેરે ગુણો માનતા નથી. તો પછી નિયમ કયાં રહ્યો? કિંચ મૂર્ત્ત ઘટ, પટ વિગેરેમાં મૂર્ત્ત જલ વિગેરેનો [illegible] લોઢામાં અગ્નિના કણીઆનો, દુધમાં સાકર વિગેરેનો [illegible] પ્રવેશ થતો આપણે તમામ સારી રીતે જોઇ શકીએ છીએ. એનાં તો સેંકડો ઉદાહરણો મળી આવે છે, જ્યારે મૂર્ત્તમાં મૂર્ત્તનો પ્રવેશ થઇ શકે જ નહિં, એ વાતનો [illegible]

આપને કયા ગુરૂએ કરાવ્યો ? માટે આપ લોકો અનુભવથી પણ બિલકુલ રહિત થઇને ખોટી દલીલો કરી શા માટે પોતાના વખતને ગુમાવી નાખો છો ? આથી એ ભાવ નીકળ્યો કે આત્માને શરીરરૂપી ઘરમાં પ્રવેશ કરવામાં કંઇપણ અડચણ નથી અને કથંચિત્ મૂર્ત્તપણું તો જ્યાંસુધી કર્મનો સંબંધ છે, ત્યાં સુધી સંસારિ આત્મામાં અમને અભીષ્ટ છે. કિંચ આત્માને શરીરપરિમાણ માનવામાં જે બાલ્યાવસ્થા શરીરવાળો હોય તે યુવાવસ્થાવાળો કેવી રીતે થઇ શકે ? તેના ઉત્તરમાં યુવાવસ્થા શરીરપરિમાણવાળા આત્માને બાલ્યશરીર-પરિમાણનો કથંચિત્ ત્યાગ થાય છે; તો પણ સર્વથા વિનાશ થતો ન હોવાથી ઉત્ફણાવસ્થાના ઉત્પાદવાળા સર્પની માફક કંઇપણ જાતની અનુપપત્તિ છે જ નહિ. તો પછી વન્ધ્યાપુત્ર સમાન પરલોકના અભાવની તો વાત જ શી કરવી ? પર્યાયથી કથંચિત્ અનિત્ય છે, તો પણ દ્રવ્યથી શાશ્વત હોવાથી આત્માને શરીરપરિમાણ માનવામાં જ તમામ પ્રકારની વ્યવસ્થા ઘટી શકવાની, બીજામાં નહિ. અનુમાનપ્રમાણ પણ શરીરપરિમાણ આત્માને સિદ્ધ કરવા તૈયાર છે. ચેતનપણું હોવાથી આત્મા વ્યાપક નથી, જે જે વ્યાપક હોય છે, તે તે અચેતન હોય છે. જેમ આકાશ, ધર્માસ્તિકાય વિગેરે. અને આત્મા તેવો ન હોવાથી વ્યાપક પણ નથી એ ખૂબ ખ્યાલમાં રાખવું. તથા જ્યાં જેના ગુણોની ઉપલબ્ધિ થતી હોય, ત્યાં જ તે વસ્તુને માનવી જોઇએ, બીજે નહિ. જેમ ઘડામાં રૂપ વિગેરેની ઉપલબ્ધિ જેટલામાં હોય તેટલામાં ઘડાને માનવામાં આવે છે; તેમ આત્માના જ્ઞાન, દર્શન, સુખ

વિગેરે ગુણોની ઉપલબ્ધિ શરીરપરિમાણ આત્મામાં થતી હોવાથી આત્માને પણ શરીરપરિમાણ જ માનવો જોઇએ. કિંચ આત્માને જ્યારે શરીરપરિમાણ ન માનતાં વ્યાપક માનવામાં આવે, ત્યારે આપ જ વિચારો, કે આખા જગતમાં એક જ આત્મા રહેવાથી બીજી વસ્તુને રહેવાનો અવકાશ મળી શકે ખરો? અર્થાત્ બિલકુલ નહિ. તથા શુભાશુભ કર્મનાં વશથી ઊર્ધ્વગતિ-અધોગતિ પણ કોને થવાની? કારણ કે તે તો સર્વત્ર છે. અને યમ, નિયમ વિગેરે યોગાંગની આચરણા, જન્મ-જરા-મૃત્યુના ભયથી સંસારમાં ઉદાસીનતા, વૈરાગ્યાવસ્થા વિગેરે તમામ ક્રિયાઓ વ્યાપકમાં ઘટી શકતી ન હોવાથી શશશૃંગ સમાન થઇ જવાની. કેમકે જ્યારે સર્વત્ર સર્વદા વિદ્યમાન છે. તો પછી મોક્ષસાધન અનુષ્ઠાન સંભવે જ કેવી રીતે? માટે વ્યાપક આત્માને કોઇપણ રીતે ભવ્યાત્માઓએ ઇચ્છવા યોગ્ય નથી. એ ખૂબ ખ્યાલમાં રાખવું. વ્યાપકનું નિરાકરણ નૈયાયિક વિગેરેની સમાલોચનાના પ્રસ્તાવમાં પણ કરવામાં આવેલું હોવાથી વિશેષ જીજ્ઞાસા ત્યાંથી પૂરી કરી લેવી. હવે પ્રસંગોપાત્ત શરીરનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે-

શરીરનું નિરૂપણ.

શુભાશુભ કર્મદ્વારા પુદ્ગલ દ્રવ્યથી બનાવેલ, આત્માને રહેવાનું જે સ્થાન તે શરીર કહેવાય છે. તેના પાંચ ભેદ છે. ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ અને કાર્મણ.

ઔદારિક શરીરનું સ્વરૂપ.

શુભાશુભ કર્મદ્વારા બીજી વર્ગણાઓ કરતાં સ્થૂલવર્ગણાઓથી બનેલું અર્થાત્ ઔદારિકનામની વર્ગણાથી જે બનેલું હોય તે ઔદારિક શરીર કહેવાય. જે દિવસથી તે શરીર ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, તે દિવસથી સમયે સમયે તેમાં ઉત્પાદ, વ્યય વિગેરે પર્યાયો થયા જ કરે છે. ઉત્પન્ન થવું, વિનાશ થવો, જીર્ણ થવું, વધવું, ઘટવું વિગેરે પરિણામો આ શરીરમાં થયા જ કરે છે. તથા આ શરીર ભેદ્ય છે, છેદ્ય છે, દાહ્ય છે, હાર્ય છે અને બીજાં તેવાં નથી. આ શરીર સ્થૂલ વર્ગણાઓથી બનેલું હોઇ કરીને પણ કેટલાએકની અપેક્ષાએ સર્વોત્તમ પુદ્ગલોથી અને કેટલાકની અપેક્ષાએ બહુ ખરાબ પુદ્ગલોથી પણ બને છે. આવા પ્રકારનું ઔદારિક શરીર મનુષ્યો અને તિર્યંચોને જ હોય છે.

વૈક્રિય શરીરનું સ્વરૂપ.

વિચિત્ર પ્રકારની શક્તિવાળી વૈક્રિયનામની વર્ગણાથી બનેલ શરીર વૈક્રિય કહેવાય. એકનાં અનેક બનાવી શકે, તથા અનેકનાં એક બનાવી શકે, ન્હાનાનું મોટું, મોટાનું ન્હાનું, એકમાં અનેક આકૃતિ બનાવવી, અનેકમાં એક આકૃતિ બનાવવી, દૃશ્ય, અદૃશ્ય, ભૂમિચર, આકાશમાં ચાલનાર તથા તથા પ્રતિઘાતપણું અને અપ્રતિઘાતપણું વિગેરે અનેક પ્રકારની શક્તિવાળું આ શરીર હોય છે. તેના મુખ્ય બે ભેદો છે. એક

મૂળવૈક્રિય શરીર અને બીજું ઉત્તરવૈક્રિય. તેમાં મૂળવૈક્રિય તો દેવતા અને નારકીને જ હોય છે, બીજાને બિલકુલ નહિ. પરંતુ ઉત્તરવૈક્રિય તો ચારે ગતિમાં સંભવી શકે; તેમાં પણ દેવતા અને નારકીમાં તો અવશ્ય હોય છે. મનુષ્ય અને તિર્યંચોમાં તો તેવા પ્રકારની લબ્ધિ પેદા થવાથી મળી શકે છે.

આહારક શરીરનું સ્વરૂપ.

જેમાં લગાર માત્ર સાવદ્યપણું નથી, તથા જેનો વ્યાઘાત પણ બિલકુલ થતો નથી અને જે શુભ અને સ્વચ્છ એવી આહારક વર્ગણાથી બને છે; તે આહારક શરીર કહેવાય. આ શરીર ઉત્તમ ચારિત્રપાત્ર ચૌદપૂર્વધારિ મુનિ સિવાય બીજાને મળી શકતું નથી. અને તે પણ જ્યારે તેઓને કોઇપણ જાતના પદાર્થમાં સંશય થાય, ત્યારે તેનો નિર્ણય કરવા માટે પોતે ત્યાં રહ્યા છતાં પણ આવા પ્રકારનું એક નવીન જ શરીર બનાવી જ્યાં તીર્થંકરો વિચરતા હોય; ત્યાં મોકલાવે છે. ત્યાં તેમની ઋદ્ધિ દેખતાં જ સંશય દૂર કરી જલદી અન્તર્મુહૂર્તમાં પાછું સ્વસ્થાને આવી જાય છે. આવા પ્રકારની શક્તિવાળું બીજા સાધારણ મુનિને પણ પ્રાપ્ત થઇ શકતું નથી. એ તો જેને ખાસ આહારકલબ્ધિ હોય, તેને જ મળી શકે છે.

તૈજસ શરીરનું સ્વરૂપ.

ખાધેલા આહારને પચાવવા માટે, બીજાને શાપદ્વારા ભસ્મીભૂત કરવા માટે તથા શાપને પાછો વાળવા સારૂ શીતલેશ્યા

મૂકવાની ખાતર તૈજસ નામની વર્ગણાથી આ શરીર બનાવવામાં આવે છે. સારાંશ-તપસ્યાવિશેષદ્વારા તૈજસ શરીરમાં બીજાને ભસ્મીભૂત કરવાની તથા બીજાએ બીજાને બાળવા માટે શાપદ્વારા અજમાવેલ શક્તિને શાન્ત કરવાની વિગેરે પ્રકારની શક્તિયોને મેળવી ઋષિઓ પોતાના શાપ, અનુગ્રહ વિગેરે કાર્યને સફલ કરે છે. તે શરીર તૈજસવર્ગણાના પુદ્ગલોથી બને છે. બીજાઓ કરતાં સૂક્ષ્મ છે. તેનો પણ પ્રતિઘાત કોઇ ઠેકાણે થતો નથી અને અનાદિ છે. તથા તમામ સંસારી જીવોને આ સૂક્ષ્મ શરીર તો હોય છે. એનો અભાવ સંસારી જીવોમા તો બિલકુલ નથી.

કાર્મણ શરીરનું સ્વરૂપ.

કાર્મણ વર્ગણાથી જે બનેલ હોય, તે શરીર કાર્મણ કહેવાય. આ શરીર પણ તમામ સંસારી જીવોને હોય છે. આનું બીજું નામ સૂક્ષ્મ શરીર સમજવું. આ શરીર પરલોકમાં સાથે જાય છે. તે દ્વારા સુખ, દુઃખ વિગેરેનો સાક્ષાત્ ઉપભોગ કંઇ પણ થઇ શકતો ન હોવાથી તે નિરૂપભોગ કહેવાય છે. કર્મના સમૂહનું નામ કાર્મણ છે. અથવા કર્મના વિકારનું નામ કાર્મણ સમજવું.

હવે આ પાંચ શરીરમાં રહેલી આપસની ભિન્નતા બતાવવામાં આવે છે. કારણથી, વિષયથી, સ્વામિથી, પ્રયોજનથી, પ્રમાણથી, પ્રદેશથી, અવગાહનાથી અને સ્થિતિથી આટલાં કારણોથી આ શરીરોમાં આપસમાં ભિન્નતા સમજવી.

ઔદારિક શરીર સ્થૂલ પુદ્ગલોથી સાત ધાતુવાળું બને છે. તે સિવાય બીજાં શરીરો ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મવર્ગણાથી બને છે, અને તે તમામ સાત ધાતુથી રહિત છે. તથા મૂલોત્તર કારણોમાં અશુચિપણું, પરિણામમાં અશુચિપણું, અશુચિ વહેવાપણું વિગેરે કાર્યો પણ ઔદારિક શરીરમાં સંભવે છે, બીજામાં તો બિલકુલ નહિ.

ઔદારિક શરીરમાં વિદ્યાચારણ વિગેરેની અપેક્ષાએ નન્દીશ્વર દ્વીપ સુધી જવાની શક્તિ છે. વૈક્રિયમાં અસંખ્યાતા દ્વીપ અને સમુદ્ર સુધી જવાની શકિત છે, આહારક શરીરમાં મહાવિદેહ સુધી જવાની શકિત છે, અને તૈજસ-કાર્મણમાં આખા લોક સુધી જવાની શકિત છે. માટે કારણ અને વિષયની ભિન્નતાઓથી તેમાં ભિન્નતા સમજવી.

ઔદારિકના સ્વામિ તિર્યંચ અને મનુષ્યો સિવાય બીજા કોઇ નથી. વૈક્રિયનું સ્વામિપણું ઉત્તરની અપેક્ષાએ ચારે ગતિમાં સંભવી શકે છે અને મૂળની અપેક્ષાએ દેવતા અને નારકીના જીવોમાં જ છે. આહારકના સ્વામી ચૌદ પૂર્વધારી મહાયોગીશ્વર જ છે અને તૈજસ-કાર્મણના સ્વામી તો આખા જગતના તમામ જીવો છે. સ્વામિને લઇને આ ભિન્નતા સમજવી.

ઔદારિકનું પ્રયોજન-ધર્મ-અધર્મ, સુખ-દુઃખ, મોક્ષાનુષ્ઠાન યોગનું આલંબન વિગેરે અનેક છે. વૈક્રિયનું પ્રયોજન-સ્થૂલપણું, સૂક્ષ્મપણું, વ્યોમચરપણું, ભૂમિચરપણું, દૃશ્યપણું, અદૃશ્યપણું, ધર્મ, અધર્મ, સુખ-દુઃખ વિગેરે સમજવું;

પરંતુ યોગાંગનું સેવન, મોક્ષની પ્રાપ્તિ વિગેરે સમજવું નહિ. આહારક શરીરનું પ્રયોજન-સૂક્ષ્મ, વ્યવહિત એવા ગહન પદાર્થ વિષયક સંશય દૂર કરવો. તૈજસનું પ્રયોજન-આહારને પચાવવો, શાપ અને અનુગ્રહ વિગેરે છે. કાર્મણનું પ્રયોજન-ભવાન્તરને પ્રાપ્ત કરાવવું, સાથે ગમન કરવું, નિરન્તર સાથે જ રહેવું, ઉપભોગ રહિતપણું વિગેરે છે.

પ્રમાણના સંબંધમાં સર્વથી મોટું ઔદારિક હોય છે, તેથી ન્હાનું વૈક્રિય શરીર, તેથી ન્હાનું આહારક અને તૈજસ-કાર્મણ તો સર્વથી સૂક્ષ્મ હોય છે.

ઔદારિકશરીર કરતાં વૈક્રિયશરીર અસંખ્યેય ગુણી વધારે વર્ગણાથી બને છે, તે કરતાં અસંખ્ય ગણી વધારે વર્ગણાથી આહારક શરીર બને છે. તથા તૈજસ અને કાર્મણ તે કરતાં અનન્ત ગુણી વધારે વર્ગણાથી બને છે.

ઔદારિક શરીરનો થોડામાં થોડો કાળ અન્તર્મુહૂર્તનો છે, અને વધારેમાં વધારે ત્રણ પલ્યોપમનો છે, બાકી તમામ મધ્યમ સમજવો અને ત્રણ પલ્યોપમનો કાળ પણ દેવકુરૂ તથા ઉત્તરકુરૂના યુગલિકના આશ્રયથી જાણવો, તમામને લઇને નહિ. વૈક્રિયનો ઉત્કૃષ્ટ કાળ તેત્રીસ સાગરોપમનો જાણવો અને જઘન્ય દશ હજાર વરસનો જાણવો તૈજસ-કાર્મણનો કાળ અભવ્યની અપેક્ષાએ અનાદિ-અનન્ત છે અને ભવ્યની અપેક્ષાએ અનાદિસાન્ત છે.

આટલું પ્રસંગોપાત્ત શરીર સંબંધી વિવેચન કર-

વામાં આવ્યું, એથી સહજ સમજી શકાય તેમ છે, કે 'મનુષ્ય શરીર પાર્થિવ, વરૂણ લોકમાં જલનાં શરીર, આદિત્ય લોકમાં તેજનાં શરીર અને વાયુલોકમાં વાયુનાં શરીર' એ કથન કેટલા અંશે સત્ય છે? તેમાં બીજાને કંઇ પણ પૂછવાની જરૂર રહેતી જ નથી. એ તો સ્વયમેવ વિચારવાથી સમજી શકાય છે. તથા પંચીકરણ અને અપંચીકરણની બાબતમાં પણ સત્યનું સંશોધન કરવાની જો ગવેષણા હોય, તો એકાન્તમાં બેસી ખાસ સત્ય માર્ગ શોધી લેવો. એ જ બુદ્ધિમત્તાનું કામ છે અને તેમાં પણ મધ્યસ્થતાની ખાસ જરૂર રહે છે. આટલું કહ્યા બાદ હવે પ્રતિક્ષેત્રભિન્ન એ વિશેષણની વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે–

દરેક શરીરમાં આત્મા જૂદો છે, એ સંબન્ધી વિવેચન.

'દરેક શરીરમાં આત્મા જૂદો જૂદો છે' આથી એ જણાવ્યું કે આત્મા ઘણા છે, અને સાથ એકાત્મવાદનું નિરાકરણ પણ કરવામાં આવ્યું. તેનું પણ કંઇક વિવેચન કરવામાં આવેછે. વેદાન્તીનો આશય નીચેના શ્લોકદ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવે છે.

एकः सर्वगतो ह्यात्मा कूटस्थो दोषवर्जितः ।
एकः स भिद्यते शक्त्या माययान स्वभावतः ॥ १ ॥

—સાંખ્યદર્શન પૃ. ૭૮.

ભાવાર્થઃ—દોષવર્જિત, કૂટસ્થ નિત્ય આત્મા વ્યાપક છે. અને તે એક જ છે, તો પણ માયાથી લોકમાં ભિન્ન ભિન્ન

રૂપે માલૂમ પડે છે; પરન્તુ સ્વભાવથી તેમ નથી. અને એક માનવામાં લાઘવતા પણ ઘણી આવે છે, માટે આત્મા એક જ માનવો જોઇએ.

ઉપર્યુક્ત વેદાન્તિકનું કથન મિથ્યા હોવાથી આદરવા લાયક નથી. જો કદાચ તેના વિચાર પ્રમાણે આત્મા એક જ માનવામાં આવે, તો એકના જન્મમાં સર્વનો જન્મ, એકના મરણમાં સર્વનાં મરણ, એકની બાલ્યાવસ્થામાં સર્વ બાલકો, એકના યુવાન થવામાં સર્વ યુવકો બનવાના; એ વાત તો ન્હાનું બાલક પણ માની શકે તેમ નથી, તો પછી બીજાની તો વાત જ શી કરવી ? માટે એકાત્મવાદ કોઇપણ બુદ્ધિશાળીને માનવા લાયક નથી. કિંચ લક્ષણ વિગેરેના ભેદથી પણ ઘટ વિગેરેની માફક પરસ્પર ભેદ સ્વભાવવાળા જગતમાં જીવાત્માઓ ઘણા છે. જેનો પરસ્પર ભેદ હોતો નથી, તેના લક્ષણમાં પણ ભેદ સંભવતો નથી, જેમ આકાશ વિગેરે. અને અત્ર તો દેવતા, નારકી, મનુષ્ય, તિર્યંચ વિગેરેનાં લક્ષણો શાસ્ત્રમાં ભિન્ન ભિન્નરૂપે ઘણે ઠેકાણે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યાં છે. બહુ આરંભ વિગેરે કરનાર નરકનું આયુષ્ય બાંધે છે, બહુ માયા વિગેરે કરનાર તિર્યંચનું આયુષ્ય બાંધે છે. સરળ સ્વભાવ તથા અલ્પ મૂર્છા વિગેરે કરનાર મનુષ્યનું આયુષ્ય બાંધે છે, અને સરાગ સંયમની પાલના વિગેરે કાર્ય કરનાર દેવતાના આયુષ્યનો બન્ધ કરે છે. આવો લક્ષણભેદ જ્યારે સ્પષ્ટપણે માલૂમ પડે છે, ત્યારે એકાત્મવાદ મનાય જ કેવી રીતે ? કિંચ જે જ્ઞાન દર્શનના

ઉપયોગરૂપ જીવનું લક્ષણ બાંધવામાં આવેલ છે, તે દરેક શરીરમાં ઉત્કર્ષ–અપકર્ષની તરતમતાના ભેદથી અનન્તા ભેદો થતા હોવાથી, જ્યારે અનન્તા ભેદે જોવામાં આવે છે, ત્યારે એકાત્મવાદ મનાય જ કેવી રીતે ? એમ હોવા છતાં પણ જો કદાચ આત્માને એક જ માનવામાં આવે તો આકાશની માફક સુખ, દુઃખ બન્ધ, મોક્ષ વિગેરેની ઉપપત્તિ બિલકુલ થઇ શકવાની જ નહિ; કેમકે જ્યાં સુખ–દુઃખ વિગેરે હોય છે, ત્યાં વ્યાપકતા જોવામાં આવતી નથી, જેમ દેવદત્તમાં તેમ સર્વત્ર સમજવું. અપરં ચ એકપણું હોવાથી કર્તાપણું, ભોક્તાપણું, મનનપણું, સંસારિપણું, વિગેરે કોઇની પણ ઉપપત્તિ થઇ શકવાની જ નહિ. જેમ આકાશ એક હોવાથી તેમાં કર્તાપણું વિગેરે સંભવી શકતું નથી, તેમ એકાત્મવાદમાં પણ ઘટી શકવાનું નહિ. સારાંશ–નારકી, તિર્યંચ વિગેરે અનન્તા જીવો અનેક પ્રકારનાં શારીરિક અને માનસિક દુઃખોથી દુઃખી જોવામાં આવે છે. એનો અનન્તમો ભાગ સુખી જોવામાં આવે છે. એવી રીતે અનન્તા બદ્ધ જીવો છે, એનો અનન્તમો ભાગ મુક્ત જીવોનો છે, તે તમામને એક માનવામાં કોઇ પણ જીવ સુખી મળવાનો જ નહિ. જેમ આખું શરીર રોગગ્રસ્ત હોય, અને અંગુલીનો એક ભાગ રોગરહિત હોય; તેથી શિવદત્ત જેમ સુખી કહેવાતો નથી, તેમ ઘણા દુઃખી હોવાથી થોડા સુખી હોય તો પણ આપના મત પ્રમાણે જીવ જ્યારે એક જ છે, ત્યારે સુખીમાં સુખીપણાનો વ્યવહાર પણ કેવી રીતે થઈ શકે ? તેમ ઘણા બદ્ધ હોવાથી એકજીવવાદમાં અમુક બદ્ધ

છે, અમુક મુક્ત છે. એ વ્યવહાર પણ કેવી રીતે થઇ શકવાનો ? માટે એકજીવવાદ તો આકાશપુષ્પ-સમાન સમજવો. તેનો વિશેષ વિચાર વેદાન્તદર્શનની સમાલોચનાના પ્રસ્તાવમાં કરવામાં આવેલ હોવાથી અત્ર દિગ્દર્શન માત્ર કરવામાં આવેલ છે. માટે દરેક શરીરમાં આત્મા જૂદા જૂદા છે. એ ખાસ ખ્યાલમાં રાખવું.

આ વાતને માનનાર સાંખ્ય, નૈયાયિક, વૈશેષિક વિગેરે દર્શનકારો પણ આત્મા અનન્ત માને છે અને તેમ માન્યા સિવાય કોઇ પણ પ્રકારની વ્યવહારિક યા પારમાર્થિક સિદ્ધિ થઇ શકવાની નહિં.

પૌદ્ગલિક અદૃષ્ટવાન્ વિશેષણનું વિવેચન.

તીર્થંકરપણું, સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ વિગેરે કાર્યસંપાદનમાં જીવની સાથે સંબદ્ધ એવાં પ્રશસ્ત કર્મ પુદ્ગલોનું ધર્મનામ સમજવું; નરક, તિર્યંચ, દુઃખી, દરિદ્ર, રોગી, શોકી, વિગેરે કાર્યસંપાદનમાં જીવની સાથે સંબદ્ધ એવા અપ્રશસ્ત કર્મોના પુદ્ગલોનું અધર્મ નામ છે. અને આ ધર્માધર્મનું શાસ્ત્રમાં અદૃષ્ટ એવું નામ આપવામાં આવેલ છે.

પૂ૦ જગતમાં અદૃષ્ટ વસ્તુ કોઇ છે જ નહિ, તો પછી આત્મા પૌદ્ગલિક અદૃષ્ટવાળો છે, એમ કેવી રીતે કહી શકાય ?

ઉ૦ શું પરલોકી ન હોવાથી અદૃષ્ટ નથી એમ કહો છો ? યા પ્રત્યક્ષ દેખાવાપણું નહિ રહેવાથી નથી એમ કહો છો ? અથવા વિચાર કરતાં સિદ્ધ થતું નથી માટે અદૃષ્ટ નથી એમ

કહેવા માગો છો ? અગર કોઇ સાધક ન રહેવાથી નથી એમ કહો છો ? આ ચાર પ્રશ્નો પુછવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમ પક્ષ તો બિલકુલ રદ્દી સમજવો. કારણ કે જ્યારે પરલોકની સિદ્ધિ જીવની સિદ્ધિ વખતે કરવામાં આવી, ત્યારે પરલોકી ન હોવાથી અદૃષ્ટ નથી એમ કેવી રીતે કહી શકાય ? હવે રહ્યો બીજો પક્ષ, તે પણ અનાદરણીય છે; કેમકે તમારા પરદાદા વિગેરે પ્રત્યક્ષ ન હોવાથી અને ઘણો કાળ વ્યતીત થવાથી તેનો પણ અભાવ માનવો જોઇએ. અને જ્યારે તે નથી તો પછી આપ પણ કયાંથી હોઇ શકો તેનો પણ સાથ વિચાર કરશો. કદાચ તેના ઉત્તરમાં એમ કહેવામાં આવે કે સર્વને અપ્રત્યક્ષ હોવાથી અદૃષ્ટ નથી તે વાત પણ અસત્ય સમજવી. કારણ કે સર્વને અપ્રત્યક્ષ છે, એ વાત તમોને કયાંથી માલૂમ પડી ? જ્યારે તમામના હૃદયનું તમોને પ્રત્યક્ષ જ નથી, ત્યારે કેવી રીતે આપ કહી શકો કે સર્વને પ્રત્યક્ષ નથી માટે અદૃષ્ટ નથી એ આપની વાત માનવા લાયક નથી; કારણકે સર્વજ્ઞને-મોટા યોગીશ્વરોને જ્યારે તે પ્રત્યક્ષ છે, ત્યારે સર્વને અપ્રત્યક્ષ છે. એ વાત બોલાય જ કેવી રીતે ? તેનો વિચાર કરશો. માટે બીજો પક્ષ પણ ત્યાજ્ય સમજવો. હવે રહ્યો ત્રીજો પક્ષ, તેનો પણ વિચાર કરી દૂર કરવામાં આવે છે.

પૂ૦ પુણ્યનાં કારણ ઈશ્વરપૂજા, સર્વ પ્રાણીમાં દયા, સત્યનું સેવન વિગેરે કરવા છતાં પણ લોકો દરિદ્ર જોવામાં આવે છે. અને પાપનું કારણ હિંસા, અસત્ય, પિતા, માતા, મિત્ર, પુત્ર વિગેરે વિશ્વાસુ ઉપર દ્રોહ કરવો; આવું કાર્ય કરનાર પણ

છત્ર, ચામરાદિ લક્ષણથી યુક્ત રાજ્યશ્રીને ભોગવતા દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે. ત્યારે આપ જ બતાવો કે, દયા, દાન, સત્ય વિગેરે પુણ્યનું કારણ છે; અને હિંસા, અસત્ય વિગેરે પાપનું કારણ છે એવો નિયમ ક્યાં રહ્યો ? માટે અદૃષ્ટ માનવાની શી જરૂર છે ?

ઉ૦ ઈશ્વરપૂજા, અહિંસા, સત્ય વિગેરે પાળવા છતાં પણ જે દરિદ્ર જોવામાં આવે છે, તેનું કારણ ભવાન્તરમાં કરેલ પુણ્યાનુબન્ધિ પાપનું ફલ સમજવું અને હિંસા, અસત્ય વિગેરેને સેવનાર રાજ્યશ્રીનો અનુભવ કરે છે, તેનું કારણ પાપાનુબન્ધિ પુણ્ય સમજવું. તથા આ ભવમાં જે દાન, પૂજા વિગેરે કાર્યો કર્યાં, તેનું ફળ કાલાન્તરે જરૂર મળવાનું; માટે કોઈ જાતની અનુપપત્તિ છે જ નહિ.

આટલું કહ્યા બાદ પ્રસંગોપાત્ત પુણ્ય-પાપના વિષયમાં ચઉભંગી દર્શાવવામાં આવે છે. ૧ પુણ્યાનુબન્ધિ પુણ્ય, ૨ પુણ્યાનુબન્ધિ પાપ, ૩ પાપાનુબન્ધિ પુણ્ય, ૪ પાપાનુબન્ધિ પાપ. તેનો અર્થ પણ સંક્ષેપથી સમજાવવામાં આવે છે.

ભવાન્તરના જે પુણ્યથી સુખ ભોગવતાં ધર્મ તરફ ઇચ્છા સ્વાભાવિક રીતે રહ્યા કરે, પુણ્યનાં કાર્યો પણ થયા કરે અને જીવનમાં પવિત્રપણું પણ બરાબર રહ્યા કરે, એવા પુણ્યને પુણ્યાનુબન્ધિ પુણ્ય કહેવામાં આવે છે. આ પુણ્ય આખી જીંદગીમાં સુખ આપવાની સાથ જીવનને પવિત્ર બનાવવામાં પણ સહાયક છે અને ભવાન્તરને માટે પણ પુણ્યને ઉત્પન્ન કરવામાં સાધારણ કારણરૂપ છે. માટે પુણ્યના સાધનરૂપ પુણ્યને

પુણ્યાનુબન્ધિ પુણ્ય કહેવામાં આવે છે. અથવા જન્માંતરમાં પુણ્યનાં સાધનોને મેળવી આપનાર પુણ્યને પુણ્યાનુબન્ધિ પુણ્ય કહેવામાં આવે છે.

ભવાન્તરના જે પાપથી દુઃખ ભોગવતાં છતાં પણ જીવ જીવનને મલિન ન કરતાં ધર્મસાધન કાર્યોમાં ઉદ્યમી બરાબર રહ્યા જ કરે; તેવા પાપને પુણ્યાનુબન્ધિ પાપ કહેવામાં આવે છે. આવું પાપ જીંદગીમાં ગરીબાઇ વગેરે દુઃખો આપવા છતાં પણ જીવનને પાપી બનાવવામાં નિમિત્તભૂત ન હોવાથી ભવાન્તરમાં પુણ્ય-સંપાદનનું કારણ બની જાય છે. સારાંશ ભવાન્તરમાં પુણ્યનાં કાર્યો કરવામાં હરકત ન કરનાર જે પાપ, તે પુણ્યાનુબન્ધિ પાપ કહેવાય.

ભવાન્તરમાં જે પુણ્યથી સુખ ભોગવતાં પાપની વાસનાઓ વધતી જ જાય અને જીવ અધર્મનાં કાર્યો કર્યા જ કરે, તેવા પુણ્યને પાપાનુબન્ધિ પુણ્ય કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ જન્માંતરમાં પાપ-સંપાદન કરી આપનાર પુણ્યને પાપાનુબન્ધિ પુણ્ય કહેવામાં આવે છે.

જન્માંતરમાં એકઠાં કરેલ જે પાપથી ગરીબાઇ વિગેરે દુઃખો ભોગવવાની સાથ પાપ કરવાની બુદ્ધિ તો વધતી જ જાય, જીવ અધર્મનાં કાર્યોમાં ખૂબ ઉદ્યમ કરે; એવા પાપને પાપાનુબન્ધિ પાપ કહેવામાં આવે છે. સારાંશ-જન્માન્તરને માટે પાપના પોટલાને બંધાવનાર જે પાપ તે પાપાનુબન્ધિ પાપ જાણવું;

હવે ચાલતી વાત ઉપર આવીએ છીએ. ઉપર્યુક્ત અદૃષ્ટને લઇને દયા, સત્ય વિગેરે પાળનારને દારિદ્રપણાની પ્રાપ્તિ

અને હિંસક, અસત્યવાદી વિગેરેને રાજ્યશ્રીની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી કોઇપણ પ્રકારનો વિરોધ છે જ નહિ. માટે આવી રીતે વિચારથી પણ અદૃષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. તો પછી વિચાર કરતાં સિદ્ધ થતું નથી એવો ત્રીજો પક્ષ કેવી રીતે માની શકાય?

હવે રહ્યો ચોથો પક્ષ, તે પણ સમજાવવામાં આવે છે. જ્યારે આગમ તથા અનુમાન પ્રમાણ અદૃષ્ટના સાધક તરીકે તૈયાર છે, ત્યારે સાધક કોઇ ન રહેવાથી અદૃષ્ટ નથી એમ કેવી રીતે કહી શકાય? આગમમાં જણાવ્યું છે કે—

जो तुल्लसाहणाणं फले विसेसो न सो विणा हेउं।
कज्जतणओ गोयम ! घडो व्व हेऊ य से कम्मं ॥१॥
—વિશેષાવશ્યકસૂત્ર.

ભાવાર્થ—બન્નેની પાસે સામગ્રી સરખી હોવા છતાં એકને સારૂં ફળ મળે છે અને બીજાને નહિ; તે વાત કારણ વિના બની શકે જ નહિ. જેમ ઘડામાં કાર્યપણું હોવાથી દંડ, ચક્ર વિગેરેને કારણ તરીકે માનવામાં આવે છે. તેમ બન્ને જણાએ કાર્યની સાથે આરંભ કરવા છતાં પણ એકને બરાબર ફળ મળે છે અને બીજાને નહિ; તેનું કારણ અવશ્ય માનવું જોઇએ. અને જે તેનું કારણ છે, તેનું નામ જ અદૃષ્ટ સમજવું. તથા—

शुभः पुण्यस्य, अशुभः पापस्य ।
—તત્ત્વાર્થસૂત્ર છઠ્ઠો અધ્યાય.

વિગેરે આગમો પણ અદૃષ્ટને માટે પોકારીને કહે છે. હવે અનુમાન પણ આપવામાં આવે છે—

કાર્ય પણું હોવાથી સરખી સામગ્રીવાળા મનુષ્યને ફળમાં જે વિશેષતા માલૂમ પડે છે, તે સહેતુક હોવી જોઇએ. અને જે તેનું કારણ છે, તેનું નામ જ અદૃષ્ટ સમજવું. તથા નીચેનો શ્લોક પણ તે વાતને ટેકો આપે છે—

तथा तुल्येऽपि चारम्भे सदुपायेऽपि यो नृणाम् ।
फलभेदः स युक्तो न दुवत्या हेत्वन्तरं विना ॥ ९२ ॥

ભાવાર્થ ૨૫૮ છે. —શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય.

तस्मात्तदात्मनो भिन्नं सचित्रं चात्मयोगि च ।
अदृष्टमवगन्तव्यं तस्य शक्त्यादिसाधकम् ॥ १०६ ॥

—પૃ. ૫૭

ભાવાર્થ:—તે કારણ માટે સુખી, દુઃખી, રોગી, શોકી, રંક, રાજા, ભોગી, નિર્ભોગી વિગેરે વિચિત્રપણાનું કારણ વિચિત્ર પ્રકારનું કર્મ જ સમજવું. અને તે પણ આત્માથી કથંચિત્ ભિન્ન છે, અને તેનું નામ જ અદૃષ્ટ સમજવું. તથા પરાભિમત શકિત વિગેરેનું સાધક પણ તે જ છે.

अदृष्टं कर्म संस्कारः पुण्यापुण्ये शुभाशुभे ।
धर्माधर्मौ तथा पाशः पर्यायास्तस्य कीर्तिताः ॥१०७॥

ભાવાર્થ:—વૈશેષિક લોકો અદૃષ્ટ કહે છે, જૈનલોકો અદૃષ્ટ

તથા કર્મ પણ કહે છે, સૌગત લોકો સંસ્કાર કહે છે, વેદાનુયાયિ લોકો પુણ્યપુણ્ય કહે છે, ગણક લોકો શુભાશુભ કહે છે, સાંખ્ય લોકો ધર્માધર્મ કહે છે અને શૈવ લોકો પાશ કહે છે. આ સર્વ અદૃષ્ટના પર્યાયો જાણવા. આવી રીતે અદૃષ્ટનાં સાધક પ્રમાણો જ્યારે મળી આવે છે, ત્યારે અદૃષ્ટનું સાધક કોઇ નહીં હોવાથી અદૃષ્ટ નથી; એમ કહીને ખસી જવું એ કેટલી બધી અજ્ઞાનતા સમજવી !!

પૂ૦ જેમ એક સ્થાનમાં પેદા થએલ બોરડીના કાંટામાં કુટિલપણું, તીક્ષ્ણપણું અને ફળમાં ગોળાકારપણું વિગેરે વિશેષતા જેવામાં આવે છે. તથા જેમ એક જ તળાવમાં પેદા થયેલ કમલોમા શ્યામપણું, રુફેદપણું, શતપણું, શતપત્રપણું, સહસ્રપત્રપણું વિગેરે જેવામાં આવે છે; તેમા જેમ અદૃષ્ટનું કામ નથી, તેમ જીવોમાં પણ સ્વભાવથી જ વિશેષતા રહેલી હોવાથી તેમાં પણ અદૃષ્ટની શી જરૂર છે ? તે સમજાવશો.

ઉ૦ ઉપર્યુક્ત શંકા બિલકુલ નિર્મૂલ સમજવી, કારણ કે બોરડીમાં લાગેલા કાંટામાં અને કમલોમા પણ જીવપણું હોવાથી તે દૃષ્ટાન્ત આપીને સ્વાભાવિક ભેદ કદાપિ સિદ્ધ થવાનો નહિ. તેમાં પણ જે વિશેષતા જેવામાં આવે છે, તે પણ અદૃષ્ટને જ આભારી છે. માટે તે દૃષ્ટાન્ત આ ઠેકાણે નકામું જ સમજવું.

પૂ૦ જેમ આકાશની અંદર અનેક પ્રકારનાં વિચિત્ર રંગવાળા વાદળાં જેવામા આવે છે. તેમાં જેવી રીતે અદૃષ્ટ કામ નથી આવતું, કિન્તુ સ્વભાવથી વિચિત્રતા મનાય છે, તેમ

રાજા, રંક વિગેરેમાં પણ સ્વભાવથી વિચિત્રતા માનવાથી જ્યારે કાર્ય સિદ્ધ થાય છે; ત્યારે અદૃષ્ટ માનવાની શી જરૂર છે ?

ઉ૦ તેમાં પણ જગતના અદૃષ્ટના વશથી વિચિત્રપણું સ્વીકારવામાં આવે છે, ત્યારે સ્વભાવની વાત ક્યાં રહી ? તે જણાવશો. કિંચ જેને લઇને જગતમાં વિચિત્રપણું આપ માનો છો, તે સ્વભાવ શી ચીજ છે ? શું નિર્હેતુકપણાને આપ સ્વભાવ કહો છો ? અથવા સ્વાત્મકહેતુપણાને સ્વભાવ કહો છો ? યા વસ્તુધર્મને સ્વભાવ કહો છે ? અગર વસ્તુ-વિશેષને સ્વભાવ કહો છો ? આ ચાર પ્રશ્નો પુછવામાં આવે છે.

તેમાંથી પ્રથમ પક્ષ માનવામાં તો નિરન્તર જેમાં જેવા પ્રકારની સત્તા જોવામાં આવે છે, તેમાં તેવી સત્તા હંમેશાં હોવી જોઇએ. અર્થાત્ જે રાજસત્તાને ભોગવતો હોય તે સદને માટે રાજા જ હોવો જોઇએ. અને જે રંક હોય તે હંમેશને માટે રંક જ હોવો જોઇએ. કારણ કે આપ તો સ્વભાવ સિવાય બીજું કંઇ પણ કારણ માનતા જ નથી. અને સ્વભાવ તો ફરી શકતો નથી. અથવા કોઇ તેમાં કારણ ન હોવાથી બિલકુલ વિચિત્રતા જ ન હોવી જોઇએ. જે ચીજનું કોઇપણ કારણ ન હોય, તેની સત્તા નિરન્તર રહેવી જોઇએ, કાં તો તે બિલકુલ ન હોવી જોઇએ. માટે પ્રથમ પક્ષ આપનાથી માની શકાય તેમ છે જ નહિ.

હવે રહ્યો બીજો પક્ષ, તેમાં પણ પોતે જ પોતાની ઉત્પત્તિમાં હેતુ છે એવો અર્થ થવાનો અને તેમાં તો બકરૂં કાઢતાં ઉંટ પેસવાનું, કેમકે જ્યારે પુત્ર પોતે જ પોતાની ઉત્પત્તિમાં કારણ છે, ત્યારે માતા-પિતાના સંયોગને શા માટે

પુત્રોત્પત્તિમાં કારણ તરીકે માનવો જોઇએ ? માટે આ પક્ષ તો બિલકુલ અનાદરણીય છે.

ત્રીજો પક્ષ માનવામાં વસ્તુધર્મરૂપ જે સ્વભાવ તે શું દશ્ય છે કે અદશ્ય ? તેમાં દશ્ય પક્ષ તો પ્રત્યક્ષથી બાધિત છે. કારણ કે જ્યારે આત્મા વિગેરે પદાર્થો જ અદશ્ય છે, ત્યારે તેનો ધર્મ દશ્ય છે એમ બોલાય જ કેવી રીતે ? માટે દશ્ય તો માની શકાય તેમ છે જ નહિ. અને અદશ્ય માનવામાં તો નિર્ણય થવો જ અશક્ય છે. કદાચ અનુમાનદ્વારા નિર્ણય કરવામાં આવે તો તે જ અનુમાનદ્વારા અદષ્ટ કેમ સિદ્ધ ન થાય ? માટે તે પણ અનાદરણીય છે.

હવે રહ્યો ચોથો પક્ષ, વસ્તુવિશેષનું નામ જ સ્વભાવ છે. તે પણ શું ભૂતથી ન્યારો છે અથવા ભૂતસ્વરૂપ જ છે ? તેમાં પ્રથમ પક્ષમાં તો ભૂતથી ન્યારો સ્વભાવ શું મૂર્ત છે કે અમૂર્ત છે ? આ બે પ્રશ્નોને અવકાશ જરૂર રહે છે. તમો પણ ભૂતથી ન્યારો સ્વભાવ મૂર્તરૂપ છે, એ તો અમને સર્વથા ઇષ્ટ છે; કેમકે અમો પણ અદષ્ટને ભૂતથી ન્યારું અને મૂર્તસ્વરૂપ માનીએ છીએ માટે તે તો બાધક છે જ નહિ. અને ભૂતથી ન્યારો સ્વભાવ અમૂર્ત છે એ વાત તો વન્ધ્યાપુત્રસમાન હોવાથી અનાદરણીય છે, કારણ કે જેમ અમૂર્ત આકાશમાં અનુગ્રહ અને ઉપઘાતનો અભાવ છે; તેમ અમૂર્ત ભૂતવ્યતિરિક્ત સ્વભાવમાં પણ અનુગ્રહ તથા ઉપઘાતપણાનો સંભવ ન હોવાથી તે માનવા લાયક છે જ નહિ. અને ભૂતસ્વરૂપ સ્વભાવ માનવામાં તો નરેન્દ્રપણું દરિદ્રપણું, રોગી-નીરોગીપણું વિગેરે વિરુદ્ધપણાને ભજનાર સાથે ઉત્પન્ન થયેલા યુગલ સહોદર

ભાઈના ઉત્પાદ સમાન જાણવું. કેવળ નામમાં જ ભિન્નતા રહેવાની. તેને જોવાથી આપ ભૂતસ્વભાવને કારણ કહેવા માગો છો અને અમો તેની વિચિત્રતામાં અદૃષ્ટને કારણ તરીકે માનીએ છીએ. બીજી તો કાંઇ પણ ભિન્નતા છે જ નહિ. ખાલી નામમાં જ ફેર રહ્યો. માટે આ પક્ષ પણ અમને બાધકર છે જ નહિ.

પ્રકારાન્તરથી કર્મની સિદ્ધિ.

કર્મને નહિં માનનાર ચાર્વાક લોકો તથા વેદાન્તિકો તરફથી જે કહેવામાં આવે છે, તે સમજાવીને પછી તેનું નિરાકરણ પણ કરવામાં આવશે.

પૂ૦ ધર્માધર્મ વિગેરે જ્યારે આકાશ-પુષ્પસમાન છે, ત્યારે તેના ફળભૂત સ્વર્ગ-નરકની તો વાત જ શી કરવી ?

ઉ૦ જ્યારે સુખ-દુઃખના કારણરૂપ ધર્માધર્મ નથી, ત્યારે તેનો ઉત્પાદ જ કેવી રીતે થઇ શકે ? અને એ વાત તો પ્રત્યક્ષ વિરૂદ્ધ છે. કારણકે મનુષ્યપણું દરેકમાં સરખું છે, તે પણ કેટલાક સ્વામિપણું ધારણ કરે છે અને કેટલાક સેવકો છે. કેટલાક લક્ષાવધિ મનુષ્યોને પાલન કરવામાં સમર્થ છે અને કેટલાક પોતાના નિર્વાહ કરવામાં પણ અશક્ત હોય છે. કેટલાક દેવતાની માફક નિરન્તર અનેક પ્રકારના ભોગો ભોગવે છે અને કેટલાક નારકીની માફક અત્યન્ત ભયંકર દુઃખોને ભોગવે છે. આથી જાણવું જોઇએ કે આવા પ્રકારનો સુખ-દુઃખનો અનુભવ પુણ્ય-પાપ સિવાય હોઇ શકે જ નહિ. તે વાતને અનુમાન પણ ટેકો આપે છે.

વૃક્ષના અંકુરોની માફક કાર્ય પણું હોવાથી સુખ-દુઃખનું પણ કારણ અવશ્ય હોવું જોઇએ. અને જે તેનું કારણ છે તેનું નામ જ અદષ્ટ અર્થાત્ પુણ્ય-પાપ સમજવું.

પૂ૦ અનેક પ્રકારનાં ઉત્તમ સ્વાદિષ્ટ અન્ન, માળાઓ, ચન્દન, સુન્દરરૂપવાળી સ્ત્રીઓ વિગેરે સુખનું કારણ છે અને સર્પ, વિષ, કંટક વિગેરે ચીજો દુઃખનું કારણ છે. આ વી દેખીતી વસ્તુઓ જ જ્યારે સુખ-દુઃખને સંપાદન કરી આપે છે; ત્યારે પુણ્ય-પાપરૂપ અદષ્ટને માનવાની બીજી શી જરૂર રહી?

ઉ૦ અન્ન, માલા, ચન્દન વિગેરે ભોગની સામગ્રીઓ બન્નેને સરખી હોવા છતાં પણ એકને તે દ્વારા અત્યન્ત દુઃખ થાય છે, અને બીજાને તેથી ઘણું સુખ થાય છે: તેનું શું કારણ? તે જણાવશો તથા બન્ને જણાએ સાથે દુધપાક વિગેરે ચીજોનાં ભોજન કરવા છતાં એકને અજીર્ણ, ઉલટી, ઝાડા વિગેરે થવાથી બહુ જ દુઃખ ઉત્પન્ન થયું, અને બીજાને તેનો પરિપાક થવાથી મનમાં ઘણો પ્રમોદ થયો જ્યારે આવી રીતે ફળમાં વિશેષતા જોવામાં આવે છે, ત્યારે તેનું કારણ અવશ્ય માનવું જોઇએ અને જે તેનું કારણ છે, તેનું નામ જ પુણ્ય-પાપ સમજવું અથવા કારણના અનુમાનથી કાર્યનું અનુમાન કરવામાં આવે છે. ખેતી વિગેરે ક્રિયાની માફક કારણપણું હોવાથી દાન, શીલ, તપસ્યા, સત્ય વિગેરે શુભ ક્રિયાનું અને હિંસા, અસત્ય વિગેરે અશુભ ક્રિયાનું ફળ હોવું જોઇએ; અને જે તેનું ફળ છે, તેનું નામ જ અદષ્ટ સમજવું.

પૂ૦ જેમ ખેતી-વાડી વિગેરે ક્રિયાનું ફળ ઘઉં, ચોખા,

જુવાર, મગ વિગેરે અન્નની પ્રાપ્તિ જોવામાં આવતી હોવાથી તેનું ફળ અદૃષ્ટ માનવામાં આવતુ નથી. તેમ દાન વિગેરે ક્રિયાનું ફળ લોકમાં કીર્તિ ફેલાવી ઇજ્જત-આબરૂ સારી થવી વિ: અને હિંસાનું ફળ નિન્દા-અપકીર્તિ વિગેરે માનવાથી જ્યારે કામ ચાલી શકે છે;તો શા માટે અદૃષ્ટની કલ્પના કરવી જોઇએ? કિંચ લોક પણ પ્રાયઃ પ્રત્યક્ષ ફળવાળી કૃષિ-વાણિજ્ય વિગેરે ક્રિયામાં જ જ્યારે પ્રવૃત્તિ કરે છે, ત્યારે અદૃષ્ટ ફલવાળી દાન વિગેરે ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ કયો બુદ્ધિશાળી કરી શકે? માટે અદૃષ્ટ ન માનવું જોઇએ.

ઉ૦ દૃષ્ટ ફળવાળી કૃષિ, વાણિજ્ય વિગેરે ક્રિયામાં ઘણા લોકો પ્રવૃત્તિ કરે છે. અને અદૃષ્ટ ફળવાળી દાન વિગેરે ક્રિયામાં તો ઘણા જ થોડા જ્યારે પ્રવૃત્તિ કરતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે; ત્યારે સમજવું જોઇએ કે કૃષિ, હિંસા વિગેરે ક્રિયાઓ દૃષ્ટ ફલવાળી છે. તોપણ તેનું અદૃષ્ટ પાપરૂપ ફળ પણ છે. અને એમ જો ન હોય તો અનન્તકાળ સુધી તેવા જીવો બિચારા શા માટે રખડે છે? માટે તેવી કૃષિ, હિંસા વિગેરે ક્રિયાથી અદૃષ્ટ ફળરૂપ ક્રિયાનાં પોટલાં બાંધીને અનન્તકાળ સંસારચક્રમાં અનન્ત જીવો પરિભ્રમણ કર્યા જ કરે છે.

જો કદાચ કૃષિ-હિંસા વિગેરે અશુભ ક્રિયાનું અદૃષ્ટ પાપરૂપ ફળ ન માનવામાં આવે; તો તેવી ક્રિયાને કરનાર મર્યો પછી તત્કાલ વિના પ્રયત્ને મુક્તિમાં જ જવા જોઇએ; કારણકે સંસાર-પરિભ્રમણનું કારણ પાપરૂપ ફલ તો તેઓને છે જ નહિ.

તો શા માટે મુકિતમાં ન જાય ? અને એમ થવાથી તો સંસાર પણ પાપશૂન્ય થઇ જવાનો.તથા કોઇપણ દુઃખી જીવ જગતમાં મળવાનો જ નહિ. તથા દાન વિગેરે શુભ ક્રિયાને કરનાર અને તેના શુભ ફળને ભોગવનાર જ સંસારમાં દૃષ્ટિગોચર થવા જોઇએ. પરંતુ એમ તો બિલકુલ જેવામાં આવતું નથી જ; દુઃખી જીવો ઘણા જેવામાં આવે છે, ત્યારે સુખી તો ઘણા જ થોડા દૃષ્ટિગોચર થાય છે; એથી જાણવું જોઇએ કે કૃષિ, વાણિજ્ય વિગેરે ક્રિયાઓ દૃષ્ટ ફળની માફક અદૃષ્ટ પાપરૂપ ફળવાળી પણ છે અને દાન વિગેરે ક્રિયાઓ સુખસાધન પુણ્યરૂપ ફળને પેદા કરનારી છે. તથા દુઃખી ઘણા જેવામાં આવે છે, માટે અશુભ કર્મવાળા ઘણા હોવા જોઇએ. અને સુખી થોડા જેવામા આવે છે, માટે શુભ ક્રિયા કરનાર થોડા હોવા જોઇએ; આનું નામ જ કારણથી કાર્યાનુમાન સમજવું.

કર્મમાં મૂર્તપણાની સિદ્ધિ.

જેમ આહાર વિગેરેનો સંબન્ધ થયા બાદ સુખનો અનુભવ થાય છે, માટે આહાર જેમ મૂર્ત છે તેમ આ ઠેકાણે પણ જેનો સંબંધ થયા બાદ અમોને સુખનો અનુભવ થાય છે, તે વસ્તુ પણ મૂર્ત્ત હોવી જોઇએ. અને તેનું નામ જ કર્મ સમજવું. તથા જે અમૂર્ત્ત હોય, તેનો સંબન્ધ થયા બાદ પણ સુખ થતું નથી. જેમ આકાશનો સંબન્ધ થવા છતા પણ સુખ ઉપજતુ નથી, માટે અમૂર્ત્ત ચીજ સુખનું કારણ નથી, તેમ અત્ર પણ કર્મને જે અમૂર્ત્ત માનવામાં આવે

તો તેનાથી સુખ-દુઃખનો અનુભવ ભિન્નકૃત થવો ન જોઇએ. માટે કર્મ અમૂર્ત્ત નથી.

તથા જેનો સંબન્ધ થવાથી દુઃખનો અનુભવ થાય છે, જેમ સર્પનું ડસવું, અગ્નિથી બળવું, વિષપાન વિગેરે ચીજો દુઃખના કારણરૂપે હોઇ કરીને મૂર્ત્ત જોવામાં આવે છે; તેમ અત્ર પણ તેવા ખરાબ કર્મના અનુભવથી દુઃખનો અનુભવ થાય છે. માટે જરૂર તેને મૂર્ત્ત માનવું જોઇએ.

તથા જેવી રીતે જે માટી ચીકાશવાળી હોય અને તેનાથી બનેલ ઘડો જેમ ઘણો જ મજબૂત અને મૂર્ત્ત હોય છે; તેમ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય, યોગ વિગેરે મજબૂત કર્મના હેતુભૂત વસ્તુઓદ્વારા કર્મમાં પણ મજબૂતી આવતી હોવાથી તે પણ મૂર્ત્ત હોવું જોઇએ.

તથા દુધમાં જેમ પરિણામીપણું હોવાથી મૂર્ત્તપણું જોવામાં આવે છે; તેમ કર્મમાં પણ પરિણામીપણું અને આત્માથી કથંચિત્ ન્યારાપણું હોવાથી તે પણ મૂર્ત્ત છે એમ માનવું જોઇએ.

પૂ૦ જ્યારે કર્મ મૂર્ત્ત છે, ત્યારે આત્માની સાથે શું કથંચિત્ તેનો સંયોગસંબન્ધ છે. અથવા કથંચિત્ તાદાત્મ્યસંબન્ધ છે ? આ બે પ્રશ્નો પુછવામાં આવે છે.

ઉ૦ જેમ મૂર્ત્ત ઘટનો અમૂર્ત્ત આકાશની સાથે સંયોગસંબન્ધ માનવામાં આવે છે; તેમ અત્ર પણ જીવ અને કર્મનો સંયોગસંબંધ સમજવો. તથા અંગુલિરૂપ દ્રવ્યનો આકુંચન વિગેરે ક્રિયાની સાથે જેમ કથંચિત્ તાદાત્મ્ય સંબન્ધ

છે; તેમ અત્ર પણ કથંચિત્ તાદાત્મ્ય-સંબન્ધ માનવામાં અમને લગાર પણ અડચણ નથી.

તથા જે બાહ્ય સ્થૂલ શરીર જીવની સાથે સંબન્ધવાળું ઉભું રહે છે, સર્વત્ર હાલવું, ચાલવું, સુવું, બેસવું વિગેરે ક્રિયા કરતું સહુને પ્રત્યક્ષ મૂર્તરૂપે જોવામાં આવે છે. તેમ ભવાન્તર જતાં જીવની સાથે સંબન્ધવાળું, અને કર્મના સમૂહરૂપ જે કાર્મણ શરીર તે પણ મૂર્ત જરૂર માનવું જોઇએ. કિંચ જેમાં ધર્માધર્મ નિમિત્ત છે અને જેનો જીવની સાથે સંબન્ધ છે; એવા આપે માનેલ બાહ્ય શરીર સંબંધમાં પ્રશ્નો પુછવામાં આવે છે, કે આપે માનેલ જે ધર્માધર્મ તે મૂર્ત્ત છે કે અમૂર્ત્ત ? આ બે પ્રશ્નો કરવામાં આવે છે. તેમાં જો મૂર્ત્ત છે, એમ માનવામાં આવે; તો તે બે મૂર્તનો આત્માની સાથે આપ કેવી રીતે સંબન્ધ માનો છો ? તે આપ જણાવશો અને જેવી રીતે આપલોક તે બે મૂર્તનો સંબન્ધ અમૂર્ત્ત આત્માની સાથે માનીને નિર્વાહ કરવા ચાહો છો, તે સંબંધ અમને પણ ઇષ્ટ હોવાથી અમારે તે વિશેષ પરિશ્રમ કરવાની કંઇ જરૂર નથી. તેના બચાવની ખાતર કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે ધર્માધર્મ અમૂર્ત્ત છે. તો પછી તેનો બાહ્ય મૂર્ત્ત સ્થૂલ શરીરની સાથે સંબન્ધ કેવી રીતે થઇ શકે ? અને સ્થૂલ શરીર તેનું કાર્ય હોવાથી જ્યારે કાર્ય મૂર્ત્ત છે, ત્યારે તેનું કારણ અમૂર્ત્ત છે એમ મનાય જ કેવી રીતે ? કિંચ સ્થૂલ શરીરની સાથે તેનો સંબન્ધ પણ જરૂર માનવો જ પડશે; કારણ કે સંબન્ધ સિવાય તેમાં સારી નરસી કોઇપણ ચેષ્ટા થઇ શકવાની જ નહિ. માટે

જેવી રીતે આપ અમૂર્ત ધર્માધર્મનો મૂર્ત સ્થૂલ શરીરની સાથે સંબન્ધ માનો છો; તેવી રીતે અમારે પણ સંબન્ધનો કેવલ નિર્વાહ કરવામાં અડચણ જેવું નથી.

પૂ૦ મૂર્ત કર્મથી અમૂર્ત જીવમાં હર્ષ, શોક, વિષાદ વિગેરે કાર્યો કેવી રીતે થઇ શકવાનાં? જેમ અમૂર્ત આકાશમાં ચન્દનના લેપથી હર્ષ અને શસ્ત્ર વિગેરેના સંબન્ધથી શોક થતો નથી તેમ અત્ર પણ મૂર્ત કર્મથી આત્મામાં હર્ષ, શોક વિગેરે કંઇપણ થવાનું નહિ; માટે કર્મને અમૂર્ત માનવાં જોઇએ.

ઉ૦ મૂર્ત મદિરાપાન, ધત્તૂરપાન, વિષપાન વિગેરેથી વિજ્ઞાન, ધૃતિ, સ્મૃતિ, દર્શન, ચારિત્ર વિગેરે જીવના અમૂર્ત ધર્મોનો ઉપઘાત થતો દરેકને દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તથા દુધનું પાન, શર્કરા, ધૃતપૂર્ણ સરસ્વતીચૂર્ણ બ્રાહ્મી ઔષધિ વિગેરે દ્વારા તેનો અનુગ્રહ થતો જોવામાં આવે છે. અને એ વાતને આપ પણ જેવી રીતે માનોછો, તેમ મૂર્ત કર્મથી અમૂર્ત આત્માના ધર્મોનો અનુગ્રહ તથા ઉપઘાત થવામાં કંઇપણ અડચણ નથી. કિંચ આત્મા પણ સર્વથા અમૂર્ત છે; એમ અમો બિલકુલ માનતા નથી. કારણકે અગ્નિ અને લોઢાના ગોળાની માફક, દુધ અને પાણીની માફક અનાદિકાલીન કર્મના સંબન્ધથી સંબદ્ધ થયેલ આત્મા પણ તેનાથી કથંચિત્ અનન્ય હોવાથી મૂર્ત છે. માટે મૂર્તનો મૂર્તની સાથે સંબન્ધ થવામાં હવે કહો, કોઇ જાતની અડચણ છે ખરી? અર્થાત્ બિલકુલ નહિ. માટે અદૃષ્ટરૂપ કર્મ પણ પૌદ્ગલિક છે. તે પણ પ્રવાહ–પરંપરાની અપેક્ષાએ અનાદિ છે અને વ્યક્તિની અપેક્ષાએ કથંચિત્ સાદિ છે. એનું વિશેષ વિવેચન

દ્રવ્યપ્રદીપમાં કરેલું હોવાથી અત્ર તે વાતનું ફરીથી પિષ્ટ-પેષણ કરવામાં આવતું નથી. આ તમામ કથનથી એ સિદ્ધ થયું કે ચૈતન્યસ્વરૂપ, પરિણામી, શુભાશુભ કર્મનો કર્તા અને તેના ફળનો સાક્ષાત્ ભોક્તા. દેહપરિમાણ, દરેક શરીરમાં જુદો જુદો અને પૌદ્ગલિક અદૃષ્ટવાળો આત્મા જૈનદર્શનમાં માનવામાં આવ્યો છે. જે આવા લક્ષણવાળો હોય તે જ વાસ્તવિક રીતે આત્મા સમજવો. તે સિવાયનાં તમામ લક્ષણવાળો આત્મા અસત્યપ્રાય સમજવો.

તે આત્માના બે ભેદ છે. કર્મના સંબંધથી સંબદ્ધ થયેલા સંસારી આત્માઓ અને તેના સંબન્ધથી રહિત થઈ શુદ્ધ-નિર્મલ થએલા મોક્ષાવસ્થાના આત્માઓ. તેમાં પણ સંસારી આત્માઓના બે ભેદ છે. એક સ્થાવર નામકર્મના ઉદયમાં વર્તનાર સ્થાવર આત્માઓ, અને બીજા ત્રસનામકર્મના ઉદયમાં વર્તનાર ત્રસ આત્માઓ. તેમાં સ્થાવરના પાંચ ભેદ છે. પૃથ્વીકાયિક, અપ્કાયિક, તેજસ્કાયિક, વાયુકાયિક અને વનસ્પતિકાયિક આ પાંચે એકેન્દ્રિયવાળા હોય છે. તેમાં વાયુકાયિક અને તેજસ્કાયિકને ગતિત્રસ તરીકે ગણવામાં આવ્યા છે. ત્રસના બે ભેદ છે. એક ગતિત્રસ અને બીજા લબ્ધિત્રસ. તેમાં ગતિત્રસના ભેદો તો જણાવવામાં આવ્યા. હવે લબ્ધિત્રસના ભેદો ગણાવવામાં આવે છે. દ્વીન્દ્રિયવાળા કૃમિ, જળો વિગેરે, ત્રીન્દ્રિયવાળા કીડા, માંકણ, મંકોડા, કાનખજુરા વિગેરે, ચતુરિન્દ્રિયવાળા માખી, મચ્છર, ડાંસ, ભમરા, ભમરીઓ વિગેરે. પાંચ ઇન્દ્રિયવાળાના બે ભેદ છે. એક સંજ્ઞી અને બીજા અસંજ્ઞી જે મનનશક્તિવાળા હોય તે સંજ્ઞી

કહેવાય. અને જેને મન ન હોય, તે અસંજ્ઞી કહેવાય. તેમાં સંજ્ઞિના ચાર ભેદ છે. દેવતા, તિર્યંચ, નારકી અને મનુષ્ય. તેમાં દરેકના અવાન્તર ભેદો ઘણા છે. અત્ર તો નામ માત્ર તરીકે ગણાવવામાં આવેલ છે. એકેન્દ્રિયોમાં જીવની સિદ્ધિ દ્રવ્યપ્રદીપમાં કરેલી હોવાથી અત્ર ફરીથી કરવામાં આવતી નથી. દ્વીન્દ્રિય વિગેરેમાં તો જીવ સ્પષ્ટ માલૂમ પડતો હોવાથી તેમાં કંઇપણ પ્રયાસની જરૂર છે જ નહિ. પૂર્વોક્ત જીવના સંબન્ધમાં વિશેષ જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ આચારાંગ-સૂત્ર, પન્નવણાસૂત્ર, જીવાભિગમસૂત્ર, વિશેષાવશ્યકસૂત્ર, તત્ત્વાર્થવૃત્તિ વિગેરે ગ્રન્થો અવલોકવા. તેમાં ઘણા વિસ્તારથી વિવેચન હોવાથી અત્ર તો માત્ર દિગ્દર્શન કરાવવામાં આવેલ છે. તથા કર્મનું વિવેચન પણ કર્મગ્રન્થ, કર્મપ્રકૃતિ, પંચસંગ્રહ, તત્ત્વાર્થવૃત્તિ, લોકપ્રકાશ, શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય, વિશેષાવશ્યકસૂત્ર વિગેરેમાં ઘણા જ વિસ્તારથી કરેલું હોવાથી અત્ર માત્ર દિગ્દર્શન સમજવું. વિશેષ જીજ્ઞાસાવાળાએ તે ગ્રન્થો જોઇ સત્યનું સંશોધન કરી લેવું. કિંચ જૈનદર્શન સિવાય બીજા કોઇપણ દર્શનમાં કર્મ સંબન્ધિ વિશેષ વિસ્તારથી વિવેચન જોવામાં આવતું નથી; તે પણ ખાસ સૂચવવામાં આવે છે.

સ્વર્ગ–નરકનું વિવેચન.

પોતે કરેલ ઉત્કૃષ્ટ પાપના ફલ ભોગવવાનું સ્થાન, તે નરક જાણવું. અને ઉત્કૃષ્ટ પુણ્યના ફલને ભોગવવાનું સ્થાન, તે સ્વર્ગ સમજવું.

પૂ૦ આ લોકમાં જે અત્યન્ત દુઃખી મનુષ્યો તથા તિર્યંચો હોય, તેને જ નારકી સમજવા અને જે મનુષ્યો અત્યન્ત સુખી હોય, તેને દેવ તરીકે જાણવા. જ્યારે આવી રીતે પુણ્ય-પાપના ફલરૂપ સ્વર્ગ-નરકની ઉપપત્તિ થઇ શકે છે; તો પછી અતીન્દ્રિય સ્વર્ગ તથા નરક માનવાની શી જરૂર છે ? તે સમજાવશો.

ઉ૦ ઉપર્યુક્ત કથન સહૃદયગમ્ય નથી, તે જણાવવામાં આવે છે. આ લોકમાં ઉત્કૃષ્ટ પાપના ફળને ભોગવનાર જીવો પણ સર્વ પ્રકારે દુઃખી છે; એમ તો કદાપિ કહી શકાય જ નહિ. કારણકે સુખને આપનાર સુંદર પવન, સુંદર સૂર્યનો પ્રકાશ, તથા કોઇને દયાળુ મહાત્માઓનો સમાગમ થવાથી દુઃખનું દૂર થવું વિગેરે કેટલાંક સ્વતંત્ર સુખનાં કારણો જ્યારે મળી આવે છે; ત્યારે આ લોકમાં વસતા અત્યન્ત દુઃખી જીવોને નારકીતરીકે કેવી રીતે કહી શકાય ? તથા ઉત્કૃષ્ટ પુણ્યના ફળરૂપ રાજ્યથીને ભોગવનાર જીવો સર્વથા સુખી છે, એમ તો કદાપિ કહી શકાય જ નહિ. કેમકે જ્યારે અત્યન્ત મલિન એવા મદિરાના ઘડા જેવું દુર્ગન્ધિ, જે સાતધાતુવાળું શરીર, તે દ્વારા નિરન્તર વહેતી જે અશુચિ, તથા કોઇ વખતે રોગોનો પ્રાદુર્ભાવ થવાથી પેદા થતું જે દુઃખ, તથા જરાવસ્થામાં ઇંદ્રિયો શિથિલ થવાથી વિષય-વાંછામાં સ્ખલના થવાથી પેદા થતું જે દુઃખ, તેમ જ શોક-સમાચાર સાંભળવાથી પેદા થતું દુઃખ, તથા રાજ્યનો, સ્રીનો, પુત્ર વિગેરેનો પરાભવ થવાથી પેદા થતું જે દુઃખ વિગેરે અનેક પ્રકારનાં દુઃખો જ્યારે મોજૂદ છે; ત્યારે સર્વ પ્રકારે સુખી કહી મનુષ્યોને દેવતા તરીકે

માનવા એ કેટલી બધી અજ્ઞાનતા સમજવી ? માટે ઉપર્યુક્ત દુઃખથી પણ અત્યન્ત વધારે પાપના ફળરૂપ દુઃખ ભોગવવાનું જે સ્થાન હોય, જ્યાં કોઇપણ પ્રકારની સ્વતંત્રતા ન હોય, તથા ક્ષેત્રવેદના, પરસ્પરની વેદના, પરમાધામીજન્ય વેદના હોય, જ્યાં સૂર્યનો પ્રકાશ, સુખદ વાયુ વિગેરે પણ બિલકુલ ન હોય, રાત-દિવસ સંપૂર્ણ જીન્દગી દુઃખમય જ હોય; એવા સ્થાન-વિશેષને નરક કહેવામાં આવે છે. બાકી બીજે ઠેકાણે તો દુઃખી જીવોને નારકીની ઉપમા સમજવી, વાસ્તવિક નારકી નહિ.

અને જ્યાં કેવલ અત્યન્ત પુણ્યનાં ફળ ભોગવવાનાં હોય, સાતધાતુમય શરીર ન હોય, રોગોનો પ્રાદુર્ભાવ પણ ન હોય, આખી જીન્દગી યુવાવસ્થામાં જ ગાળવાની હોય, વૃદ્ધાવસ્થા જ્યાં હોય જ નહિ, ઇચ્છિત કાર્ય કરવાનું હોય, અનેક પ્રકારના મનોઽભીષ્ટ ભોગો ભોગવવાનું હોય; એવા પ્રકારના સુંદર સ્થાનવિશેષને સ્વર્ગ કહેવામાં આવે છે. તેમાં રહેલા અને તેવા ભોગવિશેષના અધિકારી જીવવિશેષને દેવ કહેવામાં આવે છે; અને સુખી મનુષ્યમાં તો માત્ર તેની ઉપમા જ સમજવી, વાસ્તવિક દેવ તે નથી.

પૂ૦ જ્યારે દેવતાઓ વિદ્યમાન છે અને સ્વેચ્છાચારી પણ છે, તો શા માટે અત્ર આવતા નથી ?

ઉ૦ અત્યન્ત રૂપવાળી અને સૌંદર્યશાળી એવી કામિનીમાં આસક્ત થએલા તથા રમ્ય પ્રદેશમાં રહેલા પુરૂષની માફક વિષયમાં આસક્તપણું હોવાથી તથા દિવ્યપ્રેમનું સંક્-

મણુ હોવાથી, તથા મનુષ્યલોકમાં અત્યન્ત દુર્ગન્ધિપણું હોવાથી જેમ અનભિમત સ્થાનમાં નિઃસંગ યતિઓ જતા નથી, તેમ દેવતાઓ પણ અત્ર આવતા નથી. તથા જેમ પોતે ત્યાગ કરેલ મડદા પાસે અત્યન્ત દુર્ગન્ધિપણું હોવાથી મનુષ્યો જતા નથી, તેમ મનુષ્યોની દુર્ગન્ધને સહન ન કરી શકનાર દેવતાઓ પણ મનુષ્યલોકમાં આવતા નથી. કેવળ પરમાત્માના કલ્યાણકમાં પોતાનું કર્તવ્ય હોવાથી અત્ર આવે છે. તે સિવાય પણ પ્રાયે બીજા કેટલાક કારણોથી અત્ર આવે છે, તે પણ જણાવવામાં આવે છે. તેમાં ઇન્દ્ર વિગેરે દેવતાઓ પોતાની ભક્તિથી આવે છે, કેટલાક તેમના અનુરોધથી આવે છે, કેટલાક પોતાના સંશયને દૂર કરવા આવે છે, બીજા કેટલાક દેવતાઓ પૂર્વભવના પુત્ર તથા મિત્ર વિગેરેને અનુગ્રહ કરવા યા અનુરાગથી પ્રતિબોધ કરવા આવે છે, કેટલાક દેવો મહાન સત્ત્વવાળા સાધુ-મહાત્માઓના તપોગુણથી આકર્ષાઇને આવે છે, કેટલાક પૂર્વભવના વૈરી મનુષ્યોને પીડા આપવા આવે છે, કેટલાક કુતૂહળથી ક્રીડા કરવા આવે છે. અને કેટલાક દેવો સાધુઓની તપશ્ચર્યા વિગેરેની પરીક્ષા માટે આવે છે. આ સિવાય આવવાનું કારણ પ્રાયઃ જોવામાં આવતું નથી. આવાં કારણો સિવાય મનુષ્યલોકમાં દેવતા આવી શકતા નથી. અનુમાનથી પણ દેવતાઓને સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. ગ્રહો જેને લાગ્યા હોય, એવા પુરૂષનું શરીર મનુષ્ય જીવ સિવાય કોઇ અદૃશ્ય વ્યક્તિના સંયોગવાળું હોવું જોઇએ; અને જે અદૃશ્ય વ્યક્તિનો તેમાં સંયોગ છે, તેનું નામ જ ગ્રહ; પિશાચ વિગેરે દેવો સમજવા.

અથવા ઘડાની માફક વ્યુત્પત્તિવાળું તથા શુદ્ધપણું હોવાથી દેવપદ પણ સાર્થક સમજવું. જે દીવ્યતિ પ્રકાશયતિ તે દેવ કહેવાય અર્થાત્ પ્રકાશમય જેનું શરીર હોય, તે દેવ સમજવો. આ તો વ્યુત્પત્તિનો અર્થ સમજવો. અને સમાસ–તદ્ધિતથી રહિતપણું તે તેમાં શુદ્ધતા સમજવી.

પૂ૦ દૃશ્યમાન મનુષ્યવિશેષને દેવ કહેવાથી સર્વ પ્રકારની ઉપપત્તિ જ્યારે થઈ શકે છે, ત્યારે અતીન્દ્રિય દેવ–વિશેષની કલ્પના શા માટે કરવી જોઈએ ? કિંચ શું તમામ મનુષ્યને દેવ તરીકે માનો છે ? તેના ઉત્તરમાં ગુણસંપન્ન મહર્ષિઓને અને ઋદ્ધિસંપન્ન ચક્રવર્તિ વિગેરેને દેવ તરીકે માનવા. આથી દેવપદની સાર્થકતા જ્યારે બરાબર થઈ શકે છે; ત્યારે અદૃષ્ટ દેવવિશેષને માનવાની શી જરૂર છે ?

ઉ૦ મુખ્ય વસ્તુ વાસ્તવિક રીતે જ્યારે પ્રસિદ્ધ હોય, તો જ તેનો બીજામાં ઉપચાર થઈ શકે. જેમ મુખ્ય સિંહ પ્રસિદ્ધ હોવાથી તેજસ્વિ અને શૂરવીર કુમારમાં સિંહની ઉપમા આપી શકાય છે. તેવી રીતે અત્ર મુખ્ય દેવવિશેષ જ્યાં સુધી પ્રસિદ્ધ ન હોય, ત્યાં સુધી યોગી તથા ચક્રવર્તી રાજા વિગેરેમાં દેવની ઉપમા કેવી રીતે આપી શકાય ? માટે મુખ્ય-રૂપે દેવતા છે, તેમ માનવાની ખાસ જરૂર છે. તથા બીજી યુક્તિથી પણ દેવને સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. જેટલાં ઘર છે, તે તમામમાં કોઇને કોઇ રહેનાર હોવો જોઈએ, તે સિવાય તે બનાવવામાં આવી શકે જ નહિં, જેમ ધર્મપાળે બનાવેલ સ્થાન-

વિશેષ; તેમ જ્યોતિષવિમાન પણ તેમાં રહેનારી વ્યક્તિથી આશ્રિત હોવું જોઇએ, આલયપણું હોવાથી ધર્મપાળના આલયની માફક, અને જે તે વિમાન ભોગવનાર છે, તેનું નામ જ દેવ સમજવું. આ અનુમાનથી પણ દેવતાઓ છે, તેમ જરૂર માનવું જોઇએ. તથા પૂર્વોક્ત યુક્તિથી નારકી પણ છે, તેમ જરૂર માનવું જોઇએ. તે સિવાય ઉત્કૃષ્ટ પુણ્ય-પાપનું ફળ કદાપિ સિદ્ધ થવાનું જ નહિ.

સારાંશ-ઉત્કૃષ્ટ પાપના ફળને ભોગવનાર નારકીના જીવો હોય છે. અને જઘન્ય તથા મધ્યમ પાપના ફળને ભોગવનાર મનુષ્યો તથા તિર્યંચો હોય છે. તેવી રીતે ઉત્કૃષ્ટ પુણ્યના ફળને ભોગવનાર પ્રાયે વૈમાનિક વિગેરેના દેવતાઓ હોય છે. અને જઘન્ય મધ્યમ પુણ્યના ફળને ભોગવનાર પ્રાયે મનુષ્યો તથા તિર્યંચો હોય છે. આ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું.

ઇન્દ્રિયોનું નિરૂપણ.

ઇન્દ્રિયોને અવલંબન કરનારૂં જે નિર્માણ નામકર્મ તથા અંગોપાંગ નામકર્મ, ગતિ-જાતિ નામકર્મ વિગેરે કર્મના ઉદયથી પેદા થયેલ જે આત્માની વિશેષ લબ્ધિ, તેને ઇન્દ્રિય કહેવામાં આવે છે. અથવા આત્માને ઓળખવામાં જે ચિહ્નવિશેષ હોય, તે ઇન્દ્રિય કહેવાય. ભાવાર્થ-જ્યારે આત્મા પોતે કરેલ કર્મના વશથી દેવેન્દ્ર વિગેરેમાં તથા મનુષ્ય-તિર્યંચ વિગેરેમાં ઇષ્ટાનિષ્ટનો અનુભવ કરે છે, ત્યારે ઇન્દ્ર શબ્દથી કર્મ સમજવું. અને તેના ઉદયદ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ,

આત્માને વસ્તુનો પરિચય કરવામાં કારણરૂપ જે શક્તિવિશેષ, તેને ઇન્દ્રિય કહેવામાં આવે છે.

મનમાં ઇન્દ્રિયપણાનું નિરાકરણ.

પૂ૦ કર્મથી મલિન થએલ તથા સહાય વગરનો આત્મા પોતાની મેળે પદાર્થના વિચારમાં અસમર્થ હોવાથી, મન તેને સહાય આપનાર છે. અને તે પણ કર્મથી બને છે. માટે જેમ ચક્ષુ વિગેરેને ઇન્દ્રિય તરીકે માનો છો, તેમ મનને પણ ઇન્દ્રિય તરીકે જરૂર માનવું જોઇએ.

ઉ૦ ઉપર્યુક્ત કથન યુક્તિવિરુદ્ધ હોવાથી આદરણીય નથી. કેમકે જેવી રીતે ચક્ષુ વિગેરે નિયમિત દેશમાં રહેલ છે. તેવી રીતે મન રહેલું ન હોવાથી તેને ઇન્દ્રિય તરીકે માનવામાં આવતું નથી. કારણ કે મનનું સ્થાન તો અનિયમિત છે, માટે મન ઇન્દ્રિય નથી.

કિંચ ચક્ષુ વિગેરેનો રૂપાદિ વિષયક જે ઉપયોગ પરિણામ છે, તેની પહેલાં જ મનનો વ્યાપાર છે અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોના રૂપાદિવિષયક ઉપયોગ પરિણામની પહેલાં જ મનનો મનન કરવાનો વ્યાપાર શરૂ થાય છે. કેમકે શુક્લરૂપ વિગેરે રૂપને જોવાની ઇચ્છાવાળો મનુષ્ય પ્રથમ મનનરૂપ વિચાર કરે છે, કે આવા પ્રકારના રૂપને જોવું છે. આવો વિચાર ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારની પહેલાં જ થાય છે. અને જ્યારે તે તે વિષયક મનનો વ્યાપાર થઇ જાય છે. ત્યાર બાદ તેની સહાયતા દ્વારા

ઇન્દ્રિયો પોતાના વિષયમાં વ્યાપાર કરવા માંડે છે. આથી એ સિદ્ધ થયું કે ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારમાં મનનો વ્યાપાર કારણભૂત છે. જ્યારે એક બીજાના વ્યાપારમાં કાર્ય–કારણભાવનો વ્યવહાર છે, ત્યારે તેને ઇન્દ્રિયો તરીકે ગણાય જ કેવી રીતે? તેનો ખાસ વિચાર કરશો; માટે મન ઇન્દ્રિયરૂપ નથી.

પૂ૦ વાગ્ બોલવાની ક્રિયામાં નિમિત્ત છે, હાથ લેવા–મૂકવાની ક્રિયામાં નિમિત્ત છે, ઉપસ્થ સંભોગાદિ ક્રિયામાં નિમિત્ત છે, ગુદા મલના ત્યાગમાં નિમિત્ત છે અને પગ ચાલવાની ક્રિયામાં નિમિત્ત છે. તો પછી આવી રીતે ક્રિયામાં નિમિત્તભૂત વાગ્ વિગેરેને ઇન્દ્રિય તરીકે કેમ કહી ન શકાય? અને એમ થવાથી તો ઇન્દ્રિયો પાંચ છે; એ વાત હવામાં ઉડી જવાની.

ઉ૦ અમે તો ઉપયોગમાં અથવા વસ્તુનો પરિચય કરવામાં જે નિમિત્ત હોય, તેને ઇન્દ્રિયો કહીએ છીએ; પરન્તુ ક્રિયામાં નિમિત્તને ઇન્દ્રિય તરીકે ગણતા નથી. એમ જો ગણવામાં આવે તો તમામ અંગોપાંગ, મસ્તક વિગેરે પણ કોઇને કોઇ ક્રિયામાં નિમિત્ત હોવાથી તેઓની પણ ઇન્દ્રિયોમાં ગણના કેમ ન થઇ શકે? અને આમ થવાથી તો ઇન્દ્રિયોની સંખ્યાનો નિયમ આપ લોકોને પણ બિલકુલ રહેવાનો નહિ, માટે ઉપયોગમાં જે સાધન હોય, તેને ઇન્દ્રિયો તરીકે ગણવી; બીજાને બિલકુલ નહિ. ઉપર્યુક્ત લક્ષણવાળી ઇન્દ્રિયોના પાંચ ભેદ માનવામાં આવ્યા છે. સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર. આ પાંચે પણ દ્રવ્ય તથા ભાવરૂપથી બે પ્રકારની છે. તેમાં દ્રવ્યેન્દ્રિ-

ચના બે ભેદ છે. નિર્વૃ'ત્તીન્દ્રિય અને ઉપકરણેન્દ્રિય. તે બન્નેને લક્ષણ દ્વારા સમજાવવામાં આવે છે. નિર્માણ અને અંગોપાંગ નામકર્મ જેમાં નિમિત્ત છે; તથા કર્મવિશેષથી સંસ્કારને પામેલ જે કાન વિગેરેના આકારરૂપ શરીરના પ્રદેશો, તેને નિર્વૃ'ત્તીન્દ્રિય કહેવામાં આવે છે. તેના પણ બે ભેદ છે. એક બાહ્ય અને બીજી આભ્યન્તર. આ ઠેકાણે નિર્વૃ'ત્તિપદથી વિશેષ રચના સમજવી. ત્રણ પ્રકારના અંગુલમાંથી ઉત્સેધ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા પ્રમાણવાળા જે વિશુદ્ધ આત્માના પ્રદેશો, તેઓનું જે નિયમિત ચક્ષુ વિગેરે ઇન્દ્રિયોના સ્થાનમાં અવસ્થિત વર્તન, તેને આભ્યન્તર નિર્વૃ'ત્તિ કહેવામાં આવે છે. સારાંશ ઇન્દ્રિયોની અન્દરની રચનાને આભ્યન્તર રચના કહેવામાં આવે છે. તથા તે જ આત્મપ્રદેશોની અન્દર ઇન્દ્રિયોના વ્યવહારને ભજનાર તથા વર્ધકીની માફક કામ કરનાર જે પુદ્ગલવિપાકી નિર્માણનામકર્મ, તેણે બનાવેલ જે નિયમિત સંસ્થાનવાળા કાન વિગેરેના આકારવિશેષો; તેને બાહ્ય નિર્વૃ'ત્તિ કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ બહારની રચનાને બાહ્ય નિર્વૃ'ત્તિ કહેવામાં આવે છે. અને તે બંન્ને પ્રકારની રચનાનો જે દ્વારા ઉપકાર થાય, પરંતુ ઉપઘાત ન પહોંચે; તેને ઉપકરણ ઇન્દ્રિય કહેવામાં આવે છે. સારાંશ શુકલ કૃષ્ણ મંડલને આભ્યન્તર ઉપકરણ સમજવું, અને આંખની પાંપણ વિગેરેને બાહ્ય ઉપકરણ સમજવું. આ બન્ને ભેદો દ્રવ્યેન્દ્રિયોના સમજાવવામાં આવ્યા; હવે ભાવેન્દ્રિયોના ભેદો સમજાવવામાં આવે છે—

ભાવેન્દ્રિયના બે ભેદ છે. લબ્ધીન્દ્રિય અને ઉપયોગેન્દ્રિય. જે નિમિત્તને લઇને આત્મા દ્રવ્યેન્દ્રિય બનાવવાનો વ્યાપાર કરે છે, તેવા જ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમવિશેષને લબ્ધિ-ઇન્દ્રિય કહેવામાં આવે છે. તથા ઇન્દ્રિય વિષયક જ્ઞાનને રોકનારાં જે કર્મો, તેનો જેવા પ્રકારનો ક્ષયોપશમ થયો હોય; તેના અનુસારે તે તે વિષયક જ્ઞાનને કરવા માટે આત્માનો જે વ્યાપારવિશેષ, તેને ઉપયોગેન્દ્રિય કહેવામાં આવે છે.

પૂ૦ ઉપયોગ જ્યારે ઇન્દ્રિયોનું ફલ છે, ત્યારે તેને ઇન્દ્રિય તરીકે કેવી રીતે કહી શકાય ?

ઉ૦ જેમ ઘટાકારથી પરિણત વિજ્ઞાનને ઘટ કહેવામાં આવે છે, તેમ ઇન્દ્રિયો જેમાં નિમિત્ત છે; એવા ઉપયોગને પણ ઇન્દ્રિય કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ કાર્યમાં કારણનો ઉપચાર માનીને તેને પણ ઇન્દ્રિય કહેવામાં કંઇ બાધ નથી. કિંચ ઇન્દ્રિયશબ્દનો અર્થ પણ મુખ્યતાથી ઉપયોગમાં વર્તતો હોવાથી તેને ઇન્દ્રિય કહેવામાં પણ અડચણ નથી. સારાંશ ઇન્દ્રનું જે લિંગ તે ઇન્દ્રિય કહેવાય. ઇન્દ્રશબ્દ પોતે આત્માનો બોધક છે, કારણકે પરમૈશ્વર્યપણું તેમાં રહેલું હોવાથી તેનું લિંગ ઉપયોગ સિવાય બીજું કયું હોઇ શકે ? માટે ઉપયોગને ઇન્દ્રિય કહેવામાં કોઇપણ જાતની દોષાપત્તિ છેજ નહિ.

ઉપર્યુક્ત સ્પર્શન વિગેરે શબ્દોમાં અનટ્ પ્રત્યય કરણ સાધનમાં આવેલો હોવાથી તેમાં પરાધીનતા સૂચવી આપે છે.

તથા સ્વાતંત્ર્યની પણ વિવક્ષા થઇ શકતી હોવાથી કર્ત્તામાં પણ બહુલના અધિકારને લઇને પ્રત્યય આવી શકે છે, તે પણ સમજાવવામાં આવે છે.

જે વડે આત્મા સ્પર્શવિષયક જ્ઞાન સંપાદન કરે, તે સ્પર્શન. જે વડે રસવિષયક જ્ઞાન મેળવે તે રસન. એવી રીતે સર્વત્ર જાણવું. અને જ્યારે સ્વતંત્રપણાની વિવક્ષા કરવામાં આવે, ત્યારે કર્ત્તામાં પ્રત્યય સમજવો. જેમ મારી આંખ પોતે સારી રીતે જોઇ શકે છે. ઘ્રાણ સુંઘી શકે છે, કાન સાંભળે છે, આવી રીતે વિવક્ષાના વશથી ગમે તેમાં પ્રત્યય કરો, તેમાં કંઇ પણ અડચણ નથી. પરંતુ ઉદ્દેશ સચવાય તેવી રીતે કાર્ય કરવામાં બરાબર ખ્યાલ રાખવો.

આખા શરીરમાં વ્યાપિને રહેલી હોવાથી તમામ ઇન્દ્રિયોની અન્દર સ્પર્શન ઇન્દ્રિયને પ્રથમ સ્થાન આપવામાં આવેલ છે. તમામ સંસારિ જીવોને તે તો જરૂર હોય છે. ત્યારબાદ અનુક્રમ જણાવવાની ખાતર રસના ઇન્દ્રિય વિગેરેને બતાવવામાં આવી છે. કારણકે એકેન્દ્રિય જીવોને કેવળ સ્પર્શનેન્દ્રિય જ હોય છે. દ્વીન્દ્રિય જીવોને સ્પર્શન અને રસના (જીભ) એ બે ઇન્દ્રિયો હોય છે. તથા ત્રીન્દ્રિય જીવોને સ્પર્શન-રસન-ઘ્રાણ આ ત્રણ ઇન્દ્રિયો હોય છે. તથા ચતુરિન્દ્રિય જીવોને સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ અને ચક્ષુ આ ચાર ઇન્દ્રિયો હોય છે. અને બહુ ઉપકારીપણું હોવાથી શ્રોત્રને અન્તિમ સ્થાન આપવામાં આવેલ છે. કેમકે શ્રોત્રના બલને

લઇને ઉપદેશ સાંભળી જીવો પોતાના હિતાહિતમાં પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ કરતા હોવાથી શ્રોત્ર ઘણું જ ઉપકારી છે.

પૂ૦ રસના પણ બોલવામાં ઘણી ઉપકાર કરનારી છે, માટે તેને પણ અન્તિમ સ્થાન કેમ આપવામાં ન આવ્યું ?

ઉ૦ પ્રથમ શ્રોત્ર દ્વારા ઉપદેશ વિગેરેને ગુરૂ પાસે શ્રવણ કર્યા પછી તથા તે દ્વારા ઉત્તમ જ્ઞાન સંપાદન કર્યા પછી વક્તા ઉપદેશ દેવા તત્પર થાય છે; માટે રસના કરતાં શ્રોત્રેન્દ્રિય ઘણી ઉપકારી છે. ખાલી બોલવામાં ઉપકારક તરીકે રસનાને માનવામાં આવે, તો ઉત્સૂત્ર ભાષણદ્વારા અર્થનો અનર્થ કરવાથી અનન્ત સંસારચક્રમાં પરિભ્રમણનાં દુઃખોનું કારણ થઇ પડવાથી તેમાં ઘણા અપકારનું કારણ પણ રહેલ છે, માટે ઉપકાર તો શ્રોત્રમાં જ વિશેષ રહેલ છે. કિંચ ઉપદેશ પણ જે આત્માને હિતકર હોય તે જ ગ્રહણ કરવો. તેવા પ્રકારનો ઉપદેશ દેવામાં પણ પ્રથમ ગુરૂ પાસે હિતોપદેશ સાંભળી ઉત્તમજ્ઞાન સંપાદન કરવાની આવશ્યક્તા છે. માટે શ્રોત્ર ઉપકારી છે, એ ખાસ ખ્યાલમાં રાખવું.

પૂ૦ સર્વજ્ઞ શ્રવણેન્દ્રિયદ્વારા ઉપદેશ સાંભળીને બીજાને ઉપદેશ આપવા તૈયાર થાય છે, એમ તો બિલકુલ છે જ નહિ; કિન્તુ સકલ ઘાતિકર્મનો ક્ષય થવાથી કેવળજ્ઞાન સંપાદન કરી તમામ લોકાલોકનો સાક્ષાત્કાર કર્યા બાદ પ્રથમ રસનાદ્વારા ઉપદેશ દેવો જ શરૂ કરે છે. તો પછી શ્રોત્રની ઉપકારિતા ક્યાં રહી ? માટે કહો કે રસના જ ઘણી ઉપકારી છે, શ્રોત્ર નથી.

ઉ૦ અત્ર ઇન્દ્રિયોનો અધિકાર હોવાથી જેને ઇન્દ્રિયોદ્વારા હિતાહિતની પ્રાપ્તિ સંપૂર્ણ થાય છે, તેવાં અતીન્દ્રિય જ્ઞાનથી રહિત છદ્મસ્થ જીવોની અપેક્ષાએ તમામ ઇન્દ્રિયો કરતાં શ્રોત્ર ઘણું ઉપકારક છે. તે જણાવવાની ખાતર શ્રોત્રને અન્તિમ સ્થાન આપવામાં આવેલ છે.

મનો-નિરૂપણ.

મનના બે ભેદ છે. એક દ્રવ્યમન અને બીજું ભાવમન. તે બન્નેનું લક્ષણ દ્વારા સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવે છે. મનઃ-પર્યાપ્તિ નામકર્મની ઉદયાવસ્થામાં જીવે ગ્રહણ કરેલ જે મનન કરવા લાયક પુદ્ગલવર્ગણા દ્રવ્યો, તેઓને મનોરૂપે પરિણમાવવાની જે શક્તિવિશેષ, તેને દ્રવ્યમન કહેવામાં આવે છે. અને મનોરૂપે પરિણત થએલ જે મનોવર્ગણાદ્રવ્યો, તેના અનુસારે પદાર્થવિષયક વિચાર કરવાનો જે આત્માનો વ્યાપાર, તેને ભાવમન કહેવામાં આવે છે. સારાંશ–જ્ઞાનાવરણ, વીર્યાન્તરાય વિગેરેના ક્ષયોપશમથી પેદા થએલો આત્માનો પદાર્થવિષયક મનન કરવાનો જે વ્યાપાર, તેનું નામ ભાવમન સમજવું. તથા જ્ઞાનાવરણ અને વીર્યાન્તરાયના ક્ષયોપશમની પ્રાપ્તિમાં જે નિમિત્ત છે. અને ગુણ–દોષની વિચારણા, સ્મરણ, પ્રણિધાન વિગેરે કાર્યો કરવા માટે આત્માનો જે વ્યાપાર થાય છે, તેમાં અનુગ્રાહક એવાં મનોરૂપથી પરિણત થએલાં જે પુદ્ગલ, તેનું નામ દ્રવ્યમન સમજવું. તે બેમાં દ્રવ્યમન તે

પુદ્ગલરૂપ હોવાથી જડ છે. અને ભાવમન ઉપયોગરૂપ છે. અને તે મન આત્માથી કથંચિત્ ભિન્ન પણ છે અને અભિન્ન પણ છે, ઇન્દ્રિયોની માફક. જેવી રીતે જ્ઞાનાવરણીય-કર્મ, વીર્યાન્તરાય કર્મ વિગેરેના ક્ષયોપશમની અપેક્ષા રાખનાર આત્માનો ઇન્દ્રિયોરૂપે પરિણામ થવાથી ઇન્દ્રિયોથી આત્મા જેમ કથંચિત્ અભિન્ન છે, તથા ઇન્દ્રિયોની નિવૃત્તિ થયા બાદ પણ આત્માનું અવસ્થાન રહેતું હોવાથી તે અપેક્ષાએ આત્માથી ઇન્દ્રિયો કથંચિત્ ભિન્ન છે; તેવી રીતે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ વિગેરેના ક્ષયોપશમની અપેક્ષા રાખનાર આત્માનો મનનરૂપ પરિણામ થતો હોવાથી મન પણ આત્માથી કથંચિત્ અભિન્ન છે. તથા મનોવર્ગણા દ્રવ્યરૂપ દ્રવ્યમનની નિવૃત્તિ થયા બાદ પણ આત્માની સ્થિતિ તો બરાબર કાયમ રહેતી હોવાથી તે અપેક્ષાએ તે તેનાથી કથંચિત્ ભિન્ન પણ છે. એ ખાસ ખ્યાલમાં રાખવું.

પૂ૦ મનને અણુરૂપ, સર્વથા નિત્ય તથા શીઘ્રગામી માનવાથી સંપૂર્ણ વાતની ઉપપત્તિ જ્યારે થાય છે, ત્યારે ઉપર્યુક્ત સ્વરૂપ માનવાની શી જરૂર છે?

ઉ૦ એ વાત યુક્તિવિકલ હોવાથી અનાદરણીય છે. તે ખાસ સમજાવવામાં આવે છે.—

આપના મત પ્રમાણે પરમાણુરૂપ જે મન તે આત્મા અને ઇન્દ્રિયોની સાથે જોડાઇને જ પોતાનું કાર્ય કરવા ઉદ્યમશીલ

થાય છે. આવી માન્યતામાં વિચારને અવકાશ રહેલો હોવાથી જણાવવામાં આવે છે કે, આપ આત્મા અને ઇન્દ્રિયોની સાથે મનનો સંપૂર્ણરૂપથી સંબન્ધ માનો છો ? અથવા તેના એક દેશથી ? આ બે પ્રશ્ન પુછવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમ પક્ષ માનવામાં તો પરમાણુસ્વરૂપ અત્યન્ત સૂક્ષ્મ મનનો એક કાલમાં બેની સાથે સંબન્ધ કદાપિ થવાનો નહિ. તેના ઉત્તરમાં એમ જણાવવામાં આવે કે એક દેશથી આત્માની સાથે મનનો સંબન્ધ છે, અને તેથી બીજા દેશથી ઇન્દ્રિયોની સાથે મનનો સંબન્ધ છે. તો પછી એક કાલમાં બેની સાથે સંબન્ધ થવામાં અત્યારે શી અડચણ છે ? આ કથન પણ ઘણું અસંબદ્ધ પ્રલાપરૂપ હોવાથી ઉપેક્ષણીય છે.

જ્યારે મન પોતે જ પરમાણુરૂપ છે, ત્યારે તેના વિભાગ કેવી રીતે થઇ શકે ? કે અમુક ભાગ આત્માની સાથે જોડાય છે, અને અમુક ભાગ ઇન્દ્રિયોની સાથે જોડાય છે. માટે આ વાત મનાય જ કેવી રીતે ? તેનો વિચાર કરશો.

પૂ૦ જેવી રીતે આત્મા પોતે જ મનની સાથે પોતાના સંપૂર્ણરૂપથી જોડાય છે, તેવી રીતે ઇન્દ્રિયો પણ મનની સાથે સંબદ્ધ થાય છે. તો પછી એક કાલમાં બેની સાથે સંબન્ધ થવામાં શી અડચણ છે ?

ઉ૦ એમ થવાથી તો મનમાં અણુપરિમાણપણું હોવાથી આત્મામાં પરમાણુ જેટલું પરિમાણ આવવાનું-અર્થાત્ આત્મા પરમાણુ જેટલો અત્યન્ત સૂક્ષ્મ થઇ જવાનો. કેમકે તમો સંપૂર્ણ

રૂપથી તેની સાથે જોડાયેલો કહો છો. તથા આપ તો તેને વ્યાપક માનો છો એતાવતા આત્મામાં વિભુપણું હોવાથી મનમાં પણ વ્યાપકપણું આવવાનું; કારણ કે જ્યારે આત્માની સાથે સંપૂર્ણ રૂપથી તે સંબદ્ધ છે, ત્યારે તેમાં જ્યાં સુધી વ્યાપકપણું ન હોય ત્યાં સુધી તેની સાથે સંપૂર્ણ રૂપથી સંબન્ધ થાય છે એમ મનાય જ કેવી રીતે? અને આપ તો મનને પરમાણુરૂપ માનો છો, માટે તેમ કેવી રીતે માની શકાય? તેનો વિચાર કરશો. હવે રહ્યો બીજો પક્ષ, તેમાં પણ એક દેશથી આત્મા મનની સાથે જોડાય છે. એવી રીતે માનવામાં પણ આત્મામાં સપ્રદેશપણું આવતું હોવાથી આપને તેમાં ઘણી વિપત્તિઓ ભોગવવી પડે તેમ છે; કારણ કે જે પ્રદેશમાં મન સહિત ઇન્દ્રિયોનો સંબન્ધ થયો, તેમાં જ જ્ઞાન, સુખ, દુઃખ વિગેરે પેદા થવાથી બીજા પ્રદેશો તો જ્ઞાન, સુખ આદિથી રહિત થવાના. અને તેમ થવાથી તે પ્રદેશો જ્યારે જ્ઞાનાદિથી રહિત થાય, ત્યારે તેમાં આત્માનુ લક્ષણ ન ઘટવાથી તેટલા ભાગમાં તો આત્માનો જ અભાવ થવાનો. અને જ્યારે આત્મા નથી, ત્યારે વ્યાપકપણું હોય જ કયાંથી?

કિંચ ઇન્દ્રિયોની સાથે પણ મનનો જો સંપૂર્ણ રૂપથી સંબન્ધ માનવામાં આવે, તો મનમાં અણુપણું હોવાથી ઇન્દ્રિયોમાં પણ અણુપરિમાણપણું આવવાનું; માટે તે પણ આપનાથી મનાય તેમ નથી.

પૂ૦ એક દેશથી ઇન્દ્રિયો મનની સાથે જોડાતી હોવાથી ઉપર્યુક્ત દોષને બિલકુલ અવકાશ નથી.

ઉ૦ આ કથન પણ ઠીક નથી. કારણ કે તેમ માનવાથી તો મનમાં પણ વિભાગ સિદ્ધ થતો હોવાથી અણુપણું તો આકાશમાં ઉડી જવાનું; માટે મનની સાથે આત્મા તથા ઇન્દ્રિયોનો કોઇપણ રીતે સંબન્ધ સિદ્ધ થવાનો જ નહિ. કિંચ ગુણ-ગુણીમાં સર્વથા ભિન્નતા તથા નિત્યપણું હોવાથી મનની અન્દર સંયોગ-વિભાગરૂપ પરિણામ જ જ્યારે નથી; ત્યારે આત્મા તથા ઇન્દ્રિયોની સાથે મનનો સંબન્ધ તો થાય જ ક્યાંથી? તેનો પણ સાથ વિચાર કરશો. એમ હોવા છતાં પણ મનમાં જો સંયોગ-વિભાગરૂપ પરિણામ માનવામાં આવે તો આપનું મનમાં માનેલું નિત્યપણું હવામાં ઉડી જવાનું. તથા મનમાં પણ અચેતનપણું હોવાથી મનને અમુક ઇન્દ્રિયોની સાથે જોડાવું, બીજાની સાથે નહિ એવું જ્ઞાનવિશેષ પણ ન હોવાથી આત્મા અને ઇન્દ્રિયોની સાથે નિયમિત સંબન્ધ જ થવાનો નહિ. માટે મન અણુરૂપ છે, તથા સર્વથા નિત્ય છે; એ વાત બીલકુલ માનવા લાયક નથી, કિન્તુ મનને પૂર્વોક્ત સ્વરૂપવાળું માનવું તે જ સર્વોત્તમ છે.

પૂ૦ જલદી ચાલતું હોવાથી મન અણુસ્વરૂપ છે, તો પણ સંપૂર્ણના ગ્રહણમાં નિમિત્ત થાય છે; માટે કંઇ પણ દોષ છે જ નહિ.

ઉ૦ અચેતન એવા મનનો બુદ્ધિપૂર્વક વ્યાપાર થવાનો જ નહિ. તથા અમુકની સાથે જોડાવું, અમુકની સાથે નહિ; એમ પણ કદાપિ બનવાનું નહિ.

કિંચ અદૃષ્ટના વશથી જલદી ગ્રહણ કરી શકે છે, તે કથન પણ ઠીક નથી. કેમકે જ્યારે અદૃષ્ટ પોતે જ અપૌદ્ગલિક હોવાથી આપના મત પ્રમાણે અક્રિય છે. ત્યારે તે બીજાની ક્રિયામાં કારણરૂપ કેવી રીતે થઇ શકે? જે સ્વયં નપુંસક હોય, તે પુત્રની ઉત્પત્તિમાં જેમ કારણરૂપ થતો નથી, તેમ અદૃષ્ટ પણ નિષ્ક્રિય હોવાથી બીજાની ક્રિયામાં કારણરૂપ કદાપિ થઇ શકવાનું નહિ. માટે નૈયાયિક લોકોએ માનેલ પરમાણુરૂપ મન કોઇપણ રીતે માનવા લાયક છે જ નહિ.

મન ન માનનારનો અભિપ્રાય.

પૂ૦ મન નામનો કોઇપણ પદાર્થ છે જ નહિ. કિન્તુ વિજ્ઞાનવિશેષને જ મન કહેવામાં આવે છે. આવો વિજ્ઞાનવાદીનો અભિપ્રાય છે.

ઉ૦ આ કથન પણ ઠીક નથી. જ્યારે આપના મત પ્રમાણે વર્તમાનકાલિક વિજ્ઞાન પણ બાહ્ય અર્થનો બોધ કરાવવામાં સમર્થ થતું નથી. ત્યારે અતીતકાળના પદાર્થના બોધની તો વાત જ શી કરવી? કારણકે વર્તમાનકાલિક વિજ્ઞાન પણ ક્ષણિક હોવાથી પૂર્વોત્તર વિજ્ઞાનના સંબન્ધમાં ઉત્સાહ વિનાનું છે, તો પછી ગુણ–દોષની વિચારણામાં તથા સ્મરણ વગેરેના વ્યાપારમાં તે કેવી રીતે સમર્થ થાય? અને સ્મરણ પણ પૂર્વમાં અનુભૂત પદાર્થનું થઇ શકે, પરંતુ અનનુભૂતનું નહિ. અને આ વાત આપના એકાંત ક્ષણિકવાદમાં બીલકુલ બંધ બેસે તેવી છે જ નહિ.

પૂ૦ આલય-વિજ્ઞાનમાં એવું સામર્થ્ય છે, કે પોતે અવસ્થિત રહી કરીને બીજાના કાર્યમાં મદદગાર થાય છે. એવું તેનું સ્વરૂપ છે; માટે હવે કહો શી અડચણ આવવાની ?

ઉ૦ એ સમાધાન પણ ઠીક નથી. કારણકે એક આલય-વિજ્ઞાનને જો કાલાન્તરસ્થાયિ માનવામાં આવે, તો આપનો આખો ક્ષણિકવાદ જ વીખરી જવાનો અને તેમ થવાથી બૌદ્ધનો અભિપ્રાય જ લુપ્ત થવાનો; માટે વિજ્ઞાનરૂપ ન માનતાં પૂર્વોક્ત સ્વરૂપવાળું માનવું ઠીક છે. કિંચ અમને તો કથંચિત્ વિજ્ઞાન-રૂપ માનવામાં પણ અડચણ નથી, કેમકે ભાવમન તો અમારે ત્યાં વિચારશક્તિરૂપ હોવાથી ઉપયોગરૂપ જ છે, તો પછી અમારે શી અડચણ છે ? પરંતુ આપ તેવી રીતે માની શકો તેમ નથી.

મન વિષે સાંખ્યનો અભિપ્રાય.

પૂ૦ સાંખ્ય લોકો કહે છે, કે મન પૌદ્ગલિક નથી, કિન્તુ પ્રકૃતિના વિકારરૂપ છે. મન પણ મહદ્ અહંકાર રૂપથી પરિ-ણામવાળી પ્રકૃતિના વિશેષ વિકારરૂપ છે.

ઉ૦ ઉપર્યુકત કથન પણ ઠીક નથી. કારણ કે જ્યારે પ્રકૃતિ અચેતન છે, ત્યારે તેનો વિકાર પણ અચેતન હોવો જોઇએ. અને એમ થવાથી તો ઘડામાં જેમ ગુણ-દોષના વિચારનું સામર્થ્ય નથી; તેમ મન પણ જડ હોવાથી તેમાં પણ તે કેવી રીતે આવી શકે ? કિંચ વિચાર કરવામાં મન નિમિત્ત હોવાથી તે

વિચારશક્તિના કર્તા તરીકે આપ પુરુષને માનો છો? અથવા પ્રકૃતિને માનો છો? આ બે પ્રશ્નો પુછવામાં આવે છે.

તેમાં પ્રથમ પક્ષ માનવામાં તો આપના મત પ્રમાણે જ્યારે પુરુષમાં જ નિર્ગુણપણું છે અને ગુણ–દોષ વિચારણા તો સાત્વિક રૂપ છે.અને તેવી સાત્વિકતા તો આપના મત પ્રમાણે પુરુષમાં આકાશપુષ્પ સમાન છે. ત્યારે તેવી વિચારશક્તિના કર્તા તરીકે પુરુષને મનાય જ કેવી રીતે? અને આપ માનતા પણ નથી; માટે પ્રથમપક્ષ અનાદરણીય હોવાથી પુરુષમાં કર્તાપણું અસંભવિત છે.

હવે રહ્યો બીજો પક્ષ પ્રકૃતિ સંબન્ધિ.તેમાં અચેતનપણું હોવાથી 'અચેતન પદાર્થ ગુણદોષની વિચારણારૂપ વિજ્ઞાનનો કર્તા છે.' એવું તો કોઇ પણ રીતે કહી શકાય તેમ છે જ નહિ. એમ હોવા છતાં પણ જો માનવામાં આવે તો બિચારા ઘડાએ શો અપરાધ કર્યો? અને એવી શી રાજાજ્ઞા છે? કે અચેતન–પણું સરખું હોવા છતાં પણ મનને વિચારણા, સ્મૃતિ વિગેરેમાં કર્તા તરીકે માનવું અને ઘડાને નહિ.

કિંચ સત્વ, રજો અને તમોગુણની સામ્યાવસ્થારૂપ પ્રકૃતિથી મહત્–અહંકાર વિગેરે જે પરિણામોનો આવિર્ભાવ થાય છે; તે પરિણામો પ્રકૃતિથી જૂદા છે કે તે રૂપ છે? આ બે પ્રશ્નોને પણ તેમાં જરૂર અવકાશ રહે છે. તેમાં પ્રથમ પક્ષ માનવામાં આપના મત પ્રમાણે કાર્ય–કારણમાં સર્વથા અકયપણું હોવાથી જ્યારે કાર્ય જૂદું સિદ્ધ થયું, ત્યારે

એકયતા ક્યાં રહેવાની ? તે પણ વિચારણીય છે. અને તેના બચાવની ખાતર સર્વથા જૂદો નથી એવો બીજો પક્ષ માનવામાં આવે તો કેવળ પ્રકૃતિ જ બાકી રહેવાની. મહત્, અહંકાર, તન્માત્રા, એકાદશ ઇન્દ્રિયો વિગેરે તમામ પરિણામો વંધ્યાપુત્ર સમાન થવાના અને તેમ થવાથી તો જ્યારે મન પોતે જ કંઇ ચીજ નથી; ત્યારે તે સંબંન્ધી વિચાર પણ કેવી રીતે થઇ શકે ? આ કથનથી એ સિદ્ધ થયું કે બીજાં દર્શનોમાં મનની ઉપપત્તિ જ્યારે કોઇ રીતે થઈ શકતી નથી. ત્યારે તેમાં વિચારશક્તિના સામર્થ્યની તો વાત જ શી કરવી ? માટે પ્રથમ બતાવેલ દ્રવ્ય-ભાવરૂપ મનના બે પ્રકાર માનવાથી કોઈ પણ જાતની અનુપપત્તિ છે જ નહિ. અને તે જ સર્વોત્તમ માર્ગ છે, માટે એ વાત બરાબર યાદ રાખવી. પાંચ ઇન્દ્રિયો અને છઠ્ઠું મન એ છમાંથી ચક્ષુઇન્દ્રિય અને મન એ બે તો વસ્તુના દેશમાં ગયા સિવાય પણ તે વસ્તુનું જ્ઞાન પોતાના સ્થાનમાં રહીને કરાવવામાં સમર્થ છે. એટલા માટે તે બેને અપ્રાપ્યકારિ માનવામાં આવે છે. અને બાકીની ચાર ઇન્દ્રિયો વસ્તુને પ્રાપ્ત કરીને જ્ઞાન સંપાદનમાં શક્તિમાન હોવાથી પ્રાપ્યકારી મનાય છે.

ચક્ષુ અને મનમાં પ્રાપ્યકારિ સંબન્ધિ વિચાર.

ચક્ષુ અને મન જો વસ્તુની સાથે સંબદ્ધ થઇને જ્ઞાન કરાવે છે એવું માનવામાં આવે તો અગ્નિના દર્શનમાં તથા ચિન્તનમાં પણ સ્પર્શનની માફક આંખમાં તથા મનમાં દાહ થવાનો પ્રસંગ આવવાનો અર્થાત્ તે બીલકુલ બળી જવાં જોઇએ; તથા

કોમળ ચીજનો સંબન્ધ થવામાં અનુગ્રહ થવો જોઇએ. અને એમ તો બીલકુલ થતું નથી. માટે તે બંને વસ્તુને પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય ગ્રહણ કરે છે. એ વાત જરૂર માનવી જોઇએ.

પૂ૦ જલ, લીલી વનસ્પતિ વિગેરેને જોવામાં આંખમાં પ્રસન્નતારૂપ અનુગ્રહ તથા મધ્યાહ્ન સમયમાં સૂર્યને દેખવાથી જ્યારે ઉપઘાત થતો માલૂમ પડે છે, ત્યારે તેને અપ્રાપ્યકારી કેવી રીતે માની શકાય? સારાંશ સમુદ્ર, તળાવ, લીલી વનસ્પતિ, ચન્દ્રમંડળ વિગેરેને જોવાથી પ્રસન્નતારૂપ અનુગ્રહ અને સૂર્ય, અગ્નિની જવાલા વિગેરેને જોવાથી જ્યારે ઉપઘાત વિગેરે દૃષ્ટિગોચર થાય છે; ત્યારે તેને અપ્રાપ્યકારિ કેવી રીતે માની શકાય?

ઉ૦ અમો પણ એમ કહેવા નથી માગતા કે કોઇપણ વસ્તુના સંબન્ધથી કદાપિ બીલકુલ અનુગ્રહ તથા ઉપઘાત થતો જ નથી; કિન્તુ દાહક તથા ઉપઘાતક રૂપ સૂર્યકિરણ, અગ્નિ વિગેરેનો સંબન્ધ થયા બાદ ચિરકાલ પર્યન્ત અવલોકન કરનારના નેત્રમાં સ્પર્શેન્દ્રિયને અગ્નિ વિગેરેની સાથે સંબન્ધ થયા બાદ જેમ દાહ વિગેરે જોવામાં આવે છે, તેવી રીતે જોવામાં આવતું નથી. એતાવતા અમો તેને અપ્રાપ્યકારી માનીએ છીએ.

પૂ૦ નિયમેન ચક્ષુ અપ્રાપ્યકારી જ છે એ વાતમાં કોઇપણ પ્રમાણ ન હોવાથી માનવા લાયક નથી.

કિંચ અનુગ્રહ અને ઉપઘાત સર્વથા નહિ થતા હોવાથી ચક્ષુ અપ્રાપ્યકારી છે, એમ કહેલું પણ ઠીક નથી. કારણ કે

અનુગ્રહ અને ઉપઘાત પણ થાય છે. એ વાત તો આપ લોકોને પ્રથમ સમજાવી છે, તો પછી થતા નથી; એમ કહીને ખસી જવું એ કેટલી બધી અજ્ઞાનતા કહેવાય?

ઉ૦ તાત્પર્ય સમજ્યા સિવાયની ઉપર્યુક્ત શંકા છે, કેમકે પહેલવહેલાંજ વિષયના નિર્ણયકાળમાં અનુગ્રહ ઉપઘાત થતા નથી એમ અમારૂં માનવું છે. વિષયનો નિર્ણય કર્યો બાદ તો ચિરકાલ અવલોકન કરનારને સૂર્યકિરણોના તથા અગ્નિના સંબન્ધદ્વારા તથા ચન્દ્રકિરણો, ઘી, લીલી વનસ્પતિ વિગેરેના સંબન્ધદ્વારા અનુગ્રહ અને ઉપઘાત થવામાં કંઇ પણ અડચણ જેવું છે જ નહિ.

કિંચ વિષયના નિર્ણયકાળમાં પણ વસ્તુને પ્રાપ્ત કરીને ચક્ષુ પોતે વિષયનું જ્ઞાન કરાવે છે એવું જો માનવામાં આવે તો અગ્નિ, વિષ, સમુદ્ર, કાંટા, તલવાર, બન્દુક વિગેરે વસ્તુના નિર્ણયકાલમાં દાહ, ફોડા, ડુબવું, આંખમાં કાંટા વાગવા વિગેરે અનેક જાતના ઉપઘાતો થવાના પ્રસંગ આવવાના; માટે ચક્ષુ તથા મન એ બન્ને વસ્તુને પ્રાપ્ત કર્યા વિના પોતાના સ્થાનમાં રહીને જ ગ્રહણ કરે છે એવી માન્યતા ઠીક છે. અનુમાન પણ એ વાતને ટેકો આપે છે.

મનની માફક અનુગ્રહ તથા ઉપઘાત કરવાપણું દેખવામાં નહિ આવતું હોવાથી આંખ વિષયને પ્રાપ્ત કર્યા વિના પોતાના દેશમાં રહીને વસ્તુનો પરિચય કરાવે છે.

પૂ૦ સૂર્યનાં કિરણોની માફક આંખનાં કિરણો પણ

આંખથી બહાર નીકળી વસ્તુના દેશમાં જઇને તેનો પ્રકાશ કરે છે. કેમકે તેમાં સૂક્ષ્મપણું તથા તૈજસપણું હોવાથી અગ્નિની સાથે સંબન્ધ થવા છતાં પણ દાહ વિગેરે કંઇપણ તેમાં થતું નથી; માટે આપજ વિચારો કે ચક્ષુને પ્રાપ્યકારિ માનવામાં બીજી શી અડચણ છે ?

ઉ૦ 'આંખમાં કિરણો છે' એ વાત પ્રમાણશૂન્ય હોવાથી બીલકુલ માનવા લાયક નથી. તેમ છતાં જો માનવામાં આવે તો અનેક પ્રકારની વિપત્તિઓ આવવાની. જેમ મનમાં કિરણો નથી, તો પણ તે વસ્તુને પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય ગ્રહણ કરે છે; તેમ આંખ, તેમાં કિરણો માન્યા સિવાય પણ વસ્તુને પ્રાપ્ત કર્યા વિના જ્યારે ગ્રહણ કરે છે. ત્યારે આંખમાં કિરણો માનવાની શી જરૂર છે ? અને જો પ્રમાણ વિના પણ માનવાની ઇચ્છા થતી હોય તો નખ, દાંત, કપાળ વિગેરે સર્વમાં કેમ ન મનાય ?

કિંચ 'ચક્ષુ વિષયને પ્રાપ્ત કરીને જ ગ્રહણ કરે છે' એવું માનવામાં આવે તો આંખમાં રહેલ અંજન, કાળી કીકી, મલ વિગેરેનું પણ પોતાને પ્રત્યક્ષ થવું જોઇએ. કેમકે તે તો હમેશાં પાસે જ રહે છે, છતાં પ્રત્યક્ષ તો થતું નથી; માટે પ્રાપ્યકારી પક્ષ અનાદરણીય છે.

પૂ૦ ચક્ષુ વિષયને પ્રાપ્ત કર્યા વિના પણ ગ્રહણ કરે છે, એમ જો માનવામાં આવે તો અમુકને જ ગ્રહણ શા માટે કરે છે ? અપ્રાપ્તપણું દરેકમાં સરખું હોવાથી એક કાલમાં તમામનું જ્ઞાન કેમ ન થાય ? માટે કહો કે ચક્ષુ અપ્રાપ્યકારી નથી.

ઉ૦ જ્ઞાનાવરણીયકર્મ, દર્શનાવરણીયકર્મ, વીર્યાન્તરાયકર્મ વિગેરે પ્રતિબંધક હોવાથી જે વસ્તુ વિષયક તે કર્મોનો ક્ષયોપશમ થયો હોય તે વસ્તુનું જ જ્ઞાન થાય, બીજાનું નહિ. માટે કહો અમારે ત્યાં આવી સાફ વ્યવસ્થા મોજુદ છે; ત્યારે તમામ વસ્તુના જ્ઞાનની એક જ કાળમાં આપત્તિ કેવી રીતે આવી શકે ? વસ્તુના ગ્રહણની યોગ્યતા સિવાય વસ્તુનું જ્ઞાન થતું જ નથી; એ ખાસ હૃદયમાં કોતરી રાખવું. કિંચ દ્રવ્યનો દ્રવ્યની સાથે સંયોગ માનનાર આપ લોકોના મતમાં જ જ્યારે તમામ વસ્તુનો સંયોગ બરાબર છે; ત્યારે તમામ જ્ઞાન કેમ થતું નથી ? માટે ઉપર્યુક્ત આપત્તિ પણ આપને ત્યાં જ રહેવાની. સરલ અને સર્વોત્તમ માર્ગ એ છે કે તમામ વિપત્તિથી બચવાની ખાતર ચક્ષુ અપ્રાપ્યકારિ છે; એમ માનવું. અપરંચ મન પણ અપ્રાપ્યકારિ છે, તોપણ તમામ પદાર્થના વિચારમાં પ્રવૃત્તિ કરતું નથી; કેમકે સર્વથા નહિં દેખેલા તથા નહિં સાંભળેલા અને ઇન્દ્રિયોથી અપ્રકાશિત એવા પદાર્થમાં તેની પ્રવૃત્તિ દેખાતી નથી. માટે જેવી રીતે મન અપ્રાપ્યકારી છે, તેવી રીતે ચક્ષુ પણ અપ્રાપ્યકારિ છે.

પૂ૦ ઘણા લોકો કહે છે કે અમારૂં મન અમુક ઠેકાણે ગયું. જ્યારે આવો અનુભવ થાય છે, ત્યારે મનને અપ્રાપ્યકારિ કેવી રીતે માની શકાય ?

ઉ૦ આંખની માફક અનુગ્રહ તથા ઉપઘાત વિગેરે ન થતા હોવાથી મન અપ્રાપ્યકારિ છે એમ જરૂર માનવું જોઈએ. એમ હોવા છતાં પણ જો પ્રાપ્યકારિ માનવામાં આવે તો જલ,

ચંદન વિગેરેના ચિંતનમાં શૈત્ય વિગેરેનો અનુભવરૂપ અનુગ્રહ તથા અગ્નિ, વિષ, શસ્ત્ર વિગેરેના ચિંતનમાં ઉપઘાત વિગેરે જરૂર થવું જોઇએ અને થતું તો નથી; માટે મન પણ જરૂર અપ્રાપ્યકારિ છે.

કિંચ મન વિષય-દેશમાં જઇને વસ્તુને ગ્રહણ કરે છે, તે વિષે પ્રશ્નોને અવકાશ મળતો હોવાથી પુછવામાં આવે છે કે મનના બે ભેદ છે એક દ્રવ્યમન, અને બીજું ભાવમન; તે બેમાંથી કયું મન બહાર જાય છે? તેમાં ભાવમન બહાર જાય છે, એવું જો માનવામાં આવે તો વિચારશક્તિ-વિજ્ઞાનરૂપ ભાવમન તો ઉપયોગરૂપ હોવાથી જીવથી ન્યારૂં છે જ નહિ. તથા ભાવમન રૂપી જીવ તો શરીર માત્રમાં વ્યાપી હોવાથી શરીરથી બહાર જઇ શકતો જ નથી. એમ છતાં પણ શરીરથી બહાર જાય છે એમ માનવામાં આવે તો આત્માને સર્વગત માનવામાં અને તેનાથી અભિન્ન એવા મનને પણ સર્વગત માનવામાં તમારા મતમાં પ્રાપ્યકારિપણાને લીધે તમામ પદાર્થનું જ્ઞાન એક કાલમાં થવાથી જગતના તમામ જીવો સર્વજ્ઞ થવા જોઇએ. કિંચ આત્માને સર્વગત માનવામાં અંગુઠો દાઝવાથી તેની વેદના જેમ મસ્તક વિગેરેમાં થાય છે; તેમ સર્વત્ર સર્વને થવી જોઇએ. તથા જૂદા જૂદા દેશમાં રહેલ ચન્દન, માલાઓ, અંગના વિગેરેનો સંબન્ધ થવાથી નિરન્તર વિષયનાં ઉપભોગની પ્રાપ્તિ થવાથી સુખ પેદા થવાનું અને અગ્નિ, શસ્ત્ર, જળ વિગેરેનો સંબન્ધ પણ થતો હોવાથી દાઝવાનું, ચીરાવાનું, ડુબવાનું વિગેરે અનેક જાતિનાં દુઃખો પણ નિરન્તર ભોગવવાં પડશે. માટે શરીર હોય તેટલા

માત્રમાં જ આત્મા માનવો જોઇએ, બીજે ઠેકાણે નહિ. માટે ભાવમન શરીરવ્યાપિ આત્માથી કથંચિત્ અભિન્ન હોવાથી આત્માની માફક તે પણ બહાર જતું નથી. એમ જરૂર માનવું જોઇએ. અને પત્થરની માફક અચેતન હોવાથી દ્રવ્યમન તો વસ્તુનો નિર્ણય કરી શકે તેમ છે જ નહિ. તો પછી તે બિચારૂં બહાર જઇને પણ શું કરવાનું ? માટે જ્યારે એમાંથી કોઇપણ મન બહાર જવા શકિતમાન છેજ નહિ. ત્યારે તેમાં પ્રાપ્યકારીની ઉદ્ઘોષણા કરવી જ નકામી છે એ વાત ખાસ ખ્યાલમાં રાખવી.

કિંચ જે શરીર માત્રમાં રહેનારી ચીજો હોય છે, તેઓનું બહાર ગમન કદાપિ જોવામાં આવતું નથી. જેમ શરીરમાં રહેલ ગૌરરૂપ વિગેરે; તેમ ભાવમન પણ શરીરમાં રહેલું હોવાથી તેથી બહાર નીકળે છે એ વાત કોઇપણ બુદ્ધિશાળીને માનવા લાયક નથી.

પૂ૦ આત્મા સર્વગત છે, શરીરવ્યાપિ નથી, અમૂર્ત હોવાથી આકાશની માફક; માટે તેને બહાર નીકળવામાં કોઇપણ જાતની અડચણ નથી.

ઉ૦ જો આત્મા આકાશની માફક વ્યાપક હોય તો જેવી રીતે આકાશ બહાર કોઇ ચીજ છે જ નહિ, તેમ આત્માથી બહાર પણ કોઇ ચીજ ન હોવાથી મનને બહાર જવાની શી જરૂર છે ? અને જ્યારે કંઇપણ જરૂર છે જ નહિ તો પછી પ્રાપ્યકારિ માનવાનું પણ શું પ્રયોજન છે ?

કિંચ આત્મા સર્વગત નથી એ વાત પ્રથમ જણાવી છે; તો પણ અત્ર પ્રસંગથી કંઇક જણાવવામાં આવે છે—

આકાશ જેમ વ્યાપક હોવાથી તેમાં કર્તાપણું માનવામાં આવતું નથી, તેમ આત્મામાં પણ ન માનવું જોઇએ. તેમ જ આકાશની માફક તેમાં અમૂર્ત્તપણું હોવાથી ભોક્તાપણું પણ ન માનવું જોઇએ. તથા સંસારી પણ નથી, દુઃખી પણ નથી, સુખી પણ નથી તેમ માનવું પડે; માટે આત્માને સર્વગત ન માનતાં શરીરવ્યાપી માનવો તે જ ઉચિત છે.

પૂ૦ મનમાં કરણપણું હોવાથી પ્રદીપ, મણિ, સૂર્યપ્રભા વિગેરેની માફક બહાર નીકળી વિષયદેશમાં જઇને વસ્તુને ગ્રહણ કરે છે, ત્યારે વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે; માટે દ્રવ્યમન પ્રાપ્યકારિ છે.

ઉ૦ પદાર્થનો નિર્ણય કરવામાં દ્રવ્યમન કરણ છે. એ વાત અમો સારી રીતે માનીએ છીએ; પરન્તુ કરણના બે ભેદ છે, એક અંતઃકરણ અને બીજું બાહ્યકરણ. તેમાં આત્માને વસ્તુનું જ્ઞાન કરવામાં દ્રવ્યમન અન્તઃકરણ છે. અને પ્રદીપ વિગેરે બાહ્ય કરણો સમજવાં; તેમાં સ્પર્શનેન્દ્રિયની માફક અન્તઃકરણપણું હોવાથી શરીરમાં રહેલું જે દ્રવ્ય-મન તેના આલંબનથી ભાવમન પણ શરીરમાં રહીને જ વસ્તુનો નિર્ણય કરાવે છે. અનુમાન પણ તે જ વાતને પુષ્ટિ આપે છે.

દ્રવ્યમનરૂપી અન્તઃકરણ સ્પર્શની માફક શરીરથી બહાર જતું નથી. તો પછી વિષય-દેશમાં જઇ વસ્તુને ગ્રહણ કરે તેની તો વાત જ શી કરવી ? માટે મન અપ્રાપ્યકારિ છે. એમ જરૂર માનવું. એ વાતનું વિશેષ વિવેચન વિશેષાવશ્યક, રત્નાકરાવતારિકા, શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય વિગેરે ઘણા ગ્રન્થોમાં

કરેલું છે. માટે તેને જોઇ પોતાની જીજ્ઞાસા પૂર્ણ કરવી. અત્ર તો ખાલી દિગ્દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે.

જન્મનું નિરૂપણ.

જન્મના ત્રણ ભેદ છે. સંમૂર્ચ્છિમ, ગર્ભ અને ઉપપાત. હવે આ ત્રણનું સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવે છે—

ત્રણ લોકમાંથી કોઇપણ ઠેકાણે પોતપોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે ઔદારિક વર્ગણાદ્વારા જે શરીરના અવયવોને બનાવવા; તે સંમૂર્ચ્છિમ જન્મ કહેવાય.

સારાંશ–ઉર્ધ્વ, અધો અને તિરછો એમ ત્રણે લોકમાંથી કોઇ પણ ઠેકાણે એકેન્દ્રિય વિગેરે જીવોમાંથી જેને જે ગતિનો ઉદય હોય તેના અનુસારે પોતપોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે કાર્મણ શરીરદ્વારા ઔદારિક વર્ગણાઓને ગ્રહણ કરી શરીરના અવયવો જે બનાવવા તેનું નામ સંમૂર્ચ્છિમ જન્મ જાણવો. અથવા ગર્ભ કે ઉપપાતની સામગ્રી વિના જે જન્મને ધારણ કરવો તેને સંમૂર્ચ્છિમ સમજવો.

જે ઠેકાણે શુક્ર તથા શોણિતને આપસમાં એકમેક થવાનું હોય તે ગર્ભ કહેવાય. અથવા માતાએ ખાધેલા આહારને સ્વાધીન કરવો તેને પણ ગર્ભ કહેવામાં આવે છે.

દેવતા તથા નારકીના જીવોનું ઉત્પત્તિનું જે સ્થાનવિશેષ તેને ઉપપાત કહેવામાં આવે છે.

આ ત્રણમાં કંઇક વિશેષતા પણ સમજાવવામાં આવે છે. ગર્ભજ જીવો તથા ઉપપાત જીવોની અપેક્ષાએ સંમૂ-

ચ્છિમ જીવો થોડા આયુષ્યવાળા હોય છે અને તે બેનાં કારણો તથા કાર્યો અપ્રત્યક્ષ છે અર્થાત્ ચર્મચક્ષુવાળાને જોવામાં આવી શકતાં નથી. અને સંમૂર્ચ્છિમનું કારણ માંસ, મદિરા, માટી, જળ, મલિન ચીજો વિગેરે અનેક છે અને કાર્ય પણ કીડી, મંકોડાના શરીર વિગેરે સર્વજન પ્રત્યક્ષ છે. તથા સંમૂર્ચ્છિમ જન્મની અપેક્ષાએ ગર્ભજન્મમાં વિશેષકાલની પણ અપેક્ષા રહે છે. અને બંનેની અપેક્ષાએ પણ ઉપપાતજન્મવાળા દેવતા, નારકિઓ ઘણા લાંબા આયુષ્યવાળા હોય છે. અધ્યવસાયના ભેદથી કર્મોમાં ભિન્નતા અને તેના ભેદથી જન્મોમાં ભેદ જાણવો. કેમકે જેવું લોકમાં કારણ શુભકર્મ વિગેરે સામગ્રી હોય અથવા અશુભકર્મ વિગેરે સામગ્રી હોય; કાર્ય પણ તેને અનુસારે જ થાય છે. એમાં તો કોઈને પણ વિવાદનું કામ છે જ નહિ. માટે જન્મમાં ભેદો પણ કારણના ભેદથી સમજવા.

ગર્ભજન્મના ત્રણ ભેદોનું નિરૂપણ.

ગર્ભજન્મના ત્રણ ભેદ છે. જરાયુજ, અંડજ અને પોતજ. હવે ત્રણેનાં સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવે છે.

જાળની માફક ગર્ભની ચારે બાજુએ વિંટાએલ અને માંસ તથા રૂધિર વિગેરે જેમાં વિસ્તૃત રૂપથી રહેલ હોય; તેને જરાયુ કહેવામાં આવે છે. અને તેમાં જે પેદા થાય તે જરાયુજ કહેવાય. મનુષ્ય, ગાય, ભેંસ, કુતરાં, બિલાડાં વિગેરે જરાયુજ જાણવાં.

જે ઠેકાણે નખ તથા ચામડીના જેવું કઠીનપણું ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું હોય અને શુક્ર-શોણિતની ચારે બાજુ વિંટાએલ જે મંડલવિશેષ હોય તેનું નામ અંડ સમજવું. તેમાં જે ઉત્પન્ન થાય તે જીવો અંડજ કહેવાય પક્ષિઓ વિગેરે.

ચારે બાજુએ વિંટાએલ એવા કોઇપણ આવરણ સિવાય સંપૂર્ણ અવયવવાળો તથા યોનિથી નીકળી તરત જ પોતાની ક્રિયા કરવામાં સામર્થ્યયુક્ત જે હોય તે પોતજ કહેવાય. હાથી -વાગોળ વિગેરે. આવા પોતજ જન્મમાં નાળચ્છેદ કરવાનું હોતું નથી એ તો જરાયુજમાં હોય છે.

હવે ત્રણમાં કેટલીક વિશેષ વાતો જણાવવામાં આવે છે. વિશેષ પ્રકારની ભાષાઓ, અનેક પ્રકારનાં અધ્યયનો વિગેરે જેવી રીતે જરાયુજમાં છે, તેવી રીતે બીજા બે જન્મમાં નથી. તથા તીર્થંકરો, ચક્રવર્તિઓ, વાસુદેવો, ચરમશરીરી, કેવળજ્ઞાની, વિગેરે મહાપ્રભાવક વ્યક્તિઓ જેવી રીતે ગર્ભજ જરાયુજમાં સંભવે છે; તેવી રીતે બીજા કોઇપણ જન્મમાં સંભવતા નથી. માટે બીજા જન્મો કરતાં ગર્ભજ-જરાયુજ જન્મ ઉત્તમોત્તમ છે. અંડજ અને પોતજમાં કોઇ અપેક્ષાએ અંડજ શ્રેષ્ઠ છે. કેમકે કેટલાક પોપટ, મેના વિગેરે મનુષ્યની માફક શુદ્ધ વાતચીત કરવામાં કુશળ હોય છે.

ઉપપાત જન્મનું વર્ણન.

ઢાંકેલા ગોખની માફક નારક જીવોની ઉત્પત્તિના સ્થાનમાં રહેલા ગોખલાના જેવા નિષ્કૂટોમાં જે ઉત્પન્ન થાય,

તે નારક ઉપપાત કહેવાય. તેવાં નિષ્કુટો પણ અનેક છે. તથા દિવ્યવસ્ત્રનું નામ દેવદૂષ્ય સમજવું, તેથી ઢાંકેલી અને ફૂલોથી બીછાએલી એવી દેવશય્યામાં જે પેદા થવું તે દેવોપપાત કહેવાય. અને બાકીના તમામ જીવોનો સંમૂર્છિમ જન્મ જાણવો, બીજો નહિ. આટલું પ્રસંગોપાત્ત જન્મ સંબંધિ વિવેચન કર્યું. વિશેષ ઇચ્છાવાળાએ પન્નવણાસૂત્ર, લોકપ્રકાશ, તત્ત્વાર્થવૃત્તિ વિગેરે ગ્રંથો જોઇ લેવા.

હવે જન્મના પ્રસંગથી યોનિનું પણ કંઇક સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવે છે—

યોનિનું નિરૂપણ.

તૈજસ–કાર્મણ શરીરવાળા જીવો ઔદારિક વિગેરે શરીરને યોગ્ય પુદ્‌ગલ વર્ગણાઓ ગ્રહણ કરવાને માટે જે સ્થાનનું અવલંબન કરે; તે સ્થાનવિશેષનું યોનિ નામ સમજવું. તેના ત્રણ ભેદ છે. સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર.

આત્માનો ચૈતન્યરૂપ જે પરિણામવિશેષ, તે ચિત્ત કહેવાય; તે સહિત જે હોય તે સચિત્ત યોનિ સમજવી. કીડાઓ વિગેરેનાં ઉત્પત્તિનાં જે સ્થાનો સૂકાં લાકડાં વિગેરે, તે અચિત્ત યોનિ કહેવાય. અને ઉભય સ્વભાવવાળીને મિશ્રયોનિ કહેવામાં આવે છે. અથવા શુક્ર-શોણિતરૂપ પુદ્‌ગલો જે યોનિરૂપે પરિણમેલાં હોય તે સચિત્ત યોનિ કહેવાય, તે સિવાયનાં પુદ્‌ગલો અચિત્તયોનિ કહેવાય અને તે બન્નેના સમુદાયનું નામ મિશ્રયોનિ કહેવાય.

યોનિના બીજા પણ ત્રણ ભેદ સમજાવવામાં આવે છે. સંવૃત, વિવૃત્ત અને મિશ્રયોનિ. જે જીવોનું ઉત્પત્તિનું સ્થાન આપણાથી બીલકુલ જોવામાં આવી શકે જ નહિ, તેવા સ્થાનવિશેષને સંવૃતયોનિ કહેવામાં આવે છે. તેવી યોનિ દેવતા અને નારકિના જીવોની તથા નિગોદ વિગેરેની જાણવી જે જન્તુનું ઉત્પત્તિસ્થાન આપણાથી સ્પષ્ટપણે જોવામાં આવી શકે, તેવા સ્થાનવિશેષને વિવૃતયોનિ કહેવામાં આવે છે. જેમ કીડી, મકોડા, માકણ, માખી વિગેરેની. જેનું ઉત્પત્તિસ્થાન બહારથી જોવામાં આવી શકે અને અન્દરનો ભાગ અદૃશ્ય હોય અર્થાત્ જોવામાં ન આવે, તેવા સ્થાનવિશેષનું મિશ્રયોનિ નામ સમજવું. આવી યોનિ મનુષ્ય, ગાય, ભેંસ, ઘોડા વિગેરેની સમજવી.

યોનિના બીજા પણ ત્રણ ભેદો સમજાવવામાં આવે છે. શીતયોનિ, ઉષ્ણયોનિ અને મિશ્રયોનિ. જે જીવોનું ઉત્પત્તિસ્થાન શીતસ્પર્શવાળું હોય, તે શીતયોનિ કહેવાય, જેનું ઉત્પત્તિસ્થાન ઉષ્ણસ્પર્શવાળું હાય તે ઉષ્ણયોનિ અને જેનું ઉત્પત્તિસ્થાન ઉભયસ્પર્શવાળું હોય, તે મિશ્રયોનિ જાણવી.

હવે બીજા પણ ત્રણ ભેદો પ્રસંગવશથી જણાવવામાં આવે છે. કૂર્મોન્નતા યોનિ, વંશીપત્રા યોનિ અને શંખાવર્તા યોનિ. કાચબાની પીઠની માફક જે જીવોનું ઉત્પત્તિસ્થાન કંઇક ઉન્નત હોય, તેવા સ્થાનવિશેષને કૂર્મોન્નતા યોનિ કહેવાય છે. ઉત્તમ જીવોની ઉત્પત્તિનું સ્થાન આવા પ્રકારનું હોય છે. બે સાથે જોડાયેલ વંશના પત્રોની માફક જે જીવોનું ઉત્પત્તિસ્થાન

તેવી આકૃતિવાળું હોય તેનું નામ વંશિપત્રા યોનિ સમજવું. દરેક સાધારણ મનુષ્યની માતાની યોનિ તેવા પ્રકારની હોય છે. જે જીવોનું ઉત્પત્તિસ્થાન શંખની માફક આવર્તવાળું હોય તેનું નામ શંખાવર્તા યોનિ જાણવું. આવી યોનિ ચક્રવર્તીની મુખ્ય પટરાણીને હોય છે.

પ્ર૦ જન્મ તથા યોનિના અર્થમાં કંઇપણ ભિન્નતા ન હોવાથી બન્નેને જુદા માનવાની શી જરૂર છે?

ઉ૦ આધારરૂપ સ્થાનનું નામ યોનિ અને આધેયરૂપ સ્થાનનું નામ જન્મ સમજવું. ભાવાર્થ-સચિત્ત વિગેરે યોનિ જેનો આશ્રય છે, એવા પ્રકારનો આત્મા સંમૂર્છિમ વિગેરે જન્મ દ્વારા શરીર, આહાર, ઇન્દ્રિય વિગેરે યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે. માટે યોનિ આધાર છે અને જન્મ આધેયરૂપ છે.

પ્ર૦ તમામ જીવોની એક જ યોનિ માનવાથી જ્યારે કામ ચાલી શકે તેમ છે, ત્યારે ભિન્ન ભિન્ન યોનિ માનવાની શી જરૂર છે?

ઉ૦ ઉપર્યુક્ત કથન ઠીક નથી. કેમકે શુભાશુભ વિગેરે પરિણામો દરેક આત્માને જૂદા જૂદા હોય છે. અને તેથી પેદા થએલ કર્મબન્ધો પણ વિચિત્ર પ્રકારના હોય છે. અને તે દ્વારા અનેક પ્રકારનાં સુખ, દુઃખ વિગેરેના અનુભવના કારણરૂપ જે યોનિસ્થાનો તે પણ અવશ્ય જૂદાં જૂદાં માનવાં જોઇએ.

હવે કયા જીવને કયી યોનિ હોય, તે પણ બતાવવામાં આવે છે–

ઉપપાતસ્થાનમાં રહેલ વૈક્રિય પુદ્ગલ વર્ગણાનો સમુદાય અચિત્ત હોવાથી દેવ અને નારકીની અચિત્તયોનિ જાણવી. તેમ બીજા કીડા-મંકોડા વિગેરેની પણ અચિત્ત કાષ્ટ વિગેરે યોનિ જાણવી. અને જીવતા જીવના શરીરમાં ઉત્પન્ન થતા કૃમિ વિગેરેનું ઉત્પત્તિસ્થાન તે સચિત્ત યોનિ સમજવી. ગર્ભજ જીવો મિશ્રયોનિવાળા જાણવા, કેટલાક તેને સચિત્ત યોનિવાળા પણ કહે છે.

દેવતાને શીતોષ્ણ યોનિ હોય છે. નારકીમાં કેટલાકને શીતયોનિ હોય છે અને કેટલાકને ઉષ્ણયોનિ હોય છે. અને કેટલાકોનું એવું પણ કહેવું છે કે દેવતા અને નારકી શીતોષ્ણ યોનિવાળા હોય છે. અપ્કાયિક વિગેરે જીવોને શીતયોનિ હોય છે. અગ્નિકાય વિગેરે જીવોને ઉષ્ણયોનિ હોય છે. અને ગર્ભજોને મિશ્રયોનિ હોય છે. દેવતા, નારકી અને નિગોદ વિગેરેને સંવૃતયોનિ જાણવી, વિકલેન્દ્રિય વિગેરેને વિવૃત યોનિ સમજવી અને બીજાઓને મિશ્રયોનિ જાણવી. તથા શાસ્ત્રમાં ચોરાશી લાખ યોનિના ભેદો પણ બતાવવામાં આવ્યા છે. તે પણ જેનાં રૂપ, રસ, ગન્ધ અને સ્પર્શ સરખાં હોય તેની એક યોનિ એવી વિવક્ષાથી સમજવા.

આટલી યોનિ સંબન્ધી વાત પ્રસંગથી સમજાવ્યા બાદ હવે આહારનું સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવે છે—

આહારનું નિરૂપણ.

જે નિમિત્ત દ્વારા આહાર વિગેરેને યોગ્ય વર્ગણાદ્રવ્યોને ગ્રહણ કરવાની અને તેને તે રૂપથી પરિણમાવવાની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય; તેને પર્યાપ્તિ કહેવામાં આવે છે, તેના ૭ ભેદ છે—

આહારપર્યાપ્તિ, શરીરપર્યાપ્તિ, ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ, ભાષા–પર્યાપ્તિ, શ્વાસોચ્છ્વાસપર્યાપ્તિ અને મનઃપર્યાપ્તિ.

ઉપર્યુક્ત છ પર્યાપ્તિમાંથી જે જીવોને જેટલી ઘટી શકે, તે અનુસારે ઔદારિક શરીર વિગેરેને યોગ્ય જે પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવાં, તેનું નામ આહાર સમજવો. તેના ત્રણ ભેદ છે, ઓજ આહાર, લોમ આહાર અને કવલ આહાર. તૈજસ કાર્મણ યોગદ્વારા ઔદારિક શરીર વિગેરેને યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવાં તેનું નામ ઓજ આહાર જાણવો. સ્પર્શેન્દ્રિયદ્વારા જે પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવાં તે લોમ આહાર અને મુખમાં કવલના પ્રક્ષેપદ્વારા પુદ્ગલોનો જે સંબન્ધ કરવો, તે કાવલિક આહાર જાણવો.

આયુષ્યનું નિરૂપણ.

એક ભવથી બીજા ભવમાં જતાં જે કર્મ નિયમથી ઉદયમાં આવે તેનું નામ આયુષ્યકર્મ સમજવું અથવા જેના ઉદયમાં તે ભવને યોગ્ય બાકીનાં તમામ કર્મ ઉપભોગમાં આવે તેનું નામ પણ આયુષ્યકર્મ સમજવું. તેના બે ભેદ છે. એક સોપક્રમ આયુષ્ય અને બીજું નિરુપક્રમ આયુષ્ય. આગમમાં બતાવેલ અધ્યવસાયો, નિમિત્ત, આહાર, વેદના, ગર્તાપાત, શ્વાસોચ્છ્વાસ અને સ્પર્શ આ સાત જે આયુષ્યના ક્ષયનાં કારણો છે, તે દ્વારા બહુકાલમાં ભોગવવા લાયક આયુષ્યને જે થોડા વખતમાં ભોગવવું તેનું નામ સોપક્રમ આયુષ્ય જાણવું. અથવા આયુષ્યબન્ધ–કાલમાં જેનો હ્રાસ થઇ શકે એવી રીતે

શિથિલ બન્ધથી જે આયુષ્ય બાંધવામાં આવેલ હોય, તેનું નામ પણ સોપક્રમ આયુષ્ય સમજવું.

જેમ ભીના કપડાને પહોળો કરી તાપમાં સુકવાથી જલદી સુકાઇ જાય છે અથવા જેમ દોરીનું ટોકડું કરી અગ્નિમાં નાખવાથી જલદી બળી જાય છે, તેવી રીતે ઘણા કાળમાં ભોગવવા લાયક આયુષ્યનાં તમામ પુદ્ગલોને થોડા કાલમાં જલદી ભોગવી લેવાં તેનું નામ સોપક્રમ આયુષ્ય સમજવું. તેવા આયુષ્યને તુટવાના સાત પ્રકારો છે. અધ્યવસાય, નિમિત્ત, આહાર, વેદના, ગતોપાત, શ્વાસોચ્છ્વાસ અને સ્પર્શ.

તેમાં અધ્યવસાયના ત્રણ ભેદ છે. કોઇ સ્ત્રી અથવા પુરૂષ ઉપર અત્યન્ત દ્દષ્ટિરાગ કરવાથી પણ જે આયુષ્ય તુટે છે, તે રાગજન્ય અધ્યવસાયો જાણવા તથા અત્યન્ત સ્નેહ કરવાથી જે આયુષ્ય તુટે છે, તે સ્નેહજન્ય અધ્યવસાયો સમજવા. તથા અત્યન્ત ભયથી જે આયુષ્ય તુટે છે. તે ભયજન્ય અધ્યવસાયો જાણવા.

તથા શસ્ત્રપ્રયોગ, વિષપ્રયોગ, અગ્નિમાં પતન, ભૃગુપાત, ગળે ફાંસો વિગેરે નિમિત્તોથી પણ આયુષ્ય તુટતું હોવાથી નિમિત્તો પણ આયુષ્યને ક્ષય કરવામાં સમર્થ છે.

તથા અત્યન્ત થોડો આહાર, અત્યન્ત ઘણો આહાર, અત્યન્ત લુખ્ખો આહાર, અત્યન્ત સ્નિગ્ધ આહાર વિગેરે

આહારો જેને જે પ્રતિકૂલ હોય તેને તેવો નિરન્તર મળવાથી પણ આયુષ્ય તુટી જાય છે.

શૂળ, ક્ષય વિગેરે રોગોથી વેદનાથી પણ આયુષ્ય તુટે છે.

કુવો, તળાવ, મોટી ખાઇ, સમુદ્ર વિગેરેમાં ડુબી મરવાથી પણ આયુષ્ય તુટે છે.

૪૦ પ્રમાણથી અધિક શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવાથી પણ આયુષ્ય તુટે છે.

ચક્રવર્તિની પટરાણી વિગેરેનો ચિરકાલીન સ્પર્શ થવાથી પણ ચક્રવર્તિ સિવાયના મનુષ્યોનાં આયુષ્યો તુટે છે.

આ સાતે આયુષ્યના ક્ષયનાં કારણો સોપક્રમ આયુષ્યને તોડવા માટે સફલ સમજવાં, નિરુપક્રમમાં તો તે નિરુપયોગી સમજવાં.

આયુષ્યના બન્ધકાલમાં જેનો હ્રાસ થઇ શકેજ નહિ, એવાં ગાઢ નિકાચિતપણે બાંધવામાં આવેલાં જે આયુષ્યનાં પુદ્ગલો તેનો અનુક્રમે ઉપભોગ કરવો તેનું નામ નિરુપક્રમ આયુષ્ય સમજવું.

જેમ દોરીને લાંબી કરી છેડેથી સળગાવવાથી ધીરધીરે અનુક્રમે તમામ બળી જાય છે. અથવા ભીના કપડાની ઘડી પાડી છાયામાં સુકવવાથી તે ધીરે ધીરે અનુક્રમે સુકાય છે, તેમ અત્રપણ જે આયુષ્ય અનુક્રમે જ ભોગવાય, તેમાંથી બીજા કોઇપણ દ્વારા બીલકુલ હ્રાસ થઇ શકે જ નહિ; તેને નિરુપક્રમ આયુષ્ય કહેવામાં આવે છે.

તીર્થંકરો, દેવતાઓ, નારકીઓ વિગેરેને નિરુપક્રમ

આયુષ્ય હોય છે, પરંતુ બીજા જીવોને તેવો નિયમ નથી અર્થાત્ બન્ને પ્રકારનાં હોઇ શકે છે. સારાંશ—જેનું આયુષ્ય શિથિલ બન્ધવાળું હોય, તેનું તુટી શકે અને બીજાનું નહિ. પરન્તુ તીર્થંકરો, દેવતા, નારકી સિવાયના જીવોમાં આયુષ્ય બાંધવામાં નિયમ નથી કે અમુક જ બાંધે અને અમુક નહિ. જેવા અધ્યવસાયો હોય, તેવું આંધી શકે.

તે બંને પ્રકારના આયુષ્યના ચાર ભેદ છે. દેવાયુષ્ય, નરકાયુષ્ય, તિર્યંચનું આયુષ્ય અને મનુષ્યનું આયુષ્ય, સરાગ સંયમની પાલના, દેશવિરતિ, અકામનિર્જરા, બાલતપસ્યા, શીલવ્રત વિગેરેને પાળનારા જીવો દેવતાના આયુષ્યનો બન્ધ કરે છે.

કૃષ્ણલેશ્યા, અનન્તાનુબન્ધિકષાય, રૌદ્રધ્યાન, ઘણો આરંભ, અત્યંત મમત્વભાવ, મારવું, કૂટવું, તાડન, તર્જન વિગેરે દ્વારા બીજાને દુઃખ પેદા કરવું, ચોરી, બદમાસી, અભક્ષ્યભક્ષણ, અપેયપાન, અગમ્યગમન વિગેરે કાર્યો કરનારા જીવો નરકના આયુષ્યનો બન્ધ કરે છે.

ચારિત્રમોહના ઉદયમાં હૃદયની ઘણી કુટિલતા, બીજાઓને ઠગવામાં તત્પરતા, હૃદયનું મલીનપણું, નીલ-કાપોતલેશ્યા, અશુભ અધ્યવસાય વિગેરે દ્વારા જીવો તિર્યંચના આયુષ્યને બાંધે છે. ભાવાર્થ—અધર્મ દેશના, કુડાં તોલ, કુડાં માપ, નીલ કાપોત લેશ્યાના પરિણામ, આર્ત્ત ધ્યાન, ઉન્મા-

ર્ગનું પ્રરૂપણ, માર્ગનો નાશ, વસ્રુધારાજિ તુલ્ય ક્રોધ વિગેરેને આચરવાથી જીવો તિર્યંચના આયુષ્યને બાંધે છે.

ધૂળના ઢગલામાં રેખા કરવાથી જેમ તે થોડા સમયમાં સાફ થઇ જાય છે તેવો ક્ષણિક કષાય, સ્વભાવમાં મૃદુતા, લોકયાત્રામાં ઉદાસીનતા, દેવ-ગુરુની પૂજા કરવાનો સ્વભાવ, અતિથિસંવિભાગપણું, કાપોત લેશ્યાનો પરિણામ, ધર્મધ્યાન, થોડો આરંભ, થોડું મમત્વ વિગેરેને કરનાર જીવ મનુષ્યના આયુષ્યનો બંધ કરે છે. આ ચારે ગતિના આયુષ્યના બન્ધનાં કારણો સમજાવવામાં આવ્યાં. હવે તે આયુષ્ય ઉપર કંઇક વિચાર કરવામાં આવે છે–

પ્ર૦ જો આયુષ્યનો હ્રાસ માનવામાં આવે તો અર્થાત્ અકાલમૃત્યુ માનવામાં આવે, તો બાંધેલાં કર્મોને પૂરેપૂરી રીતે નહિ ભોગવવાથી કૃતનો નાશ થયો અને આયુષ્યની વિદ્યમાન દશામાં મરવાથી તથા અગાડીના માટે બીજું બાંધેલું ન હોવાથી અકૃતનો આગમ થયો. માટે આયુષ્યકર્મ નકામું થઇ જવાનું.

ઉ૦ કૃતનો નાશ, તથા અકૃતનો આગમ એ વિગેરે દોષો અમારામાં છે જ નહિ, તે પણ સમજાવવામાં આવે છે.

પૂર્વે બતાવેલ આયુષ્યના ક્ષયનાં કારણો દ્વારા જેટલું જલદી ભોગવવાનું હોય તેટલું તમામ આયુષ્યના પુદ્ગલોને ઉદયાવલિકામાં લાવીને તેનો સંપૂર્ણ રીતે ભોગ કરીને આત્મા-

ના પ્રદેશથી જે પરિશાટન કરવું અર્થાત્ જૂદાં કરી નાખવાં તેનું નામ સોપક્રમ સમજવું. જ્યારે આવા પ્રકારની સ્થિતિ છે ત્યારે કહો આની અન્દર બાંધેલા આયુષ્યને ભોગવ્યા વિના જ્યારે નાશ થતો જ નથી ત્યારે કૃતનો નાશ કેવી રીતે કહી શકાય ? તેમ જ સંપૂર્ણ આયુષ્ય ભોગવીને તથા ભવાન્તરનું બીજું આયુષ્ય બાંધીને જ જ્યારે ભવાન્તર જાય છે તો પછી અકૃતનો આગમ પણ કેવી રીતે થવાનો ? હા, એટલી વિશેષતા છે કે સોપક્રમ આયુષ્યમાં દોરીનું ગુંચળું વાળી અગ્નિમાં નાખવાથી જેમ જલદી બળી જાય છે, તેમ અત્ર પણ ક્ષયકારણો દ્વારા બાકીનું આયુષ્ય શિથિલ બન્ધવાળું હોવાથી જલદી ભોગવાય છે. તથા જેમ દોરીને લાંબી કરી છેડેથી સળગાવવાથી અનુક્રમે બળે છે તેમ ગાઢ નિકાચિતપણે બન્ધથી આયુષ્ય પુદ્ગલો બાંધેલા હોવાથી તે અનુક્રમે ભોગવાય છે, માટે તેને નિરુપક્રમ કહેવામાં આવે છે. માટે કૃતનો નાશ, અકૃતનો આગમ તથા આયુષ્યકર્મની નિષ્ફળતા વિગેરે કોઇ પણ દોષને અવકાશ છે જ નહિ.

આ પ્રમાણે જીવને લગતી કેટલીક બાબતો પ્રસંગોપાત્ત સમજાવી જીવનિરૂપણ સમાપ્ત કરવામાં આવે છે. જીવ સંબન્ધિ બીજી પણ ઘણી બીનાઓ જાણવા લાયક છે. તે વિશેષ જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ વિશેષાવશ્યક, પન્નવણા, જીવાભિગમસૂત્ર, તત્ત્વાર્થસૂત્ર, લોકપ્રકાશ વિગેરે ગ્રન્થો જોઇ પોતાની જીજ્ઞાસા પૂરી કરી લેવી. ઇતિ શમ્.

अजीवतत्त्व-निरूपण.

જેમાં ચતન્યનો બીલ્કુલ સંબન્ધ નથી, તે અજીવ અથવા અચેતન કહેવાય છે. અજીવના બે ભેદો છે એક અરૂપી અચેતન અને બીજો રૂપી અચેતન. તેમાં અરૂપી અચેતનના ચાર ભેદ છે. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, અને કાલ. રૂપીઅચેતનનો પુદ્ગલ શબ્દથી વ્યવહાર કરવામાં આવે છે.

ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયમાં રહેલ ધર્માધર્મ શબ્દથી પુણ્યપાપ ન સમજતાં આ ઠેકાણે તે બન્ને શબ્દો પદાર્થવિશેષમાં રૂઢ છે અર્થાત્ તે બન્ને શબ્દો આ ઠેકાણે પારિભાષિક સમજવા. હવે તેનો વાચ્યાર્થ સમજાવવામાં આવે છે-ધર્માસ્તિકાયમાં ત્રણ શબ્દો છે ધર્મ, અસ્તિ અને કાય. તેમાં અસ્તિ જે છે, તે સત્તાવાચી નથી, કિન્તુ પ્રદેશવાચી છે અને કાયશબ્દ સમૂહવાચી છે, અને ધર્મ જે છે, તે લોકવ્યાપિ, નિરન્તર અવસ્થિત, અરૂપી, તથા તમામ પ્રકારની ગતિ ક્રિયામાં સાધારણ કારણરૂપ વિશેષદ્રવ્યનો વાચક છે. અને અસ્તિકાયથી પ્રદેશસમુદાય અર્થાત્ અસંખ્યાત પ્રદેશવાળું તે દ્રવ્ય છે એમ સમજવું.

સારાંશ-જેનો કોઇ પણ કાલે સર્વથા વિનાશ થતો જ નથી, તથા કોઇપણ કાલમાં ગમનમાં સાધારણ કારણરૂપ જે સ્વભાવ, તેનો પણ અભાવ કોઇ રીતે નથી અને તે અમૂર્ત્ત હોઇ કરીને પણ ગતિ પરિણામથી પરિણત થયેલ જીવ પુદ્ગલોની ગતિમાં કારણરૂપ છે. જેમ ગતિરૂપથી પરિણત થયેલ મચ્છ વિગેરે જળજન્તુઓને ચાલવાની શક્તિ છે, તોપણ ચાલ-

છે; તેમ અવિભાગ અસંખ્ય પ્રદેશવાળું ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય પણ અપેક્ષિત સાધારણ કારણરૂપ છે.

જેમ ઘટમાં માટી પરિણામી (ઉપાદાન) કારણરૂપ છે, દંડ વિગેરે નિમિત્ત કારણો છે અને કુંભાર નિર્વર્તકરૂપે કર્તા કારણ છે, આપેક્ષિતકારણમાં અને નિમિત્તકારણમાં માત્ર એટલી જ વિશેષતા છે, કે, જેમાં સ્વાભાવિકી અને પ્રયોગજન્ય આ બન્ને ક્રિયાઓ હોય, તે નિમિત્તકારણ કહેવાય અને જેમાં કેવલ સ્વાભાવિકી જ ક્રિયા હોય તે આપેક્ષિત કારણ સમજવું.

પ્રકૃતમાં જીવ પુદ્‌ગલોની ગતિમાં તેઓનો ગતિપરિણામ ઉપાદાન કારણ છે અર્થાત્ પરિણામી કારણ છે, જીવ પુદ્‌ગલો પોતે તે પરિણામના કર્તા હોવાથી નિર્વર્તક કારણ છે અને ધર્માસ્તિકાય આપેક્ષિત કારણ છે અને રસ્તો વિગેરે નિમિત્ત કારણ છે. એવી રીતે લોકવ્યાપિ, અમૂર્ત્ત, નિત્ય અવસ્થિત અધર્માસ્તિકાય પણ પાન્થ લોકોને સ્થિરતામાં છાયાની માફક સ્થિતિરૂપથી પરિણત થયેલ જીવ પુદ્‌ગલોની સ્થિરતામાં આપેક્ષિત કારણરૂપ છે. સ્થિતિ પરિણામ તેમાં ઉપાદાનકારણ છે, જીવ-પુદ્‌ગલો તેમાં નિર્વર્તક કારણરૂપ છે અને રસ્તો વિગેરે નિમિત્ત કારણ છે, કિંચ ધર્માધર્મ દ્રવ્યો આકાશની માફક વ્યાપક નથી, છતાં પણ જો તેવાં માનવામાં આવે તો તેના સામર્થ્યથી જીવ પુદ્‌ગલોની અસ્ખલિત રીતે સર્વત્ર ગતિ સ્થિતિમાં પ્રવૃત્તિ થવી જોઇએ.

એમ થવાથી તો લોકાલોકની વ્યવસ્થા બીલકુલ રહેવાની નહિ, અને વ્યવસ્થા તો શાસ્ત્રમાં ઠામ ઠામ છે. માટે તેને વ્યાપક ન માનતાં લોકવ્યાપિ માનવા, અને જ્યાં સુધી તે બે પદાર્થોની સત્તા છે, ત્યાં સુધી લોક માનવો અને બાકીનો અલોક માનવો. આ બંને પદાર્થનું વિશેષ વિવેચન શંકા સમાધાન પૂર્વક દ્રવ્યપ્રદીપમાં સારી રીતે કરેલું હોવાથી અત્ર તેનું વિવેચન કરવામાં આવતું નથી.

આકાશ-નિરૂપણ.

અવગાહ્યમાન પદાર્થને અવકાશ આપવામાં આકાશાસ્તિકાય અપેક્ષા-કારણરૂપ છે. તે લોકાલોકમાં વ્યાપ્ત છે, તેના અનન્ત પ્રદેશો છે અને તે અમૂર્ત્ત તથા નિત્ય અવસ્થિત છે. જે ઠેકાણે કેવલ આકાશ દ્રવ્ય જ છે, બીજો કોઈ પણ પદાર્થ છે જ નહિ તે અલોકાકાશ કહેવાય છે, અને જે ઠેકાણે જીવ, પુદ્ગલ, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય આ ચારે રહેલા છે, તે લોકાકાશ કહેવાય છે. જે લોકો કાલને મુખ્ય દ્રવ્ય તરીકે માને છે, તેના અભિપ્રાયથી છ દ્રવ્યો જાણવાં અને જે લોકો કાલને સ્વતંત્ર દ્રવ્ય તરીકે ન માનતાં દ્રવ્યના પર્યાયરૂપે માને છે અથવા ઔપચારિકપણે માને છે; તેના વિચાર પ્રમાણે પંચાસ્તિકાયવાળો અર્થાત્ પંચ દ્રવ્યરૂપ લોક સમજવો.

પ્ર૦ અવગાહ્યમાન પદાર્થને અવકાશ આપે તેને આકાશ કહેવામાં આવે, તો જ્યાં કેવલ આકાશ સિવાય બીજું કોઈ પણ દ્રવ્ય નથી; એવા અલોકાકાશમાં આકાશનું લક્ષણ નહિ ઘટવાથી તેને આકાશ કેવી રીતે મનાય ? તેનો વિચાર કરશો.

ઉ૦ જીવ પુદ્ગલોની ગતિ સ્થિતિમાં અપેક્ષાકારણરૂપ ધર્માસ્તિકાય તથા અધર્માસ્તિકાય નામના બે પદાર્થો ત્યાં નહિ હોવાથી જીવ પુદ્ગલોની ગતિ સ્થિતિ ત્યાં થતી નથી અને જ્યાં જેની ગતિસ્થિતિ ન હોય ત્યાં તે પદાર્થ કેવી રીતે હોઈ શકે ? તે તો સહજ સમજી શકાય તેમ છે અને જ્યારે તેમનો સર્વથા અભાવ છે, ત્યારે અવકાશ પણ કોને આપી શકે ? લક્ષણ પણ તેવું જ બાંધવામાં આવ્યું છે કે અવગાહ્યમાન પદાર્થોને અવકાશ આપવામાં આકાશ આપેક્ષિત કારણ છે. જ્યારે અવગાહ્યમાન પદાર્થ જ કોઈ નથી, તો પછી અવગાહ આપવામાં કારણરૂપ તે કેવી રીતે હોઈ શકે ? માટે કોઈપણ દ્રવ્યનો અવકાશ આપનાર આકાશને માનવામાં છે જ નહિ. આકાશ પોતે સર્વ દ્રવ્યોનું આધાર છે, કોઈનું પણ આધેય નથી એ વાત બીજા દ્રવ્યોમાં નથી; એટલી વિશેષતા સમજવી.

કાલનું સ્વરૂપ.

અઢી દ્વીપની અન્દર વર્તનાર પરમસૂક્ષ્મ " જેમાં બે ભાગની કલ્પના થઈ શકે નહિ " એવા સમયવિશેષનું કાલ નામ છે.

તે કાલ એક સમયરૂપ હોવાથી પ્રદેશોના અભાવને લઈને અસ્તિકાય તરીકે સંબોધવામાં આવતો નથી. આ વાતને નીચેનો શ્લોક પણ ટેકો આપે છે–

तस्मान्मानुषलोकव्यापी कालोऽस्ति समय एक इह ।
एकत्वाच्च स कायो न भवति कायो हि समुदायः ॥ १ ॥
—षड्दर्शनसमुच्चय पृ. ६८.

કેટલાકો તેને સ્વતંત્ર દ્રવ્ય તરીકે માને છે. અને સહૃદય લોકો તેને જીવાજીવ દ્રવ્યના પર્યાયરૂપ માને છે અને 'દ્રવ્યપણું તેમાં ઉપચારથી માનવામાં કંઈ હરકત જેવું નથી' એમ પણ સાથે કહે છે.

આ કાલ કોઇપણ પદાર્થમાં પરિણામી કારણ નથી, તેમ નિર્વર્તક કારણરૂપ પણ નથી, કિન્તુ પોત પોતાની સામગ્રીદ્વારા પેદા થતા પદાર્થોનું અમુક કાલમાં અમુકનું થવું, બીજાનું નહિ આવો માત્ર અપેક્ષારૂપ હોવાથી તેમાં અપેક્ષાકારણતા છે. વસ્તુના બીજા પર્યાયોની માફક વર્તના, પરિણામ, ક્રિયા, પરત્વ–અપરત્વ વિગેરે જે પર્યાયો છે, તેમાં અપેક્ષા કારણને લઇને કાલનો ઉપકાર હોવાથી કાલે કરેલા છે, એવો વ્યવહાર લોકમાં થાય છે.

જે સમયે જે કામ આરંભેલું હોય, તે સમયને અવલંબન કરનાર સ્થિતિવિશેષનું વર્તના નામ છે.

પોતાની જાતિનો ત્યાગ કર્યા સિવાય પ્રયોગ વિગેરે ક્રિયાજન્ય પર્યાયવિશેષનું પરિણામ નામ સમજવું. જેમ બીજના અંકુર, મૂળ, શાખા વિગેરે પરિણામો જોવામાં આવે છે. અંકુરો બીજના થઇ ગયા, સ્કન્ધો થાય છે, અને આગળ ફલ, ફૂલ પણ આવશે; તેમ બાલ, કુમાર, યુવાન અવસ્થા વિગેરે પુરુષ દ્રવ્યના પરિણામો જાણવા. તે પરિણામના બે ભેદ છે. એક અનાદિ અને બીજો સાદિ. મેરુ, વિમાન, ઇષત્પ્રાગ્ભાર પૃથ્વી

વિગેરેનું અનાદિ પરિણામપણું સમજવું. વાદળાં, ઇન્દ્રધનુષ્ય, ઘડો, કપડું, થાંભલો વિગેરેમાં સાદી પરિણામપણું સમજવું. તે પરિણામો અનેક પ્રકારના હોય છે.

પ્રયોગ અને વિસસાદ્વારા પેદા થયેલ પદાર્થનો જે પરિણમન વ્યાપાર તે ક્રિયા કહેવાય, તેનો પણ અનુગ્રાહક કાલ છે. ઘડો નષ્ટ થયો, સૂર્યને દેખું છું, વૃષ્ટિ થશે વિગેરે પ્રતીતિજન્ય અતીત, અનાગત, વર્તમાન, આ જે વ્યવહારો છે, તે કાલને લઇને સમજવા.

આ મોટો છે, આ નાનો છે ઇત્યાદિ વ્યવહાર પણ કાલકૃત પરત્વ-અપરત્વને લઇને થાય છે. આથી એ ભાવ નીકળ્યો કે વર્તના, કાલ પદાર્થ પરિણામ, ક્રિયા વિગેરે પર્યાયોથી મનુષ્યક્ષેત્રમાં વર્તે છે, મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર નથી એ વાત સ્થિર થઇ સમજવી. કારણ કે અસ્તિત્વને ધારણ કરતા જે પદાર્થો છે, તે પોતાની મેળે જ ઉત્પન્ન થાય છે અર્થાત્ પોતપોતાની સામગ્રીદ્વારા બીજા પર્યાયપણાને ધારણ કરે છે, તથા તેવી રીતે વિનાશ પણ પામે છે અર્થાત્ પૂર્વાવસ્થાનો ત્યાગ કરે છે અને સ્થિર પણ રહે છે અર્થાત્ પોતાના અનુગત મૂળદ્રવ્યને તે બીલકુલ છોડતા નથી. અને પદાર્થોમાં ઉત્પાદ, વિનાશ અને સ્થિતિરૂપ જે અસ્તિત્વ, તે સ્વતઃ સિદ્ધ છે. તેમાં કાલની કંઇપણ અપેક્ષા છે જ નહિ.

મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર જીવોની અન્દર રહેલી પ્રાણ, અપાન, નિમેષ, ઉન્મેષ, આયુષ્ય પ્રમાણ વિગેરે વૃત્તિયો

દરેકને એક કાલમાં સરખી રીતે હોતી નથી અને કાલની અપેક્ષાએ જો તે થતી હોય તો દરેકને એક કાલમાં સરખી જ હોવી જોઇએ; એકને અપાન વાયુ થાય તો તમામને તે વખતે અપાન વાયુ થવો જોઇએ, એકના શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવામાં તમામને તેમ થવું જોઇએ, એકને આયુષ્ય કર્મની વૃત્તિયો બન્ધ થવાથી અર્થાત્ મરવાથી દરેકનું મરણ થવું જોઇએ, એમ તો આપ પણ માની શકશો નહિ. અને તેમ થતું પણ નથી. માટે તે કાલની અપેક્ષાએ જ થાય છે એમ કેવી રીતે માની શકાય ?

આથી એ સિદ્ધ થયું કે વર્તના, પરિણામ, ક્રિયા, પરત્વ, અપરત્વ વિગેરે પર્યાયો કાલજન્ય છે, એમ બીલકુલ માનવું નહિ; કિન્તુ જીવાજીવ દ્રવ્યોના તે પર્યાયવિશેષો છે. તેમાં વિશેષતા એટલી જ છે કે મનુષ્યક્ષેત્રમાં સૂર્ય, નક્ષત્રો વિગેરેની ક્રિયાદ્વારા તે પર્યાયો પ્રકાશિત થઇને વ્યવહારપથમાં આવતા હોવાથી વ્યવહારિક લોકો તેને ઉપચારથી કાલે કરેલા છે, તેમ માને છે. અને મનુષ્યલોકની બહાર વ્યવહારજ્ઞ લોકો નહિ હોવાથી, તથા ઉપર્યુક્ત વૃત્તિયોમાં કાલની જરૂર પણ નહિ હોવાથી ત્યાં તો ઔપચારિકપણે પણ કાલ માનવામાં આવતો નથી, આટલી વિશેષતા પ્રસંગથી સમજાવવામાં આવી.

હવે ચાલતા વિષય પર આવીએ–પરત્વ, અપરત્વ વિગેરે પર્યાયો ચિરકાલીન અને અચિરકાલીન સ્થિતિની અપેક્ષા રાખનાર છે અને સ્થિતિમાં અસ્તિત્વની અપેક્ષા છે, અને અસ્તિત્વ તો વસ્તુમાં સ્વભાવ સિદ્ધ છે તો પછી તેને માટે પણ કાલ દ્રવ્યને માનવાની બીલકુલ જરૂર નથી.

સારાંશ–જેના વિચાર પ્રમાણે કાલ દ્રવ્ય છે જ નહિ, તેના વિચારના અનુસારે વર્તના, પરિણામ, ક્રિયા વિગેરેને જીવાજીવ દ્રવ્યોના પરિણામો સમજવા. તેના મતમાં આપેક્ષિત કારણ તરીકે પણ કાલને માનવામાં આવતો નથી. આ વાતને નીચેનો શ્લોક પણ ટેકો આપે છે—

काली वि दव्वधम्मो, तस्य निग्गमो पलवो ।
तत्तो चिय दव्वाओ पलवइ कालेव जं जम्मि ॥

—विशेषावश्यक गाथा १८३९ पृ. ६३१

एते च स्थित्यादयः सर्वेऽपि जीवाजीवपर्यायत्वाद्भावरूपा एव

—विशेषावश्यक पृ. ८६२

ભાવાર્થ–સ્થિતિ, વર્તના, પરિણામ વિગેરે તમામ જીવાજીવ દ્રવ્યના પર્યાયરૂપ હોવાથી ભાવરૂપ જાણવા. પ્રસંગવશથી વ્યવહાર કાલના બીજા પણ જે ભેદો બતાવવામાં આવ્યા છે, તે તમામનું તાત્પર્ય તેટલામાં જ પરિસમાપ્ત છે. વર્તના વિગેરે રૂપ કાલ પણ દ્રવ્યનો ધર્મ છે, તે સ્વરૂપથી ક્રિયારહિત છે, તો પણ દ્રવ્યદ્વારા તેમાં ક્રિયા થતી જોવામાં આવે છે. અને તે કારણથી તેની ઉત્પત્તિ પણ વર્ષાકાલમાં હરિતની ઉત્પત્તિની માફક પોતાના આશ્રયે દ્રવ્યથી થાય છે; માટે કાલને સ્વતંત્ર દ્રવ્ય તરીકે મુખ્યપણે કોઇ રીતે માની શકાય તેમ છે જ નહિ, એ ખાસ ખ્યાલમાં રાખવું.

પ્ર૦ તત્ત્વાર્થ સૂત્રના "वर्तना परिणामः क्रिया परत्वा-

પરત્વે ચ કાલસ્ય આ સૂત્રમાં વર્તના વિગેરેને કાલના પર્યાય તરીકે ગણીને કાલને મુખ્ય દ્રવ્ય તરીકે માનવામાં આવેલ છે, ત્યારે આપ તો કાલને ઔપચારિકપણે અથવા દ્રવ્ય-પર્યાય તરીકે કેવી રીતે માની શકો ?

ઉ૦ પન્નવણાસૂત્ર, જીવાજીવાભિગમસૂત્ર, વિશેષાવશ્યક-સૂત્ર વિગેરેમાં કાલના લિંગરૂપ વર્તના વિગેરેને જીવાજીવ દ્રવ્યના પર્યાય તરીકે માનીને તમામ વાતની ઉપપત્તિ જ્યારે કરવામાં આવી છે, ત્યારે તેને સ્વતંત્ર દ્રવ્ય તરીકે કેવી રીતે માની શકાય ? માટે તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં બતાવેલ કાલને પણ વ્યવહારિક કાલરૂપ માનવાથી વર્તના વિગેરેને તેના પર્યાયરૂપ માનવામાં અમને લગાર પણ અડચણ નથી; કિન્તુ કાલને મુખ્ય દ્રવ્યરૂપ માની, તેના વર્તના વિગેરે પર્યાય માનવામાં દોષાપત્તિનો સંભવ હોવાથી અડચણ છે.

આ સંક્ષેપથી કાલવિષયક નિરૂપણમાં જે સરલ માર્ગ દેખાય, તે તત્ત્વશોધક જનોએ ગ્રહણ કરી લેવો, બીજા ઉપર ઉદાસીનતા ધારણ કરવી; એ જ બુદ્ધિમત્તાનું મુખ્ય લક્ષણ છે.

પુદ્ગલ દ્રવ્યનું નિરૂપણ.

સ્પર્શ, રસ, ગન્ધ અને વર્ણવાળું જે હોય તે 'પુદ્ગલ' કહેવાય. સ્પર્શને પ્રથમ ગ્રહણ કરવાનું કારણ એ છે કે જ્યાં સ્પર્શ હોય, ત્યાં રસ, ગન્ધ અને વર્ણ જરૂર હોવા જોઇએ. આથી એ ભાવ નીકળ્યો કે નૈયાયિક વિગેરે દર્શનકારો પૃથ્વીમાં સ્પર્શ, રસ, ગન્ધ અને વર્ણ, જલમાં સ્પર્શ, રસ અને વર્ણ તથા

તેજમાં સ્પર્શ અને વર્ણ અને વાયુમાં કેવલ સ્પર્શ જ છે. એમ માને છે. તેઓની એ માન્યતા યુક્તિવિકલ છે તેમ જણાવવાની ખાતર સ્પર્શને પ્રથમપદ આપવામાં આવેલ છે: તેથી એ સમજવું કે જલ, તેજ, વાયુ વિગેરેના પુદ્ગલોમાં પણ પૃથ્વીની માફક સ્પર્શ હોવાથી રસ, ગન્ધ અને વર્ણ પણ જરૂર માનવા જોઈએ. વ્યાપ્તિ પણ તે જ વાતને સિદ્ધ કરી આપે છે. જ્યાં સ્પર્શ હોય, ત્યાં રસ, ગન્ધ અને વર્ણ પણ હોય છે. જેમ ઘટ વિગેરે પૃથ્વીમાં, તેમ સર્વત્ર પુદ્ગલોમાં માની લેવું. મનમાં પુદ્ગલપણાની સિદ્ધિ—પાર્થિવ પરમાણુની માફક અસર્વગત દ્રવ્ય હોવાથી મન પણ સ્પર્શ વિગેરે ચાર ગુણવાળું છે.

હવે સ્પર્શ વિગેરે ગુણોના અવાન્તર ભેદો બતાવવામાં આવે છે—

મૃદુ, કઠિન, ગુરુ, લઘુ, શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ આ આઠ ભેદો સ્પર્શના સમજવા. તે આઠે સ્પર્શો સ્કન્ધોમાં સ્પષ્ટપણે જોવામાં આવે છે. અને પરમાણુમાં સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ, શીત અને ઉષ્ણ આ ચારમાંથી અવિરોધી ગમે તે બે સ્પર્શો એક પરમાણુમાં હોય છે અને પરમાણુસમુદાયને અવલંબીને ચારે સ્પર્શો સંભવી શકે છે.

તિક્ત, કટુ, કષાય, મધુર અને અમ્લ. આ પાંચ ભેદો રસના જાણવા. લવણરસને સંયોગજન્ય માનવામાં આવતો હોવાથી મૂલભેદો પાંચ જ સમજવા; જે લોકો તેને જૂદો માને છે, તેના અભિપ્રાયે છ સમજવા.

સુગન્ધિ અને દુર્ગન્ધિ આ બે ભેદો ગન્ધના છે.

લાલ, પીળો, કાળો, લીલો અને સફેદ આ પાંચ ભેદો વર્ણના છે. તેમાં સંયોગજન્ય તો અનેક ભેદો થાય છે, પરન્તુ અત્ર તો માત્ર મૂળભેદ બતાવવાનો જ ઉદ્દેશ છે.

હવે કેવલ પુદ્ગલ સ્કન્ધના દશ પ્રકારના પર્યાયો સમજાવવામાં આવે છે-શબ્દ, બન્ધ, સૌક્ષ્મ્ય, સ્થૌલ્ય, સંસ્થાન, ભેદ, અન્ધકાર, આતપ, છાયા અને ઉદ્યોત આ સ્કન્ધના દશ પ્રકારના પર્યાયો છે.

શબ્દના વ્યક્ત અને અવ્યક્ત એવા મુખ્ય બે ભેદો છે. તત, વિતત, ઘન, શુષિર વિગેરે અવ્યક્તના ભેદો સમજવા અને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત વિગેરે ભાષાત્મક શબ્દો વ્યક્તના ભેદો સમજવા. તે પણ દેશ-કાલના ભેદથી અનેક પ્રકારના છે.

લાખ અને લાકડાનો આપસના સંયોગની માફક આપસમાં પ્રયોગ, વિસસા વિગેરે ક્રિયાજન્ય બન્ધ થવાથી ઔદારિક વિગેરે પુદ્ગલોના શરીર વિગેરે અનેક જાતના આકારવાળા અનેક જાતના બન્ધો થાય છે.

સૂક્ષ્મપણું-એક બીજાની અપેક્ષાએ ન્હાનાપણું દરેકમાં હોવાથી તેવા આપેક્ષિત સૂક્ષ્મપણાના અનેક ભેદો છે. અને અન્તિમ સૂક્ષ્મપણું તો કેવલ પરમાણુમાં જ સમજવું.

સ્થૂલપણું પણ એક બીજાની અપેક્ષાએ મ્હોટાપણારૂપ દરેકમાં હોવાથી તેવા આપેક્ષિત સ્થૂલપણાના અનેક ભેદો છે અને અન્તિમ સ્થૂલપણું તો અચિત્ત મહાસ્કન્ધમાં જાણી લેવું.

સંસ્થાનના વૃત્ત (ગોળાકાર), ચતુરસ્ર (ચાર કોણવાળું), ત્ર્યસ્ર (ત્રણ કોણાવાળું), આયત, (લાંબું) અને પરિમંડલાકાર એમ મુખ્ય પાંચ ભેદો છે. આ પાંચે ભેદો ઇત્થંભૂત સંસ્થાનના સમજવા, અને અનિત્થંભૂતના તો ઘણા ભેદો છે.

ભેદના ખંડ, પ્રતર, ઔત્કરિક, ચૌર્ણિક અને અનુચટન આ પ્રકારે પાંચ ભેદો છે. ખંડભેદ ઘડાના કટકામાં સમજવો, પ્રતરભેદ અબરખના પડોમાં જાણવો, ઔત્કરિકભેદ લાકડાંને વ્હેરવાથી નીકળતા ભૂકામાં સમજવો, ચૌર્ણિકભેદ ઘઉં, ચણા વિગેરેના આટામાં સમજવો અને અનુચટનભેદ લોઢાના ગોળા ઉપર ઘણ મારવાથી અગ્નિના કણો નિકળે છે, તે વિગેરેમાં જાણવો.

રાત્રિમાં તથા ભૂમિગૃહ વિગેરેમાં પડેલી વસ્તુને આંખથી અવલોકવામાં જે પુદ્ગલ–પરિણામ પ્રતિઘાતરૂપે અડચણ કરતો હોય, તે પુદ્ગલ–પરિણામને અન્ધકાર કહેવામાં આવે છે. અને પ્રકાશના આવરણમાં નિમિત્તરૂપ જે પુદ્ગલ–પરિણામ હોય, તેને છાયા સમજવી.

ગરમી તથા પરસેવા વિગેરેમાં નિમિત્તરૂપે જે ઉષ્ણસ્પર્શવાળો પુદ્ગલ–પરિણામ હોય, તેને આતપ કહેવામાં આવે છે.

ચન્દ્રકાન્ત, ખદ્યોત વિગેરેને પ્રકાશમાં નિમિત્તભૂત જે

મૂર્ત્તદ્રવ્યના વિકારરૂપ પુદ્ગલ-પરિણામ હોય, તે ઉદ્યોત કહેવાય.

આવી રીતે દશ પ્રકારના પુદ્ગલોમાંથી અન્ધકાર અને છાયાના વિષયમાં બીજા લોકો તેને દ્રવ્યરૂપે ન માનતા હોવાથી કંઇક વિશેષ વિવેચન કરી તેમાં દ્રવ્યપણાની સિદ્ધિ કરવામાં આવે છે—

જેમ પુદ્ગલના પરિણામરૂપ ભીંત આડી આવતી હોવાથી અન્દરની ચીજો જોવામાં આવતી નથી, તેમ દષ્ટિદ્વારા વસ્તુને અવલોકવામાં પ્રતિબન્ધકરૂપ અન્ધારામાં પણ રહેલી ચીજો જોવામાં આવતી ન હોવાથી પ્રતિબન્ધકરૂપ અન્ધકારને પણ પુદ્ગલ-પરિણામરૂપ જરૂર માનવો.

જેમ આંખ આડા પાટા બાંધવાથી આચ્છાદક સ્વરૂપ પાટાને લઇને વસ્તુ જોવામાં આવતી નથી. 'તે પાટા પુદ્ગલના પરિણામરૂપ નથી' એમ તો કોઇથી પણ કહેવાય તેમ નથી; તેમ અન્ધકાર પણ વસ્તુવિલોકનમાં પાટાની માફક પ્રતિબન્ધક હોવાથી તેને પણ પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામરૂપ જરૂર માનવો જોઇએ.

'અન્ધકારમાં પુદ્ગલ દ્રવ્યના પરિણામપણું નથી' એમ તો બીલકુલ ન માનવું, કેમકે પ્રદીપના પ્રકાશની માફક એમાં પણ ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષપણું હોવાથી તે પણ પુદ્ગલના પરિણામરૂપ છે.

પ્ર૦ જેટું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થાય છે, તે તમામ વસ્તુને પોતાના પ્રત્યક્ષમાં આલોકની અપેક્ષા જરૂર જોવામાં આ[illegible] છે.

અને અન્ધકારમાં તો તેમ બિલ્કુલ નથી, માટે તેનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ કેવી રીતે મનાય ? આથી એ સિદ્ધ થયું કે અન્ધકાર કોઇ વસ્તુ નથી, કિન્તુ તેજના અભાવરૂપ છે.

ઉ૦ ઘૂવડ, બીલાડી વિગેરેને પણ આલોક વિના ચક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થતું હોવાથી 'ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષમાં આલોકની જરૂર અપેક્ષા રહેલી જ છે' એવો કંઇ એકાન્ત નિયમ નથી. અમારા જેવાને પણ ઘટ વિગેરે બીજી વસ્તુનું પ્રત્યક્ષ આલોક વિના થતું નથી, તો પણ અન્ધકારના પ્રત્યક્ષમાં તેની જરૂર બીલ્કુલ રહેતી નથી, કારણ કે પુદ્ગલોમાં વિચિત્રપણું હોવાથી કોઇના પ્રત્યક્ષમાં આલોકની અપેક્ષા રહે અને કોઇમાં ન પણ રહે એમાં શી અડચણ છે ? પીળું સોનું, સફેદ મોતી વિગેરેના પ્રત્યક્ષમાં આલોકની અપેક્ષા રહે છે, અને દીપક, સૂર્ય, ચન્દ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્રો વિગેરેના પ્રત્યક્ષમાં બીલ્કુલ આલોકની જરૂર પડતી નથી; તેમ અન્ધકારના પ્રત્યક્ષમાં આલોકની જરૂર ન રહે તેમાં આશ્ચર્ય શાનું ?

હવે છાયામાં પણ પુદ્ગલદ્રવ્યપણું સમજાવવામાં આવે છે. છાયામાં જલ તથા વાયુની માફક વૃદ્ધિ થવાપણું તથા ઠંડાપણું હોવાથી છાયા પણ પુદ્ગલના પરિણામરૂપ છે. આ દૃષ્ટાન્ત અન્ધકારને પણ લાગુ પડે છે; એ પણ ખાસ ભૂલવા જેવું નથી. તથા સાકારપણું હોવાથી છાયારૂપથી પરિણત થયેલ પ્રતિબિંબ પણ પુદ્ગલના પરિણામરૂપ સમજવું.

પ્ર૦ મુખથી નિકળેલા પુદ્ગલો કાઠન એવા કર્ણપુટને ભેદીને પ્રતિબિંબરૂપે કેવી રીતે પરિણમી શકે ?

ઉ૦ જેમ કઠિન એવા લોઢાના ગોળાને અગ્નિરૂપ ઉષ્ણસ્પર્શવાળા પુદ્ગલો પરિણમાવી દે છે, તથા શરીરની અન્દર રહેલ દ્રવીભૂત પદાર્થો કઠિન એવા શરીરને ભેદીને પ્રસ્વેદવારિરૂપ પુદ્ગલોનો પરિણામ બનાવી દે છે; તેમ અત્ર પણ સમજવું.

જ્યારે આવી રીતે તે બન્ને પદાર્થો પુદ્ગલદ્રવ્યરૂપે યુક્તિસિદ્ધ છે; ત્યારે તેમાં ગૌરવદોષ બતાવી નહિ માનવાની કોશિષ કરવી એ કંઇ વિચારશીલતાનું લક્ષણ નથી.

કિંચ અન્ધકારને જેમ તેજનો અભાવ માની પદાર્થ તરીકે માનવામાં આવતો નથી, તેમ તેજને પણ અન્ધકારના અભાવરૂપ, પૃથ્વીને જલના અભાવરૂપ, દ્રવ્યને ગુણના અભાવરૂપ, ગુણને દ્રવ્યના અભાવરૂપ વિગેરે માનવાથી આપના મતમાં લગાર પણ ગૌરવતા આવવાની નહિ. અને એમ પણ શા માટે માનવું જોઇએ ? કેવળ શૂન્યવાદનું અવલંબન કરવાથી કંઇ પણ નહિ માનો તો પણ ચાલી શકશે, અને તેમાં ઘણીજ લાઘવતા પણ આવવાની. યુક્તિ અને પ્રમાણસિદ્ધ પદાર્થોને ન્યૂનાધિક માનવામાં બિચારા નપુંસક જેવા ગૌરવ–લાઘવદોષો શા કામમાં આવવાના ? માટે આવી ખોટી શબ્દની મારામારીનો ત્યાગ કરી યુક્તિસિદ્ધ પદાર્થને

માનવા તૈયાર થવું એ જ બુદ્ધિમાનોનું કામ છે. પ્રસંગોપાત્ત આટલું વિવેચન કર્યો પછી ચાલતા વિષય પર ધ્યાન દેવામાં આવે છે—

આતપમાં અગ્નિની માફક ઉષ્ણ સ્પર્શ પણ હોવાથી, પરસેવાનું કારણપણું હોવાથી અને તાપ કરવાપણું હોવાથી; આતપ પણ પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામરૂપ છે. તથા નદી, તળાવ, સમુદ્ર વિગેરેના જલની માફક આહ્‌લાદકપણું હોવાથી ઉદ્યોત પણ પુદ્ગલના પરિણામરૂપ છે. તથા તેમાં અગ્નિની માફક પ્રકાશપણું હોવાથી ઉદ્યોતને પણ પુદ્ગલના પરિણામરૂપ જરૂર માનવો જોઇએ.

સારાંશ—જૈનદર્શનમાં પરમાણુથી લઈ ઘટ, પટ, સ્થંભ વિગેરે તમામ રૂપી પદાર્થોને પુદ્ગલ સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. પુદ્ગલ શબ્દ, પૂર તથા ગલ ધાતુથી બનેલ છે. પુર કહેતાં પૂરણ થવું–મળી જવું, ગલ કહેતાં ગળવું–ખરી જવું એવો અર્થ થાય છે. આ વ્યુત્પત્તિજન્ય અર્થ–ઘટ, પટ વિગેરેમાં પ્રત્યક્ષથી અનુભવાય છે. ન્હાના મોટા તમામ રૂપી પદાર્થોમાં આ અર્થ લાગુ પડી શકે છે. તથા પરમાણુઓમાં પણ બીજા પદાર્થોની સાથે જોડાવાથી મળવાપણું અને તેથી જૂદા થવાથી ગળવાપણું આ બન્ને અર્થની ઘટના સંભવતી હોવાથી તેમાં પણ પુદ્ગલ શબ્દનો વ્યવહાર સારી રીતે થઇ શકતો હોવાથી કોઇપણ ઠેકાણે અડચણને અવકાશ નથી.

પરમાણુનું લક્ષણ.

कारणमेव तदन्त्यं सूक्ष्मो नित्यश्च भवति परमाणुः ।
एकरसवर्णगन्धो द्विस्पर्शः कार्यलिङ्गश्च ॥

—षड्दर्शनसमुच्चय पृ. ६९

ભાવાર્થ—તમામ ભેદની અન્તે વર્તનારૂં હોવાથી અર્થાત્ જેના એકથી બે ભાગ થઇ શકે જ નહિ, તે અન્ત્ય કહેવાય; તે અન્ત્ય પરમાણુ દરેકનું કારણ છે અર્થાત્ એ કોઇનું પણ દ્વયણુકની માફક કાર્યરૂપ નથી અને તે પોતે સૂક્ષ્મ (આગમગમ્ય) છે; કેમકે ઇન્દ્રિયોથી તેનું પ્રત્યક્ષ ન થતું હોવાથી કાર્યદ્વારા અનુમેય છે. તે પણ દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ નિત્ય છે અને પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ નીલ વિગેરે આકારથી અનિત્ય પણ છે. અને તેથી ન્હાનું બીજું કોઇ ન હોવાથી તેનું પરમાણુ એવું સાર્થક નામ છે. તેમાં એક રસ, એક ગન્ધ, એક વર્ણ અને બે સ્પર્શો રહેલા છે તેનું કાર્ય દ્વયણુકથી લઇને અચિત્ત મહાસ્કન્ધ સુધી જાણવું. આવા ઉપર્યુક્ત લક્ષણવાળા તથા જેમાં અવયવો બીલકુલ નથી તથા જે આપસમાં અસંયુક્ત (છૂટા રહેલા) હોય, તે પરમાણુઓ સમજવા. સ્કન્ધો તો દ્વયણુકથી લઇને અનન્તાનન્ત પરમાણુઓવાળી વર્ગણા પર્યન્ત સાવયવ હોય છે અર્થાત્ તમામ સ્કન્ધો સાવયવ હોય છે. તે સ્કન્ધો પ્રાયે લેવા દેવાના વ્યાપારમાં સમર્થ હોય છે, અર્થાત્ તે દ્વારા લેવું, રાકવું, આપવું વિગેરે કાર્યો થઇ શકે છે.

ઉપર્યુકત ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, કાલ, જીવ અને પુદ્ગલ આ છ દ્રવ્ય તરીકે જાણવાં. તેમાં જીવ અને પુદ્ગલ અનેકદ્રવ્યરૂપ છે અને બાકીના એકદ્રવ્યરૂપ છે. પુદ્ગલ રૂપી છે અને બાકીના પાંચ અરૂપી છે.

તેમાં બન્ધ તો સ્નેહગુણવાળા તથા રૂક્ષગુણવાળા પરમાણુઓના મળવાથી થાય છે, તેમાં પણ સરખા સ્નેહ ગુણવાળા પરમાણુઓનો તથા સરખા રૂક્ષ ગુણવાળા પરમાણુઓનો આપસમાં બન્ધ થતો નથી, તથા અત્યન્ત સૂક્ષ્મ સ્નેહ ગુણવાળા અને અત્યન્ત સૂક્ષ્મ રૂક્ષ ગુણવાળા પરમાણુઓનો પણ આપસમાં બન્ધ થતો નથી, કિન્તુ બે બે ગુણોથી અધિક સ્નિગ્ધ ગુણવાળા પરમાણુઓનો બે બે ગુણોથી અધિક સ્નિગ્ધ ગુણવાળા પરમાણુઓની સાથે બન્ધ થાય છે. તેવી જ રીતે બે બે ગુણોથી અધિક રૂક્ષ ગુણવાળા પરમાણુઓની સાથે બન્ધ થાય છે. આ વાત તો આપસમાં સ્નિગ્ધ ગુણવાળાઓની સાથે તથા આપસમાં રૂક્ષ ગુણવાળાઓની સાથે બન્ધના વિષયમાં સમજાવવામાં આવી; પરંતુ સ્નિગ્ધ ગુણવાળાનો રૂક્ષ ગુણવાળાની સાથે બન્ધ થવામાં તો બે બે ગુણોથી અધિક જોઇએ તેવો નિયમ નથી. તેમાં સરખી ચીકાશવાળા પરમાણુઓનો સરખી લુખાશવાળાની સાથે બન્ધ થવામાં કોઇપણ જાતની અડચણ નથી; તેમ જ સરખી લુખાશવાળાનો સરખી ચીકાશવાળાની સાથે બન્ધ થવામાં પણ કોઇપણ જાતનો બાધ નથી.

પરિણામ તો પોતાનામાં રહેલ સ્નેહગુણ કોઇ વખતે

રૂક્ષપણાથી પરિણત થાય છે. અને પોતાનામાં રહેલ રૂક્ષગુણ પણ કોઇ વખતે સ્નેહગુણપણાથી પરિણત થાય છે. જેમ લૂણના ઢગલામાં થોડી સાકર નાંખીને ભેળવવાથી સાકરનો મધુર ગુણ પણ ખારાશરૂપે પરિણમે છે, અથવા ઘણા સાકરના ભૂકામાં થોડું લૂણ નાંખી ભેળવવાથી લૂણનો ખારાશ ગુણ પણ સાકરના મધુરરૂપે પરિણમી જાય છે, તેવી રીતે ઘણા સ્નિગ્ધ ગુણવાળામાં થોડા રૂક્ષ ગુણવાળા મળવાથી તે પણ સ્નિગ્ધરૂપે પરિણમે છે. ઘણા રૂક્ષોમાં થોડા સ્નેહગુણવાળા મળવાથી સ્નેહ પણ રૂક્ષરૂપે પરિણમે છે. સરખા ગુણવાળામાં પરિણામ પણ સરખુંજ થાય છે. માટે જગતમાં જેટલા રૂપી પદાર્થો છે, તે તમામમાં ઉપર પ્રમાણે જ બન્ધની તથા પરિણામની વ્યવસ્થા જાણી લેવી. વિશેષજિજ્ઞાસાવાળાએ તત્ત્વાર્થવૃત્તિ, લોકપ્રકાશ, પન્નવણા સૂત્ર વિગેરે ગ્રન્થો અવલોકવા, અહિં તો સંક્ષેપથી દિગ્દર્શનરૂપે વર્ણન કરવામાં આવેલ છે.

હવે પ્રસંગોપાત્ત કારણ-સમવાયનું પણ વિવેચન કરવામાં આવે છે—

કારણ-સમવાયનું નિરૂપણ.

કાલ, સ્વભાવ, નિયતિ, કર્મ અને પુરુષાર્થ-આ પાંચ કારણોનો સમુદાય મળવાથી દરેક કાર્યો પેદા થાય છે, પ્રત્યેકથી કોઇ પણ કાર્ય થતું નથી એ વાત ચોક્કસ સમજવી. તેમાં પ્રથમ જે લોકો એક એકને કારણ માની કાર્યોત્પત્તિ માને

છે, તેઓનો વિચાર જણાવીને પછી સિદ્ધાન્તસિદ્ધ વિચાર જણાવવામાં આવશે. આ વાતને નીચેનો શ્લોક ટેકો આપે છે—

कालादीनां च कर्तृत्वं मन्यन्तेऽन्ये प्रवादिनः ।
केवलानां तदन्ये तु मिथः सामग्र्यपेक्षया । १ ।

—शास्त्रवार्तासमुच्चय पृ. ७९.

ભાવાર્થ–બીજા લોકો કાલ વિગેરે એકએકને કાર્યના કર્તા તરીકે માને છે. ત્યારે સ્યાદ્વાદના અનુયાયી લોકો સામગ્રીની અપેક્ષાએ અન્તર્ગતરૂપે આપસમાં સહકારી ભાવથી મળેલા પાંચના સમુદાયને કાર્યોત્પત્તિમાં કારણ તરીકે માને છે.

તેમાં પ્રથમ દરેકના અભિપ્રાયો સમજાવવામાં આવે છે—

કાલવાદિનો અભિપ્રાય.

સ્ત્રી–પુરુષના સંયોગથી પેદા થતો ગર્ભ પણ જ્યાં સુધી ઋતુકાલ ન આવ્યો હોય, ત્યાં સુધી થાય જ નહિ. અર્થાત્ કાલ સિવાય ગર્ભ–પરિણામમાં બીજું કોઇ પણ કારણ છે જ નહિ.

તથા શીતકાલ, ઉષ્ણકાલ અને વર્ષાકાલ વિગેરે વ્યવસ્થા પણ કાલ સિવાય થઇ શકવાની જ નહિ.

તથા બાલ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા, વૃદ્ધાવસ્થા વિગેરે અવસ્થા પણ કાલજન્ય સમજવી.

સ્વર્ગ, નરક વિગેરે કાર્યો તથા ઘટ, પટ વિગેરે કાર્યો

પણ કાલને માન્યા સિવાય થઇ શકવાનાં જ નહિ. કેમકે શુભાશુભ કર્મ તથા દંડ વિગેરે સામગ્રીની વિદ્યમાન દશામાં પણ સ્વર્ગ, નરક, ઘટ, પટ વિગેરેની ઉત્પત્તિ જ્યારે કાલાન્તરે જોવામાં આવે છે, તત્કાલ જોવામાં આવતી નથી; ત્યારે તેનું કારણ પણ કાલ છે એમ કેમ ન માની શકાય ?

કિંચ ઉત્પન્ન થતા પદાર્થોને વૃદ્ધિ પામવામાં પણ કાલ જ કારણ છે. તથા એકપર્યાય–પરિણત વસ્તુને બીજા પરિણામરૂપે પણ કાલ પરિણમાવે છે. સૂતેલા મનુષ્યને પણ આપદાથી કાલ પોતે બચાવે છે. તથા કાર્યોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય વિગેરેમાં પણ કાલ જ કારણ છે.

તપેલીમાં મગ નાંખી અગ્નિનો સંયોગ કરવા છતાં પણ જ્યાં સુધી પરિપાકકાલ આવે નહિ, ત્યાં સુધી તેનો પાક કદાપિ થાય જ નહિ.

કિંચ, 'કાલ વિના પણ વસ્તુ પેદા થાય છે' એવું જો માનવામાં આવે તો માતા–પિતાનો સંયોગ થાય કે તરત જ સંતાન પેદા થવું જોઇએ, તથા ઋતુકાલની પહેલાં પણ કન્યાથી સંતાનની ઉત્પત્તિ થવી જોઇએ, પરંતુ એમ તો કોઇ પણ વખતે બનતું જ નથી. માટે કાલને જરૂર કારણ તરીકે માનવો જ જોઇએ, તે સિવાય કોઇ પણ વ્યવહાર થઇ શકવાનો જ નહિ.

સ્વભાવવાદિનો અભિપ્રાય.

આ લોકમાં ગર્ભાવસ્થા, બાલ્યાવસ્થા, સ્વર્ગ, નરક, ઘટ,

પટ વિગેરે જે કંઇ કાર્ય જોવામાં આવે છે; તે તેમાંનું કારણ સ્વભાવ જ સમજવો.

ભાવાર્થ—દરેક પદાર્થોમાં રહેલો સ્વભાવ જ દરેકની ઉત્પત્તિમાં કારણ છે. ધૂળમાં પટ બનવાનો સ્વભાવ ન હોવાથી તેનાથી પટ બનતો નથી. લાકડામાં કપડું બનવાનો સ્વભાવ ન હોવાથી તેથી કપડું બનતું નથી. સ્ત્રીમાં દાઢી-મૂછ આવવાનો સ્વભાવ ન હોવાથી તેમાં આવતી નથી, માટે દરેકમાં સ્વભાવ જ કારણ છે. તે પદાર્થો સ્વભાવથી જ નષ્ટ થાય છે, સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન થાય છે અને સ્વભાવથી જ સ્થિર રહે છે. તથા મગ, મઠ, અડદ, ચોળા વિગેરેનો પાક પણ સ્વભાવ સિવાય બનતો જ નથી. કારણ કે અનેક પ્રકારથી અગ્નિનો સંયોગ કરવા છતાં પણ કોયડુ મગ વિગેરે બીલ્કુલ પાકતા જ નથી અને બીજા જ્યારે સારી રીતે પાકે છે; ત્યારે માનવું જોઇએ કે કોયડુમાં પાકવાનો સ્વભાવ જ નથી અને બીજામાં છે, માટે સર્વત્ર સ્વભાવની જ મુખ્યતા સમજવી, તેમાં ઇશ્વરવાદીના મત પ્રમાણે ઇશ્વર પણ તે કાર્ય કરવાને શક્તિમાન્ નથી.

કિંચ જેમાં જે કાર્યને પેદા થવાનો સ્વભાવ ન હોય, છતાં પણ તેમાં તે કાર્યની ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે, તો વન્ધ્યાથી પુત્રની ઉત્પત્તિ, આકાશથી ફુલની ઉત્પત્તિ, ગર્દભથી શીંગડાની ઉત્પત્તિ અથવા આખા જગતની ઉત્પત્તિ પણ કેમ ન થઇ શકે ? કારણ કે કાલવાદીના મત પ્રમાણે કાલ તો સર્વત્ર તૈયાર જ છે. માટે કહો, તેમાં તેવો સ્વભાવ ન હોવાથી તે કાર્યની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી થાય ? તેમાં નપુંસક બિચારો કાલ આવીને શું

કરવાનો ? માટે સ્વભાવને છોડીને બીજા કોઇને પણ કારણ તરીકે માનવાની જરૂર છે જ નહિ. આ વાતને નીચેનો શ્લોક પણ ટેકો આપે છે–

कः कण्टकानां प्रकरोति तैक्ष्ण्यं विचित्रभावं मृग–पक्षिणां च।
स्वभावतः सर्वमिदं प्रवृत्तं न कामचारोऽस्ति कुतः प्रयत्नः॥१॥

—शास्त्रवार्तासमुच्चय पृ. ८३.

बदर्याः कण्टकस्तीक्ष्णः ऋजुरेकश्च कुञ्चितः।
फलं च वर्तुलं तस्या वद केन विनिर्मितम् ?॥१॥

—षड्दर्शनसमुच्चय. पृ. ९

ભાવાર્થ—કાંટામાં તીક્ષ્ણપણું, મૃગ-પક્ષિયોમાં વિચિત્ર પ્રકારના રંગપણું, બોરડીના કાંટામાં તીક્ષ્ણઋજુપણું વિગેરે તથા ફળ ગોળાકાર વિગેરે પરિણામો કહો કોણે બનાવ્યા છે ? કોઇએ નહિ, કિન્તુ સ્વભાવથી જ એમ થયા કરે છે, એમ જરૂર માનવું. માટે સ્વભાવ જ દરેક કાર્યોમાં કારણરૂપ છે, બીજું કોઇપણ નહિ.

નિયતિવાદિનો અભિપ્રાય.

સજાતીય તથા વિજાતીયપણાને દૂર કરી સ્વભાવાનુગતરૂપ દ્વારા જ તમામ પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તમામ પદાર્થો નિયતિપણાને ધારણ કરનાર પદાર્થ વિશેષથી ઉત્પન્ન થાય છે. લોકમાં પણ તેવી જ રીતે જોવામાં આવે છે, જે તીક્ષ્ણ

શસ્ત્રોથી મારવા છતાં પણ જેને મરવાનો નિયતિભાવ નથી, તે કદાપિ મરતો નથી અને જેને મરવાની ભવિતવ્યતા છે, તે તો સહેજ સાજ મારવાથી પણ મરી જાય છે. માટે દરેકમાં નિયતિ જ મુખ્ય કારણ છે. ઘટ, પટ વિગેરે વસ્તુઓ જે કાલમાં દંડ, ચક્ર વિગેરે સામગ્રીથી પેદા થતી જોવામાં આવે છે; તે વસ્તુઓ તે જ કાલમાં તે જ સામગ્રીદ્વારા પેદા થાય છે; તે માટે તેને નિયતિ કહેવામાં આવે છે. આવી રીતે યુક્તિસિદ્ધ નિયતિને માનવામાં કોઇ પણ જાતની અડચણ છે જ નહિ. તે જ ભાવાર્થ નીચેનો શ્લોક પણ કહી બતાવે છે–

प्राप्तव्यो नियतिवलाश्रयेण योऽर्थः
सोऽवश्यं भवति नृणां शुभोऽशुभो वा ।
भूतानां महति कृतेऽपि हि प्रयत्ने
नाभाव्यं भवति न भाविनोऽस्ति नाशः ॥१॥

—शास्त्रवार्तासमुच्चयः पृ. ९३.

જે શુભાશુભ દરેક પદાર્થો નિયતિના બલથી પ્રાપ્ત કરવા લાયક છે, તે પદાર્થો મનુષ્યોને અવશ્ય મળે છે, અને જે પદાર્થો મળનાર નથી, તેને માટે ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો પણ તે મળતા નથી અને જે પ્રાપ્ત થનાર છે, તેનો નાશ પણ થતો નથી. માટે અવશ્યભાવીભાવરૂપ નિયતિને જ માનવી જોઇએ, કાલ અને સ્વભાવ તો બિચારા કોઇપણ કામમાં આવતા નથી. કાલનો પરિપાક સારી રીતે થયો હોય, સ્વભાવ પણ તેમાં

તેવો હોય, તો પણ આપણી ભવિતવ્યતા ન હોય તો ઇષ્ટનો સમાગમ કદાપિ થઇ શકે જ નહિ; અને અનિષ્ટનો નાશ પણ થઇ શકે જ નહિ; માટે દરેક કાર્યમાં ભવિતવ્યતા જ પ્રબલ કારણ છે, અને તે જ માનવા લાયક છે.

પુરુષાર્થવાદિનો અભિપ્રાય.

જગતમાં કંઇ પણ કાર્ય પુરુષાર્થ સિવાય કદાપિ થઇ શકવાનું જ નહિ. અમુક ઋતુમાં અમુક ફલ પાકવાનાં છે, મગમાં ચડવાનો સ્વભાવ છે, તલમાં તેલનો, શેલડીમાં રસનો, દહીંમાં ઘીનો સ્વભાવ છે. અને તે તમામ ચીજો તમને નિયતિબળથી મળનારી હોય; પરન્તુ જ્યાં સુધી તેમા માટે ઉદ્યમ કરવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી તે ચીજો તમોને કદાપિ મળવાની નહિ. માટે કાલ, સ્વભાવ, નિયતિ વિગેરે તો નપુંસકસમાન છે. પરાધીન છે, પરંતુ ઉદ્યમ એક જ સમર્થ પુરુષાર્થ છે. સ્વતંત્ર પણ તે જ છે. માટે તેને જ દરેક કાર્યમાં કારણ તરીકે માનવો જોઇએ. લોકો પણ તે જ કહે છે-उद्यमेन हि कार्याणि सिध्यन्ति न मनोरथैः। ભોજનની તમામ સામગ્રી સામે પડી હોય, પરંતુ જ્યાં સુધી ખાવાને માટે ઉદ્યમ કરવામાં આવે નહિ, ત્યાં સુધી ક્ષુધાની શાન્તિ કદાપિ થવાની નહિ.

પૂર્વે જે જે મહાપુરુષો તીર્થંકર, ગણધર, ચરમશરીરી વિગેરે થઇ ગયા, તે તમામની શુદ્ધ સ્વરૂપવાળી આત્મસત્તા વિદ્યમાન હતી, તો પણ તેમણે લાગેલા કર્મમલોને દૂર કરવા માટે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ ભાવયોગની સેવનામાં

પોતાનો પુરુષાર્થ ન ફેરવ્યો હોત, તો કદાપિ તેઓ મોક્ષ મેળવી શકત જ નહિ.

તથા સીતા, સુભદ્રા, અંજના, કલાવતી, દમયન્તી વિગેરે મહાસતીઓએ પણ ભારે ભારે કષ્ટની પરંપરામાં પોતાના પુરુષાર્થને અગાડી ન કર્યો હોત, તો તેણીઓ પોતાના ભીષ્મ પતિવ્રતાધર્મને પાળવા માટે કદાપિ સમર્થ થાત જ નહિ. અને તે સિવાય જગતને શિરસાવંદ્ય કદાપિ થઇ શકત જ નહિ; માટે જગતમાં જે કાંઇપણ કાર્ય થાય છે, તે તમામ પુરુષાર્થને જ આધીન સમજવું.

કર્મવાદીઓનો અભિપ્રાય.

આ ચરાચર જગતમાં દરેક વસ્તુનો ઉપભોગ કરનારી કોઇપણ વ્યકિત ન હોય, તો કંઇપણ ભોગ્ય વસ્તુનો સંભવ જ હોઇ શકે નહિ. અને જો ' કંઇ પણ શુભાશુભ કર્મ કર્યા સિવાય પણ વસ્તુને તેઓ ભોગવે છે.' એમ માનવામાં આવે, તો મુકત આત્મામાં પણ તેવું ભોકતાપણું કેમ ન માનવામાં આવે ? માટે કંઇ પણ શુભાશુભ કર્મ સિવાય સારી યા નરસી કોઇ પણ ચીજનો ભોગ થઇ શકતો જ નથી અને જીવોને સુખ–દુઃખ-રૂપે ભોગ્ય તો જગતની તમામ ચીજો છે. કારણ કે જગતમાં કેટલીક વસ્તુનો અનુભવ કોઇને કોઇ વખતે સુખરૂપે થાય છે, અને કેટલીકનો દુઃખરૂપે અનુભવ થાય છે; માટે તે તમામ ભોગ્ય વસ્તુઓ ભોકતાનાં શુભાશુભ કર્મથી જ પેદા થાય છે. એમ હોવા છતાં પણ જો કર્મસત્તા માનવામાં ન આવે, તો તે

ભોગ્યનો જ અભાવ થવાનો, અને તેના અભાવમાં ભોક્તાપણાનો અભાવ પણ જરૂર થવાનો; માટે આવી વિપત્તિથી બચવાની ખાતર કર્મની સત્તા જરૂર માનવી જોઇએ, કારણ કે તે સિવાય જગતમાં કંઇ પણ કાર્ય થવાનું જ નહિ.

કિંચ, અમુક કાલમાં મગ પકાવવા છે, તથા મગમાં પાકવાનો સ્વભાવ છે, તે માટે અમુક સામગ્રીને મેળવવા પ્રયત્ન કરવો, તથા અવશ્ય પાકવાનો ભાવી ભાવ વિગેરે તમામની ઓળખાણ કરાવનાર શુભાશુભ કર્મનો ઉદય જ્યાં સુધી ન હોય, ત્યાં સુધી તેમાંથી કંઇપણ કાર્ય કરવાની ઓળખાણ થઇ શકેજ નહિ અને તે સિવાય કાર્ય પણ થઇ શકે નહિ. લોકમાં કહેવત છે કે ' बुद्धिः कर्मानुसारिणी ' માટે કહો કે કર્મસત્તા માન્યા સિવાય કોઇ પણ કાર્ય જગતમાં થઇ શકે ખરૂં કે ?, બીલકુલ નહિ. આથી એ ભાવ નીકળ્યો કે કાલ, સ્વભાવ, નિયતિ, પુરુષાર્થ વિગેરે કોઇથી કંઇપણ કામ થવાનુંજ નહિ, કેવલ કર્મસત્તા દરેક કાર્યોમાં સર્વોપરિ કારણસત્તાને ભોગવે છે, એમ જરૂર માનવું જોઇએ. કેટલાકોને પ્રયત્ન વિના પણ ધનનો ખજાનો પુણ્યના ઉદયથી મળી આવે છે, અને કેટલાકો બિચારા ઘણો પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ એક દમડી પણ મેળવી શકતા નથી. તથા નાના પ્રકારની ભોગસામગ્રી પણ નાના પ્રકારની કર્મસત્તા માન્યા સિવાય ઘટી શકે તેમ નથી.

પ્ર૦ નિયતિથી અનેક પ્રકારનાં વિચિત્ર કાર્યો જ્યારે જોવામાં આવે છે, ત્યારે કર્મને માનવાની શી જરૂર છે ?

ઉ૦ અવશ્યભાવીભાવરૂપ નિયતિ તો જ્યારે એક સરખી જ છે, ત્યારે વિચિત્ર પ્રકારનું કાર્ય થવામાં બીજું કયું કારણ હોઇ શકે ? જેમ આકાશમાંથી એક સરખું જલ પડવા છતાં પણ ઉપર ભૂમિ, દુર્ગન્ધિ ભૂમિ, કડવી ભૂમિ વિગેરેમાં પડવાથી જમીનના ભેદને લઇને જલમાં પણ ખારાપણું, દુર્ગન્ધિપણું, કડવાપણું, મધુરપણું વિગેરે ભેદો જોવામાં આવે છે, એ વાત સકલજન પ્રસિદ્ધ છે. તેમ એક સ્વરૂપવાળી નિયતિની સાથે પણ જ્યાં સુધી કાર્યમાં વિચિત્રપણું પેદા કરનારી કોઇ જૂદી વ્યકિતને માનવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી તેમાં વિચિત્રપણું કદાપિ આવી શકવાનું જ નહિ.

પ્ર૦ નિયતિ સહિત સ્વભાવને લઇને કાર્યોમાં વિચિત્રપણાની ઉપપત્તિ જ્યારે થઇ શકે છે, ત્યારે કર્મ માનવાની શી જરૂર છે ?

ઉ૦ આપે તો ઘણું સારૂં કહી બતાવ્યું, જ્યારે નિયતિ સહિત સ્વભાવથી કાર્યમાં વિચિત્રપણું આવે છે; ત્યારે નપુંસક જેવી આપની નિયતિને માનવાની જ શી જરૂર છે ? સાફ સાફ કહો કે, કેવલ વિચિત્ર સ્વભાવથી કાર્યમાં વિચિત્રપણું આવે છે.

પ્ર૦ નિયતિ સહિત વસ્તુસ્વભાવ કહેતાં નિયતિનો પરિપાક સમજવો, અને તે પણ નિયતિથી કંઇ જૂદો નથી, માટે જે કાર્ય થાય છે, તે નિયતિથી જ થાય છે; એ વાત જે અમોએ પ્રથમ જણાવી હતી, તેમાં કોઇ પણ દોષને જ્યારે અવકાશ જ નથી, ત્યારે શા માટે ખોટો આક્ષેપ કરવો જોઇએ ?

ઉ૦ વસ્તુના પરિપાકમાં જો નિયતિને કારણ તરીકે માનવામાં આવે તો નિયતિમાં એક સરખાપણું હોવાથી એક ઠેકાણે વસ્તુનો પરિપાક થવાથી તમામ ઠેકાણે વસ્તુનો પરિપાક થયો જોઇએ. નિયતિનો અર્થ તો અવશ્યભાવીભાવરૂપ છે. અર્થાત્ 'જે થનારૂં હશે, તે થશે' આવી રીતે અનાગત કાલને અવલંબન કરનાર છે, અને પરિપાક શબ્દ તો સિદ્ધ વસ્તુને કહી બતાવે છે, ત્યારે આપ જ બતાવો કે, નિયતિ કહેવી અને તેનો પરિપાક પણ સાથે માનવો, આ બે વાતો માતા વંધ્યાની માફક કેવી રીતે ઘટવાની ? તેનો વિચાર કરશો. માટે કોઇ પણ રીતે નિયતિને કારણ માનવાથી કાર્યની વિચિત્રપણાની ઉપપત્તિ થઇ શકવાની જ નહિ. એકાન્તથી નિયતિવાદ માનવામાં શાસ્ત્રનો ઉપદેશ પણ નકામો થઇ જવાનો. કારણકે ઉપદેશ વિના પણ જે અવશ્ય ભાવિભાવ છે (થનાર જ છે), તે તો થયા જ કરશે; તો પછી ગુરુએ શિષ્યને, પિતાએ પુત્રને, રાજાએ પ્રજાને, ઇશ્વરે પોતાના ભક્તોને ઉપદેશ દેવાની શી જરૂર છે ? તથા યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન. સમાધિ, વૈરાગ્યાનુષ્ઠાન વિગેરે તમામ નિષ્ફળ થઇ જવાના. જ્યારે થવાનું હશે, ત્યારે થશે જ, થયા જ કરે છે એવો નિયમ છે, ત્યારે ઘણા ભારે કષ્ટાનુષ્ઠાન કરવાની શી જરૂર છે ? તથા ભોજન વિગેરે માટે પણ ઉદ્યમ કરવાની શી જરૂર છે ? આ તમામ વિપત્તિયોથી બચવાની ઇચ્છાવાળાએ નિયતિવાદને બીલ્કુલ ન માનવો જોઇએ.

અ૦ નિયતિવાદમાં અનેક દોષો આવતા હોવાથી તેનો

ત્યાગ તો અમોને પણ ઇષ્ટ છે, પરન્તુ સ્વભાવવાદ માનવામાં જ્યારે કોઇ પણ જાતની અડચણ નથી; ત્યારે તેને શા માટે ન માનવો જોઇએ ?

૯૦ જ્યાં સુધી સ્વભાવનો અર્થ સમજાવવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી વિચિત્ર કાર્યો તેનાથી પેદા થાય છે; એમ કેવી રીતે માની શકાય ? સ્વભાવ શબ્દ, બે શબ્દો મળીને બનેલ છે, એક સ્વ અને બીજો ભાવ, આ બેનો સમાસ થવાથી સ્વભાવ એવો શબ્દ નિષ્પન્ન થયો છે. તેમાં સ્વપદનો કાર્ય અથવા કારણ એ બેમાંથી એક અર્થ તો જરૂર માનવો પડશે, તેમાં કાર્ય અર્થ કરવાથી વિચિત્ર કાર્યની સત્તાથી કાર્યમાં વિચિત્રપણું આવવાનું એવો અર્થ થવાનો, અર્થાત્ કાર્યથી કાર્ય થાય છે. આ વાતને તો કોઇપણ બુદ્ધિશાલી માની શકે તેમ નથી. જ્યારે ઘડાથી ઘડાની ઉત્પત્તિ થાય છે, એમ માનવામાં આવે, ત્યારે તો દંડ, ચક્ર, ચીવર, માટી, કુંભાર વિગેરે તમામ કારણો અજાગલસ્તનની માફક નકામાંજ થઇ જવાનાં, અને તે વાત તો અનુભવથી પણ વિરુદ્ધ છે. માટે કાર્યરૂપ સ્વભાવથી કાર્યમાં વિચિત્રપણું આવે છે.' એ વાત બીલકુલ માનવા લાયક નથી.

હવે રહ્યો બીજો પક્ષ, તેમાં પણ 'કારણસત્તાથી કાર્યમાં વિચિત્રપણું આવે છે.' આવો જ્યારે અર્થ થયો, ત્યારે તે વાત તો દરેકને ઇષ્ટ જ છે; કેમકે કારણમાં જ્યારે વિચિત્ર કાર્ય પેદા થવાની શકિત હોય છે, ત્યારે જ કાર્યમાં વિચિત્રપણું આવે છે અને તે કારણ પણ કર્મ સિવાય બીજું કોઇ

પણ સમજવું નહિ, કેમકે આપનો સ્વભાવ શબ્દ જ એવો છે, કે કર્મની સત્તા સિદ્ધ કરી બતાવે છે. માટે આપ જ બતાવો, આપનો સ્વભાવવાદ કયાં રહ્યો ? સ્વ અને ભાવની સાથે કર્મધારય સમાસ કરવાથી સ્વભાવ તો દરેકની ઉપર એકસરખો જ્યારે સિદ્ધ થાય છે, ત્યારે સ્વભાવરૂપ કારણમાં કોઈપણ પ્રકારનો ભેદ ન હોવાથી એક કાલમાં આખા જગતની ઉત્પત્તિ આપના સ્વભાવવાદ પ્રમાણે કેમ ન થઇ શકે ? માટે સ્વભાવ પણ કેવલ અનાદરણીય જ છે, એમ જરૂર માનવું જોઇએ.

પ્ર૦ તે તે કાલની સહાયતાને લઇને સ્વભાવ જ જગતની ઉત્પત્તિમાં કારણભૂત છે, તો પછી એક કાલમાં આખા જગતની ઉત્પત્તિની આપત્તિ અમારે ત્યાં કેવી રીતે આવી શકે ?

ઉ૦ જ્યારે તે તે કાલની સહાયતાથી સ્વભાવ તમામ કાર્ય કરે છે, ત્યારે તો સ્વભાવવાદ માનવો જ નકામો છે. કેમકે સ્વભાવથી કોઈપણ કાર્યની ઉત્પત્તિ જ્યારે ન બની શકી, ત્યારે કાલનો આશ્રય લેવો પડયો, તો પછી કાલને એકલાને જ કારણ તરીકે માનો. સ્વભાવવાદ માનવાની શી જરૂર છે ? અને તેમાં પણ વક્તવ્ય તો જરૂર રહેવાનું. કારણકે જ્યારે બીજા કારણની અપેક્ષા બીલકુલ નથી, ત્યારે તેવા એકલા બિચારા નપુંસકપ્રાય કાલથી શું ? કંઇ પણ કાર્ય થઇ શકવાનું ખરૂં ? બીલકુલ નહિ.

સમયરૂપ કાલ પણ જ્યારે દરેકની ઉત્પત્તિમાં એકસરખી રીતે કારણ છે. ત્યારે એક ઘડાની ઉત્પત્તિદશામાં જગ-

તુના તમામ ઘડાની, તથા તમામ કપડા વિગેરે વસ્તુની ઉત્પત્તિ કેમ ન થઇ શકે ?

તથા ઋતુવિભાગને લઇને જે કાર્યોત્પત્તિ જણાવવામાં આવી, તે પણ જ્યારે કાલ પોતે જ ઔપચારિક પદાર્થ છે, ત્યારે ઋતુવિભાગ પણ આરોપિત હોવાથી તે દ્વારા કાર્યોત્પત્તિ પણ બીલકુલ થવાની નહિ, તથા અમુક ઋતુમાં અમુક ફૂળે છે, વિગેરે કાર્યો પણ કાલને લઇને સમજવાં નહિ, કિન્તુ તે તે દ્રવ્યોમાં શક્તિ જ એવા પ્રકારની છે કે સામગ્રીસમુદાય મળવાથી અમુકે અમુક ટાઇમમાં ફળવું, આટલાં આયુષ્ય પુદ્ગલો ભોગવ્યા બાદ જ તે તે કર્મોના સંબંધથી ઋતુધર્મ આવે છે, માટે કેવલકાલવાદ પણ નિયતિ સ્વભાવની માફક નકામો સમજવો.

તથા પુરુષાર્થવાદ પણ કેવલ માનવાથી કામ ચાલે તેમ નથી, અનેક પ્રકારનો પુરુષાર્થ કરવા છતાં પણ જ્યાં સુધી ભવ્યત્વનો પરિપાક ન થાય, ત્યાં સુધી મોક્ષના સાધનભૂત સમ્યગ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ કારણસમુદાયની જોગવાઇ મળવાની જ નહિ.

પુરુષાર્થ કરવા છતાં પણ કર્મ જ્યાં ઉલટું હોય, ત્યાં ધાર્યું કાર્ય કદાપિ સિદ્ધ થઇ શકવાનુંજ નહિ. રાવણ,દુર્યોધન, કોણિક વિગેરે લોકોએ અનેક પ્રકારના પ્રયત્નો કર્યા, તો પણ તેઓ પોતાની ઇષ્ટ સિદ્ધિમાં સફળતા મેળવી શકયા જ નહિ. માટે કેવલ પુરુષાર્થ પણ કામ આવવાનો નહિ.

તેવી રીતે કેવલ કર્મ પણ કોઇ કાર્ય કરી શકવાનું જ

નહિ, ભાગ્ય સુન્દર હોવા છતાં પણ જો ઉદ્યમ વિગેરે કારણ-સામગ્રી પાસે ન હોય, તો કંઇ પણ તેવું કાર્ય કરી શકવાનો જ નહિ. જો કેવલ કર્મથી કાર્યની ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે, તો જગત્‌માં જેટલા પ્રયત્નો જોવામાં આવે છે, તે તમામ નિષ્ફળ થઈ જવાના, ખાલી ઘરમાં જ ચૂપ ચાપ બેસી રહેવું જોઇએ; કોઇ પણ કાર્ય માટે કંઇ પણ ઉદ્યમ કરવો જોઇએ નહિ. માટે કેવલ કર્મ પણ નકામું છે.

જ્યારે કેવલ એક એકને કારણ માનવાથી આપસમાં અનેક પ્રકારનો ઝઘડો પેદા થયો, ત્યારે તેનો નિર્ણય કરવા માટે સ્યાદ્વાદ મહાનરેન્દ્રની પાસે આવી પોતપોતાના અભિપ્રાયો તે દરેકે સમજાવ્યા તેને ધ્યાનમાં લઇ, 'કોઇએ આપસમાં ઝઘડો કરવો નહિ, કેમકે દરેકના અભિપ્રાયો કોઇ કોઇ અપેક્ષાએ સત્ય છે; તો આપસમાં ઝઘડો કરવાની શી જરૂર છે ? માટે આપસમાં તમામ મળી જાઓ. એક બીજાના કાર્યોમાં એક બીજાએ સહાયતા કરવી, તેથી તમામ કાર્યોની સિદ્ધિ થવાની.' આ પ્રમાણે શાન્તિ પૂર્વક દરેકને જેવી રીતે સમજાવ્યા, તે પ્રકાર પણ બતાવવામાં આવે છે—

કાલ, સ્વભાવ, નિયતિ, પુરુષાર્થ અને કર્મ આ પાંચેનો સમુદાય મળી જે કાર્ય કરી શકે તેમ છે, તે કાર્ય પ્રત્યેકથી કદાપિ થવાનું નહિ. તે વાત દૃષ્ટાન્ત દ્વારા સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. જેમ મગ પકાવવા માટે અગ્નિનો સંયોગ કરી તપેલીમાં આંધણ મુકી મગ નાખવા વિગેરે કાર્ય પુરુષાર્થનું છે. આટલા કામ માટે જરૂર પુરુષાર્થની મદદ લેવી જ જોઇએ.

આટલી પુરુષાર્થદ્વારા ક્રિયા કરવા છતાં પણ તત્કાલ ન પાકતાં જ્યારે તેનો કાલ પૂરો થયા બાદ મગ પાકે છે, ત્યારે તેટલા ટાઇમમાં મગ વિગેરેને પકાવવાનું કામ કાલનું છે; એમ જરૂર માનવું જોઇએ. આટલા ટાઇમમાં અમુકનું પાકવું, આટલામાં નહિ. એ પ્રકારે જે કામ કાલ કરી આપે છે, તે કામ પુરુષાર્થથી કદાપિ થઇ શકવાનુંજ નહિ; માટે જ્યાં ટાઇમનું કામ હોય, ત્યાં કાલની મદદ જરૂર લેવી જોઇએ.

તે છતાં પણ કાર્ય રોકાય છે, કેમકે આટલું કામ કરવા છતાં પણ જે મગમાં પાકવાનો સ્વભાવ હોય તે જ મગ પાકે છે, બીજા તો જેવાને તેવા જ રહે છે. માટે એથી એ સમજવું જોઇએ કે જેનો પરિપાક થવાનો સ્વભાવ હોય, તેનો જ પરિપાક થાય છે, બીજાનો નહિ. માટે સ્વભાવ પણ આટલું કામ કરવામાં ઘણો ઉપયોગી છે. આવા કામ માટે સ્વભાવની મદદ પણ જરૂર લેવી જ જોઇએ.

તથા પકાવવાના કામમાં જો તેના કર્મોએ પ્રેરણા કરી ન હોત, તો તેને કદાપિ પકાવવાના ઉદ્યમ કરવાનું મન થાત જ નહિ. અથવા ઉલટું કામ કરી નાખત, માટે કહો મગને [illegible] વવાની ક્રિયામાં કર્મને પણ કારણરૂપે જરૂર માનવું [illegible] આથી એ ભાવ નિકળ્યો કે મગ પકાવવાની ક્રિયામાં [illegible] મદદગાર છે, અર્થાત્ કર્મ પણ પકાવવાના [illegible] કરતું હોવાથી તે પણ તે રૂપે કારણ છે.

તે તમામ સામગ્રી દ્વારા મગ તૈયાર [illegible]

તેને ભવિતવ્યતારૂપ કારણ ન હોય, તો ચૂલા ઉપરથી ઉતારતી વખતે જ તપેલી ઉંધી વળી ચૂલામાં પડી જાત. જ્યારે એમ થયું નથી, ત્યારે સમજવું જોઇએ કે સંપૂર્ણ કાર્યને બરાબર પાર ઉતારવામાં નિયતિ પણ જરૂર કારણરૂપ છે, માટે આટલા કામ માટે નિયતિની પણ જરૂર મદદ હોવી જોઇએ.

હવે આપ જ વિચારો કે આ પાંચ કારણની સત્તા માન્યા સિવાય કોઇ પણ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય ખરી કે ? એકલા કાલ વિગેરેથી કોઇ પણ કાર્ય થાય ખરૂં ? અર્થાત્ નહિ. અતએવ દરેક આપસમાં હળી મળીને કાર્યો કરે છે, તે વાત સારી રીતે સમજવી. તેમાં પણ જો લગાર ઉંડો વિચાર કરી તત્ત્વની મીમાંસા કરવામાં આવે તો કર્મમાં સર્વ અન્તર્ગત હોવાથી તેવા તેવા રૂપથી કર્મની સત્તા માનવામાં પણ કોઇ જાતના કાર્યમાં અડચણ આવે તેમ નથી. તે પણ લગાર વિચારકદષ્ટિથી સમજાવવામાં આવે છેઃ—

તેમાં સ્વભાવ અને નિયતિ તો કર્મના વિશેષપરિણામરૂપ છે. જેમકે જ્ઞાનાવરણનો જ્ઞાનને આચ્છાદન કરવાનો સ્વભાવ છે, દર્શનાવરણનો દર્શનને રોકવાનો સ્વભાવ છે, વેદનીયનો આત્મીય સ્વાભાવિક સુખને તિરોભાવ કરવાનો સ્વભાવ છે, મોહનીયનો સ્થિરતારૂપ ઉચ્ચ કોટિના ચારિત્રને રોકવાનો સ્વભાવ છે, આયુષ્યનો મનુષ્યનું આયુષ્ય વિગેરે ભોગવવાનો સ્વભાવ છે, નામકર્મનો શરીર, ઇન્દ્રિયો, અંગોપાંગ, ગતિ, જાતિ વિગેરેને પ્રાપ્ત કરાવવાનો સ્વભાવ છે, ગોત્રનો ઉચ્ચ નીચ

ગોત્રમાં જન્મ પ્રાપ્ત કરાવવાનો સ્વભાવ છે અને અન્તરાયનો દાન, લાભ વિગેરે કાર્યોમાં વિઘ્નો કરવાનો સ્વભાવ છે. જ્યારે આવી રીતે સ્વભાવ કર્મમાં રહેલ છે, અને તે જ્યારે સ્વભાવના કામ વખતે મદદ કરવા માટે તૈયાર છે, ત્યારે તેટલા માટે સ્વભાવને જૂદો માનવાની કંઇ પણ જરૂર નથી.

નિયતિ પણ કર્મની નિકાચિત અવસ્થા વિશેષરૂપ જ છે, કેમકે નિકાચિતપણે જે કર્મો બાંધેલાં હોય છે, તે અવશ્ય ભોગવ્યા સિવાય છૂટતાં જ નથી અને અવશ્ય ભાવિભાવરૂપ નિયતિ પણ તે જ અર્થને જ્યારે કહી બતાવે છે, તો પછી તેને પણ જૂદી માનવાની શી જરૂર છે ? જે ભોગાવળી કર્મ હોય છે, તે તો અવશ્ય ભોગવવુંજ પડે છે; માટે તેને પણ કર્મથી જૂદી માનવાની જરૂર નથી.

જ્યાં સુધી વીર્યાન્તરાયનો ક્ષયોપશમ અથવા ક્ષય થયો ન હોય, ત્યાં સુધી કોઇપણ કાર્ય કરવામાં ઉત્સાહ થઇ શકે જ નહિ અર્થાત્ કોઇપણ કાય કરવામાં પોતાનું વીર્ય ફોરવી શકાય જ નહિ. અને તે વિના કાર્ય કરવામાં ઉદ્યમ પણ ન થાય; માટે આપ જ બતાવો કે આવી રીતે વિચાર કરતાં પુરુષાર્થ પણ વીર્યાન્તરાય કર્મના ક્ષયોપશમરૂપ અથવા ક્ષયસ્વરૂપ પરિણામવિશેષ છે; ત્યારે તેને પણ સર્વથા કર્મથી જૂદો કેવી રીતે માની શકાય ?

કાલ પણ જીવાજીવ પદાર્થનો સ્થિતિ વિગેરે પર્યાય જ છે. અને તે પર્યાયો તો તેનાથી સર્વથા જૂદા છે જ નહિ.

અર્થાત્ કથંચિત્ એકયરૂપ છે. તેમાં કર્મોની સ્થિતિરૂપ કાલ પણ તે કર્મની અન્તર્ગત હોવાથી તેને પણ કથંચિત્ કર્મથી જૂદો માનવાની જરૂર નથી.

ભાવાર્થ—જ્યારે કાલ, સ્વભાવ, નિયતિ અને પુરુષાર્થ આ ચારે પણ કર્મથી સર્વથા જૂદા જ નથી, તો પછી તેને જૂદા માનવાની શી જરૂર ? અને કથંચિત્ ભેદને લઇ જૂદા માનવામાં પણ અડચણ જેવું નથી; કિન્તુ કાર્ય તો પાંચેનો સમુદાય મળીને જ કરે છે. એ વાત ખાસ ખ્યાલમાં રાખવી. આ ખુલાસો કથંચિદ્ ભેદપક્ષનો સમજવો, અને કથંચિદ્ અભેદપક્ષમાં તો દરેક કાર્યોમાં કર્મ પોતે જ તે તે રૂપથી કારણ છે. બીજા તો તેની અન્તર્ગત હોવાથી પૃથક્ રૂપે કારણ નથી, એ પણ સાથે ભૂલવા જેવું નથી. આ વાતનો વિશેષ ખુલાસો નયચક્ર, શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય વિગેરે ગ્રન્થો જોવાથી સૂક્ષ્મદષ્ટિવાળાઓને જરૂર થઇ શકશે. ઇતિ શમ્.

આસ્રવ તત્ત્વ-નિરૂપણ.

બન્ધના કારણરૂપ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય તથા મન વચન અને કાયાના વ્યાપારરૂપ યોગો; આ પાંચનું આસ્રવ નામ છે.

ભાવાર્થ—જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય, આયુષ્ય, નામ, ગોત્ર અને અન્તરાય. આ આઠ પ્રકારનાં

કર્મબન્ધના કારણરૂપ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને કાયિક, વાચિક અને માનસિક વ્યાપારરૂપ યોગ; આ તમામનું આસવ નામ છે. ઉપર્યુક્ત તમામ પદાર્થો, કર્મના આવવાના કારણરૂપ હોવાથી તેઓને આસવરૂપે ગણાવવામાં આવેલ છે; સાંરાંશ-શુભાશુભ કર્મ બન્ધનના હેતુ હોવાથી મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને પ્રમાદયુકત કાયિકાદિ યોગના વ્યાપારને આસવો સમજવા.

અતત્ત્વમાં જે તત્ત્વપણાની બુદ્ધિ કરવી, તે મિથ્યાત્વ કહેવાય.

અવિરતિની વ્યાખ્યા.

હિંસા, અસત્ય, ચોરી, વિષયાસકિત, અસંતોષ (મમતાભાવ) આ પાંચે દુર્ગતિનાં કારણ હોવાથી તેમાં જે પ્રવૃત્તિ કરવી-આસકત થવું તે અવિરતિ કહેવાય. જ્યાં સુધી આ પાંચનું સામ્રાજ્ય હોય, ત્યાં સુધી યોગના પ્રથમ અંગરૂપે યમમાં પ્રવૃત્તિ કદાપિ થવાની જ નહિ, અને તે સિવાય આગલની તો વાત જ શી કરવી ? માટે આ પાંચે શુદ્ધ આચરણ રૂપ સંવરના પ્રતિબન્ધક હોવાથી તેનો ત્યાગ જ્યાં સુધી ન થાય ત્યાં સુધીના તેવા પરિણામને અવિરતિ કહેવામાં આવે છે. તેનો સંક્ષેપથી અર્થ પણ સમજાવવામાં આવે છે. વિષય, કષાય, પ્રમાદ વિગેરેથી પરિણત થયેલ આત્માએ શારીરિક, વાચિક અને માનસિક વ્યાપાર દ્વારા પ્રાણીઓના પ્રાણોને જે જુદા કરવા, તેનું નામ હિંસા સમજવી. પાંચ ઇન્દ્રિયો, કાયિક

શકિત, વાચિક શકિત, માનસિક શકિત, શ્વાસોચ્છ્વાસ અને આયુષ્ય આ દશની જૈનદર્શનમાં પ્રાણ સંજ્ઞા છે. અથવા ઇરાદાપૂર્વક દ્વેષબુદ્ધિથી પ્રાણીઓના પ્રાણનો જે વિનાશ કરવો, તેનું નામ હિંસા સમજવી.

પ્રમત્ત અવસ્થાને લઇને સાચી વસ્તુને જાણવા છતાં પણ નિષેધ કરવો અને ખોટી વાતનું પ્રતિપાદન કરવું, તેનું નામ મૃષાવાદ સમજવું. ભાવાર્થ—જીવ છે જ નહિ, પરલોક નથી, સ્વર્ગ નથી, નરક નથી વિગેરે જે બોલવું, તે સાચી વસ્તુનો નિષેધ કર્યો ગણાય.એક ચોખાના દાણા જેટલો આત્મા છે,અંગુઠાના પર્વ જેટલો છે, અથવા વ્યાપક છે એ વિગેરે પ્રતિપાદન કરવું, તે અસત્યનું પ્રતિપાદન કહેવાય. તથા જે વચન બોલવામાં બીજાના પ્રાણોનો નાશ થતો હોય, તેવું વાકય દ્રવ્યથી સત્ય છે, તો પણ ભાવથી અહિંસાનું ઉચ્છેદક હોવાથી તે પણ અસત્ય જ સમજવું અર્થાત્ જે વચનથી બીજાને આઘાત પહોંચે, તેવું જે બોલવું તે પણ અસત્ય જ સમજવું.

બીજાના ધનને આક્રમણ કરી, અથવા ચોરી કરી તથા શાસ્ત્રમાં નિષિદ્ધ આચરણ કરી જે ગ્રહણ કરવું, તે ચોરી સમજવી. આ ચોરી પણ બીજાના પ્રાણને નાશ કરવામાં કારણરૂપ હોવાથી અથવા બીજાના મનને આઘાત પહોંચાડવામાં કારણરૂપ હોવાથી તે પણ વસ્તુગતે વિચાર કરતાં હિંસારૂપ છે, માટે તેનું આચરણ ઘણું જ ખરાબ છે, તે પણ દુર્ગતિનું સાધન છે. માલિકની આજ્ઞા સિવાય તૃણ, ઘાસ જેવી હલકી ચીજને ગ્રહણ કરવી તે પણ

ચોરી સમજવી; અર્થાત્ કોઇ પણ ચીજ રજા સિવાય લેવી; તે તમામ ચોરી સમજવી.

વેદ મોહનીય કર્મની ઉદયાવસ્થામાં રાગ પરિણામ દ્વારા આપસમાં સંબન્ધ થવાથી વૈષયિક સુખને માટે સ્ત્રી-પુરુષનો આપસમાં જે વિલક્ષણ સંયોગવિશેષ, તેનું નામ અબ્રહ્મ (મૈથુન) સમજવું. તથા સ્વયમેવ કામોદ્રકની ચેષ્ટા કરવી, તે પણ તે જ સમજવું. અથવા વેદ મોહનીયની ઉદયાવસ્થામાં સ્ત્રી-પુરુષના શરીરમાં આપસમાં વિલક્ષણ સંયોગ થવાથી જે રાગપરિણામ, તેનું નામ પણ અબ્રહ્મ સમજવું.

પ્રમાદદ્વારા બાહ્ય અને આભ્યન્તર તમામ ચીજોની અન્દર અસંતોષકારક જે મમતાભાવ કરવો, તેનું નામ પરિગ્રહ સમજવું.

કષાયની વ્યાખ્યા.

કષાયશબ્દમાં બે શબ્દો મળેલા છે. એક કષ અને બીજો આય. કષધાતુ, ગતિ અને હિંસા અર્થમાં હોવાથી જેમાં આપસમાં એક બીજાના દુઃખનું નિમિત્તપણું હોય, તે કષ અર્થાત્ કષથી સંસાર સમજવો, અને આય શબ્દનો પ્રાપ્તિ અર્થ હોવાથી તે સંસારની પ્રાપ્તિ જેના દ્વારા થાય, તેનું નામ કષાય સમજવું-અર્થાત્ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ આ

ચારનું કષાય નામ છે. તેના પણ ચાર ભેદો છે. અનન્તાનુબન્ધિ, અપ્રત્યાખ્યાન, પ્રત્યાખ્યાન અને સંજ્વલન.

આત્માના સમ્યગ્દર્શનરૂપ મૂલગુણને દબાવનાર અને અનન્તો કાલ સંસાર-ચક્રમાં રખડાવનાર કોઇ હોય, તો તે માત્ર અનન્તાનુબન્ધિ કષાય સમજવો, આ કષાયનો ઉદય ઘણો જ ખરાબ છે, દુર્ગતિમાં ઘણું જ દુઃખ અપાવનાર છે.

જેનો ઉદય સમ્યગ્દર્શનરૂપ આત્માના મૂલગુણનો ઘાતક નથી, તો પણ લગાર માત્ર વ્રત નિયમ કરવામાં પણ પ્રતિબન્ધક હોવાથી તેને અપ્રત્યાખ્યાન કષાય કહેવામાં આવે છે. ભાવાર્થ—આ કષાયના ઉદયમાં સમ્યક્ત્વને બાધ પહોંચતો નથી, કિન્તુ ગૃહસ્થોના બાર નિયમો તથા ત્યાગી મહાત્માઓના પાંચ મહાવ્રતોમાંથી કોઇપણ વ્રતને અથવા કોઇ પણ નિયમને આચરવાની બુદ્ધિ થતી જ નથી. શુદ્ધ આચરણ રૂપ ચારિત્રનો ઘાતક અને તિર્યંચ વિગેરે ગતિનો પોષક હોવાથી આ કષાયનું નામ અપ્રત્યાખ્યાન સમજવું.

જેના ઉદયમાં સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિમાં બાધા ન પહોંચે, તથા ગૃહસ્થોને પણ પોતાના ગૃહસ્થધર્મના અનુસારે બાર વ્રતો પાળવામાં વિઘ્ન પણ ન પહોંચે, તે કેવલ મહાવ્રતરૂપ ત્યાગી મહાત્માઓના યોગના અંગરૂપ યમનો પ્રતિબન્ધક હોવાથી તેનું પ્રત્યાખ્યાન કષાય નામ સમજવું.

જેનો ઉદય, ઉચ્ચકોટીના પરમવિશુદ્ધ યથાખ્યાત ના-

મના ચારિત્રની પ્રાપ્તિમાં વિઘ્નરૂપ છે, તો પણ સામાન્ય રીતે પાંચ મહાવ્રતોને પાળવામાં લગાર માત્ર પણ પ્રતિબન્ધક ન હોવાથી, તેનું સંજ્વલન કષાય નામ સમજવું. ભાવાર્થ— ઉચ્ચકોટીવાળું પરમયોગી અવસ્થાનું જે ચારિત્ર, અગીયારમા, બારમા અને તેરમા ગુણસ્થાનકમાં પરમશાન્તિ જે દ્વારા અનુભવાય છે, તેની પ્રાપ્તિમાં જેનો ઉદય વિઘ્નરૂપ છે; તો પણ પાંચ મહાવ્રત પાળનારને વચમાં વચમાં થોડો કષાયભાવ આવવાથી વ્રતમાં સ્ખલનારૂપ અતિચારનું જે કારણ હોય, તે સંજ્વલન કષાય કહેવાય.

એવી રીતે વિચાર કરતાં કષાયના અવાન્તર ઘણા ભેદો છે. પરન્તુ અત્ર તે તમામનું વિવેચન કરવાથી એક મ્હોટો ગ્રન્થ થઇ જાય તેમ છે. માટે અત્ર તો માત્ર દિગ્દર્શનરૂપે જ સમજાવવામાં આવ્યું છે. તેનું વિશેષ વિવેચન કર્મગ્રન્થ, કર્મપ્રકૃતિ, પંચસંગ્રહ, તત્ત્વાર્થવૃત્તિ, લોકપ્રકાશ, વિશેષાવશ્યક, પન્નવણા વિગેરેમાં ઘણુંજ વિસ્તારથી કરવામાં આવેલ છે, વિશેષ જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ તે ગ્રન્થોને જોઇ પોતાની ઇચ્છાની તૃપ્તિ કરવી.

યોગ.

મન, વચન અને કાયાની સારી અથવા ખોટી ચેષ્ટાને આ ઠેકાણે યોગ કહેવામાં આવે છે, તથા ઇન્દ્રિયોના વિષયાસક્તિરૂપ વ્યવહારને પણ આસવ સમજવો, તે સિવાય પચ્ચીસ ક્રિયાઓ પણ આસવરૂપે સમજવી. એવી રીતે આસવના ઘણા ભેદો

છે, ઉપર્યુક્ત આસ્રવના મૂલ બે ભેદો છે. શુભ અને અશુભ: તેમાં શુભ કર્મને આવવાના કારણરૂપ શુભ 'પરિણામનું' શુભ આસ્રવ નામ છે. અને અશુભ કર્મને આવવાના કારણરૂપ અશુભ પરિણામનું અશુભ આસ્રવ નામે સમજવું–અર્થાત્ શુભ આસ્રવનું પુણ્ય નામ છે અને અશુભનું પાપ નામ છે.

હવે કયા કારણથી શુભ કર્મ આવે છે, અને કયા કારણથી અશુભ કર્મ આવે છે, તે પણ પ્રસંગોપાત્ત સમજાવવામાં આવે છે—

મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ્ય આ ચાર ભાવનાવાળા મનોયોગ દ્વારા શુભ કર્મો જ આવવાનાં અને મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય વિગેરેના અધ્યવસાયવાળા મનોયોગદ્વારા અશુભકર્મો જ આવે છે.

વાસ્તવિક જ્ઞાનદ્વારા વસ્તુનો પરિચય કર્યા બાદ બીજાને ઉપદેશ દ્વારા સમજાવવામાં જે વચનનો પ્રયોગ કરવો, તેવા વચનયોગ દ્વારા શુભ કર્મો આવે છે.

ગાલિ પ્રદાન, કલેશ કરવો, જૂઠા આક્ષેપો વિગેરે તમામને અશુભ વાચિક આસ્રવનાં કારણો સમજવાં.

સાવધાનતા પૂર્વક શરીરદ્વારા પ્રમાર્જન, પ્રતિલેખન વિગેરે ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવાથી શારીરિક શુભ આસ્રવો આવે છે, અર્થાત્ શરીરથી શુભ કર્મો આવે છે.

નિરન્તર છેદન, ભેદન, તાડન, તર્જન, આરંભ, સમારંભ

વિગેરે ક્રિયાઓ શરીરદ્વારા કરવાથી શરીરથી અશુભ કર્મો આવે છે.

આ સંક્ષેપથી આસ્રવનું નિરૂપણ સમજવું. વિશેષ જિજ્ઞાસુએ તત્ત્વાર્થવૃત્તિ, વિશેષાવશ્યક, ભગવતીસૂત્ર વિગેરે ગ્રંથો અવલોકવા.

પ્ર૦ બન્ધ થયા સિવાય આસ્રવની ઉપપત્તિ કદાપિ થઇ શકવાની જ નહિ, અને 'આસ્રવની પહેલાં પણ બન્ધ વિદ્યમાન છે.' એવું જો માનવામાં આવે તો આસ્રવો બન્ધનું કારણ છે એ કથન અયુક્ત ઠરવાનું. નિયમ પણ લોકમાં એવો છે કે જે જેનું કારણ હોય, તે તેના અભાવમાં કદાપિ પેદા થઇ શકે જ નહિ. જેમ પુત્રનું કારણ પિતા હોવાથી તેના અભાવમાં પુત્રની ઉત્પત્તિ થઇ શકતી નથી; તેમ બન્ધનું કારણ આસ્રવ હોવાથી આસ્રવની પહેલાં બન્ધની સત્તા બીલકુલ સંભવી શકે જ નહિ; માટે આસ્રવની ઉપપત્તિ થવી જ દુર્ઘટ છે.

ઉ૦ ઉપર્યુક્ત કથન યુક્તિવિકલ હોવાથી આદરણીય નથી. જેમ બીજમાં પહેલાના અંકુરની અપેક્ષાએ કાર્યપણું છે. અને તેથી આગળ થનાર અંકુરની અપેક્ષાએ કારણપણું છે. અને તેથી આગળ થનાર બીજની અપેક્ષાએ કારણપણું છે, તેમ આસ્રવમાં પણ પૂર્વના બન્ધની અપેક્ષાએ કાર્યપણું છે, અને તેથી આગળ થનાર બન્ધની અપેક્ષાએ કારણપણું છે. એવી રીતે બન્ધમાં પણ પૂર્વના આસ્રવની અપેક્ષાએ કાર્યપણું અને તેથી આગળ થનાર આસ્રવની અપેક્ષાએ કારણપણું છે, માટે આપસમાં એક બીજામાં કાર્ય–કારણપણું હોવાથી બીજ-અંકુ-

ઈની માફક અનાદિ કાલીન કાર્ય-કારણનો પ્રવાહ માનવાથી કોઇપણ જાતની અનુપપત્તિ છે જ નહિ. આવી પરિસ્થિતિમાં હોવા છતાં પણ જે દોષો આપવા તૈયાર થવું; તે જૈનદર્શનને બરાબર રીતે ન જાણવાનું ફલ છે, જ્યારે કોઇપણ પ્રકારની અનુપપત્તિ જ નથી, ત્યારે દોષને અવકાશ જ કયાં રહ્યો ?

ઉપર્યુકત બે પ્રકારના આસવો પણ મિથ્યાત્વ વિગેરેના ઉત્તર ભેદોના ઉત્કર્ષ-અપકર્ષની તરતમતાને લઇને અનેક પ્રકારના છે. તે આસવો પોતાની અન્દર સ્વસંવેદ્ય છે. અને બીજામાં ચેષ્ટા દ્વારા અનુમેય છે, અને આગમ પણ તે વાતને સારી રીતે ટેકો આપતો હોવાથી આગમપ્રમાણથી પણ સિદ્ધ છે.

ઇતિ શમ્.

બન્ધ તત્ત્વ-નિરૂપણ.

જેમ અગ્નિના કણીઆ લોઢાના ગોળામાં પ્રવેશ કરવાથી અગ્નિનાં પુદ્ગલો અને લોઢાનાં પુદ્ગલો બન્ને આપસમાં ઓતપ્રોત થઇ જાય છે. અથવા દુધમાં પાણી નાખવાથી દુધનાં અને પાણીનાં પુદ્ગલો આપસમાં એકમેક થઇ જાય છે. તેમ રાગ-દ્વેષના પરિણામથી પરિણત થયેલ આત્માના પ્રદેશો અને રાગાદિજન્ય અધ્યવસાય દ્વારા આવેલાં કર્મયોગ્ય પુદ્ગલોનો આપસમાં ઓતપ્રોતરૂપે મળવારૂપ જે સંબન્ધ; તેનું નામ બન્ધ સમજવું.

જેમ . . . [illegible]
રીતે થાય . . . [illegible]
ઉપર લાગવાથી ચીકાશવાળા થયેલા આત્માના પ્રદેશોની ઉપર કર્મયોગ્ય પુદ્ગલ વર્ગણા લાગવાથી તે બંનેનો જે એકમેક મળી જવારૂપ સંબન્ધ થવો તેનું નામ બંન્ધ સમજવું. અથવા મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય વિગેરે બન્ધહેતુજન્ય અધ્યવસાયોથી આર્દ્ર થયેલ આત્માના પ્રદેશોની ઉપર યોગ વિશેષદ્વારા જે ઠેકાણે અવગાહીને રહેલ છે, તે ઠેકાણે ચારે બાજુમાં રહેલ સૂક્ષ્મ અનન્તાનન્ત પ્રદેશવાળી કર્મયોગ્ય પુદ્ગલ વર્ગણાઓનો આપસમાં એકમેક મળી જવા રૂપ જે સંબન્ધ થવો; તેનું નામ બન્ધ તત્ત્વ સમજવું.

પ્ર૦ અમૂર્ત્ત એવા આત્માની પાસે કર્મ પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવા સારૂ જ્યારે હાથ, પગ વિગેરે કોઇપણ સામગ્રી છે જ નહિ, ત્યારે તે કેવી રીતે પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે?

ઉ૦ જેમ ચીકાશવાળા ચીકણા શરીર ઉપર હાથ, પગ દ્વારા ધૂળ ચોપ્યા સિવાય પણ સ્વાભાવિક રીતે ધૂળ લાગવાથી શરીર મલિન થઇ જાય છે: તેવીજ રીતે કર્મ અને જીવનો સંબન્ધ અનાદિ કાળનો હોવાથી દૂધ અને પાણીની માફક બંનેનો એક પરિણામ થવાથી આત્મા પોતેજ કાર્મણ શરીરના સંબન્ધ દ્વારા કર્મોને ગ્રહણ કરવાનો વ્યાપાર કર્યા કરે છે; તેમાં હાથ-પગની કંઇ જરૂર નથી; કિંચ-'સંસારાવસ્થામાં આત્મા સર્વથા અમૂર્ત જ છે' એમ તો અમે બીલકુલ માનતા

નથી. કિન્તુ 'કથંચિત્ મૂર્ત પણ છે.' એવી જ્યારે અમારી માન્યતા છે; ત્યારે ઉપર્યુક્ત શંકા અજ્ઞાનજન્ય છે; એમ કહેવામાં કંઇ પણ અડચણ નથી.

આવા પ્રકારના સ્વરૂપવાળો બન્ધ એક છે, તો પણ કાર્યના ભેદને લઇને પ્રકૃતિબન્ધ, સ્થિતિબન્ધ, અનુભાગબન્ધ અને પ્રદેશબન્ધ આવી રીતે તેના મૂળ ચાર ભેદો પાડવામાં આવ્યા છે. જેમ ક્રૂરતા, નીચતા, પંડિતપણું, ઉચ્ચપણું વિગેરે કાર્યોના ભેદને લઇને મનુષ્યોમાં ભિન્નતા જોવામાં આવે છે. તથા ખાધેલા એક જાતના આહારના પેટમાં ગયા પછી વાતાશય, પિત્તાશય, કફાયશ વિગેરે આશયોને લઇને રસ, મળ, તેમાં રસથી રુધિર, માંસ, ચરબી, હાડકાં, વીર્ય વિગેરે વિભાગો જોવામાં આવે છે; તેમ અત્ર પણ તે એક છે, તો પણ કાર્યના ભેદને લઇને તેના અનેક ભેદો થાય છે, તેમ બન્ધતત્ત્વના ઉપર્યુક્ત ચાર ભેદો છે. હવે તે ચારેનું સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવે છે—

અધ્યવસાયવિશેષને લઇને આહાર–પરિણામની માફક સ્થિતિ, અનુભાગ તથા પ્રદેશો ગ્રહણ કરવારૂપ જે કર્મનો પરિણામ થવો, તેનું નામ પ્રકૃતિબન્ધ જાણવું.

આત્માના પ્રદેશોની સાથે લાગેલી કર્મ વર્ગણાઓને સ્થિરતા સંપાદન કરવા રૂપ જે પરિણામવિશેષ, અર્થાત્ અમુક કર્મ આટલા વખત સુધી રહે અને અમુક આટલા સુધી રહે.

એવી જઘન્ય, મધ્યમ, ઉત્કૃષ્ટ સ્થિરતાને સંપાદન કરાવનાર પરિણામવિશેષનું નામ સ્થિતિબન્ધ સમજવું.

પ્રાયોગિક ક્રિયાદ્વારા ગ્રહણ કરેલ શુભાશુભ કર્મના પુદ્ગલોનો તીવ્ર મન્દ રસરૂપે જે અનુભવ કરવો, અર્થાત્ સારા નરસા વિપાકરૂપે જે ભોગવવા, તેનું નામ અનુભાગબન્ધ સમજવું.

ભાવાર્થ—આબાધા કાલને છોડી બન્ધ જ્યારથી થયો, ત્યારથી જ સમયે સમયે વિચિત્ર પ્રકારનાં સુખ–દુઃખરૂપે બાંધેલાં કર્મપુદ્ગલોને ભોગવવાં; તેનું નામ અનુભાગબન્ધ જાણવું.

પૂર્વોક્ત બન્ધનાં નિમિત્તોને લઈને કર્મપુદ્ગલોને એકઠાં કરવાં, તેને પ્રદેશબન્ધ સમજવો. સારાંશ–જે સ્થાનમાં આત્મા અવગાહીને રહ્યો હોય, તેમાં જે કર્મનાં પુદ્ગલો રહેલાં હોય, તે જ બન્ધમાં આવી શકે, બીજી જગ્યાએ રહેલાં નહિ. તેમાં પણ જે સ્નેહ ગુણવાળાં હોય, તે જ આત્માની સાથે જોડાય, બીજાં નહિ, તેમાં પણ જે સ્થિર હોય, તે કામમાં આવી શકે, અને જે ગમનશીલ હોય, તે તો વેગવાળાં હોવાથી જવાનાં જ, અને તે પણ દરેક આત્માના પ્રદેશમાં એકેકો પ્રદેશ, અનન્તાનન્ત કર્મવર્ગણાનાં પુદ્ગલોથી સંબદ્ધ છે. તેવી રીતે દરેક પ્રદેશોમાં સમજવું.

હવે તે ચારે બન્ધોનું કંઇક વિશેષ સ્વરૂપ બતાવવામાં આવે છે. પ્રકૃતિબન્ધના મૂળ આઠ ભેદ છે. જ્ઞાનાવરણીય,

દર્શનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય, આયુષ્ય, નામ, ગોત્ર અને અન્તરાય આ આઠ ભેદો છે.

જ્ઞાનાવરણનું સ્વરૂપ:

તેમાં જ્ઞાનાવરણીયના પાંચ ભેદ છે. ઇન્દ્રિયો અને મનોદ્વારા થતો એવો જે બોધ, તેનું નામ મતિજ્ઞાન સમજવું; તેને રોકનારું કર્મ, તે મતિજ્ઞાનાવરણ કહેવાય.

શાસ્ત્રદ્વારા થતા બોધનું નામ શ્રુતજ્ઞાન છે, તેને રોકનારૂં કર્મ, તે શ્રુતજ્ઞાનાવરણ કહેવાય.

જગતમાં રહેલ રૂપી પદાર્થોને સાક્ષાતકાર કરાવનાર જ્ઞાનને અવધિજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. તેને રોકનારૂં કર્મ, તે અવધિજ્ઞાનાવરણ કહેવાય.

બીજાએ વિચાર માટે ગ્રહણ કરેલ મનોદ્રંવ્યને સાક્ષાતકાર કરાવનાર મનઃપર્યવજ્ઞાનને રોકનાર, તે મનઃપર્યાય–જ્ઞાનાવરણ સમજવું.

તમામ લોકાલોકને સાક્ષાતકાર કરાવનાર કેવલજ્ઞાનને દબાવનાર કર્મનું નામ કેવલ–જ્ઞાનાવરણ સમજવું. જ્યાં સુધી તેનો ઉદય હોય, ત્યાં સુધી કેવલજ્ઞાન કદાપિ થઇ શકે જ નહિ. આત્માનો અસલી સ્વભાવ કેવલજ્ઞાન, તે જ મૂલગુણ છે; અને તેને દબાવનાર હોવાથી કેવલ–જ્ઞાનાવરણને મૂલગુણઘાતિ કહેવામાં આવે છે.

દર્શનાવરણનું સ્વરૂપ.

સામાન્ય-વિશેષ સ્વરૂપ પદાર્થને જે વિશેષરૂપે બોધ કરાવે, તે જ્ઞાન કહેવાય. સામાન્યરૂપે જે બોધ કરાવે, તે દર્શન કહેવાય. તેને રોકનારૂં કર્મ, તે દર્શનાવરણ સમજવું. તેના નવ ભેદ છે. ચક્ષુર્દર્શનાવરણ, અચક્ષુર્દર્શનાવરણ, અવધિદર્શનાવરણ, કેવલદર્શનાવરણ, નિદ્રા, નિદ્રાનિદ્રા, પ્રચલા, પ્રચલાપ્રચલા, સ્ત્યાનર્ધ્ધિ આ નવ ભેદ છે.

ચક્ષુદ્વારા થતા સામાન્ય બોધને અટકાવનારૂં કર્મ ચક્ષુર્દર્શનાવરણ કહેવાય, ચક્ષુ સિવાય ચાર ઇન્દ્રિયો અને મનોદ્વારા થતા સામાન્ય બોધને રોકનારૂં કર્મ અચક્ષુર્દર્શનાવરણ કહેવાય.

મૂર્ત-પુદ્ગલ વિષયક સામાન્યરૂપે થતા સાક્ષાત્કારને રોકનારૂં કર્મ અવધિદર્શનાવરણ કહેવાય. લોકાલોક વિષયક સામાન્યરૂપે થતા સાક્ષાત્કારને રોકનારૂં કર્મ, તે કેવલદર્શનાવરણ કહેવાય.

જેના ઉદયમાં સૂતેલા મનુષ્યને જગાડવામાં ક્લેશ ન થાય, કિન્તુ સુખેથી ઇસારા માત્રમાં જાગી જવા, એવી સ્વાપાવસ્થાનું નિદ્રા નામ સમજવું.

જેના ઉદયમાં સૂતેલા મનુષ્યને જગાડવામાં લગાર દુઃખ થાય અર્થાત્ લગાર કષ્ટથી જાગે, તેવી સ્વાપાવસ્થાને નિદ્રાનિદ્રા કહેવાય છે. પ્રથમની સ્વાપાવસ્થા કરતાં આની અન્દર જગાડવામાં ક્લેશ થાય છે, એટલી જ માત્ર વિશેષતા છે.

જેના ઉદયમાં ઉઠતાં બેસતાં જીવોને નિદ્રા આવ્યા જ કરે અને જગાડવામાં પણ પ્રથમની બે નિદ્રા કરતાં કલેશ વધારે થાય, તેવી સ્વાપાવસ્થાનું પ્રચલા નામ સમજવું.

જેના ઉદયમાં ચાલતાં રસ્તામાં પણ સ્વાપાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય, જગાડવામાં પણ તેને ઉપરની ત્રણ કરતાં વધારે કષ્ટ પડે, તે અવસ્થાવિશેષનું પ્રચલાપ્રચલા નામ સમજવું.

જેના ઉદયમાં દિવસે ચિન્તવેલ કાર્યોને રાત્રિમાં નિદ્રામાં ને નિદ્રામાં કર્યા કરે, પોતાને તેમાં કંઇ પણ ભાન રહે જ નહિ; અર્થાત્ હું શું કરૂં છું ? એ વાતનો ખ્યાલ બીલકુલ રહે જ નહિ, અને જગાડવામાં અત્યન્ત જબરજસ્ત દુઃખ થાય, તેવી સ્વાપાવસ્થાનું સ્ત્યાનર્દ્ધિ નામ સમજવું.

આ દરેક સ્વાપાવસ્થામાં દર્શનાવરણીય કર્મ ચૈતન્યશક્તિને દબાવી દે છે અર્થાત્ આત્માના ચૈતન્યરૂપે થતા પરિણામને અટકાવી દે છે. તેમાં પણ ઉત્તરોત્તર સ્વાપાવસ્થામાં ચૈતન્યશક્તિનો તરતમતાભાવરૂપે તિરોભાવ સમજવો.

નિદ્રા વિગેરે પાંચ પ્રકારનું દર્શનાવરણ કર્મ તો પ્રાપ્ત થયેલી દર્શનલબ્ધિને દબાવવામાં જ ઉદ્યમશીલ છે. અને ચક્ષુર્દર્શનાવરણ વિગેરે ચાર કર્મ તો દર્શનશક્તિના ઉદયને જ અટકાવનાર હોવાથી તે દર્શનશક્તિના મૂલઘાતકરૂપ છે.

વેદનીયનું સ્વરૂપ.

વેદનીય કર્મના બે ભેદ છે. એક સાત વેદનીય અને

બીજું અસાતાવેદનીય. પુણ્યનાં પુદ્દગલોનો જે સુખરૂપે અનુભવ કરવો, તે સાતાવેદનીય કહેવાય. અને પાપનાં પુદ્દગલોનો જે દુઃખરૂપે અનુભવ કરવો, તે અસાતાવેદનીય કહેવાય.

આ બેની અન્દર સાતાવેદનીય કર્મ જો કે વૈષયિક સુખને પ્રાપ્ત કરાવનારૂં છે; તો પણ વિષયાતીત અને સ્વસંવેદ્ય એવા આત્મીય સુખનું પ્રતિબન્ધક હોવાથી તે પણ નકામું જ સમજવું. જેમ કોઇ પોપટને સોનાના પાંજરામાં પૂરી તેને સારૂં સારૂં ખાવા આપે, છતાં પણ તે પોતાની સ્વતંત્ર મનોભીષ્ટ લાલસાઓ પૂરી ન થવાથી તેને બન્ધરૂપે માને છે. અર્થાત્ જંગલમાં સ્વેચ્છાએ વિચરવું, સ્વેચ્છાએ રમવું, સ્વેચ્છાએ ખાવું, પીવું વિગેરે મનોકામનાઓ તેવા બન્ધનમાં પૂરી થતી ન હોવાથી સોનાના પાંજરાને પણ જેવી રીતે તે બન્ધનરૂપ માને છે; તેમ મોક્ષાભિલાષી જીવો પણ સાતાવેદનીય કર્મજન્ય વૈષયિક સુખ-સામગ્રીને પણ બન્ધનરૂપ માની તેને પણ છોડવાનો પ્રયત્ન કરવા ભાગ્યશાળી થાય છે, અથવા જેમ તલવારની ધાર ઉપર લાગેલ મધને ચાટવા જતાં જો કે લગાર સ્વાદ તો આવે છે, તો પણ તે સ્વાદ કરતાં ચાટતી વખતે જીભ કપાતી હોવાથી તે સુખમાત્રા કરતાં દુઃખની માત્રા અધિક હોવાથી તે બન્નેને ત્યાગ કરવામાં અધિક સુખ માને છે, તેમ અત્ર પણ સાતાવેદનીય કર્મજન્ય સુખરૂપ વિપાક પણ બન્ધનરૂપ હોવાથી તેનો ત્યાગ કરવામાં જ યોગીઓ સુખ માને છે. કેમકે આગળ સ્વસંવેદ્ય વિષયાતીત આત્મીય સુખને મેળવવાની ખાતર જ તેઓનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. એટલાં

માટે તેનો ત્યાગ કરવા ઉદ્યમ કરે છે. જ્યાં સુધી વૈષયિક સુખનું સામ્રાજ્ય હોય, ત્યાં સુધી વેદનીય કર્મના ક્ષયથી પેદા થતું આત્મીય વિષયાતીત સુખ કદાપિ મળતું નથી; એ વાત ખાસ ખ્યાલમાં રાખવી.

મોહનીયનું સ્વરૂપ.

મોહનીય કર્મના દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય એ બે ભેદો સમજવા. તેમાં આત્માનો જે શુદ્ધશ્રદ્ધાન ગુણ છે તેને દબાવનારૂં જે કર્મ, તે દર્શનમોહનીય કહેવાય અને શુદ્ધ નિર્મલ યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ વિગેરે ભાવયોગની શુદ્ધ આચરણાને દબાવનાર કર્મને ચારિત્રમોહનીય કહેવામાં આવે છે. સારાંશ–સામાયિકાદિક સમભાવથી શુદ્ધ વર્તનરૂપ ઉચ્ચ ઉચ્ચતર કોટીનાં નિર્મલ ચારિત્રને રોકનારા કર્મને ચારિત્રમોહનીય કર્મ કહેવામાં આવે છે.

તેમાં દર્શનમોહનીયના સમ્યક્ત્વમોહનીય, મિથ્યાત્વ-મોહનીય અને મિશ્રમોહનીય આ ત્રણ ભેદો છે. તેમાં અતત્ત્વમાં તત્ત્વબુદ્ધિનું નામ મિથ્યાત્વમોહનીય છે. અને તેવાં મિથ્યાત્વ-મોહનીયનાં પુદ્ગલોને શુદ્ધ કરી તેમાંથી મિથ્યાત્વભાવને દૂર કરી જે અનુભવ કરવો તે સમ્યક્ત્વમોહનીય કહેવાય. દર્શન-મોહનીય અને અનન્તાનુબન્ધિ કષાયો આ સાત પ્રકૃતિઓ બીલકુલ ક્ષય થવાથી અનાશ શુદ્ધ નિર્મલ શ્રદ્ધારૂપ ક્ષાયિક

સમ્યક્ત્વનું પ્રતિબન્ધક હોવાથી તથા સૂક્ષ્મતર પદાર્થોમાં શંકા પણ તેના ઉદયથી પેદા થતી હોવાથી તેનું સમ્યક્ત્વમોહનીય નામ રાખવામાં આવેલ છે.

જેમ કોઇ જંગલી મનુષ્યે કોઇપણ દિવસે નાલિયેર સિવાય અન્ન વિગેરે બીજી કંઇ પણ ચીજ દેખેલી ન હોવાથી તેને અન્ન વિગેરે પદાર્થો કોઇવાર જોવા છતાં પણ અજ્ઞાનતાને લીધે તેની ઉપર રૂચિ અથવા અરૂચિ એ બેમાંથી કંઇપણ થતું નથી; તેમ શુદ્ધ દેવ, ગુરુ, ધર્મ ઉપર જેને પ્રેમ પણ ન થાય; અને અપ્રેમ પણ ન થાય; એવો જે અજ્ઞાનજન્ય કર્મનો પરિણામ, તેને મિશ્રમોહનીય કહેવામાં આવે છે.

ચારિત્રમોહનીયના બે ભેદો છે, કષાય અને નોકષાય. તેમાં પણ કષાયમોહનીયમાં માયા અને લોભ તો રાગસ્વરૂપ છે. તથા ક્રોધ અને માન દ્વેષસ્વરૂપ છે. કષાયોનું વર્ણન આસ્રવ તત્ત્વમાં કરેલું હોવાથી ફરીથી અત્ર કરવામાં આવતું નથી, કેવલ નોકષાયનું જ સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવે છે. હાસ્ય, રતિ, અરતિ, ભય, શોક, જુગુપ્સા, પુરુષવેદ, સ્ત્રીવેદ અને નપુંસકવેદ આ નવ ભેદોનું નોકષાય નામ સમજવું.

જેના ઉદયમાં નિમિત્ત મળવાથી યા તો નહિ મળવાથી પણ હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય, અર્થાત્ હાંસી, મશ્કરી વિગેરે ક્ષમો કર્યો જ કરે, તે હાસ્યમોહનીય સમજવું, જેના ઉદયમાં બાહ્ય આભ્યન્તર વિષયોમાં આસક્તિરૂપ પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય, તે રતિ મોહનીય કહેવાય. જેના ઉદયમાં શબ્દાદિ વિષયોમાં અપ્રેમ

ઉત્પન્ન થાય, તે અરતિમોહનીય કહેવાય. જેના ઉદયમાં શોચવું, કુટવું, શોક વિગેરે કાર્ય કરવાનું મન થાય, તે શોકમોહનીય કહેવાય, જેના ઉદયમાં ત્રાસ ઉપજે–ભય ઘણો લાગે, તે ભયમોહનીય કહેવાય. જેના ઉદયમાં શુભાશુભ વસ્તુમાં ઘૃણા પેદા થાય, તે જુગુપ્સામોહનીય કહેવાય છે. જેના ઉદયમાં કોઇપણ આકારવાળી સ્ત્રીને ભોગવવાની ઇચ્છા થાય, તે પુરુષવેદમોહનીય કહેવાય છે. જેના ઉદયમાં કોઇ પણ આકૃતિવાળા પુરુષને ભોગવવાની ઇચ્છા થાય, તે સ્ત્રીવેદમોહનીય કહેવાય અને જેના ઉદયમાં સ્ત્રી–પુરુષ બન્નેને ભોગવવાની ઇચ્છા થાય તે નપુંસકવેદમોહનીય જાણવું.

હાસ્ય વિગેરે નવ નોકષાયોનો જો કષાયની સાથે સંબન્ધ ન હોય, તો તે પોતાનું કાર્ય કદાપિ કરી શકવાના જ નહિ; નિરન્તર કષાયની સાથે સંબદ્ધ થઇને જ પોતાનું કામ કરે છે. માટે તે પણ ચારિત્રમોહનીય કહેવાય. ઉપર્યુક્ત મોહનીય કર્મ પણ શુદ્ધ શ્રદ્ધાનરૂપ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વનું તથા ચારિત્રમોહના ખીલકુલ ક્ષય થવાથી થતા પોતાના સ્વભાવમાં રમણતારૂપ સ્થિરતારૂપ ક્ષાયિક ચારિત્રનું પણ પ્રતિબન્ધક હોવાથી અને આત્માના મૂળ ગુણનું ઘાતક હોવાથી એને પણ મૂલગુણઘાતિ કહેવામાં આવે છે.

આયુષ્ય કર્મ.

એક ભવથી બીજા ભવમાં જતાં જીવોને નિશ્ચયથી જે કર્મ ઉદયમાં આવે, તેનું નામ આયુષ્ય કર્મ સમજવું. તેના મુખ્ય ચાર ભેદો છે અને અવાન્તર ઘણા ભેદો છે.

નામકર્મનું વિવેચન.

નામકર્મના મુખ્ય બેંતાલીશ ભેદો છે. અને અવાન્તર ઘણા ભેદો થાય છે. ગતિનામ, જાતિનામ, શરીરનામ, અંગોપાંગનામ, બન્ધનનામ, સંઘાતનનામ, સંસ્થાનનામ, સંહનનનામ, સ્પર્શનામ, રસનામ, ગન્ધનામ, વર્ણનામ, આનુપૂર્વીનામ, વિહાયોગતિનામ, પરાઘાતનામ, ઉચ્છ્વાસનામ, આતપનામ, ઉદ્યોતનામ, અગુરુલઘુનામ, તીર્થંકરનામ, નિર્માણનામ, ઉપઘાતનામ, ત્રસનામ, બાદરનામ, પર્યાપ્તનામ, પ્રત્યેકનામ, સ્થિરનામ, શુભનામ, સુભગનામ, સુસ્વરનામ, આદેયનામ, યશઃકીર્તિનામ, સ્થાવરનામ, સૂક્ષ્મનામ, અપર્યાપ્તનામ, સાધારણનામ, અસ્થિરનામ, અશુભનામ, દુર્ભગનામ, દુઃસ્વરનામ, અનાદેયનામ અને અપયશઃકીર્તિનામ.

હવે તે દરેકનાં લક્ષણો સમજાવવામાં આવે છે. જે કર્મના ઉદયમાં અમુક ભવથી અમુક ભવમાં જવા માટે ગમન થાય, તે ગતિનામકર્મ સમજવું. તેના ચાર ભેદ છે. દેવગતિ, મનુષ્યગતિ, તિર્યંચગતિ અને નરકગતિ. અથવા સુખ-દુઃખના ઉપભોગ કરવા સારૂ નિયમિત થનારો જે પરિણામવિશેષ; તે ગતિનામકર્મ સમજવું

અત્યન્ત થોડી ચૈતન્યશક્તિના આવિર્ભાવનું જે નિમિત્ત હોય, તે એકેન્દ્રિયજાતિનામ, એવી રીતે આગળ આગળ વધારે વધારે ચૈતન્યશક્તિના આવિર્ભાવની જેમ જેમ સામગ્રી મળતી જાય;તેમ તેમ દ્વીન્દ્રિયજાતિ, ત્રીન્દ્રિયજાતિ,ચતુરિન્દ્રિય-

જાતિ, પંચેન્દ્રિય જાતિ એવાં નામો પડતાં જાય છે. અથવા જેના ઉદયમાં આ એકેન્દ્રિય છે, અમુક દ્વીન્દ્રિય છે. એવો જે વ્યવહાર થાય છે; તેના નિમિત્તભૂત કર્મને પણ જાતિ કહેવામાં આવે છે. તેના પાંચ ભેદો છે.

જેના ઉદયમાં આત્માને નિવાસસ્થાનરૂપ શરીર પેદા થાય, તે શરીર નામકર્મ સમજવું. તેના પણ ઔદારિક વિગેરે પાંચ ભેદો છે.

જેના ઉદયમાં મસ્તક, હાથ, પગ વિગેરે અંગોની તથા આંગળીઓ, તેની રેખા વિગેરે ઉપાંગોની ઉત્પત્તિ થાય, તે અંગોપાંગ નામકર્મ સમજવું.

જેના ઉદયમાં ઔદારિક વિગેરે શરીર યોગ્ય પૂર્વે ગ્રહણ કરેલાં અને વર્તમાનકાળમાં ગ્રહણ કરાતાં એવાં પુદ્ગલોનો આપસમાં એકમેક થવારૂપ સંબન્ધ કરવાની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય, તે બન્ધન નામ કહેવાય; તેના પંદર ભેદ છે.

જેમ દંતાળી ઘાસ વિગેરેને એકઠું કરે છે તેમ, જે કર્મના સંબન્ધથી ઔદારિક વિગેરે શરીરને યોગ્ય પુદ્ગલોને સમૂહ રૂપે એકઠાં કરાય, તે સંઘાતન નામકર્મ સમજવું, તેના પાંચ ભેદો છે. અથવા નિયમિત પ્રમાણવાળા ઔદારિક વિગેરે શરીરને બનાવવાની ખાતર પુદ્ગલ વર્ગણા સમૂહને એકમેક કરવામાં જે કર્મ નિમિત્ત હોય, તે સંઘાતન નામકર્મ કહેવાય.

જેના ઉદયમાં શરીરરૂપે બંધાતાં એવા પુદ્ગલોમાં સમચતુરસ્ર વિગેરે આકારવિશેષ ઉત્પન્ન થાય, તે સંસ્થાન નામકર્મ સમજવું, તેના પણ છ ભેદો છે.

જેના ઉદયમાં અત્યન્ત ઘણી મજબૂત તથા તેનાથી કંઇ થોડી મજબૂત એવી રીતે મન્દ, મન્દતર ઘટતી શક્તિવાળાં હાડકાંનો બન્ધ શરીરમાં હોય, તે સંહનન નામકર્મ સમજવું, તેના છ ભેદ છે. વજ્રઋષભનારાચ, ઋષભનારાચ, નારાચ, અર્ધનારાચ, કિલિકા અને સેવાર્ત્ત આ છ ભેદો સંહનન નામકર્મના છે.

મર્કટબન્ધના જેવા બન્ધવાળા હાડકાંનું નારાચ નામ છે. અને તેના ઉપર પાટાના આકારે ગોઠવાયેલ હાડકાનું વજ્ર નામ છે, અને તેમાં પાટા ઉપર ખીલાના આકારે પરોવાયેલ હાડકાંનું કીલિકા નામ છે. આવી રીતે મજબૂત બન્ધથી ગોઠવાયેલ અસ્થિનો બન્ધ જેના શરીરમાં હોય, તેનું વજ્રઋષભનારાચ સંહનન નામ સમજવું.

ઉપર્યુંકત બન્ધમાંથી પાટા ઉપર આવેલ ખીલીના આકારે હાડકાના બન્ધ સિવાયનો અસ્થિબન્ધ જેના શરીરમાં હોય, તેનું ઋષભનારાચ સંહનન નામ જાણવું.

ઉપર્યુંકત બન્ધમાંથી ખીલીના આકારે તથા પાટાના આકારે ગોઠવાયેલ હાડકાના બન્ધ સિવાય ખાલી મર્કટબન્ધના આકારે જ હાડકાંનો બન્ધ જેના શરીરમાં હોય, તેનું નામ નારાચ સંહનન સમજવું.

એક બાજુએ મર્કટબન્ધના આકારે હાડકું ગોઠવાયેલ હોય, અને બીજી બાજુએ તેવો બન્ધ ન હોય; આવી રીતે અસ્થિનો બન્ધ જેના શરીરમાં હોય, તેનું નામ અર્ધનારાચ સંહનન સમજવું.

જેના હાડકાના બન્ધમાં ખાલી ખીલીના આકારે જ હાડકું ગોઠવાયેલ હોય અને મર્કટબન્ધ તથા પાટાના આકારે હાડકાંને ગોઠવવા રૂપ બન્ધ બીલકુલ ન હોય, તેવો અસ્થિબન્ધ જેના શરીરમાં હોય, તેનું કીલિકા સંહનન નામ સમજવું.

જેના શરીરમાં હાડકાં લાકડાના ભારાની માફક આપસમાં એક બીજાની સાથે અડકીને જ રહેલાં હોય, પરન્તુ તે સિવાય મર્કટબન્ધ વિગેરેમાંથી કોઇપણ જાતના બન્ધરૂપે ગોઠવાયેલ ન હોય છતાં તેલમર્દન વિગેરે દ્વારા સેવા કરી ઠીકઠાક રાખવાથી કામમાં ઉપયોગી થઇ પડે, તેવા અસ્થિના બન્ધવિશેષનું સેવાર્ત્ત સંહનન નામ સમજવું.

જેના ઉદયમાં ઔદારિક વિગેરે શરીરમાં કઠિનપણું, કોમલપણું, સ્નિગ્ધપણું વિગેરે સ્પર્શવિશેષનો આવિર્ભાવ થાય, તે સ્પર્શનામકર્મ સમજવું.

જેના ઉદયમાં ઔદારિક વિગેરે શરીરમાં મીઠાપણું, ખારાપણું, કટુપણું વિગેરે રસનો આવિર્ભાવ થાય, તે રસ નામકર્મ સમજવું. સારાંશ–રસનામકર્મના ઉદયથી કોઇનું રુધિર ખારૂં પેદા થાય છે, કોઇનું મીઠું પેદા થાય અને કોઇનું કડવું હોય છે, એવી રીતે દરેક ધાતુમાં સમજવું.

જેના ઉદયમાં ઔદારિક વિગેરે શરીરમાં સુગન્ધિપણાનો તથા દુર્ગન્ધિપણાનો આવિર્ભાવ થાય, તેનું ગન્ધનામકર્મ સમજવું.

જેના ઉદયમાં ઔદારિક વિગેરે શરીરમાં કાળાપણું,

પ્રેદપણું, પીળાપણું, લીલાપણું, રાતાપણું આવા પ્રકારના વર્ણનો પ્રાદુર્ભાવ થાય, તે વર્ણનામકર્મ સમજવું.

જીવ વર્તમાન ગતિમાંથી નીકળીને જ્યાં ઉત્પન્ન થવાનું સ્થાન હોય ત્યાં સુધી પહોંચ્યો ન હોય, ત્યાં જવાની ઇચ્છાવાળા તથા જન્મ વિનાના જીવને પોતાના ઉત્પત્તિસ્થાનમાં જ્યાં સુધી ન પહોંચાય, ત્યાં સુધીની વચલી વિશેષ અવસ્થા જેના ઉદયથી મળે છે; તેનું નામ આનુપુર્વી નામકર્મ સમજવું. અથવા કેટલાક આચાર્યોનો તે વિષયમાં એવો અભિપ્રાય છે, કે નિર્માણ નામકર્મે બનાવેલાં અંગોપાંગોને યોગ્ય સ્થાનમાં ગોઠવવાનું કામ આનુપુર્વી નામકર્મનું છે.

જેના ઉદયમાં અવકાશદાનરૂપ આકાશમાં હંસ વિગેરેની માફક સારી ચાલથી ચાલવાની અને ઉંટ તથા ગર્દભ વિગેરેની માફક ખરાબ ચાલથી ચાલવાની શકિત ઉત્પન્ન થાય, તે વિહાયોગતિ નામકર્મ સમજવું.

જેના ઉદયથી દેખવા માત્રમાં સભ્ય લોકોને એકદમ ક્ષોભ ઉત્પન્ન થાય તથા બીજાની પ્રતિભાનો એકદમ પ્રતિઘાત થાય, અર્થાત્ તેને જોવાથી સભાના લોકોને એકદમ ક્ષોભ થાય, અને યુકિતઓ પણ યાદ ન આવે, તે પરાઘાતનામકર્મ સમજવું.

જેના ઉદયમાં શ્વાસોચ્છ્વાસનો આવિર્ભાવ થાય, તે ઉચ્છ્વાસ નામકર્મ સમજવું. અથવા શ્વાસોચ્છ્વાસને યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવાના સામર્થ્યમાં જે નિમિત્ત હોય, તે પણ તે નામકર્મ સમજવું.

જેના ઉદયમાં, પોતે ઠંડા સ્વભાવવાળો હોય, તો પણ

જેના હાડકાના બન્ધમાં ખાલી ખીલીના આકારે જ હાડકું ગોઠવાયેલ હોય અને મર્કટબન્ધ તથા પાટાના આકારે હાડકાંને ગોઠવવા રૂપ બન્ધ બીલકુલ ન હોય, તેવો અસ્થિબન્ધ જેના શરીરમાં હોય, તેનું કીલિકા સંહનન નામ સમજવું.

જેના શરીરમાં હાડકાં લાકડાના ભારાની માફક આપસમાં એક બીજાની સાથે અડકીને જ રહેલાં હોય, પરન્તુ તે સિવાય મર્કટબન્ધ વિગેરેમાંથી કોઇપણ જાતના બન્ધરૂપે ગોઠવાયેલ ન હોય છતાં તેલમર્દન વિગેરે દ્વારા સેવા કરી ઠીકઠાક રાખવાથી કામમાં ઉપયોગી થઇ પડે, તેવા અસ્થિના બન્ધવિશેષનું સેવાર્ત્ત સંહનન નામ સમજવું.

જેના ઉદયમાં ઔદારિક વિગેરે શરીરમાં કઠિનપણું, કોમલપણું, સ્નિગ્ધપણું વિગેરે સ્પર્શવિશેષનો આવિર્ભાવ થાય, તે સ્પર્શનામકર્મ સમજવું.

જેના ઉદયમાં ઔદારિક વિગેરે શરીરમાં મીઠાપણું, ખારાપણું, કડુપણું વિગેરે રસનો આવિર્ભાવ થાય, તે રસ નામકર્મ સમજવું. સારાંશ–રસનામકર્મના ઉદયથી કોઇનું રુધિર ખારૂં પેદા થાય છે, કોઇનું મીઠું પેદા થાય અને કોઇનું કડવું હોય છે, એવી રીતે દરેક ધાતુમાં સમજવું.

જેના ઉદયમાં ઔદારિક વિગેરે શરીરમાં સુગન્ધિપણાનો તથા દુર્ગન્ધિપણાનો આવિર્ભાવ થાય, તેનું ગન્ધનામકર્મ સમજવું.

જેના ઉદયમાં ઔદારિક વિગેરે શરીરમાં કાળાપણું,

સફેદપણું, પીળાપણું, લીલાપણું, રાતાપણું આવા પ્રકારના વર્ણનો પ્રાદુર્ભાવ થાય, તે વર્ણનામકર્મ સમજવું.

જીવ વર્તમાન ગતિમાંથી નીકળીને જ્યાં ઉત્પન્ન થવાનું સ્થાન હોય ત્યાં સુધી પહોંચ્યો ન હોય, ત્યાં જવાની ઇચ્છાવાળા તથા જન્મ વિનાના જીવને પોતાના ઉત્પત્તિસ્થાનમાં જ્યાં સુધી ન પહોંચાય, ત્યાં સુધીની વચલી વિશેષ અવસ્થા જેના ઉદયથી મળે છે; તેનું નામ આનુપૂર્વી નામકર્મ સમજવું. અથવા કેટલાક આચાર્યોનો તે વિષયમાં એવો અભિપ્રાય છે, કે નિર્માણ નામકર્મે બનાવેલાં અંગોપાંગોને યોગ્ય સ્થાનમાં ગોઠવવાનું કામ આનુપૂર્વી નામકર્મનું છે.

જેના ઉદયમાં અવકાશદાનરૂપ આકાશમાં હંસ વિગેરેની માફક સારી ચાલથી ચાલવાની અને ઉંટ તથા ગર્દભ વિગેરેની માફક ખરાબ ચાલથી ચાલવાની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય, તે વિહાયોગતિ નામકર્મ સમજવું.

જેના ઉદયથી દેખવા માત્રમાં સભ્ય લોકોને એકદમ ક્ષોભ ઉત્પન્ન થાય તથા બીજાની પ્રતિભાનો એકદમ પ્રતિઘાત થાય, અર્થાત્ તેને જોવાથી સભાના લોકોને એકદમ ક્ષોભ થાય, અને યુક્તિઓ પણ યાદ ન આવે, તે પરાઘાત નામકર્મ સમજવું

જેના ઉદયમાં શ્વાસોચ્છ્વાસનો આવિર્ભાવ થાય, તે ઉચ્છ્વાસ નામકર્મ સમજવું. અથવા શ્વાસોચ્છ્વાસને યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવાના સામર્થ્યમાં જે નિમિત્ત હોય, તે પણ તે નામકર્મ સમજવું.

જેના ઉદયમાં, પોતે ઠંડા સ્વભાવવાળો હોય, તો પણ

દેખાવથી બીજાને તાપ પેદા થાય, તે આતપ નામકર્મ સમજવું. તેનો ઉદય સૂર્યમંડલવર્તિ બાદર પૃથ્વીકાયના જીવોમાં જાણવો.

જેના ઉદયમાં ચંદ્રની જેમ શરીર શીતલ પ્રકાશવંત હોય, તે ઉદ્યોતનામકર્મ જાણવું.

જેના ઉદયમાં અગુરુલઘુ નામનો પરિણામ પેદા થાય, તેનું નામ અગુરુલઘુ નામકર્મ સમજવું. ભાવાર્થ–નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ તો કોઇ પણ જીવ ગુરુ પણ નથી, તેમ લઘુ પણ નથી. કિન્તુ અગુરુલઘુ પરિણામવાળો છે. અને વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ કુંથુ વિગેરે કેટલાક જીવોનાં શરીર અગુરુલઘુ છે. અને કેટલાક હાથી વિગેરેનાં શરીર ગુરુ પરિણામવાળાં છે. કેટલાંક અગ્નિકાય વિગેરેનાં શરીર લઘુપરિણામવાળાં છે. અને કેટલાંક વાયુકાય વિગેરે જીવોનાં શરીર ગુરુલઘુ પરિણામવાળાં છે; આથી એ ભાવ નીકળ્યો કે અગુરુલઘુ પરિણામ જીવોને છે; એવું કથન નિશ્ચયનયના અભિપ્રાયે સમજવું, અને વ્યવહારનયના અભિપ્રાયે તો જીવના શરીરમાં ચાર પ્રકારના પરિણામો સંભવી શકે છે.

જેના ઉદયમાં ત્રણે ભુવનના જીવોને પણ અમુક વ્યક્તિ પૂજનીય થઇ પડે, અર્થાત્ ત્રણ જગતના તમામ જીવોને જેથી શિરસાવન્દ્ય હોય, ધ્યેય હોય, ઉપાસ્ય હોય, સ્તોતવ્ય હોય, તે તીર્થંકર નામકર્મ સમજવું. અને તેનો મુખ્ય ઉદય તો કેવલિ–અવસ્થામાં જ હોય.

પ્રાસાદ વિગેરે બનાવવાની કલામાં કુશલ સુતાર વિગે-

રની માફક જેના ઉદયમાં શરીર, અંગોપાંગ વિગેરે નામકર્મદ્વારા પેદા થયેલ અવયવોને ગોઠવવાની કુશલતા પેદા થાય અર્થાત્ અમુકને અમુક ઠેકાણે ગોઠવવું અને અમુકને અમુક ઠેકાણે ગોઠવવું વિગેરે કામ કરવાની શકિત ઉત્પન્ન થાય, તેનું નામ નિર્માણ નામકર્મ સમજવું.

જેના ઉદયમાં લાંબા ટુંકા શરીરના અવયવો દ્વારા પોતાના એક અવયવથી બીજા અવયવોમાં ઉપઘાત થાય, તે ઉપઘાત નામકર્મ સમજવું.

જેના ઉદયમાં ત્રસપણાની પ્રાપ્તિ થાય અર્થાત્ દ્વીન્દ્રિય વિગેરે ત્રસનામકર્મોદયવર્તિ જીવોમાં ઉત્પત્તિ થાય, તેનું નામ ત્રસ નામકર્મ સમજવું.

જેના ઉદયમાં સ્થૂલ શરીરરૂપ બાદરપણું પેદા થાય, તેનું નામ બાદરનામકર્મ જાણવું.

જેના ઉદયમાં આહાર, શરીર, ઇન્દ્રિય, શ્વાસોચ્છ્વાસ, ભાષા અને મન, આ છ ને યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવાની અને તેને તે રૂપે પરિણમાવવાની શકિત પેદા થાય, તેનું નામ પર્યાપ્તિનામકર્મ જાણવું. આ છ પર્યાપ્તિનું પણ કંઇક વિવેચન કરવામાં આવે છે—

શરીર, ઇન્દ્રિયો, વચન, મન અને પ્રાણાપાનને યોગ્ય પુદ્ગલ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરવાની ક્રિયાની પરિસમાપ્તિ જે દ્વારા થાય, તેનું નામ આહારપર્યાપ્તિ સમજવું.

પોતાને ઉચિત ગ્રહણ કરેલ આહારવર્ગણા દ્રવ્યનો જૂદો જૂદો મલ-રસરૂપે પરિણામ જેના ઉદયથી થાય,

તેને શરીરપર્યાપ્તિ કહેવામાં આવે છે. અથવા રસરૂપે પરિણત થયેલ આહારનો શરીરરૂપ પરિણામ જે દ્વારા થાય, તે પણ શરીરપર્યાપ્તિ નામકર્મ જાણવું.

ધાતુરૂપથી પરિણત થયેલ આહારનો ઇન્દ્રિયરૂપ પરિણામ જેના ઉદયથી થાય, તે ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ નામકર્મ સમજવું.

શ્વાસોચ્છ્વાસને યોગ્ય પુદ્ગલ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરવાની અને તેને તે રૂપે પરિણમાવીને ત્યાગ કરવાની શક્તિ જેથી ઉત્પન્ન થાય, તે પ્રાણાપાન પર્યાપ્તિ કહેવાય. એવી રીતે ભાષા અને મનમાં પણ જાણી લેવું.

જેના ઉદયમાં જીવનાં શરીર જૂદાં જૂદાં હોય, તે પ્રત્યેક નામકર્મ સમજવું.

જેના ઉદયમાં દાંત વિગેરે સ્થિર રહે, હાલે ચાલે નહિ, તે સ્થિર નામકર્મ કહેવાય.

જેના ઉદયમાં ઉત્તમાંગ (મસ્તક) વિગેરે અંગોપાંગ પૂજનીય બની જાય, તે શુભનામકર્મ સમજવું.

જેના ઉદયમાં સૌભાગ્યપણું પ્રાપ્ત થાય, તે સુભગનામકર્મ સમજવું.

જેના ઉદયમાં મધુર સ્વર પ્રાપ્ત થાય. તે સુસ્વર નામકર્મ સમજવું.

જેના ઉદયમાં જનસમુદાયમાં વચન પ્રામાણિકપણે મનાય, અને દેખવા માત્રમાં લોકો ઉભા થઇ આદર–સન્માન નમસ્કાર વિગેરે કરે અને તેનું વચન પણ લોકમાં ઘણું જ પ્રિયંકર થઇ પડે, તે આદેય નામકર્મ જાણવું.

વિગેરે બહુ થયા કરે, તે યશ:કીર્તિ નામકર્મ જાણવું.

આ ત્રસદશકથી વિપરીતરૂપે સ્થાવરદશકનું સ્વરૂપ જાણવું.

ગોત્રકર્મનું સ્વરૂપ

જેના ઉદયમાં આર્ય દેશ, ઉત્તમ જાતિ, ઉત્તમ કુલ, ઉત્તમ સ્થાન, સત્કાર, ઐશ્વર્ય વિગેરે ઉત્કૃષ્ટ સામગ્રી મળે, તે ઉચ્ચ ગોત્ર કહેવાય, અને જેના ઉદયમાં આથી ઉલટી સામગ્રી મળે તે નીચ ગોત્ર જાણવું.

અન્તરાયનું સ્વરૂપ.

જેના ઉદયમાં સારો લેવાવાળો તયાર હોય, પાસે દ્રવ્ય પણ વિદ્યમાન હોય, તથા એને દેવામાં મહાફળ મળે છે. એવું જાણતો પણ હોય, છતાં દાન દેવાની ઇચ્છા ન થાય, તે દાનાન્તરાય કહેવાય.

જેના ઉદયમાં અન્ન, પાન, માલા, ચન્દન, તેલ, અત્તર વિગેરે અનેક પ્રકારની સુન્દર વસ્તુઓ તૈયાર હોય, પણ તેનો ભોગ કરી શકે જ નહિ, તે ઉપભોગાન્તરાય કહેવાય.

જેના ઉદયમાં અનેક પ્રકારના લાભો થવાની તૈયારી પણ હોય, હમણાં મળશે; એમ જાણવામાં પણ હોય, પરન્તુ તે મળી શકે જ નહિ, અર્થાત્ કોઇ તેવા પ્રકારનું વિઘ્ન વચમાં આવવાથી ધારેલું કામ પાર પડી શકે જ નહિ, તે લાભાન્તરાય કહેવાય.

જેના ઉદયમાં ઉત્સાહનો પ્રતિઘાત થાય, પોતાનું વીર્ય ફોરવી શકે જ નહિ. અથવા બલિષ્ઠ હોવા છતાં પણ ઉદ્યમ કરવાનું મન ન થાય તે વીર્યાન્તરાય કહેવાય.

એવી રીતે બન્ધ તત્ત્વના અવાન્તર ઘણા ભેદો છે. તેનું વિસ્તારથી વિવેચન કર્મગ્રન્થ, કર્મપ્રકૃતિ, પંચસંગ્રહ, લોકપ્રકાશ વિગેરે ગ્રન્થોમાં કરવામાં આવેલ છે, અહીં તો માત્ર દિગ્દર્શન સમજવું. ઇતિ શમ્.

સંવર તત્ત્વનું નિરૂપણ.

મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય, યોગ વિગેરે આસ્રવદ્વારા આવતાં કર્મપુદ્ગલોને અટકાવવામાં જે નિમિત્ત હોય, તે સંવર સમજવો. તેના બે ભેદ છે. એક દ્રવ્યસંવર અને બીજો ભાવસંવર. ગ્રહણ કરવા લાયક કર્મપુદ્ગલોને અટકાવનાર જે પરિણામવિશેષ, તેને દ્રવ્યસંવર કહેવામાં આવે છે.

સંસાર સંપાદનમાં સાધનભૂત મિથ્યાત્વ વિગેરે સંબન્ધિ ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરવામાં કારણરૂપ જે પરિણામવિશેષ, તેને ભાવસંવર કહેવામાં આવે છે. સૂક્ષ્મ બાદર યોગનિરોધ કાલમાં સર્વથા સંવર થઇ શકે છે. અને ચારિત્રની પ્રાપ્તિથી લઇને ત્યાં સુધીના બાકીના સમયમાં દેશથી સંવર જાણવો.

ભાવાર્થ-જે સામાયિક વિગેરે ચારિત્રથી યુક્ત હોય, તથા જેણે તત્ત્વોનો પરિચય સારી રીતે કર્યો હોય, અને સંસાર

સમુદ્રને તરવાની જેને ચાહના હોય, એવી વ્યક્તિઓને જો કે સર્વથા સંવરની સામગ્રી પાસે ન હોવાથી, સર્વથા સંવર થઇ શકતો નથી. તો પણ સર્વ પ્રમાદનાં સ્થાનો ત્યાગ કરવાથી ખુશીથી દેશસંવર થઇ શકે છે. તે સંવર-સંપાદનના ઉપાયો હવે બતાવવામાં આવે છે. ગુપ્તિ, સમિતિ, ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા, પરિષહજય, ચારિત્ર વિગેરે સંવર-સંપાદનનાં નિમિત્તો સમજવાં.

ગુપ્તિનું સ્વરૂપ.

વાસ્તવિક શ્રદ્ધા તથા યથાર્થ જ્ઞાનવાળા પુરુષે મન વચન અને કાયાના વ્યાપારોને, વીતરાગપ્રણીત શાસ્ત્રોમાં બતાવેલ માર્ગોમાં સ્થાપન કરવા, તેનું નામ ગુપ્તિ સમજવું.

ભાવાર્થ—હરેક પ્રકારની કલ્પનાજાળોને છોડી સમભાવમાં લીન કરીને મનના વ્યાપારોને આત્માના સ્વરૂપ-ચિન્તનમાં જે જોડવા, સંજ્ઞા વિગેરેના પરિહાર પૂર્વક વચનના વ્યાપારોને બન્ધ કરવા, અને કાયાના વ્યાપારોને સુવું, બેસવું, લેવું, મૂકવું, ચાલવું વિગેરે ક્રિયામાંથી હઠાવીને નિયમમાં રાખવા, તેનું નામ ગુપ્તિ સમજવું.

સમિતિનું સ્વરૂપ.

નિરવદ્ય શુદ્ધ પ્રવૃત્તિનું સમિતિ નામ સમજવું. ભાવાર્થ—બીજા જીવોને વ્યાઘાત ન થાય, તેવી રીતે ઉપયોગ પૂર્વક દિવસની અંદર સૂર્યનાં કિરણોએ ફરસેલા

માર્ગમાં યુગપ્રમાણ દૃષ્ટિ રાખીને ચાલવું, તે ઇર્યાસમિતિ. હિતકારી, પરિમિત, સંદેહ ન ઉપજે તેવું નિરવદ્ય વચન બોલવું, તે ભાષાસમિતિ. આહારના બેંતાલીશ દોષ ટાળી નિર્દોષ અન્ન, પાન, વસ્ત્ર, પાત્ર વિગેરેની જે ગવેષણા કરવી, તે એષણાસમિતિ જાણવી. સંયમમાં ઉપકારી ઉપકરણોને દૃષ્ટિપૂર્વક પ્રતિલેખના કરીને લેવા-મૂકવાની જે ક્રિયાઓ કરવી, તે આદાનનિક્ષેપ સમિતિ જાણવી. જીવ-જન્તુરહિત નિર્જીવ સ્થાનમાં જોઇને તથા પૂંજીને મલ, મૂત્ર વિગેરેનો ત્યાગ કરવો, તે ઉત્સર્ગસમિતિ જાણવી.

ધર્મનું સ્વરૂપ.

દુર્ગતિમાં પડતા જીવોને ત્યાંથી અટકાવીને સદ્ગતિમાં જે પહોંચાડે, તે ધર્મ કહેવાય; અથવા અભ્યુદયમાં તથા નિઃશ્રેયસમાં જે સાધનભૂત હોય, તે ધર્મ કહેવાય. ભાવાર્થ-ધીરે ધીરે આત્માને ઉન્નત દશામાં પહોંચાડીને મોક્ષસાધનની તમામ સામગ્રીને મેળવી આપે, તે ધર્મ કહેવાય. ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ, શૌચ, સત્ય, સંયમ, તપસ્યા, ત્યાગ, આકિંચન્ય અને બ્રહ્મચર્ય આ દશ તેના ભેદો જાણવા.

ક્રોધના ઉદયનાં નિમિત્તોને જે અટકાવી રાખે, તે ક્ષમા સમજવી.

મદ, ગર્વ, અભિમાન, અહંકાર, માન આ તમામ માનના પર્યાયો સમજવા. તેના ઉદયનાં નિમિત્તોને જે અટકાવે, તેને માર્દવ કહેવામાં આવે છે.

માયાના ઉદયનાં નિમિત્તોને જે અટકાવી રાખે, તે આર્જવ કહેવાય.

મનની શુદ્ધિનાં કારણોને શૌચ કહેવામાં આવે છે.

આગમમાં બતાવેલ માર્ગના અનુસારે પ્રવૃત્તિ કરાવનારૂં, જેથી લોકોને સારી રીતે સમજણ પડી શકે, અને જે બોલવાથી બીજાને સંશય પેદા ન થાય તેવું અને દેશ, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવથી ઉચિત તથા અર્હત્ શાસનમાં પ્રશસ્ત તથા વાચના, પ્રચ્છના, પ્રશ્નોત્તર વિગેરેમાં નિરવદ્ય રૂપ જે વચન બોલવું, તે સત્ય કહેવાય.

ઈર્યાસમિતિ વિગેરેમાં પ્રવર્તમાન વ્યક્તિએ એકેન્દ્રિય વિગેરે જીવોને પીડા પેદા ન થાય તેવી રીતે જે વર્તવું, તે સંયમ કહેવાય.

તપસ્યાનું સ્વરૂપ નિર્જરાતત્ત્વમાં કહેવાશે.

વસ્તુ પાસે વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ વાસ્તવિક જ્ઞાનપૂર્વક તેનું સ્વરૂપ જાણીને જે ત્યાગ કરવો, તે ત્યાગ કહેવાય.

બાહ્ય આભ્યન્તર વસ્તુમાં જે મમતાને છોડવી, અર્થાત્ ધર્મનાં ઉપકરણ વિગેરે કોઇ પણ ચીજમાં મૂર્છા ન રાખવી, તેનું નામ આકિંચન્ય કહેવાય.

વ્રતની પરિપાલના માટે તથા જ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિને માટે અને કષાયના પરિપાક કાજે જે ગુરુકુલમાં રહેવું, તે બ્રહ્મચર્ય સમજવું.

માર્ગમાં યુગપ્રમાણ દૃષ્ટિ રાખીને ચાલવું, તે ઇર્યાસમિતિ. હિતકારી, પરિમિત, સંદેહ ન ઉપજે તેવું નિરવદ્ય વચન બોલવું, તે ભાષાસમિતિ. આહારના બેંતાલીશ દોષ ટાળી નિર્દોષ અન્ન, પાન, વસ્ત્ર, પાત્ર વિગેરેની જે ગવેષણા કરવી, તે એષણાસમિતિ જાણવી. સંયમમાં ઉપકારી ઉપકરણોને દૃષ્ટિપૂર્વક પ્રતિલેખના કરીને લેવા-મૂકવાની જે ક્રિયાઓ કરવી, તે આદાનનિક્ષેપ સમિતિ જાણવી. જીવ-જન્તુરહિત નિર્જીવ સ્થાનમાં જોઇને તથા પૂંજીને મલ, મૂત્ર વિગેરેનો ત્યાગ કરવો, તે ઉત્સર્ગસમિતિ જાણવી.

ધર્મનું સ્વરૂપ.

દુર્ગતિમાં પડતા જીવોને ત્યાંથી અટકાવીને સદ્ગતિમાં જે પહોંચાડે, તે ધર્મ કહેવાય; અથવા અભ્યુદયમાં તથા નિઃશ્રેયસમાં જે સાધનભૂત હોય, તે ધર્મ કહેવાય. ભાવાર્થ-ધીરે ધીરે આત્માને ઉન્નત દશામાં પહોંચાડીને મોક્ષસાધનની તમામ સામગ્રીને મેળવી આપે, તે ધર્મ કહેવાય. ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ, શૌચ, સત્ય, સંયમ, તપસ્યા, ત્યાગ, આકિંચન્ય અને બ્રહ્મચર્ય આ દશ તેના ભેદો જાણવા.

ક્રોધના ઉદયનાં નિમિત્તોને જે અટકાવી રાખે, તે ક્ષમા સમજવી.

મદ, ગર્વ, અભિમાન, અહંકાર, માન આ તમામ માનના પર્યાયો સમજવા. તેના ઉદયનાં નિમિત્તોને જે અટકાવે, તેને માર્દવ કહેવામાં આવે છે.

માયાના ઉદયનાં નિમિત્તોને જે અટકાવી રાખે, તે આર્જવ કહેવાય.

મનની શુદ્ધિનાં કારણોને શૌચ કહેવામાં આવે છે.

આગમમાં બતાવેલ માર્ગના અનુસારે પ્રવૃત્તિ કરાવનારૂં, જેથી લોકોને સારી રીતે સમજણ પડી શકે, અને જે બોલવાથી બીજાને સંશય પેદા ન થાય તેવું અને દેશ, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવથી ઉચિત તથા અર્હત્ શાસનમાં પ્રશસ્ત તથા વાચન, પ્રચ્છના, પ્રશ્નોત્તર વિગેરેમાં નિરવદ્ય રૂપ જે વચન બોલવું, તે સત્ય કહેવાય.

ઈર્યાસમિતિ વિગેરેમાં પ્રવર્તમાન વ્યક્તિએ એકેન્દ્રિય વિગેરે જીવોને પીડા પેદા ન થાય તેવી રીતે જે વર્તવું, તે સંયમ કહેવાય.

તપસ્યાનું સ્વરૂપ નિર્જરાતત્ત્વમાં કહેવાશે.

વસ્તુ પાસે વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ વાસ્તવિક જ્ઞાનપૂર્વક તેનું સ્વરૂપ જાણીને જે ત્યાગ કરવો, તે ત્યાગ કહેવાય.

બાહ્ય આભ્યન્તર વસ્તુમાં જે મમતાને છોડવી, અર્થાત્ ધર્મનાં ઉપકરણ વિગેરે કોઇ પણ ચીજમાં મૂર્છા ન રાખવી, તેનું નામ આકિંચન્ય કહેવાય.

વ્રતની પરિપાલના માટે તથા જ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિને માટે અને કષાયના પરિપાક કાજે જે ગુરુકુલમાં રહેવું, તે બ્રહ્મચર્ય સમજવું.

ભાવનાનું સ્વરૂપ.

સમ્યગ્ જ્ઞાનપૂર્વક પદાર્થનું જે ચિન્તન કરવું, તે ભાવના જાણવી.

તમામ પ્રકારના સંયોગ વિગેરે તમામ ચીજો પર્યાયાર્થિક નયથી નશ્વરશીલ છે–કોઇ પણ સ્થિર રહેવાની નથી. એવો જે વિચાર કરવો, તે અનિત્યભાવના કહેવાય.

જેમ સિંહના મુખમાં સપડાયેલ મૃગના બાલકનું કોઇ શરણ નથી, તેમ જન્મ, જરા, વ્યાધિ, મરણ, પ્રિયવિયોગ, અપ્રિયસંયોગ વિગેરેથી ઉત્પન્ન થયેલ દુ:ખથી ગ્રસ્ત જીવોને સંસારસમુદ્રમાં કોઇ પણ શરણ નથી અને કોઇ પણ બચાવનાર નથી. એવો જે વિચાર કરવો, તેને અશરણભાવના કહેવામાં આવે છે.

રાગ, દ્વેષ, મોહ દ્વારા જીવો અનેક પ્રકારનાં દુ:ખોને પ્રાપ્ત કરે છે, માટે સંસારમાં ઘણુંજ કષ્ટ છે. એવો જે વિચાર કરવો, તે સંસારભાવના કહેવાય. એવી રીતે વિચાર કરતાં સંસારથી ભય પેદા થાય છે. અને તેથી નિર્વેદ થાય છે. અને તે દ્વારા સંસારનો ત્યાગ કરવામાં મન પ્રોત્સાહિત થાય છે.

હું એકલો છું, એકલો મરવાનો, એકલો ઉત્પન્ન થવાનો, મારૂં કોઇ નથી, હું કોઇનો નથી. એવી રીતે જે વિચાર કરવો, તે એકત્વભાવના સમજવી.

શરીર જૂદું છે. હું ન્યારો છું. મારામાં અને એનામાં

કથંચિત ભેદાભેદપણું જ્યાં સુધી સંસારાવસ્થા છે, ત્યાં સુધી તે રહેવાનું; એવો જે વિચાર કરવો, તે અન્યત્વ ભાવના જાણવી.

શરીરનું આધકારણ શુક્ર અને શોણિત તે પણ ઘણું અશુચિ છે. કવલ આહારથી ખાધેલો આહાર પ્રથમ શ્લેષ્મરૂપ થાય છે. દ્રવીભૂત થયેલો આહાર અત્યન્ત અશુચિ માલૂમ પડે છે. તેવા દ્રવીભૂત આહારને પિત્તાશય પકાવી દે છે અને વાતાશય મલ તથા રસરૂપે તેના વિભાગ કરી આપે છે. ઉત્તરોત્તર અશુચિ પરિણામ થતા હોવાથી ઉત્તર કારણો પણ અશુચિરૂપ છે. તથા કાન, નાસિકા, ગુદા, ઉપસ્થ વિગેરે પણ કેવલ અશુચિના જ ભાજન છે. તથા કલલ, અર્બુદ, પેશી વિગેરે ક્રમથી બનતા શરીરની ગર્ભાવસ્થાઓ વિગેરે પણ અશુચિ પરિણામરૂપ જ છે અને મલનો ઉદ્ભવ તો ઘણો જ અશુચિ છે. આ પ્રકારે શરીર વિષે જે ચિન્તન કરવું, તે અશુચિભાવના સમજવી.

મન, વચન અને કાયાના યોગ દ્વારા શુભાશુભ કર્મના આગમન વિગેરેનો વિચાર કરવો, તે આસ્રવભાવના જાણવી.

જે જે ઉપાયથી જે જે આસ્રવનો અટકાવ થાય, તે તે ઉપાયોનો જે વિચાર કરવો, તે સંવરભાવના સમજવી. ક્ષમાથી ક્રોધને, મૃદુપણાથી માનને, ઋજુપણાથી માયાને, સંતોષથી લોભને, અખંડ સંયમથી વિષયોને, ગુપ્તિથી યોગના વ્યાપારોને, અપ્રમાદથી પ્રમાદને, સાવદ્યના ત્યાગથી અવિરતિને, સમ્યગ્દર્શનથી મિથ્યાત્વને, અને શુભ ભાવયુક્ત સ્થિર ચિત્તથી

આર્ત–રૌદ્ર ધ્યાનને રોકી શકાય છે. આવી રીતે પ્રતિપક્ષીના બલને અટકાવવાથી સંવર–સામગ્રી પુષ્ટ થાય છે.

સંસારના કારણરૂપ કર્મો ઉપાયથી અથવા પોતાની મેળે પરિપાક થવાથી આત્માથી જૂદાં થાય છે. એવો જે વિચાર કરવો, તે નિર્જરાભાવના જાણવી.

પંચાસ્તિકાયરૂપ લોક છે. તેને કોઇએ બનાવ્યો નથી, તેમ કોઇએ પકડી રાખ્યો પણ નથી, કિન્તુ આકાશને અવગાહીને રહેલ છે. એવો જે વિચાર કરવો, અથવા ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, વિનાશરૂપ અનેક પરિણામથી યુક્ત પંચાસ્તિકાયરૂપ લોક છે. એવો જે વિચાર કરવો, તેને લોકભાવના કહેવામાં આવે છે.

પુણ્યના ઉદયથી મનુષ્યજન્મ વિગેરે સારી સામગ્રી મળવા છતાં પણ વીતરાગપ્રણીત તત્ત્વોમાં શ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યગ્ દર્શન દુર્લભ છે. એવો જે વિચાર કરવો, તેને બોધિદુર્લભભાવના કહેવામાં આવે છે.

ધર્મના આલંબનથી જીવો સંસાર–સમુદ્રમાં પડી શકે જ નહિ, એવો જે વિચાર કરવો, તેને ધર્મભાવના કહેવામાં આવે છે.

આવી રીતે વિચાર કરવાથી આસ્રવોનો અટકાવ જરૂર થાય છે. માટે ભાવના પણ આસ્રવના નિરોધરૂપ સંવરનું ખાસ કારણ છે. એ જરૂર ખ્યાલમાં રાખવું.

પરિષહજયનું સ્વરૂપ.

સમ્યગ્ દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગથી પતિત ન થવું એ જ જેને પ્રયોજન હોય, તેઓએ કર્મોની નિર્જરા માટે અથવા મોક્ષને માટે ક્ષુધા, તૃષ્ણા, શીત, ઉષ્ણ, દંશ, મશક વિગેરેથી થતી બાધાઓને વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનપૂર્વક જે સહન કરવી, તે પરિષહો કહેવાય. તેના બાવીસ (૨૨) ભેદો છે. સારાંશ—આગમમાં બતાવેલ વિધિ પ્રમાણે પેટ અને આંતરડાને દાહ કરનારી ક્ષુધાને શાન્ત કરે, પરન્તુ અશુદ્ધ આહારની બીલકુલ ચાહના ન કરે, એવી રીતે વર્તવાથી ક્ષુધાપરિષહ જીતાય છે. એવી રીતે દરેક પરિષહમાં યથાયોગ્ય રીતે જાણી લેવું. આવા પ્રકારનો પરિષહજય પણ આસ્રવોને અટકાવવામાં નિમિત્તરૂપ હોવાથી તે પણ સંવરમાં ખાસ ઉપયોગી છે, એ બરાબર ધ્યાનમાં રાખવું.

ચારિત્રનું સ્વરૂપ.

સંસાર સંપાદનમાં સાધનભૂત મિથ્યાત્વ, અવિરતિ કષાય અને યોગના વ્યાપારોનો નાશ કરવામાં જે કારણ હોય, અને જે દ્વારા મોક્ષ બરાબર રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય, એવા આત્માના પરિણામવિશેષને ચારિત્ર કહેવામાં આવે છે, તેના પાંચ ભેદ છે. સામાયિક, છેદોપસ્થાપનીય, પરિહારવિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મસંપરાય અને યથાખ્યાત.

જે અવસ્થામાં રાગ-દ્વેષની પરિણતિનો તથા આર્ત—

રૌદ્રધ્યાનનો અને તમામ સાવદ્ય વ્યાપારનો ત્યાગ હોય, તે અવસ્થાવિશેષનું નામ સામાયિક સમજવું.

જે અવસ્થામાં વિશુદ્ધતર પરિણામ પૂર્વક મહાવ્રતોને ગ્રહણ કરી નિર્મલ ભાવમાં વર્તવું, તે અવસ્થાવિશેષનું નામ છેદોપસ્થાપનીય સમજવું.

જે અવસ્થામાં વિશેષ પ્રકારની તપસ્યા દ્વારા સર્વ સાવદ્યના ત્યાગરૂપ વિરતિના પરિણામમાં ખૂબ વિશુદ્ધતા સંપાદન કરાવી શકાય, એ અવસ્થાવિશેષનું નામ પરિહાર-વિશુદ્ધિ ચારિત્ર સમજવું.

અપ્રમત્તભાવ, શુક્લધ્યાન વિગેરે નિર્મલ સામગ્રી દ્વારા ઉત્તમ સંહનન ગુણશ્રેણિમાં ચઢતાં ચઢતાં દશમી ગુણશ્રેણિ સુધી પહોંચતાં જે વિશુદ્ધતર પરિણામ વર્તતા હોય, તેવા પરિણામવિશેષનું નામ સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્ર સમજવું.

સમ્પૂર્ણ ચારિત્રમોહને દબાવવાથી અથવા ક્ષય કરવાથી અત્યન્ત નિર્મલ બની ગયેલો જે આત્માનો પરિણામવિશેષ, તેને યથાખ્યાત ચારિત્ર કહેવામાં આવે છે.

ઉપર્યુક્ત તમામ પ્રકારની સામગ્રી આસ્રવને રોકવામાં મુખ્ય સાધનરૂપ હોવાથી તેનું સંવર નામ આપવામાં આવ્યું છે.

નિર્જરા તત્ત્વનું નિરૂપણ.

તપસ્યા વિગેરેથી પરિપક્વ થયેલાં કર્મ પુદ્ગલોને આત્માના પ્રદેશોથી જૂદાં કરવાં, તે નિર્જરા કહેવાય.

તપસ્યાનું લક્ષણ.

જે દ્વારા નવીન આવતાં કર્મ અટકી જાય અને પૂર્વે એકઠાં કરેલ કર્મોનો નાશ થાય, તેને તપ કહેવામાં આવે છે. સારાંશ–બાહ્ય આભ્યન્તર તપસ્યાઓ કરવાથી કર્મ શુષ્ક–રસ વિનાનું અને સ્નેહ રહિત થઇ બન્ધનથી છૂટી જાય છે. અર્થાત્ નવાં કર્મો બન્ધાતાં નથી અને પુરાણા બાંધેલાં કર્મોનો ક્ષય થવાથી નિર્જરા થાય છે; માટે તપસ્યાથી નિર્જરા થાય છે તેમ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રકારે નિર્જરાના કારણભૂત તપના બે ભેદ છે. એક બાહ્ય તપ અને બીજું આભ્યન્તર તપ.

બાહ્યતપ.

તેમાં બાહ્યતપના છ ભેદ છે. અનશન, અવમૌદર્ય, વૃત્તિપરિસંખ્યાન, રસપરિત્યાગ, વિવિક્તશયનાસન અને કાયક્લેશ, આ તેના ભેદો સમજવા. હવે તેનું સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવે છે.—

અનશન.

સંયમનું રક્ષણ અને કર્મની નિર્જરા આ બે જેનાં મુખ્ય પ્રયોજન છે અને વિષય, કષાય, આહાર આ ત્રણનો ત્યાગ જેમાં પ્રધાન છે, તે તપસ્યાવિશેષને અનશન કહે છે. આ તપસ્યા પણ એક ઉપવાસ, બે ઉપવાસ, ત્રણ ઉપવાસ, એક માસના, બે માસના ઉપવાસ, જેવી શક્તિ હોય તેવી રીતે કરવી. પરન્તુ એટલો ખ્યાલ બરાબર રાખવો કે મન, વચન

અને કાયાના યોગને અને ઇન્દ્રિયોને હાનિ ન પહોંચે તેમ દુર્ધ્યાનનું કારણ પણ ન થઇ પડે, ને જ્યાં સુધી સમાધિ રહે, ત્યાં સુધી બરાબર વીર્ય ફોરવી તપસ્યા કરવામાં જરૂર ઉદ્યમશીલ થવું.

અવમૌદર્ય.

પોતાના જેટલો આહાર હોય, તેમાંથી જાણીને વિચારપૂર્વક કંઇક ઓછું ખાવું, તે અવમૌદર્ય તપ કહેવાય. આ તપસ્યા શરીરને ઘણીજ ફાયદાકારક છે, દરેક જીવોને આદરવા યોગ્ય છે. કિંચ પ્રમાણથી અધિક ખાવાથી ઉન્મત્તતા વધે છે, પ્રમાદ પણ વધે છે. અને શરીરને પણ કોઇક વખતે ભારે નુકશાન થવાની સાથે મૃત્યુકોટીમાં પણ આવવું પડે છે. માટે દરેક રીતે આ તપસ્યા કરવા લાયક છે.

વૃત્તિપરિસંખ્યાન.

ખાવા–પીવાની ચીજોમાં જેટલાથી પોતાનો નિર્વાહ થતો હોય, તે રાખી બાકીનો ત્યાગ કરવો અને નિર્વાહ યોગ્યમાં પણ બની શકે તેટલી ત્યાગબુદ્ધિ રાખવી; તેને વૃત્તિપરિસંખ્યાન તપસ્યા કહેવામાં આવે છે.

રસત્યાગ.

મધુ, મદિરા, માંસ, માખણ, આ ચાર તો સર્વથા અભક્ષ્ય હોવાથી તેનો ત્યાગ કરવો અને દહીં, દુધ, ઘી, ગોળ, તેલ,

અને કઢાઇમાં તળાઇ તે ચીજો કઢાઇ વિગેરે આ છ પ્રકારની ભક્ષ્ય વિકૃતિઓને પણ કારણ સિવાય ઉપયોગમાં ન લેવી અને વિરસ વસ્તુઓમાં પણ નવનવા અભિગ્રહોને ધરણ કરવા, તેને રસત્યાગ તપસ્યા કહેવામાં આવે છે.

વિવિક્તશયનાસન.

જ્યાં વિષય-કષાયવાળા જનસમુદાયનું આવાગમન પણું જ ઓછું હોય, અને જ્યાં સંયમમાં કોઇ પણ પ્રકારની બાધા ન ઉપજે, એવા એકાન્તસ્થાનમાં સુવા બેસવાનું તથા સ્વાધ્યાય કરવાનું વિગેરે કાર્ય કરવું તે વિવિકતશયનાસન તપ કહેવાય.

કાયક્લેશ.

શૂન્ય દેવકુલ, સભાસ્થાન, પર્વતની ગુફાઓ વિગેરે-માંથી કોઇપણ સ્થાનમાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપસ્યા અને વીર્યરૂપ સમાધિને માટે શરીરને સંકોચીને રહેવું તે લીનતા કહેવાય. આગમમાં બતાવેલ વિધિપ્રમાણે કાય દ્વારા વીરાસન, પદ્માસન, કેશલુંચન વિગેરે અનેક પ્રકારનાં કષ્ટોને જ્ઞાન પૂર્વક આત્મકલ્યાણની ભાવનાથી સહન કરવાં, તેને કાયક્લેશ કહેવામાં આવે છે. લીનતા તપસ્યાનો પણ આની અંદર અન્તર્ભાવ થતો હોવાથી તેને જૂદી માનવાની જરૂર નથી.

ઉપર્યુકત છ પ્રકારની બાહ્ય તપસ્યાઓ આદરવાથી બાહ્ય આભ્યન્તર ઉપધિમાંથી મૂર્છાનો અભાવ થાય છે. અને આવી

લેનારે પણ શુદ્ધ હૃદયથી ગ્રહણ કરી પ્રેમ પૂર્વક તેની આચરણા કરી સંયમને ખૂબ નિર્મળ બનાવવા પ્રયત્ન કરવો, એ ઉદ્દેશ મુખ્ય રાખવો જોઇએ.

વિનય.

જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, ઉપચાર વિગેરે વિનયદ્વારા કર્મના ક્ષય માટે સંયમની અંદર જે નમ્રતા ભરેલો પ્રયત્ન કરવો, તેને વિનય તપ કહેવામાં આવે છે. ભાવાર્થ—જે પ્રકારે વીતરાગે પ્રરૂપેલ હોય, તે યથાર્થ છે એવી શ્રદ્ધા રાખવી તે દર્શનવિનય. જ્ઞાનનું શિક્ષણ લેવું, અભ્યાસ કરવો, તે દ્વારા સુકૃતનો સંચય કરવો, નવીન કર્મના બન્ધોને અટકાવીને પુરાણા કર્મને નાશ કરવામાં ઉદ્યમ કરવો, તેને જ્ઞાનવિનય કહેવામાં આવે છે. સ્વચ્છ સુંદર આચરણ દ્વારા કર્મના ક્ષયની ભાવનાથી ચારિત્રમાં જે વિશુદ્ધતા મેળવવી, તે ચારિત્રવિનય જાણવો. ગુણથી અધિક ગુણિજન મહાત્મા જ્યારે જોવામાં આવે, ત્યારે ઉભા થવું, આસન આપવું, વન્દના-નમસ્કાર કરવો વિગેરે જે શુદ્ધ ભાવના પૂર્વક કાર્ય કરવું, તેને ઉપચાર વિનય કહેવામાં આવે છે.

વૈયાવૃત્ય.

તીર્થંકર, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, તપસ્વી, શૈક્ષક, ગ્લાન, કુલ, સંઘ, સાધુ, સમનોજ્ઞ આ દશની ભકિત ઘણા જ લાભને આપનારી છે. આ લોક અને પરલોકમાં ઘણી જ હિતકારી છે. મોક્ષમાર્ગમાં સાધનભૂત છે. તીર્થંકરોને વન્દન,પૂજન કરવું.તેમના

ઉપદેશાનુસારે વર્તવું, તેઓની આશાતનાને દૂર કરવી વિગેરે જે કાર્ય કરવું, તે તીર્થંકરની ભકિત જાણવી. આચાર્ય વિગેરેને શુદ્ધ માન નિર્દોષ આહાર, પાણી, વસ્ત્ર, પાત્ર, ઉપાશ્રય વિગેરે ધર્મસાધન સામગ્રી આપવી, તેમના સંયમમાં બાધા ન પહોંચે, નિરન્તર તેઓ ખૂબ સમાધિમાં રહે અને ઉપદેશદ્વારા સ્વપરનું કલ્યાણ કરી શકે તેવી રીતે વર્તવું. તથા ભેષજપ્રદાન, મોટી અટવીઓ ઉતરવી વિગેરે કાર્યમાં સહાયતા કરવી, આસનપ્રદાન કરવું, તે સંબન્ધિ વંદન, નમન વિગેરે કાર્યો કરવાં તે જ તેઓની ભક્તિ સમજવી, આનું નામ જ વૈયાવૃત્ત્ય સમજવું. આવા પ્રકારનું વૈયાવૃત્ત્યકર્મ નિર્જરામાં જબરજસ્ત સાધનરૂપ છે. એ ખાસ ખ્યાલમાં રાખવું.

સ્વાધ્યાય.

શિષ્ય વિગેરેને વાચના આપી ભણાવવું તે વાચના. સંશયને દૂર કરવા માટે સૂત્રાર્થનું પૂછવું તે પૃચ્છના. ઉદાત્ત અનુદાત્ત, સ્વરિત, હ્રસ્વ, દીર્ઘ, પ્લુત, ગુરુ, લઘુ વિગેરે ઉચ્ચારણની શુદ્ધિનાં સ્થાનો સમજી શુદ્ધ ઘોષપૂર્વક જે આવર્ત્તન કરવું તે પરાવર્તના. ભણેલ તત્ત્વોનું વારંવાર ખૂબ મનન કરવું તે અનુપ્રેક્ષા. શ્રુત, ચારિત્ર ધર્મનો ઉપદેશ આપવો, તે ધર્મકથા સમજવી. આવી રીતે પાંચ પ્રકારે સ્વાધ્યાય કરવાથી બહુ સારી રીતે કર્મની નિર્જરા થાય છે.

વ્યુત્સર્ગ.

અન્તિમ સમય જાણી બાહ્ય ઉપકરણોનો જે ત્યાગ

કરવો, તે બાહ્ય વ્યુત્સર્ગ સમજવો. અને કામ, ક્રોધ, મદ, હર્ષ વિગેરેનો જે અન્દરથી ત્યાગ કરવો, તે આભ્યન્તર વ્યુત્સર્ગ સમજવો.

ધ્યાન-નિરૂપણ.

સંહનન વિગેરે સામગ્રીયુક્ત જીવે કોઇ એક આલંબનરૂપ પદાર્થમાં ચિત્તની ચંચલતાનો ત્યાગ કરી સ્થિરતા પૂર્વક જે ચિન્તવન કરવું, તે ધ્યાન કહેવાય. તેના ચાર ભેદ છે. આર્ત્તધ્યાન, રૌદ્રધ્યાન, ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન. હવે તેનું સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવે છે.—

આર્તધ્યાન.

અનિષ્ટ પદાર્થના સંયોગમાં દુઃખ થવાથી તેના વિયોગ માટે જે ચિન્તવન કરવું, તે આર્ત્તધ્યાન સમજવું.

ભાવાર્થ—અનેક પ્રકારના રોગોથી તથા શારીરિક, માનસિક વિગેરે આધિ, ઉપાધિથી થયેલી પીડાને દૂર કરવા માટે ચિન્તવન કરવું, પરંતુ આત્માની સાથ કંઇ પણ વિચાર ન કરવો, પૌદ્ગલિક ભાવમાં જ મસ્ત બની સારાની પ્રાપ્તિનું અને ખરાબના વિયોગનું જે નિરંતર ચિન્તવન કરવું, તથા વિષયવાસનાથી વાસિત થયેલ દેવેન્દ્ર, ચક્રવર્તીઓ વિગેરેના ભોગવિલાસ દેખી જન્માંતરમાં મને પોતાને પણ તેવાં સુખ મળે એવી રીતે તપસ્યાને વેચી, તેવાં અનાગત સુખોનું યાચનાવિષયક જે ચિન્તવન કરવું, વિગેરે તમામ કાર્યો આર્ત્તધ્યાનનાં સમજવાં.

રૌદ્રધ્યાન.

જીવોને મારવા, બાંધવા, કૂટવા, પીટવા, સંતાપ દેવો વિગેરે હિંસાવિષયક ચિન્તન કરવું, મારવાનો ઉપાય કરવો, ફસાવવા માટે કોશિષ કરવી, તીવ્ર ભયંકર આશયથી વચનો બોલી બીજાને સંતાપવાનું ચિન્તવન કરવું, બીજાના દ્રવ્યની ચોરી કરી લેવા માટે મનમાં વારંવાર ચિન્તન કરવું, વિષયોને કેવી રીતે પેદા કરવા, તેનું પાલન કેવી રીતે કરવું અને વ્યય પણ કેવી રીતે કરવો વિગેરે જે ચિન્તન કરવું તે તમામ રૌદ્ર ધ્યાન સમજવું.

ભાવાર્થ—અનેક પ્રકારના હિંસાના ઉપાયમાં, અસત્યના સાધનમાં, ચોરીના સાધનમાં અને વિષયમાં અર્જન, પાલન, તથા વ્યય કેવી રીતે કરવા વિગેરે કાર્યો કરવામાં નિરન્તર મનથી જે ચિન્તન કરવું, તે રૌદ્રધ્યાન સમજવું.

આ બન્ને પ્રકારનાં ધ્યાનો મહાપાપના કારણરૂપ હોવાથી તથા દુર્ગતિમાં સાધનરૂપ હોવાથી મોક્ષમાર્ગમાં જનાર મુમુક્ષુને અત્યન્ત હેયરૂપ સમજવાં અને બાકીનાં ધર્મધ્યાન તથા શુકલ-ધ્યાન આ બે મોક્ષના કારણરૂપ હોવાથી ઉપાદેય છે.

ધર્મધ્યાન.

તેમાં ધર્મધ્યાનના ચાર ભેદ છે. આજ્ઞાવિચય, અપાય-વિચય, વિપાકવિચય અને સંસ્થાનવિચય. પૂર્વાપરનો વિરોધ જેમાં ન આવતો હોય અને જેમાં તમામ જીવોના હિત સાધ-

નનું પ્રતિપાદન હોય, તથા નિષ્પાપવાળી વૃત્તિઓ જેમાં બતાવી હોય, તથા દ્રવ્ય-પર્યાયથી યુક્ત અને સર્વજ્ઞપ્રણીત એવા આગમના અર્થનો નિશ્ચય કરવા માટે જે ચિન્તન કરવું, તે **આજ્ઞાવિચય ધર્મધ્યાન** સમજવું.

જન્મ, જરા, મરણરૂપ સંસાર-સમુદ્રમાં ભ્રમણ કરતાં કરતાં ખિન્ન થયેલા જીવોએ સાંસારિક વિષય સુખોને દુઃખરૂપે જોવા માટે ચિન્તન કરવું અથવા મિથ્યાત્વની વાસનાથી વાસિત એવા કુદૃષ્ટિ લોકોએ બતાવેલ ઉન્માર્ગમાં ફસેલા જીવોનો ઉદ્ધાર કેવી રીતે થાય, તેને અનુકુલ જે ચિન્તન કરવું, તે **અપાયવિચય ધર્મધ્યાન** સમજવું.

શુભાશુભ કર્મોના વિપાકનો જે વિચાર કરવો, તથા અનેક પ્રકારના ભોગી લોકોના ભોગ વિલાસ દેખી એવો વિચાર કરવો કે આ વ્યક્તિઓ જન્માંતરમાં કરેલાં શુભ કર્મોનો અનુભવ કરે છે, તેમા કંઇ પણ આશ્ચર્ય જેવુ છે જ નહિ, એ તો કેવલ કર્મની જ લીલા છે. તથા દુઃખી, દરિદ્રી, રોગી, શોકી વિગેરેને દેખી એવો વિચાર કરવો કે જન્માંતરમાં આ વ્યક્તિઓએ અશુભ કર્મો કરેલાં છે, તેનો આ કટુ દુઃખદ અનુભવ કરે છે. આવી રીતે જે ચિન્તન કરવું, તે **વિપાકવિચય ધર્મધ્યાન** સમજવું.

પંચાસ્તિકાયરૂપ લોકનું ઊર્ધ્વ, અધો અને તિર્છા આ ત્રણેનો જેવો આકાર હોય, અને તેનું જેવું સ્વરૂપ હોય, તેવું આગમ દ્વારા અવલોકીને જે ચિન્તન કરવું તે **સંસ્થાનવિચય ધર્મધ્યાન** કહેવાય.

શુકલધ્યાન.

ચઉદ પૂર્વમાં રહેલ ભંગિક શ્રુતના અનુસારે દ્રવ્ય પર્યોયોનું, શબ્દોનું અને મન, વચન, કાયાના યોગનું જે ઠેકાણે સંક્રમણ થતું હોય, તેનો તે જ ઠેકાણે જે નિરોધ કરવો, તે પૃથક્ત્વવિતર્ક સમવિચાર શુકલધ્યાન કહેવાય. સારાંશ—છ દ્રવ્યોના સ્વભાવને તથા વિભાવને બુદ્ધિથી જૂદા જૂદા કરવા. જેમ જીવનો ચેતન્ય સ્વભાવ, ચારિત્ર સ્વભાવ, સુખ સ્વભાવ, અનન્ત વીર્ય સ્વભાવ વિગેરે સ્વભાવો અને ખાવું, પીવું, હરવું, ફરવું, બોલવું, લેવું, દેવું, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ, મત્સર, હર્ષ, શોક, રતિ, અરતિ વિગેરે કર્મજન્ય હોવાથી તે તમામ આત્માના વિભાવધર્મો સમજવા. આ પ્રમાણે તમામ સ્વભાવો અને વિભાવોને જૂદા કરીને તે દરેકના સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં જવું. તેમાંથી અનુક્રમે થનારા પર્યોયનું સહભાવિ ગુણમાં સંક્રમણ કરવું અને ગુણનું પર્યાયમાં તેવી રીતે એક શબ્દના વાચ્યાર્થનું બીજામાં અને યોગોનું પણ એક બીજામાં તેવી રીતે સંક્રમણ કરવું, અને જ્યાં જેની સંક્રાન્તિ હોય, ત્યાં જ તેનો જે નિરોધ કરવો, તે પ્રથમ શુકલધ્યાન સમજવું. આ ધ્યાન થોડા તરંગવાળા સમુદ્રના જેવી અવસ્થાવાળું છે. તે વખત સમુદ્રમાં જેમ ક્ષોભ થતો નથી, તેમ આમાં પણ ક્ષોભવિક્ષોભ વિગેરે કંઇ પણ થતું ન હોવાથી તેને તેની ઉપમા આપવામાં આવે છે.

ઉત્પાદ, વ્યય વિગેરે પર્યાયોમાંથી કોઇ એક પર્યાયમાં નિશ્ચલ અને પૂર્વગત શ્રુતને અનુસરણ કરનાર ચિત્ત

દ્વારા જે ચિન્તન કરવું, તે બીજું શુકલધ્યાન સમજવું. આ બે શુકલ ધ્યાન ચઉદ પૂર્વધારી વ્યકિતઓ જ્યારે ગુણ-શ્રેણિમાં આરોહણ કરે છે, ત્યારે તેઓને સંભવે છે. તેમાં પણ પ્રથમ ધ્યાનમાં ત્રણ યોગનું આલંબન છે. અને બીજામાં ત્રણ યોગમાંથી કોઇ એક યોગનું આલંબન છે. પહેલું અર્થ, વ્યંજન અને યોગના સંક્રમણરૂપ છે, અને બીજામાં તેમ નથી.

જે અવસ્થામાં મન, વચન અને કાયાના વ્યાપારનો સર્વથા નિરોધ થયો હોય અને કેવલ કાયયોગ દ્વારા જ જે ધ્યાન કરવામાં આવે, તે ત્રીજું શુકલ ધ્યાન સમજવું.

મેરૂના માફક નિશ્ચલ અવસ્થાવાળાનું જેમાં ત્રણમાંથી એક પણ યોગ છે જ નહિ, હ્રસ્વ પાંચ અક્ષરના ઉચ્ચારણ કાલ જેટલો જેમાં સમય છે, એવું જે ધ્યાન તે ચોથું શુકલ ધ્યાન કહેવાય. એ બે શુકલધ્યાન કેવલિને હોય છે. તેમાં તેરમા ગુણઠાણાના અન્તમાં ત્રીજું અને ચઉદમામાં ચોથું.

ભાવાર્થ—ચાર પ્રકારના શુકલધ્યાનને જે વ્યકિત યોગ્ય છે, તે સમજાવ્યા બાદ તેનો ભાવાર્થ કહેવામાં આવે છે. પર્વતની ગુફા, સૂકા લાકડાનું પોલાણ, નદીનાં કોતરાં, સ્મશાન, જીર્ણ ઉદ્યાન, શૂન્ય ઘર, વિગેરેમાંથી કોઇ એક અનુકુલ સ્થાનમાં કે, જે સ્ત્રી, પંઢ, પશુ–પક્ષી વિગેરેને પણ અગોચર હોય તથા આગન્તુક જીવનો પણ જ્યાં ઉપદ્રવ ન હોય, તેવા સ્થલમાં બાહ્ય આભ્યન્તર કારણમાં કોઇ પણ વિક્ષેપ કરનારૂં કારણ ન હોય, એવી શુદ્ધ ભૂમિમાં બેસી પલ્યંક, પદ્માસન,

વીરાસન વિગેરેમાંથી કોઇ એક આસન વાળી, થોડા નમ્ર થઇ, મુખ વિગેરે જેનાં પ્રસન્ન છે અને દૃષ્ટિ પણ સ્થિર છે, તથા નિદ્રા, આલસ્ય, કામ, રાગ, અરતિ, ભય શોક વિગેરે જેણે જીત્યા છે, તથા મન્દ મન્દ શ્વાસોચ્છ્વાસનો પ્રચાર કરનાર એવા સાધુ મહાત્માઓ નાભિની ઉપર, હૃદયમાં, મસ્તકમાં અથવા બીજે કોઇ પણ ઠેકાણે મનોવૃત્તિઓને સ્થાપી જેવી રીતે અભ્યાસ કર્યો હોય તેવી રીતે સાવધાન થઇને આવા પ્રકારનાં ઉત્તમ ધ્યાન કરવાં શરૂ કરે છે. એકાગ્ર મનવાળો, અને રાગ-દ્વેષ, મોહની વૃત્તિઓને દબાવીને નિપુણતા પૂર્વક શારીરિક બાહ્ય ક્રિયાઓનો નિગ્રહ કરી તથા ઉત્તમ ક્ષમાને ધારણ કરી બાહ્ય આભ્યન્તર દ્રવ્ય પર્યાયોને વિચારતો છતો ધ્યેયરૂપ દ્રવ્ય અથવા પર્યાય તથા યોગોને પૃથક્‌પણે સંક્રમણ કરતાં કરતાં મનોરૂપી તીક્ષ્ણ શસ્ત્રદ્વારા મોહનીય કર્મની પ્રકૃતિઓનો ક્ષય જે વખતે કરે, તે સમયે પ્રથમ શુકલધ્યાન સમજવું, અને તે દ્વારા જ મોહનો ક્ષય અથવા ઉપશમ થાય છે.

આવી રીતે ધ્યાન દ્વારા મોહ-સાગરને તરી અન્તર્મુહૂર્ત્ત વિશ્રાન્તિ લઇ બાદ તે જ વિધિ પ્રમાણે મોહનીયકર્મનો નાશ કરનાર તે કરતાં પણ અનન્ત ગુણી યોગવિશુદ્ધિનો આશ્રય કરી જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અન્તરાય આ ત્રણે કર્મની પ્રકૃતિના બન્ધને રોકી અને સ્થિતિનો હ્રાસ તથા ક્ષય કરતા છતા અર્થ, વ્યંજન તથા યોગની સંક્રાન્તિ જેમને બીલકુલ નથી અને જેમનું મન અત્યન્ત સ્થિર છે એવા ક્ષીણકષાયિ મહાત્માઓ વૈડૂર્ય મણિની માફક નિર્લેપ બની જાય છે. આવા પ્રકારના

એકત્વવિતર્ક શુકલધ્યાનરૂપી અગ્નિથી ઘાતિકર્મરૂપી લાકડાંને બાળી ભસ્મીભૂત કર્યા બાદ દેદીપ્યમાન કેવલજ્ઞાનરૂપી સૂર્યદ્વારા લોકાલોકને સાક્ષાત્કાર કરનાર વ્યક્તિઓને કેવલી, સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, સાર્વ એવાં નામોથી વ્યવહાર કરવામાં આવે છે.

તેવી વ્યકિતઓ આયુષ્યની સ્થિતિ જેટલી હોય, તેટલો કાલ વિચરતા વિચરતા ધર્મદેશના ઉત્તમ પ્રકારે આપે છે, અને જ્યારે અન્તર્મુહૂર્ત્ત સમય બાકી રહે, ત્યારે શુકલધ્યાનના ત્રીજા પાયાનો આરંભ કરે છે. આ ત્રીજા ધ્યાન દ્વારા પ્રાણાપાનનો પ્રચાર તથા સર્વ કાયના, વચનના અને મનના યોગોને નિરોધ કરે છે. આ ધ્યાનમાં તમામ પ્રકારના યોગના વ્યાપારોનો નિરોધ કરવાથી પોતે અયોગી બની તેરમાથી નિવૃત્ત થઇ ચઉદમા ગુણસ્થાનકને સ્પર્શે છે. તે વખતે સર્વ સંસારના દુઃખોની જાલને છેદવામાં સમર્થ અને મોક્ષનું સાક્ષાત્ કારણ એવું યથાખ્યાત ચારિત્ર અત્યન્ત નિર્મલ બની જાય છે; ત્યારે અયોગી કેવલી ભગવાન્ બાકી રહેલ વેદનીય, નામ, ગોત્ર અને આયુષ્ય આ ચાર ઘાતિકર્મોનો શુકલધ્યાનના ચોથા પાયા દ્વારા સર્વથા ક્ષય કરી, શુદ્ધ સુવર્ણની માફક આત્મા ઉપર લાગેલા કર્મમલનો નાશ થવાથી શુદ્ધ નિરંજન, નિરાકાર અને અનન્ત જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને સુખસ્વરૂપ આત્મા બની જાય છે, તેનું નામ જ મોક્ષ સમજવું.

આવા પ્રકારનું શુકલધ્યાન રૂપી આભ્યન્તર તપ પણ નિર્જરારૂપ હોવાથી નવીન કર્મના ઉપચયને નિરોધ કરનાર

છે અને પુરાણાં કર્મોને આત્માના પ્રદેશોથી જુદાં કરનારૂં છે. નવીન કર્મ તો બીલકુલ આ વખતે આવતાં જ નથી. અને જૂનાં જેટલાં હોય તેને તો ધ્યાનાગ્નિ બાળી ભસ્મીભૂત કરી નાખે છે, ત્યારે સર્વથા કર્મના સંબન્ધ રહિત થવાથી શુદ્ધ આત્માનું અનન્ત જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય સુખરૂપ મૂળ સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે. તેનું નામ જ મોક્ષ સમજવું, તેનું સ્વરૂપ આગળ કહેવામાં આવે છે.

ઉપર્યુક્ત નિર્જરાના બે ભેદ છે. એક સકામનિર્જરા અને બીજી અકામનિર્જરા. તેમાં પ્રથમ નિર્જરા વિરતિ મહાત્માઓ કરી શકે છે. અને બીજી અનેક પ્રકારનાં શારીરિક, માનસિક કષ્ટોને અનાભોગથી સહન કરનારને થાય છે. તેમાં પણ પ્રથમ નિર્જરા તો અનાદિકાલથી મિથ્યાત્વ વિગેરે સામગ્રી દ્વારા એકઠાં થયેલ કર્મોના સમૂહને અન્તર્મુહૂર્ત માત્રમાં ક્ષય કરવા સમર્થ છે. આવું સામર્થ્ય બીજીમાં બીલકુલ નથી એટલી વિશેષતા સમજવી.

ઇતિ નિર્જરા તત્ત્વ સમાસ.

મોક્ષ-નિરૂપણ.

શરીર પાંચ, દશ પ્રાણ, પુણ્ય, પાપ, વર્ણાદિ ચાર અને પુનર્જન્મ, ત્રણ વેદ, મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય, યોગ, અજ્ઞાન, અસિદ્ધત્વ વિગેરેનો નિર્જરા તત્ત્વમાં બતાવેલ ઉપાય દ્વારા સર્વથા ક્ષય થવાથી આત્માનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપ જે

પ્રગટ થાય, તેને મોક્ષ કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ સંપૂર્ણ કર્મોનો જે અવસ્થામાં સર્વથા ક્ષય થાય, તે અવસ્થાવિશેષનું નામ જ મોક્ષ સમજવું.

હવે તે વિષે વૈશેષિક વિગેરે દર્શનકારોનો અભિપ્રાય જણાવવામાં આવે છે.—

પૂ૦ બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, ધર્મ, અધર્મ, અને સંસ્કાર આ નવ ગુણોનો અત્યન્ત અભાવ જે અવસ્થામાં થાય, તે અવસ્થાવિશેષને જ મોક્ષ સમજવો; પરન્તુ સમ્પૂર્ણ કર્મોનો અભાવ થવાથી મોક્ષ મળે છે એ વાત યુક્તિવિકલ સમજવી, તે જ વાતને સ્પષ્ટપણે સમજાવવામાં આવે છે. જ્ઞાન પોતે જ જ્યારે ક્ષણિક હોવાથી નશ્વરશીલ છે, ત્યારે મોક્ષાવસ્થામાં તે કેવી રીતે સંભવી શકે ? માટે મોક્ષમાં જ્ઞાન વિદ્યમાન હોય છે. એ વાત બીલકુલ માનવા લાયક નથી. અને સુખ તો તરતમસ્વભાવવાળું હોવાથી સંસારમાં ને મોક્ષમાં કંઇ પણ વિશેષતા પ્રાપ્ત કરાવનારૂં છે જ નહિ, તો પછી તેને માનવાની શી જરૂર રહી ? તે પણ સાથ સમજાવવામાં આવે છે. દુઃખ વિગેરે સર્વથા હેય હોવાથી તેનો પણ સંભવ તે અવસ્થામાં હોઇ શકે જ નહિ. માટે આત્માના નવ વિશેષ ગુણો સિવાય જે પોતાના સ્વરૂપમાં અવસ્થાન, તેને જ મોક્ષ સમજવો, અર્થાત્ મોક્ષાવસ્થામાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, સુખ વિગેરે કંઇ પણ છે જ નહિ, આ વાતને અનુમાન પણ ટેકો આપે છે. દીવાના સંતાનની માફક સંતાનપણું હોવાથી આત્માના નવ વિશેષ ગુણોનો સંતાન-

પ્રવાહ અત્યન્ત વિનાશ પામે છે. ઉપર્યુક્ત વાતને નીચેના શ્લોક પણ ટેકો આપે છે.—

यावदात्मगुणाः सर्वे नोच्छिन्ना वासनादयः ।
तावदात्यन्तिकी दुःखव्यावृत्तिर्न विकल्प्यते ॥ १ ॥
धर्माधर्मनिमित्तो हि सम्भवः सुख–दुःखयोः ।
मूलभूतौ च तावेव स्तम्भौ संसारसद्मनः ॥ २ ॥

ન્યાયમંજરીમાંથી સ્યાદ્વાદમંજરીમાં આપેલા શ્લોકો
પૃ. ૪૩

ભાવાર્થ–જ્યાં સુધી વાસના વિગેરે આત્માના તમામ ગુણોનો ઉચ્છેદ ન થાય, ત્યાં સુધી આત્યન્તિક દુઃખના અભાવ-રૂપ મોક્ષ મળી શકે જ નહિ, અને સુખ–દુઃખ તો ધર્માધર્મ નિમિત્તથી પેદા થાય છે. અને તે તો સંસારરૂપી મહેલના મોટા સ્તંભ છે. માટે જ્યારે ધર્માધર્મનો વિનાશ થાય, ત્યારે સુખ–દુઃખ તો હોય જ ક્યાંથી?

इच्छाद्वेषप्रयत्नादिर्भोगायतनबन्धनम् ।
उच्छिन्नभोगायतनो नात्मा तैरपि युज्यते ॥ १ ॥

આ શ્લોક પણ ન્યાયમંજરીમાંથી સ્યાદ્વાદમંજરી-(પૃ. ૪૪)માં આપેલ છે. ભાવાર્થ––ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન વિગેરે પણ ભોગના ઘરરૂપ શરીરની સાથે સંબન્ધ રાખનાર હોવાથી જ્યારે તેનો સર્વદા ઉચ્છેદ થાય, ત્યારે ઇચ્છા વિગેરેનો પણ આત્માની સાથે સંબન્ધ કેવી રીતે ટકી શકે? તે ખાસ વિચારણીય છે.

ઉ૦ ઉપર્યુંક્ત કથન અજ્ઞાનમૂલક હોવાથી અનાદરણીય છે. આપ લોકો સંતાનપણાને હેતુ આપીને નવ ગુણોનો ઉચ્છેદ થવાથી ગુણશૂન્ય આત્માના સ્વરૂપને મોક્ષ કહો છો, તે સંતાનપણું શી ચીજ છે? તે તો ખાસ સમજવા લાયક છે. શું એક પછી એક પદાર્થની ઉત્પત્તિ માત્રને આપ સંતાન કહો છો? અથવા એકને અવલંબીને એક પછી એકની ઉત્પત્તિને કહો છો? આ બે પ્રશ્નો પૂછવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમ પક્ષ માનવામાં તો ઘટ, પટ વિગેરે પદાર્થોમાં પણ એકની પછી એક ઉત્પન્ન થતા હોવાથી આપનું સંતાનપણું તો તેમાં પણ રહેવાનું અને તેનો અત્યન્ત વિનાશ તો બીલકુલ નથી. કેમકે પર્યાયથી તેનો વિનાશ છે, તો પણ દ્રવ્યથી તો તે નિત્ય છે–શાશ્વત છે. માટે આપે આપેલ અનુમાનમાં હેતુ જ જ્યારે વ્યભિચારી થયો, ત્યારે તેવા હેતુથી આપની ઇષ્ટસિદ્ધિ કેવી રીતે થવાની? આ કારણથી પ્રથમ પક્ષ અનાદરણીય છે.

હવે રહ્યો બીજો પક્ષ–એક ઘટ વિગેરે પદાર્થને અવલંબીને એક બીજાની ઉત્પત્તિ તો પરમાણુના પાકમાં પણ છે, પરન્તુ તે પરમાણુઓનો સર્વથા વિનાશ થાય છે એમ તો આપ પણ માનતા નથી, તો પછી આપે આપેલ સંતાનપણારૂપ હેતુ વ્યભિચારગ્રસ્ત હોવાથી તે દ્વારા સાધ્યસિદ્ધિ કેવી રીતે થવાની? અને તે સિવાય બીજો પક્ષ માનવો, તે પણ આપને નકામો જ છે. કિંચ છાદ્મસ્થિક ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનાદિ ગુણોનો ઉચ્છેદ છે; તો પણ ક્ષાયિક

ગુણોનો પ્રાદુર્ભાવ થતો હોવાથી ગુણશૂન્ય આત્માના અવસ્થાનરૂપ મોક્ષ તો કોઇ પણ રીતે માનવા લાયક છે જ નહિ.

પૂ૦ न हि वै सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति

ભાવાર્થ—જેવી રીતે જ્ઞાન વિગેરે ગુણોનો અભાવ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યો, તેવી રીતે સુખ પણ મોક્ષાવસ્થામાં નથી, એ વાત આશ્રિત દ્વારા સ્પષ્ટ થાય છે.

ઉ૦ જ્ઞાન વિગેરે છાદ્મસ્થિક ગુણો નહિ હોવાથી ક્ષાયિક ગુણો પણ આત્મામાં નથી. એ વાતને સિદ્ધ કરવામાં જેમ આપના મતમાં કોઇ પણ પ્રમાણ નથી. તેમ સુખના અભાવને સિદ્ધ કરવામાં પણ કોઇ પણ પ્રમાણ નથી; અને ઉપર્યુક્ત શ્રુતિ તો શુભકર્મજન્ય સાંસારિક વૈષયિક સુખનો મોક્ષાવસ્થામાં અભાવ સૂચવે છે, પરન્તુ સ્વસંવેદ્ય વેદનીયકર્મના ક્ષયથી પેદા થના આત્મીય સુખનો મોક્ષાવસ્થામાં અભાવ છે એમ તેથી બીલકુલ સિદ્ધ થઇ શકતું નથી. સારાંશ—સાંસારિક સુખ દુઃખ જેમ એક બીજાની સાથે કર્મના સંબન્ધને લઇને પરસ્પર સંબન્ધવાળું હોવાથી કેવલ સુખ અથવા દુઃખ મળી શકતું નથી; પરન્તુ મોક્ષાવસ્થામાં આ નિયમ બીલકુલ લાગુ પડી શકતો નથી. કેમકે દુઃખનું કારણ જે શરીર, તેનો સર્વથા અભાવ જ્યારે થાય, ત્યારે આત્મીય સ્વસંવેદ્ય સુખને મળવામાં બીજો કયો બાધ રહ્યો ? તે સમજાવશો. સ્મૃતિ પણ તે વાતને ટેકો આપે છે.—

सुखमात्यन्तिकं यत्र बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।
तं मोक्षं वै विजानीयाद् दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥ १ ॥

ભાવાર્થ:—જ્યાં કેવલ આગમગમ્ય આત્યન્તિક અતીન્દ્રિય સુખ છે, તેને જ મોક્ષ સમજવો, અને આવા પ્રકારનું સુખ અકૃતાત્મક લોકોને દુઃપ્રાપ્ય સમજવું.

પૂ૦ આ ઠેકાણે સુખશબ્દ દુઃખના અભાવનો બોધક હોવાથી આ શ્રુતિદ્વારા મોક્ષમાં સુખ છે એ વાત ક્યાંથી આવી? માટે મોક્ષમાં સુખ છે જ નહિ એવી માન્યતા યુક્તિવાળી સમજવી.

ઉ૦ ઉપર્યુક્ત સ્મૃતિમાં રહેલ સુખશબ્દને મુખ્ય સુખનો વાચક માનવામાં જ્યારે કોઇ જાતનો બાધ આવતો નથી, ત્યારે તેને દુઃખના અભાવના વાચકરૂપે કેવી રીતે માની શકાય? કિંચ अयं रोगाद् विप्रमुक्तः सुखी संजातः । ઇત્યાદિ વાક્યમાં વિપ્રમુક્ત શબ્દથી જ જ્યારે દુઃખના અભાવનું જ્ઞાન થઇ શકે તેમ છે. ત્યારે સુખી શબ્દનો પ્રયોગ શા માટે કરવો જોઇએ? 'માટે મોક્ષમાં સુખ વિગેરે કોઇ પણ ગુણ છે જ નહિ, કિન્તુ પાષાણ સમાન જડતા છે.' આવા પ્રકારની આપની માન્યતા ઉપર કયો બુદ્ધિશાલી લક્ષ્ય આપી શકે? અર્થાત્ કોઇપણ નહિ. આ વાતને નીચેનો શ્લોક પણ પૂરતી કરી આપે છે.—

ભાવાર્થ—સુન્દર વૃન્દરાવનમાં શિયાલપણાની ચાહના ઘણી સારી છે, પરન્તુ વૈશેષિક લોકોએ માનેલ પાષાણરૂપ મુક્તિને જયારે તેમની સમાન માન્યતાવાળા ગૌતમઋષિ પણ ચાહના કરતા નથી, તો પછી બીજાની તો વાત જ શી કરવી ? માટે આ લોકોની મુક્તિ કરતાં તો સંસાર ઘણો સારો છે, કે જેમાં વચમાં વચમાં પણ કોઇ વાર સુખ તો મળી શકે.

પૂ૦ સંસારમાં દુઃખના સ્પર્શ સિવાયનું સુખ તો બીલકુલ મળતું નથી. અને દુઃખ તો વિષમિશ્રિત અન્નની માફક દરેકને હોય છે તો પછી દુઃખ છોડવા જતાં થોડા સુખનો પણ નાશ અમને કંઇ અડચણકર્તા નથી. પરન્તુ થોડા સુખને માટે મોટા મેરુ જેવડા દુઃખના બોજાને ઉઠાવવામાં ઘણી જ અડચણ છે. આ જ કારણથી સુખનો પણ ત્યાગ કરવામાં આવે છે.

ઉ૦ સાંસારિક સુખ મધુથી ખરડેલ તલવારની ધારા સરખું હોવાથી દુઃખરૂપ છે; માટે તેને છોડવાની ઇચ્છા મુમુક્ષુ લોકોને અવશ્ય હોવી જોઇએ, પરન્તુ આત્યંતિક આત્મીય સુખની ઇચ્છાવાળાઓને વિષયની નિવૃત્તિથી આવિર્ભૂત થતું ક્ષાયિક સુખ પણ જો મોક્ષમાં ન હોય તો સુખના અભાવરૂપ મોક્ષની ચાહના જ કોણ કરી શકે ? અને જે તલવારની ધારા ઉપર રહેલ મધુનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો, તે પણ વિશેષ સુખને માટે જ સમજવો, જેમ સંસારાવસ્થામાં સુખ ઇષ્ટ છે, દુઃખ અનિષ્ટ છે; માટે સુખશૂન્ય મોક્ષ કોઇને પણઇચ્છવા યોગ્ય નથી.

પૂ૦ સુખ સંવેદન સ્વભાવરૂપ મોક્ષ જ્યારે આપ માનો છો, ત્યારે તેમાં પ્રવૃત્તિ તો તે વિષયક રાગ સિવાય કદાપિ થઇ શકવાની જ નહિ, અને રાગ તો બંધનરૂપ હોવાને લીધે રાગીને મોક્ષ જ જ્યારે વંધ્યાપુત્ર સમાન છે, ત્યારે કહો મોક્ષમાં સુખ માનનારને મોક્ષ કેવી રીતે મળી શકે ?

ઉ૦ વિષયની પ્રવૃત્તિમાં કારણરૂપ હોવાથી સાંસારિક સુખ વિષયક રાગને જ બન્ધનરૂપ માનવામાં આવેલ છે; પરન્તુ મોક્ષ વિષયક રાગ તો વૈરાગ્ય વિગેરે દ્વારા થતો હોવાથી વિષયની નિવૃત્તિ જ જ્યારે તેમાં પ્રધાન છે, ત્યારે તે રાગને બન્ધનરૂપે મનાય જ કેવી રીતે ? કિંચ અવસ્થાવિશેષમાં તે રાગ પણ હેય છે, કેમકે જ્યારે પરમ વિશુદ્ધ ભાવમાં વર્તનાર અને ગુણશ્રેણિમાં આરૂઢ થયેલા એવા યોગી મહાત્માઓ તો મોક્ષ.વિષયક સુખ સંબન્ધિ રાગ પણ લગાર માત્ર મનમાં રાખતા નથી. તેઓને તો તે અવસ્થામાં દરેકની ઉપર સમભાવ છે. मोक्षे भवे च सर्वत्र निस्पृहो मुनिसत्तमः આવું વચન હોવાથી તે રાગ પણ જ્યારે અવસ્થાવિશેષમાં હેયરૂપ માનીએ છીએ તો પછી બીજા રાગની તો વાત જ શી કરવી ? કિંચ મોક્ષના સુખ વિષયક પ્રવૃત્તિમાં તે વિષયક રાગ કારણ નથી. કિન્તુ સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર દ્વારા વેદનીય કર્મનો ક્ષય વિગેરે સામગ્રીસમુદાય કારણ છે. આથી એ ભાવ નીકળ્યો કે ક્ષયોપશમિક ગુણોનો જ અભાવ સર્વથા મોક્ષાવસ્થામાં છે, અને ક્ષાયિક જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય, સુખ વિગેરે ગુણો તો બરાબર કાયમ રહેવાના. માટે અમોએ જે મોક્ષનું

સ્વરૂપ માનેલ છે, તે જ નિરાબાધ છે, તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું. નૈયાયિક તથા વૈશેષિક લોકોએ માનેલ મોક્ષ કિંપાક–ફળ સમાન હોવાથી કોઇને પણ આદેય નથી.

સાંખ્ય લોકોની સાથે મોક્ષનો વિચાર.

પ્રકૃતિના વિકારોનો વિલય થવાથી પુરુષનું જે સ્વરૂપમાં અવસ્થાન તેનું નામ જ મોક્ષ છે; આ કથન પણ અયુક્ત સમજવું, કેમકે કૂટસ્થ આત્મામાં સ્વરૂપાવસ્થાનરૂપ મોક્ષ કદાપિ સિદ્ધ થઇ શકવાનો જ નહિ, એ વાત સાંખ્યદર્શનની સમાલોચનામાં જો કે સારી રીતે સ્પષ્ટરૂપથી સમજાવવામાં આવી છે, તો પણ અત્ર પ્રસંગ હોવાથી કંઇક વિવેચન કરવામાં આવે છે.

પૂ૦ પ્રકૃતિમાં રહેલ સુખ વિગેરેનું આત્મામાં પ્રતિબિંબ થવાથી પુરુષ પોતે ખુશી થાય છે, અને ખુશી થતો છતો પ્રકૃતિના સુખ સ્વભાવને મોહથી પોતાના માનીને સંસારમાં આનંદથી રહે છે, અને જ્યારે પ્રકૃતિ જૂદી ચીજ છે, અને હું તેથી અલગ છું એવી વિવેકખ્યાતિ થાય, ત્યારે જ્ઞાનનો આવિર્ભાવ થતો હોવાથી મનમાં એમ સમજે છે કે આ પ્રકૃતિ જ દુઃખનું કારણ છે, માટે એની સાથે સંબન્ધ રાખવો સારો નથી. એવું જ્ઞાન સંપાદન કરી પ્રકૃતિ પોતે પુરુષથી અલગ થાય છે, અને તે વખતમાં પુરુષનું જે સ્વરૂપમાં અવસ્થાન તેનું નામ જ મોક્ષ સમજવું.

ઉ૦ ઉપર્યુક્ત સાંખ્ય લોકોનું કથન પણ યુક્તિશૂન્યતાનો

પરિચય આપનાર હોવાથી ત્યાજ્ય છે. પ્રકૃતિ અને આત્માનો સંયોગ શાથી થાય છે ? પહેલાં તો તે સંબન્ધિ વિચાર કરવો આવશ્યક છે. શું પ્રકૃતિથી આત્માનો સંયોગ થાય છે ? અથવા આત્માથી પ્રકૃતિનો સંયોગ થાય છે ? એ બે પ્રશ્નો પૂછવામાં આવે છે. તેમાં જો પ્રથમ પક્ષ માનવામાં આવે તો પ્રકૃતિ પોતે વ્યાપક હોવાથી જ્યારે મોક્ષમાં પણ તે બરાબર છે ત્યારે મુક્ત આત્માનો પણ તેની સાથે સંબન્ધ હોવાથી તેમાં પણ સંસારીપણાની આપત્તિ જરૂર આવવાની, માટે પ્રથમ પક્ષ તો આપનાથી માની શકાય તેમ છે જ નહિ. હવે રહ્યો બીજો પક્ષ, તેમાં પણ શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્મા કયા કારણને લઇને પ્રકૃતિને ગ્રહણ કરે છે ? તે ખાસ સમજાવવું પડશે જ. તેનો ઉત્તર પ્રકૃતિ અથવા આત્મા આ બેમાંથી એક તો જરૂર આપવો જ પડશે, તેમાં પણ પ્રથમ હેતુ આપવામાં તો જેમ આત્માને પ્રકૃતિના સંયોગમાં પ્રકૃતિ કારણ છે, તેમજ મુક્તાત્માની સાથે તે સંયોગ પણ તે કારણથી કેમ ન થઇ શકે, કારણ કે પ્રકૃતિ સંયોગની પહેલાં શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ તો જ્યારે બન્નેમાં બરાબર છે, ત્યારે એકની સાથે સંયોગ થાય, અને બીજાની સાથે ન થાય, તેનું શું કારણ ? માટે પ્રથમ કારણ માનવામાં તો બકરૂં કાઢતાં ઉંટનો પ્રવેશ થાય, તેવા પ્રકારની વિપત્તિ પેદા કરાવનારૂં છે. અને બીજું કારણ માનવામાં તો આત્મા પોતે જ પ્રકૃતિ અને આત્માના સંયોગમાં કારણ છે. તેમાં પણ શું પ્રકૃતિ સહિત આત્મા સંયોગમાં કારણ છે ? અથવા પ્રકૃતિથી રહિત આત્મા તેમાં કારણ છે ? આ બે પ્રશ્નો પૂછવામાં

સ્વરૂપ માનેલ છે, તે જ નિરાબાધ છે, તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું. નૈયાયિક તથા વૈશેષિક લોકોએ માનેલ મોક્ષ કિંપાક–ફળ સમાન હોવાથી કોઇને પણ આદેય નથી.

સાંખ્ય લોકોની સાથે મોક્ષનો વિચાર.

પ્રકૃતિના વિકારોનો વિલય થવાથી પુરુષનું જે સ્વરૂપમાં અવસ્થાન તેનું નામ જ મોક્ષ છે; આ કથન પણ અયુક્ત સમજવું, કેમકે કૂટસ્થ આત્મામાં સ્વરૂપાવસ્થાનરૂપ મોક્ષ કદાપિ સિદ્ધ થઇ શકવાનો જ નહિ, એ વાત સાંખ્યદર્શનની સમાલોચનામાં જો કે સારી રીતે સ્પષ્ટરૂપથી સમજાવવામાં આવી છે, તો પણ અત્ર પ્રસંગ હોવાથી કંઇક વિવેચન કરવામાં આવે છે.

પૂ૦ પ્રકૃતિમાં રહેલ સુખ વિગેરેનું આત્મામાં પ્રતિબિંબ થવાથી પુરુષ પોતે ખુશી થાય છે, અને ખુશી થતો છતો પ્રકૃતિના ગુણ સ્વભાવને મોહથી પોતાના માનીને સંસારમાં આનંદથી રહે છે, અને જ્યારે પ્રકૃતિ જુદી ચીજ છે, અને હું તેથી અલગ છું એવી વિવેકખ્યાતિ થાય, ત્યારે જ્ઞાનનો આવિર્ભાવ થતો હોવાથી મનમાં એમ સમજે છે કે આ પ્રકૃતિ જ દુઃખનું કારણ છે, માટે એની સાથે સંબન્ધ રાખવો સારો નથી. એવું જ્ઞાન સંપાદન કરી પ્રકૃતિ પોતે પુરુષથી અલગ થાય છે, અને તે વખતમાં પુરુષનું જે સ્વરૂપમાં અવસ્થાન તેનું નામ જ મોક્ષ સમજવું.

ઉ૦ ઉપર્યુક્ત સાંખ્ય લોકોનું કથન પણ યુક્તિશૂન્યતાનો

પરિચય આપનાર હોવાથી ત્યાજ્ય છે. પ્રકૃતિ અને આત્માનો સંયોગ શાથી થાય છે ? પહેલાં તો તે સંબન્ધિ વિચાર કરવો આવશ્યક છે. શું પ્રકૃતિથી આત્માનો સંયોગ થાય છે ? અથવા આત્માથી પ્રકૃતિનો સંયોગ થાય છે ? એ બે પ્રશ્નો પૂછવામાં આવે છે. તેમાં જો પ્રથમ પક્ષ માનવામાં આવે તો પ્રકૃતિ પોતે વ્યાપક હોવાથી જ્યારે મોક્ષમાં પણ તે બરાબર છે ત્યારે મુક્ત આત્માનો પણ તેની સાથે સંબન્ધ હોવાથી તેમાં પણ સંસારીપણાની આપત્તિ જરૂર આવવાની, માટે પ્રથમ પક્ષ તો આપનાથી માની શકાય તેમ છે જ નહિ. હવે રહ્યો બીજો પક્ષ, તેમાં પણ શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્મા કયા કારણને લઇને પ્રકૃતિને ગ્રહણ કરે છે ? તે ખાસ સમજાવવું પડશે જ. તેનો ઉત્તર પ્રકૃતિ અથવા આત્મા આ બેમાંથી એક તો જરૂર આપવો જ પડશે, તેમાં પણ પ્રથમ હેતુ આપવામાં તો જેમ આત્માને પ્રકૃતિના સંયોગમાં પ્રકૃતિ કારણ છે, તેમજ મુક્તાત્માની સાથે તે સંયોગ પણ તે કારણથી કેમ ન થઇ શકે, કારણ કે પ્રકૃતિ સંયોગની પહેલાં શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ તો જ્યારે બન્નેમાં બરાબર છે, ત્યારે એકની સાથે સંયોગ થાય, અને બીજાની સાથે ન થાય, તેનું શું કારણ ? માટે પ્રથમ કારણ માનવામાં તો બકરું કાઢતાં ઉંટનો પ્રવેશ થાય, તેવા પ્રકારની વિપત્તિ પેદા કરાવનારૂં છે. અને બીજું કારણ માનવામાં તો આત્મા પોતે જ પ્રકૃતિ અને આત્માના સંયોગમાં કારણ છે. તેમાં પણ શું પ્રકૃતિ સહિત આત્મા સંયોગમાં કારણ છે ? અથવા પ્રકૃતિથી રહિત આત્મા તેમાં કારણ છે ? આ બે પ્રશ્નો પૂછવામાં

આવે છે, તેમાં પ્રથમ પક્ષ માનવામાં પ્રકૃતિ સહિત આત્મા પ્રકૃતિની સાથે આત્માના સંયોગમાં કારણ છે, એવો અર્થ થવાનો, ત્યારે તેમાં પણ શંકા જરૂર પેદા થવાની કે જ્યાં સુધી પ્રકૃતિની સાથે આત્માનો સંયોગ ન થાય, ત્યાં સુધી પ્રકૃતિ સહિત આત્મા તેના સંયોગમાં કારણ પણ થઇ શકે જ નહિ, અને આવી રીતની વ્યાખ્યા કરવામાં અનવસ્થા બરાબર આવવાની, માટે પ્રથમ પક્ષ આપ લોકોથી માની શકાય તેમ નથી. અને બીજો પક્ષ પણ પ્રકૃતિ સહિત શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્મા કયા કારણથી તેની સાથે સંયોગ કરે છે એવો પ્રશ્ન થવાનો, અને તેમાં પણ હેતુનો તપાસ કરવાથી પૂર્વની માફક અનવસ્થા જરૂર આવવાની; માટે બન્ને પક્ષોમાંથી કોઇપણ પક્ષ આપનાથી માની શકાય તેમ નથી.

કિંચ હેતુ વિના પણ આપસમાં બેનો સંયોગ થાય છે, એવું જો માનવામાં આવે તો મુક્તાત્માની સાથે પણ પ્રકૃતિના સંયોગનો પ્રસંગ તો જરૂર આવવાનો.

અપરંચ આત્મા પોતે પ્રકૃતિને ગ્રહણ કરતી વખતે શું પૂર્વાવસ્થાનો ત્યાગ કરીને ગ્રહણ કરે છે ? અથવા ત્યાગ કર્યા સિવાય ? આ બે પ્રશ્નો પૂછવામાં આવે છે.

તેમાં પણ પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારવામાં તો પૂર્વની અવસ્થાનો ત્યાગ કરવાથી તો આત્મામા પરિણામપણું જરૂર આવવાનું, અને તેમ થવાથી અનિત્યપણું પણ વિના ઇચ્છાએ આવવાનું જ અને જ્યારે અનિત્યપણું આવ્યું, ત્યારે તો કૂટસ્થ નિત્યપણું હવામાં ઉડી જવાનું.

હવે રહ્યો બીજો પક્ષ, તેમાં પણ ઇશ્વરકૃષ્ણ વિગેરે આપના મહર્ષિઓએ ગૃહસ્થાવસ્થાનો ત્યાગ કર્યા સિવાય યોગીઅવસ્થાને પ્રાપ્ત કરી, એમ તો કદાપિ થઇ શકવાનું જ નહિ, જેમ દેવદત્ત બાલ્યાવસ્થાનો ત્યાગ કર્યા સિવાય યુવાવસ્થાને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી તેમ અત્ર પણ સમજવું. માટે બીજા પક્ષમાં તો યુક્તિશૂન્યતા જ સમજવાની છે. આથી એ ભાવ નિકળ્યો કે જ્યારે પ્રકૃતિના સંયોગરૂપ સંસાર જ ઘટી શકતો નથી, ત્યારે તેના વિયોગરૂપ મોક્ષની તો આપના મતમાં વાત જ શી કરવી ? માટે મોક્ષવિષયક સાંખ્યની માન્યતા હૃદયંગમ નથી, એ વાત ખાસ ખ્યાલમાં રાખવી.

બૌદ્ધોની સાથે મુક્તિનો વિચાર.

ઉપદ્રવ સિવાય ચિત્તની જે સંતતિ (પરંપરા) તેનું નામ જ મુક્તિ સમજવું, આવા પ્રકારની કેટલાક બૌદ્ધોની માન્યતા પણ આદરણીય નથી. કેમકે ઉપદ્રવ વિનાની ચિત્ત–સંતતિ જ્યારે કોઇ વસ્તુરૂપ છે જ નહિ, ત્યારે તેને સિદ્ધ કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો નકામો જ છે.

પૂ૦ સંતતિમાં પતિત ક્ષણો પોતે જ પૂર્વોત્તરભાવથી આપસમાં કાર્યકારણરૂપ છે. અર્થાત્ પૂર્વક્ષણ કારણ છે અને ઉત્તરક્ષણ કાર્ય છે. આવા પ્રકારની વ્યાખ્યાથી જ્યારે સંતતિ વસ્તુરૂપે સિદ્ધ થાય છે, ત્યારે સિદ્ધ થતી નથી, એમ કહીને ઉડાવી દેવી એ કેટલી બધી અજ્ઞાનતા સમજવી !

ઉ૦ જીવનમુક્તરૂપ સર્વજ્ઞના જ્ઞાનનો છેલ્લો ક્ષણ મુક્તિના

જ્ઞાનના પ્રથમ ક્ષણમાં કારણરૂપ હોવાથી અને તે પણ સંતતિની અંદર આવવાથી સંસારી અવસ્થાની માફક તેમાં પણ આવા પ્રકારના કાર્ય-કારણભાવ દ્વારા એક બીજાને પેદા કરવાનો ઉપદ્રવ તો જરૂર રહેવાનો જ.

પ્ર૦ આગળ ચિત્તનો ઉત્પાદ ન થવો, અને પૂર્વના ચિત્તની જે નિવૃત્તિ થવી, તેનું નામ જ મોક્ષ અમે માનીએ છીએ, ત્યારે ઉપર્યુક્ત દોષને અવકાશ જ ક્યાં રહેવાનો ?

ઉ૦ આગળ ચિત્તનો અનુત્પાદ તો પ્રાગભાવરૂપ હોવાથી ઉત્પન્ન કરવા લાયક જ્યારે છે જ નહિ, ત્યારે ચિત્તનિવૃત્તિરૂપ મોક્ષની તો વાત જ શી કરવી ? કિંચ ક્ષણિકવાદ, શૂન્યવાદ, વિજ્ઞાનવાદ વિગેરે આપના સિદ્ધાન્તો જ્યારે યુક્તિથી સિદ્ધ થતા જ નથી, તો પછી તેવા સિદ્ધાન્તને અવલંબીને મુક્તિ મેળવવાની આશા કેવી રીતે રાખી શકાય ?

સ્વાતંત્ર્યવાદિ સાથે મુક્તિનો વિચાર.

જે સ્વતંત્રતા મેળવવી છે, તેનું નામ જ મુક્તિ સમજવું. આ કથન પણ અગ્રાહ્ય છે, કેમકે સ્વતંત્રપણું કર્મના ક્ષયથી થાય છે એવું જો માનવામાં આવે તો અમને અડચણકર્તા નથી, પરન્તુ તેવી રીતે માનવામાં તો આપના સિદ્ધાન્તનો વ્યાઘાત થતો હોવાથી આપ પોતે જ માની શકશો નહિ. અને જો અણિમાદિ વિગેરે વૈભવરૂપ ઐશ્વર્યપણાને સ્વતંત્રપણું કહેતા હો તો, તે તો કર્મજન્ય હોવાથી સંસારવિલાસરૂપ સમજવું. માટે આવું ભોગવિલાસરૂપ સ્વતંત્રપણું પણ

વસ્તુગતિ વિચાર કરતાં કોઇ કામનું જ નથી; તો પછી તેને મોક્ષ તો કહેવાય જ કેવી રીતે ?

સૌત્રાંતિકના મત પ્રમાણે મુક્તિનો વિચાર.

આત્માની જે હાનિ થવી તેનું નામ જ મોક્ષ સમજવું. આવા પ્રકારની માન્યતાવાળા આ મતના અનુયાયિ તો ખરે-ખરા મુક્તિને લાયક છે. વાહ ધન્ય છે તમારા વિચારને અને ધન્ય છે તમારા સિદ્ધાંત પ્રવર્તકોને; જ્યારે આત્માની જ હાનિ થઇ, અર્થાત્ વિનાશ થયો ત્યારે મુક્તિ મળવાની જ કોને ? તેનો પણ લગાર વિચાર કર્યો હત તો બીજાને પરિશ્રમ લેવાની જરૂર પડત જ નહિ.

કિંચ લગાર ઉંડા ઉતરી બહિરાત્માનો વિનાશ થવાથી જે પરમાત્મસ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે, તેને જો કદાચ મુક્તિ કહેતા હત તો બીજાઓને પણ તેમાં લગાર અભિરૂચિ થાત, પરન્તુ જ્યાં સર્વથા આત્માનો જ વિનાશ હોય, ત્યાં મુક્તિની તો વાત જ શી કરવી ?

નિરતિશય સુખવાદિ સાથે મુક્તિનો વિચાર.

નિત્ય નિરતિશય સુખનો જે પ્રકાશ થવો તેનું નામ જ મોક્ષ સમજવું, આ કથન પણ ઠીક નથી. કારણ કે અતિશય-વિનાનું સુખ તો વિષયજન્ય સંસારિસુખમાં પણ બરાબર રહેતું હોવાથી જ્યાંસુધી તેવા પ્રકારનું વિષયિક સુખ વિદ્યમાન

હોય ત્યાં સુધી વિષયાતીત રૂપ જે આત્મીય સુખ અને તે રૂપ જે મુક્તિ તેની તો વાત જ શી કરવી ? કિંચ સુખને સર્વથા નિત્ય માનવામાં સંસારાવસ્થામાં પણ તેવા સુખની પ્રાપ્તિનો પ્રસંગ જરૂર આવવાનો.

વેદાન્તી સાથે મુક્તિનો વિચાર.

અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થવાથી વિજ્ઞાનસુખસ્વરૂપ જે કેવલ આત્મા તે જ મોક્ષ સમજવો, આ કથન પણ ઠીક નથી કેમકે વિજ્ઞાન સુખસ્વરૂપ બ્રહ્મ તો કૂટસ્થ નિત્ય હોવાથી આપના મત પ્રમાણે મુક્ત અને સંસારિમાં કઇપણ વિશેષતા કહેવાની જ નહિ, કિંચ અવિદ્યા પણ એક કાલ્પનિક આકાશ-પુષ્પ જેવી ચીજ છે, વાસ્તવિક પદાર્થરૂપ છે જ નહિ, તો પછી તેવી મિથ્યા સ્વરૂપવાળી અવિદ્યા ભલે રહે તોપણ સંસારિ આત્માને કંઇ અડચણ કરતી ન હોવાથી સંસારદશામાં પણ આપના મત પ્રમાણે મુક્તપણું કેમ ન હોઇ શકે ? અને એમ થવાથી તો મુક્ત અને સંસારિના વ્યવહારનો જ લોપ થવાનો. અવિદ્યાના સાધક પ્રમાણની ગવેષણા કરવા જતાં સદ્ અસદ્ વિકલ્પો ઉદ્ભવતા હોવાથી તેની સિદ્ધિ કોઇપણ રીતે થવાની જ નહિ, જ્યાં ભ્રાન્તિનું સામ્રાજ્ય હોય, ત્યાં પદાર્થની સિદ્ધિની તો વાત જ શી કરવી. માટે વેદાન્તિકના મત પ્રમાણે મુક્તિની ઉપપત્તિ કદાપિ થઇ શકવાની જ નહિ. એનું વિશેષ વિવેચન વેદાન્તની સમાલોચનાના પ્રસ્તાવમાં કરેલું હોવાથી અત્ર તો માત્ર દિગ્દર્શનરૂપ બતાવવામાં આવ્યું છે.

ઉપનિષદ્કારો સાથે મુક્તિનો વિચાર.

જ્ઞાન તે જ મોક્ષનો ઉપાય છે, અને તે પણ સાક્ષિસ્વરૂપ આત્મામાં કલ્પિત છે, આ કથન પણ ઠીક નથી. કેમકે એમ માનવાથી જે સમયે તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું, તે જ સમયે મોક્ષ મળવાથી સંસારનો જ ઉચ્છેદ થવાથી જ્યારે તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપપત્તિ-કાલમાં જ મોક્ષનું સંપૂર્ણ અસાધારણ કારણ મળી ગયું, ત્યારે વિલંબ થવાનું બીજું કોઇપણ કારણ બાકી નહિ હોવાથી તે જ વખતે મોક્ષ કેમ ન મળી શકે ? કિંચ તે વખતે મોક્ષ મળવાથી શરીર વિગેરેનો પણ સર્વથા ક્ષય થવાનો જ અને જ્યારે શરીર વિગેરેનો વિનાશ થયો, ત્યારે ઉપદેશસામગ્રીરૂપ શરીર નહિ રહેવાથી આપ લોકોને ઉપદેશ પણ કોણ આપવાનો ? અને તે સિવાય શાસ્ત્રો પણ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થવાનાં ? અને જ્યારે શાસ્ત્રોનો જ અભાવ થયો, ત્યારે આપને ક્યાંથી ખબર પડી કે તત્ત્વજ્ઞાન પેદા થવાથી મોક્ષ તત્કાળ જ મળે છે. માટે તત્ત્વજ્ઞાન એ જ મોક્ષનું અસાધારણ કારણ છે એમ ન માનવું.

કિંચ એકલા જ્ઞાનથી જ કાર્ય થતું હોય તો જેમ રોગી મનુષ્ય વૈદ્ય પાસે જઇ રોગના ક્ષયનું જ્ઞાન સંપાદન કરવા છતાં પણ જો તે વૈદ્યે બતાવેલી ઔષધિ ન ખાય, તો તેનો રોગ કદાપિ જતો નથી; તેમ એકલું જ્ઞાન કામમાં આવતું નથી. કિન્તુ તેની સાથે તે વૈદ્ય ઉપર પ્રમાણિકપણાનો વિશ્વાસ તથા ઔષધિને ખાવાની ક્રિયા વિગેરે કામ કરવાથી જ

રોગ જેવી રીતે જાય છે,તેમ એકલું જ્ઞાન તો પ્રકાશરૂપ હોવાથી તે દ્વારા હેય ઉપાદેયની ઓળખાણ જ કેવલ થઇ શકે છે.પરન્તુ, જ્યાંસુધી હેયનો ત્યાગ કરવામાં ન આવે,અને ઉપાદેયના સ્વીકાર કરવા વિષયક ક્રિયા કરવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી હેયનો ત્યાગ પણ થવાનો નહિ અને ઉપાદેયનો સ્વીકાર પણ થવાનો જ નહિ, અને જ્યારે આસ્રવરૂપ હેય પદાર્થ પાસે વિદ્યમાન છે, ત્યારે સંસાર પણ પાસે રહેવાનો જ, અને તેના રહેવાથી મોક્ષ કેવી રીતે મળી શકે, તેનો વિચાર લગાર એકાન્તમાં બેસીને કરશો, માટે આ મતમાં પણ અનેક પ્રકારની વિપત્તિઓ આવવાથી એકલું તત્ત્વજ્ઞાન થવાથી જ મોક્ષ મળે છે એમ કદાપિ સમજવું નહિ. કિન્તુ સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રદ્વારા જ મોક્ષ મળે છે, એ વાત ચોકસ ખ્યાલમાં રાખવી.

પાતંજલના મત પ્રમાણે મોક્ષનો વિચાર.

'યોગરૂપ સમ્યક્ ક્રિયા જ એકલી મોક્ષનું કારણ છે. તે વાત લગાર સ્પષ્ટરૂપે સમજાવવામાં આવે છે. પરમાર્થરૂપે તો ચિત્તનું દર્શન થઇ શકતું નથી, અને સાક્ષિના દર્શનમાં નિરોધ સિવાય બીજો કોઇ ઉપાય નથી, તો પછી ચિત્તના દર્શન માટે સમાધિના વ્યાપારની જરૂર અપેક્ષા રાખવી જ જોઇએ.કેમકે સમાધિ સિવાય તો તેનું દર્શન પણ દુર્લભ સમજવું,આથી એ ભાવ નીકળ્યો કે સમાધિ વ્યાપારની ક્રિયા જ મોક્ષનું અસાધારણ કારણ છે.' ઉપર્યુક્ત પાતંજલના અનુયાયિલોકોનું કથન પણ અયુક્ત હોવાથી અનાદરણીય સમજવું.

કારણ કે સર્વજ્ઞોને ચિત્તના દર્શન માટે સમાધિ-વ્યાપારની કંઇ પણ જરૂર નથી. એમ હોવા છતાં પણ જો હઠથી કેવલ સમાધિ-વ્યાપારને મોક્ષના અસાધારણ કારણ તરીકે માનવામાં આવે તો તે અજાગલસ્તનની માફક નકામું જ સમજવું. કેમકે સયોગિકેવલીની પ્રાગ્ અવસ્થામાં જો કે પૃથકત્વવિતર્ક સપ્રવિચાર એકત્વવિતર્ક અપ્રવિચારરૂપ શુકલધ્યાન સ્વરૂપ સમાધિની આવશ્યકતા રહે છે, પરન્તુ ત્યાર પછી તો તેઓને જ્યારે ભાવમનનો જ અભાવ છે, ત્યારે તે રૂપ સમાધિની તો વાત જ શી કરવી ? અને જ્યારે સમાધિ જ નથી, ત્યારે તેને મોક્ષના અસાધારણ કારણ તરીકે વન્ધ્યાપુત્રની માફક મનાય જ કેવી રીતે ? માટે સમાધિવ્યાપાર મોક્ષનું સાક્ષાત્ કારણ નથી. એ વાત ખાસ ખ્યાલમાં રાખવી.

પૂ૦ તરંગવિનાના સમુદ્ર જેવો આત્મા છે, અને મહત્તત્ત્વ, અહંકાર તત્ત્વ વિગેરે પવન રૂપ છે અને તે દ્વારા થતી વૃત્તિયો તે તરંગ જેવી સમજવી, અને આવા પ્રકારની વૃત્તિઓને હઠાવવાથી આત્માનું જે સ્વરૂપમાં જ રહેવું તેનું નામ જ મોક્ષ સમજવું.

ઉ૦ ઉપર્યુક્ત કથન પણ અનાદરણીય સમજવું કારણ કે તે વિષયમાં પ્રશ્નનો અવકાશ જરૂર રહે છે. શું આત્મા પોતે વૃત્તિસ્વરૂપ છે ? કે નહિ ? આ બે પ્રશ્નો પૂછવામાં આવે છે, તેમાં પ્રથમ પક્ષ માનવામાં આત્મા વૃત્તિસ્વરૂપ છે એવો અર્થ થવાનો, અને આત્માનું વૃત્તિસ્વરૂપ છે; ત્યારે તેવા સ્વરૂપનો ત્યાગ પણ થવાનો નહિ, અને તે સિવાય મોક્ષ તો

મળે જ કયાંથી ? જો સ્વરૂપનો ત્યાગ કરે છે, એવી રીતે માનવામાં આવે તો કૂટસ્થ નિત્યતા કદાપિ રહેવાની નહિ, માટે પ્રથમ પ્રક્ષ અનાદરણીય સમજવો. હવે રહો બીજો પક્ષ, તે માનવામાં તો તમામ અનુષ્ઠાનો નકામાં સમજવાં, કેમકે જ્યારે આત્મા પોતે સર્વદા ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ત્યારે યોગ વિગેરેની ક્રિયાઓ કરવાની શી જરૂર છે ? આથી એ ભાવ નિકળ્યો કે ચિત્સ્વરૂપરૂપે યોગિયોનો સમાધિમાં વ્યાપાર છે જ નહિ, કિંતુ ચિત્તને પ્રકૃતિથી પૃથક્ કરવા માટે જ સમાધિમાં યોગિયોનો વ્યાપાર છે, માટે આવા સ્થલમાં ક્રિયાની માફક વસ્તુનો પરિચય કરાવનારા જ્ઞાનીની પણ આવશ્યકતા જરૂર રહેવાની; માટે યોગિયોનો સમાધિમાં વ્યાપાર તો સાક્ષાત્ કેવલજ્ઞાનને માટે અને પરંપરા યોગનિરોધ માટે છે એ ખાસ ખ્યાલમાં રાખવું. ભાવાર્થ એ સમજવો, કે જ્ઞાનક્રિયા દ્વારા જ મોક્ષ મળવાનો, એ વાતને નીચેનો શ્લોક પણ ટેકો આપે છે.—

> द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च राघव ! ।
> योगश्चित्तनिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणं ॥ १ ॥

—शास्त्रवार्तासमुच्चयमां उद्धृत पृ. ३१८

ભાવાર્થ—ચિત્તના નાશના બે ક્રમ છે, એક યોગ અને બીજું જ્ઞાન. તેમાં યોગ તો ચિત્તના નિરોધરૂપ છે, અને સારી રીતે જે વસ્તુનો પરિચય કરવો તેનું નામ જ્ઞાન સમજવું. આ બંને સમુદાયરૂપે કારણ છે, પરન્તુ પૃથગ્રૂપે નથી.

આ પ્રકારે તમામ દર્શનનું નિરીક્ષણ કરવાથી એ ભાવ નિકળ્યો કે મોક્ષ તો આત્મા ઉપર લાગેલાં સંપૂર્ણ કર્મોના ક્ષય સિવાય છે જ નહિ અને કર્મોનો ક્ષય પણ સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર સિવાય થવાનો જ નહિ, તેમાં પણ જીવાદિક પદાર્થોનું વાસ્તવિક જેવા પ્રકારનું સ્વરૂપ હોય, તેવા સ્વરૂપે જ તેમાં જે શ્રદ્ધા કરવી તેનું નામ સમ્યગ્દર્શન કહેવાય. તેવી રીતે વાસ્તવિક સ્વરૂપવાળા પદાર્થોને વાસ્તવિક રીતે જે પરિચય કરાવરાવે, તેનું નામ સમ્યગ્જ્ઞાન કહેવાય. સંવર તથા નિર્જરા તત્ત્વના નિરૂપણમાં બતાવેલ જે શુદ્ધ આચરણ તેનું નામ સમ્યક્ ચારિત્ર કહેવાય. આ ત્રણેનો સમુદાય મોક્ષમાં હેતુ સમજવો.

જેમ કોઈ રોગી મનુષ્ય રોગને દૂર કરવા માટે વૈદ્ય પાસે ગયો તેણે તેનું સર્વ વૃત્તાન્ત જાણીને કહ્યું કે અમુક દવાનું સેવન કરવાથી તમારો રોગ જડમૂળથી જવાનો. આવા પ્રકારનું જ્ઞાન સંપાદન કરવા છતાં પણ જ્યાં સુધી તે વૈદ્ય ઉપર પ્રમાણિકપણાની સાચી શ્રદ્ધા ન હોય, ત્યાં સુધી તે દવા ખાવાનું મન થાય જ નહિ, અને તે સિવાય રોગ પણ જવાનો નહિ. માટે બે ચાર ઠેકાણે ફરવા પછી તેને જ્યારે બરાબર ખાત્રી થઈ ત્યારે નિશ્ચય થયો કે આ વૈદ્ય નિર્લોભી અને સત્યવાદી છે, માટે એની દવાથી જરૂર રોગ જવાનો જ. આવા પ્રકારનો નિર્ણય થવાથી પ્રથમનું જ્ઞાન ખાત્રીવાળું થયું. એનું નામજ સમ્યક્જ્ઞાન સમજવું.

અને જ્યારે ઉપર્યુક્ત પ્રકારથી સમ્યગ્જ્ઞાન થયું ત્યારે તે દવા ખાવાને મન થયું. અને એમ કરવાથી તે વ્યક્તિ રોગ-

રહિત થઇ, તેવીજ રીતે કર્મરૂપી રોગોના સંબન્ધથી રોગગ્રસ્ત થયેલા સંસારિ જીવો પોતાની ઉપર લાગેલા જન્મ, જરા, મરણ, આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ વિગેરે રોગોને દૂર કરવા સારૂ સર્વજ્ઞ ભગવાનરૂપ વૈદ્ય પાસે ગયા, તેઓએ પણ તેના રોગોનો સર્વથા હાલ પોતાના જ્ઞાનદ્વારા જાણીને કહ્યું કે જીવ, અજીવ, આસ્રવ, બન્ધ વિગેરે હેય તથા ઉપાદેય પદાર્થના જ્ઞાન સિવાય તમારો રોગ કદાપિ જવાનો નહિ. પરન્તુ તે વાકય ઉપર વિશ્વાસ ન આવવાથી તેણે તેનું સેવન ન કરતાં તેમાં આપ્તપણાની તપાસ કરવા માંડી, અને જ્યારે તેમાં આપ્તપણું બરાબર જોવામાં આવ્યું ત્યારે પૂર્વોક્ત પદાર્થ વિષયક હેય, ઉપાદેયના જ્ઞાનમાં વિશ્વાસ આવ્યો,ત્યારે જ તેને જ્ઞાન સમ્યક્રૂપે પરિણત થયું અને ત્યારે આસ્રવ–બન્ધરૂપ હેય પદાર્થની હાનિમાં અને સંવર–નિર્જરારૂપ ઉપાદેય પદાર્થના ઉપાદાનમાં પ્રવૃત્તિ કરવાનું મન થયું. તેનું નામ જ સમ્યક્ ચારિત્ર સમજવું. અને જ્યારે સારી રીતે આચરણ કરવામાં આવ્યું ત્યારે રોગથી મુક્ત થઇ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ જ પ્રગટ થયું, તેનું નામ જ મોક્ષ સમજવું. માટે આ દૃષ્ટાન્તથી પણ ત્રણ રત્ન દ્વારા જ મુક્તિ મળે છે એ વાત સ્થિર થઇ સમજવી.

પ્ર૦ શરીર વિગેરેનો ક્ષય તો તેમાં વિનશ્વરશીલપણું હોવાથી સંભવી શકે, પરન્તુ રાગ, દ્વેષ, મોહ વિગેરેનો અત્યન્ત વિનાશ થવામાં કોઇ પણ પ્રમાણ ન હોવાથી તેનો વિનાશ થાય છે એમ કેવી રીતે માની શકાય ? જેમ આકાશ અનાદિ હોવાથી તેનો વિનાશ કોઇ માનતું નથી; તેમ રાગ વિગેરે

અનાદિ છે વાથી તેનો વિનાશ પણ કેવી રીતે થઇ શકે ? અને તે સિવાય મોક્ષ પણ મળે જ કયાંથી ?

ઉ૦ રાગ, દ્વેષ, વિગેરે દોષો જો કે જીવની સાથે અનાદિ કાલથી છે, તોપણ જેમ કોઇ યોગીશ્વરને સ્ત્રીઓનું સ્વરૂપ યથાર્થ રીત્યા અવલોકવાથી વૈરાગ્યભાવના જાગૃત થાય છે, અને તે દ્વારા સમયે સમયે તેમાંથી રાગ ઓછો થતો જોવામાં આવે છે. તેથી સંભાવના થઇ શકે છે કે ઉત્તમ પ્રકારની ઉચ્ચ કોટીની વિશેષ સામગ્રી મળવાથી તેનો નિર્મૂળ વિનાશ જરૂર થયો જોઇએ, અને જે વસ્તુનો નિર્મૂળ વિનાશ માનવામાં ન આવે તેનો થોડો થોડો ક્ષય થાય છે એમ પણ બીલકુલ માની શકાય જ નહિ કેમકે એ વાત તો અનુભવથી પણ વિરુદ્ધ છે. વર્તમાન કાલમાં પણ કેટલાક યોગિ મહાત્માઓમાં પણ રાગાદિની મન્દતા અને રાજા, મહારાજા, શેઠ વિગેરે ભોગીલોકોમાં તેની પ્રબલતા જ્યારે દ્દષ્ટીગોચર થાય છે. ત્યારે એમ કેવી રીતે કહી શકાય કે તેનો અપચય બીલકુલ થતો જ નથી ? માટે જેનો થોડો થોડો અપચય જોવામાં આવે, તેનો સર્વથા વિનાશ પણ સમ્પૂર્ણ સામગ્રી મળવાથી થાય છે, એ વાત જરૂર માનવી જોઇએ. જેમ શિયાળામાં હિમકણના સંબન્ધથી પેદા થયેલી ઠંડ પણ મન્દ મન્દ ગરમીનો ઉપચાર કરવાથી થોડી થોડી ઓછી થતી જાય છે. અને સમ્પૂર્ણ ગરમી પડવાથી સર્વથા તેનો વિનાશ થાય છે. તેમ અત્ર પણ જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, યોગાનુષ્ઠાન વિગેરે સામગ્રીની મન્દતાદશામાં રાગ વિગેરે દોષો પણ થોડા થોડા

ઓછા થાય છે. અને સામગ્રીની સંપૂર્ણ ઉત્કર્ષદશામાં તે રાગ વિગેરેનો સર્વથા ક્ષય થાય છે એમ જરૂર માનવું જોઇએ.

પૂ૦ જેમ જ્ઞાનાવરણીય કર્મની ઉદયાવસ્થામાં જ્ઞાનની મન્દતા જોવામાં આવે છે, પરન્તુ તેની પ્રકર્ષ ઉદયાવસ્થામાં સંપૂર્ણ જ્ઞાનનો વિનાશ બીલકુલ જોવામાં આવતો નથી, તેમ પ્રતિપક્ષ ભાવનાની ઉત્કર્ષ સ્થિતિમાં પણ રાગ વિગેરે દોષોનો નિર્મૂળ વિનાશ ન થવો જોઇએ.

ઉ૦ ઉપર્યુક્ત શંકા પણ અજ્ઞાનમૂલ જ સમજવાની છે. કેમકે બાધ્ય ચીજો બે પ્રકારની છે. એક સહજ સ્વભાવવાળી અને બીજી સહકારી સંપાદિત સ્વભાવવાળી. તેમાં જે સહજ સ્વભાવવાળી ચીજ હોય તે બાધકના ઉત્કર્ષમાં નિર્મૂળ વિનાશને પામતી નથી; તેમાં જ્ઞાન તો આત્માના સહજ સ્વભાવ રૂપ છે. માટે અત્યંત પ્રકૃષ્ટ જ્ઞાનાવરણના ઉદયમાં પણ જ્ઞાનનો નિર્મૂલ વિનાશ તો કદાપિ થવાનો જ નહિ. અને રાગ વિગેરે દોષો તો ચારિત્રમોહનીય કર્મના વિપાકોદયથી સંપાદિત સત્તાવાળા છે. માટે જ્યારે કર્મનો નિર્મૂળ વિનાશ થાય, ત્યાર પછી રાગ વિગેરેની સત્તા તો રહે જ કયાંથી ? એ વાત તો સહજ સમજી શકાય તેમ છે.

કિંચ ઉપાદાન કારણ વિનાશઅવસ્થામાં પણ કાર્યની સત્તા માનવામાં આવે તો સર્વત્ર સર્વ કાર્યની સત્તા રહેવી જ જોઇએ. અને એમ તો કો[illegible]
શંકા નિર્મૂળ સમજવી.

કિંચ આપે જે પ્રથમ જણાવ્યું છે કે 'જે અનાદિ હોય, તેનો બીલકુલ વિનાશ થાય જ નહિ.' તે વાત પણ મનાય તેમ નથી. કારણ કે પ્રાગભાવને અનાદિ માનવા છતાં પણ તેનો વિનાશ તો આપ લોકો જરૂર માનો છો ત્યારે અનાદિનો બીલકુલ નાશ થતો જ નથી. એવો નિયમ કયાં રહ્યો ? તથા સુવર્ણને માટીનો સંયોગ જેમ અનાદિકાલનો સુવર્ણની ખાણમાં છે. તો પણ તેને બહાર કાઢી ક્ષાર, પુટપાક વિગેરે પ્રયોગો કરવાથી માટીના સંયોગનો નાશ થવાથી સ્વચ્છ સુવર્ણ અલગ થાય છે, માટે અનાદિ હોય તેનો વિનાશ થાય નહિ, એ વાત મન્દબુદ્ધિપણાને સૂચવનાર છે.

પ્ર૦ રાગ વિગેરે ધર્મો ધર્મિ આત્માથી જૂદા છે ? કે તે સ્વરૂપ જ છે અર્થાત અભિન્ન છે ? આ બે પ્રશ્નો પૂછવામાં આવે છે, તેમાં પ્રથમ પક્ષ માનવામાં તો મુક્ત આત્માની માફક દરેકમાં વીતરાગપણાનો પ્રસંગ આવવાનો. કેમકે જેવી રીતે મુકત આત્મા રાગાદિથી સર્વથા ભિન્ન છે, તેમ સંસારિ આત્મા પણ જ્યારે તેથી ભિન્ન છે, ત્યારે એકને વીતરાગરૂપે માનવા અને બીજાને નહિ, તેનું શું કારણ ? માટે પ્રથમ પક્ષ માની શકશો જ નહિ. હવે રહ્યો બીજો પક્ષ; તેમાં પણ રાગાદિનો ક્ષય થવાથી તેનાથી અભિન્ન એવા આત્માનો પણ જ્યારે વિનાશ થવાનો ત્યારે મુક્તિ મળવાની જ કોને ? તેનો વિચાર એકાન્તમાં બેસી જરૂર કરશો, માટે કોઇ પણ રીતે આપ લોકોને મુકિત મળવાની જ નહિ, તો પછી અનુષ્ઠાન વિગેરે કરવાની શી જરૂર ?

ઉ૦ ઉપર્યુક્ત શંકા જૈનપ્રક્રિયાથી સર્વથા અનભિજ્ઞ લોકોને જ થઇ શકે તેમ છે. કેમકે અમે તો ધર્મ અને ધર્મિમાં આપસમાં સર્વથા ભેદ માનતા નથી તેમ સર્વથા અભેદ પણ માનતા નથી. કિન્તુ કથંચિદ્ ભેદાભેદરૂપ જાત્યન્તરનો આશ્રય લેવાથી અમારે ત્યાં કોઇ પણ જાતના દોષોનો અવકાશ છે જ નહિ, એ તો સર્વથા ભેદ તથા અભેદવાદિના ઘરમાં જ રહેવાનો.

પ્ર૦ જે સમયે કાર્મણ શરીર વિગેરેનો સર્વથા વિનાશ થયો તે સમયે મુક્ત આત્માનું ઊર્ધ્વગમન કેવી રીતે થાય ? કેમકે ગમનમાં કર્મ કારણ છે. અને કર્મ તો બીલકુલ છે જ નહિ, તો પછી ગમન થાય જ કેવી રીતે ?

ઉ૦ પૂર્વપ્રયોગ, અસંગભાવ, બન્ધચ્છેદ તથા ઊર્ધ્વગમન સ્વભાવ આ ચાર દૃષ્ટાન્તો મુક્ત જીવને ઊર્ધ્વગમનમાં સાધનરૂપ હોવાથી અમારે ત્યાં કોઈપણ જાતની અડચણ છે જ નહિ, તે લગાર વિવેચનદ્વારા સમજાવવામાં આવે છે.

જેમ કુંભારના ચક્રમાં, હિંડોલામાં તથા બાણ ફેંકવામાં પ્રથમ એક વાર પ્રયોગદ્વારા ચક્ર ભમાડવાથી અને બાણને અસ્ત્રથી ફેંકવાથી જ્યાં સુધી તે ક્રિયામાં જેટલો વેગ હોય ત્યાં સુધી પ્રયત્ન વિના પણ ચક્ર ભમે છે, હિંડોલો હાલે છે અને બાણ ચાલ્યું જાય છે, તેમ અત્ર પણ કર્મનો ક્ષય થયો છે, તો પણ પ્રથમના કર્મોના વેગવાળા સંબન્ધદ્વારા જીવ ઊર્ધ્વ લોકાન્ત સુધી જાય છે, અને પછી વેગ બન્ધ

થવાથી તથા ધર્માસ્તિકાય વિગેરે ગતિ સાધન સાધારણ કારણો ન હોવાથી તેની આગળ ગમન થતું નથી. આ પૂર્વ પ્રયોગ દૃષ્ટાંત સમજવું.

તથા જેમ તુંબડા ઉપર ચીકણી માટીના ઉપરા ઉપરી આઠ લેપ કરી જલાશય વિગેરેમાં નાંખવાથી જેમ તે તુંબડું તળાવના તળીએ બેસી જાય છે. અને તે ઉપરથી માટીના લેપને ધીરે ધીરે ધોવાથી જેમ જેમ માટીનો લેપ ખસતો જાય છે, તેમ તેમ તે ઉપર આવતું જાય છે, અને તદ્દન માટીનો લેપ સાફ થવાથી તુંબડું બીલકુલ ઉપર આવી જાય છે. અને ત્યાર બાદ તે તુંબડું નીચે જતું નથી તેમ ઉપર આગળ પણ જતું નથી. કિન્તુ ત્યાંનું ત્યાં જ રહે છે. તેમ જીવ રૂપ તુંબડાની ઉપર કર્મરૂપી માટીના ઉપરાઉપરી આઠ પ્રકારના લેપ થવાથી ખૂબ ભારે થઇ સંસાર સમુદ્રમાં ડુબી જાય છે. અને જ્યારે સમ્યગ્ દર્શન વિગેરે મોક્ષ સાધન રૂપ જલનો સંયોગ થવાથી કર્મરૂપી માટી ધીરે ધીરે ભીંજાઇ ને ખસતી જાય છે. અને જ્યારે સમ્પૂર્ણ રત્નત્રય રૂપી જલનો સંપૂર્ણપણે સંયોગ થાય છે, ત્યારે એકદમ કર્મરૂપી માટીને સર્વથા ધોઇને સાફ થવાથી શુદ્ધ નિર્મલ બની સંસાર સમુદ્રની ઉપર એકદમ લોકાન્ત સુધી આવી જાય છે. અને ત્યાર બાદ નીચે અથવા તેની ઉપર ગતિ થતી નથી; કેમકે નીચે ગમનમાં ગુરુતા કારણ છે અને કર્મજન્ય ગુરુતા તો સર્વથા ચાલી ગઇ છે; ત્યારે નીચે ગમન કેવી રીતે થાય? તેવી રીતે ઉર્ધ્વ ગમનમાં ધર્માસ્તિકાય કારણ છે. અને તે પણ આગળ ન

હોવાથી તેની આગળ ગમન થાય જ કેવી રીતે ? માટે અસંગ ભાવ દૃષ્ટાન્ત પણ લોકાન્ત ગમનમાં સારી રીતે સાધનરૂપ છે.

તથા જેમ એરંડાના બીયાં તાપથી બન્ધનનાં સૂકાવાથી પોતાની મેળે જ ઉંચાં જાય છે, તેમ જીવનાં પણ કર્મરૂપી બન્ધનો જ્યારે ધ્યાનાગ્નિ વિગેરેના તાપથી સૂકાઇ જાય છે, ત્યારે જીવ પણ ઊર્ધ્વ લોકાન્ત સુધી જાય છે. આ બન્ધછેદનું દૃષ્ટાન્ત મુક્તાત્માને લોકાન્ત સુધી ગમનમાં સાધનરૂપ છે.

તથા જેમ ગુરુતાને લઇને પત્થર, લોઢું, માટી વિગેરેનું સ્વભાવથી અધોગમન થાય છે, તથા વાયુનું ગુરુ લઘુપણાને લઇને સ્વભાવથી તિરછું ગમન થાય છે, તથા અગ્નિ, ધૂમરેખા વિગેરેનું લઘુપણારૂપ સ્વભાવથી જ ઊર્ધ્વગમન છે; તેમ જીવનો પણ કુદરતી ઊર્ધ્વગમનનો સ્વભાવ છે અને પુદ્ગલનો અધોગમન સ્વભાવ છે. માટે જીવને ઊર્ધ્વગમનમાં સ્વભાવ પણ કારણ છે.

પ્ર૦ જ્યારે જીવનો ઊર્ધ્વગમનનો સ્વભાવ જ છે, ત્યારે સંસારાવસ્થામાં નરકાદિ ગતિમાં નીચે ગમન, તિરછા લોકમાં તિરછું ગમન અને દેવલોકમાં ઊર્ધ્વગમન થાય છે તેનું શું કારણ ?

ઉ૦ સંસારાવસ્થામાં જીવની સાથે કર્મનો સંબન્ધ હોવાથી જેવા પ્રકારની સામગ્રી દ્વારા જેવું આયુષ્ય બાંધેલું હોય તેવા આયુષ્યકર્મરૂપ વિભાવને લઇને તેવા પ્રકારની

ઊંચે, નીચે અને તિરછી ગતિ થાય છે. જેમ અગ્નિનો દાહક સ્વભાવ છે તો પણ તેની ઉપર રાખ નાખી દબાવવાથી તે તાપ ઉપજાવી શકતો નથી; તેમ જીવરૂપી જ્યોતિનો ઊર્ધ્વગમન સ્વભાવ છે, તો પણ કર્મરૂપી રાખ ઉપર આવવાથી તે સ્વભાવનો તિરોભાવ થાય છે. અને કર્મજન્ય સ્વભાવનો આવિર્ભાવ થવાથી તેના અનુસારે ગમન કરી પોતાના સ્વભાવને પ્રગટ કરે તેમાં કંઇ પણ આશ્ચર્ય જેવું નથી.

પ્ર૦ જ્યારે ઊર્ધ્વગમન સ્વભાવ જ છે, ત્યારે લોકાન્તથી પણ ઉપર કેમ ગમન થઇ શકતું નથી ?

ઉ૦ સમ્પૂર્ણ સામગ્રી સિવાય કાર્ય કદાપિ થઇ શકે જ નહિ. તેમ ગતિ પણ કાર્યરૂપ હોવાથી જ્યાં સુધી સમ્પૂર્ણ કારણસામગ્રી ન મળે ત્યાં સુધી આગળ ગમન કેવી રીતે થઇ શકે ? જીવને ઊર્ધ્વગમનમાં ગતિપરિણામ ઉપાદાન કારણ છે, જીવ પોતે નિર્વર્તક કારણ અને આકાશ વિગેરે નિમિત્ત કારણ છે; તો પણ આપેક્ષિત કારણરૂપ ધર્માસ્તિકાય આગળ ન હોવાથી કારણની વિકલતાને લઇને કાર્ય ન થાય, તેમાં કંઇ પણ દોષાપત્તિ નથી. અને ધર્માસ્તિકાય ગતિમાં કારણ છે, એ સંબંધિ અજીવ તત્ત્વના નિરૂપણમાં તથા દ્રવ્યપ્રદીપમાં વિવેચન કરેલું હોવાથી અત્ર કરવામાં આવતું નથી.

પ્ર૦ કર્મોના અભાવમાં પૂર્વપ્રયોગ વિગેરે દૃષ્ટાન્તો આપી જીવનું ઊર્ધ્વગમન સિદ્ધ કર્યું, તો પણ સર્વથા

શરીર, ઇન્દ્રિયો વિગેરે જીવનનાં ચિહ્નરૂપ પ્રાણો ન હોવાથી મોક્ષના જીવોનો જીવરૂપે વ્યવહાર જ કેવી રીતે થઇ શકે ? કારણ કે જે પ્રાણને ધારણ કરે તે જીવ કહેવાય આવું જીવનું વ્યુત્પત્તિજન્ય લક્ષણ છે. અને તે તો મોક્ષના જીવમાં બીલકુલ ઘટતું જ નથી તો પછી જડ સ્વરૂપવાળા મોક્ષને માટે ચાહના કેવી રીતે થાય ?

ઉ૦ ઉપર્યુક્ત શંકા અજ્ઞાનતાને સૂચવતી હોવાથી નિર્મૂલ સમજવી. કેમકે જૈનદર્શનમાં પ્રાણના બે ભેદ માનેલા છે. એક દ્રવ્યપ્રાણો અને બીજા ભાવપ્રાણો. તેમાં શરીર વિગેરે ત્રણ બળ, પાંચ ઇન્દ્રિયો, શ્વાસોચ્છ્વાસ અને આયુષ્ય આ દશ પ્રાણો કર્મજન્ય હોવાથી મોક્ષમાં તેનો અભાવ તો અમોને સર્વથા ઇષ્ટ છે. અને ક્ષાયિક જ્ઞાન, ક્ષાયિક દર્શન, ક્ષાયિક ચરિત્ર, ક્ષાયિક વીર્ય, ક્ષાયિક સુખ વિગેરે ભાવપ્રાણો જ્યારે મોક્ષમાં બરાબર કાયમ રહે છે; ત્યારે પ્રાણધારણરૂપ જીવનું લક્ષણ બરાબર ઘટતું હોવાથી જીવમાં અજીવપણાની શંકા થાય જ કેવી રીતે ? આવી રીતે સ્પષ્ટપણે મોક્ષમાં પણ પ્રાણધારણરૂપ લક્ષણ ઘટી ગયું; ત્યારે તેમાં જડપણાની આશંકા તો મહા મિથ્યાત્વમોહના ઉદયવાળાને જ થઇ શકે, અને વાસ્તવિક રીતે જીવનું લક્ષણ પણ તે જ યથાર્થ છે. આ વાતને નીચેનો શ્લોક પણ ટેકો આપે છે—

यस्मात् क्षायिकसम्यक्त्ववीर्यदर्शनज्ञानैः ।
आत्यन्तिकैः संयुक्तो निर्द्वन्द्वेनापि च सुखेन ॥ १ ॥

ज्ञानादयस्तु भावमाणा मुक्तोऽपि जीवति स तैर्हि ।
तस्मात् तज्जीवत्वं सर्वस्य जीवस्य ॥ २ ॥

—ષડ્દર્શનસમુચ્ચય પૃ. ૭૫

ભાવાર્થ આવી ગયેલો હોવાથી ફરીથી આપવામાં આવતો નથી. માટે અનન્ત જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર વીર્ય સુખરૂપ જીવન મોક્ષમાં પણ બરાબર છે. એ ખાસ ખ્યાલમાં રાખવું.

કિંચ મોક્ષમાં સુખ તો સર્વ સંસારિ જીવથી વિલક્ષણ પરમાનન્દ સ્વરૂપ જાણવું, સંસારાવસ્થામાં રહેલા દેવેન્દ્રો, નરેન્દ્રો વિગેરે તમામ જીવોનું જેટલું સુખ છે, તે તમામ સુખ મોક્ષના સુખના અનંતમા ભાગ જેટલું પણ નથી. આ વાત યોગશાસ્ત્રમાં સારી રીતે સમજાવી છે.

सुरासुरनरेन्द्राणां यत्सुखं भुवनत्रये ।
तत् स्याद् अनन्तभागेऽपि न मोक्षसुखसम्पदः ॥ १ ॥

स्वस्वभावजमत्यक्षं यस्मिन् वै शाश्वतं सुखम् ।
चतुर्वर्गाग्रणित्वेन तेन मोक्षः प्रकीर्तितः ॥ २ ॥

—યોગશાસ્ત્ર.

ભાવાર્થ—ત્રણ ભુવન અને ત્રણ કાલમાં ઇન્દ્રો, ચક્રવર્તિઓ, વિગેરેનું એકઠું કરવાથી જેટલું સુખ થાય તે તમામ સુખ મોક્ષ સુખના અનન્તમા ભાગ જેટલું પણ નથી. તથા જેમાં પોતાના સ્વભાવથી આવિર્ભૂત થયેલું અને ઇન્દ્રિયોના વિષયને

લગાર માત્ર પણ સ્પર્શ નહિ કરનારૂં એવું જે શાશ્વત સુખ તેને ચાર વર્ગમાં પ્રધાન મોક્ષના સુખ તરીકે માનવામાં આવે છે.

હવે કેટલાક મીમાંસકોનો મોક્ષ વિષયક કંઇક વિચાર જણાવવામાં આવે છે. " જ્યાં સુધી વાસના વિગેરે આત્માના સર્વ ગુણોનો ઉચ્છેદ ન થાય,ત્યાં સુધી અત્યન્ત દુઃખની વ્યાવૃત્તિ કદાપિ થઇ શકવાની નહિ. કેમકે સુખ દુઃખના સંભવમાં ધર્માધર્મ નિમિત્ત છે. અને તે જ સંસારરૂપી મહેલના સ્તંભો છે. અને જ્યારે તેનો વિનાશ થાય, ત્યારે તેના કાર્યરૂપ શરીર વિગેરેનો ઉપદ્રવ પણ બીલકુલ રહેવાનો જ નહિ, અને જ્યારે શરીર વિગેરેના ઉપદ્રવનો અભાવ થયો,ત્યારે સુખ દુઃખ વિગેરે પણ ધર્માધર્મના નહિ રહેવાથી રહેવાના જ નહિ, અને તેના નહિ રહેવાથી દુઃખવ્યાવૃત્તિ જરૂર થવાની તેનું નામ જ મોક્ષ સમજવું.

કિંચ તે અવસ્થામાં અખિલ ગુણોથી રહિત પોતાના સ્વરૂપમાં લીન આત્મા રહેવાનો, અને સંસારના બન્ધનોથી પેદા થયેલ દુઃખોના કલેશોથી પણ રહિત અને કામ, ક્રોધ, મદ, ગર્વ, લોભ, દંભ વિગેરે દુઃખના કારણરૂપ આ છ પ્રકારની ઉર્મિઓથી પણ તદ્દન રહિત થવાનો, આ જ મોક્ષનું અરૂં સ્વરૂપ કહેવાય. "

ઉપર્યુક્ત મીમાંસક લોકોનું કથન અજ્ઞાનતા ભરેલું હોવાથી આદરવા લાયક નથી. શું મુક્તિમાં શુભ કર્મના પરિપાકથી પેદા થયેલા સંસારિક સુખનો નિષેધ કરો છો ? અથવા

તમામ પ્રકારના સુખનો અભાવ માનો છો ? આ બે પ્રશ્નો પૂછવામાં આવે છે.

તેમાં પ્રથમ પક્ષ માનવામાં તો અમને પણ ઇષ્ટ છે. કેમ કે અમો પણ શુભકર્મવિપાકજન્ય સંસારસુખનો અભાવ મોક્ષમાં બરાબર માનીયે છીયે, તો પછી આપત્તિનું કારણ જ કયાં રહ્યું ? માટે પ્રથમ પક્ષ તો સિદ્ધ સાધનરૂપ સમજવો. હવે રહ્યો બીજો પક્ષ, તેમાં તો આત્મા પોતે જ સુખસ્વરૂપ હોવાથી સુખનો અભાવ મોક્ષમાં થાય જ કેવી રીતે ? એમ હોવા છતાં પણ જો તેનો ઉચ્છેદ માનવામાં આવે તો તેનો ઉચ્છેદ થવાથી પદાર્થનો જ ઉચ્છેદ થવાનો, તો પછી કોઇ પણ ચીજ રહેવાની જ નહિ; ત્યારે સંસાર મોક્ષની તો વાત જ શી કરવી ! માટે બીજો પક્ષ કિંપાકફલતુલ્ય હોવાથી અનાદરણીય સમજવો.

પૂ૦ સુખ આત્માનો સ્વભાવ છે, તેમાં કોઇ પણ પ્રમાણ ન હોવાથી તે વાત માનવા લાયક નથી.

ઉ૦ જ્યારે અનુમાન પ્રમાણ, આગમપ્રમાણ વિગેરે પ્રમાણો વિદ્યમાન છે. ત્યારે પ્રમાણ નથી, એમ કહી જૂઠો આક્ષેપ કરવા તૈયાર થવું, એ કંઇ બુદ્ધિમત્તા કહી શકાય નહિ.

વૈષયિક સુખની માફક બુદ્ધિનો અત્યન્ત પ્રિય વિષય હોવાથી આત્મા સુખ સ્વભાવવાળો છે. જેમ ખેડુતનો પ્રયત્ન બુદ્ધિપૂર્વક થતો હોવાથી તે ખેડુત સુખને માટે પ્રયત્ન કરે છે; તેમ બુદ્ધિપૂર્વક પ્રયત્ન થતો હોવાથી મુમુક્ષુનો

સુખને માટે સમજવો. અને જ્યાં પરમાનન્દ સ્વરૂપ સુખ હોય તેનું નામ જ મોક્ષ સમજવું.

તથા પરિણામની તરતમતાની માફક તરતમપણું હોવાથી સુખની તરતમતાની પણ વિશ્રાન્તિ કોઇ ઠેકાણે હોવી જોઇએ, જેવી રીતે ચણાના પરિમાણથી બોરનું પરિમાણ મોટું છે, તેથી લીંબુનું, તેથી કેરીનું, તેથી નાળીયેરનું, તેથી કોહળાનું, તેથી ઘરનું, તેથી ગામનું એમ કરતાં કરતાં છેવટે આકાશ સુધી પહોંચતાં ત્યાં આગળ પરિમાણની વિશ્રાન્તિ થઇ શકે છે. કેમકે આકાશથી મોટા પરિમાણવાળી કોઇ પણ ચીજ છે જ નહિ, તેવી રીતે એક રંકથી શેઠને વધારે સુખ છે, અને તેથી રાજાને, તેથી વાસુદેવને, તેથી ચક્રવર્તિને, તેથી દેવતાઓને તેથી દેવેન્દ્રોને, તેથી યોગિયોને વધારે સુખ છે. એવી રીતે વિચાર કરતાં કરતાં જ્યાં તેની હદ આવી જાય, અર્થાત્ તેથી વધારે કોઇને પણ સુખ ન હોય, એવી મર્યાદા પૂરી થઇ જાય, ત્યાં જ તેનો વિશ્રામ માનવો તેનું નામ મોક્ષ સમજવું.

અનુમાન પ્રમાણદ્વારા મોક્ષના સુખને સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું; હવે આગમ પ્રમાણદ્વારા સિદ્ધ કરવામાં આવે છે.—

कृत्स्नकर्मक्षयान्मोक्षो जन्ममृत्य्वादिवर्जितः ।
सर्वबाधाविनिर्मुक्त एकान्तसुखसंगतः ॥ १ ॥

—હારીભદ્રીય મોક્ષાષ્ટક. પૃ. ૪૮

ભાવાર્થ—જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ કર્મનો અત્યંત ક્ષય થવાથી જન્મ, જરા, મૃત્યુ વિગેરેથી સર્વથા રહિત તથા શારી-

દિક, માનસિક વિગેરે પીડાઓથી પણ સર્વથા રહિત અને જ્યાં એકાન્ત સુખ હોય, તેને મોક્ષ કહેવામાં આવે છે. તથા શ્રુતિ પણ મોક્ષસુખ વિષયમાં પોતાનો આવો અભિપ્રાય જણાવે છે કે—

आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षेऽभिव्यज्यते ।
यतो दृष्ट्वा परं ब्रह्म सर्वं त्यजति बन्धनम् ॥ १ ॥

ભાવાર્થઃ-આનન્દ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે, અને તે મોક્ષમાં પ્રકાશિત થાય છે, જ્યારે પરમ બ્રહ્મને દેખે છે, ત્યારે તમામ બન્ધનોનો ત્યાગ કરે છે. અને તે વખતે મુક્તાત્મા પોતે નિત્ય આનન્દ સ્વરૂપ સુખનો અનુભવ કરે છે.

સાંખ્યદર્શનકાર પણ આ વાતને ટેકો આપે છે.—

यन्न दुःखेन संभिन्नं न चभ्रष्टमनन्तरम् ।
अभिलापापनीतं यत्तज्ज्ञेयं परमं पदम् ॥ १ ॥

—સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદી (આ મૂળ શ્લોક તંત્રવાર્તિકનો છે).

ભાવાર્થઃ-જે સુખ લગાર માત્ર પણ દુઃખથી મિશ્રિત ન હોય, ઉત્પન્ન થયા બાદ જેનો વિનાશ ન હોય, અને અનેક પ્રકારની વૈષયિક અભિલાષાઓથી જન્ય ન હોય, તેવું સુખ-વિશેષ જ્યાં હોય; તેને પરમાનન્દ (મોક્ષ) કહેવામાં આવે છે.

પ્ર૦ જ્યાં મોદક વિગેરે મિષ્ટ ભોજન, દ્રાક્ષાપાન વિગેરે સુન્દર પાન, બરફી, પેંડા વિગેરે ખાદ્ય ચીજો, ચન્દન, અત્તર વિગેરે સુગન્ધિ વિલેપન ચીજો, માલા વિગેરે તથા આભૂષણ

વિગેરે તથા અંગનાનો સમાગમ, તથા ગાડી, વાડી વિગેરે કોઈ પણ ભોગોપભોગની સામગ્રી જ્યાં બીલકુલ છે જ નહિ, ત્યાં સુખ હોય જ કયાંથી ? અને તે સિવાય મોક્ષ માટે પ્રયત્ન કોણ કરે ?

૬૦ મિષ્ટાન્ન વિગેરે ભોગોપભોગની સામગ્રી મળવાથી શું ફળ થાય છે ? તે જરાર સમજવા લાયક છે. જો કદાચ એમ કહેશો કે તેથી ક્ષુધા વિગેરેની નિવૃત્તિ થાય છે. તો પછી તેમાં પણ શંકા જરૂર થવાની, કે ક્ષુધાનિવૃત્તિ થવાથી પણ શો ફાયદો થાય છે ? એ વાતને જાણવાની જિજ્ઞાસા તો જરૂર રહેવાની. કદાચ તેના ઉત્તરમાં એમ જણાવવામાં આવે કે ક્ષુધાની પીડા નષ્ટ થવાથી ખૂબ સ્વાસ્થ્ય પેદા થાય છે. ત્યારે આપ જ બતાવો, કે જ્યારે તે વ્યક્તિને અસ્વાસ્થ્ય થવાનાં કારણરૂપ કર્મોનો સર્વથા અભાવ થવાથી સર્વદા જેમાં અબાધા છે; તો પછી તેને અન્ન વિગેરે ભોગોપભોગની સામગ્રી શા કામમાં આવવાની ?

કિંચ દવા પણ રોગી મનુષ્યોને આપવામાં આવે છે, પરંતુ નિરોગીને તો કોઇ પણ આપતું નથી. તેમ વેદની કર્મરૂપ ક્ષુધાવેદનાના ઉદયથી પેદા થતી અને આંતરડામાં દાહ કરનારી ક્ષુધા જેને હોય, તેને જ અન્ન, પાન વિગેરે ભોગોપભોગની સામગ્રી કામમાં આવી શકે છે. પરંતુ જ્યાં કર્મનો જ સર્વથા અભાવ હોય, ત્યાં ક્ષુધા વિગેરેની વેદનાઓ તો હોય જ કયાંથી ? તે સિવાય ભૂખ, પિપાસા વિગેરે હોય જ કયાંથી ? અને જ્યારે તેમાંનું કંઇ પણ નથી,

ત્યારે અન્ન-પાન વિગેરે ભોગોપભોગની સામગ્રી પણ વન્ધ્યા પાસે પુત્રના મનોરથની માફક નકામી જ સમજવી, કિંચ જેમ જે મનુષ્યને ખસ, દાદ, ખુજલી વિગેરે થઇ હોય, તેને જ ખણવાની ઇચ્છા થાય છે. અને જેને તે બીલકુલ નથી, તેને ખણવાની ઇચ્છા પણ બીલકુલ થતી નથી. તેની માફક સ્ત્રી વિગેરેની અભિલાષા પણ વેદ મોહનીયના ઉદયથી થની હોવાથી જ્યારે તેનો સર્વથા ક્ષય થયો, ત્યારે સ્ત્રી વિગેરેની અભિલાષા તો થાય જ કયાંથી ? એ વાત સહેજ સમજી શકાય તેમ છે.

તથા જે બેસતાં બેસતાં થાકી ગયેલ હોય, તેને ઉભું થવાનું મન થાય. અને જેને ચાલતાં ચાલતાં પરિશ્રમ થયો હોય તેને ગાડી વિગેરેમાં બેસવાનું મન થાય. જેના ઘરમાં હવા વિગેરેનું સારી રીતે સાધન ન હોય, અને અશાતાના ઉદયથી તબીયત સારી રહેતી ન હોય, તેને બગીચા વિગેરેમાં શુદ્ધ હવા ખાવાનું મન થાય છે. આ તમામ પ્રકારની હરવા ફરવાની, બેસવા ઉઠવાની, ખાવા પીવાની, લેવા દેવાની ક્રિયાઓ કર્મજન્ય છે. જ્યારે કર્મનો જ સર્વથા અભાવ થયો, તો પછી બીજના અભાવમાં અંકુર પેદા ન થવાની માફક તેવી ચેષ્ટાઓ મુક્તાત્મામાં હોય જ કયાંથી ? માટે જે અનાબાધપણારૂપ સ્વાસ્થ્યની પરમ ઉત્કૃષ્ટ કોટીએ પહોંચેલ છે; તેને અન્ન પાન વિગેરે તમામ ભોગોપભોગની સામગ્રીઓ નપુંસકને કામિનીની અભિલાષાની માફક તદ્દન નકામી સમજવી અને તેવી શંકા પણ અજ્ઞાનજન્ય સમજવી.

સારાંશ-સ્વાધીન અને વિષયોની આંકાક્ષાથી રહિત તથા સંસારિક સુખની માફક વેદનીય કર્મના ઉદયથી પેદા ન થયેલું અને અવિનશ્વર એવું નિત્ય સ્વાભાવિક સુખ મોક્ષમાં વિદ્યમાન છે. તે સુખ સર્વજ્ઞ ભગવાનને સાક્ષાત પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ છે. અને બીજાઓને આગમગમ્ય છે. અને તેવી ઉપમેય ચીજ પણ કોઇ નથી કે જેની ઉપમા આપી લોકોને સ્પષ્ટરૂપે કહી શકાય.

જેમ કોઇ જંગલી મનુષ્ય શહેરની ભોજન સામગ્રીથી બીલકુલ અપરિચિત છે, કેવળ નાલીયેર સિવાય બીજું કંઇ પણ જાણતો જ નથી, તે જ્યારે અકસ્માત્ કોઇ વખતે રસ્તો ભૂલી જવાથી શહેરમાં જઇ ચડ્યો, ત્યાં અનેક પ્રકારનાં મિષ્ટાન્ન ભોજન થતાં હોવાથી કોઇ દયાળુ મહાત્માએ તેના સામું જોવાથી દયાને લઇને મિષ્ટાન્ન ભોજન સારી રીતે ખાવા આપ્યું, તે ખાઇને જ્યારે પાછો ફરતો ફરતો પોતાને ઘેર ગયો. ત્યાં તેના બાલ બચ્ચાંએ પ્રશ્ન કર્યો કે તમો ક્યાં ગયા હતા ? તેના ઉત્તરમાં તેણે જણાવ્યું કે રસ્તો ભૂલી જવાથી હું એક શહેરમાં ગયો હતો. ત્યાં મને લોકોએ દયા લાવી સારૂં સારૂં ખવરાવ્યું. પણ જ્યારે તેને ભોજન વિષયક નામ અથવા સ્વાદના પ્રશ્નો કરવામાં આવ્યા. ત્યારે તે જોયેલ અનુભવેલ વસ્તુનો પણ ઉત્તર આપવામાં સમર્થ થયો નહિ. તેમ મોક્ષસુખને શ્રુતિદ્વારા જાણવા છતાં પણ બીજાને કહી શકાતું નથી, તેમ ઉપમા પણ જેનાથી જેમાં અધિક ગુણ હોય તેને તેની આપી શકાય, જેમ મુખને ચન્દ્રની; તેમ ઉપમેય

મોક્ષસુખથી અધિક ગુણવાળી જ્યારે જગતમાં કોઇ પણ ચીજ છેજ નહિ, ત્યારે તેને કોની ઉપમા આપી શકાય ? માટે મોક્ષસુખ યોગીશ્વરને તો સ્વસંવેદ્ય છે, અને બીજાને શ્રુતિગોચર છે. એ કથન યથાર્થ સમજવું.

પૂ૦ મોક્ષમાં જે સુખ છે, તે દુઃખના અભાવરૂપ સમજવું, કેમકે લોકો પણ કહે છે, કે રોગથી રહિત થવાથી હું સુખી થયો, પરન્તુ વાસ્તવિક રીતે વિચાર કરતાં તો ત્યાં સુખ છે જ નહિ.

ઉ૦ લોકોની અન્દર સુખ શબ્દનો પ્રયોગ ચાર ઠેકાણે જોવામાં આવે છે; વિષયમાં, વેદનાના અભાવમાં, વિપાકમાં અને મોક્ષમાં; તે સિવાય બીજે કોઇપણ ઠેકાણે સુખ શબ્દનો પ્રયોગ જોવામાં આવતો નથી.

વિષયમાં-જેમ ટાઢ ઘણી પડવાથી લોકો કહે છે કે અગ્નિ સારી છે, કંબલ ઓઢવી સુખદાયી છે. ગરમીમાં વાયુ સુખકારી છે, ઠંડું જલ સુખદાયી છે વિગેરે અનેક ઉદાહરણો છે.

વેદનાના-અભાવમાં-જેમ રોગી મનુષ્યને રોગજન્ય વેદના દૂર થવાથી તે કહે છે કે હું સુખી થયો વિગેરે ઉદાહરણો સમજવાં.

વિપાકમાં પુણ્યકર્મનો વિપાકોદય થવાથી સુન્દર ભોગની સામગ્રી દ્વારા રાજા, મહારાજા, શેઠ, શાહુકાર વિગેરેને જે સુખ થાય છે, તે વિપાકજન્ય સુખ સમજવું.

મોક્ષમાં-કર્મ ક્લેશનો બીલકુલ અભાવ થવાથી અાત્મભૂત

થયેલ જે અનુપમ સુખ, તેને મોક્ષસુખ કહેવામાં આવે છે. વસ્તુગતિ વિચાર કરતાં મુખ્યરીત્યા સુખ શબ્દનો પ્રયોગ તો મોક્ષસુખમાં જ સમજવો, બીજાઓમાં તો આરોપિત સુખ સમજવું. કેટલાક લોકો સ્વપ્નની માફક મોક્ષમાં સુખ માને છે. તે પણ ઠીક નથી, કેમકે પરિશ્રમ, ગ્લાનિ, વ્યાધિ, મદન વિગેરેનો સંભવ હોવાથી તથા મોહના ઉદયથી અને દર્શનાવરણીય કર્મના વિપાકથી પણ સ્વપ્ન વિગેરે આવતાં હોવાથી તેવા તુચ્છ સ્વાપ્નિક સુખની ઉપમા મોક્ષના સુખને કેવી રીતે આપી શકાય ? જેમ મેરુને સરસવની ઉપમા આપી શકાતી નથી, તેમ મોક્ષના સુખને પણ તેવી તુચ્છ ઉપમા આપી શકાય જ નહિ.

પૂ૦ આપે બતાવેલ મોક્ષનું સ્વરૂપ જો કે સર્વને માનવા લાયક છે. તો પણ મોક્ષમાં ગયા બાદ ફરીથી પાછા આવી શકતા નથી એ વાત માનવા લાયક નથી કેમકે જો એવી રીતે તમામ જીવો મોક્ષમાં પધારે તો કાલાન્તરે સંસાર જીવશૂન્ય થઇ જવાનો, એકલા જડ પદાર્થો જ બાકી રહેવાના, અને આ વાત તો કોઇ પણ બુદ્ધિશાલી માની શકે તેમ નથી. માટે ત્યાં ગયા બાદ પણ પોતાના શાસનનું અપમાન વિગેરે કારણોને લઇને ફરીથી સંસારમાં આવે છે એ વાત જરૂર માનવી જોઇએ. એ વાતને નીચેનો શ્લોક પણ ટેકો આપે છે—

ज्ञानिनो धर्मतीर्थस्य कर्त्तारः परमं पदम् ।
गत्वाऽऽगच्छन्ति भूयोऽपि भवं तीर्थनिकारतः ॥ १ ॥

—વૈદિક મતાનુયાયીનો સિદ્ધાન્ત.

ભાવાર્થ—ધર્મતીર્થના કરનારા જ્ઞાનીઓ મોક્ષમાં ગયા પછી પણ શાસનનું અપમાન થવાથી પાછા ફરીને સંસારમાં આવે છે. આ વાત જરૂર માનવી જોઈએ.

ઉપર્યુક્ત અજ્ઞાની લોકોની શંકા બીલકુલ હેય સમજવી. પ્રથમ એ વિચારવાની જરૂર છે કે મોક્ષ શાથી મળે છે? અને સંસારનું કારણ કોણ છે? જો કે આ વાતનું વિવેચન પ્રથમ પણ કરવામાં આવેલ છે, તો પણ અત્ર પ્રસંગવશાથી કંઈક વિવેચન કરવું અસ્થાને ગણાશે નહિ. સંવર અને નિર્જરા તત્ત્વરૂપ સમ્યક્ચારિત્રના અવલંબન કરવાથી સંસારરૂપ વૃક્ષના મૂલબીજ સ્વરૂપ કર્મોનો સર્વથા ક્ષય થવાથી મોક્ષ મળે છે. તે બે તત્ત્વોનું જ્ઞાન તથા શ્રદ્ધાન પણ સમ્યક્ચારિત્રની સાથે મોક્ષ મેળવવામાં ઘણું ઉપયોગી છે. અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાનચારિત્રદ્વારા સંસારરૂપી વૃક્ષનું બીજ નષ્ટ થવાથી મોક્ષ મળે છે. અને આશ્રવ તથા બન્ધતત્ત્વના અવલંબનથી સંસાર-વૃક્ષના મૂલ બીજરૂપ કર્મોનું સામ્રાજ્ય વધતું જાય છે. અને જેમ જેમ તે વધે છે, તેમ તેમ સંસાર પણ વધતો જ જાય છે.

આથી એ સમજવાનું છે કે દરેક કાર્યમાં કારણસામગ્રીની આવશ્યકતા જરૂર રહે છે. અને જ્યારે મોક્ષાવસ્થામાંથી સંસારમાં જીવો પાછા આવે છે, એવું માનવામાં આવ્યું, ત્યારે ત્યાંથી આગમનરૂપ કાર્યનું કારણ પણ અવશ્ય હોવું જોઈએ. જો કદાચ કારણ વિના પણ કાર્યની ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે તો વન્ધ્યાથી પુત્રની ઉત્પત્તિ પણ કેમ ન મનાય?

કિંચ કારણ સિવાય પણ કાર્યની સત્તા જો માનવામાં આવે તો તે કાર્ય કાં તો નિરન્તર રહેવાનું, અને કાં તો તેનો બીલકુલ અભાવ થવાનો; અને એમ તો કદાપિ બનતું નથી. પ્રકૃતમાં સંસારમાં આગમનરૂપ કાર્યનું કારણ તો કર્મ સિવાય બીજું કોઇપણ સંભવિ શકે તેમ છે જ નહિ, અને જ્યારે કર્મોનો જ ધ્યાનાગ્નિદ્વારા સર્વથા બાળીને વિનાશ કરવામાં આવ્યો, ત્યારે કર્મો તો બીલકુલ રહ્યાં જ નહિ, તો પછી મોક્ષના જીવો સંસારમાં કેવી રીતે આવી શકે ? તે જણાવશો. જેમ બળી ગયેલા બીજથી અંકુરો પેદા થતા નથી, તેમ કર્મબીજ સર્વથા બળી જવાથી સંસારરૂપી અંકુરો તેથી થાય જ કેવી રીતે ? આ વાતને નીચેનો શ્લોક પણ ટેકો આપે છે—

दग्धे बीजे यथाऽत्यन्तं प्रादुर्भवति नाङ्कुरः ।
कर्मबीजे तथा दग्धे न रोहति भवाङ्कुरः ॥ १ ॥

—સ્યાદ્વાદમંજરી પૃ. ૧૯૮

ભાવાર્થ અપાઇ ગયેલો છે, કિંચ જે વ્યક્તિ કર્મોના ક્ષયથી વીતરાગસ્વરૂપ બની ગઇ, તેને તીર્થનો તિરકાર જોઇ સંસારમાં આવવાનું સંભવે જ કેવી રીતે ? જેને સન્માનમાં રાગ થતો નથી અને અપમાનમાં દ્વેષ થતો નથી, તેવી વીતરાગ વ્યક્તિને ભલે તીર્થનું અપમાન થાય, યા સન્માન થાય, તો પણ તેને કંઇ લેવા દેવા છે જ નહિ, તો પછી આવવા જવાની તો વાત જ શી કરવી ? એક

સામાન્ય યોગિ મહાત્માને પણ શત્રુ મિત્ર ઉપર સમભાવ હોય છે, તો પછી ઇશ્વરની કોટીએ પહોંચેલા મહાત્માને તો કેવો ઉચ્ચકોટિનો સમભાવ હોવો જોઇએ ? અને જ્યાં આટલી પણ સહનશીલતા ન હોય, ત્યાં દ્વેષનું સામ્રાજ્ય હોય, તેમાં કંઇ નવાઇ જેવું નથી, અને જ્યાં દ્વેષ હોય ત્યાં રાગ તો મોજૂદ છે, અને જ્યારે રાગ દ્વેષ વિગેરે દૂષણો આવી ગયાં. ત્યારે તેને વીતરાગ કેવી રીતે કહી શકાય ? અને તેવી વીતરાગતા સિવાય મોક્ષમાં જવાય જ કેવી રીતે ? એ તો કેવલ વ્યન્તરનિકાયમાં ગયેલા હોવાથી પોતાના તીર્થનું અપમાન જોઇ, ગુસ્સો થવાથી પાછા આવી શકાય છે. પરન્તુ ત્યાં પણ એવો નિયમ તો જરૂર છે કે જેટલું આયુષ્ય બાંધેલું હોય, તેટલું નિરુપક્રમ હોવાથી પૂરે પુરૂં ભોગવ્યા સિવાય અવાય જ નહિ, તો પછી મોક્ષમાંથી તો અવાય જ કેવી રીતે ? માટે આવા ગપ્પગોળા મારી બીજાને ફસાવવાની ચેષ્ટા કરવી, એ બુદ્ધિમત્તા કહી શકાય જ નહિ.

કિંચ વન્ધ્યાને પુત્ર થાય, વાયુ તમામ સ્થિર થઇ જાય, જગતમાં જેટલું પાણી છે તે તમામ બળીને રાખ થઇ જાય, ગધેડાને શીંગડાં આવી જાય, આવી અસંભવિત વાતો કોઇ કાળે થઇ નથી, અને થવાની પણ નથી, તો પણ કદાચ કોઇ દેવવિશેષ માયાજાળ રચી લોકોને આવી રીતે બતાવી શકે; પરન્તુ મોક્ષમાં ગયેલા તો કદાપિ પાછા આવવાના જ નહિ, એ વાત ધ્રુવ સમજવી. અપરંચ તમામ જીવો મોક્ષમાં જવાથી સંસાર જીવશૂન્ય થઇ જવાનો, એવી જે આપત્તિ આપી તે

પણ કેવલ આપની અજ્ઞાનતાને જ આભારી છે. તે વાત સમજાવવામાં આવે છે—

મોક્ષમાં જવાનો કેવલ ભવ્યોને જ અધિકાર છે, બીજાને બીલકુલ નથી. અને ભવ્યો પણ તે જ કહેવાય, કે જેમાં મોક્ષ જવાની યોગ્યતા હોય તે, બીજા નહિ, આથી એમ સમજવાનું નથી કે તમામ ભવ્યો મોક્ષે જવાથી સંસારમાં કેવલ અભવ્યો રહેવાના, કેમકે જેમ માટીમાં ઘડો બનવાની યોગ્યતા છે, પાષાણ, ધાતુ વિગેરેમાં મૂર્ત્તિ બનવાની યોગ્યતા છે, એતાવતા તમામ માટીના ઘડા બનવાથી અને તમામ પાષાણ, ધાતુ વિગેરેની મૂર્ત્તિ બનવાથી સંસાર માટી, પાષાણ તથા ધાતુથી શૂન્ય થવાનો અને કેવલ મૂર્ત્તિયો જ રહેવાની. એવી રીતે જેમ કદાપિ બનતુ નથી, તેમ અત્ર પણ તમામ ભવ્ય આત્માઓ મોક્ષમાં જવાના જ, કોઈ પણ બાકી રહેવાનો જ નહિ એમ પણ બનવાનું નહિ પરન્તુ જે માટીને કુલાલ, દંડ, ચક્ર, ચીવર વિગેરે ઘડો બનવાની સામગ્રી મળવાની તેનો જ ઘડો બનવાનો, તમામનો નહિ. તથા જે ધાતુ કે પાષાણને સોનાર, સુતાર, ઓજાર વિગેરે મૂર્તિસાધક સામગ્રી મળવાની તેની જ મૂર્તિ બનવાની, તમામની કદાપિ નહિ. તેવી જ રીતે જેને ભવ્યત્વનો પરિપાક સમ્યગ્ દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર વિગેરે ઉચ્ચ કોટીની મોક્ષસાધક સામગ્રી મળવાની; તેને જ મોક્ષ મળવાનો, બીજાને કદાપિ નહિ.

કિંચ નિયમ પણ એવો જ છે કે જે મુક્તિમાં જવાના, તે તો ભવ્ય જીવો જ કહાના, પરન્તુ જેટલા ભવ્યાત્માઓ છે

તે તમામ મોક્ષમાં જવાના, એમ અમે બીલકુલ માનતા નથી. ખાલી યોગ્યતા માત્ર કાર્યસાધક છે, એમ કદાપિ માનવું નહિ. કિન્તુ સામગ્રીસમુદાય કાર્યસાધક છે. એ પણ હૃદયમાં કોતરી રાખવું.

કિંચ સમયે સમયે જીવો મોક્ષમાં જાય છે, તો પણ ભાવિષ્ય કાલના જેટલા સમયો છે, તે કરતાં પણ જીવનું અનન્ત મોટું છે. જૈનદર્શનમાં અનન્તના અનન્ત ભેદો જણાવેલા છે. માટે અમારે ત્યાં કોઇ પણ જાતની અડચણ છે જ નહિ.

પ્ર૦ જ્યારે જીવપણું તમામ જીવોમાં એક સરખું છે, ત્યારે એકને ભવ્ય અને બીજાને અભવ્ય કહેવાનું શું કારણ ?

ઉ૦ દ્રવ્યપણું દરેક દ્રવ્યમાં એક સરખું છે. તો પછી એકને પૃથ્વી, બીજાને આકાશ અને એકને મન કહેવાનું શું કારણ ? તથા અહંકારજન્ય વિકારપણું દરેકમાં સરખું છે. તો પછી એકને પાંચ ભૂત કહેવા અને બીજાને અગીયાર ઇન્દ્રિયો કહેવાનું શું કારણ ? તથા બ્રહ્મ ચૈતપણું દરેકમાં સરખું છે. તો પછી જીવમાં અશુદ્ધ ચૈતન્ય અને બ્રહ્મમાં શુદ્ધ ચૈતન્યપણું કહેવાનું શું કારણ ? અને પદાર્થપણું દરેકમાં સરખું જ છે, ત્યારે એકને જીવ સમજવો અને બીજાને અજીવ સમજવો, તેનું શું કારણ ? તથા મગપણું દરેકમાં સરખું છે, છતાં પણ એકને કોયડુ કહેવો બીજાને નહિ. તથા સ્ત્રીપણું દરેકમાં સરખું છે, તો પછી એકને મા અને બીજીને સ્ત્રી અને એકને પુત્રી કહેવાનું શું કારણ ? જેવી

રીતે આ તમામ સ્થળે સ્વભાવભેદને લઇને ભિન્નતા માનવામાં આવે છે; તેવી રીતે ભવ્યાભવ્યમાં પણ સ્વભાવભિન્નતાને લઇને ભિન્નતા સમજવી.

કિંચ જેમ જીવપણું દરેકમાં સરખું છે, તો પણ કોઇ જીવવિશેષમાં સ્વભાવથી જ સરલતા, દયાલુતા, જનવત્સલતા, મહાનુભાવતા વિગેરે ગુણો જોવામાં આવે છે, અને બીજામાં નીચતા, ક્રૂરતા, વક્રતા, સ્વજનદ્વેષીપણું, દુષ્ટ વિચારિપણું વિગેરે જોવામાં આવે છે. તેમ અત્ર જીવપણું સરખું છે, તો પણ સ્વભાવથી જ ભવ્યાભવ્યપણું સમજવું પરન્તુ કોઇનું કરેલું નથી અને તેવા ભવ્યાભવ્ય જીવો પણ જગતમાં અનન્તાનન્ત છે. તેમાં વાંઝણીને પુત્રોત્પત્તિની માફક અભવ્ય તો મોક્ષને લાયક છે જ નહિ. હવે બાકી રહ્યા ભવ્યો, તેમાં પણ જે જીવવિશેષને ભવ્યત્વનો પરિપાક થાય, તે જીવ વિશેષને પૂર્વોક્ત મોક્ષસાધક સામગ્રી મળવાથી મોક્ષ મળી શકે છે, બીજાને નહિ. જ્યારે આવા પ્રકારની વ્યવસ્થા બરાબર છે; ત્યારે જેમ મનમાં આવે તેમ બકી ખોટો આક્ષેપ કરવા તૈયાર થવું એ કેટલી બધી અજ્ઞાનતા કહેવાય ?

ઉપર્યુક્ત મોક્ષનો અધિકાર પણ પુરુષને જ છે, સ્ત્રી વિગેરેને નહિ; તથા નગ્ન અવસ્થાવાળાને જ મળે, બીજાને નહિ, એ વાત બીલકુલ માનવા લાયક નથી. એવી શી રાજાજ્ઞા છે, કે મોક્ષસાધક સામગ્રી મળવાં છતાં પણ નગ્ન પુરુષને જ મોક્ષ મળે, બીજી કોઇ પણ સ્ત્રી, પુરુષ વ્યક્તિને નહિ ? વસ્તુગતિ વિચાર કરતાં જે મહાત્મા મધ્યસ્થભાવ

ધારણ કરી રાગ, દ્વેષની પરિણતિઓ ઓછી કરી સમતાકુંડમાં સ્નાન કરી, સારી રીતે ત્રણ રત્નને આરાધવા તૈયાર થાય, તે વ્યક્તિ જરૂર મોક્ષ મેળવી શકે. પછી તે વ્યક્તિ કોઇ પણ વેષમાં હોય, કોઇપણ જાતનો હોય, ભલે તે સ્ત્રી હોય અથવા પુરુષ હોય, તેમાં કંઇ પણ અડચણ નથી. કેમકે અમારે ત્યાં તો ચારે વર્ણો અર્થાત્ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રો વિગેરે દરેકને મોક્ષમાં અધિકાર છે. જે કોઇ મોક્ષસાધક સામગ્રી મેળવી શકે, તે સર્વેને અધિકાર એકસરખો જ છે. પક્ષપાત તો મિથ્યાત્વના ઉદયવાળી વ્યક્તિએ બનાવેલ શાસ્ત્રને જ આભારી છે.

સ્ત્રીને મોક્ષ મળી શકે કે નહિ તે સંબન્ધિ વિચાર.

નપુંસકની માફક પુરુષથી સત્ત્વહીન હોવાથી સ્ત્રીઓને મોક્ષ મળી શકે જ નહિ, આ વાક્ય જરૂર વિચારને અવકાશ આપે છે.

શું ચારિત્ર વિગેરે ન હોવાથી સ્ત્રીઓ પુરુષથી હીનસત્ત્વવાળી છે? અથવા ઉત્તમ પ્રકારનું વિશેષ સામર્થ્ય ન હોવાથી સત્ત્વહીન છે? અથવા પુરુષની અપેક્ષાએ અભિવંદ્યપણું ન હોવાથી? અથવા સ્મારણ વિગેરેના કર્ત્તાપણું ન હોવાથી? અથવા મહર્દ્ધિકપણું ન હોવાથી? અથવા માયાબહુલતા હોવાથી? આ છ પ્રશ્નોથી સ્ત્રીઓ પુરુષથી હીનસત્ત્વવાળી છે, એ વિષયમાં પૂછવામાં આવે છે.

તેમાં પ્રથમ પક્ષ માનવામાં વસ્ત્ર સહિતપણું હોવાથી

ચારિત્ર વિગેરેનો અભાવ સ્ત્રીમાં છે, એમ કહેવા માગો છો, અ- થવા મન્દ સત્ત્વવાળી હોવાથી ? આ બે પ્રશ્નો પૂછવામાં આવે છે.

વસ્ત્ર ચારિત્રના અભાવમાં કારણ છે, એવો જે પ્રથમ પક્ષ છે, તેમાં પણ શું વસ્ત્ર પરિભોગ માત્રથી ચારિત્ર નષ્ટ થાય છે, અથવા તે પરિગ્રહરૂપ હોવાથી ચારિત્રને નષ્ટ કરનારૂં છે. આ બે પ્રશ્નોને અવકાશ જરૂર રહેવાનો જ. ખાલી પરિભોગ માત્રથી ચારિત્ર નષ્ટ થાય છે, એમાં પણ શું વસ્ત્રનો ત્યાગ કરવામાં સમર્થ ન હોવાથી કહો છો, અથવા સંયમમાં ઉપકારી હોવાથી કહો છો. આ બે પ્રશ્નો જરૂર પેદા થવાના.

તેમાં પ્રથમ પક્ષ તો બીલકુલ આદરણીય નથી, કેમકે જ્યારે સુંદર પ્રકારની વૈરાગ્યદશા જાગતી હોવાથી અત્યન્ત પ્રાણપ્રિય એવા પોતાના પતિનો પણ ત્યાગ કરવામાં જેને લગાર માત્ર સંકોચ થતો નથી, તેવી મહાસતીઓને શું વસ્ત્રના ત્યાગમાં લગાર માત્રમાં સંકોચ થાય ખરો ? અર્થાત્ બીલકુલ નહિ. અને બીજો પક્ષ માનવામાં તો જેવી રીતે સ્ત્રીઓને વસ્ત્ર સંયમમાં ઉપકારી છે, તેવી રીતે પુરુષોને પણ કેમ ન હોઇ શકે ? એવી જિજ્ઞાસા જરૂર થવાની. અને એવી શી રાજાજ્ઞા છે કે સ્ત્રીને જ વસ્ત્ર સંયમમાં ઉપકારી છે, પુરુષને નહિ, માટે આ પક્ષ પણ યુક્તિશૂન્ય હોવાથી માનવા લાયક નથી, કેમકે સ્ત્રીઓની માફક પુરુષને પણ સંયમમાં વસ્ત્ર ઉપકારી હોવાથી જરૂર રાખવું જોઇએ, તેમાં લગાર માત્ર દોષને અવકાશ છે જ નહિ, ઉલટી ગુણાધાયકતા છે.

પ્ર૦ સ્ત્રીઓને તો વસ્ત્ર ન હોવાથી કોઇ જબરજસ્તીથી શીલભંગ કરી શકે, માટે તેને તો વસ્ત્ર સંભવી શકે, પરન્તુ પુરુષમાં તો જ્યારે આ વાત છે જ નહિ; ત્યારે તેને રાખવાની શી જરૂર છે?

ઉ૦ આ કથન પણ અશ્રધ્ધેય છે, કેમકે જબરજસ્તીથી શીલનો ભંગ વિગેરે દોષો તો સ્ત્રીની માફક પુરુષમાં પણ બલાત્કારથી સંભવી શકે છે. જેમ સુદર્શન શેઠ વિગેરેને બલાત્કારથી શીલનો ભંગ કરવા માટે રાણીએ ઘણી કોશીશ કરી છતાં પણ પોતે દૃઢ મનવાળો હોવાથી તેનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ થયો, અને અન્તે તેણી પશ્ચાતાપને પાત્ર બની ગઇ. તેમ મહાસતીઓ પણ દૃઢ મનવાળી હોવાથી સીતા, ચન્દનબાલા, દમયન્તી, સુભદ્રા, અંજના, દ્રૌપદી વિગેરેના શીલનો ભંગ કરવા માટે રાવણ વિગેરે જેવા દુષ્ટ મનુષ્યો ઘણો પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ કંઇ ફાવી શકયા નહિ, અને દુર્ગતિના ભાગી બની ગયા. તેમ મહાસતીઓ પોતાના પ્રાણાન્તે પણ મનના મજબૂતપણાને લઇને શીલની પાલનાપૂર્વક સંયમ પાલવામાં સમર્થ થઇ, તો પછી સ્ત્રીઓ બલાત્કારથી ઉપભોગ્ય છે માટે તેને વસ્ત્રની જરૂર છે, અને પુરુષો તેવા નથી માટે તેને જરૂર નથી આ વાત બીલકુલ પાયા વિનાની સમજવી.

કિંચ આહારની માફક સંયમમાં ઉપકારીપણું ન હોવાથી વસ્ત્રથી ચારિત્રનો અભાવ થાય છે, એ વાત પણ તદ્દન અસત્ય સમજવી; કેમકે સંયમનાં સાધક ઉપકરણોને જ જ્યારે સંયમનાં બાધક તરીકે માનવામાં આવે, ત્યારે તો સંયમની

પાલના જ કેવી રીતે થઇ શકવાની ? તેના પણ સાથ વિચાર કરશો. માટે વસ્ત્રના પરિભોગ માત્રથી ચારિત્રનો અભાવ થાય છે, એ વાત અસંભવિતપ્રાય: સમજવી. અપરંચ ધારા કે ભિક્ષા માટે ફરવા જતાં અને ટાઢથી ઠરી ગયેલ સાધુને જોઇ કોઇના મનમાં અનુકંપા થવાથી તેણે આવી વસ્ત્રને તેની ઉપર નાખી દીધું; તે વખતે તેને પણ વસ્ત્રના ઉપભોગ માત્ર થવાથી ચારિત્રનો અભાવ થવો જોઇએ. અને એમ તો આપ બીલકુલ માનતા નથી. તો પછી ઉપભોગમાત્રથી ચારિત્ર નષ્ટ થાય છે એમ બોલાય જ કેવી રીતે ?

વસ્ત્ર પરિગ્રહરૂપ હોવાથી તેને માનવામાં ચારિત્રનો અભાવ થાય છે એ પક્ષ માનવામાં પણ ચાર પ્રશ્નોને અવકાશ રહે છે. શું મૂર્છાનું કારણ હોવાથી વસ્ત્ર પરિગ્રહરૂપ છે ? અથવા ખાલી ધારણ કરવાથી પરિગ્રહરૂપ છે ? અથવા કેવલ સ્પર્શ કરવાથી પરિગ્રહરૂપ છે ? અથવા જીવોત્પત્તિમાં હેતુ હોવાથી પરિગ્રહરૂપ છે ?

તેમાં પ્રથમ પક્ષ તો અનાદરણીય સમજવો, કેમકે જેવી રીતે વસ્ત્ર મૂર્છાનું કારણ છે, તેવી રીતે શરીર પણ મૂર્છાનું કારણ છે કે નહિ ? એ પણ સાથ પૂછવામાં આવે છે. તેના ઉત્તરમાં આપ એમ કહેશો કે શરીર પણ મૂર્છાનું કારણ છે. ત્યારે તો જેવી રીતે વસ્ત્ર મૂર્છાનું કારણ હોવાથી પરિત્યાગ કરવા લાયક છે; તેવી જ રીતે શરીર પણ ત્યાગ કરવા લાયક કેમ નથી ? એવી શી રાજાજ્ઞા છે કે મૂર્છાનું કારણપણું બંનેમાં સરખું હોવા છતાં એકને ત્યાગ કરવામાં ચારિત્રની

પાલના થાય છે અને બીજામાં નહિ ? માટે એ કથન પણ અશ્રધ્ધેય સમજવું. કિંચ શું દુસ્ત્યજ હોવાથી શરીરનો ત્યાગ થઇ શકતો નથી ? અથવા મોક્ષનું કારણ હોવાથી ? આ બે પ્રશ્નો તો તેમાં પણ જરૂર થવાના. તેમાં પ્રથમ પક્ષ માનવામાં તો શું તમામને શરીર દુસ્ત્યજ છે ? અથવા કોઇ એક વ્યકિતને ? આ બે શંકાઓ જરૂર થવાની. તેમાં પણ પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારવામાં તો ઘણા લોકો અગ્નિમાં પ્રવેશ કરી, જલમાં ડૂબી, વિષ ખાઇ, ભૃગુપાત કરી, ગળામાં ફાંસો નાખી પોતાના શરીરનો ત્યાગ કરે છે, તો પછી તમામને શરીર દુસ્ત્યજ છે, એ વાત કેવી રીતે માની શકાય ?

અને બીજો પક્ષ માનવામાં તો શરીરની માફક વસ્ત્ર પણ દુસ્ત્યજ હોવાથી તેનો ત્યાગ કરી શકાતો નથી, એમ કહેવામાં શી હરકત છે, માટે આ બેમાંથી કોઇ પણ પક્ષ માનવા લાયક નથી.

મુક્તિનું કારણ હોવાથી શરીર દુસ્ત્યજ છે, એમ જો માનવામાં આવે તો વસ્ત્ર પણ તેવા પ્રકારના સંહનનશક્તિના અભાવને લઇને તથા સ્વાધ્યાય વિગેરેમાં કાલવિશેષને લઇને ઉપષ્ટંભક હોવાથી શરીરની માફક મુક્તિનું સાધન છે, એમ કેમ ન કહી શકાય ? માટે 'વસ્ત્ર મૂર્છાનું કારણ છે.' એ આપનો પક્ષ તો હવામાં ઉડી ગયો.

કિંચ તેના બચાવ માટે એમ કહેવામાં આવે કે 'શરીર મૂર્છાનું કારણ નથી, માટે શરીરનો ત્યાગ કરવામાં આવતો નથી,' આ કથન પણ તિરસ્કરણીય છે, કેમકે જેમ વસ્ત્ર આપના મત પ્રમાણે બાહ્ય પરિગ્રહરૂપ છે, તેમ શરીર પણ અંતરંગ

પરિગ્રહ રૂપ હોવાથી વસ્ત્ર કરતાં પણ શરીર તો ઘણું જ મમત્વનું કારણ છે, અને બાહ્ય આભ્યન્તર પરિગ્રહનો ત્યાગ કર્યા સિવાય ચારિત્રની પ્રાપ્તિ નથી એ વાત ખાસ સિદ્ધાન્તસિદ્ધ છે, તો પછી આપના આવા પ્રકારના સિદ્ધાન્તના અનુસારે તો વસ્ત્ર કરતાં પણ શરીર તો અન્તરંગ પરિગ્રહરૂપ હોવાથી તેનો ત્યાગ તો જલદી કરવો જોઇએ. કિંચ વસ્ત્ર તેવું મમતારૂપ નથી કે જેવું શરીર છે. જ્યારે આવી વસ્તુપરિસ્થિતિ છે, ત્યારે એકલા વસ્ત્રના ત્યાગમાં આટલો વ્યામોહ શાનો હોવો જોઇએ? ત્યાગ કરવો હોય તો બંનેનો એકદમ ત્યાગ કરી નાંખો, માટે મૂર્છાના હેતુને લઇને વસ્ત્ર પરિગ્રહરૂપ છે, તેનો ત્યાગ કરવો જ જોઇએ. એ કથન અભિનિવેશજન્ય હોવાથી મિથ્યારૂપ સમજવું.

હવે બીજો પક્ષ વિચારીએ કે 'વસ્ત્ર માત્ર ધારણ કરવાથી પરિગ્રહરૂપ થઇ જાય છે,' આ કથન પણ માનનીય થઇ પડે તેમ નથી કેમકે કોઇ સાધુ શીતકાલમાં અભિગ્રહવિશેષધારણ કરી કાયોત્સર્ગમાં ઉભો રહ્યો છે, તેને દેખી કોઇએ વિચાર્યું, કે આજકાલ શીત ઘણી જ પડે છે, માટે તેણે ત્યાં જઈ સાધુ ઉપર વસ્ત્ર ઓઢાડયું, તે પણ પરિગ્રહરૂપ થવાથી ચારિત્રના વિનાશની સાથે તેનું તમામ કષ્ટાનુષ્ઠાન નિષ્ફલ થવાનું કેમકે તેને તેવા ચારિત્રદ્વારા મોક્ષ તો મળવાનો જ નહિ, માટે વસ્ત્ર ધારણ માત્રમાં પરિગ્રહ દોષ લાગે છે, એવી માન્યતા તો આપ લોકોના ઘરમાં જ શોભે તેવી છે; હવે ત્રીજો પક્ષ 'સ્પર્શ માત્ર કરવાથી વસ્ત્ર પરિગ્રહરૂપ છે,'

તે કથન પણ યુક્તિશૂન્યતાનો જ પરિચય આપનાર છે, કેમકે જેમ વસ્ત્રના સ્પર્શથી પરિગ્રહનો દોષ લાગે છે, તેમ ભૂમિ વિગેરેના સ્પર્શ થવાથી સમવસરણમાં ચાંદી, સુવર્ણ વિગેરેના સ્પર્શ થવાથી અથવા કોઇ સોનાના મંદિરમાં જવાથી ત્યાં તેનો સ્પર્શ થવાથી તથા વસ્ત્રને ધારણ કરનારા રાજા, મહારાજા, શેઠ, સાહુકાર વિગેરેના વસ્ત્રનો સ્પર્શ માત્ર જતાં આવતાં માર્ગમાં થવાથી અને દેવતાઓ વિગેરે પણ વસ્ત્ર સહિત પરિષદ્માં આવેલા હોવાથી તેનો પણ સ્પર્શ થવાથી પરિગ્રહનો દોષ તો જરૂર લાગવાનો, અને પરિગ્રહ દોષ આવ્યો, ત્યારે મુક્તિ તો આકાશપુષ્પ સમાન સમજવી, માટે વસ્ત્રનો ખાલી સ્પર્શ પણ પરિગ્રહરૂપ છે, એ વાત તો વન્ધ્યાપુત્ર સમાન સમજવી.

'જીવની ઉત્પત્તિનું કારણ હોવાથી વસ્ત્ર પરિગ્રહરૂપ છે,' આ પક્ષમાં તો શરીર પણ કૃમિ વિગેરે જીવોની ઉત્પત્તિનું કારણરૂપ હોવાથી વસ્ત્રની માફક તેનો પણ ત્યાગ જરૂર થવો જોઇએ, માટે આ પક્ષ પણ સ્પર્શ કરવા લાયક નથી.

પૂ૦ શરીરમાં સારી રીતે યતના થતી હોવાથી જીવોની ઉત્પત્તિ થતી નથી, માટે શરીરનો ત્યાગ કરવાનું શું કારણ છે? અને વસ્ત્ર તો તેવાં ન હોવાથી તેનો ત્યાગ જરૂર કરવો જોઇએ.

ઉ૦ આ કથન પણ અજ્ઞાનિ મૂઢ લોકોને સમજાવવા લાયક છે, કેમકે જેવી રીતે શરીરમાં યતનાનો સંભવ છે, તેના કરતાં પણ વસ્ત્રમાં ઘણો યતનાનો સંભવ હોવાથી જીવની ઉત્પત્તિનો તો બિલકુલ સંભવ હોઇ શકે જ નહિ. કિંચ શરીરમાં તો ઘણી યતના કરવા છતાં પણ સાત ધાતુમય હો-

વ.થી તેમાં તો જીવની ઉત્પત્તિનો સંભવ છે. માટે શરીર તો જીવોત્પત્તિનું અવશ્ય કારણરૂપ હોવાથી તથા અંતરંગ પરિગ્રહરૂપ હોવાથી આપના વિચાર પ્રમાણે તો તેનો જલદી ત્યાગ કરવા લાયક છે. માટે વસ્ત્ર ચારિત્રના અભાવનું કારણ છે, એ પક્ષ તો રૂની પુણીની માફક હવામાં ઉડી ગયો સમજવો.

મન્દસત્વ હોવાથી સ્ત્રીઓને ચારિત્ર સંભવી શકે જ નહિ એ વાત પણ શ્રદ્ધા કરવા લાયક નથી, કારણ કે સત્વ તો દૃઢપણે વ્રત ધારણ કરવામાં તથા ઘોર તપસ્યા કરવામાં પ્રોત્સાહરૂપ છે. અને તે તો પુરુષો કરતાં પણ સ્ત્રીઓમાં અત્યારે પણ સારી રીતે જોવામાં આવે છે. અને કેટલીક સ્ત્રીઓ તો પોતાના વ્રતોને માટે પ્રાણને પણ ગણતી નથી. અર્થાત્ પ્રાણાન્ત કષ્ટ આવે, તોપણ પોતાના વ્રતને દૃઢપણે પાલવા સારૂ ઉદ્યમશીલ થાય છે. તથા તપસ્યાઓ પણ તે પુરૂષ કરતાં ઘણીજ કઠીન કરતી જ્યારે જોવામાં આવે છે, ત્યારે મન્દસત્ત્વ હોવાથી ચારિત્રનો અભાવ છે, એ વાત મનાય જ કેવી રીતે ?

પૂ० સ્ત્રીઓમાં ચારિત્ર ભલે રહો, પરન્તુ ઉત્કૃષ્ટ વિશુદ્ધિવાળું યથાખ્યાત ચારિત્ર ન હોવાથી હીનસત્ત્વપણું કહેવામાં આવેલ છે, એજ કારણથી તેને મોક્ષનો અધિકાર નથી.

ઉ० એ કથન પણ ઠીક નથી. કેમકે તેવા પ્રકારના ચારિત્રનો અભાવ શું કારણ નહિ હોવાથી છે ? અથવા વિરોધનો સંભવ હોવાથી, આ બે પ્રશ્નો પૂછવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમ પક્ષ તો માનવા લાયક છે જ નહિ; કારણ કે દૃઢ પણે પોતાના વ્રતને પાળવામાં ઉત્કૃષ્ટ તપસ્યાઓ કરવામાં

સારી રીતે શ્રદ્ધાને દૃઢપણે રાખવામાં ઉત્તમ પ્રકારની વૈરાગ્યની ભાવનામાં તથા ચારિત્ર વિષયક પ્રેમ પૂર્વક સુન્દર અભ્યાસ કરવામાં, જ્યારે તેઓ પોતાનું વીર્ય ફોરવવા સમર્થ થાય છે, ત્યારે કારણ ન હોવાથી તેને તેવા ચારિત્રનો અભાવ છે, એ વાત મનાયાજ કેવી રીતે ? હવે રહ્યો બીજો પક્ષ તે પણ અયુક્ત સમજવો, કેમકે યથાખ્યાત ચારિત્ર તો આત્માના પરિણામરૂપ હોવાથી આપણા જેવાને જ્યારે અત્યન્ત પરોક્ષ છે, ત્યારે તમારાથી ઓલાય જ કેવી રીતે કે સ્ત્રીઓને યથાખ્યાત ચારિત્રમાં વિરોધનો સંભવ છે, માટે સ્ત્રીયોમાં ચારિત્રનો અભાવ અને તેને લઇને હીનસત્ત્વપણું છે. એ વાત ઘરના બાલકો આગળ એકાન્ત અંધારા કમરામાં બેશી સમજાવવા લાયક છે.

પૂ૦ આગમ પ્રમાણથી એ વાત સિદ્ધ છે કે સ્ત્રીઓને મોક્ષ મળતો નથી.

ઉ૦ એ કથન પણ અયુક્ત સમજવું. કેમકે આગમ તો સ્ત્રિયોને મોક્ષ મળે છે, આ વાતને સારી રીતે સમજાવે છેઃ—

इत्थी पुरुस सिद्धा य तहेव य नपुंसगा सलिंगे अन्नलिंगे अगिहिलिंगे तहेव य ॥ ४९ ॥

—ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર, અધ્યાય છત્રીસમો, પૃ. ૫૧૧

તથા આવશ્યક સૂત્રમાં પણ સ્ત્રીઓ મોક્ષ માટે હકદાર છે, તે વાતને જણાવવામાં આવી છે, જૂઓ સિદ્ધસ્તવની ત્રીજી ગાથા—

इक्कोवि नमुक्कारो जिणवरवसहस्स वद्धमाणस्स ।
संसारसागराओ तारेइ नरं वा नारिं वा ॥ १ ॥

આવી રીતે ઉત્તરાધ્યયન, આવશ્યક સૂત્રથી લઇને અંગોપાંગ વિગેરે સૂત્રમાં આ વાત સુપ્રસિદ્ધ છે, કિંચ અર્જુનલાલ શેઠી (દિ૦) વિગેરે મહાશયોએ પણ પોતાના ટ્રેક્ટ દ્વારા સ્ત્રીમુક્તિ સિદ્ધ કરી આપી છે, આવી વિશ્વપ્રસિદ્ધ વાત છે, ત્યારે ખાલી બોલ્યા કરવું કે સ્ત્રીઓને મુક્તિ મળતી જ નથી, એ વાત કેવી રીતે માની શકાય ?

સારાંશ, સ્ત્રીઓને પણ સમ્યક્ દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર દ્વારા બરાબર મુક્તિ મળી શકે છે, એ વાત સુદૃઢ સમજવી.

સામર્થ્ય વિશેષ ન હોવાથી સ્ત્રીયોને મોક્ષ મળતો નથી આ પક્ષ પણ આપાતમધુર છે, કારણ કે તેમાં પણ શંકાનું સ્થાન જરૂર રહે છે. શું સાતમી નારકીમાં જવાની અયોગ્યતા હોવાથી મોક્ષપ્રાપ્તિનું તેમાં સામર્થ્ય નથી અથવા વાદ વિગેરે લબ્ધિઓ ન હોવાથી અથવા અલ્પશ્રુતપણું હોવાથી ? તેમાં પ્રથમ પક્ષ માનવામાં તો જે જન્મમાં સ્ત્રીઓને મુક્તિમાં જવાપણું છે, તે જન્મમાં જ સાતમી નારકીમાં જવાની શું અયોગ્યતા છે, અથવા સામાન્યથી અયોગ્યતા જ છે, આ બે પ્રશ્નો પૂછવામાં આવે છે.

તેમાં પણ પ્રથમ પક્ષ માનવામાં તો પુરુષોને પણ જે જન્મમાં મુક્તિ જવાપણું છે. તે જન્મમાં સાતમી નરકે જવાની અયોગ્યતા હોવાથી તેને પણ મુક્તિ ન મળવી જોઇએ.

અને બીજો પક્ષ માનવામાં તો જેવી રીતે સર્વોત્કૃષ્ટ પદની પ્રાપ્તિ સર્વોત્કૃષ્ટ અધ્યવસાયથી થાય છે, અને સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થાનો તો જગતમાં બે જ છે તેમાં સર્વથી ખરાબમાં ખરાબ સાતમીનરક અને સર્વથી સારામાં સારૂં મોક્ષસ્થાન. માટે

જેવી રીતે સ્ત્રીઓને સાતમી નરકમાં ગમન આગમમાં નિષિદ્ધ છે. કારણ કે તેમાં જવા લાયક તેવા પ્રકારનું ઉત્કૃષ્ટ ખરાબ વિચારવાળું મનોબલ ન હોવાથી, તેવી રીતે મોક્ષ પણ તેવા પ્રકારનું ઉત્કૃષ્ટ શુભ વિચારવાળું મનોબલ ન હોવાથી સ્ત્રીઓને મળી શકતો નથી.

અનુમાન પણ એ વાતને પુષ્ટ કરે છે, સાતમી નરકમાં જવાના કારણરૂપ ઘણા ખરાબ વિચારવાળા મનોબલની ઉત્કૃષ્ટતા જેવી રીતે તેમાં નથી તેવીજ રીતે મોક્ષના કારણરૂપ ઉત્કૃષ્ટ શુભ વિચારવાળું મનોબલ ન હોવાથી સ્ત્રીઓને મોક્ષ પણ મળતો નથી. ઉપર્યુક્ત કથન પણ મનઃકલ્પિત હોવાથી કોઇપણ વિવેકીજનને આદરવા લાયક નથી કારણ કે તે વાતને સિદ્ધ કરવા માટે તેમાં યુક્તિ કોઇપણ નથી. ખાલી બહિર્વ્યાપ્તિ માત્રથી હેતુ ગમક છે એમ કદાપિ સમજવું નહિ કિન્તુ અન્તર્વ્યાપ્તિથી હેતુ ગમક હોય છે, એમ માનવામાં જો ન આવે તો તત્પુત્રત્વ વિગેરે હેતુદ્વારા પણ સાધ્યની સિદ્ધિ થવી જોઇએ, અને અન્તર્વ્યાપ્તિ પણ પ્રતિબન્ધ બલથી સિદ્ધ થાય છે, પ્રકૃતમાં ચરમશરીરી જીવોને સાતમી નરકમાં જવાના કારણરૂપ અત્યન્ત અશુભ વિચારવાળા મનોબલની ઉત્કૃષ્ટતાનો અભાવ છે તો પણ મુક્તિના કારણરૂપ અત્યન્ત શુભ અધ્યવસાયવાળા મનોબલની ઉત્કૃષ્ટતાનો સદ્ભાવ સારી રીતે જોવામાં આવે છે.

માટે એવો નિયમ ન રહ્યો કે જેને જે વખતે તેવા પ્રકારના ખરાબ અધ્યવસાયવાળું મન ન હોય, તેને અત્યન્ત સારા અધ્યવસાયવાળું પણ મન ન હોય, તથા જેને સારા

વિચારવાળું મન ન હોય. તેને ખરાબ વિચારવાળું પણ મન ન હોય એવો પણ નિયમ નથી. જેમ તંદુલીયામત્સ્ય વિગેરેને સાતમી નરકમાં જવાના કારણરૂપ અત્યન્ત અશુભ અધ્યવસાય છે. તો પણ મુક્તિગમનમાં કારણરૂપ અત્યન્ત શુભ અધ્યવસાય બીલકુલ હોતા નથી.

કિંચ એવો પણ નિયમ નથી, કે જેઓને અધોગમન શક્તિ થોડી હોય તેને ઊર્ધ્વગમન શક્તિ પણ થોડી હોય. ભુજ પરિસર્પો નીચે બીજી નરક સુધી જઇ શકે છે, તેથી નીચે નહિ, અને પક્ષીઓ ત્રીજી સુધી, ચતુષ્પદ જીવો ચોથી સુધી, ઉરગ જીવો પાંચમી સુધી જઇ શકે છે પરન્તુ તે તમામ જીવો શુભ અધ્યવસાયદ્વારા ઉંચે સહસ્રાર દેવલોક સુધી જઇ શકે છે. માટે આપજ વિચારો કે જેઓને અધોગમન શક્તિ ઓછી હોય તેને ઉર્ધ્વગમનમાં પણ ઓછી હોય, તે નિયમ કયાં રહ્યો ?

આથી એ ભાવ નિકળ્યો કે સાતમી નરકમાં જવાને અયોગ્ય હોવાથી સ્ત્રીઓમાં મુક્તિ જવા માટે પણ વિશેષ સામર્થ્ય છે જ નહિ, એ વાત બીલકુલ માનવા લાયક છે જ નહિ.

કિંચ લોકમાં પણ એવો નિયમ નથી કે જેને હજામત કરતાં ન આવડતી હોય, તે ઝવેરાતનો ધંધો ન કરી શકે, તથા જેને કષાયનું કામ કરતાં ન આવડતું હોય, તે ધર્મોમા પણ ન થઇ શકે, આ વાત તો બીલકુલ અનાદરણીય છે.

' વાદ વિગેરે લબ્ધિઓ ન હોવાથી સ્ત્રીઓમાં મુક્તિ જવા માટે યોગ્યતા નથી, ' એ પક્ષ પ [illegible] ાચિકલ જ સમજવો. [illegible] પૂર્વ દેવકી, અન્તકૃતકે [illegible] માં વાદલબ્ધિ ન

હોવા છતાં પણ મુકિત તો જરૂર તેને મળે છે. માટે મુકિતમાં વાદલબ્ધિ કારણ તરીકે કદાપિ માની શકાય તેમ નથી. તો પછી શા માટે સ્ત્રીઓને મોક્ષ ન મળી શકે ?

'તથા શ્રુતજ્ઞાન અલ્પ હોવાથી તેને મુકિત મળતી નથી' એ વાત પણ માનવા લાયક નથી, કેમકે માષ-તુષ વિગેરે મહર્ષિઓને શ્રુતજ્ઞાન ઘણુંજ થોડું હતું. તોપણ કેવલજ્ઞાન સંપાદન કરી મુકિતમાં તેઓ સારી રીતે બીરાજમાન થયા. તો પછી ઘણું શ્રુતજ્ઞાન હોય તો જ મુકિત મળી શકે, થોડું હોય તો ન મળે, એવો કંઇ કાયદો નથી, સત્યજ્ઞાન તો થોડું હોય તો પણ અડચણ નથી, અને અસત્યજ્ઞાન ઘણું હોય તોપણ કંઇ કામનું નથી, અને અત્ર તો અષ્ટ પ્રવચનમાતા જેટલું સત્યજ્ઞાન હોય તોપણ તે ઉત્કૃષ્ટ શુભ અધ્યવસાય દ્વારા કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી મોક્ષ મેળવી શકે છે, અને જ્યારે સ્ત્રીઓને પણ તેવા પ્રકારની સામગ્રી સંપાદન કરવામાં કંઇપણ અડચણ નથી. ત્યારે તેઓને મોક્ષ કેમ ન મળી શકે ?

'પુરુષોને અભિવન્દ્ય ન હોવાથી સ્ત્રીઓનો મુકિતમાં અધિકાર નથી' એ વાત પણ માનવા લાયક નથી; કેમકે તેમાં પણ પ્રશ્નોને અવકાશ જરૂર રહે છે, શું સામાન્યરૂપે કાયદો જ એવો છે, કે સ્ત્રીઓ અભિવન્દ્ય છે જ નહિ ? અથવા ગુણાધિક પુરુષોની અપેક્ષાએ કહો છો ? આ બે પ્રશ્નો પૂછવામાં આવે છે.

તેમાં પ્રથમ પક્ષ તો અનાદરણીય છે, કારણ કે તીર્થંકરની માતાઓ, સીતા, દમયન્તી, અંજના, સુભદ્રા, ચન્દનબાલા, વિગેરે મહાસતીઓ ઇન્દ્રને પણ જ્યારે પૂજનીય છે. ત્યારે સામાન્ય પુરૂષોને તો હોય, તેમાં નવાઇ શાની ? જ્યારે વસ્તુ

સ્થિતિ આવા પ્રકારની છે, ત્યારે અભિવન્દ્ય પણું ન હોવાથી સ્ત્રીઓને મુક્તિ મળતી નથી એ વાત કેવી રીતે માની શકાય?

હવે રહ્યો બીજો પક્ષ તેમાં પણ ગણધરોની અપેક્ષાએ તીર્થંકરો અધિક ગુણવાળા હોવાથી તીર્થંકરોની અપેક્ષાએ ગણધરોમાં અભિવન્દ્યપણું ન હોવાથી તેને પણ મુક્તિ ન મળવી જોઇએ. કિંચ ચતુર્વિધ સંઘ તીર્થંકરને પણ વન્દ્ય હોવાથી અને તેની અન્તર્ગત સાધ્વીયો પણ આવવાથી જ્યારે તીર્થંકરને અભિવન્દ્ય થઇ, ત્યારે તેમાં હીન સત્ત્વપણું કેવી રીતે સંભવિ શકે તે વિચારણીય છે.

સ્મારણના કર્તાપણું ન હોવાથી સ્ત્રીને મુક્તિ નથી એ વાત પણ અયોગ્ય સમજવી, કારણ કે એવી રીતે જો માનવામાં આવે તો ગણધરો આચાર્ય વિગેરેને જ મુક્તિ મળી શકે, શિષ્યોને બીલકુલ મળેજ નહિ, કેમકે સ્મારણના કર્ત્તાપણું તો તેમાંજ વિશેષ રૂપથી સંભવિ શકે છે, શિષ્યોમાં તો હોઇ ન શકે, માટે આ યુક્તિ પણ સ્ત્રીયોને મુક્તિમાં બાધકરૂપ નથી.

મહર્દ્ધિપણું ન હોવાથી સ્ત્રીઓને મુક્તિ મળતી નથી. આ કથન પણ અજ્ઞાનતાનું સૂચક સમજવું. કેમકે મુક્તિમાં મહર્દ્ધિપણું કારણ નથી; કિન્તુ શુભ અધ્યવસાય વિગેરે કારણ છે, આવી પરિસ્થિતિ હોવા છતાં પણ જો મહર્ધિને મુક્તિના કારણ તરીકે માનવામાં આવે તો ચક્રવર્તિ વિગેરે મહર્દ્ધિવાળા લોકોને જ મુક્તિ મળી શકે. શુભ અધ્યવસાય વિગેરે કારણસામગ્રી પાસે હોય, પરન્તુ મહર્દ્ધિકપણું જેમાં ન હોય, એવા દૃઢપ્રહારિ, ચિલાતિપુત્ર

વિગેરેને બીલકુલ મળી શકે નહિ, અને પરિસ્થિતિ તે તેથી ઉલટી જોવામાં આવે છે. કેટલાક ચક્રવર્તિ વિગેરે મહર્દ્ધિક લોકોને મોક્ષ મળી શકતો નથી અને દૃઢપ્રહારિ જેવા દરિદ્ર લોકોને મળે છે, ત્યારે મહર્દ્ધિને મોક્ષના કારણ તરીકે કેવી રીતે માની શકાય ? માટે તે પણ સ્ત્રીઓને મુક્તિમાં બાધક રૂપ નથી.

'માયા ઘણી હોવાથી સ્ત્રીઓને મુક્તિ મળતી નથી.' તે કથન પણ ઠીક નથી, કેમકે નારદ વગેરે મહામાયાવાળા હોવા છતાં પણ જ્યારે તેનો ત્યાગ કરી ધ્યાનારૂઢ થયા; ત્યારે તેઓ મોક્ષસાધક અનુષ્ઠાનદ્વારા કેવલજ્ઞાન સંપાદન કરી મુક્તિ મેળવી શક્યા તો પછી સ્ત્રીઓ પણ તેનો ત્યાગ કરી મોક્ષ કેમ ન મેળવી શકે ? કિંચ એવો એકાન્ત નિયમ નથી કે સ્ત્રીઓમાં માયાઘણીજ હોય, અને પુરૂષોમાં હોય જ નહિ, તો શા માટે એવાં ખોટાં બાનાં કાઢી અસત્ય પ્રરૂપણા કરી મિથ્યાત્વને વધારવું જોઇએ ?

આવી રીતે વિચાર કરતાં કોઇ પણ રીતે સ્ત્રીઓમાં પુરુષોની અપેક્ષાએ મુક્તિસાધનમાં હીનસત્ત્વપણું છે જ નહિ, તો પછી મુક્તિ મેળવવવામાં તેને બીજો કયો બાધ રહ્યો તે જણાવશો.

અનુમાન પ્રમાણ પણ સ્ત્રીઓને મુક્તિસાધનમાં સાધકરૂપ છે. પુરૂષની માફક અવિકલ કારણસામગ્રીનો તેને પણ સંભવ હોવાથી તેને પણ મુક્તિ જરૂર મળી શકે છે, અને કારણસામગ્રી તો સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર વિગેરે સ્ત્રીઓમાં જ્યારે સારી રીતે ઉપલબ્ધ થઇ શકે છે, તો પછી મુક્તિ પણ કેમ ન મેળવી શકે ?

આગમપ્રમાણ તે વાતને અંગોપાંગ વિગેરેમાં પોકારીને કહે છે. ત્યારે હવે મુક્તિમાં તેને બાધક કયું પ્રમાણ બાકી રહ્યું તેનો વિચાર કરશો, કિંચ મુક્તિમાં શ્વેતાંબર દિગમ્બરપણું કારણ નથી, કિન્તુ સમ્યગ્દર્શનાદિદ્વારા કષાયનો ત્યાગ કારણ છે, એ વાતને નીચેનો શ્લોક પણ ટેકો આપે છે.

नाशाम्बरत्वे न सिताम्बरत्वे न पक्षपाते न च तर्कवादे ।
न पक्षसेवाश्रयणेन मुक्तिः कषायमुक्तिः किल मुक्तिरेव ॥१॥

ભાવાર્થ સ્પષ્ટ છે, સારાંશ તમામ પ્રકારના રાગદ્વેષ છોડી સમભાવમાં લીન થઈ, રત્નત્રયદ્વારા કષાયનો ત્યાગ કરી મોહ સમુદ્રને ઓલંઘી ઘાતી કર્મોનો ક્ષય કરી મુક્તિ મેળવવા જે વ્યક્તિ પ્રયત્ન કરે તે દરેકને મોક્ષ મળી શકે છે. માટે દરેક વ્યક્તિઓએ બીજી ખટપટ છોડી આ કામમાં જ લીન થવું એવી અભ્યર્થના છે, સ્ત્રીને મોક્ષ અને કેવલીને કવલ આહાર, મોક્ષતત્ત્વનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ વિગેરે વિશેષ હકીકત જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય, આધ્યાત્મિકમતપરીક્ષા, સ્યાદ્વાદરત્નાકર, સ્યાદ્વાદરત્નાકરાવતારિકા, ષડ્દર્શનસમુચ્ચય, વિશેષાવશ્યકવૃત્તિ, ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર બૃહદ્વૃત્તિ, તત્ત્વાર્થવૃત્તિ, સુયગડાંગસૂત્ર વિગેરે ગ્રન્થોનું અવલોકન કરી પોતાની જિજ્ઞાસા પૂરી કરી લેવી, એવી ખાસ સુહૃદ્ભાવથી ભલામણ કરવામાં આવે છે.

ઇતિ મોક્ષતત્ત્વ સમાપ્ત.

ઉપસંહાર.

આ છ દર્શનનું વિવેચન સુહૃદ્ભાવથી જિજ્ઞાસુ લોકોને જાણવા માટે સંક્ષેપથી કરવામાં આવ્યું, વિશેષ અભિરુચિવાળાએ તે તે દર્શનના તે તે ગ્રન્થો અવલોકવા.

કિંચ આધુનિક મતમતાંતર તો કોઇ કોઇ દર્શનના કોઇ કોઇ પદાર્થને અવલંબીને ઉદ્ભવેલ હોવાથી તેનું વિવેચન અથવા સમાલોચના આ ગ્રન્થમાં કરવામાં આવી નથી, કારણ કે જ્યારે મુખ્યનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું, ત્યારે તેનાં પેટાભાગ તરીકેનું તો થઇ જ ચૂક્યું. તો પછી તેને માટે પિષ્ટપેષણની શી જરૂર રહી ?

જેવી રીતે સ્વામી દયાનન્દ પ્રણીત ધર્મને અવલંબન કરનારા આર્યસમાજીઓ જીવ, ઇશ્વર અને પ્રકૃતિ આ ત્રણ તત્ત્વો માને છે. તેમાં જીવતત્ત્વ વ્યાપક છે, સર્વથાનિત્ય છે, કેમકે અપ્રચ્યુતાનુત્પન્નસ્થિરૈકસ્વભાવં નિત્યં એવું નિત્યનું લક્ષણ માનતા હોવાથી અને શરીરથી પણ જીવ સર્વથા ભિન્ન છે આ તમામ વાતનું નિરાકરણ જૈનદર્શનમાં જીવના વિવેચન સમયે તથા નૈયાયિક વિગેરે દર્શનકારોએ માનેલ જીવની સમાલોચનાના પ્રસ્તાવમાં પણ સારી રીતે કરવામાં આવેલ છે. ઇશ્વર અનાદિમુક્ત છે, જગતકર્તા છે વિગેરેનું નિરાકરણ પણ નૈયાયિક લોકોએ માનેલ ઇશ્વરની સમાલોચનાના પ્રસ્તાવમાં સારી રીતે કરવામાં આવેલું હોવાથી તથા જૈનદર્શનમાં પણ વાસ્તવિક ઇશ્વરનું વિવેચન કરવાથી

તેનું નિરાકરણ થઇ ચૂકયું. માટે તેને વાસ્તે પણ પ્રયાસ કરવાની જરૂર નથી. અને પ્રકૃતિની બાબતમાં તો સાંખ્યદર્શનના વિવેચનમાં તેનું સ્વરૂપ સમજાવીને જ્યારે તેની સમાલોચના કરવામાં આવી છે, તે વખતે પ્રકૃતિની પણ સમાલોચના સારી રીતે કરવામાં આવી છે, તો પછી તેવા ખપુષ્પપ્રાયઃ પદાર્થ ઉપર વારંવાર નિરાકરણ કરવાની જરૂર રહેતી નથી, જ્યારે આવી રીતે તે લોકોએ માનેલ ત્રણ તત્વોમાંથી એક પણ તત્વ વિચાર કરતાં જ્યારે સિદ્ધ થતું નથી. તો પછી તે ઉપર ભીંત ચણી મહેલ બનવાની તો વાત જ શી કરવી ? કિંચ સત્યાર્થ પ્રકાશની પ્રથમ આવૃત્તિમાં જૈનોના ખંડન વખતે જણાવેલ પ્રમાણે પદાર્થો જ જ્યારે તેવા રૂપથી જૈનો માનતા નથી તો પછી તેના નિરાકરણ માટે પ્રયાસની શી જરૂર હોઇ શકે ? માટે તેવા આધુનિક મતાન્તરો ઉપર ધ્યાન આપવાની કંઇ પણ જરૂર છેજ નહિ.

એવી રીતે સર્વદર્શનસંગ્રહ વિગેરેમાં પણ છ આસ્તિક, છ નાસ્તિક એવા વિભાગ પાડી જૈનોને નાસ્તિકમાં ગણી તેના વિવેચન માટે જે યુક્તિઓ આપવામાં આવી છે. તે તમામ મદિરાપાનના ઉદ્ગાર જેવી દુર્ગંધિવાળી હોવાથી કોઇ પણ બુદ્ધિશાલીને આદરણીય થઇ પડે તેમ નથી.

કિંચ પોતે તેવા નાસ્તિકશિરોમણી હોવા છતાં પણ આસ્તિક મુખ્ય. જૈનો ઉપર ખોટો આક્ષેપ કરવા ઉદ્યમશીલ થવું. તે તો ખાલી મહા મિથ્યાત્વના ઉદય સિવાય બીજું કયું હોઇ શકે ? આ તો स्वयं नष्टाः परान्नाशयन्ति એ ન્યાયને

જૈન વિદ્વાન પાસે જૈનના સિદ્ધાન્તોનું મધ્યસ્થ ભાવથી અવલોકન કર્યું હોત તો તેમને આટલો બધો મૃષાવાદ સેવવાનો સમય આવત નહિ, લોકનીતિ પણ તે કહી બતાવે છે કે જે દર્શનનો અભ્યાસ કરવો હોય તે દર્શન તેના અનુયાયી પાસે ભણવાથી તે વિષયક સારી માહિતી મળે છે, પછી યુક્તિયો આપણા મનમાં ખરાબ માલૂમ પડે તેનું નિરાકરણ કરવામાં કંઇ અનુચિતપણું ગણાય નહિ, પરન્તુ તે દર્શન સ્વયમેવ પણ અવલોકન કર્યા સિવાય એક બીજાના મુખથી જેમ આવે તેમ સાંભળીને તે ઉપર ચણતર ચણી તેના ખંડન માટે ઉતરવા જે પ્રયાસ કરવો, તેમાં તો કેવલ મૃષાવાદના સેવન સિવાય બીજું કંઇ પણ તત્ત્વ મળવાનું જ નહિ, આ વાતને અન્યદર્શનકારો બરાબર જાળવી રાખતા આવ્યા છે, તેઓએ લગાર પણ જૈનદર્શનને જાણવા માટે વિશેષ પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો જણાતો નથી, જ્યારે વસ્તુસ્થિતિ આવા પ્રકારની છે; ત્યારે તેમની પાસે ન્યાય સત્યતાની આશા તો આકાશપુષ્પ સમાન હોય, તેમાં કંઇ પણ આશ્ચર્ય જેવું નથી, માટે તેવા બિચારા ભવાભિનન્દી જીવો ઉપર ખેદ ન લાવતાં ભાવદયા ચિંતવવી, તે જ સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ છે. જૈનદર્શનમાં કોઇ પણ વાત યુક્તિ વગરની છે જ નહિ, દરેક પદાર્થની પ્રરૂપણા પ્રમાણસહિત સમજાવવામાં આવી છે, તેમ વિષય પણ કોઇપણ બાકી રાખ્યો નથી, કે જૈનદર્શનમાં ન હોય અને અન્યત્ર હોય; અને તે જ જૈનાચાર્યોની બુદ્ધિમત્તા છે કે દરેક દર્શનના ગ્રન્થો ઉપર જૈનોનું લખાણ ટીકારૂપે યા ટિપ્પનરૂપે પણ હોય

જ, પરન્તુ જૈનદર્શન ઉપર કોઇપણ પ્રાચીન હિન્દુ વિદ્વાનનું લખાણ હોય તેમ છે જ નહિ. દરેક વિષયના ગ્રન્થોની યાદી યોગના અભ્યાસ માટે યોગશાસ્ત્ર, યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, યોગવિંશી, યશોવિજયજી કૃત બત્રીસ બત્રીસી, જ્ઞાનાર્ણવ વિગેરે અનેક ગ્રન્થો છે. ન્યાયના અભ્યાસ માટે સમ્મતિતર્ક, અનેકાન્તજયપતાકા, સ્યાદ્વાદરત્નાકર, શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય, નયચક્રસાર, પ્રમાલક્ષણ, પ્રમાણમીમાંસા, રત્નાકરાવતારિકા, સ્યાદ્વાદમંજરી, વિગેરે સાહિત્ય માટે કાવ્યાનુશાસન, વાગ્ભટાલંકાર વિગેરે. કાવ્ય માટે હીરસૌભાગ્ય, વિજયપ્રશસ્તિ, ધર્મશર્માભ્યુદય, નેમિનિર્વાણ વિગેરે. નાટક માટે સત્ય હરિશ્ચન્દ્ર, મોહપરાજય, દ્રૌપદી-સ્વયંવર વિગેરે.

વ્યાકરણ માટે સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન, લઘુવૃત્તિ, ધર્મદીપિકા, ભોજ વ્યાકરણ વિગેરે. ચંપૂના ગ્રન્થો યશસ્તિલક વિગેરે. છન્દના ગ્રન્થો છન્દોનુશાસન વિગેરે. જ્યોતિષ્ માટે જ્યોતિષ્કરંડક, આરંભસિદ્ધિ, સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ, ચન્દ્રપ્રજ્ઞપ્તિ વિગેરે.

તેવી રીતે દરેક વિષયના અનેક ગ્રન્થો છે, જે વિષય જાણવો હોય, તે વિષયના ગ્રન્થો જોવાથી, જૈનાચાર્યો કેવા બુદ્ધિશાલી હતા, તે જણાઇ આવશે, માટે દરેક સજ્જન મહાશયને ખાસ ભલામણ કરવામાં આવે છે કે તટસ્થ બુદ્ધિએ દરેકના ગ્રન્થો જોઇ સાર સાર વસ્તુ ગ્રહણ કરવા કોશિશ કરી સત્યના અનુયાયી બનો, એ જ અન્તિમ પ્રાર્થના છે. इति शम्

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

તત્ત્વાખ્યાન (ઉત્તરાર્ધ) નું શુદ્ધિપત્રક.

અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પૃ.	પં.
કરવા	કરવા સારૂ	૧	૧૨
ચેતન સ્વરૂપે	ચૈતન્ય સ્વરૂપે	૨૪	૬
બ્રહ્મ	બ્રહ્મરૂપ	૨૫	૧
અન્વયિરૂપ અનુમાન	સ્વાર્થાનુમાન	૩૦	૧૦
તે	૦	૩૧	૮
સસર્ગનો	સંસર્ગનો	૩૨	૮
શ્રતિ	શ્રુતિ	૩૩	૧૯
વા	ચા	૫૦	૫
પદાથની	પદાર્થની	૬૦	૬
કરે છે	જે કરે તે અનુચિત તો ન જ ગણાય	૬૬	૨૦
આશ્રમો પણ	આશ્રમો પણ બીજા દર્શન કરતાં	૬૭	૧૮
૦	એટલી પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે.	૭૦	૩
આહારિક	ઔદારિક	૮૧	૭
-ચેન્દ્રિયાદ્યયશન	-ચેન્દ્રિયાદિયશોન	૮૬	૧૮
સઘ	સર્ઘ	૮૬	૧૯
રા	દ્વારા	૮૭	૭
ત	૦	૮૮	૧૫
ખુળ	ખૂબ	૯૬	૨૧
કર્મત્રિઃ	કર્મભિઃ	૯૭	૧
ધમની	ધર્મની	૧૦૩	

ભાદ્વાને	ઔદ્વાને	૧૦૩	૨૪
તે	તો	૧૧૬	૧
શ્રદ્ધ	શ્રદ્ધા	૧૧૬	૨
અપ્રાપ્યકારી	પ્રાપ્યકારી	૧૨૭	૨૨
આષધીઓ	ઔષધિઓ	૧૩૫	૩

જૈનદર્શન.

કુલાચાર્ય	કલાચાર્ય	૧૨	૨૦
છેટવ	છેવટે	૧૬	૮
સ્વરૂપનું	સ્વરૂપ	૧૮	૨૧
સ્વંપદ	સ્વપદ	૪૦	૨
અને સંનિકર્ષ	સંનિકર્ષમાં અને	૪૧	૬
સર્વથા નિત્યજ	સર્વથા નાનિત્યજ	૪૩	૬
અરૂપી	રૂપી અરૂપી	૪૫	૬
અનુ	અને	૬૨	૪
એોકાન્ત સ્વભાવ	અનેકાન્ત સ્વભાવ	૬૮	૧૦
વિગેરે અને	વિગેરે	૮૯	૧૦
ખબ	ખૂબ	૧૧૯	૧૨
આખા	આવા	૧૫૦	૧૭
અપેક્ષએ	અપેક્ષાએ	૧૬૨	૧૫
જેનો ધર્મ	જૈનો ધર્મી	૧૮૯	૧૦
દૃષ્ટાન્ત દ્વારા	દૃષ્ટાન્ત	૧૯૩	૧૭
આદરણીય	આદરણીય થઇ શકે	૧૯૪	૧૨
ખબ	ખૂબ	૧૯૬	૧૩

ભતોમાં જ	ભૂતોમાં જ	૧૯૮	૨૨
ચતન્ય	ચૈતન્ય	૨૧૦	૨
પદાર્થ	પદાર્થની	૨૨૨	૧૩
ભેદે	ભેદો	૨૩૯	૩
વર્તના, કાલ પદાર્થ	કાલ પદાર્થ–વર્તના	૩૦૩	૧૩
વણ	વર્ણ	૩૦૮	૩
ફેરવ્યો	ફેરવ્યો	૩૨૩	૧
તેણીઓ	તેઓ	૩૨૩	૫
બીજની અપેક્ષાએ	બીજની અપેક્ષાએ અંકુરમાં	૩૪૧	૧૮
જાગી જવા	જાગી જવાય	૩૪૭	૧૭
નિર્જીવ	નિર્જીવ	૩૬૪	૮
ઉત્તમ સંહનન	ઉત્તમ સંહનનવાળા જીવો	૩૭૦	૧૧
મેરૂના	મેરુની	૩૮૧	૧૦
વ્યકિતઓનો	વ્યક્તિઓને	૩૮૩	૩
ક્ષયોપશમિક	ક્ષાયોપશમિક	૩૯૧	૨૧
રન્વધ્તે યાથી	તો વન્ધ્યાથી	૪૨૩	૨૩
બ્રહ્માદ્વૈત–	બ્રહ્માદ્વૈત–	૪૨૭	૧૫
મનાયાજ	મનાય જ	૪૩૭	૫
મેળવવવામાં	મેળવવામાં	૪૪૩	૧૭
तकवादे	तर्कवादे	૪૪૪	૬
જનદર્શનમાં	જૈનદર્શનમાં	૪૪૫	૧૬
કયું		૪૪૬	૨૩

જૈન ગ્રંથકારે લખ્યો છે. તેથી એમ કહેવું નકામું છે કે તે ઘણી સારી રીતે લખાયો છે.

એચ. બી. ભીરે. એમ. એ. એલ, એલ. બી.
ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતના પ્રોફેસર.
શામળદાસ કૉલેજ, ભાવનગર.

I read the book on जैनतत्त्वप्रदीप compiled by revered Muni Maharaj Shri Mangalvijaya Nyaya Visharada Nyaya Tirth, with great interest the contents whereof has infused in me the spirit of naming it as one of the very best books on the Jain literature. Though at some places the style is stiff–but there is no remedy for it yet as a whole the style is clear and simple and the language easily intetlligible. I hope thus book should be the text book in universities. I wish thus undertaking every success.

Alfred High School Bhavnagar, 6-9-22	Vohra Pushkarray Manshankar B. A. Sanskrit Hous.

પૂજ્ય ગુરુ મહારાજ શ્રીમંગલવિજય ન્યાયવિશારદ ન્યાયતીર્થથી બનાવવામા આવેલ જૈનતત્ત્વપ્રદીપ મેં ઘણુજ રસથી વાંચેલ છે. તેની અંદરની હકીકતે અને જૈન સાહિત્ય ઉપર તે પુસ્તકને સર્વોત્તમમાંનું એક કહેવાની હીંમત આપી છે. જો કે કોઇક સ્થાને પદ્ધતિ કંઇક કડક છે પણ તેને માટે બીજો રસ્તોજ નથી. તોપણ એકંદર તે પદ્ધતિ સ્પષ્ટ અને સાદી છે અને ભાષા સહેલાઇથી સમજી

શકાય તેવી છે. હું આશા રાખું છું કે આ પુસ્તક યુનીવરસીટીમાં પાઠ્ય પુસ્તક થાય. આ કૃત્યને હું દરેક પ્રકારે ફતેહ ચાહું છું.

આલફ્રેડ હાઇસ્કુલ
ભાવનગર તા. ૬-૯-૨૨

વોરા પુષ્કરરાય માનશંકર
બી. એ.

I looked over portions of तत्वाख्यान-पूर्वार्ध by Nyaya-Tirtha, Nyay-Vijaya Muni Shri Mangalvijyaji Maharaja. It is, we may say, a Darsana Sangraha in Gujarati, & as such a valuable addition to philosophical literature in the language. It is an admirable introduction to serious philosophical study. I with the Munimaharaja lose no time in favouring the public with the second part of the work.

H. B. BHIDE, M. A. L.L. B.
Prof. of History & Sanskrit.

તત્ત્વાખ્યાન (પૂર્વાર્ધ)-મુનિ શ્રીમંગળવિજયજી મહારાજ-ન્યાયતીર્થ-ન્યાયવિશારદજીનો આ ગ્રંથ હું ઉપર ટપકે જોઇ ગયો છું. એમ કહી શકાય કે ગુજરાતીમાં આ એક દર્શનસંગ્રહ છે અને ગુજરાતી ભાષામાં તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી સાહિત્યમાં એક કીમતી ઉમેરો કરે છે. ગંભીર તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસમાં તે એક પ્રશંસનીય ઉપોદ્-ઘાત સ્વરૂપ છે. બીજો ભાગ બહાર પાડવામાં મુનિ મહારાજ હવે વિશેષ વિલંબ નહીં કરે એમ હું ઇચ્છુ છું.

-એચ. બી. ભીડે.

I read the book on तत्वाख्यान पूर्वार्द्ध compiled by revered Muni Maharaj Shri Mangalvijaya Nyaya Tirtha, Nyaya Visharad. The questions therein discussed are very important even for persons of different sects. It describes in main the जैन philosophy. The style and language both are clear and simple in comparison to the logical, philosophical and metaphysical questions therein discussed. I wish this wook every success.

Alfred High School, Bhavnagar, 6-9-22. } Vohra Pushkarray Manshankar B. A. Sanskrit Hous.

પૂજ્ય મુનિમહારાજ શ્રીમંગલવિજય ન્યાયતીર્થ, ન્યાયવિશારદ-થી લખવામાં આવેલ તત્ત્વાખ્યાન પૂર્વાર્દ્ધ નામનું પુસ્તક મેં વાંચ્યું છે. તેની અંદર વિવેચન કરવામાં આવેલા પ્રશ્નો જુદી જાતિના માણસો માટે પણ ઘણાં અગત્યના છે. મુખ્ય રીતે તે જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનું વર્ણન કરે છે. ભાષા અને શૈલી બન્ને ન્યાય, તત્ત્વજ્ઞાન અને માનસશાસ્ત્રની સાથે સરખાવતાં પ્રમાણમાં સ્પષ્ટ અને સાદી છે. આ પુસ્તકને દરેક ફતેહ ઇચ્છું છું.

આલ્ફ્રેડ હાઇસ્કુલ ભાવનગર તા. ૬-૯-૨૨ } વોરા પુષ્કરરાય માનશંકર બી. એ.

I have received the book, Tattva Khyana Purvardha for my humble opinion from the venerable author, Nyayatirtha, Nyayabisharada Muni Maharaja Mangalvijayji. It is very difficult for me to express my opinion on a work dealing with some of the abstruse and mystical aspects of different religions and philosophical systems, as laid down therein. The author has well tried to give a detailed and lucid exposition of the fundamental principles and primary elements of different systems as Sankhya, Nyaya, Baudha and Mimansa, in this first part. Its reading is sure to awaken absarbing interest in the Jains as well as non-jains. The style is easy and simple. I wish the Book every success.

Motichand Javerchand Mehta.
1-10-22 Acting Head Master.
Alfred High School Bhavnagar.

તત્ત્વાખ્યાન પૂર્વાર્ધ–આ ગ્રંથ માનનીય મુનિ શ્રીમંગલવિજય મહારાજ–ન્યાયવિશારદ–ન્યાયતીર્થ તરફથી મને મારા નમ્ર અભિપ્રાયાર્થે મળ્યો છે. આ પુસ્તકમાં વર્ણવેલા વિવિધ ધર્મ અને દર્શન સંબંધી ગહન અને ગંભીર વિષયોના સંબંધમાં અભિપ્રાય આપવો એ મારે માટે બહુ મુશ્કેલ કાર્ય છે. આ પ્રથમ ભાગમાં ગ્રંથકારે વિવિધ ધર્મ–દર્શનો જેવાં કે સાંખ્ય, ન્યાય, બૌદ્ધ અને મીમાંસા વિગેરેના મૂળભૂત અને પ્રાથમિક તત્ત્વો સવિસ્તર અને સરસ રીતે

સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. જૈન અને જૈનેતર પ્રજામા આ ગ્રંથ બહુ ઉત્સાહ અને રસથી વંચાશે એવી આશા છે. લેખનશૈલી-સરસ અને સહજ છે. હું આ ગ્રંથની ફતેહ ઇચ્છું છું.

૧-૧૦-૨૨

—મોતીચંદ ઝવેરચંદ મહેતા
હેડ માસ્તર, આલફ્રેડ હાઇસ્કુલ
ભાવનગર.

सप्तभङ्गीप्रदीप by Muni Shri Mangalvijayaji Maharaja, Nyaya-Tirtha, Nyaya-Visarada, may be said to supplement his other work तत्त्वाख्यान. The two together give the reader a good idea as to what centitutes the most important contribution of Jain Religion & of phiosophy to the world culture. It is difficult to equal, much won to surpass, the avalytical power displayed bp the Jain Logiciaus. सप्तभङ्गी is their *forte.* The present work, though small in size, is big in contents; the exposition of Anekanta-vada is through. It should set at east at least some of the objections raised against the theory which is peculiar to Jainism.

H. B. BHIDE. M. A, LL. B.
Prof. of History & Sanskrit,
Samaldas College Bhavnagar.

સપ્તભંગી પ્રદીપ-મુનિ શ્રીમંગળવિજયજી મહારાજ ન્યાયતીર્થ-ન્યાયવિશારદજીનો આ ગ્રંથ તત્ત્વાખ્યાન નામના ગ્રંથનો એક વધારો છે એમ કહી શકાય. જગતની સંસ્કૃતિમાં જૈનધર્મ અને જૈનદર્શન કેવો ઉપયોગી ભાગ ભજવે છે તેનો આ બન્ને ગ્રંથો તેના વાચકને સારો ખ્યાલ આપે છે, જૈન નૈયાયિકોની પૃથક્કરણ શક્તિના સમોવડીયા થવું બહુજ કઠિન છે, તો પછી તેની પેલે પાર જવાનું તો એથી યે વધારે મુશ્કેલ છે. સપ્તભંગી એ તેમનો દુર્ગ છે. આ ગ્રંથ જો કે કદમાં ન્હાનો છે, તો પણ તેના વિષયોમાં તે મહાન છે. અનેકાંતવાદનું સ્પષ્ટીકરણ સંપૂર્ણ છે. જૈનવાદની ખાસ પદ્ધતિ સામે જે આક્ષેપો મૂકવામાં આવે છે; તેમાંના કેટલાકનું નિરસન તો જરૂર આ ગ્રંથથી થઇ શકશે.

એચ. બી. ભીડે. એમ. એ. એલએલ. બી.
સંસ્કૃત અને ઇતિહાસના અધ્યાપક
શામળદાસ કોલેજ, ભાવનગર.

I received the book on सप्तभङ्गीप्रदीप for my humble opinion. I had gone through the book and found if very interesting as well as furnishing the reader with a rationalized and synthosised mode of thoughts. Also the language and the style are easy and good. I wish this book every success.

Alfred High School, Bhavnagar, 6-9-22.

Vohra Pushkarray Manshanar B. A. Sanskrit Hons.

મારા નમ્ર અભિપ્રાયાર્થે મને સપ્તભંગી પ્રદીપ ઉપરનું પુસ્તક મળ્યું હતું. હું તે વાંચી ગયો હતો અને તે ઘણુંજ રસદાયક તેમજ બુદ્ધિગમ્ય અને સુવર્ણિત વિચારોની પદ્ધતિથી વાંચનને પૂરું પાડનાર તરીકે મને માલુમ પડયું હતું. ભાષા તેમજ શૈલી ઘણીજ સહેલી અને સારી છે. આ પુસ્તકને દરેક ફતેહ ઇચ્છું છું.

આલ્ફ્રેડ હાઇસ્કુલ
ભાવનગર તા. ૬-૯-૨૨ } વોરા પુષ્કરરાય માનશંકર
બી. એ.

I have gone through the work called Saptabhangi Pradipa written by the learned author, Nyayatirtha and Nyayabisarada, venerable Muni Maharaja Mangalvijayji. In addition to formal logic by the Jain Logicians, Saptabhangi is the synthetical process of logical inquiry into ontology of things and enables the reader to enter into a more detailed, comprehensive and complete apprehension of the actual realities. It is also called Syadavada or Doctrine of versality of Aspects. It faithfully depicts the great truths offered by Jainism, for the redemption of mankind. The revered author has tried his very best to make the work readable even by people of ordinary culture on account of its easy and lucid style.

In the first chapter, the author has well

depicted the fundamental principles as laid down in all systems. Other chapter are also well written. On the whole the book enaebles the reader to grasp the ideal element in its purity, entrety, coherence and harmony. The efforts, made therein to popularese philosophy are very landable and creditable to the venerable author.

Motichannd Jhaverchand Mehta.
Acting Head Master.
Alfred High School, Bhavnagar.

સપ્તભંગી પ્રદીપ–માનનીય મુનિ મહારાજ શ્રીમંગળવિજયજી મહારાજ–ન્યાયવિશારદ–ન્યાયતીર્થ–તેઓશ્રીએ મોકલેલો આ ગ્રંથ હું પૂરો વાંચી ગયો છું. જૈન ન્યાયશાસ્ત્રીઓના સામાન્ય ન્યાયના વધારા ઉપરાંત સપ્તભંગી તે પદાર્થોની તત્વવિદ્યાના નિરીક્ષણમાં ન્યાયની એકીકરણ પદ્ધતિરૂપ છે અને વાંચનારને વાસ્તવિક સત્યોનું સંપૂર્ણ, વિશાળ અને સવિસ્તર જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરાવે છે, તે સ્યાદ્વાદ અથવા પદાર્થોની ભિન્નભિન્નાવસ્થાનો સિદ્ધાંત પણ કહેવાય છે. મનુષ્યજાતિના લાભાર્થે જૈનધર્મથી જણાવવામાં આવતાં મહાન્ સત્યોનું અંતઃકરણ પૂર્વક તે વર્ણન કરે છે. તેની સહેલી અને સીધી શૈલીથી સામાન્ય કેળવણીના માણસોથી પણ તે પુસ્તક વાંચી શકાય તે માટે પૂજ્ય કર્તાએ બને તેટલો ઘણોજ પ્રયત્ન કર્યો છે.

પહેલાં પ્રકરણમાં સર્વ દર્શનોમાં દર્શાવેલ મુખ્ય સિદ્ધાંતોનું સારું વર્ણન કર્યું છે. બીજા પ્રકરણો પણ સારાં લખાણાં છે. ટુંકામાં

તે પુસ્તક વાચનારને તે આદર્શ તત્વનું ભાન, તેની શુદ્ધતા, સંપૂર્ણતા અને એકાગ્રતા સાથે કરાવે છે. તત્ત્વજ્ઞાનને પરિચિત કરાવવામાં આવેલ પ્રયત્નોથી તેના કર્તા ઘણાજ પ્રશંસાપાત્ર છે.

૧૫-૧૦-૨૨

મોતીચંદ ઝવેરચંદ મહેતા.
એકટીંગ હેડમાસ્તર આલફ્રેડ હાઇસ્કુલ.
ભાવનગર.

I have received the book, Dravya-Pardipa, for my humble opinion written by the revered Nyayatirtha, Nyayabisharada Muni Maharaja Mangalvijaji.

It treats of six real substances, which, according to the Jain tenets, exist, always have and will; and by their unchanging conditions and interaction cause the world to be what it is. The learned author describes most accurately the priciples of Logic together with Saptabhangi and Nyayavada, in addition to six Dravyas or real substances in this book. Note with standing the philosophical and metaphysical questions are treated in the book the style is easy and simple for a layman to read it. I wish the book every success.

10-11-22

Motichand Javerachand Mehta.
Acting Head Master.
Alfred High School, Bhavnagar.

દ્રવ્ય પ્રદીપ—મુનિ શ્રીમંગળવિજયજી મહારાજ—ન્યાયતીર્થ ન્યાયવિશારદ તરફથી આ પુસ્તક મને મારા નમ્ર અભિપ્રાય અર્થે મળ્યું છે. તેમાં જૈન સિદ્ધાન્તાનુસાર તે છ દ્રવ્યોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે કે જે છ દ્રવ્યો હંમેશાં હતાં, છે અને રહેશે અને જે છ દ્રવ્યોને લીધે આ જગત્ અત્યારે વર્તમાન સ્વરૂપમાં આપણી આગળ દેખાવ દે છે. વિદ્વાન્ ગ્રંથકારે છ દ્રવ્યો ઉપરાંત ઘણીજ વાસ્તવિકતાથી તર્કશાસ્ત્રની સાથે સપ્તભંગી અને ન્યાયવાદની પણ ચર્ચા કરી છે. તત્ત્વજ્ઞાન અને અધ્યાત્મના પ્રશ્નો વિષે પણ ઉહાપોહ છે. શૈલી સરલ અને સહજ છે, સાધારણ માણસ પણ તે વાંચી શકે. હું આ પુસ્તકની ફતેહ ઇચ્છું છું.

—મોતીચંદ ઝવેરચંદ મહેતા
હેડ માસ્તર આલફ્રેડ હાઇસ્કુલ
ભાવનગર

I Received to book on "द्रव्यप्रदीप" written by revered Muni Maharaj Shri Mangalvijaya Nyaya Tirtha, Nyaya Visarada for my humble opinion. I have gone through if and found if very interesting. It nicely gives the investegation and explanation of the nature and essence of all things. Its style is simple and language, on the whole good. I wish that work every success.

Alfred High School, Bhavnagar, 6-9-22. — Vohra Pushkarray Manshankar, B. A. Sanskrit Hons.

પૂજ્ય મુનિમહારાજ શ્રીમંગળવિજય ન્યાયતીર્થ ન્યાયવિશારદથી લખાયેલ દ્રવ્યપ્રદીપ નામનું પુસ્તક મારા નમ્ર અભિપ્રાય માટે મને

મળ્યું હતું. હું તે વાંચી ગયો છું અને ઘણુંજ મજાનું માલૂમ પડ્યું હતું. તમામ પદાર્થોના સ્વભાવ અને તત્વનું વિવેચન અને સંશોધન તે સારી રીતે આપે છે. તેની શૈલી સાદી છે અને એકંદર ભાષા સારી છે. તે પુસ્તકને હું દરેક રીતે ઇચ્છું છું.

આલફ્રેડ હાઇસ્કુલ } વોરા પુષ્કરરાય માનશંકર
ભાવનગર તા. ૬-૯-૨૨ } બી. એ.

Muni Shri Mangalvijayaji Maharaja, Nyaya-Tirtha, Nyaya Visharada is doing excellent work in familianising the Gujarati reading public with the principles of Jainism. द्रव्यप्रदीप is one small but sweet furit of his activity. The Jaines classiby Padarthas is their way & the present work expounds their principles. The exposition is clear & simple so as to be understood by 'man in the street' even.

H. B. BHIDE.
BHAVNAGAR,
December 3, 1922.

દ્રવ્ય પ્રદીપ-મુનિ શ્રીમ... મહારાજ-ન્યાયતીર્થ-
ન્યાયવિશારદ, ગુજરાતી... સિદ્ધાંતોનો પ્ર...
કરાવવાનું ... શી ... ગ્રંથ એ...
ઉત્સાહનું ...

ઉપાધ્યાય શ્રીમંગલવિજયજી કૃત અન્યાન્ય ગ્રન્થો.

૧ જૈન સાહિત્યમાં પદાર્થની વ્યવસ્થા.
હીંદી ભાષામાં.

૨ જૈન તત્ત્વપ્રદીપ સંસ્કૃત ભાષામાં.

જૈન દર્શનમાં પ્રતિપાદિત પદાર્થોને જાણવા માટે ન્યાય શૈલીમાં મુખ્ય સાધનરૂપ છે. આ ગ્રંથમાં દરેક પદાર્થનું લક્ષણ પ્રદર્શિત કરવા પુર્વક સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવેલ છે, તેમાં સાત અધિકાર રાખવામાં આવ્યા છે.

મૂલ્ય રૂ. ૧

૩ સપ્તભંગી પ્રદીપ. ગુજરાતી ભાષામાં.

સ્યાદ્વાદ—સપ્તભંગીના સ્વરૂપના બોધ સિવાય જૈનદર્શનમાં પ્રવેશ થવો અશકયપ્રાય હોવાથી તેનો દરેક લોકો લાભ લે, તે ખાતર નવીન શૈલીથી ગુજરાતી ભાષામાં આ ગ્રન્થ રચવામાં આવ્યો છે. ગ્રન્થના પ્રમાણમાં કિંમત ઘણી થોડી રાખવામાં આવી છે. પુષ્ઠ ૧૫૦. મૂલ્ય રૂ. ાા

૪ તત્ત્વાખ્યાન પૂર્વાર્ધ ગુજરાતીમાં.

બૌદ્ધ, નૈયાયિક, સાંખ્ય અને વૈશેષિક આ ચાર દર્શનોનો આચાર, પદાર્થોની વ્યવસ્થા વિગેરે જાણવા માટે આ એક અપૂર્વ

મળ્યું હતું. હું તે વાંચી ગયો છું અને ઘણુંજ મઝાનું માલૂમ પડ્યું હતું. તમામ પદાર્થોના સ્વભાવ અને તત્વનું વિવેચન અને સંશોધન તે સારી રીતે આપે છે. તેની શૈલી સાદી છે અને એકંદર ભાષા સારી છે. તે પુસ્તકને હું દરેક સ્નેહ ઇચ્છું છું.

આલફ્રેડ હાઇસ્કુલ } વોરા પુષ્કરરાય ચાનશંકર
ભાવનગર તા. ૬-૯-૨૨ } બી. એ.

Muni Shri Mangalvijayaji Maharaja, Nyaya-Tirtha, Nyaya Visharada is doing excellent work in familianising the Gujarati reading public with the principles of Jainism. द्रव्यप्रदीप is one small but sweet furit of his activity. The Jaines classiby Padarthas is their way & the present work expounds their principles. The exposition is clear & simple so as to be understood by 'man in the street' even.

H. B. BHIDE.
BHAVNAGAR,
December 3, 1922.

દ્રવ્ય પ્રદીપ-મુનિ શ્રીમંગળવિજયજી મહારાજ—ન્યાયતીર્થ—ન્યાયવિશારદ, ગુજરાતી વાચક વર્ગને જૈન સિદ્ધાંતોનો પરિચય કરાવવાનું કામ ઘણી સારી રીતે કરી રહ્યા છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથ એ તેમના ઉત્સાહનું એક ન્હાનું છતાં મધુર ફળ છે. જૈનો પોતાની ખાસ પદ્ધતિએ પદાર્થનું નિરૂપણ કરે છે. અને આ ગ્રંથ તેના સિદ્ધાંતોનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે. સ્પષ્ટીકરણ સ્ફુટ અને સાદું છે, કે જેથી રાહદારી પણ તે સ્હેલાઇથી સમજી શકે.

એચ. બી. ભીડે.

ન્યાયતીર્થ—ન્યાયવિશારદ—

ઉપાધ્યાય શ્રીમંગલવિજયજી કૃત અન્યાન્ય ગ્રન્થો.

---

૧ જૈન સાહિત્યમાં પદાર્થની વ્યવસ્થા.
હિંદી ભાષામાં.

૨ જૈન તત્ત્વપ્રદીપ સંસ્કૃત ભાષામાં.

જૈન દર્શનમાં પ્રતિપાદિત પદાર્થોને જાણવા માટે ન્યાય શૈલીમાં મુખ્ય સાધનરૂપ છે. આ ગ્રંથમાં દરેક પદાર્થનું લક્ષણ પ્રદર્શિત કરવા પૂર્વક સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવેલ છે, તેમાં સાત અધિકાર રાખવામાં આવ્યા છે.

મૂલ્ય રૂા. ૧

૩ સપ્તભંગી પ્રદીપ. ગુજરાતી ભાષામાં.

સ્યાદ્વાદ—સપ્તભંગીના સ્વરૂપનાં બોધ સિવાય જૈનદર્શનમાં પ્રવેશ થવો અશક્યપ્રાય હોવાથી તેનો દરેક લોકો લાભ લે, તે ખાતર નવીન શૈલીથી ગુજરાતી ભાષામાં આ ગ્રન્થ રચવામાં આવ્યો છે. ગ્રન્થના પ્રમાણમાં કિંમત ઘણી થોડી રાખવામાં આવી છે. પૃષ્ઠ ૧૫૦. મૂલ્ય રૂા. ૦ા૦

૪ તત્ત્વાખ્યાન પૂર્વાર્દ્ધ ગુજરાતીમાં.

બૌદ્ધ, નૈયાયિક, સાંખ્ય અને વૈશેષિક આ ચાર દર્શનોનો આચાર, પદાર્થોની વ્યવસ્થા વિગેરે જાણવા માટે આ એક અપૂર્વ

સાધન છે. દરેક દર્શનની સમાલોચના પણ ઘણી સરસ યુક્તિપૂર્વક કરવામાં આવેલી હોવાથી દરેક વિદ્વાનનું મન તે જોવા ઉત્કંઠિત થાય છે. તેની ઉપર ઘણા વિદ્વાનોના ઉચ્ચ અભિપ્રાયો પણ આવી ગયા છે. નકલો થોડી છે અને માગણી ઘણી છે. વ્હેલો તે પહેલો. પૃષ્ટ ૩૧૫. ગ્રંથ જોતાં કિંમત ઘણી જ થોડી છે. મૂલ્ય રૂા. ૧)

૫. દ્રવ્ય પ્રદીપ. ગુજરાતીમાં

ષડ્ દ્રવ્યનું સ્વરૂપ ન્યાયશૈલીથી યુક્તિપૂર્વક જાણવા માટે જૈનોમાં આ એક અપૂર્વ સાધનરૂપ છે. ગ્રંથ નાનો હોવા છતાં પણ વિષયો ગંભીર હોવાથી ઘણી સરલ ભાષામાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. પૃ. ૬૪ મૂ. રૂા. ૦।

૬. ધર્મપ્રદીપ. ગુજરાતીમાં

ભિન્ન ભિન્ન વિષયો પર દ્રવ્યાનુયોગને લક્ષ્યમાં રાખી પદ્યમાં ચોવીશ તીર્થંકરોનાં સ્તવનો આપવામાં આવ્યાં છે. તેમાં ખાસ પરમપૂજ્ય આચાર્ય શ્રીવિજયધર્મસૂરિજીકૃત સ્તવનોનો પણ સમાવેશ છે. સાથ સાથ તેઓશ્રીની અષ્ટપ્રકારી પૂજા પણ આપવામાં આવી છે. પૃષ્ટ ૯૬. મૂલ્ય રૂા. ૦।=

૭ તત્ત્વાખ્યાન (ઉત્તરાર્ધ.) ગુજરાતીમાં

આમાં વેદાંત, મીમાંસા અને જૈનદર્શન આ ત્રણનું ઘણા વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન છે. સાડાછસો પૃષ્ટ મૂ. રૂા. ૪.

૮ ધર્મદીપિકા. સંસ્કૃતમાં

નવીન પદ્ધતિથી લખાયેલ વ્યાકરણ શાસ્ત્રનો આ એક

અપૂર્વ ગ્રંથ છે. શ્લોક પ્રમાણ લગભગ સાત હજાર જેટલું છે. થોડા વખતમાં બહાર પડશે. મૂલ્ય રૂ. ૫-૦-૦)

છપાવવાના ગ્રંથો.

૯ સમ્યક્ત્વ પ્રદીપ

૧૦ ધર્મજીવનપ્રદીપ (વિજયધર્મસુરિરાસ)

૧૧ પ્રદીપપ્રકાશ. ગુજરાતી

આ " જૈનતત્ત્વ પ્રદીપ " નું ગુજરાતી ભાષામાં તૈયાર થયેલું વિવેચન છે. લગભગ એક હજાર પૃષ્ઠ જેટલો આ ગ્રંથ થશે.

૧૨ વ્યુત્પત્તિવાદવ્યાખ્યા. સંસ્કૃતમાં

એ નામની ન્યાયના ગ્રંથની ટીકા નવ્ય ન્યાયમાં લગભગ બે હજાર શ્લોક જેટલી થશે.

૧૩ શક્તિવાદટિપ્પન. સંસ્કૃતમાં

નવ્ય ન્યાય શૈલીમાં લગભગ પાંચસો શ્લોક જેટલું.

પ્રાપ્તિસ્થાન—

યશોવિજય જૈનગ્રંથમાળા.
હેરીસરોડ, ભાવનગર.
(કાઠિયાવાડ.)

અપૂર્વ ગ્રંથ છે. શ્લોક પ્રમાણ લગભગ સાત હજાર જેટલું છે. થોડા વખતમાં બહાર પડશે. મૂલ્ય રૂ. ૫–૦–૦)

છપાવવાના ગ્રંથો.

૯ સમ્યક્ત્વ પ્રદીપ

૧૦ ધર્મજીવનપ્રદીપ (વિજયધર્મસુરિરાસ)

૧૧ પ્રદીપપ્રકાશ. ગુજરાતી

આ "જૈનતત્ત્વ પ્રદીપ" નું ગુજરાતી ભાષામાં તૈયાર થયેલું વિવેચન છે. લગભગ એક હજાર પૃષ્ઠ જેટલો આ ગ્રંથ થશે.

૧૨ વ્યુત્પત્તિવાદવ્યાખ્યા. સંસ્કૃતમાં

એ નામની ન્યાયના ગ્રંથની ટીકા નવ્ય ન્યાયમાં લગભગ બે હજાર શ્લોક જેટલી થશે.

૧૩ શક્તિવાદટિપ્પન. સંસ્કૃતમાં

નવ્ય ન્યાય શૈલીમાં લગભગ પાંચસો શ્લોક જેટલું.

પ્રાપ્તિસ્થાન—

યશોવિજય જૈનગ્રંથમાળા.
હેરીસરોડ, ભાવનગર.
(કાઠિયાવાડ.)